

ar staatkunde

in christen-democratisch perspectief

Maandblad van de Dr. A. Kuiperstichting,
het wetenschappelijk instituut van de ARP.

37

80/1

50e jaargang, nr. 1, januari 1980

Program van uitgangspunten

Donner

Psychologische betekenis van grondslag

Jongsma

Welzijnsbeleid

Van Stegeren

Inkomensbeleid

Vermaat

ar staatkunde

in christen-democratisch perspectief

is het maandblad van de Dr. A. Kuiperstichting, het wetenschappelijk instituut van de ARP.

Het wil bijdragen leveren aan de principiële koersbepaling van het CDA door

- te schrijven over de betekenis van de anti-revolutionaire en christendemocratische beginselen voor actuele politieke vraagstukken
- een ontmoetingsplaats te zijn voor de in het CDA verenigde stromingen
- oog te houden op de discussie over geloof en politiek in andere partijen in Europa en in de wereld.

Abonnementen en losse nummers

De abonnementsprijs bedraagt *f* 40,— per jaar; voor studenten en jongeren *f* 28,— per jaar. Losse nummers *f* 5,—, dubbele nummers *f* 10,—

Het abonnement verplicht voor een jaar; het kan elke maand ingaan. Betalingen gaarne uitsluitend per acceptgirokaart. Voor abonnementen kan men zich zowel tot uitgeverij Kok als tot de Dr. A. Kuiperstichting wenden.

Redactie

Mr. W. C. D. Hoogendijk, voorzitter
Drs. J. Boersma
Mr. P. J. Boukema
Prof. mr. P. de Haan
Dr. J. de Jonge
Prof. mr. P. H. Kooijmans
Drs. R. F. M. Lubbers
Drs. A. M. Oostlander
Dr. G. Puchinger
Dr. H. van Ruller
Drs. H. Borstlap, secretaris.

Secretariaat

Voor de redactie bestemde bijdragen adresseren aan drs. H. Borstlap, Dr. A. Kuiperstichting, Dr. Kuiperstraat 3, Den Haag (tel. 070-606838).

De redactie stelt er prijs op artikelen (tot maximaal 4000 woorden) te ontvangen, die passen in de opzet van AR-Staatkunde.

Druk

Uitgeversmaatschappij J. H. Kok B.V., postbus 130, Kampen; tel. 05202-13545, postgiro 847048. Alles over de vervaardiging en verzending van AR-Staatkunde, waaronder advertentie-aanvragen en adreswijzigingen, richten aan uitgeverij Kok.

Inhoud

pag. 2

Van de redactie

pag. 3

Over het ontwerp-program van uitgangspunten

door mr. A. M. Donner

pag. 11

De psychologische betekenis van een grondslag(debat)

door T. Jongsma

pag. 17

Welzijnsbeleid, voortdurend in discussie
door prof. dr. W. F. van Stegeren

pag. 24

Inkomenspolitiek voor de jaren tachtig
door dr. A. J. Vermaat

80/1

50e jaargang, nr. 1, januari 1980

Program van uitgangspunten

Donner

Psychologische betekenis van grondslag

Jongsma

Welzijnsbeleid

Van Stegeren

Inkomensbeleid

Vermaat

Van de redactie

Van de redactie

Mr. A. M. Donner opent dit nummer met een kritische bijdrage over het vorig najaar gereedgekomen concept-program van uitgangspunten van het CDA. Dit program is de komende maanden in de kiesverenigingen en de partij-afdelingen volop in discussie.

Het program is, aldus de heer Donner, niet alleen te lang, het is ook te sterk bepaald door de politieke actualiteit. Het is een ander type program van uitgangspunten dan men tot nu toe in AR-kring gewoon was. Want daarin ging het om de vraag: waar staan wij, wie zijn wij, waar komen wij vandaan? En in dit nieuwe program van uitgangspunten staat, aldus de heer Donner, de vraag centraal: waar willen wij naar toe, de vraag ook naar 'een begaanbare weg', zoals de titel luidt van een centraal hoofdstuk in het nieuwe program.

Mr. Donner is bijzonder kritisch gestemd over dit onderwerp. Hij mist een duidelijke opvatting over taak en plaats van de staat, de overheid, de politiek. Het program lijdt in zijn opvatting aan een verregaande en juist in deze jaren hoogst gevaarlijke overschatting van de mogelijkheden van staat en politiek, evenals van de mensen tot wie het program zich richt. Een centraal element in de kritiek van de heer Donner is ook zijn stelling, dat getuigenispolitiek, gezindheidspolitiek — hetgeen in dit program van uitgangspunten wordt benadrukt — onhoudbaar zal blijken te zijn, omdat het uitloopt op het heersen over het gedrag en de gewetens van anderen.

* * *

In aansluiting hierop schrijft de heer T. Jongsma over de psychologische betekenis van een

grondslagdebat. Onze vraag aan de heer Jongsma luidde, hoe mensen de relatie ervaren tussen een persoonlijke geloofsbeleving en het functioneren van een grondslag in een politieke partij, een vakbond, een studentenvereniging etc. Jongsma memoreert in zijn bijdrage de grondslagdiscussie zoals die in de jaren '50 in de reformatorische studenten-gezelligheidsvereniging SSR is gevoerd. Daarna tracht hij een parallel te trekken naar de recente CDA-discussies. In SSR ging het destijds om het vinden van een nieuwe weg nadat duidelijk werd dat de vaste vooroorlogse zekerheden niet langer de koers konden bepalen. Ook in het CDA, aldus Jongsma, staan de vragen over de vernieuwing centraal en daarbij de twijfels over kwesties als: gaan er waarden, waar wij aan hechten, verloren, gaan wij wel zorgvuldig genoeg om met datgene wat ons is toevertrouwd?

* *

Vervolgens schrijft prof. dr. W. F. van Stegeren over welzijnsbeleid. Zij gaat in deze bijdrage in op een aantal recente publikaties en stelt daarbij de vraag welke analyse van de welzijnsproblemen gegeven wordt en welke oplossingen worden aangedragen. Centrale aandachtspunten daarin zijn het besef dat welzijnsbeleid geen waarborgen kan bieden voor welzijnsbeleving, en dat een groeiende vervreemding geconstateerd moet worden tussen de burger en de welzijnsinstellingen. Vertrouwde oplossingen hiervoor zijn onder meer een grotere harmonisatie in het welzijnsbeleid en een grotere democratisering. Bij deze discussie plaatst mevrouw Van Stegeren enige kanttekeningen. Een van de vragen die zij daarbij stelt is, of de beleidsmakers wel weten wat mensen als welzijn ervaren. Zij confronteert vervolgens het CDA met de gevolgen van zijn program van uitgangspunten voor het welzijnsbeleid.

* *

Tenslotte schrijft dr. A. J. Vermaat over inkomenspolitiek in de jaren '80. Hij signaleert enige feitelijke ontwikkelingen en gaat in op de ideale inkomensverhoudingen. Een belangrijk element in zijn bespreking is voorts de plaats van het inkomensbeleid in het totale sociaal-economische beleid: het bestrijden van werkloosheid bij een zeer geringe economische groei.

Over het ontwerp-program
van uitgangspunten

mr. A. M. Donner

christen-democratie

Over het ontwerp-program van uitgangspunten

door mr. A. M. Donner

Mr. A. M. Donner is hoogleraar in het staatsrecht aan de RU te Groningen.

Ik was het niet van plan! Ik ben toch al bezig de reputatie te krijgen van een buitenbeentje, dat met onmodieuze vragen en gezichtspunten aankomt en geniepig steentjes in de eendenvijver van de Nederlandse, met name de christen-democratische politiek probeert te schieten. Het is een reputatie waarvoor ik mij niet schaam, maar ik wil haar toch ook niet zoeken. Toen dan ook het ontwerp-program van uitgangspunten mij onder ogen kwam, heb ik het maar vluchtig ingezien en daarna het stuk goed opgeborgen met de gedachte: 'Niet mee bemoeien!'.

Doch nu schrijft de redactie mij dat zij 'het op hoge prijs stellen' zou, als ik mijn licht liet schijnen over dat ontwerp. Opgevoed bij de vermaning, dat als de partij iets vraagt, men zich daaraan niet mag onttrekken, vóóral niet als het om penibele verzoeken gaat — en dat gáát het bijna altijd, want anders kwam men niet — ben ik er dus maar voor gaan zitten om het stuk nauwkeurig te lezen en er streepjes in te zetten. De uitkomst volgt (ten dele, anders werd het stuk te lang) hieronder.

De lezer van al die kritische opmerkingen moet echter wèl weten, dat zij komen van iemand die diep doordrongen is van de moeilijkheid om in de omstandigheden van vandaag en voor een uit zoveel 'bloedgroepen' en 'vleugels' samengesteld geheel als het CDA een 'program van uit-

gangspunten' op te stellen. Het opstellen van een program van beginselen (maar dat woord moest blijkbaar zorgvuldig worden vermeden; zo zie je reeds bij de titel hoeveel voetangels en klemmen hier liggen) is ten allen tijde een bijna bovenmenselijke taak. Ik zou niet beter geslaagd zijn dan de opstellers en mijn opmerkingen zijn dus wijsheid van een stuurman aan de wal.

De moeilijkheden blijken niet alleen uit de titel, maar ook uit de omvang.

77 artikelen is voor een program van beginselen, pardon: van uitgangspunten, véél en véél te veel. Maar ieder moet het zijne hebben en bij lezing van de stroom van artikelen, zie je de samenstellers als het ware in hemdsmouwen aan het werk. Eén van hen is met een mooie en welluidende tekst gekomen, waarin de verschillende elementen van een probleem hun plaats krijgen en keurig tegen elkaar zijn afgewogen. De anderen 'proeven' het aangeboden en dan gaan er een paar handen op: 'Moet toch dát of dát niet bijzonder worden benadrukt of gepreciseerd?'

**Over het ontwerp-program
van uitgangspunten**

Omdat je elkaar niet voor het hoofd wilt stoten of op het geweten trappen, komt er dan iets bij of wordt het gezegd, dat toch immers goed is, nog eens met andere accenten herhaald. Doch nu de zaken zo in een bepaalde zin dreigen te worden toegespitst, voelen weer anderen de behoefte om daar tegenover (pardon: daarnaast) toch ook andere aspecten van de zaak nog eens bijzonder naar voren te halen.

En zo wordt één artikel tot drie artikelen, wordt één zin tot drie of vier zinnen. Om ieder recht te doen wedervaren, opdat ieder er zich in 'terug kan vinden', is het een ontegenlijk lang verhaal geworden, dat telkens heen-en-weer zwalkt als een zeeman op het vaste land.

Het duidelijkste voorbeeld van zulk heen-en-weer redeneren vind ik de voorgestelde artikelen 29, 30 en 31 over nucleaire wapens en de NAVO, maar de oplettende lezer stuit telkens op het verschijnsel. Niet altijd is dat zo bedroevend en beschamend¹ als in dit voorbeeld. Bijna amusant is bijv. art. 8. Eerst komt er een zin over de 'parlementaire democratie', die uitdrukking is van de 'gezamenlijke verantwoordelijkheid van overheid en volk'. Maar om misverstand te voorkomen en omdat wij nu eenmaal 'met het dualisme gepokt en gemazeld' (Schakel) zijn, voegt de tweede zin erbij dat regering en parlement onderscheiden verantwoordelijkheden 'dragen'. En om de misvatting tegen te gaan, dat parlement en volk identiek zouden zijn, zegt een derde zin dan dat 'kabinets- en parlamentsleden' handelen naar eigen verantwoordelijkheid 'zonder opdrachten van anderen te aanvaarden'.²

In die opeenhoping van zinnen spookt het nog oude misverstand rond dat de onderscheiding tussen volksvertegenwoordiging en regering zou samenvallen met die tussen volk en overheid. Alleen reeds een blik op provincie en gemeente, waar de volksvertegenwoordiging, staten of raad, 'aan het hoofd' staat, is voldoende om te leren, dat het parlement wel terdege (deel van de) overheid zou kunnen zijn (en dat in feite ook is). Hier is, zou men zeggen, een goede kans gemist om eens duidelijk uiteen te zetten, dat wij overtuigd democraat zijn, maar daarom nog niet het zelfbedrog van de 'volkssoevereiniteit' aanvaarden. Ook in de democratie blijft het: mensen heersen over andere mensen. Daarom kan de democratie niet, evenmin als welke andere staatsvorm, het recht geven om maar alles te doen en op te leggen wat de 'meerderheid' voor goed wenst te houden. Wie het allemaal al wist, zal wel begrijpen dat het benadrukken van al die 'eigen verantwoordelijkheden' bedoelt te voor-

mr. A. M. Donner

komen, dat er maar met een massief beroep op de 'volkswil' tot de dictatuur van partijen, van een kamermeerderheid of van een kabinet kan worden overgegaan. Maar voor anderen blijft het, vrees ik, geheimtaal. Dáár zal men zich afvragen wat nu de samenhang tussen die drie zinnen is en hoe al die 'verantwoordelijkheden' zich tot elkaar verhouden.³

Een ander kenmerk van het ontwerp is dat het enerzijds wel een program van uitgangspunten wil bieden, maar anderzijds toch sterk bepaald is door de politieke actualiteit en haar problemen. Het is wel waar dat de ons vertrouwde onderscheiding tussen program van beginselen en program van actie nooit ten volle te verwezenlijken was en dat ook een program van beginselen toch altijd sterker tijdsgebonden bleek, dan de opstellers wel dachten. Maar het ideaal van een duidelijke onderscheiding werd toch tot op belangrijke hoogte bereikt. Dat is hier niet het geval. Bij deze 77 punten vraagt men zich af wat een verkiezingsprogram nog voor nieuws zou kunnen brengen. Het zou, vrees ik, vooral moeten trachten een korter, bevattelijker en concreter samenvatting van oude uitgangspunten te geven.

Nu ligt dat ook aan de strekking van het ontwerp. Onze vroegere programs van beginselen waren sterk 'behoudend', in die zin dat zij uitspraken, waaraan de partij onder alle omstandigheden wilde vasthouden. Dit ontwerp doet dat niet; het zoekt, zoals het opschrift van hoofdstuk I zegt: "Een begaanbare weg" en dan vooral een weg tot verandering van staat en maatschappij. Wat overdueren gezegd zou men kunnen stellen, dat de oude programs de vragen 'Waar staan wij?' en 'Wie zijn wij?' beantwoor-

1. Begrijp mij niet verkeerd; ik vind het beschamend te zien, hoe in deze materie met 'het geweten' wordt geopereerd! 'Hollandisering' is in de ons omringende landen reeds een spotwoord, een uitdrukking van morele minachting, aan het worden.

2. Dat 'kabinets-' zal wel een drukfout zijn voor 'kabinet'. Anders rijst de vraag hoe het zit met de ministeriële homogeniteit. Het kabinet treedt — anders dan de Kamers — als eenheid op en zijn leden hebben wel terdege bindingen te aanvaarden, n.l. aan de ministerraad.

3. En zich bijv. — overigens geheel terecht — afvragen hoe het met die derde zin is te rijmen, dat gepoogd wordt een kabinetslid in zijn verantwoordelijkheden te binden aan de formules van dit ontwerp, zoals dat in het debat Goudzwaard — W. Scholten gebeurde.

**Over het ontwerp-program
van uitgangspunten**

mr. A. M. Donner

den aan de hand van de vragen 'Waar komen wij (geestelijk en historisch) vandaan?', terwijl het ontwerp dat veel meer doet aan de hand van de vraag 'waar willen wij naar toe?'. Vandaar die sterke betrokkenheid op de actualiteit: wij kunnen hele einden achterom zien, maar vooruit kijken wij meestal niet verder dan onze neus lang is. De toekomst verandert bij wijze van spreken met de dag en daarmee ook wat wij als toekomstproblemen opmerken (die soms helemaal niet de problemen blijken te zijn waarmee de toekomst ons opwacht). Daarom kan dit program nauwelijks verder zien dan een program van actie; daarom ook lijkt het veroordeeld om snel te verouderen. De oude programs hebben tientallen van jaren redelijk 'mee' gekund; wie dat met deze 77 artikelen proberen zou, maakt het CDA in de kortste keren tot een hoogst conservatieve partij.

Daarmee is niet gezegd dat het ontwerp geen 'behoudende' elementen zou bevatten. Die zijn er veel. Het zoëven genoemde artikel 8 bevat er een voorbeeld van. Een ander voorbeeld vindt men in artikel 6: 'Het CDA wijst elk staatkundig en maatschappelijk bestel af, waarin vermenging plaatsvindt van verantwoordelijkheden van overheid en maatschappelijke groeperingen'. Dat is massief gezegd en als men het op zichzelf neemt dan zou men menen dat hier de hele 20e eeuwse ontwikkeling naar de 'sociale rechtstaat' ten ure verwezen wordt. Maar dan heeft men het verkeerd begrepen. Lees b.v. maar het volgende artikel 7 (nog zo'n heen-en-weertje!), art. 34, 35, 37, 42 enz. Daar gaat telkens (we hebben toch te maken met het program van een *politieke* partij) om zaken die de overheid moet bevorderen, zo niet verwezenlijken.

Kan dat allemaal zonder 'vermenging' van verantwoordelijkheden? Ja, op de collegebanken bij Dooyeweerd leerden wij wel dat er tussen de staat en de maatschappelijke verbanden wel 'verstremgeling' van verantwoordelijkheden was, maar geen vermenging mocht komen. Reeds toen leek mij dat een terminologisch foeffe, waar de doctrine zich wellicht mee gerust kan stellen, maar waarmee in de praktijk der machts- en zeggenschapconflicten geen goed garen te spinnen valt. Daarom lijkt mij art. 6 een wijsheid uit de oude doos, geschikt om te voorschijn te worden gehaald zo vaak als het met de verwezenlijking der 'uitgangspunten' van art. 7 enz. niet naar verwachting loopt en moet worden aangetoond dat wij het allemaal zo niet gewild en bedoeld hebben. Het is geen 'uitgangspunt', maar een hoefijzer, bestemd om in het rader-

werk te worden gestoken als de remmen weigeren.

Soms ook wordt in vertrouwde termen iets heel nieuws gezegd. Dat is m.i. het geval in art. 4. 'De overheid is geroepen om in de samenleving recht te doen aan allen zonder aanzien des persoons. Dat betekent dat zij zich inzet voor een maatschappij waarin recht en vrede heersen en waarin mensen individueel in hun leefgemeenschappen, in hun werk en in hun sociale relaties hun verantwoordelijkheid kunnen beleven'. Hoe moet dat, zonder in de vermenging van art. 6 te vervallen? Vroeger was er de gedachte, dat de overheid tussen beide kwam als er ernstige conflicten in de maatschappij ontstonden of dreigen te ontstaan en dan de zwakken tegen de sterken had te beschermen naar maatstaven van recht. Vroeger ging men er vanuit dat ook de overheid maar een gebrekkige instelling was, die zo goed en zo kwaad als dat ging had te voorkomen dat het recht van de sterkste zegevierde. Vroeger zag men in dat ook die overheid geen engel van wijsheid en belangeloosheid is en dat zij daarom zelf aan strenge rechtsregels moet worden gebonden opdat de bestrijding van het recht van de sterkste niet zou uitlopen op háár recht van de sterkste. Daarom zei men voorzichtig dat de overheid tot taak heeft de voorwaarden te bevorderen voor een rechtvaardig samenleven en tussenbeide te komen waar de onderlinge vrede wordt gestoord — en omdat 'vrede' zo ruim kan worden uitgelegd, zei men liever 'de openbare orde'. Daarom maakte men ook bewust een onderscheid tussen 'recht' dat door de overheid onderhouden moest worden en de 'gerechtigheid', waartoe de overheid met haar beperkte middelen en beperkte inzicht niet in staat was; het werd zelfs als bedenkelijk beschouwd om het overheidsrecht met gerechtigheid te vereenzelvigen, dat zou maar uitlokken tot tirannie. De opstellers van het ontwerp zullen gedacht hebben, dat al zulke voorzichtige formules naar de nachtwachter-staat rieken. Daarom hebben zij het maar eens in ronde woorden gezegd. Maar die komen er op neer, dat de overheid het recht maar te distribueren heeft en ieder zijn verantwoordelijkheid of zelfontplooiing toe te wijzen heeft. Of dat er niet op neer komt dat die overheid (waar blijft in deze passage 'het volk'?) uitmaakt wat ieders recht is en welke zijn verantwoordelijkheden zijn, daar heeft men zich bij de redactie van dit artikel het hoofd blijkbaar niet over gebroken. In de volgende 73 artikelen wordt wel telkens getracht om aan die termen 'recht' en 'verantwoordelijkheid' inhoud te ge-

**Over het ontwerp-program
van uitgangspunten**

ven, doch dat blijkt dikwijls een moeilijke operatie. Had men iets van de vroegere omzichtigheid betracht bij het opstellen van art. 4 dan zou het allemaal wat evenwichtiger op papier gekomen zijn.

Trouwens artikel 5 mag er ook zijn. 'De overheid dient hiertoe te beschikken over voldoende mogelijkheden tot machtsoefening'. Denk u eens in wat er wel nodig is om te zorgen voor een 'maatschappij waarin recht en vrede heersen' en te verzekeren dat de 'mensen individueel' a) in hun leefgemeenschappen, b) in hun werk en c) in hun sociale relaties hun verantwoordelijkheid kunnen beleven. Als dat allemaal moet, dan rijzen de machtsmiddelen de pan uit. Dan wordt de grote rechts- en verantwoordelijkheidsverdelers tot de grote knevelaar.

Is daar dan geen grens aan? Jazeker! De volgende zin van art. 5 zegt: 'In de gewetens van de onderdanen ligt een grens voor de uitoefening van het overheidsgezag'. Het is een zin waarbij tal van voorvaderen van het CDA zich in hun graf zullen omdraaien. Zij meenden nog, dat een rechtsorde, die de onderdaan de nodige waarborgen voor zijn vrijheid en tegen machtsmisbruik bood, en een constitutionele regeling van de besluitvorming de voor de hand liggende grenzen van de overheidsmacht moesten zijn. Maar aan dat rechtsstatelijk denken komt het ontwerp pas later en zeer terloops toe.

In de eerste plaats: de gewetens! Van degene die doodt, bedriegt, steelt, vernielt ('om bestwil')? Van actiegroepen, terroristen, krakers enz.? Van de belasting- en uitkeringsfraudeurs? Dat hebben de opstellers waarschijnlijk niet bedoeld. Zij zullen gedacht hebben aan de door het recht als achtenswaardig erkende gewetens. Maar dan komen zij toch weer bij het recht terug!

Maar misschien bekijken wij ons wel op die 'volgende mogelijkheden tot machtsoefening'. Zo bar is het ontwerp ook weer niet, want in de laatste zin van art. 7 staat toch: het CDA 'heeft voorkeur voor de weg van het overreden van brede lagen van de bevolking, van onderling overleg en samenwerking boven het afdwingen van politieke maatregelen'.

of zou dat weer heel wat anders zijn? Zouden wij het 'uitgangspunt' hebben dat je met brede lagen van de bevolking (vooral als zij goed georganiseerd zijn en roet in het eten kunnen gooien) wat zachtzinniger moeten omgaan dan met de enkeling, die het niet meer uithoudt en uit de band van de 'gerechtigheid' springt?

In de praktijk zal dat wel eens moeten, maar als

mr. A. M. Donner

uitgangspunt (beginsel) lijkt het mij voor christenen en niet-christenen verwerpelijk. Of zou het maar een gewoon heen-en-weertje zijn?⁴

Doch wij moeten verder. Er is nog een derde punt dat mij voor het ontwerp kenmerkend lijkt. Zie ik goed, dan bevat het een zekere tweeslachtigheid.

Aan de ene kant staat het vol over 'een begaanbare weg' en stroomt het over van verantwoordelijkheid. Dan denkt men aan wat er gedaan moet worden en daarover staan de 77 artikelen dan ook vol. Maar aan de andere kant lezen wij reeds in de eerste zinnen van de toelichting (kolom 1, regel 4 v.o.) dat christen-democratische politiek vooral 'gezindheidspolitiek' wil zijn en dat thema keert telkens terug.

Het CDA wil in de politiek, zo wordt gezegd, vooral getuigenis afleggen van de nieuwe hoop die in ons is. Tussen dat willen zijn van hervormings- en veranderingspartij enerzijds en getuigenis- en gezindheidspartij anderzijds bestaat een spanning, die de christelijke partijen, waaruit het CDA voortkomt, bij ondervinding kennen.

In het opkomen van Groen van Prinsterer voor de christelijke staatsschool zit diezelfde spanning. Voor hem staat het getuigenis voorop dat onderrwijs en opvoeding, die niet naar het evangelie leiden, in de eerste plicht tegenover het kind tekort schieten. De oplossing van de bijzondere school zag hij als een compromis, dat zich neerlegde bij het bestaan van neutraal en dan nog wel van overheidswege gegeven onderrwijs. Daarvoor kon hij de verantwoordelijkheid niet nemen.

Dezelfde spanning vinden wij bij tal van punten die hier te lande specifiek zijn geworden voor het christelijk politiek optreden: De zondagsheiliging de eerbiediging van de huwelijksband, de afwijzing van het neo-Mathusianisme en van de euthanasie. Op al die punten vermengde zich het

4. Zo vraagt men zich af of art. 21 'Bedreiging met geweld... is fundamenteel onaanvaardbaar...' óók voor het overheidsoptreden geldt. Het daarop volgend art. 22 roept ook vragen op. 'De overheid waakt voor de veiligheid buitenshuis'. Een erg ouderwets criterium: hoe dan met mishandeling van kinderen en vrouwen?

Hoe dan met de controle van bouw- en woningtoezicht op de inrichting van woningen?

En zo zou men door kunnen gaan. Wat wordt hier bedoeld?

Over het ontwerp-program van uitgangspunten

vasthouden aan de verworvenheden van de geschiedenis en de rechtsovertuiging met het getuigenis voor een andere, een in het evangelie gegronde mens- en wereldbeschouwing.

Omdat de christelijke partijen op dit stuk getuigenis- en gezondheidspolitiek bedreven, was het zo moeilijk om die punten bespreekbaar te maken en vatbaar te houden voor een compromis. Pas op den duur zijn de ogen open gegaan voor de onhoudbaarheid van zulke getuigenis-politiek. Zij loopt nl. uit op een heersen over het gedrag en de gewetens van anderen. Kan men, mag men de christelijke huwelijksopvatting opleggen aan mensen die, nu hun het christelijk geloof ontbreekt, ook van de geestelijke en zedelijke hulpbronnen zijn vervreemd, waaruit de voor het vasthouden aan die huwelijksopvatting nodige krachten moeten worden geput?

Dat geldt voor de onontbindbaarheid van het huwelijk, dat geldt nog meer op het punt van de huwelijkspraktijk. Men is opgeschrikt van de ontreddering die wordt gesticht als christelijke normen heersend worden gemaakt voor wie geen of onvoldoende deel heeft aan het geloof, waarin die normen zijn gegrond.

Het ontwerp is dan ook schier een begraafplaats van traditionele christelijke gezindsheids-objecten. Als ik het goed gelezen heb, dan worden de zondag en de zondagsarbeid niet eens meer genoemd. De art. 18, 19 en 20 zijn de neerslag van een herbezinning over de vraag wat in de besproken zaken met politieke machtsmiddelen aan anderen kan worden opgelegd.

Maar tot een dieper gaande herbezinning heeft die verandering nog niet geleid, want stap voor stap stuit men in het ontwerp op de vooronderstelling dat staat en overheid geroepen zijn om datgene te bevorderen en met machtsmiddelen te verwezenlijken wat naar de christelijke sociale ethiek, zoals die door de opstellers wordt verstaan, geboden voorkomt. Over de vraag of overheid en staat daar wel bekwaam voor zijn en of hun machtsmiddelen daartoe wel geëigend zijn, horen wij veel te weinig.

Het is tekenend dat het ontwerp zich beperkt tot een drietal inleidende artikelen over de aard van het CDA en dan, na een slechts uit een toelichting bestaand hoofdstuk over 'De vragen van deze tijd', pardoes in vier hoofdstukken vol doelen taakstellingen vervalt. Van een poging om te komen tot een staatsbeschouwing (om van een mensbeschouwing nog niet te spreken), zoals men dat van een politieke beweging zou verwachten, is afgezien. Wel wordt, zoals gezegd, met kwistige hand de term 'verantwoordelijk-

mr. A. M. Donner

heid' gebezigd, maar een poging tot bezinning, hoe deze verschillende verantwoordelijkheden zich tot elkaar verhouden, zoekt de lezer tevergeefs. Het eerste artikel zegt alleen: 'Het CDA acht het bijbelse getuigenis... van beslissende betekenis voor mens, maatschappij en overheid', en voegt er nog aan toe: 'Het richt zich naar de oproep van het evangelie',⁵ en daar moeten wij het mee doen.

De vraag of het bijbels getuigenis voor de enkele mens dezelfde betekenis heeft en eenzelfde gedrag verlangt als voor de overheid, is blijkbaar niet eens opgekomen. Dat wreekt zich, wanneer in het vervolg over de plichten en bevoegdheden van overheid en staat wordt gesproken alsof dat in wezen precies dezelfde, althans soortgelijke plichten zouden zijn als die van u en mij. Over de specifieke verantwoordelijkheid die overheid en staat hebben voor de bescherming van de op hun territorium levende samenleving, nauwelijks een woord. En toch liggen dáár de voetangels en klemmen voor een gezindsheids- of getuigenis-politiek.

Immers, het gevaar voor zulke politiek is altijd weer dat men ongeremd al wat bijbels geboden lijkt met politieke machtsmiddelen wil bevorderen en verwezenlijken. Het is te simpel om zich van dat gevaar af te maken met een: Dat doet toch iedereen! Iedere politieke partij heeft toch ten doel haar maatschappelijke en rechtsidealen met de middelen van staat en overheid te verwezenlijken en op te leggen? Het is nu juist de kwestie of dat maar kan en in die kwestie ligt, dacht ik, de oorzaak waarom christenen behoefte hebben aan een eigen politiek tehuis, waar de zaken anders gezien en gesteld worden.

Ik laat nu maar daar de vraag in hoeverre de bijbelse geboden, die zich in de eerste plaats tot het hart richten, zich per overheidsgebod laten

5. Daaraan wordt wel toegevoegd dat het CDA zijn politiek handelen niet vereenzelvigd met de oproep van het evangelie. Dat moest er nog bijkomen, zou men zeggen. Doch art. 3 zegt dan toch maar dat 'De politieke overtuiging die als antwoord op het evangelie wordt geformuleerd' (blijkens de laatste zin is die formulering te vinden in dit ontwerp) 'het samenbindend element is, waarop ieder in het CDA aanspreekbaar is'. Blijkbaar is aan een beroep op het evangelie zelf niet gedacht; het laatste woord is het program van uitgangspunten zelf! Laat ik maar meteen, ter vermindering van misverstand, stipuleren, dat ik bij alle waardering voor het goede in dit ontwerp, volstrekt weiger om mijn spreken en zwijgen, mijn doen en laten toetsbaar te maken aan dit geschrift, als was het de authentieke maatstaf voor christelijk politiek optreden. Dan wil ik eerst nog wel eens praten over de juistheid en vooral de volledigheid, waarmee in dit stuk 'het bijbels getuigenis' is verwoord en over de oekaze dat christelijke politiek vooral gezondheidspolitiek zou wezen.

Over het ontwerp-programma van uitgangspunten

mr. A. M. Donner

opleggen of ondersteunen, een vraag die zich niet met een droog één! maar zeker ook niet met een simpel ja! laat beantwoorden. Het gaat nu over de vraag of wij, als wij net doen als andere partijen, niet meedoen aan het zelfbedrog, dat staat en overheid, hoe democratisch zij ook zijn mogen, in staat zouden wezen om aan een werkelijke 'aanvaardbare' samenleving vorm te geven en die 'goede' samenleving in te voeren. Moet juist een beweging als het CDA niet tegen zulk zelfbedrog opkomen? Moet zij niet waarschuwen, dat men door het van staat en politiek te verwachten en dáár de verantwoordelijkheid te leggen, in een doodlopende straat geraakt, die eindigt in een ruïne van teleurgestelde hoop en misplaatst gebleken verwachtingen? Het aller-eerste bijbelse getuigenis t.o.v. staat en overheid is toch wel dat onze *verwachting* niet van hén hén is en een van de éérste gronden van ons politiek optreden is dan ook om onze medeburgers en onze kinderen te waarschuwen, dat zij zich niet moeten laten verlokken door hooggestemde politieke beloften. Met de hand op de bijbel mogen wij stellig een en ander van staat en overheid verlangen en aan hun optreden hoge maatstaven aanleggen, maar wij hebben hun ook te zeggen, dat wij een ander tehuis hebben en onze zekerheden elders hebben gevonden. Om de politiek zo op haar plaats te zetten, behoeven wij ons trouwens nauwelijks op een bijbelse openbaring te beroepen; het boek der geschiedenis openbaart wie het zien wil, reeds meer dan genoeg over de aard van mens, maatschappij en overheid om dat met kracht en met voor ieder verstaanbare argumenten te kunnen doen en ons niet van de wijs te laten brengen door allerlei luchtspiegelingen.

Dit gezichtspunt is de opstellers van het ontwerp niet vreemd. Zij komen er vooral in hoofdstuk IV (Gespreide Verantwoordelijkheid) over te spreken. Het CDA wil de mensen op hun verantwoordelijkheid aanspreken (art. 33), het streeft naar een maatschappij, waarin de macht is gespreid (art. 34) en beijvert zich voor een toegroeien naar een veelkleurige verantwoordelijkheidsbeleving (art. 35). Het is goed gezegd, maar het hoge woord: van die en die verantwoordelijkheden, van onze vrijheden, hebben overheid en politiek af te blijven, die zijn onaantastbaar, dat hoge woord komt er niet uit. Zelfs over aanslag Kappeyne II (de z.g. democratisering van de christelijke instellingen) die, precies 100 jaar na 'Kappeyne I' komt bewijzen dat de arrogantie van 'links' nog niets veranderd is, wordt wat zachtjes heen gepraat.

Aan zo'n stoere uitspraak, die — ik geef het toe — niet makkelijk te formuleren is, zou minder behoefte bestaan, als in het begin was getracht om de hoofdstukken III-VI in het kader te zetten van een beschouwing over plaats en taak van de staat, de overheid en de politiek. Dan had daar reeds meteen in het licht kunnen worden gesteld, dat zij maar tot op zekere hoogte geschikt zijn om gerechtigheid te oefenen en de samenleving vorm te geven. Dáár had dan gezegd kunnen worden, welk een wonderlijk en vaak griezelig kluwen van recht en macht staat en overheid wel zijn.⁶ Wie zijn bijbel leest en om zich heen ziet, weet wel dat er een geduchte afstand bestaat tussen de gerechtigheid en het recht dat de overheid handhaaft. Zij houdt immers slag op slag rekening met de 'hardigheid des harten' (een machtselement!) en moet dat ook doen omdat zij de mensen en dingen maar oh zo'n klein beetje naar de hand kan zetten.

De overheid, dat zijn ook maar mensen (niet beter en niet slechter dan anderen, al staan zij wel aan bijzondere verleidingen bloot), die met hun macht het recht bewaren, maar er toch wel erg aan hechten dat dat recht hun macht staft. Wij moeten haar niet laten wachten; zij laat ons wel wachten en de wachttijden worden steeds langer. Voor fietsendiefstallen, berovingen op straat en inbraken heeft zij nauwelijks tijd, maar wacht u om haar belastingen te vergeten of te ontlopen. Wij kunnen wel zeggen dat het de taak van de overheid is om recht te doen, maar wij moeten telkens weer vaststellen dat het haar tenminste evenzeer om macht en zeggenschap te doen is als om het recht. De volksmond die de verkiezingen een strijd om de macht noemt en meent dat het daarbij om stemmen gaat, die met beloften van 'recht' gewonnen moeten worden, vergist zich niet!

In tijden waarbij de overheidsmacht bij vorsten en grootgrondbezitters berustte, was het nodig om enerzijds die hooggezetenen aan hun plicht en recht te herinneren en anderzijds de onderdanen te vermanen, dat zij slechts een stil en gerust leven konden verkrijgen door te gehoorzamen. Het 'de overheid is Gods dienaressen' had en heeft een diepe zin, omdat in deze wereld recht zonder macht niet denkbaar is. Maar in een tijd van democratie, waarin zoal niet het

6. Om voor mij ondoorgrondelijke redenen vermijdt het ontwerp de term 'staat' en spreekt slechts van de overheid. Dat neemt niet weg dat het begrip overal om de hoek kijkt. Hoe wil men anders een verantwoordelijkheid van 'het volk' en een democratie werkbaar maken?

**Over het ontwerp-program
van uitgangspunten***mr. A. M. Donner*

volk zelf dan toch zijn politieke partijen deel van de overheid zijn, is het nodig om ook die bewegingen aan de overheidsplicht te herinneren en hen te vermanen, dat zij hun gevoel voor de verhoudingen niet verliezen en dat zij niet, om de verlangens van zichzelf en hun aanhang te bevredigen, tot tirannen mogen worden en zouden mogen menen dat zij de macht naar believen (d.i. naar eigen inzicht in de samenlevingsverhoudingen) kunnen gebruiken en dat recht mogen noemen.

Staat en overheid horen het graag dat er om méér recht wordt gevraagd, want dat betekent ook meer zeggenschap en meer macht. Zoals elke revolutie tegen de macht wél een verplaatsing van de macht bewerkt, maar tevens als resultaat heeft dat de macht, soms op wat verfijnder wijze, nog groter wordt. De echte staatsmacht is immers ook niet zozeer begonnen met Lodewijk XIV, maar met de Franse revolutie, die ons weer vrij en gelijk zou maken. En dat was ook niet anders te verwachten omdat mensen nu eenmaal zó zijn en omdat de overheidsmiddelen (die 'machtsoefening' waarvan art. 5 van het ontwerp verlangt dat zij 'voldoende' zal zijn) nu eenmaal maar half geschikt zijn om recht en gerechtigheid te oefenen.

Het is het grote tekort van het ontwerp dat het voor deze kant van staat en politiek zo weinig oog heeft. Als het in hoofdstuk II de vragen van onze tijd tracht op te sommen, dan komt er een wonderlijk allegaartje te voorschijn. Zijn 'de problemen van leven en dood' (c), de 'toenemende vereenzaming van de mens' (d), zaken die de politiek kan aanpakken? Zij zou het wel willen, want zij is, zoals gezegd, belust op al wat haar zeggenschap vergroten kan. Zo zal zij ook tevreden zijn als haar wordt opgedragen om zich te belasten met de vormgeving van de onderlinge solidariteit (a), de vragen naar zinvolle arbeid, rechtvaardige inkomensverhoudingen, medezeggenschap, vrije tijd (g) en de dikwijls ongecontroleerde macht van wetenschap en techniek (h). Zij doet niet liever dan controleren en wil graag andere machten bestrijden en ons er tegen beschermen, want dan heeft zij de macht alleen. Maar de uitkomst is wel dat er zo een 'vervaging van de verantwoordelijkheden' (e) en vooral 'problemen rond de legitimatie van het overheidsgezag' (f) ontstaan. Het zal wel waar wezen dat er 'een groeiende neiging tot het negeren en ontlopen van volgens de staatkundige regels genomen maatregelen' (f) is. Wij hebben staat en overheid en politiek met zoveel taken opgezadeld (en zij hebben die taken maar al te

gretig aanvaard), dat het overheidsapparaat al bezig is om onder die last te bezwijken en zowel de oude als de nieuwe taken steeds minder aan kan. Er is al uitgerekend dat, als wij zo doorgaan (en het ontwerp wijst die weg) nog in deze eeuw de 'collectieve lasten' het nationale inkomen zullen overtreffen. Naarmate wij die voorzieningen nog verbeteren en uitbreiden gaat van elke daaraan bestede gulden een toenemend aantal centen naar de kosten van 'het apparaat'. Het 'ontlopen' van die maatregelen heeft de politici iets te zeggen! Het ontwerp zegt het niet, maar het doet kennelijk op de belastingontduiking (reeds Paulus zei, dat de overheden 'juist op dit punt voortdurend letten'). Wie de ogen open heeft, vreest dat het een eufemisme is om nog van 'belastingontduiking' te spreken. Wij zijn al in het belastingverzet terecht gekomen en gaan, als er niets gebeurt, het moment van de belastingopstand tegemoet.

Bij de vragen van deze tijd lezen wij over de ontredning van staat en overheid eigenlijk niets. Het ontwerp bedrijft dan ook gezindheidspolitiek en kijkt dat doende een andere kant op. Toch zou er zelfs bij een ernstige gezindheidspolitiek wel reden zijn om op de genoemde dingen meer te letten. Wie als vraag van onze tijd ziet de noodzaak om de welvaart in de wereld anders te verdelen (a), zou ook 'Jan Modaal' moeten waarschuwen, dat die herverdeling voor hem een relatieve en waarschijnlijk zelfs absolute verarming betekent. Het zal een hele onderneming zijn om dat aanvaard te krijgen, want ieder gaat er nog van uit (en hij heeft de hele geschiedenis aan zijn kant) dat staat en overheid, als het er op aankomt, voor de belangen en de welvaart van hun eigen onderdanen hebben op te komen: daar zijn zij toch voor en daarom schikken wij ons toch in hun bureaucratisch gedoe?

En is het anders met de groeiende wanverhouding tussen de doeleinden van een vredes- en veiligheidsbeleid en de instrumenten die daartoe worden aangewend (b). Dat is een zedelijk en praktisch vraagstuk van de eerste orde. Het ontwerp besteedt er, terecht, veel aandacht aan en spartelt rond met de hoop dat die demonische cirkel kan worden doorbroken. Maakte men daar werkelijk ernst mee dan zou men bereid moeten zijn om ook situaties te scheppen en te aanvaarden, waarin alle wenselijkheden die er overigens in het ontwerp staan wel eens achterhaald zouden kunnen raken. Juist van een program dat zich op de bijbel beroept, mag men verwachten dat het deze zaken niet verdoezelt maar ze bij hun naam noemt. Of denkt men soms dat het

Over het ontwerp-programma van uitgangspunten

mr. A. M. Donner

met de gezindheidspolitiek zo'n vaart niet zal lopen? Dat de andere partijen en de ons omringende landen toch niet meegaan, zodat wij de consequenties van onze gezindheid niet behoeven te vrezen?

Dat zou verachtelijk zijn!

Ik vrees dat een samenvattend oordeel over het ontwerp moet luiden dat het niettegenstaande zijn hooggestemde uitgangspunten nog veel te weinig 'bijbels' is.

Politieke partijen, die hun uitgangspunt nemen in de zaken van de politiek 'zoals zij zijn', werven voor zich met klinkende beloften en welluidende leuzen; zij kleden de tegenslagen in bewoordingen als 'matiging', 'beleidsombuiging' en willen van onbekwaamheid van staat en overheid om ons gelukkig te maken niet horen. Aan de verleiding om evenzo te doen is het ontwerp niet ontkomen, ondanks de vele passages waarin, met vage woorden, wordt getracht de echte problemen van vandaag te signaleren. Het lijdt aan een verregaande en, juist op dit moment, hoogst gevaarlijke overschatting van de mogelijkheden van staat en politiek. Wat wij willen dat is 'licht'

en wat 'donker' is dat wijzen wij af. Maar zo is het niet, broeders en zusters! Zo is het nooit geweest en zo zal het heus ook niet worden.

Het lijdt ook aan een zó ernstige overschatting van de mensen tot wie het zich richt, dat men zich afvraagt of daar geen onderschatting van hun inzicht achter steekt. De opstellers denken toch niet dat zij door de ene, uit een oogpunt van gezindheidspolitiek aantrekkelijke kant van de medaille naar voren te draaien, de mensen ertoe kunnen brengen om de keerzijde te vergeten of niet te zien? Dan geven zij aan het groeiend wantrouwen tegen overheid en politiek slechts nieuw voedsel en hebben zij de kans gemist om daarbij juist aan te knopen.

Aan te knopen door volmondig te erkennen dat wij met de in verleden en heden opgewekte verwachtingen in het slop zitten en er slechts ten koste van veel kleerscheuren uit kunnen komen. Het is voor een politieke partij, die op aanhang en stemmen uit is, een hachelijke zaak om zoiets te doen. Maar m.i. is het CDA dat èn aan zijn uitgangspunt èn aan de aanhang die het zoekt, verschuldigd.

Correctie

In de bijdrage van dr. H. Ridderbos 'Kerk en politiek' in het decembernummer 1979 staat op blz. 469 in de rechterkolom een zeer misleidende drukfout.

Er staat: 'Daarom zal ieder christenmens zich verheugen wanneer in landen als Zuid-Afrika de kerken (eindelijk) als pleitbezorgers van de ontrechten . . . optreden'. In plaats van Zuid-Afrika is bedoeld: Zuid-Amerika!

De psychologische betekenis van een grondslag (debat)

T. Jongsma

Christen-democratie

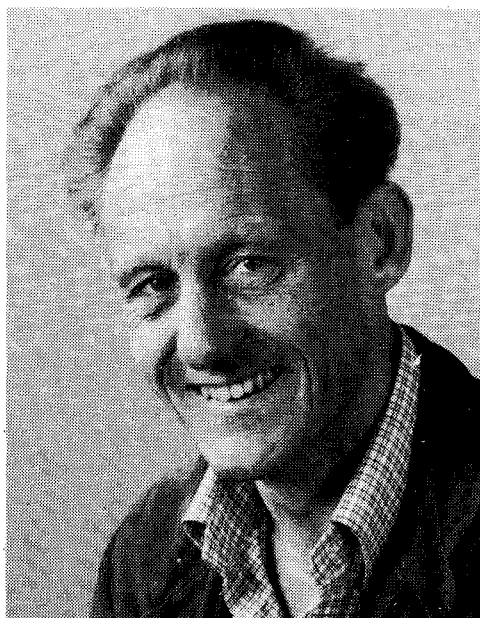
De psychologische betekenis van een grondslag (debat).

door T. Jongsma

De grondslagdiscussie binnen het CDA zal bij menigeen herinneringen oproepen aan de grondslagdiscussies binnen de Societas Studiosorum Reformatorum in de naoorlogse jaren. Er is toen heel wat gediscussieerd, geschreven en ook wel ruzie gemaakt door studenten en reünisten. Dikwijls kwamen daarbij heftige emoties los. Er was enthousiasme en verbittering; er ontstond verbroedering en verwijdering.

Omdat dit proces plaatsvond in een relatief kleine kring, zodat het tamelijk overzichtelijk is, en voorts omdat wat zich in het klein afspeelt dikwijls prototypisch is voor wat zich in het groot afspeelt, loont het mogelijk de moeite om er naar aanleiding van de grondslagdiscussie binnen het CDA nog eens op terug te zien.

Bovendien is er na een tijdsverloop van ongeveer dertig jaar volwassen mensenlevens veelal de neiging om terug te blikken. Het is de tijdsafstand tussen de rijpheid van de 50-jarigen en de onstuimigheid van de 20'er. Het afstand-nemen van het verleden en tegelijk het besef dat daar een groot stuk van je leven en van je energie heeft gestroomd, gaat dan naar verhouding een duidelijke rol spelen ten opzichte van het toelven naar de toekomst. Persoonlijke ervaringen en problemen, waarmee op jonge leeftijd goed te leven viel, spelen nogal eens op in de 'dalende levenslijn', waarvan het begin gemarkeerd wordt

T. Jongsma (50), zenuwarts te Groningen, is medisch directeur van de stichting 'Nieuw Hoog-Hullen' voor opvang en behandeling van mensen met alcohol- en/of drugproblemen.

door wat in brede zin het climacterium kan heten.

Een voorbeeld is het verschijnsel dat concentratiekampervaringen juist na zo'n vijftig à dertig jaar bij veel mensen aanleiding gaven tot een KZ-syndroom. Er is de laatste tijd weer veel aandacht voor wat zich afspeelde in de Tweede Wereldoorlog. De film Holocaust werd door velen gezien en besproken, en er verschenen recentelijk een aantal boeken over persoonlijke oorlogservaringen. En wie herinnert zich niet de emoties rond 'de drie van Breda' toen na ongeveer dertig jaar hun eventuele vrijlating aan de orde kwam?

Kortom, na een periode van zo'n dertig jaar kijkt een mens blijkbaar nogal eens aandachtig om. Het gaat bij deze terugblik op de grondslagdiscussie in de SSR niet om een nauwkeurige feitelijke beschrijving. Ik zal een poging doen om vanuit herinnering en persoonlijke ervaring vooral de psychologische betekenis van een grondslag-in-discussie na te gaan.

De psychologische betekenis van een grondslag (debat)

Na de oorlog bleek op overweldigende wijze hoezeer onze cultuur, en daarin ook protestants Nederland, in een gistingproces was geraakt. Op politiek terrein hield 'de doorbraak' de geesten bezig, er bleek een diepgaande crisis te bestaan wat betreft de zekerheid omtrent de 'beginselen' en in het algemeen werd de zin en de mogelijkheid van confessioneel bepaalde organisatievormen diepgaand ter discussie gesteld. Deze discussie lijkt zijn hoogtepunt wel gehad te hebben, maar is eigenlijk tot vandaag de dag doorgegaan. Kerkelijk liet de Nederlandse Hervormde Kerk nieuw elan zien, terwijl de Gereformeerde Kerken geschokt waren door kerkstrijd en schisma. Waar waren nog de vastigheden waarmee met name het gereformeerde volksdeel gewend was om te gaan, om niet te zeggen: waarmee het verwend was? Wat was de werkelijke waarde van de vooroorlogse zekerheden, nu het einde van het koloniale tijdperk definitief gekomen was en internationale samenwerking steeds meer onontkoombare eisen ging stellen?

In de wirwar van vragen en problemen bleek de rijpe, dus leidinggevende generatie aan eigen identiteit te twijfelen en was ze zeker geen aantrekkelijk voorbeeld voor de jongere generatie. Op grote schaal deed zich voor wat in een gezin zich dikwijls in het klein afspeelt: als de kinderen volwassen worden en hun eigen identiteit gaan bepalen, zijn de ouders min of meer in een onzekere fase van hun leven, waarin ze zich afvragen of ze tot nu toe de goede keuzen gedaan hebben.

Globaal gezien kan het in een gezin dan één van de drie kanten opgaan:

Als de ouders hun leven met zijn principes eerlijk ter discussie willen stellen en een sfeer weten te behouden van wederzijds respect en vertrouwen, dan treedt er geen of hoogstens tijdelijke verwijdering op en vinden beide partijen de voor hen aanvaardbare continuïteit tussen verleden en toekomst. Er ontstaat dan een voortgaand gesprek.

Als de ouders alle onzekerheid krampachtig ontkennen, verstarren ze en vervreemden daardoor de jongere generatie van zich.

Als ze daarentegen totale uitverkoop houden en hun principes overboord zetten, daarmee de meest radicale jeugd als het ware overtroevend, dan worden ze ongeloofwaardig en verliezen ze het respect dat nodig is om, ondanks alles, toch de jeugd veiligheid en voorbeeld te geven.

Op kerkelijk en politiek terrein kon men na de oorlog ook deze drie reactievormen aantreffen.

T. Jongasma

En vooral de studentenwereld liet, zoals gewoonlijk, de gisting van overtuigingen in geconcentreerde vorm zien. Immers, studenten zijn in het algemeen in de levensfase van de adolescentie, waarin een opgroeiend mens het proces van volwassen-worden voorlopig afsluit en zijn eigen identiteit herkent en kiest, waardoor zijn verdere levensgang diepgaand bepaald wordt. Het is de levensfase van vitaal enthousiasme, van engagement, idealisme en dikwijls ook van fanatisme, gemengd met soms grote onzekerheid en soms sombere prioden. De adolescent scherpt zijn mening aan die van de oudere generatie. Hij neigt tot absolutisme en radicaliteit. Hij houdt de oudere generatie de spiegel voor en het is essentieel voor hem dat hij eigen wegen vindt.

In dit licht gezien was de grondslagdiscussie in de SSR een noodzakelijk, onvermijdelijk gebeuren. Jongeren gingen hun erfenis kritisch onderzoeken. 'Wie is mijn (geestelijke) vader en in hoeverre is hij als vader betrouwbaar en een voorbeeld dat ik wil navolgen? Wat is de werkelijke grond van mijn bestaan, waarop ik niet meer gedragen door mijn ouders, op eigen benen vaste voet vind?' En zo gingen veel SSR-studenten op zoek naar de oorsprongen van hun societas en van vergelijkbare confessionele verbanden. Kuyper en Groen werden bestudeerd en men vorste naar de oorspronkelijke bedoeling van de eerste societas-leden.

Een andere groep vond de erfenis grotendeels antiek en onbruikbaar voor de nieuwe tijd. Voor hen was de formulering van de grondslag, in casu de bijbel opgevat overeenkomstig de Drie Formulieren van Enigheid, meer inperkend en belemmerend dan inspirerend.

Er ontbrandde een felle strijd, met alle bijverschijnselen die strijd van mensen meebrengt. Het is moeilijk om in een discussie een boodschap over te brengen zonder de bijgeluiden van met name emotionele vervormingen en neven-doelen.

En zo was er, zoals altijd, een grote groep studenten, die zich stootten aan de toon en de felheid en zich beriepen op de christelijke liefde die tegenstellingen moet kunnen overbruggen. Er was ook een grote groep aan wie de strijd voorbijging, omdat ze eenvoudig geen antenne hadden voor die golflechte. Tenslotte was er een groep (schijnbaar) indifferenten. Ook deze groepen hebben invloed en voeren hun strijd.

De psychologische betekenis van een grondslag (debat)

T. Jongsma

Het complexe gebeuren is, zelfs als het zich in zo'n kleine kring afspeelt, nooit volledig in kaart te brengen. Van de vele factoren die een rol speelden, zijn er enkele te herkennen als van algemeen psychologische aard, in de zin van samenhangend met driftmatige en emotionele ontwikkeling en evenwicht.

Hiervoor noemde ik reeds de behoefte aan eigen identiteit bij adolescenten, waardoor de studentenwereld zo bij uitstek heftige taferelen kan opleveren, waarbij de emoties hoog oplopen, emoties die in het latere leven niet vaak nog eens zo heftig, zo totaal en soms ook zo puur beleefd en geuit worden.

Elke generatie zoekt vaste grond onder de voeten. De woorden 'grond', 'bodem', 'fundament', 'grondslag', zijn geladen met betekenis. Als de grond onder de voeten wegzinkt, ervaart elk mens een primitieve of liever primaire angst. Het behoort tot de vanzelfsprekende ervaringszekerheden, dat de grond, dat de aarde, ons draagt. 'Moeder aarde' draagt ons zoals onze moeder ons droeg in het prille begin van ons bestaan. En aan het einde van dat bestaan neemt die grote moeder ons op in haar schoot, een beeld van veiligheid en rust, van terugkeer tot waar je vandaan komt.

Een lijfelijke moeder kan je laten vallen, maar dan draagt de grond je nog. De grond is het gemeenschappelijke draagvlak voor alle mensen en in die zin sterker en betrouwbaarder dan ouders en dan de sterkste mens. Als de aarde schudt, kan geen mens meer stevigheid bieden. Als de aarde scheurt en zich opent, wordt zelfs de sterkste mens opgeslokt. Alle mensen staan op dezelfde aarde, de grond draagt allen. Dáárin zijn alle mensen gelijkwaardig, op hetzelfde niveau.

Daarom is 'de grond van je bestaan' en je verworteling daarin 'de grondslagen' van je leven en daarin niet in de laatste plaats van je geestelijke activiteit en de gemeenschappelijke grondslagen van gezamenlijke activiteit, zo emotioneel geladen en essentieel voor veiligheid en zekerheid.

Bij het mens-zijn hoort dat de geestelijke kant, zo u wilt de meer-dan-fysisch-chemisch-biologische kant van ons bestaan, de meeste energie vraagt, de meeste en diepste bevrediging geeft, en meer bepalend is voor levensvervulling dan het puur-lijfelijke. Gezondheid is fijn en een steeds weerkerend genot, maar als je die gezondheid niet gebruikt om je leven in al zijn as-

pecten te ontplooiën, of als je die gezondheid cultiveert als doel op zichzelf, dan wordt het een steriele boel.

In de menselijke ontwikkeling gaat emotionele en primitief-geestelijke zekerheid zelfs vooraf aan de zekerheid waarmee iemand letterlijk de grond onder zijn voeten als betrouwbaar leert ervaren.

Een kind durft ervaringen op te doen, te experimenteren en initiatieven te nemen binnen de veilige ruimte, die de liefde van betrouwbare ouderfiguren biedt. Zijn de ouders niet betrouwbaar, dan is een kind bang en durft het niet vol belangstelling op de dingen af te gaan. Bange kinderen trekken zich in zichzelf terug of worden in schijn vroeg zelfstandig, maar dan meer om op tijd weg te kunnen lopen voor gevaar, dan omdat de wereld zo aantrekkelijk is.

De mate van innerlijke veiligheid, waarmee een mens letterlijk staat en gaat op de aardkorst is dus duidelijk bepaald door de verhouding met zijn ouders. Naar analogie hiermee en als vervolg hierop is dit nog duidelijker het geval met zijn geestelijke veiligheid, de geestelijke grond onder zijn voeten, waarop hij zijn richting durft te zoeken.

Kennen ouders zelf geestelijke veiligheid (ook zodanig dat ze hun kinderen zelf ruimte laten hun eigen mening te vormen), dan brengen ze die meestal op de kinderen over. Zijn ze zelf onzeker en zonder duidelijke richting, dan zoeken de kinderen hun zekerheid elders.

We weten allen hoeveel invloed ouders en opvoeders hebben op de godsdienstige ontwikkeling van kinderen. We leren God kennen in de eerste plaats via mensen, die ons het geloof voorleven, die vertellen, bidden, zingen, preken, bijbel lezen. Het beeld dat God, Onze Vader is, spreekt voor zover we uit ervaring weten wat een aardse vader is.

Bij het opgroeien kregen we het besef dat de veiligheid, de liefde, het gezag van onze ouders afgeleid zijn van en representatief voor de veiligheid, de liefde en de richtinggevende normen die God geeft. De mens wil zijn bestaan transcenderen. Hij heeft behoefte aan een bodem, een grond onder zijn bestaan. Hij heeft behoefte aan grenzen, grenzen ook aan de bevoegdheden van zijn ouders en aan alle gezag en macht, kortom aan alles wat zich in het leven aandient. We kunnen ons het onbegrensde ook niet voorstellen.

De psychologische betekenis van een grondslag (debat)*T. Jongma*

Voor de jood en de christen is God die bodem, die grens; God, Die deze wereld en ons bestaan als het ware draagt in Zijn handen. We kunnen het onuitspreekbare slechts onbeholpen met symbolen en beelden benaderen.

Maar welke ouders kunnen deze geweldige taak zonder hinderlijke tekorten vervullen, deze boodschap zonder storingen doorgeven?

En welk mens ontmoet in medemensen, ouders en anderen een ongeschonden beeld van God? Het behoeft ons daarom niet te verwonderen, dat in de manier waarop mensen geestelijk grond onder de voeten zoeken, ook in de manier waarop christenen met God omgaan, veel terug te vinden is van hun verhouding met hun ouders en hoe die met God omgingen.

Achteraf is mij dat ook duidelijk geworden inzake de grondslagdiscussie in de SSR. De houding die de betrokkenen daarin aannamen, hing op heel verschillende wijze samen met hun opvoeding. Als we voor het gemak spreken van een 'middenmoot' en dan de strijdende partijen globaal indelen in 'rekkelijken' en 'preciezen', dan kan men zeggen, dat aan beide zijden mensen waren, die tot een redelijk gerijpt eigen inzicht waren gekomen. Ik denk echter dat zij een minderheid vormden. Velen werden nog vrijwel geheel bepaald door wat ze thuis hadden geleerd en vooral: meegemaakt, en wel zo dat ze óf klakkeloos doorgingen in de ouderlijke lijn, óf zich daar negatief door lieten bepalen door opstandig een geheel andere kant op te gaan, óf veel principiëler wilden zijn dan hun ouders, die ze op die manier indirect slapheid verweten.

Om hetzelfde te zeggen, maar dan toegespitst op de relatie met de vaderfiguur (we waren tenslotte bezig met de 'erfenis der vaderen!'): sommigen hielden zich blindelings aan wat hun vader zei of had gezegd, anderen leefden hun autoriteitsconflicten met hun vader uit in het strijden voor een geheel andere lijn, weer anderen waren 'plus royalist que le Roi'.

Er zijn bij zo'n grove indeling te veel varianten mogelijk om ze allemaal op te noemen. Intense belangstelling voor geestelijke vaderfiguren en in het algemeen voor grote, invloedrijke mannen, kan uiteraard gemakkelijk samenhangen met een tekort aan leiding van een lijfelijke vader, iets wat bijvoorbeeld bij studenten die zich veel verder (kunnen) ontwikkelen dan hun vader, nogal eens voorkomt.

Men moet niet proberen concrete mensen in dit schema in te delen. Wie de schoen past, trekke hem aan. Velen zullen achteraf deze factoren bij zichzelf kunnen herkennen. En met name de emoties, de felheid, de extra lading, die gemakkelijk zakelijke argumenten overwoekert als bijgeluid, dat het bericht gestoord doet opvangen, hangen samen met deze psychologische verbanden.

Als mensen bang zijn hun veiligheid te verliezen, kunnen ze fel worden als een kat in het nauw. Als mensen onbewust bezig zijn een verborgen strijd te voeren en daarin indirect verboden en daardoor beangstigende agressie uit te leven (bijvoorbeeld ten opzichte van hun vader), verliezen ze gauw hun kalmte en overtuigingskracht. Ze moeten eigenlijk ook zichzelf nog overtuigen en soms een oorspronkelijk gevoel in zichzelf overschreeuwen.

Misschien mag ik in dit verband mijn eigen ervaring kort nagaan. Ik kwam als eerstejaarsstudent totaal onvoorbereid de SSR binnen. Op de middelbare school hadden we hoogstens met een enkele leraar over de doorbraak gedebatteerd. Ik twijfelde aan het AR-geluid over 'gezag' in de Indonesische kwestie. Op kerkelijk terrein was Barth in discussie, en de Vrijmaking had zich meer in de richting van conservering dan in die van haar oorspronkelijk doel — progressie en strijd tegen verstarring — bewegen.

Er was bij mij naar verhouding nog weinig kritiek op de ouderlijke normen. Ik kwam uit een sfeer waar behoefte was aan nieuw elan en tegelijk bezorgdheid dat werkelijke waarden verloren gingen. Kerkelijk behoorde ik duidelijk bij een minderheid (vrijgemaakt), die bovendien in een richting groeide die me tegenstond, zodat ik ook binnen die kerk nog tot een kleine minderheid hoorde. Daar komt dan bij dat je voor het eerst uit huis gaat om 'zelfstandig' je horizon te verbreden en je keuze te maken.

Wat zegt het dan dat de 'Nieuwe Lijn', die de oude grondslag weer opnieuw wilde laten functioneren, mij aantrok? Bij die belijdenis was ik opgevoed, thuis en op catechisatie. In de SSR werd die niet kerkistisch verengd, maar inspireerde een interkerkelijk gezelschap. En ik zocht inspiratie die niet in kerkelijkheid doodliep, maar die kerkelijke tegenstellingen doorbrak en mensen op andere 'levensterreinen' bij elkaar bracht. Ik wilde continuïteit met het verleden en met de waarden die ik had meegekregen, maar ik wilde het wel beter en met name bewogener doen dan de generatie die mij had opgevoed.

De psychologische betekenis van een grondslag (debat)

T. Jongma

Een mengeling dus van enthousiasme en ontdkking van mogelijkheden, maar ook van onzekerheid (kun je en mag je het beter weten dan de oudere generatie? Is dit echt je eigen keus of wil je erbij horen? en dergelijke) en aarzeling: zijn die Drie Formulieren niet wat uit de tijd? Drukken die geschriften nog uit waar het nu om gaat? Onzekerheden die mijn acties nog wat schoorvoetend en kleinschalig deden zijn, en die ik soms met wat fanatiek aandoende rechtlijnigheid probeerde uit te schakelen.

Als ik er achteraf op terug zie, zie ik de betrekkelijkheid, maar ook de waarde van die stellingname en ervaring. Ik heb er geen spijt van, ook al zou ik het nu heel anders doen. Ik heb er persoonlijk ook veel aan gehad. Ik heb de waarde van normatief denken in zijn begrensde onvervangbaarheid leren kennen en integreren.

Door alle verwarrende gevoelens en verbanden heen is mijn religieuze keus duidelijker en overtuigender geworden door deze ervaringen in mijn studententijd.

We waren onderdeel van een noodzakelijk groeiproces van een groep, eigenlijk van een volksdeel, waarbij alle betrokkenen tevens hun persoonlijke groeiproces doormaakten. In zekere zin is dit altijd het geval als het om een groep mensen gaat, maar zoals gezegd dient dit zich pregnant aan in een studentenvereniging.

En de vormende waarde is gebleven. De religieuze kern was er.

Er is niet een SSR gebleven die op die wijze die grondslag nog handhaaft. De formuleringen zijn veranderd, verruimd, gemoderniseerd, niet alleen bij de studentenverenigingen die de SSR als het ware voortzetten, maar bij vrijwel alle confessionele verbanden.

Vrienden, die je toen hebt gevonden, zijn verder gegroeid en hechten minder aan de formuleringen van toen. De inspiratie is gebleven en richt zich op actuele zaken. Een enkele is teleurgesteld en stelt zich terzijde op. Velen echter ontmoeten elkaar weer, in ander verband, soms in één verband met vroegere tegenstanders, die blijken toch uit dezelfde inspiratie te leven.

Het grappige is ook dat uit de verschillende kampen van destijds zowel behoudende, veronturste christenen zijn voortgekomen als mensen die aan verandering en vernieuwing van harte meedoen.

Ook dát laat de betrekkelijkheid zien van wat mensen toen deden en verdedigden.

De SSR van destijds is verdwenen. Geen enkele incidentele overwinning inzake formuleringen

van officiële uitspraken heeft dat uiteindelijk kunnen voorkomen. De inspiratie echter, is gebleven. Mensen komen dwars door zulke ervaringen heen tot religieuze keuzen, eigenlijk steeds opnieuw in een dynamisch proces. Mensen hebben elkaar herkend en herkennen elkaar dikwijls alsnog in hun groei sindsdien.

Er zijn nóg en wéér geïnspireerde jongeren, die zich nauwelijks kunnen voorstellen waarover wij ons toen druk maakten. Ook zij overdrijven, polariseren en doen dingen die ze later in een geheel ander licht zien, maar ze zijn wél geraakt. De bijbel wordt nog steeds veel gelezen. Zij het misschien wat minder 'beveiligd' door menseelijke formuleringen.

Een grondslagdiscussie in het CDA is heel wat anders dan in de SSR destijds. De SSR bestond al zo'n vijftig jaar en had een grondslag. Het CDA is nieuw, een vrucht van snelle ontwikkelingen, zowel op protestants-christelijk als op rooms-katholiek erf. Op nationaal niveau gaat het meer om christelijk geloof of om ongelooft, en nuances en onderlinge verschillen worden steeds meer irrelevant. Internationaal blijkt steeds meer hoezeer de christenheid een minderheid is (geworden).

En daarom zijn er ook erg veel parallellen en punten van vergelijking. Groepen verlaten als het ware het ouderlijk huis, waarin ze tot nu toe geestelijk hebben geleefd en komen in aanraking en tot gezamenlijke actie met andere groepen. Het nationale huis wordt meer gezien in zijn beperkingen te midden van de grote wereld.

Ook nu onzekerheid. Gaan er waarden verloren? Gaan we zorgvuldig genoeg om met wat ons is toevertrouwd? Kunnen we ons veilig in die richting begeven? Wie zal zeggen waar het op uitloopt? Ook nu de neiging om beveiliging te zoeken in formuleringen, alsof die gevaren kunnen bezweren. Ook nu angst voor verlies van eigenheid en de behoefte om in de toekomst zichzelf te kunnen herkennen en als christenen een duidelijke identiteit te hebben in de politiek. Ook nu emoties, wantrouwen, machtsverhoudingen en vastnagelen van mensen aan hun (kerkelijke) kom-af.

Maar ook: enthousiasme, vertrouwen, inspiratie en de bereidheid om in verantwoordelijkheid beslissingen te nemen die nooit meer ongedaan te maken zijn.

Een grondslag is daarbij onmisbaar, niet als veiligheid, maar als kernachtige verwijzing naar

De psychologische betekenis van een grondslag (debat)*T. Jongma*

veiligheid en als aanduiding van religieuze norm en keus, die zich voorts in de werkelijkheid alleen maar als dynamiek geloofwaardig kan manifesteren. Voor een christen is God de Grond van ons bestaan en van hét bestaan en de bijbelse inspiratie richtinggevend in zijn leven.

De vastheid van die Grond en de dynamiek vanuit die inspiratie zijn slechts uiterst gebrekkig in een grondslagformulering aan te duiden. Die formulering of de instemming daarmee kan dan ook zeker niet de garantie zijn voor de aanwezigheid van inspiratie en dynamiek, of voor betrouwbaarheid. Simpel gezegd: men kan het vertrouwen op God nooit inwisselen voor vertrouwen in een door mensen opgestelde formule.

Natuurlijk moet de grondslag zorgvuldig en duidelijk geformuleerd zijn in eigentijdse bewoordingen. Maar de bron van de dynamiek is God en de inspiratie door Zijn Woord.

Het is goed dat in het rapport 'Grondslag en politiek handelen' de nadruk gelegd wordt op het evangelisch appel. Op dat appel moeten we steeds weer in de concrete politieke situatie antwoorden vinden en daarop een beleid baseren. We kunnen dat alleen als we ons door dat evangelie laten inspireren. En we moeten dat met de nodige bescheidenheid doen. Prof. dr. A. M. Donner heeft daarover behartenswaardige en tot bescheidenheid stemmende dingen gezegd op het Internationaal Symposium, waarvan verslag is gedaan in dit blad, nr. 7-8, juli/augustus 1979.

We doen dat als, en samen met gebrekkige mensen, met beperkte blik, angsten, frustraties, agressieve geldingsdrang, machtsstreven, behoefte aan invloed en wat dies meer zij. Maar ook met hoop en met vertrouwen dat het evangelisch appel mensen bij elkaar brengt, verhoudingen open breekt, mensen boven hun kleinheid uitheft, in concrete situaties tot hetzelfde inzicht brengt.

Eén grondslagdebat in een mensenleven is genoeg om te leren de garanties en de veiligheid niet in een formulering te zoeken, maar ook om te weten dat je in het denken, praten over de grondslag elkaar kunt herkennen en kunt helpen (steeds weer) tot religieuze keuzen te komen.

Het functioneren van de grondslag in het CDA hangt af van de openheid, waarmee evangelisch geïnspireerde mensen concrete antwoorden zoeken, waarin iets van de dynamiek van dat evangelie te herkennen is: een dynamiek die van mensen eerlijke beslissingen vraagt.

Zo bezien dient de psychologische betekenis van een grondslag nooit de religieuze betekenis te overwoekeren. De grondslag heeft de gevoelswaarde van een soort herkenningmelodie, die mensen tot luisteren nodigt en samenspel aankondigt. Hij verwijst naar veiligheid en trouw, naar richtinggevende normen en waarden, die ons leven en ook ons politiek handelen daarin dragen en begrenzen.

**Welzijnsbeleid
Voortdurend in discussie**

prof. dr. W. F. van Stegeren

sociaal-cultureel

**Welzijnsbeleid
Voortdurend in
discussie**

door prof. dr. W. F. van Stegeren

Inleiding

Het welzijnsbeleid is en blijft in discussie. Een aanhoudende stroom van publikaties geeft daar blijk van.

Dat is ook niet zo verwonderlijk in een tijd, waarin er steeds meer vragen rijzen rond de verzorgingsstaat en de relatie verzorgingsstaat/menselijk welzijn.

Wanneer we in het hiernavolgende praten over 'welzijn', volgen we de omschrijving van de Kaderwet Specifiek Welzijn,¹ n.l.: 'welzijn heeft betrekking op het welbevinden en de ontplooiing van de burger, voorzover deze worden bevorderd door zorg, educatie en recreatie'. Deze laatste drie begrippen verwijzen naar de drie kernfuncties van het specifieke welzijnsbeleid, zoals die in de Knelpuntennota² zijn omschreven. We kiezen de volgende werkwijze.

Aan de hand van een aantal recente publikaties waarin onzes inziens fundamentele vraagstukken van het welzijnsbeleid aan de orde komen, gaan we na, welke probleemanalyses gepresenteerd worden. Daarna willen we via een commentaar op de stellingname in deze publikaties, een aantal strategische kanttekeningen plaatsen.

Prof. dr. W. F. van Stegeren studeerde aan de Vrije Universiteit en aan de University of Pennsylvania. Zij was o.m. werkzaam aan de Geref. Sociale Academie 'De Nijenburgh' en de Protestantse Voortgezette Opleiding voor Sociale Arbeid. Sinds 1970 is mevrouw Van Stegeren hoogleraar in de andragologie en sociale pedagogiek aan de Vrije Universiteit.

Situatieanalyse

Gemeenschappelijk in alle publikaties is de overtuiging dat we nog steeds niet tot een voor de Nederlandse samenleving adequaat welzijnsbeleid gekomen zijn. Veranderingen zijn noodzakelijk.

1. *Regelen ten aanzien van de beleidsvoorbereiding, beleidsbepaling, uitvoering en bekostiging van voorzieningen op terreinen van specifiek welzijn (Kaderwet Specifiek Welzijn)*, Tweede Kamer de Staten-Generaal 1976-1977, 14493.

2. *Knelpuntennota*. Rapport van de beraadsgroep knelpunten, harmonisatie welzijnsbeleid en welzijnswetgeving, 1974, Den Haag.

Welzijnsbeleid Voortdurend in discussie

prof. dr. W. F. van Stegeren

Bij de analyse van de situatie springt een aantal zaken naar voren.

a. De verzorgingsstaat biedt geen waarborg voor een 'gegarandeerd' welzijn van de burgers, hoewel dit een wezenlijke karakteristiek van de verzorgingsstaat is. Van Doorn³ spreekt in dit verband over 'de maatschappelijke belichaming van een garantieformule', waardoor alle burgers via een uitgebreid stelsel van voorzieningen, van redelijk bestaan verzekerd zijn. Diverse auteurs wijzen in hun probleemanalyse op het compromiskarakter van de verzorgingsstaat.

Hajer⁴ wijst op 'de spanningsverhouding tussen de dienstverlenende pretenties van de verzorgingsstaat en de feitelijke politiek-economisch bepaalde onmogelijkheid om deze waar te maken'.

Van Harberden C.S.⁵ spreken over de verzorgingsstaat als een meervoudig compromis. Het compromis speelt zich af op het ideologische vlak — individuele vrijheid versus collectivisme-, op maatschappelijk gebied — scheiding tussen economische en sociale sfeer — en op politiek terrein, als compromis tussen diverse politieke stromingen.

Ook Meyer⁶ gaat op dit punt in en wijst op de spanningen die in een verzorgingsstaat bij een periode van economische stagnatie, zoals wij nu kennen, zich kunnen voordoen. De verdelingsproblematiek neemt toe. Er ontstaat een belangentegenstelling tussen 'actieven' en 'niet-actieven', waarbij het gevaar bestaat dat de laatste categorie, met name de sociaal-economisch zwakkeren, het kind van de rekening wordt.

b. Van Doorn⁷ geeft nog een andere dimensie van het vraagstuk aan. Hij wijst op de relatie tussen verzorgingsstaat en z.g. gespecialiseerde activiteiten. Speciale voorzieningen op terreinen als gezondheidszorg, maatschappelijk en cultureel werk, dikwijls gebaseerd op specifieke deskundigheden, zijn immers in het leven geroepen. De verzorgingsstaat presenteert zich als een zeer omvangrijk en ingewikkeld complex van welzijnsorganisaties en -instellingen. Deze worden wel voor een belangrijk deel door overheids-gelden gefinancierd, maar voeren een beleid dat, aldus Van Doorn, in handen ligt van specialisten en gespecialiseerde organen. Tussen overheid en burgers bevindt zich een relatief autonoom gebied van organisaties en professies waar moeilijk greep op te krijgen is. Het probleem van de z.g. vijfde macht is hiermee gesteld.

Blom c.s.⁸ wijzen in dit verband op het feit dat de relatie tussen overheid, particulier initiatief en gebruikers op het terrein van het welzijnswerk

niet duidelijk is. Deze onhelderheid werkt een praktijk in de hand waarbij beleidsbeslissingen in feite niet meer naar hun mening voorbereid en genomen worden in de politiek verantwoorde-lijke organen, maar op het kruispunt van de vierde (ambtelijke) en vijfde (particulier initiatief) macht.

Meyen⁹ signaleert een spanningsveld daar, waar de grote welzijnskoepels zowel belangenbehartigende organisaties zijn, als deelnemer aan de ontwikkeling van het overheidsbeleid. Het eigen belang en het publiek belang kunnen in zo'n situatie wel eens haaks op elkaar staan en dan is de verleiding groot om het eigen belang prioriteit te verlenen.

c. Schuyt¹⁰ wijst op de kritiek die onder meer bij jongere socialisten heerst ten aanzien van de verzorgingsstaat. Idealen als maatschappelijke gelijkheid, beheersbaarheid van instellingen van sociale zorg door de gemeenschap, betrokkenheid van de burgers bij de ontwikkeling van het welzijnsbeleid, zijn onvoldoende verwezenlijkt. Het lukt niet doelen en middelen op elkaar af te stemmen. 'Soms worden nieuwe doelstellingen van sociale hervorming of zorg gekoppeld aan oude middelen (organisatiestructuren, distributiesystemen, professionele opvattingen)'.

d. Belangrijk is ook dat er een — steeds dieper wordende? — kloof bestaat tussen de sociale verzorging als zodanig en de ervaring van deze verzorging door de burger. Schuyt¹¹ geeft hiervan een boeiende analyse. De mens krijgt steeds meer sociale rollen te 'spelen', waarin hij verstrikt raakt. Bij elke voorziening horen bepaalde spelregels en wordt er van de burger een bepaald optreden verwacht. De samenleving wordt daardoor steeds ingewikkelder en ondoorzichtiger. De regels zijn dikwijls ook zo onper-

3. J. A. A. van Doorn *De verzorgingsmaatschappij in de praktijk*. In: J. A. A. van Doorn en C. J. M. Schuyt, *De stagnerende verzorgingsstaat*, 1978, Meppel.

4. R. Hajer, *Volwasseneneducatie en de ontwijkende verzorgingsstaat*. In: Vorming 1978, nr. 4/5.

5. P. van Harberden e.a., *Sleutelen aan het welzijnsbeleid*. In: A. R. Staatkunde 1979, nr. 5.

6. Wim Meyer, *Welzijnsbeleid. Een keuze voor verandering van de maatschappij*, 1978, Alphen aan den Rijn.

7. J. A. A. van Doorn, *De verzorgingsstaat in de praktijk*, 1978, Meppel.

8. M. Blom-Jorna en R. Blom, *Welzijnsbeleid op het kruispunt van de vierde en vijfde macht*. In: Tijdschrift voor Agologie, 1978, nr. 3.

9. Wim Meyer, *Welzijnsbeleid*, 1978, Alphen aan den Rijn.

10. C. J. M. Schuyt, *Het rechtskarakter van de verzorgingsstaat*. In: J. A. A. van Doorn en C. J. M. Schuyt, *De stagnerende verzorgingsstaat*, 1978, Meppel.

11. C. J. M. Schuyt; Zie onder 10).

Welzijnsbeleid Voortdurend in discussie

soonlijk geformuleerd dat het moeilijk is persoonlijk daarmee te werken.

Ook Meyer¹² wijst op de groeiende vervreemding tussen de burger en de welzijnsvoorzieningen die voor hem in het leven zijn geroepen. De afstand tussen welzijnsbeleid, welzijnsorganisaties en -voorzieningen aan de ene kant en de burger aan de andere kant moet verkleind en zo mogelijk opgeheven worden.

e. Het slecht of op zijn minst onvoldoende op elkaar afgestemd zijn van het welzijnsbeleid van verschillende departementen is een geregeld weerkerend punt van zorg in de probleemanalyses.¹³

Veranderingssuggesties

In het bovenstaande werd een aantal knelpunten genoemd die de zorg onderbouwen welke bij velen (overheidsinstanties, welzijnsorganisaties en -werkers, individuele burgers) leeft met betrekking tot het huidige welzijnsbeleid.

In het zoeken naar alternatieven ontwikkelen zich twee uitgangspunten voor verbetering van de huidige situatie.

Eenzijds een grote harmonisatie van het welzijnsbeleid, waardoor verschillende — elkaar soms overlappende — voorzieningen en de financiering daarvan, beter op elkaar afgestemd worden, overzichtelijker worden. Anderzijds het betrekken van de burger bij de beleidsontwikkeling via een decentralisatie van het beleid en een democratisering van welzijnsorganisaties en -instellingen.

De Knelpuntennota¹⁴ pleit in verband met het bovenstaande voor een invoering van de Kaderwet Specifiek Welzijn, voor een grotere afstemming van het onder diverse departementen ressorterende welzijnsbeleid, en voor het creëren van z.g. kristallisatiepunten, waarbinnen het proces voor beleidsvoorbereiding gestructureerd kan worden. De nota ziet decentralisatie als een mogelijkheid om de bereikbaarheid, de flexibiliteit en het democratisch functioneren van welzijnsvoorzieningen te ontwikkelen en te verbeteren.

In het regeringsbeleid tijdens het kabinet Den Uyl heeft het proces van decentralisatie grote aandacht gekregen. Hoewel de Kaderwet Specifiek Welzijn nog geen realiteit geworden is, werpt deze zijn schaduwen vooruit via een aantal tot stand gekomen rijksbijdrageregelingen. Ook in de Uitgangspunten CRM beleid '79¹⁵ en '80¹⁶ wordt decentralisatie als een belangrijk be-

prof. dr. W. F. van Stegeren

leidspunt gezien. Burgers gaan dan — zo is de verwachting — meer verantwoordelijkheid dragen voor eigen en elkaars welzijn. In de troonrede '79 wordt gesproken over het maken van een aanvang met decentralisatie van de maatschappelijke hulpverlening.

Meyer¹⁶ is een groot pleitbezorger voor decentralisatie. Als voordelen somt hij op: spreiding van macht; het met elkaar in gesprek komen van welzijnsinstellingen, burgers en lokale overheid over de voor een specifieke situatie meest zinvolle voorzieningen; bevordering van samenhang tussen de voorzieningen; het bestrijden van z.g. 'verkokering' van het welzijnswerk en een sterke professionalisering. Hij erkent dat er bezwaren tegen decentralisatie ingebracht worden: rechtsongelijkheid (verwaarlozen van wensen van minderheidsgroepen door lokale besturen); het niet ingesteld zijn op gedentraliseerd beleid van gemeenten; angst bij praktijkwerkers voor bevoogding door lagere overheden. Maar de voordelen overtreffen de nadelen, en een zorgvuldig geplande overgangssituatie kan veel van de genoemde nadelen oplossen. Hoewel er meer kritische geluiden over decentralisatie als een wezenlijke maatschappelijke vernieuwing gehoord worden,¹⁷ is dit proces, voorlopig althans, niet meer te stuiten.

Van Harberden c.s.¹⁸ pleiten voor het opstellen van een z.g. welzijnscharter, waarin uitgangspunten en doelstellingen van het welzijnsbeleid helder worden vastgelegd. Als voorbeelden worden onder meer genoemd: het geven van prioriteit aan achterblijvers, het geven van meer ruimte aan zelfhulpgroepen. Deze doeleinden kunnen via planning worden omgezet in concrete maatregelen met een juridisch afdwingbaar karakter. Van politieke partijen vraagt dit volgens de auteurs een overhang van denken in middelen naar 'een denken in grondslagen, waarden en doeleinden'.

12. Wim Meyer, *Welzijnsbeleid*, 1978, Alphen aan den Rijn.

13. Zie o.m. de *Knelpuntennota*, 1974, Den Haag; R. Hajer, *Welzijnsbeleid - op zoek naar een publiek en democratisch bestel*. In: Tijdschrift voor Agologie, 1977, nr. 5; P. van Harberden e.a. In: A. R. Staatkunde 1979, nr. 5.

14. *Knelpuntennota*, 1974, Den Haag.

15. *Hoofdpunten van het regeringsbeleid 1979*, 1978, Den Haag.

Idem 1980, 1979, Den Haag.

16. Wim Meyer *Welzijnsbeleid*, 1978, Alphen aan den Rijn.

17. Zie b.v. een aantal bijdragen in het themanummer Decentralisatie, Vorming, 1977, nr. 4/5.

18. P. van Harberden e.a., In: A.R. Staatkunde 1979, nr. 5.

Welzijnsbeleid

Voortdurend in discussie

prof. dr. W. F. van Stegeren

Blom c.s.¹⁹ zijn voorstanders van een concrete taakverdeling tussen overheid en particulier initiatief en ontwikkelen een aantal criteria voor het noodzakelijke proces van sociale planning. Ook Hajer²⁰ geeft stappen aan voor de ontwikkeling van een welzijnsbeleid. Hij pleit onder meer voor een versterking van de samenhang tussen het welzijnsbeleid en andere sectoren van het regeringsbeleid, in het bijzonder de sociale en economische. De planning van het welzijnsbeleid moet dusdanig verlopen, dat eventuele belangtegenstellingen tussen diverse betrokken partijen aan het licht kunnen komen en een 'kritische reflectie op de wenselijkheid van de gesignaleerde ontwikkelingen' mogelijk is.

Commentaar

Overzien we nu het bovenstaande, dan valt ons een aantal zaken op.

1. De rol van de burger komt wel aan de orde,²¹ maar in de meeste gevallen toch op een vrij abstracte, geobjectiveerde wijze.

Onze vraag is, of we wel voldoende informatie hebben over de vraag wát nu eigenlijk door de individuele mens als welzijn ervaren wordt? Enquêtes geven cijfers over opinies van burgers met betrekking tot loonnivellering, nullijn en dergelijke.

Maar waar ligt de kern van het welzijnsbeleven van mensen? In materiële voorzieningen? In een schoon milieu? In gevoelens van veiligheid? Welke prioriteiten worden er gesteld? Tot welke offers is men bereid, financieel, maar ook wat tijd, energie en psychische draagkracht betreft? Verbindt men consequenties aan bepaalde behoeften en zo ja, welke? Wanneer 'veiligheid' een centraal thema in de welzijnsbeleving is, wat betekent dat dan bijvoorbeeld voor een stellingname met betrekking tot het defensievraagstuk? Pleit men voor vermindering of vermeerdering van militaire inspanning? wanneer er niet nagedacht wordt over consequenties, hoe brengen we dit proces dan op gang?

Wil een politieke partij haar leden, en anderen daarbuiten, mobiliseren, dan moet er meer bekend worden over argumenten en gevoelswaarden bij de burger met betrekking tot belangrijke beleidspunten, en de lacunes daarin.

2. Er moet o.i. (nog) meer aandacht besteed worden aan een analyse van de diverse belangen en belangtegenstellingen, die een rol spelen bij de ontwikkeling in het welzijnsbeleid. Meyer²² wijst wel op de dubbele rol van de wel-

zijnskoepels (belangenorganisatie en participant in de beleidsontwikkeling), maar werkt dit niet verder uit.

Hajer²³ gaat wat dieper op dit onderwerp in. Maar in hoeverre dit punt een wezenlijke rol speelt bij het plannen van beleidsveranderingen op grond van gemaakte analyses, is niet duidelijk.

Streeft men naar harmonisatie van het welzijnsbeleid en naar democratisering daarvan, welke belangen(tegenstellingen) spelen dan heel concreet een rol bijvoorbeeld binnen en tussen

- de diverse departementen,
- de politieke partijen,
- de welzijnskoepels,
- de welzijnswerkers,
- de welzijns'ontvangers'?

Zijn formele en informele belangen — de laatste wellicht onuitgesproken — op elkaar afgestemd? Brengen diverse departementen het op om een deel van hun zelfstandigheid en de daarbij behorende macht af te staan ten gunste van een geïntegreerd welzijnsbeleid? Hetzelfde kan gevraagd worden met betrekking tot politieke partijen, welzijnskoepels en -werkers.

In welke uitgangspunten en doelstellingen liggen de belangen geworteld? In de medemenselijke bewogenheid, geïnspireerd door het Evangelie of door andere uitgangspunten? In vergroting van eigen macht via het winnen van kiezers? In het veilig stellen van de belangen van aangesloten lidorganisaties, om nu maar een paar voorbeelden te noemen. Vragen, mijns inziens van essentieel belang, al is het niet altijd eenvoudig om ze openhartig te beantwoorden.

3. In een aantal publikaties wordt iets gezegd, al is het meestal summier, over het maatschappijbeeld dat men nastreeft met veranderingen in het welzijnsbeleid. Zo spreekt de Knelpuntennota²⁴ over 'een gedemocratiseerde samenleving waarin de menselijke verhoudingen onttrokken zijn aan ondoorzichtige en oncontroleerbare economische en technische krachten'.

Meyer²⁵ spreekt onder meer over de noodzaak

19. M. Blom-Jorna en R. Blom, in: Tijdschrift voor Agologie, 1978, nr. 3.

20. R. Hajer *Welzijnsbeleid — op zoek naar een publiek en democratisch bestel*. In: Tijdschrift voor Agologie 1977, nr. 5.

21. Zie b.v. C. J. M. Schuyt, 1978, Meppel.

22. Wim Meyer, *Welzijnsbeleid*, 1978, Alphen aan den Rijn.

23. R. Hajer *Welzijnsbeleid*. In: Tijdschrift voor Agologie 1977, nr. 5.

24. *Knelpuntennota*, 1974, Den Haag.

25. Wim Meyer *Welzijnsbeleid*, 1978, Alphen aan den Rijn.

Welzijnsbeleid
Voortdurend in discussie*prof. dr. W. F. van Stegeren*

van een 'vergaande decentralisatie van de macht'.

De vraag naar de doelstelling van beleidsveranderingen komt hier opnieuw naar voren. Binnen welke context en met welk doel worden vernieuwingen op gang gebracht? Wordt het welzijnsbeleid als onderdeel gezien van een totaal pakket van beleidsvernieuwingen dat uiteindelijk moet leiden tot een fundamentele herstructurering van het maatschappelijk systeem? Of blijkt de ontwikkeling toch een zelfstandige route te gaan, waardoor het uitstralings-effect, beleidsmatig gezien, gering is?

Als de verschillende betrokkenen — overheid, p.i., welzijnsgebruikers — ieder hun eigen doelstellingen volgen, ontstaat een ondoorzichtige verwarrende situatie. Het gevaar ontstaat dan dat andere belangen dan die van de welzijnsbevordering richtingbepalend gaan worden. We denken in dit verband ook aan het hierboven onder 2 gestelde.

Helderheid op het punt van doelstellingen, zowel die voor de lange termijn, als voor de korte termijn, is ook noodzakelijk om te komen tot een consistente strategische aanpak. Over veranderingen modellen en -strategieën wordt in de onderhavige literatuur weinig expliciet gesproken. Het zou binnen het kader van dit artikel te ver voeren om diep op dit vraagstuk in te gaan, maar er helemaal aan voorbij gaan kunnen we niet. Om een voorbeeld te noemen, het maakt wel verschil uit of men het door Etzioni²⁶ beschreven model van 'mixed-scanning' gebruikt om veranderingen op gang te brengen, of incrementeel, bij stukjes en beetjes, te werk gaat, om ons nu maar tot twee mogelijkheden te beperken. In het eerste geval onderscheidt men in de besluitvorming fundamentele beslissingen van z.g. deel- of 'item'beslissingen. Fundamentele beslissingen worden genomen via een exploratie van de belangrijkste alternatieven tegen de achtergrond van de gestelde doelen. Details en specificaties worden weggelaten, zodat het overzicht niet verloren gaat. De deelbeslissingen worden genomen binnen de context van de fundamentele beslissingen. De resultaten worden steeds teruggekoppeld naar die fundamentele beslissingen. Het is dus mogelijk deze te herzien op grond van al of niet behaalde resultaten. Dit model wordt door Etzioni in zijn opeenvolgende te nemen stappen tijdens het hele proces verder uitgewerkt. Hij gaat hierbij uit van een maatschappijmodel dat hij 'the active society', de actieve samenleving, noemt. Deze samenleving heeft het vermogen in zich, zichzelf te verande-

ren, zowel door aanpassing aan veranderde omstandigheden, als door een actief beïnvloeden daarvan; is gericht op een zo optimaal mogelijke realisering van haar waardensysteem; overziet haar veranderingspotentieel, maar is ook bereid grenzen van eigen veranderingscapaciteiten te accepteren.

Bij het incrementele model, dat in Nederland onder meer door Peper²⁷ beschreven is, hebben de beleidsvoerders een beperkt zicht op wat zij willen beïnvloeden. Men overweegt een beperkt aantal alternatieven, gaat stapsgewijze te werk, neemt marginale beslissingen ten aanzien van de status quo en gaat uit van de gegeven middelen. Peper werkt dit model verder uit, terwijl ook bij Etzioni meer gegevens hierover gevonden worden.

4. Het is niet duidelijk in hoeverre in de geplande of nog te plannen beleidsontwikkelingen rekening gehouden wordt met het gegeven dat elke verandering haar eigen weerstanden oproept. Weliswaar waarschuwt CRM in de Hoofdpunten van het regeringsbeleid '79²⁸ onder het hoofdje 'emancipatie' tegen een te krachtig accent op vernieuwing, om te voorkomen dat 'delen van de samenleving zich — in een reactie — tegen de ontwikkelingen zouden gaan afzetten'. Maar uit niets blijkt verder dat het begrip 'weerstand' een wezenlijke rol speelt — het kan ook een uitdaging zijn! — in de beleidsplanning. Het is bovendien niet duidelijk waarom deze waarschuwing alleen bij dit onderdeel gegeven wordt.

Hoe ingrijpender en op meer mensen gericht de verandering, hoe meer kans op weerstanden bij diverse groepen van mensen. Natuurlijk kan een voorspelling gedaan worden of belangrijke lichamen als vakbonden en welzijnskoepels achter bepaalde beleidsvoorstellen zullen gaan staan. Moeilijker valt de publieke opinie in te schatten, vooral in snel veranderende tijden, waarin het voor de gemiddelde burger bijzonder moeilijk is om een overzicht over de beschikbare informatie te verkrijgen. Toch zal ook voor politieke partijen dit laatste punt van belang zijn. Het mobiliseren van 'de' of 'een' achterban kan noodzakelijk zijn om weerstanden te overwinnen en de weg vrij te maken voor maatschappelijke veranderingen. Factoren die het ontstaan van weerstanden kun-

26. A. Etzioni, *The active society*, 1971, New York.

27. B. Peper, *Bij stukjes en beetjes?* 1974, Meppel.

28. *Hoofdpunten van het regeringsbeleid 1979*, 1978, Den Haag.

Welzijnsbeleid Voortdurend in discussie

nen verminderen en waarmee rekening gehouden kan worden zijn bijvoorbeeld:

a. het gevoel bij betrokken in een veranderingsproces, dat geplande veranderingen niet van bovenaf opgelegd zijn of worden, maar integendeel, hun eigen veranderingen zijn, door henzelf gewenst en op gang gebracht. Een bekend gegeven voor elke democratiseringsbeweging en voor elke organisatie die wil beschikken over een breed platform voor het bereiken van veranderingsdoelen.

b. De zekerheid dat belangrijke sleutelfiguren uit de groep waartoe men behoort, of waarin men op zijn minst vertrouwen heeft, achter de geplande veranderingen staan, heeft een gunstig effect op veranderingsbereidheid. Dit geldt des te meer, wanneer deze sleutelfiguren hun bewegredenen helder onder woorden kunnen brengen en in die motivaties duidelijk herkenbaar zijn voor de 'achterban'.

c. De weerstand zal minder kansen hebben/verminderen, wanneer betrokkenen het gevoel hebben dat veranderingen een verlichting van lasten (materieel, zowel als immaterieel) met zich meebrengen in plaats van een verzwarende.

In dit verband is het zinvol om te peilen wat veranderingen in hun leefsituatie de mensen waard zijn. Wil men tijd, geld, werkracht beschikbaar stellen? Toont men een afwachtende houding, of moeten gevoelens van angst, onzekerheid, protest overwonnen worden?

d. Weerstanden tegen verandering hangen ook samen met de vraag of waarden en idealen die de betrokkenen al een tijdlang bezitten en van waaruit ze leven, aangetast worden. Wanneer mensen zich bedreigd voelen in de fundamenten van hun bestaan, zal het veel tijd, moeite en informatie vragen begrip te verkrijgen voor de zin en noodzaak van geplande-/te plannen veranderingen. Dit geldt des te meer wanneer men geen gebruik van machtsmiddelen wil maken.

Anderzijds kunnen veranderingen — ook wanneer deze offers vragen — acceptabel, gewenst of zelfs nadrukkelijk geëist worden, wanneer zij in een persoonlijk aanvaard waardensysteem een basis vinden.

Slotopmerkingen

Samenvattend stippen we enkele punten die in beleidsdiscussies — in ons geval met betrekking tot het welzijnsbeleid — een rol spelen nog wat extra aan.

1. Welk maatschappijtype nemen we in de si-

prof. dr. W. F. van Stegeren

tuatieanalyse en doelformulering als uitgangspunt? Het huidige, met eventuele bijsturingen, of een alternatief model, dat als 'concrete utopie' kan gelden? Concrete utopie in de zin zoals door Laeyendecker en Van Stegeren²⁹ beschreven, waarbij heel bewust rekening gehouden wordt met mogelijkheden en strategieën om de utopie te realiseren, verbonden met prognose enerzijds en planning anderzijds.

Het CDA geeft in haar 'program van uitgangspunten' 1977³⁰ een aantal fundamentele eisen, waaraan de samenleving moet voldoen. Centrale gedachten zijn daarbij de fundamentele gelijkwaardigheid van alle mensen; de mondigheid en het vermogen om verantwoordelijkheid te dragen van mensen; spreiding van macht; het bestrijden van elke vorm van onderschikking van menselijke verantwoordelijkheden aan willekeur van staatsmacht of economisch belang, aan overheersing door technologie of wetenschap. Hier kan dus duidelijk gesproken worden van een concrete utopie.

Het is uit het vorenstaande duidelijk geworden dat de huidige verzorgingsstaat en het daarin gevoerde welzijnsbeleid, niet voldoet aan de eisen die het CDA in genoemde nota aan een goed functionerende samenleving stelt.

Aan de fundamentele gelijkwaardigheid van alle mensen zijn we in Nederland nog niet toe, althans niet wat onze dagelijkse levenspraktijk betreft. Discriminatie is een bekend verschijnsel in onze samenleving geworden. Dat betekent dat elke maatregel op het terrein van welzijnsbeleid getoetst zal moeten worden aan dit uitgangspunt, ook het decentralisatieprincipe bijvoorbeeld. Waar de concrete utopie zich enerzijds met prognoses bezighoudt, anderzijds met planning, zal op basis van prognostisch materiaal de planning gericht moeten worden op realisering van het uitgangspunt dat als doelstelling en toetssteen gaat functioneren.

Hetzelfde kan gezegd worden met betrekking tot de andere uitgangspunten. Mondigheid en verantwoordelijkheidsgevoel van mensen kunnen alleen maar zinvolle uitgangspunten zijn, als deze in de praktijk gebruikt worden. Een gedemocratiseerde welzijnspraktijk is dan een eerste vereiste.

Spreiding van macht en het bestrijden van onderschikking aan staatsmacht, technologie etcetera hebben verstrekkende consequenties. Elke

29. L. Laeyendecker en W. F. van Stegeren, *Strategieën van sociale verandering*, 1978, Meppel.

30. Verkiezingsprogramma's, 1977, Den Haag.

Welzijnsbeleid
Voortdurend in discussie*prof. dr. W. F. van Stegeren*

vorm van dictatuur, elke vorm van onevenredige machtsconcentraties, ook op welzijnsterrein (vgl. wat gezegd is over de vierde en vijfde macht) staat dan haaks op het uitgangspunt. De openbaarheid van overheidsbeleid, maar ook van zaken als wetenschappelijk en industrieel onderzoek moeten dan een voortdurend punt van aandacht en zorg zijn voor een politieke partij.

Het bovenstaande is al voldoende om de complexiteit van de planning te kunnen aantonen. Een concretisering van fundamentele uitgangspunten, toegespitst in dit geval op het welzijnsbeleid, brengt een stroom van strategische vraagstukken met zich mee.

2. Een tweede pakket van problemen doemt op wanneer we antwoord zoeken op de vraag wie en/of wat nu eigenlijk veranderd moeten worden tegen de achtergrond van ons maatschappijbeeld en gezien onze doelstelling. Wanneer we bijvoorbeeld het vervreemdingsprobleem willen aanpakken, waar liggen de veranderingsknelpunten? Bij de overheid omdat men te weinig middelen ter beschikking stelt om de welzijnsvoorzieningen dicht bij de mensen te brengen? Dan zou op dat punt politieke actie gevoerd moeten worden. Bij de welzijnswerkers omdat hun deskundigheid hen voor de voeten loopt bij het uitvoerende werk in het leggen van directe contacten met de (potentiële) gebruikers van welzijnsvoorzieningen? Dan zou die ervaring teruggelinkt moeten worden naar de beroepsopleidingen. Bij de gebruikers? Dan moet wellicht gezocht worden naar betere methoden van informatie en voorlichting, zodat de drempelvrees verlaagd wordt.

Hoe complexer het vraagstuk, hoe meer aangrijpingspunten voor veranderingen er kunnen liggen, ieder met haar eigen strategische consequenties. De totaalsituatie en de urgentie van knelpunten daarbinnen zal, in samenhang — zoals gezegd — met eigen uitgangspunten en doelstellingen dan om een prioriteitstelling vragen.

3. We noemden in het voorstaande al even de vraag naar een 'veranderingsmodel'. Hoewel

niemand de illusie zal hebben dat een theoretisch veranderingsmodel pasklaar in de praktijk kan worden toegepast, geeft het denken erover toch wel een aantal praktische aanknopingspunten. Er zal duidelijkheid moeten komen over de vraag hoe stapsgewijze we te werk willen gaan in onze beleidsplanning en de realisering daarvan. Hoe zwaar we factoren als beschikbare tijd en beschikbare middelen als definitieve grenzen willen laten wegen, waarbinnen gewerkt moet worden, zoals dat bij het incrementele model het geval is. Hoe dicht we bij de status quo willen blijven of hoe radicaal we in maatschappelijke structuren willen interveniëren.

In dit verband is niet alleen van belang de vraag wie/wat veranderd moet worden, maar wie de veranderaar is, en welke bevoegdheden, mogelijkheden, macht hij bezit om veranderingsprocessen te Kaufman³¹ noemt in dit verband vijf factoren, n.l. de mogelijkheid om politieke pressie uit te oefenen, het beschikbaar hebben van financiële middelen, sociaal prestige en de aanwezigheid van kundigheid en creativiteit in de kring van initiatiefnemers.

Hoe meer veranderaars zich melden (bijvoorbeeld overheid, particulier initiatief, politieke partijen, gebruikersorganisaties), hoe meer kans er is dat belangentegenstellingen een centrale rol opeisen in plaats van het veranderingsdoel, n.l. het bevorderen van een verbetering van het welzijnsbeleid.

In alle gevallen is het noodzakelijk dat er voortdurend sprake is van een wederkerige beïnvloedingslijn die loopt van fundamentele uitgangspunten naar concrete strategieën, nodig om beleidplannen gestalte te geven en omgekeerd vanuit de strategische ervaringen en -knelpunten terug naar de eigen uitgangspunten om tot een kritische doordenking daarvan te komen.

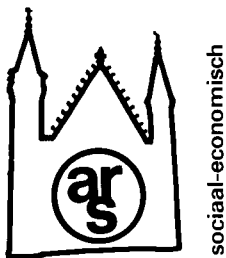
31. J. Kaufman, *Change management: The process and the system*. In: G. Zaltman, Ph. Kotler, J. Kaufman, *Creating social change*, 1972, New York.

Zie ook: L. Laeyendecker en W. F. van Stegeren, 1978, Mep-pel.

Inkomenspolitiek voor de
jaren tachtig

dr. A. J. Vermaat

Inkomenspolitiek voor de jaren tachtig

door dr. A. J. Vermaat

Contouren

Al jarenlang wordt er in Nederland een inkomensbeleid gevoerd. Zijn wij daarmee echter wel op de goede weg? Wordt er niet teveel genivelleerd, of wordt er eigenlijk wel genivelleerd? Moeten de doeleinden van de te voeren inkomenspolitiek niet herzien worden nu de algemeen economische toekomst lijkt te veranderen? Allerlei belangrijke vragen, die van centrale betekenis kunnen zijn voor het beleid op dit terrein. In dit artikel wil ik op deze probleemstelling nader ingaan, zij het in kort bestek.

Allereerst maak ik een serie opmerkingen bij vraagpunten van feitelijke aard. Wat weten wij van de ontwikkelingen op het gebied van de inkomensverdeling en tot welke conclusies leiden deze feiten? Vervolgens komen aan bod de vragen naar de ideale inkomensverdeling. Deze stellingnamen lopen uit op de vraag naar de beleidsconcepties van de Nederlandse kabinetten. Hierna — en dit vormt de hoofdmoot — sta ik stil bij een aantal sociaal-economische vraagpunten die van invloed zijn op de herijking van het gevoerde inkomensverdelingsbeleid. Afrondend volgen enkele conclusies.

Als toevoeging nog een terminologische opmerking. Bij de term 'inkomensverdelingsbeleid' gaat het speciaal om de *verdeling* van het nationale inkomen. Wanneer de probleemstelling ruimer wordt, zodat ook beschouwingen over de

Dr. A. J. Vermaat is hoogleraar economische politiek aan de Vrije Universiteit.

vorming van het nationaal inkomen, werkgelegenheid, inflatie en de betalingsbalans verschijnen, komt het accent wat anders te liggen. Dan geef ik de voorkeur aan de algemenere term 'inkomensbeleid'.

Feitelijke tendenties

Hoe ontwikkelt zich de inkomensverdeling in Nederland? Deze vraag is moeilijker te beantwoorden dan de statistieken suggereren. Beperkt men zich tot de laatste, dan is er wel een globaal oordeel over de feitelijke tendenties op het vlak van de inkomens- en vermogensverdeling te geven. Enkele jaren geleden gaf ik in dit tijdschrift reeds een beschouwing over deze materie.¹ Recentelijk verscheen een boek van een tweetal op dit terrein vermaarde auteurs.² De

1. A. J. Vermaat, *Inkomensverdelingspolitiek*, AR-Staatkunde 1973, pp. 277-302 en 317-349.

2. J. Pen & J. Tinbergen, *Naar een rechtvaardiger inkomensverdeling*, Elsevier, Amsterdam/Brussel 1977.

Inkomenspolitiek voor de
jaren tachtig

dr. A. J. Vermaat

Tabel met gegevens over de ontwikkeling van de reële vrij beschikbare inkomens voor enkele groepen van inkomensstrekkers (incl. incidenteel loon); getallen luiden in procenten.

	Totaal						Totaal 1977-1980
	1973-1976	1976	1977	1978	1979*	1980*	
AOW'er	25,0	2,5	1,5	4,0	0,25	0	5,75
Minimumloner	16,5	2,0	2,0	4,0	0,5	1,0	7,5
Even boven min. loon	12,0	1,5	2,75	3,25	2,0	1,5	9,5
Modaal loon	8,0	1,0	2,5	3,0	1,5	1,0	8,0
2 x modaal	3,0	- 0,5	1,25	2,0	0,5	- 0,25	3,5
4 x modaal	- 1,5	- 1,5	1,0	2,0	0,25	- 0,75	2,5
Totale nationale inkomen	9,0	5,0	2,5	2,75	2,5	2,5	10,25

* = schattingen Bron = Miljoenennota's en Macro-economische verkenningen.

Ook de gegevens in deze tabel illustreren de conclusie dat de inkomensnivellering volgens de officiële gegevens wordt voortgezet, al is het tempo van de egalisatie gedurende de periode 1976-1979 wat lager vergeleken met de periode 1973-1976.

conclusie die men uit dergelijke studies kan trekken, is dat de inkomensongelijkheid in Nederland sedert de jaren dertig *aanmerkelijk* is verminderd. Pen & Tinbergen demonstreren dit aan de hand van een veelheid van statistische maatstaven. Ik heb geen neiging om deze bewijsoverring tegen te spreken.

Ter samenvatting van deze empirische tendenties geef ik een citaat van Pen & Tinbergen, dat als hun hoofdconclusie mag worden gerekend: 'Als we de gegevens op impressionistische wijze combineren zouden we willen zeggen dat de egalisatie van de geldinkomens in Nederland tussen 1938 en 1976 bijna 50% is geweest. Tussen 1954 en 1976 wordt de nivellering misschien het best geschat op 25%. Sinds 1972 wellicht op 10%. Er is nauwelijks stagnatie in het proces; het begon voor de oorlog en is nog steeds aan de gang.'³

Een krachtige conclusie dus, die niet alleen blijkt te gelden voor de primaire inkomensverdeling maar ook voor de secundaire verdeling. Het verschil tussen beide is de heffing van belastingen en sociale premies. Beide verdelingen zijn sterk genivelleerd, al blijft de secundaire verdeling steeds gelijkmatiger dan de primaire vanwege allerlei nivelleringsmomenten in de belastingheffing.

Om de aard van de hierboven getrokken conclusies te onderstrepen geef ik hieronder nog een tabel met de mutaties in de beschikbare inkomens voor een aantal karakteristieke inkomensstrekkers in Nederland.

Vraagtekens bij de cijfers

Cijfers zijn cijfers, maar er liggen nogal wat veronderstellingen en tamelijk arbitraire keuzen aan ten grondslag. De CBS-gegevens omtrent de officiële personele inkomensverdeling in Nederland berusten bijvoorbeeld op de belastinggegevens⁴ (vandaar ook het betreuenswaardige feit dat dergelijke publikaties zo laat moeten verschijnen). De in de voorgaande tabel gebruikte cijfers berusten veelal op schattingen; één van de vele onzekerheden betreft bijvoorbeeld de verwerking van het zogenaamde incidentele loon.⁵

Ik ga niet uitvoerig in op de eventuele beperkingen van deze cijfers over de Nederlandse inkomensverdeling. Ik constateer hier slechts het

3. T.a.p. pag. 50.

4. Enkele bezwarende punten van belastinggegevens zijn: (I) fraude, (II) diverse aftrekposten, (III) belastingvrije vermogensaanwasten en (IV) personen met lage inkomens die buiten de aanslagregeling vallen.

5. Het incidentele loon is een ongewisse factor, die tevens van jaar tot jaar sterk kan verschillen. Van sommige groepen — zoals de AOW'er en de minimumlonen — is bekend dat zij geen of weinig incidenteel loon zullen ontvangen. Voor het overige denkt men vaak aan de hogere inkomens als ontvangers van dit incidentele loon. Een interne nota van het CPB spreekt dit op basis van een steekproef echter tegen. Het lijken vooral de loontrekkers even boven het minimumloon tot het modale loon te zijn, die relatief het meest profiteren van het incidentele loon.

Inkomenspolitiek voor de jaren tachtig

feit, dat men enige slagen om de arm moet houden, vooral wanneer het gaat om meer specifieke uitspraken over de ontwikkeling der inkomens. Maar er is meer. Ik noem nog enkele elementen, die eigenlijk beter verwerkt zouden moeten worden voordat men tot echt finale uitspraken over de empirische tendenties kan komen. Een deel van de inkomens onttrekt zich aan de officiële waarneming; men spreekt dan terecht over het 'zwarte circuit'. Welke inkomensgroepen nemen hieraan vooral deel en in welke mate? Een ander element, dat hier vermelding verdient, is het verstrekken van niet genoteerde extra's. Deze categorie loopt vanaf de 'zakenrelatiegeschenken' tot en met de pensioenvoorzieningen. Het betreft vaak moeilijk te meten grootheden, maar het geheel weglaten uit de statistieken is nog minder verantwoord. Tenslotte wijs ik nog op allerlei overheidsvoorzieningen waarvan de burger in meerdere of mindere mate profiteert. Zaken als gratis onderwijs, subsidies op allerlei terrein, justitie- en defensie-uitgaven, aanleg van wegen, dijken en kanalen, enzovoorts. Over deze bijdragen tot de zogenaamde tertiaire inkomensverdeling is nog nauwelijks iets bekend.

Hoewel, naar mijn subjectieve schatting, dit soort van vraagtekens weinig zal afdoen aan de hoofdconclusie met betrekking tot de opgetreden inkomensnivellering over de laatste decennia, moet men veel voorzichtiger zijn met meer gedetailleerde uitspraken over bijvoorbeeld bepaalde concrete jaren of de verhouding tussen de onderscheiden groepen. Toch zou meer detail-kennis nodig zijn om een verantwoord beleid te voeren. Ik bedoel dit niet alleen naar de zijde van degene die het inkomensbeleid ontwerpen wil, maar niet minder voor hen die voorwerp van beleid zijn. Was er vóór de Tweede Wereldoorlog nog een uit de vroegere statische samenleving voortvloeiend denken in termen van standsverschillen, op grond waarvan inkomensverschillen gemakkelijk werden aanvaard, nu is dit anders. Wij leven meer in een afgunstmaatschappij,⁶ waarin bestaande verschillen intenser worden beleefd. In zo'n situatie is het extra nodig om de echte verschillen (en niet de vermeende!) te kennen. Niets frustrert een inkomensbeleid meer dan de reacties van hen, die van gevoelens zijn ten onrechte 'gepakt' te worden.

Ideale inkomensverhoudingen

Niet alleen de burger, die te maken krijgt met

dr. A. J. Vermaat

het gevoerde inkomensbeleid, heeft een oordeel over rechtvaardige inkomensverschillen maar ook de beleidsvormers en hun adviseurs. Met name sinds het optreden van het kabinet Den Uyl (1973-1977) is de inkomensverdeling volop in de belangstelling komen te staan.⁷ De formulering van de beleidsoverwegingen terzake vindt men in de in het voorjaar van 1975 verschenen Interim-nota Inkomensbeleid. Globaal gesproken kon de toenmalige parlementaire coalitie zich vinden op conclusies in deze nota als:

- de inkomensverdeling moet nog gelijkmatiger worden,
- dit zal vooral in de primaire verdeling moeten, en met name binnen de arbeidsinkomens omdat de winsten te laag zijn geworden,
- er moet meer kennis van en meer openbaarheid over inkomens komen,
- er moet nader gestudeerd worden over de optimale inkomensverschillen qua economische (allocatieve) werking en zaken als een maximum inkomen,
- de vermogens zijn te scheef verdeeld, zodat zaken als vermogensaanwasdeling tot stand moeten worden gebracht.

Politieke verschillen bestonden er trouwens ook, zelfs tussen de coalitiegenoten. Deze betroffen met name de verdere uitwerking van de nieuwe instrumenten voor het inkomensbeleid. Tevens denkt het CDA wat minder gemakkelijk en eveneens wat minder optimistisch over de rol van de overheid op dit terrein. Het gaat hierbij om de grenzen van de realiteit bij de gegeven economische orde en om de grenzen van de overheid qua politieke conceptie van de christendemocraten.⁸ Wanneer de invloed van het CDA op het beleid toeneemt ten opzichte van die der PvdA mag men dus een zekere afremming van het tempo van de beoogde nivellering verwachten. Men zou dit kunnen adstrueren met de cijfers in de hiervoor gegeven tabel. Dit ligt tevens in het verlengde van de opvattingen van de VVD. Deze groep legt immers het accent op een zo gelijk

6. Men leze bijvoorbeeld: MAG van Meerhaeghe, *De afgunstmaatschappij*, Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen 1978.

7. Spraakmakend was in ieder geval de leuze van het kabinet-Den Uyl: 'Spreiding van inkomens, kennis en macht'.

8. Men zie mijn opstel 'Verantwoordelijke maatschappij en totalitarisme', in de bundel *Honderd jaar AR-partij, bezinning en perspectief*, Wever, Franeker 1979, pp. 110-124.

Inkomenspolitiek voor de jaren tachtig

dr. A. J. Vermaat

mogelijk maken van de startkansen in de samenleving, en oordeelt vervolgens dat de maatschappelijke veranderingen zo geleidelijk mogelijk moeten verlopen. Wanneer men het inkomensverdelingsbeleid van het huidige kabinet vergelijkt met dat van het vorige kabinet, dan valt op dat de geformuleerde doeleinden niet wezenlijk verschillen, zij het dat het accent minder zwaar op verdelingsproblemen wordt gelegd. Hetzelfde dus, maar wat minder stringent. Hoewel men in de politiek vaak keihard strijdt over tamelijk kleine verschillen, waardoor de indruk wordt gevestigd dat de politieke partijen het onderling sterk oneens zijn, blijkt globaal gesproken dat men het ongeveer over de hoofdlijnen eens is. Naar mijn mening sluit dit aan bij het algemeen gevoel van de burgers in de samenleving. Men opteert voor een grotere gelijkheid tussen de inkomens, zowel nationaal als mondiaal. Maar, en dit is een niet onbelangrijke restrictie, men neigt ertoe de eigen positie verkeerd te taxeren.

Zo kent men de relatieve positie vaak slecht; bijna iedere hogere inkomensstrekker denkt tot de middeninkomens te behoren. De mening heerst verder dat juist deze middengroepen zwaar gepakt worden door de fiscus, terwijl de hoge marginale tarieven (mede door de welig tierende inkomensafhankelijke subsidies) al veel lager aanvangen. Verder kent men de ervaren nadelen van het sociaal-economisch beleid precies, terwijl de voordelen te gemakkelijk verwaarloosd worden. Behalve deze individualiserende bezwaren erkent de Nederlandse burger desondanks de noodzaak van een inkomensverdelingsbeleid dat gericht is op een grotere gelijkmatigheid.

Ik meen dat dit laatste feit niet alleen samenhangt met de invloed van de mening der politieke partijen en van het gevoerde beleid op de publieke opinie, maar ook met het omgekeerde. Bij dit laatste zal tevens een rol spelen: (a) de indruk dat men er veelal zelf beter van kan worden,⁹ en (b) de opvattingen van diverse wijsgeren en ethici over de rechtvaardige inkomensverdeling.¹⁰ Op zichzelf heb ik hiertegen geen enkel bezwaar. Niettemin moet ik hierbij een viertal kanttekeningen maken.

Vier kanttekeningen

In de eerste plaats filosofeert men vaak over een ideaal-situatie, welke (helaas) afwijkt van de realiteit. Dit schept beperkingen in tweeërlei opzicht. Enerzijds zal men in het beleid stuiten op

ontwijkende reacties van de betrokkenen. Men zou wellicht best afwillen van bijvoorbeeld de inkomensprikkel als arbeidsmotivatiemechanisme, maar de praktijk in de oost-europese 'gemeenschaps-economieën' leert de negatieve aspecten van het negeren van zulke prikkels. Anderzijds krijgt men evenzeer te maken met de ethische doorkruisende factoren als de afgunst en de jaloersheid. Dit kan zelfs zo sterk worden, dat de overheid — die op zich geen rechtstitel tot ingrijpen in de inkomensverhoudingen in een bepaalde situatie vindt — door de ontstane onrust toch tot handelen moet overgaan. Een puur op ethische momenten gebaseerde beschouwing van de inkomensverhoudingen, hetgeen op zichzelf al een partiële benadering vormt, kan zich dus niet beperken tot 'ideale' oplossingen.

In de tweede plaats merk ik op, dat de ideeën over een rechtvaardige of aanvaardbare inkomensverdeling mede worden begrensd door de keuze van de sociaal-economische orde. In dit verband meen ik dat een ethicus als Roscam Abbing te gemakkelijk kiest voor een orde die past bij zijn idee over de beste inkomensverdeling, zonder de verdere afwegpunten goed in overweging te nemen. En het gaat bij de beoordeling van de juiste economische orde — die past op reële mensen! — niet alleen om de inkomensverhoudingen. Bovendien, welke keuze zou men maken: een hogere welvaart die wat ongelijker (hetgeen nog niet synoniem is met oneerlijker) verdeeld is of een lager inkomen die goed gespreid is?

Een verder punt, waar ook Roscam Abbing m.i. te gemakkelijk aan voorbij gaat, is de relatie tussen de economische en de politieke orde. Naar mijn subjectieve schatting is een volkshuisvesting met een centrale economische planning en een parlementaire democratie een uiterst labiele combinatie. Wanneer de top-élite de eigen preferenties gaat doorzetten is immers een toenevende dwang nodig. En van een maatregel komt een maatregel, enz.! Ook op grond van

9. Bij de bestaande ongelijke inkomensverdeling geldt dat ongeveer $\frac{2}{3}$ van de inkomensstrekken een inkomen heeft dat lager ligt dan het rekenkundige gemiddelde (dit vanwege de hoge uitschieters naar boven).

10. In Nederland is veel invloed uitgeoefend door de ethicus P. J. Roscam Abbing, *Ethiek van de inkomensverdeling*, Kluwer, Deventer 1973. In een andere richting gaat: J. Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge (USA) 1971.

Inkomenspolitiek voor de jaren tachtig

deze overweging zij men dus wat voorzichtig met idealistische soluties.

In de *derde* plaats wijs ik op een element, dat in de ethische analyses van de juiste inkomensverdeling te weinig aan bod komt.¹¹ Dit is een gevolg van de overheersende statische benadering van het probleem. Men gaat vrijwel voortdurend uit van een *gegeven* inkomen als ware dit een soort van gefixeerde grootte. In de werkelijkheid ligt dit anders. Zonder te willen vervallen in het andere uiterste van de grensproductiviteitstheorie, welke een — gedeeltelijke — verklaring kan bieden van de geldende beloningsverschillen hetgeen nog geen oorzakelijke toedeling van waardenschepping is, moet toch de dynamische krachten op het terrein van de inkomens een grotere rol worden toebedeeld. Dit geldt m.i. niet alleen vanwege de niet verwaarloosbare invloed op de omvang van het nationaal inkomen, maar evenzeer vanwege de ethische redenering dat datgene die extra bijdraagt ook extra geprezen mag worden. Dit impliceert een redelijke waardering voor het prestatiebeginsel.¹²

In de *vierde* plaats tenslotte, vraag ik enige aandacht voor de resultaten van het onderzoek van een aantal Leidse economen.¹³ Eén van de hoofdconclusies daarbij is, dat de inkomensstrekker zijn eigen positie vooral afmeet aan de positie van anderen. Met andere woorden, het is vooral de relatieve inkomenspositie die de score bepaalt. Dit is een belangrijk punt, dat men overigens weer kan verbinden met de toenemende afgunstaatschappij. Het leidt verder tot de volgende twee constatering.

Enerzijds voegt een proportionele inkomensgroei weinig toe aan de subjectieve welzijnswaardering, tenzij men zich spiegelt aan andere (armere) landen. Uit dit oogpunt bezien is de economische groei niet langer de eerste oplossing voor het probleem van de inkomensverhoudingen, althans wanneer men dit subjectieve welbevinden als maatstaf voor het beleid neemt. Heel voor de hand liggend is dan een nivellering van inkomens ter reductie van de hogere inkomens die kennelijk als (negatieve) referentie voor de massa fungeren. Of liever, de hoge consumptieve bestedingen, en dit is niet identiek met het inkomensbegrip. Overigens kan men zich afvragen, of zo'n nivellering uiteindelijk positief uitwerkt, want men zal zich al gauw gaan spiegelen aan het rijke buitenland (West-Duitsland bijvoorbeeld).

Anderzijds mag men bij dit soort van beschouwingen niet vergeten dat de meest negatieve determinant van de inkomenswaardering wordt

dr. A. J. Vermaat

gevormd door het feit, dat men een reële daling moet verwerken.

Ik meen dat dit feit te gemakkelijk wordt verwaarloosd in politieke en ethische beschouwingen. Men onderschat de problemen die dit schept voor individuele huishoudingen. Dit geldt niet alleen degene die werkloos wordt, of die in de w.a.o. terecht komt, maar zelfs voor de hogere inkomensstrekker. Dit betekent een nieuwe restrictie op de mogelijkheden van een inkomensverdelingsbeleid. Als de rek (= economische groei) uit de economie is, wordt een verdelingsbeleid uiterst moeilijk, althans een beleid dat direct omvangrijke zoden aan de dijk zet. In zo'n situatie zal men het wat kalmer aan moeten doen. Het is zeer wel denkbaar dat het tempo van de herverdelingspolitiek ten tijde van het kabinet-Den Uyl te hoog is geweest. Voor de toekomst van het inkomensbeleid dient men zich in elk geval terdege te realiseren, dat de reële *nullijn* essentieel verschilt van een reële *minlijn*.

In het voorgaande heb ik een viertal kritische kanttekeningen gemaakt bij het in ons land min of meer gangbare standpunt over het te voeren inkomensverdelingsbeleid. Dit is niet om de strekking ervan om te buigen. Wèl om wat meer realiteitsbesef in de beschouwingen te introduceren. Daartoe is trouwens nog een andere reden, namelijk de ontwikkeling van de economie.

Economische omstandigheden

Het ziet ernaar uit dat de gebruikelijke economische groei uit de economie is. Meerdere oorzaken zijn daarvoor aan te voeren. Vooreerst is er een mondiale afzetcrisis doordat de olielanden hun opbrengsten niet kunnen of willen beste-

11. Dit geldt met name het werk van Roscam Abbing.

12. Ik voeg daar aan toe om misverstand te voorkomen: maar niet een overdreven prestatiebeginsel, zoals in de politieke praktijk nogal eens voorkomt. Ik noem als negatieve effecten van een verabsoluteerd prestatiebeginsel: het misbruiken van de natuur ten gevolge van een partiële kostenreductie op uitsluitend private voor- en nadelen, het drijven op grond van een materialistische levenshouding, en het onvoldoende beoordelen van individuele prestaties aan de gegeven mogelijkheden die qua persoon ver uiteen kunnen lopen.

13. Als voorbeeld noem ik het eerste van een drietal in ESB gepubliceerde artikelen: B. M. S. van Praag, A. Kapteyn & F. G. van Herwaarden, *Individuele welvaartsfuncties en sociale referentiegroepen*, ESB van 31-1-1979.

Inkomenspolitiek voor de
jaren tachtig

dr. A. J. Vermaat

den. Dit leidt weer tot betalingsbalansproblemen van talrijke landen, waaronder industriële en ontwikkelingslanden. Bovendien gaat dit regelmatig gepaard met monetaire instabiliteiten. Verder lijkt er een periode van overcapaciteiten in de industrie te zijn aangebroken sinds het begin van de jaren zeventig. Dit vergt niet alleen aanpassingstijd, maar het is evenzeer de vraag of de investeringsgolf nog terugkomt. Immers, volgens sommigen is de mechanisering in landbouw, mijnbouw en industrie nagenoeg voltooid, en voorzover er nog perspectieven in dit opzicht bestaan, zal het netto effect op de groei gering zijn doordat het relatieve aantal werkers in deze primaire en secundaire sectoren van de economie is gedaald. Daarbij komt dat de ontwikkeling van de technologie een ongewisse is, tenzij men aanneemt dat een wereldoorlog in dit opzicht de grootste determinant zou zijn. Verder geldt nog dat de traditionele welvaartspijler de stijging van de arbeidsproductiviteit is geweest. Dit is echter een partiële maatstaf. Wanneer de kapitaalkosten, de energiekosten of de grondstoffenprijzen meer dan compenserend stijgen droogt deze bron van welvaart op. Dit laatste is wellicht geen onwrikbaar vaststaand feit, maar een aantal aanwijzingen in deze richting kan men niet ontkennen. Daarbij voegt zich de milieu-factor. Het conserveren ("bouwen-en-bewaren"!) is veelal niet onmogelijk, maar het vraagt een prijs die een groter écart doet ontstaan tussen de economische groei en de consumptief besteedbare ruimte in de volkshuishouding. Tenslotte wijs ik nog op de tendens dat de minder ontwikkelde landen zich in toenemende mate met elkaar zullen gaan verbinden. Het stichten van bijvoorbeeld een Afrikaanse vrijhandelszone is slechts een kwestie van tijd (en energie). Voor de Westeuropese landen betekent dit ongetwijfeld een geringer delen in de extra voordelen van de internationale arbeidsverdeling.

Het bovenstaande impliceert dat een land als het onze voor de jaren tachtig niet mag rekenen op meer dan een groei van 2 à 3% per jaar, en dit slechts als er een passend beleid wordt gevoerd. De totale te verdelen ruimte is dus beperkt; de consumptief besteedbare ruimte nog geringer. Hiermee is een duidelijke begrenzing voor het inkomensbeleid geformuleerd: er is sprake van een dilemma!¹⁴

Aan het bovenstaande beeld van de Nederlandse economie moeten nog enkele trekken worden toegevoegd, overwegend sombere. De werkloosheid lijkt niet te verminderen, terwijl de sociale opvangmechanismen op hoogspanning

werken. Dit is op zichzelf al geen stabiele situatie, want de verhouding actieven ten opzichte van de niet-actieven verslechtert. Hier komt bij dat een toenemend aantal vrouwen deeltijds of voltijds wil ingeschakeld worden in het betaalde arbeidsproces, terwijl op grond van demografische factoren in de jaren tachtig een toenemende vraag naar reguliere arbeidsplaatsen zal ontstaan. Met andere woorden, wij staan in de jaren tachtig voor een gigantisch probleem om duizenden arbeidsplaatsen in de volkshuishouding te scheppen. Een probleem dat vergelijkbaar is met de situatie vlak na de Tweede Wereldoorlog, zij het dat men toen de ernst van het probleem inzag én bereid was om gezamenlijk de schouders eronder te zetten.

Het probleem van de werkloosheid wordt voorts verzaamd door het slecht functioneren van de arbeidsmarkt. Ik doel hierbij niet primair op het verschijnsel van het ontwijken van sociale plichten en het ten onrechte belasten van de sociale uitkeringen. Dit probleem is er stellig, net zo goed als het ontduiken en ontwijken van de belastingen en premie-afdrachten. In dit geval doel ik op het feit dat er veel aanbod van arbeidskrachten is dat *niet* in overeenstemming lijkt te brengen met de bestaande vraag naar bepaalde typen van arbeidskrachten. Ik vind dat men zo langzamerhand een tamelijk principiële keuze moet doen. De vrijheid van beroeps- en arbeidsplaatskeuze is prijzenswaardig, maar loopt te zjnner tijd vast tenzij men de individuele keuze niet langer met een uitkering garandeert.

Men kan denken aan maatregelen om door grotere beloningsverschillen, die duidelijk de traditioneel al decennia lang bestaande verhoudingen zullen doorbreken, de werking van de arbeidsmarkt te verbeteren. Men kan denken aan een herijking van de criteria c.q. de toepassing ervan in de sociale wetten. Men kan ook denken aan beperkingen op de vrijheid van onderwijs, met name in het hoger beroepsonderwijs en vooral het wetenschappelijk onderwijs. Vermoedelijk zal men al deze terreinen verder moeten betreden dan tot nu toe is gedaan.

14. Er is hier sprake van een dilemma. Enerzijds is de ruimte geringer — terwijl bovendien een deel van deze ruimte anders gebruikt zal moeten worden — maar anderzijds zal men de bestaande ongelijkheden des te ernstiger gaan voelen. Elke ervaren schaarste kent een extra prijs, en dit impliceert maatschappelijke 'kosten'.

Inkomenspolitiek voor de jaren tachtig*dr. A. J. Vermaat*

Ook vanuit een andere benadering moet er gepleit worden voor wijzigingen in het inkomensbeleid. De economie wordt niet alleen geconfronteerd met een lagere reële groei, maar tevens — en al jarenlang — met het feit dat de groei van de arbeidsproductiviteit niet homogeen verdeeld is over de diverse sectoren van de volkshuishouding. In de huidige loonvorming leidt dit tot een gemiddelde reële loonstijging die uitgaat boven de gemiddelde stijging van de arbeidsproductiviteit over de gehele economie genomen. De sterke bedrijfstakken geven immers de toon aan, en de rest eist gelijke loonontwikkelingen. Dit systeem is gedoemd tot inflatie, vooral wanneer de industriële sector relatief in belang terugloopt. Vele vormen van dienstverlening, de bouw, het ambtenarenapparaat en de overige kwartaire sector kunnen de reële arbeidskostenstijging immers alleen goedmaken door een prijsverhoging, en zo niet, dan resteert slechts volume-inkrimping of faillissement.

Dit systeem werkt gedurende een ruime periode in Nederland — vooral na 1963 — en sedertdien is op ruime schaal de neiging tot het afwentelen van lasten op gang gekomen. Dit betekent een nieuwe stimulans voor het inflatoire proces, naast andere factoren zoals de stijgende prijzen van grondstoffen en energie-dragers, de rol van de multinationals en de verhoging van de collectieve lastendruk door de opvoering van belastingtarieven en de niet-belasting opbrengsten. Trouwens, ook internationaal gezien lijkt een nieuwe inflatie-ronde voor de deur te staan.

Het voorgaande is een beknopte weergave van een aantal hoofdproblemen voor de Nederlandse volkshuishouding. Niet alle problemen zijn zelfs maar genoemd. Bij elkaar toch een kolossaal probleem. Hoe komen wij hier uit? En wat kan daarbij de rol van de inkomenspolitiek zijn?

Het inkomensbeleid in de jaren tachtig: een dilemma

In het begin van dit artikel is de traditionele inkomenspolitiek van ons land geschilderd, zoals deze met een hogere of lagere versnelling in de laatste twintig jaren is gevoerd. Daarbij zijn een aantal kanttekeningen geplaatst op grond waarvan op z'n minst op onderdelen te pleiten is voor het amenderen van het beleid. Daarna is een aanduiding gegeven van de algemeen-economische problematiek voor de jaren tachtig, waarbij met name de problemen rond de volledige werkgelegenheid, de inflatie en het externe

evenwicht. De vraag is nu welk beleid leidt tot de beste situatie, en hier met name om de detailvraag welk inkomensbeleid hierbij het beste past.

Het bereiken van voldoende arbeidsplaatsen in een land als Nederland, met een sterk open economie, en het behoud van een bevredigend extern evenwicht waarbij de beoogde ontwikkelingshulp nog op gezonde wijze kan worden gefinancierd, vergen een beleid dat primair de exportpositie veilig stelt (al zullen wellicht bepaalde import-afremmende maatregelen niet achterwege blijven, maar men reserveert dergelijke maatregelen voor noodgevallen). Het voorgaande impliceert een beleid dat gericht is op kostenbeperkingen, stimulering van bedrijfsinvesteringen in bepaalde bedrijfstakken (welke?) om ook de voortgaande technologische vernieuwingen in het buitenland bij te houden en zorg te dragen voor de nodige kwaliteit (waarbij Nederland wel eens een achterstand zou kunnen hebben opgelopen). Dit zal voor het bereiken van volledige werkgelegenheid niet genoeg zijn. Ook het verbeteren van de werking van de arbeidsmarkt, het tegengaan van de volumegroei in de sociale uitkering, het bevorderen van nieuwe activiteiten, ook in de zogenaamde non-profit sector, en het invoeren van verantwoorde vormen van arbeidstijdverkorting¹⁵ zullen aangepakt moeten worden.

Deze maatregelen hebben inkomenspolitieke consequenties. Ik noem de meest voor de hand liggende: (a) verlaging van de nominale inkomensgroei, (b) doorbreking van het bestaande systeem van loonvorming op een uniform te hoog niveau, (c) wegwerken van traditionele en niet meer functionele beloningsverschillen, (d) invoeren van nieuwe beloningsverschillen ter

15. Uit diverse artikelen en rapporten — waaronder het Centraal Economisch Plan 1979 — blijkt dat er aan een tamelijk groot aantal stringente voorwaarden moet worden voldaan, wil de arbeidstijdverkorting enig succes opleveren ten aanzien van de werkloosheid. Naarmate er minder arbeidsplaatsen in de jaren tachtig blijken te kunnen worden geschapen, zal de noodzaak van het hanteren van de arbeidstijdverkorting dringender worden en daarmee het voldoen aan de bijbehorende voorwaarden. Een diepgaand overleg is daarom nodig. Bijvoorbeeld over het dilemma tussen enerzijds bedrijfstakken die behoefte hebben aan extra personeel en waar de vakbonden sterker staan om juist allerlei vormen van arbeidstijdverkorting af te dwingen, en anderzijds de zwakkere bedrijfstakken met vele werklozen waar dit moeilijker gaat en toch dringender nodig is!

Inkomenspolitiek voor de
jaren tachtig

verbetering van het functioneren van de arbeidsmarkt, en (e) maatregelen tegen het afwentelen van lasten of inkomensfrustraties. Dit betekent niet alleen een accent-verlegging binnen de gangbare inkomensverdelingspolitiek (want men zal het allocatieve element meer moeten waarderen), maar het betekent tevens een minder benadrukken van het hêrverdelingsbeleid ten gunste van een meer algemeen inkomensbeleid ter bevordering van macro-economische doeleinden als werkgelegenheid en extern evenwicht.

Men beseffe bovendien dat de context nu een beschikbare groei van hoogstens 2 à 3% is, waaruit mede de milieu-investeringen en de stijging van de bedrijfsinvesteringen moeten worden betaald. Tevens zal de financiering van de collectieve sector — en vooral die der overdrachtsuitgaven — een voortdurend probleem geven. Dit betekent dat het tegegaan van de afwenteling in de economie (en het zwarte circuit) urgent blijft.

Uit het bovenstaande zal duidelijk zijn dat het voeren van een optimaal inkomensbeleid in de jaren tachtig uiterst moeilijk zal zijn. Enerzijds kan het de hoeksteen blijken te zijn van een adequaat macro-economisch beleid, anderzijds zal het moeten worden gerealiseerd onder een uiterst ongelukkig gesternte. Want er is nauwelijks meer iets te verdelen; het accent zal moeten liggen op het tegengaan van ongewenste inkomensmutaties. Het nemen van impopulaire maatregelen zal troef zijn. Ik doe een paar suggesties.

De initiële loonstijging zal niet boven een bepaald landelijk gemiddelde mogen uitkomen (tenzij in uitzonderingsgevallen).¹⁶ Het trendbeleid voor de ambtenaren is dan minder desastreus voor de economie, en de koppeling naar de overdrachtsinkomens wordt hierdoor eveneens afgeremd. Het trendbeleid dient apart beoordeeld te worden op scheefgroei en de invloed van de pensioenvoorzieningen, waartegen eventuele nadelen ten opzichte van het bedrijfsleven afgewogen kunnen worden. De methode van de prijscompensatie in de lonen dient te worden opgeschoond voor de effecten van de indirecte belastingen (omzetbelasting & accijnzen), de ruilvoetverslechtering en de hogere energie-prijzen (aardgas!). De incidentele loonsverhoging dient nader gescreend te worden ter beoordeling van het nut ervan ten opzichte van de werking der arbeidsmarkt.

Het bovenstaande is niet mis, maar de situatie zal zelfs nog ernstiger blijken te zijn. Dan moet

dr. A. J. Vermaat

men overgaan tot een echte reële nullijn voor alle overdrachtsinkomens en voor de benedenmodale inkomens. De hogere inkomens zouden dan ongetwijfeld op een minlijn uitkomen, want de financiering van een zelfs stabiele collectieve sector vergt nog een lastendrukstijging (vanwege de hoge arbeidsintensiteit en de opvang van ruilvoetverliezen). In dit geval is er des te meer aanleiding om zoveel mogelijk de dienstverlening op individuele basis door overheidsorganen of non-profit organisaties te schoeien op de leest van het profijtbeginnsel. De werking van het budgetmechanisme zet immers de economie voortdurend onder extra spanning.

Ik spreek nu over een echte minlijn resp. een echte nullijn, en niet over beoogde lijnen waarbij de praktijk meestal sterker is als de leer.

Het bovenstaande bevat slechts een aantal losse suggesties ter indicatie van het karakter van het in de jaren tachtig te voeren inkomensbeleid, indien men althans een bijdrage wil leveren aan de bestaande macro-economische problemen. De vraag is uiteraard met welke instrumenten men zulk een beleid zou kunnen effectueren. Hier openbaart zich een ander dilemma. Kan men een economie, die grotendeels is gebouwd op de werking van vrije markten, zo in het gareel krijgen ? ! ?

Hoewel deze vraag het kader van dit artikel overschrijdt, wil ik toch deze paragraaf afsluiten met een verdere alinea over dit vraagstuk. Ik begin met op te merken dat een liberalisering van de economie geen enkele garantie biedt voor een snelle en complete oplossing van de problemen; oplossing dan gedefinieerd in termen van de welvaartsfuncties van de ingezetenen van de Nederlandse volkshuishouding. Het marktmechanisme sec kent daarvoor teveel gebreken.¹⁷ Evenmin verwacht ik bevredigende oplossingen

16. Het ligt voor de hand dat een aanvullende regeling nodig is voor de extra winsten die op deze wijze blijven zitten in de takken met een hoge arbeidsproductiviteit. Voorzover niet nodig voor de compensatie van een gestegen kapitaalcoëfficiënt of de sanering van de solvabiliteit dient er gestreefd te worden naar een bevredigende verdeling, bijvoorbeeld via een prijsdaling of een echte vermogensaanwaddeling (wettelijk, voor alle burgers in Nederland, met ruimte voor de keuze van een gebundeld beheer, op 50/50 basis).

17. Ik verwijs in dit verband naar mijn oratie, *Beleid onder de loep*, Boom, Meppel 1976.

Inkomenspolitiek voor de jaren tachtig

dr. A. J. Vermaat

van een centraal geleide economie resp. een volkshuishouding welke is georganiseerd op basis van volstrekt arbeiderszelfbestuur. Dit levert op z'n best slechts partiële oplossingen op.

De enige tussenweg is te vinden in het streven naar een voor grote groepen bevredigende meningsvorming over de koers van de economie, zowel op statelijk niveau als binnen de diverse sferen van het maatschappelijk leven, waarvan het bedrijfsleven uiteraard een belangrijke is. Terug dus naar het 'harmonie'-model, of misschien een 'coalitie'-model¹⁸ met lange-termijnverbintenissen plus regels voor het bijsturen als de loop der gebeurtenissen afwijkingen gaan vertonen ten opzichte van de verwachte lange-termijnlijnen. Ik noem dit een substantiële opvulling van de overleg-economie, waarbij men het eerst eens moet worden over de omvang en prioriteit van de lange-termijndoelstellingen en vervolgens over de randvoorwaarden en de te gebruiken instrumenten en het beheer daarover.¹⁹ Zulk een overeenstemming is in Nederland alleen mogelijk, indien in de politieke sfeer een duidelijke, stabiele en vruchtbaar samenwerken-de meerderheid wordt gevormd, indien werkgevers en werknemers het behalve over de materiële factoren ook voldoende eens worden over de immateriële aspecten in het bedrijfsleven, en wanneer — mede hierdoor — de individuele burger rijp wordt gemaakt voor het opbrengen van anders moeilijk te accepteren offers. Bezuinigen is noodzakelijk wellicht, maar men moet een perspectief kunnen bieden ter aanvaarding van dergelijke offers; het punt waarop het huidige kabinet m.i. het meest faalt.

Conclusie

Het gebruikelijke inkomensverdelingsbeleid in Nederland is toe aan herijking. Een aantal facetten is tot nu toe onvoldoende in de beleidsconceptie ingepast, zoals bijvoorbeeld de werking van de arbeidsmarkt. Het karakter zal echter aanzienlijk bijgesteld moeten worden indien men het inkomensbeleid wil gebruiken ter bestrijding van problemen als werkloosheid, inflatie en (komende) betalingsbalanstekorten. Zo'n wijziging van het inkomensbeleid is alleen

mogelijk indien men een nadere keuze maakt qua prioriteit tussen werkgelegenheid en doeleinden op het terrein van de inkomensverdeling. Kiest men echt voor de bestrijding van de werkloosheid als volksvijand één, dan zal de gevoerde nivelleringspolitiek afgeremd moeten worden. Dit temeer daar de economische ruimte minimaal is geworden, ruilvoetverliezen zich aandienen en de investeringsquote omhoog zal moeten om extra arbeidsplaatsen te scheppen. Bovendien zijn minlijnen slechts met moeite te realiseren; dit vergt een aanzienlijke motivatie zodat de gevoerde nivelleringspolitiek moet worden omgezet tot een beleid waarin de inkomensmutaties (naar boven en naar beneden) een duidelijke rol vervullen in het macro-economische saneringsproces.

Het val een inkomensbeleid zijn dat een bundel van impopulaire maatregelen met zich meebrengt. Dit vergt niet alleen een nadere bezinning op het benodigde instrumentarium in technische zin. Het vereist bovenal een grote mate van aanvaarding bij de betrokkenen (en niet alleen de top van leiders). Dit vereist dus een breed maatschappelijk draagvlak, zowel op het terrein van de partij-politiek als in de kring van het bedrijfsleven en de andere maatschappelijke groeperingen. Zo'n brede instemming met het te voeren beleid vergt veel tijd en overleg, want men zal zich niet kunnen beperken tot de meer materiële economische zaken. Het is een taak die niet gemakkelijk even te regelen valt. Het impliceert een constructieve opstelling van alle partijen en een bereidheid om de eigen standpunten te herijken. Zo niet dan begint de economisch-politieke strijd pas goed.

18. Zie voor deze begrippen A. Peper, *Nederlandse arbeidsverhoudingen*, ESB 1972, pp. 59-72.

19. Dus inclusief de institutionele uitbouw van de zogenaamde 'overlegeconomie'! In dit verband verwijs ik naar een tweetal interessante beschouwingen, namelijk: W. Albeda & P. J. Vos, *De overlegstructuur in de economische orde*, in de bundel *Economische Orde, preadviezen van de Vereniging voor de Staathuishoudkunde* 1977, Stenfert Kroese, Leiden 1977, pp. 51-80, en: P. de Haan & R. Fernhout, *Economisch ordeningsrecht en gespreide verantwoordelijkheid*, AR-Staatkunde XLVIII (1978) 12, pp. 476-486. Dit lijkt mij bovendien de juiste benadering van het uitvoerbaar maken van de gedachte van de spreiding van de verantwoordelijkheden in de moderne samenleving; vgl. het CDA-rapport, *Gespreide Verantwoordelijkheid*, Den Haag 1978.

Nieuwe boeken

Mr. G. A. Wagner
BESCHOUWINGEN VAN EEN ONDERNEMER
204 blz., f 22,50

Met een voorwoord van prof. dr. J. Pen. Hij schrijft o.a.: "Als iemand, die een van de grootste ondernemingen ter wereld heeft helpen leiden, de moeite neemt om zijn ideeën op te schrijven, moet het voor anderen stellig de moeite waard zijn om van die ideeën kennis te nemen." Een lezenswaardig, boeiend en actueel boek van een van de topmensen uit het bedrijfsleven (Koninklijke Shell). De auteur schrijft o.a. over het werk van de ondernemer, de positie van de onderneming, ethiek en bedrijf en het energie-vraagstuk.

W. Nyssen
ZIE, IK MAAK ALLE DINGEN NIEUW
96 blz., geb. f 32,50

Dit boek bevat twintig volledige reproducties in vijf kleuren van miniaturen uit vroegmiddeleeuwse handschriften, die afkomstig zijn van de scholen van Reichenau (Zuid-Duitsland), Keulen en Echternach (Luxemburg). De auteur, studentenpastor aan de universiteit van Keulen en gespecialiseerd zowel in de christelijke ikonografie en kunstgeschiedenis als in de theologie van de kerkvaders, ontsluit de geestelijke achtergrond van deze voorstellingen. Het thema van deze miniaturen is de Mensenzoon, die door zijn komst in de wereld de volheid der tijden nabij brengt. *Op unieke en fascinerende wijze gaan in deze schilderijen artistieke vormgeving en geloofsleven samen.*

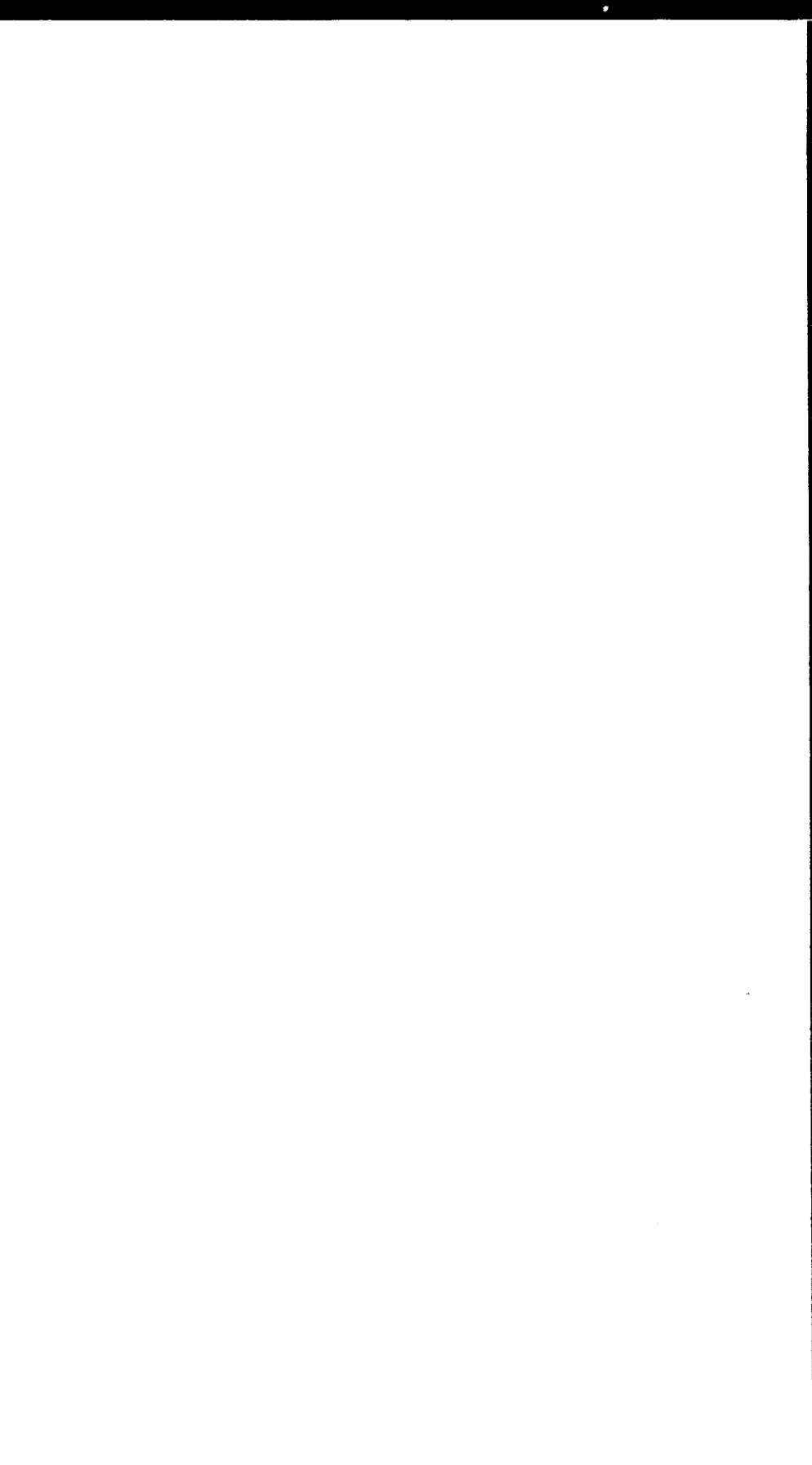
G. W. Neven
IN DE SPEELRUIMTE VAN DE GEEST
152 blz., f 24,50

Introductie in de geloofsleer van dr. O. Noordmans. Als theoloog en pastor begon dr. Noordmans in het begin van deze eeuw te zoeken naar speelruimte voor de moderne mens. Deze speurtocht heeft hij ruim vijftig jaar volgehouden. Zijn belangrijke vraag was of de kerk, die toch geropen is een kerk-voor-het-volk te zijn, erin slagen zou de mens deze broodnodige speel- en leefruimte daadwerkelijk te bieden. De auteur wijst erop hoe men in de visie van Noordmans aansluiting kan vinden bij de traditie zonder conservatief te worden. Ter illustratie zijn enkele bijzonder saillante preken in dit boek opgenomen.

Verkrijgbaar in de boekhandel

UITGEVERSMATSCHAPPIJ J. H. KOK KAMPEN

Inhoud

pag. 34
Van de redactie

pag. 35
Politiek in meerstromenland
door mr. J. de Ruiter

pag. 41
Basisbehoeftenstrategie
door drs. J. van Bolhuis

pag. 53
Een verantwoorde benadering van ontwikkeling
door drs. G. J. van Apeldoorn

pag. 62
Interview met minister Pais
door dr. G. Puchinger

80/2

80e jaargang, nr. 2, februari 1980

Politiek in meerstromenland

De Ruiter

Basisbehoeftenstrategie

Van Bolhuis

Reactie

Van Apeldoorn

Interview: Pais

Puchinger

Van de redactie

Van de redactie

Mr. J. de Ruiter, de minister van Justitie opent dit nummer met een bijdrage over wijzigingen in het karakter van ons parlementaire stelsel als gevolg van de recente partijpolitieke ontwikkelingen naar een drie-, mogelijk een vierstromenland.

De ontwikkeling naar grotere politieke partijen leidt tot vleugelvorming binnen die partijen (met als gevolg een gebrekkige identiteit), terwijl de behoefte aan een eigen identiteit juist zo groot is. Deze neiging tot vleugelvorming en tot het zich profileren door slogans en andere vereenvoudigingen is er de oorzaak van, aldus de heer De Ruiter, dat anders dan men zou verwachten, grotere politieke eenheden niet leiden tot een grotere stabiliteit.

De heer De Ruiter aarzelt niet in zijn beschouwing tevens in te gaan op recente ontwikkelingen binnen de christen-democratie. Christelijke politiek is, zo zegt hij, een bijna ondraaglijke last. Maar je maakt haar niet draaglijker door het 'geloof' de plaats van de politiek in te laten nemen, zoals in de recente discussies over de kernwapens wel is gebeurd. Ook trefwoorden en slogans leveren slechts een schijnuidelijkheid op. Hij bepleit een rustpauze voor zelfverheerlijkende etikettering en voor slogans. Een stabiele, overtuigende bijdrage aan de landspolitiek: dat zal de bijdrage van de christen-democratie moeten zijn, aldus de heer De Ruiter.

Vervolgens schrijft drs. J. van Bolhuis over de z.g. basisbehoeftenstrategie in de ontwikkelingsamenwerking. Hij zet uiteen hoe deze strategie er is gekomen, nadat er twijfels kwamen over de traditionele economische-groei benadering, die te zeer was gebaseerd op een westers ontwikkelingsmodel. Van Bolhuis deelt de kritiek op deze oude benadering, maar signaleert tevens de nadelen van een benadering die alleen uit-

gaat van de basisbehoeftenstrategie. Zo is, aldus Van Bolhuis, voor een ontwikkelingsbeleid niet de economische component wezenlijk, maar de mentaliteit van de bevolking. Voorts: de basisbehoeftenstrategie zal niet verder kunnen reiken dan de symptomen van de armoede. Immers: de oorzaak van de armoede wordt niet weggenomen door te voorzien in behoeften als kleding, voedsel of beschutting. Bovendien neigt deze theorie tot een niet-geïntegreerde benadering van het ontwikkelingsvraagstuk, waardoor ze in dezelfde fout dreigt te vervallen als de traditionele economische-groei-benadering. Een belangrijk gevaar is bovendien, dat de basisbehoeften veelal in het westen worden bepaald.

Van Bolhuis vergelijkt het beleid van de huidige minister De Koning met dat van zijn voorganger Pronk.

De conclusie van zijn verhaal is niet, dat de basisbehoeftenstrategie maar beter verder vergeten kan worden. Daarvoor zijn er te veel waardevolle elementen in deze nieuwe benadering. Hij bepleit een beleid waarin een aantal van de meest wezenlijke elementen uit deze strategie worden gecombineerd met een economische-groei doelstelling.

* *

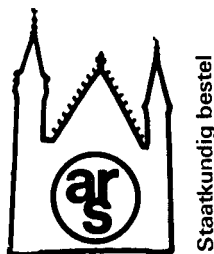
*

De redactie heeft drs. G. J. van Apeldoorn een reactie gevraagd op de beschouwing van Van Bolhuis. Hij komt tot een kritische stellingname ten opzichte van Van Bolhuis, wiens betoog hij een treffende illustratie noemt van veel traditioneel denken in Nederland over ontwikkelingssamenwerkingsvragen; het economische aspect krijgt bijvoorbeeld te veel primaat, de vragen van verdeling en produktie worden te zeer uiteengehaald. Van Apeldoorn benadrukt de noodzaak van een heroriëntatie van het ontwikkelingsbeleid. Hij komt zelf tot de omschrijving, dat ontwikkeling is het zorg-dragen voor omstandigheden waarin aan de basisbehoeften wordt voldaan, volledige werkgelegenheid bestaat en sociaal-economische gelijkheid toeneemt. Met deze omschrijving is het niet uitgesloten dat bij een aanzienlijke toeneming van de economische groei er toch sprake is van een versterking van de onderontwikkeling.

* *

*

Dr. G. Puchinger heeft tenslotte een gesprek met de minister van Onderwijs en Wetenschappen, dr. A. Pais.

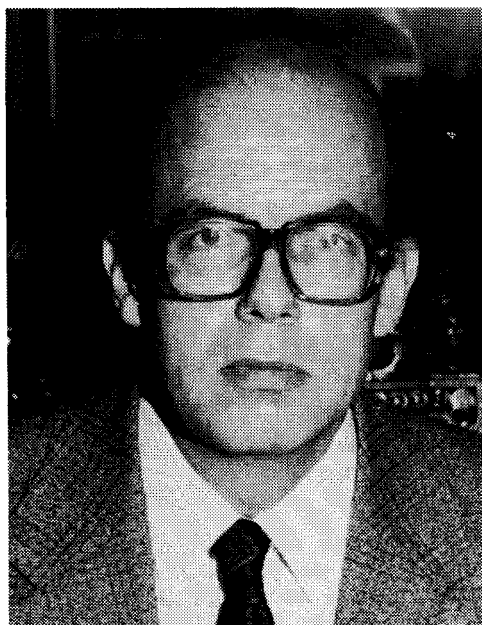
Politiek in meerstromenland

door mr. J. de Ruiter

Met dit betoog tracht ik te leveren wat mij is gevraagd, namelijk een persoonlijke bijdrage, op basis van mijn ervaringen gedurende de afgelopen twee jaar, over het thema: 'wijzigingen in het karakter van het parlementaire stelsel als gevolg van partijpolitieke ontwikkelingen, namelijk de ontwikkeling naar een drie- en mogelijk vierstromenland'.

Persoonlijke bespiegelingen hebben voor een lezerspubliek alleen betekenis indien zij in een kader zijn geplaatst. Voor mij bestaat dat kader uit de *staatsrechtelijke*, de *staatkundige* (politieke) en de *partijpsychologische* facetten van het vraagstuk.

Eerst een opmerking van volstrekt algemene staatsrechtelijke aard, die wellicht (en hopelijk) overbodig is. Uitgangspunt bij iedere beschouwing over de rol van fracties en partijen in het parlementaire stelsel moet zijn dat de regering zich verantwoordt tegenover (samenwerkt met) Tweede of Eerste Kamer als geheel. Niet dus alleen met de regeringsgezinde meerderheid. Staatsrechtelijk is het dan ook normaal en zelfs wenselijk, dat soms blijkt dat de scheidslijnen bij de beoordeling van vragen van regeringsbeleid niet steeds langs de lijnen van de regeringscoalitie verlopen en dat bij de beoordeling van concrete vraagstukken blijkt van gelijkgezindheid tussen (een deel van de) oppositie en een deel van de regeringsgezinde fracties. (Vanzelfspre-

Mr. J. de Ruiter (49) is minister van Justitie. In 1970 werd hij hoogleraar privaatrecht aan de VU, waar hij sedert 1 september 1976 tevens rector magnificus was, tot hij in december 1977 minister van Justitie werd. Van zijn hand zijn vele publikaties verschenen, voornamelijk op het terrein van het privaatrecht.

kend is dit beperkt tot die vragen, waarover het regeerakkoord geen uitsluitel geeft.)

Omgekeerd is het staatsrechtelijk even vanzelfsprekend dat de oppositie regeringsvoorstellen steunt die haar aanvaardbaar voorkomen. Staatsrechtelijke *eenheid* dus van de Tweede Kamer, ondanks de verdeling in fracties.

Deze zienswijze moet dunkt mij ook tot uitdrukking komen in de wijze waarop bijvoorbeeld kleine fracties worden gezien. Onlangs las ik (de vindplaats is mij helaas ontschoten) en een wat schampere opmerking over het feit, dat het nu zittende kabinet ook steunt op enkele kleine fracties. Deze schamperheid acht ik een ernstige aanval op het gezag van het parlement als geheel. Er is over het Nederlandse partij- en vertegenwoordigingsstelsel heel wat op te merken

Politiek in meerstromenland

(ook heel wat negatiefs) maar zolang honderdduizenden kiezers hun vertegenwoordigers via kleine partijen in de Kamer brengen, zijn deze even volwaardig als ieder ander lid (vanuit een bepaald gezichtspunt zijn zij zelfs volwaardiger).

Ik schreef hiervoor dat deze opmerkingen over de eenheid van de Tweede Kamer 'wellicht overbodig' zijn. Deze verwachting wordt ruw verstoord door Trouw van 29 januari j.l., Den Uyl citerend: 'Er bestaat niet één Kamer, maar verschillende fracties, meerderheden en minderheden'.

Vanzelfsprekend is wel dat *de* Kamer besluit bij meerderheid van stemmen. Maar dan spreekt niet de meerderheid maar de Kamer zelf.

Ook ondermijnend voor het gezag van het parlement acht ik het als de minderheid aan de meerderheid het morele recht ontzegd zich als zodanig te manifesteren (hoewel steunend op een parlementaire meerderheid is het kabinet-Van Agt volgens Den Uyl 'met verbreking van het slot door de achterdeur' binnengekomen; het beroep op de parlementaire steun van dit kabinet deed volgens hem geen recht 'aan de aard van de uitslag, de opstelling van partijen en de eigen uitgangspunten'; zie Handelingen II 1978, p. 425).

De betekenis van *het* parlement (ik beperk mij nu verder tot de Tweede Kamer) is sterk in ontwikkeling. De eenvoudige woorden van art. 56 Grondwet: 'De uitvoerende macht berust bij de Koning' en van art. 57 'Door de Koning worden algemene maatregelen van bestuur vastgesteld' vormen nog slechts een flauwe afspiegeling van de hedendaagse werkelijkheid.

In beschouwingen over de Kamer wordt veelal de nadruk gelegd op haar tanende invloed: weinig aandacht voor de grote lijn van de politieke ontwikkelingen; onevenredig veel tijd en energie in incidenten, in de 'kleine' politiek van alledag; voorsprong van de ministers met hun ambtelijk apparaat.

Ik betwist dat niet, maar stel er toch naast dat evenzeer kan worden gesteld dat de rol van de Tweede Kamer steeds meer wordt versterkt.

De werkelijkheid is er een van een steeds doorgaande versterking van de rol van de Tweede Kamer.

Zonder aanspraak op volledigheid noem ik een aantal facetten:

— het kamerlidmaatschap is geprofessionaliseerd; een kamerlid heeft weinig of geen andere functies meer en hij wordt dienovereenkomstig gesalarieerd;

door mr. J. de Ruiter

— de vorming van de grote fracties maakt een ver doorgevoerde arbeidsverdeling mogelijk;

— de Kamer krijgt langzamerhand een eigen apparaat (het instituut van de fractiemedewerkers);

— de sterke proliferatie van moties, waarmee de Kamer beoogt het regeringsbeleid te sturen;

— hetzelfde ten aanzien van de mondelinge en schriftelijke vragen;

(Hoewel ik hier slechts signaleer en deze ontwikkelingen niet aan een kritische beschouwing onderwerp, wil ik toch waarschuwen voor het effect van het 'overspelen van de hand'; er moet een tijd zijn geweest dat een motie of een schriftelijke vraag bij uitzondering werd ingediend en dan nog door een doorgewinterd kamerlid; dat was dan echt een teken dat er iets belangrijks aan de hand was; als nu bij een onderwerp tientallen moties worden ingediend, en als wekelijks hele reeksen schriftelijke vragen worden gesteld dan moet de betekenis daarvan wel devalueren.)

— openbare hoorzittingen over wetsontwerpen en beleidszaken;

— meer openbare commissievergaderingen op vele beleidsvelden;

— de drang naar procedures in wetten, die controle vooraf op de a.m.v.b.'s mogelijk maken;

— de wens van de Kamer rechtstreeks contact te hebben met adviescolleges en -ambtenaren;

— de behandeling van nota's als quasi-wetsontwerpen, b.v. met amendering van de conclusies;

— drang in de richting van parlementaire enquêtes en eigen parlementair onderzoek;

— het trachten invloed uit te oefenen op het beleid van het O.M., zelfs in aanhangige strafzaken;

— meer initiatief-wetsontwerpen en de wens tot eerdere inschakeling van de Raad van State daarbij;

— grotere activiteit van de Commissie voor de Verzoekschriften, wier werk ook meer wordt geformaliseerd (jaarverslag);

— het meer dan vroeger aanknopen en onderhouden van buitenlandse contacten;

— de binnenkort in werking tredende Wet Openbaarheid Bestuur, die de Kamer meer gelegenheid zal geven in een vroeger stadium van beleids- en besluitvorming van de regering te interveniëren.

In het algemeen kan men dit karakteriseren als een opdringen van de Kamer in een rol van me-

Politiek in meerstromenland*door mr. J. de Ruiter*

debestuurder, terwijl ook in het wetgevende werk de Kamer gaandeweg een groter aandeel opeist.

Het is moeilijk uit te maken of deze ontwikkeling beïnvloed wordt door het ontstaan van grote fracties. Ik vermoed wel een zekere samenhang in die zin, dat de reeds genoemde specialisatie binnen die fracties de controle-mogelijkheden op deelterreinen vergroot en daartoe ook als het ware uitnodigt.

Ook zal hier een rol spelen de toenemende invloed die van maatschappelijke groeperingen op kamerleden uitgaat en waardoor zij de nodige informatie ontvangen. De greep van 'pressure-groups' is effectiever, naarmate zij rust op een geringer aantal (grote) partijen; de gemakkelijke toegang van actie- en belangengroepen tot de media verhoogt deze druk nog.

Paradox

Dit alles overziende stuiten wij op een paradox: de macht van de Kamer neemt tegelijkertijd toe én af. Of is deze paradox slechts schijnbaar, in die zin dat de afname van de invloed (op het terrein van de grote politiek-maatschappelijke vraagstukken) wordt veroorzaakt door de toename (op het terrein van de dagelijkse politiek)?

Dan is het een kwestie van economie in de prioriteitenstelling.

Politiek, met name partijpolitiek, vertoont de ontwikkeling naar een meerstromenland ook een aantal opmerkenswaardige trekken.

De eerste is dat gestreefd wordt naar duidelijkheid en herkenbaarheid in de presentatie van de partijen, teneinde deze van de concurrerende partijen te onderscheiden en wel door het bezigen van 'trefwoorden', 'herkenningswoorden', zoals progressief, liberaal, redelijk, evangelisch (christelijk).

Dit kan niet anders dan gepaard gaan met een (te) sterke versimpeling van de problemen, die nu juist steeds ingewikkelder worden.

Daarnaast is vleugelvorming inherent aan de grote partij (het verschijnsel is overigens niet nieuw). Er zijn 'rechtse' en 'linkse' vleugels in alle grote partijen en ook in D'66 hoort men al in vleugeltermen spreken.

Het zal duidelijk zijn dat hier spanningen moeten optreden tussen enerzijds de wens naar duidelijke profilering van een partij (de hiervoor bedoelde trefwoorden) en anderzijds de vleugelvorming en de daardoor optredende gebrekkige samenhang binnen de partij.

Op zichzelf geen kwaad woord van vleugels. Men kan eruit zien dat de partij leeft, dat het geen dood in de pot is, dat discussie een kans krijgt etc. Maar te ver oprukkende vleugelvorming, die van het 'lichaam' van de partij, de kern, datgene van de leden en het verwante kiezersvolk samenbindt te weinig overlaat is een gevaar. Met vleugels kan een partij een grote vlucht nemen, mits het 'lichaam' het samenbindende overheerst.

Laat ik — nog even voortbordurend op het thema 'trefwoorden' — het voorbeeld nemen van 'progressief'.

Partijen als de Partij van de Arbeid en D'66 hebben er geen enkele moeite mee elkaar over en weer als progressief aan te duiden. Niettemin wordt er door D'66 tevens — om de eigen rol aan te geven en de bijwagenrol te ontzenuwen — vaak uitgerekend hoe vaak men niet met de PvdA, maar bij voorbeeld met het CDA, heeft meegestemd. Toch zal men daar niet licht het CDA progressief noemen. Op deze wijze gehanteerd betekent het woord helemaal niets meer.

Christelijke politiek

Tenslotte nog een enkele nadere opmerking over het hanteren van begrippen als 'christelijke' of 'evangelische' politiek.

Deze verbinding vormt een bijna ondragelijke last en in de laatste jaren zien we juist onder hen die er ernst mee willen maken pogingen zich van die last te ontdoen en wel door een zodanige over-accentuering van de eigen geloofsvisie, van het persoonlijk getuigenis, dat van 'politiek' geen sprake meer is (al noemen we dat dan wel 'getuigenispolitiek').

Nu kan men zeggen dat deze getuigenispolitiek toch ongevaarlijk is, godsdienstig wel van betekenis, maar politiek een slag in de lucht. Zo eenvoudig ligt dit helaas niet. Een getuigenis, men kan ook zegen: een slogan, een kreet, kan psychologisch zulk een overwicht krijgen, dat het de rol van het politieke nadenken en afwegen wegdrukt en zo erg ingrijpende gevolgen kan hebben. In een gesprek over het terugdringen van de rol van de kernwapens heb ik de stelling horen verkondigen dat zelfs indien een besluit van de NAVO om af te zien van modernisering niet alleen niet tot dat terugdringen zou bijdragen, maar zelfs het omgekeerde effect zou bewerkstelligen, op evangelische gronden toch voor afzien van modernisering zou moeten worden ge-

Politiek in meerstromenland

door mr. J. de Ruiter

kozen. Het 'geloof' treedt hier in de plaats van de politiek.

Ook voor de geloofsbeleving acht ik dit 'onpolitieke' denken nadelig. Wie, zoals Goudzwaard, een tactisch onderhandelingsconcept voor de NAVO met betrekking tot het Warschaupact, namelijk eerst onderhandelen en dan pas beslissen tot aanmaken van zekere kernwapens, verheft tot centrale geloofswaarheid, verlaagt het geloof tot politiek en brengt ten diepste de christelijke politiek in diskrediet.

Ik maak hier allerm minst bezwaar tegen een diepgaand en gewetensvol en christelijk geïnspireerd nadenken over de kernwapenproblematiek, dat is dringend nodig. Ik pleit slechts voor een zuivere en eerlijke benadering. In een dergelijk moeilijk vraagstuk moet men niet het evangelie 'afsturen' op degenen die het principiële geheel met je eens zijn maar de situatie anders beoordelen dan jezelf.

Nog in een ander opzicht is de duidelijkheid, verkregen door trefwoorden, slechts schijn. Iemand kan op sociaal-economisch gebied vernieuwingsgezind, maar op het terrein van het familierecht zeer behoudzuchtig zijn ingesteld. Steeds kan men in de Kamer meerderheden zien optreden, nu eens van PvdA en D'66 met de VVD, dan weer van dezelfde met het CDA, welke stemcombinaties zich uiteraard door de probleemstelling laten verklaren.

Dit is mijns inziens in het geheel geen ongezonde situatie, die echter wel de kunstmatigheid van sommige politieke scheidslijnen aangeeft.

Dit onderdeel afsluitend concludeer ik tot het volgende: de vorming van grote partijen leidt tot vleugelvorming binnen die partijen, dus gebrekkige identiteit, terwijl extern juist de behoefte aan een eigen identiteit sterker wordt.

Als ook de vleugels nog door de zucht tot profileren bevangen worden, dan kan een partij langzamerhand ongeschikt als bindmiddel voor de kiezers worden (ledenverlies, afsplitsing).

Het varen tusen deze twee rotsen eist veel stuurmanskunst, die met name het CDA nodig heeft, en die de PvdA evenmin kan missen.

Kabinetperiode

Er zit nog een facet aan de vraag naar de gevolgen van het ontstaan van drie- of vierstromenland. Over het algemeen (ik laat extreme situaties nu daar) is er een belang mee gemoeid dat een kabinet de rit van 4 jaar uitmaakt. Vier jaar zijn toch al erg kort en zeker als er wat nieuws

moet worden gemaakt is het zeer de vraag of die tijd voldoende is om enig project van betekenis — zeker als daar wetgeving voor nodig is — van de grond te tillen. Als binnen die termijn een kabinet naar huis wordt gestuurd kan van verlopen jaren worden gesproken.

De regeringspartijen zijn in de eerste plaats geroepen dit belang te bewaken, omdat bij de oppositie veelal een ander belang, namelijk dat van het wegzenden van het kabinet zal overheersen (in ieder geval kan het veilig stellen van het voortbestaan van het kabinet niet tot doelstelling van de oppositie worden gerekend).

Deze opgave is in zekere zin een last voor de regeringspartijen, die daardoor in hun politieke vrijheid worden beknot. En zo hebben ook in andere opzichten oppositie en regeringspartijen lasten van verschillende soort te dragen:

— voor de oppositie is een *last* dat men met minder informatie zit, altijd maar weer de nadruk moet leggen op de negatieve kanten, met het gevoel weinig invloed uit te oefenen; anderzijds het *gemak*: la critique est aisée; men kan er gemakkelijk en goedkoop beginselvast zijn; het theater: het aan de kaak stellen van de 'volstreckte onmacht van deze regering', het 'totale gebrek aan vertrouwen bij grote delen van de bevolking'; de 'miezerige compromis-politiek' etc. etc.

— maar ook de regeringspartijen hebben hun last en gemak: *last*: ook waar men zelf andere accenten zou willen leggen zal het veelal toch komen tot een steunen van de regering; zij moeten het steeds eens zien te worden met de coalitie-partner, de kranten staan anders weer vol met de dreigende breuk etc.; zij worden gemakkelijk door de oppositie in de hoek gezet als beginselloze compromiszoekers die niets anders zien dan het instandhouden van de coalitie; maar als *gemak* hebben zij: meer greep op het beleid, meer informatie, meer het gevoel invloed uit te oefenen.

Ik nader hier ook een psychologisch aspect, dat mijns inziens nog wel eens wordt veronachtzaamd, maar juist voor de verhouding fractiekiezers van grote betekenis is. Hoewel natuurlijk een fractie als deel van de volksvertegenwoordiging zelfstandig moet opereren en haar taak zou miskennen als zij zich geroepen zou voelen maar zonder meer de regering te volgen, is het toch psychologisch geen goede zaak als juist het omgekeerde gebeurt en een regeringsgezinde fractie vooroploopt met kritiek, zo niet afwijzing van het beleid van de 'eigen' regering. Dat is on-

Politiek in meerstromenland

nodig (de oppositie doet dat heus al wel) maar ook schadelijk.

Het geeft (ik weet wel: onbedoeld of juist met de beste bedoelingen!) de indruk de eigen bewindslieden in de kou te laten staan, soms ook de coalitiepartner te willen bruskeren, zelf geen betrouwbaar partner te zijn, van twee walletjes te willen eten etc. Ik denk dat hier de regeringsgezinde fracties geroepen zijn om de instandhouding van het kabinet (ook als er geen crisis-verschijnselen in de politieke samenwerking zijn) te bevorderen door het scheppen van een goed klimaat bij de beoordeling van het beleid.

De zucht, met name in de media merkbaar, om steeds maar weer tegenstellingen te construeren tussen hen die tot samenwerking geroepen zijn (tussen ministers onderling in het kabinet, maar ook tussen de regeringsfracties) moet niet worden aangemoedigd. Natuurlijk moet er toetsing zijn aan regeerakkoord en aan het eigen partijprogramma, maar in het oog moet worden gehouden dat de eerste publiciteit rond een bepaald onderwerp vaak voor lange tijd sfeerbepalend is. Het ligt mijns inziens op de weg van de regeringsgezinde fracties ervoor te zorgen dat die sfeer niet nodeloos wordt bemoeilijkt.

Te allen overvloede: ik pleit niet voor een steun à tort et à travers. De inhoudelijke vragen van beleid moeten steeds de hoofdschotel vormen.

Maar er zijn ook 'spelregels' en daarbij behoort niet het in eigen doel te schieten, noch de tegen-speler de gelegenheid te geven à te gemakkelijk te scoren.

Bijzondere bespreking verdient de toestand die ontstaat wanneer een kabinet slechts op een kleine meerderheid steunt. Dit betekent voor regeringspartijen en oppositie weer een extra frustratie: voor de regeringspartijen omdat zij nog meer aan het kabinet vastgeklonken zitten en geen uitvallers kunnen tolereren, en voor de oppositie dat zij telkenmale geconfronteerd wordt met het feit dat een heel klein verschil (namelijk in overwicht van de regeringspartijen) toch een heel groot verschil in de politieke besluitvorming kan uitmaken.

Maar te meer ook rust in deze situatie op de regeringsgezinde fracties de plicht, de bij de kabinetsformatie gemaakte keuze van de coalitiepartner waar mogelijk trouw te blijven. Het is gedurende deze kabinetsperiode vrijwel vanaf het begin binnen het CDA bon ton geweest om te delibereren over een coalitie niet met de VVD maar met PvdA en D'66. En ik heb herhaaldelijk ervaren dat berichten over goede samenwerking

door mr. J. de Ruiter

in het kabinet bij geestverwanten geen blijdschap maar zorg veroorzaakten. Dat zijn psychologische blunders van de eerste orde! Het spreekt vanzelf dat andere combinaties mogelijk en wellicht ooit wenselijk zijn. Maar de bij een formatie gemaakte keus legt op alle betrokkenen de inspanningsverplichting er iets goeds van te maken. Dat kan alleen bij loyaliteit.

Conclusie

Al met al zijn mijn conclusies dat formeel, naar uitwendige getalscriteria gemeten, de ontwikkeling binnen politiek Nederland naar een beperkt aantal sterke politieke partijen zou moeten leiden tot meer stabiliteit.

Dit beeld wordt in hoge mate zowel onder regeringspartijen als onder de oppositie verstoord door enerzijds de neiging tot profiëring en tot vereenvoudiging van de probleemstelling (de blokken moeten elkaar wel naar het leven staan) en anderzijds door vleugelvorming binnen de blokken.

Daardoor is partijpolitiek de toestand er een van onstabieliteit. Dit gevoegd bij de noodzaak voor iedere partij om met de eerst zwart gemaakte tegenstander (nu of later) samen te werken (op straffe van zich buiten spel te zetten) maakt de politiek tot een voor niet-ingewijden onduidelijk bedrijf.

Is er een remedie? 'Een nieuwe stijl' in de politiek, waar D'66 voor staat, is onvoldoende, omdat wij dan nog niet weten welke materiële keuzen in het vooruitzicht worden gesteld, al kan een bijdrage om werkelijk te komen tot eerlijke, voor de kiezer duidelijke, politiek zijn op te houden met de zelfverheerlijkende etikettering en een rustpauze af te kondigen voor de slogans.

Met name voor het CDA zal een duidelijke beheersing van het fusieproces noodzakelijk zijn. De eenheid van het CDA moet bestaan in een eenheid van politiek denken (uiteraard niet in details, maar in de grote lijn), van politiek beginsel. Ons daarbij niet overspannend, als zou het mogelijk zijn een krant vol echte beginselen te formuleren.

Zeker moeten wij de eenheid niet zoeken rond personen, noch trachten de eenheid te bewaren door de handelwijzen van personen 'af te keuren', te 'betreuren', of juist in hen vertrouwen uit te spreken. Niets doet het CDA meer kwaad dan de al te doorzichtige pogingen meningsverschillen (die er best mogen zijn) te bemantelen door een schuldige, een Kop van Jut te zoeken. Als

dan in die rol achtereenvolgens te zien zijn de 'dissidenten', de fractie, de fractievoorzitter, het congres, de partijvoorzitters, de minister-president en de CDA-bewindslieden, dan lopen wij allen er wel erg naakt bij.

Laten wij ook de ons opgedrongen dilemma's niet aanvaarden. Woorden als beginselpolitiek, doelpolitiek, centrupolitiek, zeggen even weinig als 'progressief' en 'conservatief'.

Het CDA is geen doel in zichzelf; het is een mid-

del. Het is de bundeling van de christen-democratie met als doel een stabiele, overtuigende bijdrage te geven aan de landspolitiek.

En nu kom ik in de verleiding met 'iets moois' te eindigen. Ik doe dat toch maar niet, overbodig als het is voor de lezers van een tijdschrift genaamd 'Antirevolutionaire Staatskunde in christen-democratisch perspectief'.

Basisbehoeftenstrategie:
een verantwoorde benadering?

drs. J. van Bolhuis

Basisbehoeften- strategie: een verantwoorde benadering?¹⁾

door drs. J. van Bolhuis

Ontstaan van de basisbehoeftenstrategie

In de beginjaren van de ontwikkelingssamenwerking bestond de hulp, naast het sturen van Westerse deskundigen om instructie te geven, uit de levering van materieel en machines waaraan in de derde wereld behoefte bestond. Op deze wijze werden twee vliegen in één klap geslagen: de eigen industrie kreeg een impuls en een introductie op nieuwe markten, terwijl de ontwikkelingslanden goedkoop in hun achterstallige behoeften konden voorzien en zo hun achterstand inlopen.

Na verloop van tijd kwamen de problemen aan het licht, de werkelijkheid bleek niet helemaal te stroken met dit simpele model. Doordat er per ontwikkelingsland een veelheid van donors actief was, (die elk hun eigen industriële producten leverden) ontstond er een bonte verscheidenheid aan apparatuur; onderlinge uitwisselbaarheid en standaardisatie waren volkomen zoek, reserve-onderdelen ontbraken na verloop van tijd, de ontwikkelingslanden ontbrak het vaak aan middelen om ze aan te schaffen.

Bij veel producten kan één industrieland slechts één leverancier voorstellen, d.w.z. er is geen concurrentiestelling en van de leverancier, die

Dr. J. van Bolhuis (33) is beleidsmedewerker voor ontwikkelingssamenwerking op het Ministerie van Buitenlandse Zaken. In verband met de voorbereiding en uitvoering van het Nederlandse hulpprogramma in Boven-Volta is hij thans werkzaam op het ambassadekantoor aldaar.

natuurlijk ook wel weet dat hij in een monopoliepositie verkeert, kan geen inspanning verwacht worden om tegen een scherpe prijs aan te bieden. In die gevallen komt het erop neer dat het ontwikkelingsland goedkoop geld krijgt en daar (te) dure producten voor moet kopen. Per saldo een keiharde commerciële transactie. Soms lag het accent zelfs zo erg op de industriële afzetbehoefte van de donor dat er producten werden aangeprept waaraan, achteraf gezien niet zoveel behoefte was in het ontwikkelings-

1. De auteur is dank verschuldigd aan drs. P. J. Th. Marres voor zijn opbouwende kritiek op het concept van dit artikel. De inhoud van dit artikel blijft uiteraard de uitsluitende verantwoordelijkheid van de auteur.

Basisbehoeftenstrategie: een verantwoorde benadering?

drs. J. van Bolhuis

land, of die technisch te gecompliceerd (en dus kwetsbaar) waren gezien de staat van techniek in het ontvangend land. Er ontstaat dan het type "bontjassen in de Sahara project".

Een ander effect van de hulp wordt gesignaleerd in een recente analyse van de industriële sector in Indonesië. De technische industrie, een sleutelindustrie voor de ontwikkeling van een land, wordt belemmerd door de hulp. De markt wordt beheerst door grootschalige overheidsprojecten, vaak gefinancierd uit hulpfondsen. Gezien de condities van de hulp (binding, belastingvrijstelling) krijgt de autochtone producent weinig kans om als producent op te treden.

De hulp bleek verder allerlei onverwachte neveneffecten te hebben: niet alle groepen van de bevolking profiteerden in gelijke mate van de hulp zodat de onderlinge inkomensverschillen toenamen. In enkele gevallen veroorzaakte de hulp zelfs een aanwijsbare verslechtering van de positie van de groep: als de hulp bestond uit levering van een goed geoutilleerde fabriek, vaak op Westerse aanwijzingen (dus kapitaalintensief) opgezet, resulteerde dat in het wegvallen van werk en inkomen voor de lokale ambachtslieden, die hetzelfde, of een verwant produkt eerst in de kleine huishouderij vervaardigden. Dit effect wordt nog versterkt doordat in vele ontwikkelingslanden een overdreven, althans niet steeds gefundeerde voorkeur bestaat voor geïmporteerde (westerse) goederen boven produkten van eigen bodem.

Al deze, en andere, factoren deden twijfel rijzen of het Westerse ontwikkelingsmodel, gebaseerd op snelle economische groei, wel zonder meer te kopiëren was in de derde wereld. Het vermoeden vatte post dat de aanpak van de ontwikkelingssamenwerking verkeerd was.² Wanneer het doel van de ontwikkelingssamenwerking het bestrijden van armoede is, waarom dan niet consequent doorgeredeneerd en in plaats van: een arm land helpen, de aandacht te richten op de armen in dat land en hen voorzien van die faciliteiten die een menswaardig bestaan mogelijk maken: de basisbehoeften als daar zijn: voedsel, drinken, onderdak en medische verzorging?

En zo is de basisbehoeftenstrategie ontstaan. De aandacht die deze benadering kreeg is ongetwijfeld verhoogd door het algehele klimaat waarin het begrip "mensenrechten" verbreed werd. Naast de klassieke politieke vrijheidsrechten kwamen de sociale rechten naar voren. De basisbehoeftenbenadering sluit daarbij aan.

Basisbehoeftenstrategie

De meest eminente verwoording van de basisbehoeftenstrategie heeft ongetwijfeld plaats gevonden op de Wereld Werkgelegenheidsconferentie 1976. Eén van de inspirators van deze benadering was de bij de ILO werkzame dr. L. J. Emmerij. In het actieprogramma dat de conferentie aannam staat de volgende omschrijving:³ "Basisbehoeften . . . omvatten twee elementen: Ten eerste omvatten ze minimale gezinsbehoeften voor eigen consumptie aan voedsel, onderdak en kleding, evenals bepaald huishoudgerei en meubilair.

Ten tweede bevatten ze elementaire diensten door en voor de gemeenschap zoals drinkbaar water, hygiënische verzorging, openbaar vervoer, gezondheidszorg en voorzieningen voor onderwijs en cultuur".

Een tweetal voorwaarden die in het actieprogramma vermeld worden wil ik hier nog even naar voren halen:

— "Bevrediging van basisbehoeften kan slechts worden bereikt wanneer zowel de economische groei versneld wordt als maatregelen worden getroffen gericht op wijziging van het groeipatroon en grotere toegankelijkheid tot produktiebronnen voor de laagste inkomensgroepen" en

— "Deelneming van de bevolking via organisaties van hun eigen keus bij het maken van de beslissingen die hen treffen."

De Nationale Advies Raad voor Ontwikkelings-

2. De hier weergegeven visie op de ontwikkeling van de derde wereldlanden geeft het denkklimaat aan waarin de basisbehoeftenbenadering ontstond. Het is een misvatting te menen dat er sprake is van een algemeen aanvaarde mening op dit punt. Er wordt ook met verve betoogd dat de resultaten van het groeimodel nog zo gek niet zijn en goede hoop bieden voor de toekomst, dat er helemaal geen sprake is van een groeiende kloof tussen arme en rijke landen, dat al deze en andere populaire stellingen bij statistische toetsing niet staande zijn te houden. Ik verwijs hier naar: P. T. Bauer en B. S. Yamey, *Against the New Economic Order*, Commentary april 1977, blz. 25, en naar F. van Dam, *NAR-advies over het basisbehoeftenmodel*, Economische en Statistische Berichten 7-12-1977, blz. 1208. In het laatste artikel veel literatuurverwijzingen. Ook de NAR zelf stelt in advies 55 'het aantal armen als percentage van de totale bevolking is weliswaar afgenomen, maar het aantal armen is absoluut toegenomen'. In dit artikel wil ik niet ingaan op deze controverse, maar ga ik als hypothese uit van de weergegeven visie, omdat die aansluit bij het denkklimaat vanwaaruit de basisbehoeftenstrategie is geboren.

3. ILO — *Meeting Basic Needs Strategies for eradicating mass poverty and unemployment; Conclusions of the World Employment Conference 1976*, Geneva 1977.

**Basisbehoeftenstrategie:
een verantwoorde benadering?**

samenwerking (NAR) volgt in haar advies⁴ vrij getrouw het ILO-model, wat niet zo verwonderlijk is: voorzitter van de commissie die dit advies opstelde was dr. Emmerij, inmiddels rector van het Institute of Social Studies in Den Haag. Het advies geeft de volgende opsomming van nationale beleidsdoeleinden:

1. De werkgelegenheid van de armste groepen moet worden verruimd om zodoende hun inkomens omhoog te krijgen.
2. Om dit te realiseren zullen er meer investeringen tot stand moeten komen in de tot nu toe relatief verwaarloosde sectoren, namelijk de traditioneel rurale en de informeel stedelijke.
3. De "sociaal-aangepaste" technologie waarop gelet moet worden bij het doen van deze investeringen in die sectoren zal waarschijnlijk in de meeste gevallen iets meer kapitaal-intensief dan thans moeten uitvallen. Dit ter verkrijging van produktieve werkgelegenheid in deze sectoren die de inkomens en dus de koopkracht van de mensen verhoogt.
4. Voor alle categorieën moeten fundamentele diensten zoals onderwijs, gezondheidszorg, openbaar transport enz. ter beschikking worden gesteld. Deze diensten zouden zo mogelijk gefinancierd moeten worden uit progressieve belastingen, met speciale aandacht voor achtergebleven groepen.
5. Getracht moet worden de verschillen in consumptiepatronen tussen verschillende groepen van de bevolking te verminderen, waarbij bijzondere aandacht moet worden besteed aan de minder bedeelden en met name aan de vrouwen.
6. Instituties die de volksparticipatie zullen vergemakkelijken, dienen versterkt dan wel gecreëerd te worden.

Het wezenlijk verschil met de vroeger gehanteerde groei modellen is volgens de NAR dat het basisbehoeftenmodel niet uitgaat van de globale economische groei, maar begint met het kwantificeren van de fundamentele behoeften van de armste 20-40% van de bevolking waarin binnen een vastgestelde periode moet worden voorzien.

Tot zover de leer. Het leven blijkt vaak anders. Het Engelse Ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking merkt erover op: "vaak wordt de bevrediging van de basisbehoeften benadrukt, terwijl minder aandacht wordt besteed aan de algemene vooruitgang van het volk".⁵

Het is goed bij het lezen van het vervolg van dit artikel het hier gemaakte onderscheid tussen theorie en praktijk in herinnering te houden.

drs. J. van Bolhuis

**Kritiek van de
basisbehoeftenstrategie gewogen**

Op dit punt aangelegd is het nuttig de argumenten tegen de "klassieke" benadering van ontwikkelingsamenwerking nader te toetsen.

Het hoofdbezwaar tegen de klassieke benadering richt zich op de grotere inkomensongelijkheid en de periode waarin die zich voordoet wordt onaanvaardbaar lang geacht. Men kan zich afvragen of dat verwijt in redelijkheid tegen de hulpmethode gericht kan worden, en wel om de volgende redenen:

1. Doel van de hulp was niet het bereiken van een gunstiger inkomensverdeling, maar een toeneming van het Bruto Nationaal Produkt van het ontvangend land. De keuze van deze doelstelling is eenvoudig te verklaren vanuit het denkpatroon van de jaren vijftig en zestig. Enerzijds beschouwde men de kwestie van inkomensverdeling als een interne aangelegenheid van een land, terwijl anderzijds een stijging van het BNP voldeed aan de behoefte aan een eenvoudig hanteerbare graadmeter van de effectiviteit van de hulp. Wanneer nu tussentijds de doelstelling van de hulp gewijzigd wordt, is het natuurlijk heel goed mogelijk dat de hulp niet (meer) doelgericht is.

2. Als de hulp gericht was geweest op inkomensverdeling, had dan resultaat verwacht mogen worden? Ik denk dat die vraag ontkennend beantwoord moet worden, en wel omdat het volume van hulp (de z.g. "transfer of resources") te gering is (en zeker te gering is geweest) om een daadwerkelijk meetbaar effect teweeg te brengen. Op een enkel derde-wereld land dat erg veel hulp krijgt na, zoals de laatste tijd Egypte, is het bedrag aan hulpfondsen zeker in het verleden te gering geweest om een dergelijk meetbaar effect teweeg te brengen.⁶

Bovendien had geen resultaat verwacht mogen worden omdat bij de hulp gegeven in de "klassieke" vorm geldt dat inkomensverdelingseffecten eerst na verloop van tijd aan het licht komen. De ervaring leert dat de ontwikkeling van een land aanvankelijk gepaard gaat met een grotere inkomensongelijkheid, pas later ontstaat een tendens tot nivellering. Ik vermoed dat dit niet zozeer een economisch proces is, als wel een

4. Nationale Adviesraad voor Ontwikkelingssamenwerking, *Advies bilaterale ontwikkelingsamenwerking*, nr. 55, Den Haag, november 1977.

5. *Basic Needs: The British Position*, Overseas development Paper no. 11, Londen, mei 1978.

Basisbehoeftenstrategie: een verantwoorde benadering?

drs. J. van Bolhuis

sociologisch. Met de industrialisatie worden oude barrières doorbroken en verschuiven de waardepatronen die in de traditionele maatschappij een al te rigoureuze ingrijpen in de inkomensverdeling tegengaan. Ook de groeiende inkomensvorming wordt pas geleidelijk aan duidelijk. Kortom het neemt even tijd voor de tegenkrachten (b.v. vakbonden) aan sterkte winnen, vervolgens een erkende positie krijgen en daadwerkelijk iets kunnen doen, terwijl de opkomende industrialisatie voor het eerst in de geschiedenis van het land de middelen biedt om iets aan de armoede te doen⁷. De tijd nodig voordat corrigerende effecten in de inkomensverdeling merkbaar worden, zal gewoonlijk langer zijn dan de periode dat we nu al bezig zijn met ontwikkelingssamenwerking.

3. In de kritiek wordt geen of onvoldoende rekening gehouden met andere factoren zoals met name de bevolkingsgroei. Juist de armsten zullen de meest kinderrijke gezinnen in hun midden hebben, alleen al vanwege het element van de ouderdagsvoorziening dat kinderen vormen voor de ouders. Bij de midden- en hogere klassen bestaan meer mogelijkheden zich op andere wijze in te dekken. Wellicht heeft de propaganda voor gezinsplanning daar ook meer effect. Hoe dan ook, door dit patroon ontstaat een snellere autonome groei van de lagere klassen, resulterend in een grotere inkomensongelijkheid binnen de samenleving als geheel.

Al met al kan gesteld worden dat de kritiek die vanuit de basisbehoeftenhoek wordt afgevuurd op de ontwikkelingssamenwerking niet altijd steekhoudend is. Wat wel echt zinvol is, is de bezinning of de ontwikkelingsdoelstellingen niet bijgesteld moeten worden. Als die discussie op nuchtere, zakelijke wijze gevoerd kan worden is veel gewonnen.

Kritiek op de basisbehoeftenstrategie

Zoals in de eerste paragraaf vermeld is vanuit de basisbehoeftenstrategie niet alleen kritiek gekomen, er is ook aangegeven wat dan wél een juiste aanpak zou zijn. Het is positief dat men niet, zoals zovelen, zich tot kritiek beperkt, maar dat is nagedacht over een oplossing. Daarmee wordt natuurlijk kritiek uitgelokt, omdat zwakke plekken bloot komen die anders verborgen zouden blijven.

Ik denk dat die zwakke plekken de volgende zijn:

1. Wezenlijk voor het ontwikkelingsprobleem is

niet zozeer de economische dimensie, de materiële component, maar de mentaliteit van de bevolking. Een beleid dat zich niet daarop richt is gedoemd te falen. In een eerder artikel ben ik uitgebreider op dit punt ingegaan, hier volsta ik met een verwijzing naar die publikatie.⁸

2. In het verlengde hiervan ligt de kritiek dat de basisbehoeftenbenadering zoal niet identiek is met, dan toch (vaak) leidt tot symptoombestrijding. Een arme bevolking heeft gebrek aan kleding, voedsel of beschutting. Door ze van deze basisbehoeften te voorzien wordt echter de oorzaak van de armoede niet weggenomen. Later in dit artikel zal ik zelfs betogen dat de basisbehoeftevoorziening de verdere verarming van de bevolking kan veroorzaken. In veel van zijn uitwerkingen en praktische toepassingen dreigt de basisbehoeftenbenadering dan ook te onttaarden in liefdadigheid. Welnu, er is niets tegen liefdadigheid, mits dat maar niet gaat onder de vlag van ontwikkelingshulp.⁹

3. De uitwerking van de basisbehoeftenbenadering verwaarloost te vaak dat de ontwikkeling van een maatschappij geïntegreerd moet geschieden, d.w.z. met oog voor de samenhangen in de hele maatschappij. Het is niet mogelijk hieruit een segment, een klasse, een groep te isoleren. Voor een evenwichtige ontwikkeling kan een maatschappij niet anders dan ook investeren in niet doelgroepgerichte projecten.¹⁰

4. De inhoud van het begrip basisbehoeften wordt vaak door de donors bedacht. En donors

6. Het inkomen per hoofd van de bevolking in Egypte bedraagt \$ 277. Het erg hoge hulpbedrag van \$ 75,25 per hoofd van de bevolking heeft natuurlijk vooral een politieke achtergrond. Maar als het mogelijk zou zijn de hele hulp bij de 40% armsten in Egypte terecht te doen komen, zou dat voor hen een inkomensverbetering van tenminste 70% betekenen, als er een vrij gelijke inkomensdistributie aanwezig is, anders wordt het percentage nog hoger. Egypte is het land dat de meeste hulp per inwoner ontvangt van de Nederlandse concentratielanden.

Ter vergelijking Indonesië: Inkomen per hoofd \$ 240, hulpbedrag per hoofd \$ 3. Het extra bedrag als alle hulp op de 40% armsten geconcentreerd kan worden is dan \$ 7. Van plm. f 15,— per jaar kan natuurlijk geen aanmerkelijke verbetering van de positie der armsten verwacht worden, te meer omdat het niet mogelijk is de hulp voor 100% daar te krijgen waar hij gewenst is.

7. A. Th. van Deursen, *Het kopergeld van de gouden eeuw*, Assen 1979, deel 3 Volk en overheid, blz. 48.

8. J. van Bolhuis, *Ontwikkelingssamenwerking en het CDA*, AR-Staatkunde 1977, blz. 369.

9. Terecht merkt S. van Wichelen op dat de vraag in hoeverre de kansarmen worden bereikt pas volledig beantwoord wordt als bekend is wat de effecten zijn op de ontwikkelingskansen van die kansarmen. S. van Wichelen, *Mythevorming rond het Nederlandse medefinancieringsprogramma*, Internationale Spectator 1978, blz. 557.

Basisbehoeftenstrategie: een verantwoorde benadering?

hebben nu eenmaal Westerse ogen. Wat bijv. te denken van meubilair als basisbehoefte zoals de ILO deed. De klassieke Japanse inrichting bestaat uit een matje. Laten we een ander voorbeeld nemen. In Nederland wordt per hoofd van de bevolking stel \$ 1000 uitgegeven voor de gezondheidszorg. In Indonesië is dat \$ 4. Hiermee is het budget gegeven. Wat wij in onze welvaart als basisbehoefte beschouwen is in Indonesië gewoon niet betaalbaar, met als gevolg dat zodra een project achtergelaten en overgedragen is, het een stille dood sterft. Het is immers altijd al onuitvoerbaar geweest bij gebrek aan middelen? De basisbehoeften van ons westerlingen zijn voor veel landen in de Derde Wereld luxe.

5. Een beleid gericht op welvaartsvergroting van de armste groepen kan die groepen schaden op twee manieren.

Allereerst heeft een land slechts een beperkte hoeveelheid geld beschikbaar voor investeringen. Projecten (en basisbehoeftenprojecten vormen daarop geen uitzondering) vergen, behalve een investering, ook nog jaarlijks uitgaven voor onderhoud en vooral voor het gebruik. Als een basisbehoeftenproject niet economisch rendabel is, met andere woorden als het verlies veroorzaakt, dan gaat dat verlies in mindering op het bedrag dat beschikbaar is voor de investeringen die uiteindelijk de groei veilig moeten stellen. Een basisbehoeftenbeleid kan zo de ontwikkeling van een land blokkeren, het land arm houden. Een voorbeeld hiervan wordt gegeven door Sri Lanka¹¹ en Tanzania, twee landen die een beleid hebben gevoerd gericht op verdeling en op basisbehoeften, zelfs in die mate dat de economische groei ernstig stagneert. Het beleid gericht op verdeling van inkomens kan zo omslaan in verdeling van continue armoede.

6. Een tweede aspect waardoor schade kan worden toegebracht ligt in de tijdsfactor waarop de effecten worden bekeken. Ik wil dat met een voorbeeld duidelijk proberen te maken.

Als in Indonesië de vrouwen met een stok padi stampen en er komen rijstpelmolens op de markt, dan zal het in gebruik nemen van deze machines verlies aan arbeid betekenen. Op korte termijn is het effect op de doelgroepen averechts. Ze verliezen werk en inkomen. Nu moeten we letten op de samenhangen die er in de samenleving zijn.

De bevolking op Java is zo sterk gegroeid dat niet iedere meer werk in de landbouw kan vinden. Er zal dus andere werkgelegenheid buiten de landbouw gevonden moeten worden.

drs. J. van Bolhuis

Dat is het eerste element: omdat de landbouwsector geen arbeidsplaatsen meer kan opleveren moet er een vervangende bron van werk en inkomen ontstaan.

Een andere bron van werkgelegenheid moet welhaast de industrie zijn, en wel vooral een lichte op landbouwmachines of op verwerking van landbouwproducten gerichte industrie. Een dergelijke industrie sluit nl. aan bij wat in het land aanwezig is en de vraag die op de markt bestaat en kan te zijner tijd de basis vormen voor een verdere uitbouw van werkgelegenheid naar andere industrietakken. Er komt nog iets bij. Door de hoge Javaanse bevolkingsdichtheid kan het eiland zelf het benodigde voedsel niet meer voortbrengen. Dat zal dus (als het niet geïmporteerd wordt) van de andere eilanden moeten komen. Maar die andere eilanden zijn nu juist weer zo dun bevolkt dat arbeidsintensieve landbouw onmogelijk is. Wil men grotere hoeveelheden voedsel van de andere eilanden halen, dan is mechanisatie van de landbouw onvermijdelijk.

Dat is het tweede element: Op Java bestaat een duidelijke vraag naar landbouwmechanisatie, in de buitengewesten is die mechanisatie onvermijdelijk. Een beleid gericht op de korte termijn en gericht op de doelgroep, met voorbijzien van de relaties met de gehele maatschappij, zal een verslechtering van de situatie van die doelgroep kunnen vertragen. Maar op langere termijn is een dergelijk beleid alleen mogelijk in een samenleving die alle kenmerken van een openlucht museum vertoont. Een echte maatschappij is in beweging, die landbouwmechanisatie komt er toch. Wanneer de productie van landbouwmachines niet in Indonesië zelf ter hand wordt genomen, komt het spul wel uit Japan. Ook dan behoort het padi stampen tot het verleden, en Indonesië heeft de kans gemist op een eigen aanzet voor industrialisatie. Op langere termijn leidt een dergelijk basisbehoeftenbeleid tot werkgelegenheid in Japan en nog grotere armoede bij de doelgroepen in Indonesië. De beleidsruimte beperkt zich in dit en vele andere gevallen tot het zo pijnloos mogelijk doen verlopen

10. L. de Jong en H. J. Tieleman, *Nederlandse steun aan arme landen en groepen*, Internationale Spectator 1978, blz. 527, noemen de verwaarlozing van de relaties met de maatschappij als geheel 'de sociologische groepsinterpretatie'. Deze term duidt fijntjes aan hoe de eenzijdig economische benadering wordt vervangen door een niet minder eenzijdig sociologische. Beide eenzijdigheden zijn erg riskant voor de armen in de derde wereld.

11. NAR-advies 55, blz. 8.

Basisbehoeftenstrategie: een verantwoorde benadering?

van een noodzakelijke overgang. Het leven is dan gewoon te ingewikkeld voor een basisbehoeftenbenadering.

7. Nieuw is de aandacht voor inkomensverdeling niet. Al jaren wordt bijv. beperking van het grootgrondbezit bepleit. Sterke maatschappelijke en politieke weerstanden verhinderden in de meeste gevallen het verwezenlijken van zo'n beleid. Het komt me illusoir voor dat een basisbehoeftenbeleid niet met dezelfde krachten te maken zou krijgen, dat een basisbehoeftenbeleid deze krachten wél aan zou kunnen.

8. Bepaald opvallend is dat altijd wordt gesproken over een basisbehoeftenbenadering of een basisbehoeftenstrategie, in tegenstelling tot de oude benadering die wel wordt gebracht onder de noemer doorsijpeltheorie of groeitheorie.

In de eerste paragraaf heb ik de ontwikkelingsamenwerking benaderd vanuit de praktijk. Ik denk dat dat juist is, omdat daar de voedingsbodem ligt van de basisbehoeftenbenadering. Het is hier noodzakelijk om even summier (en dus simplificerend) in te gaan op de wetenschappelijke onderbouwing van het ontwikkelingsbeleid.

De diverse doorsijpeltheorieën waren verankerd in de economische wetenschap en gebaseerd op bestaande ervaring. Bestudering van de geschiedenis leerde dat wanneer een land zich ontwikkelde, in een eerste fase de inkomensongelijkheid toenam, soms zelfs dramatisch toenam. Daardoor werden maatschappelijke krachten opgeroepen die aan sterkte wonnen totdat er een tegenstroom ontstond: er traden nivellerende tendensen op.

Maar het nivellerende effect was niet alléén sociologisch van aard zoals de economen al snel begrepen. De investeringen wierpen hun rendement af, maar ze riepen ook nieuwe investeringen op: als de ene familie tot welvaart kwam door te investeren in een bepaalde tak van bedrijvigheid, probeerde de volgende familie al snel hetzelfde. De tot welstand gekomen families hadden meer geld tot hun beschikking voor allerlei consumptieve uitgaven, kortom, er ontstond een koopkrachtige vraag die ook alweer allerlei extra economische activiteit opriep zodat de aanvankelijke investering een sneeuwbal-effect kreeg, waarvan *na verloop van tijd* de hele maatschappij profiteerde dankzij de economische krachten van het marktmechanisme.

Een enigszins andere onderbouwing wordt gegeven door W. W. Rostow in zijn bekende 'Stages of economic growth', een boek dat vooral

drs. J. van Bolhuis

interessant is omdat het zich niet beperkt tot een economische analyse, maar ook ingaat op de sociaal-psychologische verbanden en effecten van die groei in zijn onderscheiden fasen.

Een diepgaande bespreking van deze theorieën, hun diverse varianten, hun manco's en verdiensten zou hier te ver voeren. Ik volsta ermee vast te stellen dat in de economische theorie een uitgebreide fundering aanwezig is voor de klassieke benadering van ontwikkelingsamenwerking. Het is niet juist te stellen dat een dergelijke fundering voor de basisbehoeftenbenadering helemaal ontbreekt, maar de fundering is wel aanzienlijk minder solide, grotendeels van later datum dan de benadering zelf, en wat interessant is, grotendeels niet van economische, maar van sociologische aard.

Concluderend kan gesteld worden dat het onzeker is dat de basisbehoeftenbenadering zal leiden tot het gestelde doel: blijvende welvaartsvermeerdering van de derde wereld en met name van de minst geprivilieerde groepen daarin. Zeker kan dat niet in de tijdsspanne genoemd in het NAR-advies: één generatie.

Het beleid van de Nederlandse regering

De doeleinden van het Nederlandse beleid zijn tweeledig: het bevorderen van de economische en politieke verzelfstandiging van de derde wereldlanden (self-reliance) en het versterken van de zwakste, armste, meest misdeelde groepen binnen de derde wereld (doelgroepen, basisbehoeften).¹²

De basisbehoeftenbenadering kreeg onder minister Pronk een centrale plaats in het Nederlandse beleid op het gebied van ontwikkelingsamenwerking. Als één van de drie criteria om te bepalen hoeveel hulp een concentratieland zou ontvangen hanteerde Pronk: 'De aanwezigheid van een sociaal-politieke structuur die een beleid mogelijk maakt waardoor de situatie in eigen land kan verbeteren en waardoor de hulp ten goede kan komen aan de hele samenleving'. In de uitwerking van dit criterium stelde hij: 'Omdat een beleid gemakkelijker meetbaar is dan een structuur, vormen het sociale beleid, het verdeelingsbeleid (...) belangrijke indicatoren voor de vraag of een land zich, op grond van het derde criterium al dan niet voor hulpverlening door Nederland kwalificeert'.¹³

In de praktijk betekende dit (een praktijk gesanc-

Basisbehoeftestrategie: een verantwoorde benadering?

drs. J. van Bolhuis

tioneed door de regeringsnota over de bilaterale hulp, en zoals we zagen ondersteund door de NAR) dat landen die hoog scoorden onder het criterium 'sociaal beleid' alle soorten van hulp konden krijgen: zowel projecthulp als programmahulp, dus zowel hulp gericht op doelgroepen als gericht op self-reliance. Landen die lager scoorden mochten alleen projecthulp gericht op de armste groepen krijgen omdat in die gevallen een correctie nodig was op het beleid van de regering van die landen.

Het optreden van minister De Koning heeft geleid tot een minder krampachtig beleid ten opzichte van het toekennen van project- c.q. programmahulp. In de laatste Memorie van Toelichting met name in bijlage V (Nota inzake de verbetering van de kwaliteit van de hulp) en in de Nota: 'Ontwikkelingssamenwerking in wereld-economisch perspectief' zijn duidelijker beleidsuitgangspunten vastgelegd. Bij de verwezenlijking van het doelgroepenbeleid wordt vooral aan de bilaterale hulpinspanning gedacht, terwijl voor het bereiken van de zelfstandigheid het accent ligt op de multilaterale kanalen. Zelfstandigheid wordt dan vooral gezien als een kwestie op internationaal niveau (tariefafspraken, grondstoffenakkoorden etc). Op microniveau, zelfstandigheid van doelgroepen kan wel aan de bilaterale hulp gedacht worden.

De Koning stelt¹⁴ dat 'beide beleidsdoelstellingen gelijkwaardig zijn en dat in het samenwerkingsprogramma met ieder land gestreefd dient te worden naar verwezenlijking van beide doeleinden. Bij iedere activiteit dienen alle twee de doeleinden in het oog te worden gehouden, wat betekent dat iedere hulpactiviteit aan bepaalde voorwaarden moet voldoen om niet averechts te werken op een van de doelstellingen'. Binnen de bilaterale hulp moet het accent liggen op directe steun aan de doelgroepen van het ontwikkelingsbeleid, en wel om twee redenen: De situatie in veel ontwikkelingslanden is dermate miserabel dat directe armoede-bestrijding hoge prioriteit verdient, en de tweede reden is dat de structurele verbetering in de positie van de ontwikkelingslanden in het internationale economische verkeer in hoofdzaak door middel van macro-economische maatregelen tot stand moet komen. De mate waarin de hulp doelgroepgericht zou moeten zijn hangt per land af van de bestaande toestand van inkomens- en vermogensdistributie en het beleid van de regering voor groei en verdeling.

Er wordt een onderscheid gemaakt tussen pro-

jecthulp (een project is een activiteit waarvan plaats, tijdsduur en kosten vastliggen en waarvan de effecten onderwerp van een uitgebreid vooronderzoek zijn geweest), programmahulp (het vooronderzoek houdt zich bezig met een regio of sector waarop het programma als serie van activiteiten is gericht, of met een uitvoerende organisatie) en programmatische hulp, een

12. Om mogelijke tegenwerpingen te voorkomen moet hier nader ingegaan worden op de relatie tussen basisbehoeftebenadering en doelgroepenbeleid. In het NAR-advies wordt hierover opgemerkt, dat in landen waar geen beleid gevoerd wordt dat in zijn totaliteit gunstig is voor de armen (dus geen basisbehoeftebeleid) de eis moet worden gesteld dat zoveel mogelijk gewaarborgd is dat de hulp ten goede komt aan de armsten. 'We spreken dan van *doelgroepenbepaling*'. Volgens de NAR is doelgroepenbepaling dus in feite een basisbehoeftebeleid van de donor in landen waar de overheid zelf geen basisbehoeftebeleid voert. Het probleem is dat het begrip 'doelgroep' nooit behoorlijk omschreven is. Wat erover gezegd is, doet eerder denken aan een sociale klasse of een categorie (mensen met een gemeenschappelijk kenmerk) dan aan een groep (mensen die in een sociale betrekking tot elkaar staan en een eenheid vormen). Duidelijk is dat niet gedacht mag worden aan een categorie want aan landen die geen basisbehoeftebeleid voeren mag alleen projecthulp gegeven worden, terwijl een categorie in het algemeen via een programma benaderd moet worden. Overigens zal uit deze paragraaf blijken dat het verschil tussen programma- en projecthulp ook al vervaagt.

Hoewel ik het onderscheid (nog) niet heb gevonden in de literatuur (tenzij de opmerking in het NAR-advies op blz. 12 zo geïnterpreteerd moet worden) is in discussies het onderscheid wel als volgt aangegeven: Een basisbehoeftebeleid (dat wordt dus gevoerd door een ontwikkelingsland) is niet discriminerend ten opzichte van groepen die al voorzien zijn van de basisbehoeften. Een doelgroepenbeleid (dat dus gevoerd wordt door de donor) is dat wel. Dit onderscheid naar effect is m.i. niet te handhaven. Ik gebruik beide begrippen derhalve als synoniem omdat, zoals de Memorie van Toelichting 1980 bijlage V stelt, 'iedere hulpactiviteit een bepaald effect op groei en verdeling heeft'.

Zie voor de behandeling van het begrip doelgroep ook de in noot 10 genoemde publicatie van De Jong/Tieleman.

13. Memorie van Toelichting bij de begroting 1978. In het stuk worden de criteria als volgt weergegeven:

I.

Mate van armoede, gemeten aan:

- Inkomen per hoofd van de bevolking
- ontwikkelingsstatus zoals MSA of LLDC.

II.

Behoeft aan hulp, gemeten aan:

- Hulp van alle andere donoren samen, uitgedrukt in een bedrag per hoofd van de bevolking
- Uitputtingssnelheid van de Nederlandse hulp
- Debt service ratio.

III

Aanwezigheid van een sociaal-politieke structuur die een beleid mogelijk maakt waardoor de situatie in eigen land kan verbeteren en waardoor de hulp ten goede kan komen aan de hele samenleving.

Te meten aan: het beleid in sociaal, politiek en economisch opzicht, met name of daarin voldoende rekening wordt gehouden met de mensenrechten.

14. Memorie van Toelichting 1980, bijlage V.

Basisbehoeftestrategie: een verantwoorde benadering?

tussenvorm (er wordt een aantal plaatsgebonden activiteiten gefinancierd, maar de identificatie richt zich niet zozeer op de uiteindelijke activiteit maar op regio, sector of instituut). Alle drie deze vormen kunnen voorkomen zowel gericht op verwezenlijking van de positie van de doelgroepen, als op de verzelfstandiging van de landen. In totaal zijn er dus $2 \times 3 = 6$ hulpvormen.

Beoordeling van het regeringsbeleid

Het beleid van Pronk kwam neer op het bijsturen van het beleid van het ontvangend land wanneer dat zijns inziens niet doelgroepgericht genoeg was.

Aan deze opvatting zijn twee aspecten: mag dat en: kan dat?

In mijn eerder aangehaalde artikel in ARS heb ik betoogd dat het doel van de ontwikkelingssamenwerking dient te zijn: 'het verwezenlijken van (voor de donor aanvaardbare) initiatieven, voortkomende uit het ontvangende land'.¹⁵

Het bijsturen van het beleid van een ander land is een uitgesproken vorm van neo-kolonialisme, bij onjuiste bijsturing zit niet de donor, maar het ontvangende land met de problemen. Daarenboven is de omvang van de hulp niet van die orde van grootte dat met enig recht een dergelijke eis gesteld zou mogen worden. Voor een uitgebreider cultureel-filosofische argumentatie van dit standpunt verwijst ik naar het bewuste artikel. Mijn argument wordt nog versterkt door de ook door Pronk gesignaleerde moeilijkheid om het sociaal-economisch beleid te meten. Op een niet-socialist maakte de uitwerking van Pronk dan ook de indruk van politieke willekeur. De staatshandellanden hadden per definitie een structuur waardoor de hulp ten goede kon komen aan de hele samenleving. Deze landen mochten dus alle soorten van hulp ontvangen. Vietnam kreeg voor miljoenen staal op basis van zijn structuur die zo gericht zou zijn op de armen. In schril contrast: Indonesië kon uitsluitend projecthulp krijgen, op basis van het politieke gevangen-probleem (in het bewuste criterium drie zitten ook de mensenrechten). Toegegeven, met de mensenrechten was het niet best gesteld (wie zou overigens durven beweren dat zulks in Vietnam wel het geval is), maar in de Aziatische setting vertoonde het land geen afwijkend beeld. Integendeel, het sociale beleid van Indonesië deed (en doet) in heel Azië alleen onder voor dat van Sri Lanka.

Vervolgens werd in de vaststelling van het hulp-

drs. J. van Bolhuis

bedrag per land meegewogen de behoefte aan hulp van het land, die o.m. werd gemeten aan de snelheid waarmee het land het hulpgeld kon uitgeven. Nu is het een ervaringsfeit dat programmahulp aanzienlijk sneller is uit te geven dan projecthulp. Het kon dus voorkomen dat een land alléén projecthulp mocht krijgen, maar projecthulp kan minder snel uitgegeven worden en dat kan een limitering zijn bij de hoogte van het aan het land toe te kennen hulpbedrag.¹⁶

Bestaat overigens de mogelijkheid om een beleid bij te sturen zoals Pronk dat voor ogen stond? Hierover wordt erg verschillend gedacht. Ik denk dat de mogelijkheden nihil of nagenoeg nihil zijn om twee redenen:

1. Om een (meetbaar) reëel effect te krijgen is een gerichte hulpinjectie nodig van een omvang die het beschikbare bedrag nagenoeg in alle ge-

15. Opmerkelijk is in dit verband dat het CDA-programma 'Niet bij brood alleen' met geen woord rept over wat de ontwikkelingslanden nu eigenlijk zelf willen. Er wordt gesproken, om een voorbeeld te noemen, over de inrichting van een internationale orde waarin ook plaats is voor de derde wereld. Hoe die derde wereld die plaats dan zelf ziet zou toch wel van belang moeten zijn bij het opstellen van beleidsuitgangspunten. In het programma van de Europese Volkspartij is dit wezenlijke element gelukkig wél zeer uitdrukkelijk verwoord in paragraaf 4.1.

16. Helemaal correct is de stelling niet zoals zij hier is gepresenteerd. De uitputting van de hulp wordt gemeten aan de omvang van het stuwmeer. Het stuwmeer bestaat uit het verschil tussen de verwachte hulpuitgaven en de werkelijke hulpuitgaven. Als de afwijking tussen de verwachte en werkelijke uitgaven voor project- en programmahulp dezelfde zou zijn, dan zou de redenering van Pronk juist kunnen zijn. In de praktijk blijkt de afwijking bij projecthulp echter groter te zijn dan bij programmahulp. Analyse leert dat de vertraging juist in de zg. 'sociale' projecten zit; gemakshalve: de basisbehoefteprojecten. Een nadere nuancering van types projecten is dus nodig voordat deze regel toegepast zou kunnen worden. Om de stuwmeren van de diverse landen te kunnen vergelijken worden ze uitgedrukt in een percentage van het hulpbedrag van dat jaar. Dat betekent dat een verhoging van het hulpbedrag automatisch leidt tot een daling van het stuwmeer. Dat zo geen relatie met de hulpbehoefte mag worden gelegd is duidelijk.

Verder wordt de uitputting aan de kant van het ontvangende land nog door een reeks van andere factoren bepaald: aanwezigheid van een goed kader (dus hogere ontwikkeling?) leidt tot een snellere afwikkeling van de projecten, maar is geen indicatie van een grotere hulpbehoefte, doch van een grotere absorptiecapaciteit. Een etnisch heterogene staat (b.v. Indonesië) moet om politieke redenen sterk centralistisch bestuurd worden, wat vertragend werkt ten opzichte van een kleinere staat. De bureaucratistische vertraging staat los van de hulpbehoefte. Er is daarom ook een nuancering per land nodig. Kortom, de hoogte van het stuwmeer kan een indicatie zijn van de hulpbehoefte, maar wordt ook beïnvloed door een aantal daarvan onafhankelijke factoren die ten dele de andere kant op wijzen. Verrekening van al die factoren kan alleen leiden tot gemiddelde stuwmeren, in welk geval het criterium zichzelf heeft geëlimineerd.

**Basisbehoeftestrategie:
een verantwoorde benadering?**

drs. J. van Bolhuis

vallen te boven gaat. Verder moet voor de hulp van regering tot regering een keuze gemaakt worden uit die projecten die passen in de prioriteitsstelling van het ontvangende land, een prioriteitsstelling die naar voren komt in het vijfjarenplan van dat land. De projectkeus is daarom uiterst beperkt. Wanneer Nederland hieruit nu de 'sociale' projecten kiest, betekent dit niet dat de andere in het plan passende projecten niet worden uitgevoerd, of dat die sociale projecten alleen worden uitgevoerd omdat Nederland ze kiest.

Kortom, in grote lijnen worden dezelfde projecten uitgevoerd, maar er is wel een leuk (overigens grotendeels inhoudsloos) gebaar gemaakt voor het Nederlandse publiek. Tot zover hindert dat niet veel. Het is een gevaarlose ego-trip, als er niet een ander aspect aan zou zitten.¹⁷

2. Uitvoering van sociale projecten vergt een nauwe voeling met de lokale bevolking, een goed inzicht in de religieuze en sociale verhoudingen, de relaties met de groepen die het project omringen, een gedetailleerde kennis van de lokale cultuur, kortom, het vereist een deskundigheid die wij als Nederland niet dan in uitzonderingsgevallen kunnen leveren. Anderzijds heeft het land behoefte aan baggerschepen of andere machines, een materie waarin het ontwikkelingsland nu weer weinig deskundigheid kan opbrengen, wat in sommige gevallen de leverancier vrij spel geeft (nl. bij beperkte concurrentie), zulks ten nadele van het ontwikkelingsland. In deze situatie leidt het beleid van de donor tot de toestand waarin beide partijen opgescheept zitten met projecten die ze niet aankunnen, een beleid waarvan het ontwikkelingsland natuurlijk weer de dupe is.

Toch is er wel een mogelijkheid tot beïnvloeding van het landsbeleid, sterker, die mogelijkheid is onlosmakelijk verbonden aan ontwikkelingssamenwerking.¹⁸ Om te kunnen samenwerken zijn tenminste twee partijen nodig, en waar twee partijen in contact staan met elkaar, vindt over en weer beïnvloeding plaats. Ik denk dat in overleg met een land (zoals dat in de consortiumvergaderingen of andere internationale fora plaats vindt, maar ook in de bilaterale contacten zoals het bestedingsoverleg of werkbezoeken) wel dergelijk openingen zijn om begrip te kweken voor een Nederlands standpunt en zelfs een zekere mate van overname ervan te bewerkstelligen. De mentaliteit van waaruit dan gewerkt wordt moet wel een geheel andere zijn dan het wat donorcentrisch en paternalistisch aandoende bij-

sturen. Ontwikkelingslanden zijn erg gevoelig op het punt van onafhankelijkheid. Donorcentrisme maakt dan ook weinig kans op medewerking van hun kant, daarmee is de mogelijkheid om succesvol te werken dan ook erg beperkt.

De in het voorafgaande verwoorde kritiek op minister Pronk mag niet doen vergeten dat zijn verdienste voor het Nederlands ontwikkelingsbeleid niet makkelijk overschat kan worden. Hij heeft het beleid een daarvoor ongekende dynamiek meegegeven en zich met onvoorstelbaar elan en werkdrijf ingezet voor de derde wereld.

Zoals opgemerkt ziet De Koning de samenhang tussen de beide beleidsdoeleinden verzelfstandiging en basisbehoeftebevrediging iets genuanceerder dan Pronk naar het mij voorkomt.

Toch zijn De Konings argumenten om bij de bilaterale hulp het accent te leggen op de realisering van de doelstelling van de positieverbetering van de armsten, niet helemaal logisch verwoord. Uit de weergegeven passages blijkt dat

17. Tegen deze redenering kan het volgende ingebracht worden: De voorgestelde projecten bestaan alleen nog maar in de planning. Realisatie van die planning kan in verschillende landen erg laag zijn. Door als donor bepaalde projecten te nemen, stel je financiering van die projecten zeker en zo kun je bereiken dat juist de doelgroepactiviteiten gerealiseerd worden.

Ten dele is deze tegenwerping terecht. Wanneer een project volledig door een donor wordt gefinancierd en uitgevoerd is de stelling misschien zelfs helemaal juist. In die situaties is echter geen sprake van ontwikkelings*samenwerking*, een dergelijk project ontwikkelt zich als Fremdkörper en verdwijnt na terugtrekking van de buitenlanders zonder veel sporen na te laten omdat het niet werd gedragen door het ontvangende land. Wanneer er ook inbreng van het ontvangende land is, zoals het hoort, zal, als de planning niet volledig gerealiseerd kan worden, dat ook zijn terugslag vinden op het project, er ontbreken dan counterpartfondsen, lokale staf etc. Die tekorten kunnen alleen opgeveuld worden door de donor en het project begint steeds meer trekken van een Fremdkörper te vertonen.

Een goede projectuitvoering vereist dat de ontvangende partij daadwerkelijk prioriteit toekent aan het project. De middelen tot bijsturing door middel van projecten die het land alleen uit beleefdheid of onder druk laat uitvoeren is naar mijn mening marginaal. Het in de volgende noot gegeven citaat over de rol van de donor lijkt deze stelling te ondersteunen.

18. In de 'Nota inzake de verbetering van de kwaliteit van de bilaterale hulp' (Bijlage V van de Memorie van Toelichting 1980) wordt dit als volgt gesteld: 'Het besef dat voor (emancipatie) niet alleen de door de donor ter beschikking gestelde middelen, maar tevens dikwijls ingrijpende maatregelen van de kant van de ontvanger noodzakelijk zijn, opent de mogelijkheid tot een meer gelijkwaardige discussie waarin elkaars doelstellingen en mogelijke wegen om die te realiseren kunnen worden besproken'. Dat hier de indruk wordt gewekt dat voor emancipatie de geldmiddelen van de donor noodzakelijk zijn, moet het gevolg zijn van een minder gelukkige reactie, want het is in strijd met het één alinea eerder gememoreerde besef dat de donor in het gehele ontwikkelingsproces slechts een marginale rol speelt.

**Basisbehoeftenstrategie:
een verantwoorde benadering?**

bij iedere activiteit beide beleidsdoeleinden in het oog moeten worden gehouden. Als het land in kwestie een structuur en beleid heeft gericht op verdeling, kan hulp gegeven worden die gericht is op groei. Het aanvoeren van het argument dat de structurele verbetering niet primair van de bilaterale hulp kan komen is juist. Maar dat geldt ook voor de armoedebestrijding, denk ik. Het is mogelijk activiteiten te kiezen die vooral op het ene of op het andere beleidsdoel gericht zijn. Ik denk dan ook dat het tweede argument, gelezen in de hele entourage van de nota, logisch niet houdbaar is. Blijft het eerste argument, de urgentie van armoedebestrijding. Ik denk dat dit een argument is waar we moeilijk omheen kunnen en mits rekening wordt gehouden met wat in een vorige paragraaf is gezegd over het tijdsaspect (ik doel op het voorbeeld van de landbouwmechanisatie in Indonesië) kan het uitgangspunt onderschreven worden. Daar waar de absolute toestand van de doelgroepen zo is dat er geen noodzaak is voor directe armoedebestrijding (en dat zijn dus óf rijkere ontwikkelingslanden, óf landen met een gelijke welvaartsverdeling) is meer mogelijkheid om activiteiten gericht op verzelfstandiging te ondernemen.

Het is dus niet zo dat gekozen wordt voor correctie van een overheidsbeleid (op groei gericht? dan doelgroepenprojecten, met als tegenhanger: verdelingsbeleid goed? dan groeiactiviteiten) maar dat gekozen wordt voor armoedebestrijding. Daar waar de urgentie daartoe iets minder is, ontstaat ruimte voor groeiactiviteiten.

De rol en de houding van de ontvangende partij blijft nog wat duister. Er wordt wel gesproken over de dialoog op voet van gelijkheid, nauw overleg en 'dat het niet gaat om beïnvloeding van het proces van beleidsformulering, dat proces valt onder de exclusieve verantwoordelijkheid van het land zelf', maar wat er dan moet gebeuren als er geen overeenstemming tot stand komt is onduidelijk.

Als tweede punt wil ik nog noemen dat niet duidelijk is hoe sociaal-economisch beleid en mensenrechten betrokken moeten worden bij de beslissing betalingsbalanssteun te geven. Betalingsbalanssteun wordt gegeven in gevallen van acute economische noodsituaties die het hele land treffen. Toegegeven: het is niet doelgroepgericht (hoewel de doelgroepen gewoonlijk wel de dupe zijn van devaluaties), en hoort meer thuis bij de macro-economische maatregelen die tot stand moeten komen ter structurele ver-

drs. J. van Bolhuis

betering van de ontwikkelingslanden in het internationale economisch verkeer. Waarom betalingsbalanssteun wel gerelateerd moet worden aan sociaal beleid en mensenrechten en een cacao-overeenkomst niet, ontgaat me.

**De toekomst van de
basisbehoeftenbenadering**

Een van de belangrijkste adviseurs van de minister voor ontwikkelingssamenwerking, prof. Van Dam (een van de plaatsvervangende directeurs generaal) heeft in een artikel¹⁹ de basisbehoeftenbenadering getekend als een modeverschijnsel. Hij somt een aantal hoofdpunten van beleid op die in de ontwikkelingssamenwerking succesvol het primaat kregen. Slechts één van deze 'modes' was ontworpen door de derde wereld: de verzelfstandigingsgedachte.

Als dat ontwerp echter uitgevoerd zou worden, zouden de geïndustrialiseerde landen er schade van ondervinden. Als verweer stelden die landen dan ook de basisbehoeftenstrategie tegenover de verzelfstandiging, zo zou nl. de economische afhankelijkheid van de derde wereld langer gecontinueerd kunnen worden. Het Westen, aldus nog steeds Van Dam, heeft het begrip verzelfstandiging geherinterpreteerd als geldende niet voor naties maar voor groepen aan de basis binnen de derde wereldlanden. Tijdens de ILO Werkgelegenheidsconferentie van 1976 was de popularisering van het begrip basisbehoeften compleet. 'Ter vervulling van die behoeften werden politiek en economisch zeer ingewikkelde problemen en oplossingen als eenvoudigheden aangedragen. Strategieën tot realisatie van deze ingrepen werden niet of nauwelijks ontwikkeld en de politieke componenten (...) bleven buiten beschouwing. Het concept kreeg een sloganachtig karakter.' Tot zover Van Dam. Het zal de lezer duidelijk zijn dat verschillende elementen waaruit het betoog is opgebouwd, stroken met mijn waarnemingen. Waar hij echter deze elementen begint te duiden, met elkaar te verbinden, treden verschillen aan het licht. Al zou het juist zijn dat het Westerse ontwikkelingsbeleid bepaald wordt door het eigen economisch belang, dan nog mag dat geen beleidsdoelstelling van een christelijke partij zijn.

In de ontwikkelingslanden zelf groeit weerstand

19. F. van Dam, *Mode in het ontwikkelingsvraagstuk*, Economisch Statistische Berichten 17-5-1978, blz. 496.

Basisbehoeftenstrategie: een verantwoorde benadering?

drs. J. van Bolhuis

tegen de basisbehoeftenbenadering zoals de donors die in praktijk brengen.²⁰

Voor dit gebrek aan enthousiasme van de zijde van de derde wereld zie ik de volgende hoofd-oorzaken:

1. Veel landen zien de nadruk op basisbehoeften door de geïndustrialiseerde wereld als een slinkse manier om de aandacht af te leiden van andere ontwikkelingsthema's zoals grondstoffenovereenkomsten, schuldenproblematiek e.d.
2. Veel landen maken bezwaar tegen wat ze ervaren als inmenging in vaak uiterst gevoelige binnenlandse politieke en economische vraagstukken. Strijdig bovendien met de in de Noord-Zuid dialoog te Parijs (1977) op tafel gelegde eis voor automatische overdracht van middelen zonder voorwaarden.
3. Veel landen ervaren de basisbehoeftenstrategie als een anti-groei strategie, die de belangen van het Westen dient, een visie die we al opmerkten bij Van Dam.

Conclusies

Moeten we, onder druk van al dit toenemend kritisch geweld de basisbehoeftenbenadering dan maar over boord zetten en terug keren tot de oude vertrouwde wetenschappelijk onderbouwde benadering, er daarbij voor zorgend de fouten uit het verleden te vermijden?

Ik denk van niet, en wel om twee redenen.

1. We moeten ons ernstig afvragen of de oude theorieën wel toepasbaar zijn in de ontwikkelingssamenwerking. Die theorieën zijn (mede) gebaseerd op ervaringen in het verleden in de westerse wereld opgedaan. De omgeving waarin de derde wereldlanden opgestoten moeten worden in de vaart der volkeren is echter heel anders: niet alleen is de mentaliteit van de bevolking anders, het land moet ook een plaats veroveren op een volle markt, waar een aantal goed georganiseerde, hoog gespecialiseerde en zeer ervaren concurrenten de aarzelande nieuwkomer niet met open armen ontvangen. Als het echter alleen een kwestie van mentaliteit en concurrentie was, zou de oude theorie vermoedelijk nog wel steekhoudend zijn. Het lijkt me dat het wezenlijk andere de rol van de overheid is. Was de eerste industrialisatie (Engeland in de achttiende eeuw) een kwestie van particulier initiatief, bij elk volgend land dat industrialiseerde speelde de overheid een grotere rol. Welnu, als bij het ontwikkelingsproces steeds meer initia-

tieven van overheidszijde komen, in verschillende gevallen zelfs tot en met staatsondernemingen toe, dan kan de greep van de overheid op de inkomensvorming en -verdeling groter zijn, zodat de groeiende inkomensongelijkheid in de eerste fasen van ontwikkeling (ten dele) vermeden kan worden. De mate waarin deze veronderstelling juist is, kan van land tot land verschillen en wordt bijv. beïnvloed door de keuze van economische orde, de aanwezigheid van kader en een ambtelijk apparaat etc.

2. De basisbehoeftenbenadering bevat te veel waardevolle elementen om zo maar te worden vergeten. Ik noem hier alleen maar de aandacht voor de zwakken in een samenleving, het naar voren halen van niet-economische criteria waardoor het economisch primaat in de ontwikkelingssamenwerking is doorbroken. Zaak is deze elementen zo in te passen dat ze, in hun juiste samenhang, een verrijking van het beleid betekenen. Ik roep hier in herinnering het onderscheid dat aan het einde van de tweede paragraaf werd gemaakt tussen leer en leven bij de basisbehoeftenstrategie. Veel van de bezwaren die daarna naar voren werden gebracht zijn gericht op de toepassing van de benadering in het Nederlands ontwikkelingsbeleid. De strategie bevat als wezenlijk onderdeel (zelfs als conditio sine qua non) de groei. Dit onderdeel is naar mijn gevoel in de praktijk van de Nederlandse hulp onvoldoende tot zijn recht gekomen. Dat komt ook omdat de introductie van de benadering gepaard is gegaan met een zich afzetten tegen de oudere groeidoelstelling. De NAR kon niet tot een eensluidend advies komen, een minderheid wenste het advies niet voor zijn rekening te nemen omdat het groei-model en het basisbehoeftenmodel als fundamentele tegenstellingen werden gepresenteerd. De meerderheid was van mening dat er inderdaad geen tegenstelling was, maar dat de gekozen presentatie juist was om een zo groot mogelijke duidelijkheid na te streven ten opzichte van de publieke opinie. Dat daardoor de indruk van een fundamentele tegenstelling gewekt was, werd betreurd. Ook Van Dam onderstreept² de tegenstelling die het NAR-advies oproept. Het Nederlands optreden is in deze overigens niet uniek, getuige de opsomming van bezwaren van de zij-

20. Ik noem hier slechts: Badal Sin Gupta, *Grundbedürfnisbefriedigung — eine neue Heilslehre?* Entwicklung und Zusammenarbeit dec. 1978; A. Singh, *The 'Basic needs' approach to development vs. the New International Order: the significance of Third World Industrialization*, World Development, juni 1979.

**Basisbehoeftenstrategie:
een verantwoorde benadering?**

drs. J. van Bolhuis

de van de derde wereld waarmee de vorige paragraaf besluit. Presentatie van de basisbehoeftenbenadering als noodzakelijke aanvulling op economische groei, in plaats van als tegenstelling daarvan, zou binnenlands politiek dan wel moeilijker te verkopen zijn, het zou in de derde wereld de uitvoering van een dergelijk beleid op evenwichtige wijze ten goede komen. De meer genoemde bijlage V belooft een beter evenwicht. Het wachten is nu in hoeverre dit toegepast zal worden in de praktijk.

Uitgangspunt van een Nederlands ontwikkelingsbeleid moet zijn het verwezenlijken van (voor de donor aanvaardbare) initiatieven, voortkomend uit het ontwikkelingsland, gericht op verzelfstandiging en/of versterking van de positie van zwakken in de samenleving en de groei van die samenleving op organische wijze. Dit laatste dan niet op dogmatisch doctrinaire en paternalistische wijze, maar projecten in de basisbehoeften sfeer dienen te voldoen aan de volgende voorwaarden:

1. De basisbehoefte moet door de ontvangende partij zelf ervaren worden als basisbehoefte en een dienovereenkomstige prioriteit hebben, zo-

als dat bij een regering bijv. tot uiting komt in de beschikbaarheid van een budget.

2. Wanneer inzet van ontwikkelingsdeskundigheid wordt gevraagd, moet het gevraagde type deskundigheid (omvattend: vakkennis, landenkennis waarin begrepen kennis van de sociale verhoudingen e.d.) ook werkelijk aanwezig zijn.

3. Het project mag geen verlies maken en dient bij voorkeur een positief inkomenseffect teweeg te brengen²¹ zodat er een basis ontstaat voor verdere positieverbetering.

4. Wanneer er onvoldoende activiteiten gevonden worden die voldoen aan de hierboven genoemde vereisten, dan kunnen voor elk land groeigerichte activiteiten onder de hulp gefinancierd worden, omdat groei een elementair onderdeel is voor het tot stand komen van basisbehoeftenbevrediging.

21. Voor de goede orde wijs ik erop dat de rentabiliteit macro-economisch beschouwd moet worden. Een gesimplificeerd voorbeeld. Als door gezondheidszorg de arbeidzame levensduur van een mens met stel 10 jaar verlengd wordt, betekent dat in vele gevallen dat gezinnen een kostwinner houden die ze anders zouden verliezen. Deze 'baat' moet afgewogen worden tegen de 'kosten' van de gezondheidszorg, hoewel ze niet in hetzelfde budget tot uitdrukking komen.

Een verantwoorde benadering van
ontwikkeling

drs. G. J. van Apeldoorn

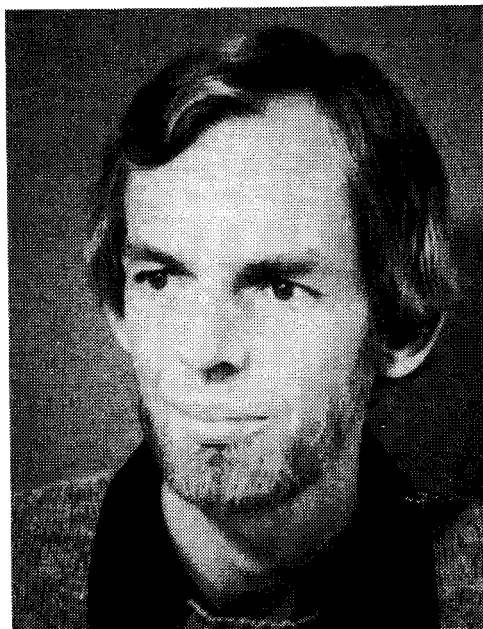
Ontwikkelings-
samenwerking

Een verantwoorde benadering van ontwikkeling*

door
drs. G. J. van Apeldoorn

Redenen om te regeren

Ik heb de bijdrage van de heer Van Bolhuis met veel belangstelling, maar niet steeds met instemming gelezen. Ook met veel sympathie. Daaraan zal niet vreemd zijn dat ik zijn conclusie deel, dat we de basisbehoeftenstrategie (BBS) niet overboord moeten zetten. Maar vooral komt mijn sympathie voort uit het feit dat hij met de ingewikkelde vragen van ontwikkeling en ontwikkelingssamenwerking bezig is met behulp van een theoretisch instrumentarium dat ook mij tijdens mijn studie is gepresenteerd. Ik verwijt mijn leermeesters niets, laat ik dat voorstellen. Het is gewoon zo dat dit instrumentarium in de voortgaande praktijk van ontwikkeling en onderontwikkeling volstrekt inadequaat is gebleken. Toch is het erg moeilijk om er van los te komen en misschien nog moeilijker om een goed alternatief te vinden; dat vind je op z'n best pas gaandeweg. Dat betekent dat het erg gemakkelijk is, óók bij een onvrede met dat denk-kader, er zo nu en dan weer 'geruisloos' in terug te vallen. Ook, dat in een vermenging van meerdere denkwijzen over ontwikkelingsvragen een aantal kwesties hopeloos door elkaar geklutst kunnen raken, zodat het moeilijk is te ontkomen aan innerlijke tegenstrijdigheden. In dat opzicht zie ik Van Bolhuis' artikel als treffende illustratie van veel denken in Nederland over ontwikke-

Dr. G. J. van Apeldoorn (37) is wetenschappelijk hoofdmedewerker Sociale Geografie van Ontwikkelingslanden aan het Geografisch Instituut van de VU. Hij is afwisselend werkzaam geweest in sociaal-wetenschappelijke onderzoeksinstituten in Nederland en West-Afrika.

lingsvragen. Ik wil daar dus erg graag op ingaan, maar dat kan hier natuurlijk alleen op enkele punten.

Indeling

Ik wil daarom beginnen met een korte kenschets van wat Van Bolhuis in zijn conclusies de 'oude vertrouwde wetenschappelijk onderbouwde benadering' noemt; voor het gemak noem ik dat maar 'gangbare', ook al is dat buiten Nederland niet overal het geval. Daarnaast zet ik, noodgedwongen kort, enkele vereisten waaraan vol-

* Ik dank Jacqueline Okma voor haar steun, ook bij het schrijven van dit artikel, en voor haar kritiek op het concept daarvan.

Een verantwoorde benadering van ontwikkeling

gens mij een voor de arme landen relevante theorie van ontwikkeling en ontwikkelingssamenwerking moet voldoen en geef aan hoe een definitie van ontwikkeling dan verschuift. Vervolgens probeer ik het verschil in benadering te illustreren aan de hand van de vraag van Van Bolhuis, nl. of, in hoeverre en waarom BBS een verantwoorde benadering is.

In één opzicht zal dat misschien wat moeizaam gaan. Het proces waarin ik zelf anders over vragen van ontwikkeling en onderontwikkeling ben gaan denken heeft zich voor een groot deel in het buitenland voltrokken. Daarom is mijn terminologie niet steeds die van het Nederlands christelijk-sociale denken. Ik moet daarom mijn lezers verzoeken te letten op de vraag of ik daar inhoudelijk mee overkom, en me niet op woordgebruik alleen in een vakje te plaatsen.

Het gangbare denkmodel

Van Bolhuis wijst terecht op het primaat van het economische aspect in veel van ons denken over ontwikkelingsvragen. Dat denken noemt hij wetenschappelijk onderbouwd. Dat is het ook, maar we moeten niet vergeten dat er in de economische wetenschap méér aanwezig is dan één theorie, ook al presenteert de bij ons gangbare, of, zoals critici zeggen, traditioneel westerse, theorie van de kapitalistische ontwikkeling zich graag als universeel geldig. En, voor de duidelijkheid, dan is staats eigendom van de produktiemiddelen echt niet het enige alternatief. Er zijn meerdere manieren om óók economisch wetenschappelijk met ontwikkelingsvragen bezig te zijn.

Enkele belangrijke kenmerken van de denkmethoden waarin ik en zo te zien Van Bolhuis en met ons vele anderen zijn opgevoed moet ik hier noemen:

- a) Vragen van produktie en verdeling worden uit elkaar gehaald, alsof die weinig met elkaar te maken hebben of zelfs los van elkaar te behandelen zijn. Ethiek van de verdeling is dan een vraag buiten het gezichtsveld van de econoom — die inmiddels, door zijn beslissingen of adviezen hoe en wat te produceren, wél bepaalt hoe die verdeling in eerste instantie uitvalt.
- b) Welzijn wordt praktisch gelijk gesteld met welvaart.
- c) Op grond van deze twee kan ook ontwikkeling gelijk gesteld worden met groei en het doel van ontwikkeling vereenvoudigd tot steeds ho-

drs. G. J. van Apeldoorn

gere inkomens per hoofd van de bevolking.

d) Als relevante economische geschiedenis wordt gezien die van de kapitalistische ontwikkeling — een geschiedenis van ongekend succes in verhoging van welvaart — en men meent daaraan zonder meer lessen te kunnen ontleen van universele geldigheid (vgl. Rostow's *Stages of Economic Growth*).

e) Bij ontwikkelingslanden ontbreekt dan kennelijk iets, en de belangrijkste rol van de rijke landen wordt dan dat ontbrekende aan te vullen — vandaar de centrale rol van ontwikkelingshulp in dit denken over ontwikkeling. Met ruwweg dit soort denken zijn we er voor onszelf vrij goed uitgekomen, maar ten aanzien van ontwikkelingslanden vastgelopen. Het duidelijkst zichtbaar in die malaise werd, dat de concentratie op de verhoging van inkomens als regel er toe leidt dat de consequenties voor de verdeling van de groei zich aan je greep onttrekken. Bepaalde vormen van groei — en hulp daarbij — hadden als gevolg groeiende ongelijkheid, minder werkgelegenheid en meer massale armoede. Een heroriëntatie op het begrip 'ontwikkeling' was duidelijk nodig.

Heroriëntatie: nieuwe definities

De ontdekking dat ontwikkeling niet hetzelfde is als snelle groei is een startpunt voor heroriëntatie. We zijn er dan nog niet. Ook niet, door naast — en bij Van Bolhuis eigenlijk vaak tegenover — een groeidoelelstelling nu ook een verdelingsdoelelstelling in te voeren. In een heroriëntatie hoort het besef dat *groei- en verdelingsvragen bij elkaar horen*, dat elk groeipatroon een bepaalde verdeling meebrengt.

Waar een overheid veel mogelijkheden heeft tot herverdeling, zoals in Nederland, is dat inzicht minder urgent. Waar die mogelijkheden gedeels ontbreken moet een overheid vooral letten op de gevolgen voor de *primaire* verdeling die uit produktiebeslissingen voortvloeien. Ik kom daarop terug.

Nu de nadruk is komen te liggen op bestrijding van armoede, meer werk, meer gelijkheid, kun je het denk ik zo zeggen: 'Ontwikkeling is een proces van structurele verandering en kapitaalsaccumulatie dat een samenleving dichter brengt

1. Zie bijv. Steven Langdon en Lynn K. Mytelha, *Africa in the Changing World Economy*, in Legum, Colin, a.o., *Africa in the 1980s*, Mc Graw-Hill. 1979. pp. 123-8.

Een verantwoorde benadering van ontwikkeling

drs. G. J. van Apeldoorn

bij omstandigheden waarin aan de basisbehoeften van de bevolking wordt voldaan, volledige werkgelegenheid bestaat en sociaal-economische gelijkheid toeneemt.'

Onderontwikkeling is dan 'een proces van structurele verandering en kapitaalsaccumulatie dat een samenleving wegvoert in een richting die het moeilijker maakt die omstandigheden te bereiken'.

Onderontwikkeling kan dus gepaard gaan met aanzienlijke toeneming van het inkomen per hoofd — maar zo, dat de vooruitgang zich ophoopt bij een minderheid terwijl een meerderheid de sociale kosten draagt. Je kunt dan ook niet zonder meer stellen — zie de slotregel van Van Bolhuis — dat groei, in welke vorm ook, een elementair onderdeel is voor het tot stand komen van basisbehoeftenbevrediging.

Deze nieuwe definities geven het perspectief van ontwikkeling aan, de richting waarin die gezocht wordt. Dat kan ook korter gezegd, zoals de Wereldraad van Kerken dat al jaren doet: ontwikkeling is het perspectief van 'sociale rechtvaardigheid, zelfbeschikking en economische groei' — en die volgorde is opnieuw bewust en noodzakelijk.

Consequenties

Het nieuwe perspectief stelt eisen. Allereerst aan het theoretisch apparaat. Verder moet het perspectief natuurlijk worden ingevuld: er moeten strategieën ontworpen worden om het te bereiken.

De eerste vraag lijkt mij deze: hoe ontstaat nu een groeiproces dat leidt tot onderontwikkeling in plaats van ontwikkeling? Ik denk dat wie alleen naar economische factoren kijkt daar geen goed antwoord op kan geven. Evenmin degene die dan maar de mentaliteit van de bevolking vooropstelt. Als ontwikkeling een proces is van structurele verandering zal het nodig zijn het totale, ingewikkelde relatiepatroon van sociale, politieke, economische etc. factoren die de structuur van een samenleving bepalen in dat antwoord te betrekken. Bij gebrek aan beter noem ik de denkwijze die dat probeert te doen politieke economie.

Wie zich vanuit die opstelling gaat bezighouden met veranderingsprocessen in een ontwikkelingsland ontdekt snel dat hij of zij die niet kan losmaken van veranderingen in de wereldeconomie als geheel. Het blijkt namelijk onmogelijk voor die processen een goede verklaring te ge-

ven zonder de invloeden erbij te halen die in het verleden, o.a. in de tijd van het kolonialisme, maar ook daarna en tot in het heden op dat land en volk hebben ingewerkt en dat nog doen. En dan komt er heel wat meer om de hoek kijken dan ontwikkelingshulp. Hulp blijkt dan maar één, vaak een vrij onbelangrijke, relatie te zijn in een totaal van betrekkingen. Daarin spelen handel en handelsverdragen, investeringen en multinationale ondernemingen, technieken en technologieën, culturele beïnvloeding, politieke druk, militaire verdragen, en noem maar op.

Nu vind ik bij Van Bolhuis wel telkens aanzetten voor zo'n verdergaande heroriëntatie maar die wordt niet doorgezet. Het artikel blijft beheerst door de scheiding van — en vaak de tegenstelling tussen — groei- en verdelingsvragen, en het apart zetten van het hulpinstrument. Dat laatste zelfs zózeer dat herhaaldelijk de indruk wordt gewekt dat de BBS alleen een richtlijn wil geven voor 'betere' ontwikkelingshulp. En dat is niet het geval. Niet alleen en ook niet in de eerste plaats de hulp wordt op de tocht gezet. Het gaat om het *hele* ontwikkelingsmodel en daarmee ook om het denken dat tot het propageren en imiteren van dat model heeft geleid. Nu wordt de belangrijke vraag of de nieuwe benaderingen die als betere alternatieven werden aangeboden wel goed te beoordelen zijn met behulp van de oude theorie. Zelf denk ik dat dat ten dele kan. Het is erg jammer dat van de mogelijkheden om vanuit het oude kader mee te denken juist zo weinig gebruik wordt gemaakt. Vanuit de bredere kijk op factoren die bepalen of een groeiproces op ontwikkeling of zijn tegendeel uitloopt, moeten strategieën worden ontwikkeld. Dat is de tweede consequentie. Ik houd me maar bij de twee strategieën die Van Bolhuis aan de orde stelt: verzelfstandiging en BBS. Groei als doel in zichzelf wordt afgewezen. Economische groei wordt van doel tot middel. Groei moet allereerst leiden tot sociale rechtvaardigheid. Daarom moet systematisch de vraag gesteld worden: groei voor wie? Bij wie komen de voordelen van huidige en toekomstige productie terecht? Mijns inziens is dat het wezen van de BBS.

Groei moet ook leiden tot grotere zelfbeschikking. Dus een vermindering van afhankelijkheid. Afhankelijk ben je natuurlijk in extreme zin als je de doelen waarnaar je streeft door een ander laat voorschrijven en je dan ook nog de middelen laat dicteren waarmee die bereikt moeten worden. Een voorwaarde voor minder afhanke-

Een verantwoorde benadering van ontwikkeling

lijkheid is allereerst: het vertrouwen op eigen kracht, op wie je bent en wat je hebt. Self-reliance. Van daaruit nadenken over wat ontwikkeling is en hoe die tot stand kan komen. Deze denkhouding leidt (gemakkelijker) tot de ontdekking dat ontwikkeling niet van buitenaf kan worden aangedragen. Experts kunnen advies geven, overheid of hulporganisatie kunnen voorwaarden scheppen, *maar* de mensen moeten het zelf doen. Ik zou daar uren over door kunnen gaan, omdat er zo ontzettend veel aan vast zit, maar dat kan hier niet.

Dit soort denken, zowel over verdeling als zelfbeschikking, is natuurlijk doodgevaarlijk voor de westerse belangen in de 'Derde Wereld'.

Want stel dat de leiders van een arm land alleen al onze eigen economische theorie zouden toepassen, maar dan vanuit hun eigen gezichtspunt, vertrouwend op eigen kracht. Wat heeft een arm land? Vooral relatief grote aantallen arme mensen die over eenvoudige vaardigheden beschikken. Om verder te komen, zegt 'onze' economische theorie, moet je zoeken naar een optimale combinatie van beschikbare hulpbronnen. Gaat een econoom uit India nu met onze theorie aan het werk, dan zal hij bijv. tot de conclusie komen dat het invoeren van technologie uit de geïndustrialiseerde landen vanuit dit principe uit den boze is. Want die technologie doet de vraag naar kapitaal en naar intellectualistische bestuursvaardigheid — beide zeer schaars in zijn land — toenemen, terwijl hij de vraag naar arbeidskrachten en eenvoudige vaardigheden — ruimschoots voorhanden — doet afnemen. Het gebruik van zo'n technologie is kennelijk onredelijk, alleen al vanuit economisch oogpunt. (Ik ontleen dit voorbeeld aan de grote christen-econoom S. L. Parmar, aan wie ik veel te danken heb: *Hervormd Nederland*, 6-4-1975) We zien niet graag dat onze economische theorie zo gehanteerd wordt.

De groepen in onze geïndustrialiseerde landen die belang hebben bij, wat ik dan maar kort noem, de status quo in de noord-zuidverhoudingen, zijn er dan ook als de kippen bij geweest om self-reliance van toepassing te verklaren op kleinere groepen in arme landen en om BBS uit te hollen tot een slogan. (Prof. Van Dams scherpe maar cynische blik treft opnieuw doel)

Hierbij kwam de gangbare economische theorie te hulp — want hoe gaat, om het daar maar op toe te spitsen, BBS er daarin uitzien?

drs. G. J. van Apeldoorn

Doorwerking van de gangbare benadering

Ik wil nu dus proberen om, aan de hand van de vijf kenmerken (a t.e.m. e) van de gangbare economische theorie, te laten zien hoe die anders aankijkt tegen een BBS dan een politiek-economische theorie die zijn startpunt zoekt óók in de realiteit, maar dan gezien vanuit een ontwikkelingsland.

a), b) en c). De kunstmatige scheiding en zelfs tegenstelling tussen groeigerichte en verdelingsgerichte investeringen brengt mee dat wie die scheiding aanhangt zich niet zo goed raad weet als, zoals in de BBS, welzijn nu in zijn materiële componenten gedefinieerd wordt. Want op de achtergrond blijft dan steeds meespelen: 'Ja maar, je moet toch *eigenlijk* groeien?'

Het voorzien in basisbehoeften wordt dan al gauw tot concessies, symptoombestrijding, liefdadigheid, rem, op de ontwikkeling (oude stijl!) in plaats van juist het doel van ontwikkeling. De tegenstelling: groeigericht — basisbehoeftegericht bestaat alleen in dit denkkader.

Nadruk op basisbehoeften betekent in het nieuwe denkkader allereerst vragen: bij wie komen de vruchten van huidige en geplande toekomstige productie terecht? Een systematisch vragen of productie wel leidt tot ontwikkeling. Het is dus geen kwestie van liefdadigheid of aanreiking, geen van bovenaf 'hen voorzien van die faciliteiten die een menswaardig bestaan mogelijk maken'. Maar, en dat moet ik er onmiddellijk bij zeggen, het kan daartoe wel (ver)worden. Want van de 'eminente verwoording' van de BBS die Van Bolhuis citeert is niet zozeer de opsomming van basisbehoeften van belang, integendeel: self-reliance zou inhouden dat arme landen en groepen daarin zelf bepalen wat hun wezenlijke behoeften zijn.

Cruciaal is juist het tweetal *voorwaarden* dat Van Bolhuis 'nog even' naar voren haalt (maar later in het artikel helemaal lijkt te vergeten):

— 'Deelneming van de bevolking via organisaties van hun eigen keus bij het nemen van beslissingen die hen treffen' — dus vermindering van afhankelijkheid, vergroting van inspraak. Dit is in veel landen een voorwaarde waaraan niet wordt voldaan. Maar hij staat er niet voor niets. Gebleken is dat zonder die deelname geen ontwikkeling tot stand komt. De arme moet noodzakelijkerwijs van object tot subject van ontwikkeling worden.

— Meer groei, maar onder noodzakelijke voor-

Een verantwoorde benadering van ontwikkeling

waarden, nl. maatregelen gericht op een wijziging van het groeipatroon en grotere toegang tot productiebronnen voor de laagste inkomensgroepen. Juist als je (vrijwel enige) kracht ligt in de aanwezigheid van grote groepen arme mensen moet je zorgen dat die toegang hebben tot land en andere natuurlijke hulpbronnen en, voor zover aanwezig, kapitaal.

Als self-reliance dus o.a. inhoudt dat de armen zelf bepalen wat hun wezenlijke behoeften zijn, betekent BBS dat ze de kans krijgen die ook te realiseren. Het verschil tussen theorie en praktijk zit in het 'vergeten' van deze twee voorwaarden. d). Het vierde kenmerk van de gangbare benadering dat ik noemde is de kijk op de geschiedenis waarin die van de kapitalistische ontwikkeling de (enig) relevante is. Wie zich daar niet los van maakt, komt gemakkelijk tot een apologie voor lange perioden van grote inkomensongelijkheid.

Zo is het immers altijd geweest? In de Sovjetunie toch ook? Inderdaad. In bijna geen enkel arm land dat tot 'ontwikkeling' kwam woonden genoeg rijke mensen om die alleen de last van de ontwikkeling te laten dragen: de armen moesten het grootste deel van de lasten dragen. Maar het gaat er wel om: waarvóór? Zodat de ene familie na de andere zich kan verrijken, zodat ze al gauw aan elkaar ijskasten en auto's kunnen verkopen, terwijl de rest van de bevolking wacht tot 'de tegenkrachten op gang gekomen zijn'? Of, zoals in China, stuur je de ontwikkeling zó dat er eerst thermosflessen en fietsen worden geproduceerd, en pas als bijna iedereen die heeft, ijskasten en auto's? China is een uniek, onherhaalbaar voorbeeld. Dat is het hem juist. Waarom kunnen andere landen dat niet volgen, zelfs als ze willen?

Tegenover de gangbare kijk op de geschiedenis staat een kijk vanuit de ontwikkelingslanden zelf. Wie zó kijkt komt vanzelf op de totaal andere startpositie, de grote afhankelijkheid waarin zij zitten, de manieren waarop hun ontwikkeling wordt tegengehouden, niet alleen, maar óók, door krachten van buitenaf. Vandaar de roep om verzelfstandiging als vermindering van afhankelijkheid. Vandaar het besef dat ontwikkeling, ondanks mooie beloften van 'hulp', niet van buitenaf kan komen — hoogstens kunnen van buitenaf gunstige voorwaarden worden geschapen. Maar dat gebeurt niet.

e). Zo krijgt ook de ontwikkelingshulp een andere plaats.

drs. G. J. van Apeldoorn

De merkwaardige visie op hulp

In de traditionele visie op ontwikkeling wordt de rol en betekenis van ontwikkelingshulp betekenis sterk *overtrokken*.

Dat is wel verklaarbaar, want in die visie is het — extreem gesteld — zo, dat in een overigens vrij mistig verleden alle landen een min of meer gelijke startpositie hadden, waarna enkele daarvan zich op eigen kracht hebben opgewerkt tot industrieland, terwijl de rest nog moet worden 'opgestoten in de vaart der volkeren'.

Onze hulp draagt dan aan wat 'daarginds' ontbreekt. Die visie is niet houdbaar. Maar hij werkt nog wel door, ook bij Van Bolhuis.

Alleen zó kan hij er op komen het ontstaan van de BBS te verklaren uit gebreken en kenmerken van ontwikkelingshulp; alleen zó de kritiek op de gangbare benadering onmiddellijk vernauwen tot kritiek op de hulp; alleen zó onder de kop 'het beleid van de Nederlandse regering' alleen spreken over het hulpbeleid.

Enerzijds wordt dus gedaan alsof hulp onze belangrijkste relatie is met Derde-Wereldlanden.

Anderzijds worden mogelijke effecten van hulp *gebagatelliseerd*. Zo zou het volume van de hulp te gering (geweest) zijn om een daadwerkelijk meetbaar effect op de inkomensverdeling te weeg te brengen. Van Bolhuis illustreert dat voor Indonesië.² Direct strijdig daarmee lijken mij zijn constatering aan het begin van het artikel dat hulp meetbaar de technische industrie in dat land heeft belemmerd, en daar en elders meetbaar de inkomensverdeling heeft verslechterd en de armste groepen benadeeld.

Ook vermeldt hij,³ nota bene om een argument te ondersteunen, de algemene waarheid dat 'iedere hulpactiviteit een bepaald effect op groei en verdeling heeft'. Dus toch.

Welke plaats krijgt hulp nu voor wie er vanuit een ontwikkelingsland tegenaan kijkt? Dan wordt hulp één van de relaties die met industrielanden en multinationale organisaties bestaan. Naast — maar door de donor vaak verbonden aan — handelsrelaties, investeringen, culturele contacten. Naast de vele andere die ik al eerder noemde. Maar wel de relatie die bij uitstek de niet-wederkerigheid, de eenzijdigheid en de afhankelijkheid in het totaal van die betrekkingen illustreert.

2. Zie Van Bolhuis, voetnoot 6.

3. Idem, voetnoot 12.

Een verantwoorde benadering van
ontwikkeling

drs. G. J. van Apeldoorn

Wie nu, gegeven dit totaal van relaties, vanuit het 'donorland' de BBS alléén betreft op het hulpbeleid en die benadering dáár toegepast wil zien is, dat ben ik in eerste instantie volledig met Van Bolhuis eens, bezig met een gevaarlose ego-trip. Maar net als hij moet ik dat 'gevaarloos' afzakken: er is een kans dat het Nederlandse publiek misleid wordt tot de gedachte dat we het nú toch echt wel goed doen in onze relatie(s) met ontwikkelingslanden en er is een kans dat de doelen van BBS in zulke programma's en projecten toch niet worden gerealiseerd. Een goed voorbeeld daarvan vormt de hulp aan Colombia.⁴

Nederlandse hulp aan Colombia is samen met Nederlandse bedrijfsinvesteringen een aantal jaren geleden geëvalueerd vanuit het vertrekpunt van BBS, nl. wat is het effect van deze activiteiten op de belangen van de onderste groepen in de Colombiaanse samenleving? Daarbij woog het oordeel van die groepen zelf zwaar mee.

Sindsdien is de hulp aan dat land volgens het ministerie sterk verbeterd: er wordt geen financiële hulp meer gegeven, dus is er 'geen' binding meer, 'geen' initiërende invloed van het bedrijfsleven op de besteding; er wordt programmahulp geboden en er worden tussentijdse evaluaties gehouden, zodat flexibiliteit en aanpassing aan veranderende omstandigheden mogelijk worden. Het Colombiaanse Planbureau brengt alleen nog maar projecten in het bestedingsoverleg — met *Nederland* — die 'doelgroepgericht' geformuleerd zijn. Ten aanzien van andere concentratielanden is men, aldus het ministerie, nog lang niet zo ver.

Ondanks verbeteringen in die hulp, leidde evaluatie ervan tot de formulering van twee *minimumvoorwaarden* die in ieder geval vervuld moeten zijn, wil de hulp werkelijk ten goede komen aan de 'doelgroepen' die deze het meest nodig hebben:

— aan beide zijden, bij verleners en ontvangers van ontwikkelingshulp, dient een apparaat opgebouwd te worden dat kan inspelen op deze behoeften;

— de politieke structuur in het ontvangende land dient zodanig te zijn, dat aan genoemde voorwaarde wordt voldaan.

Hulp vanuit de BBS-gedachte kan zijn doel pas bereiken als aan beide voorwaarden is voldaan.

En waar is dat zo? Ten aanzien van Colombia in ieder geval niet. De Memorie van Toelichting 1980 stelt immers: 'van de huidige regering' (in Colombia valt) 'geen actief en dynamisch doel-

groepenbeleid te verwachten'. Daarnaast zeggen ambtenaren van het ministerie zelf dat de voor hen geldende procedures en werkwijzen een verdere realisering van het doelgroepenbeleid in de weg staan.

Hierover zal nog veel gedacht en gepraat moeten worden, en dat zal binnenkort weer eens worden gedaan⁵. Hopelijk gebeurt er dan ook iets.

Tenslotte nog een opmerking over de vraag of donors in het kader van hulpverlening het beleid van een ontvangend land kunnen en mógen bijsturen.

Punt één: de donor beïnvloedt dat beleid altijd, hoe hij zich ook opstelt. Zegt hij niets, dan sanctioneert hij het. Aanvaardt hij alleen de 'voor hem aanvaardbare' initiatieven, zoals Van Bolhuis voorstaat, dan beïnvloedt hij de mate waarin delen van het beleid worden gerealiseerd.

Dat is zeker zo als een donor daaraan de voorwaarden verbindt die Van Bolhuis aan het eind van zijn artikel voorstelt. Als we trouwens niet dogmatisch, doctrinair of paternalistisch mogen zijn, dan vraag ik mij toch af waar zijn voorwaarden vandaan komen. Zijn ze soms opgesteld in overleg met de doelgroepen?

In principe wijken stommetje spelen of gericht zoeken naar een paar goede projecten niet af van het openen van een dialoog over doelstellingen: daarom sta ik het laatste voor.

Punt twee, en dat lijkt mij belangrijker, het perspectief op de vraag of beleidsbeïnvloeding kan en mag, verschuift nogal als de hulp in zijn juiste proporties gezien wordt, nl. in het geheel van relaties waarin onze opstelling ten aanzien van grondstoffenovereenkomsten, EG-handel en -landbouw, gedragscodes voor multinationale ondernemingen, Wereldbankbeleid enzovoort, *ongetwijfeld* het beleid dat een ontwikkelingsland kan en wil voeren beïnvloedt. Het naar voren schuiven en apart zetten van de hulp heeft, ook ten aanzien van de vraag naar beleidsbeïnvloeding, volgens mij niet zoveel zin.

4. Zie COLEVAL. *Een poging tot evaluatie vanuit de basis van de Nederlandse particuliere investeringen en overheids-hulp in Colombia*, KOD/ESI, 1977, drie delen. Verkrijgbaar bij het Secretariaat voor Ontwikkelingssamenwerking van de Gereformeerde Kerken, Dienstencentrum, postbus 2211, Leusden. En/of *Guldens tellen in Colombia. En de mensen?*... KOS/Aktie Colombia, niet gedateerd. Verkrijgbaar op hetzelfde adres.

5. Op 1 maart wordt een 'Coleval-consultatie' gehouden, om vanuit de evaluatie in Colombia de kwaliteit van de Nederlandse hulp aan de orde te stellen. Hiervoor zijn werk-mappen gemaakt. Bestelling, inlichtingen, opgave bij het adres in Leusden (noot 4), tel. 033-43244.

Een verantwoorde benadering van
ontwikkeling

drs. G. J. van Apeldoorn

De zwakke plekken
van BBS

Er is verschil in oordeel over de waarde van BBS tussen Van Bolhuis en mij. Dat komt vooral, omdat we er vanuit een verschillend denken over ontwikkeling tegenaan kijken. Ik geloof, dat ik juist die verschillen in denken nog wat duidelijker kan maken als ik de zwakke plekken die hij in de BBS ziet nog even naloop. Ik houd daarbij zijn nummering aan.

1) Van Bolhuis stelt dat de mentaliteit van de bevolking en niet de materiële component wezenlijk is voor het ontwikkelingsprobleem. Ik denk dat wezenlijk is het besef, *wie* nu eigenlijk ontwikkeling tot stand kan brengen. Ontwikkeling, in de definities die ik ervan geciteerd heb, blijkt niet te kunnen zonder participatie van de betrokkenen, in alle fasen van het proces.⁶

Daarvoor is dus een benadering 'van onderop' nodig in plaats van 'van bovenaf'. Heel moeilijk. Maar waar die slaagt, zie je dat direct: '(ontwikkelings-)alternatieven die uit de gemeenschap voortkomen volgen altijd één beginsel, nl. herverdeling ten behoeve van de armsten is eerste prioriteit'.⁷

Daarbij hoort de vraag, waarom die ontwikkeling al niet eerder tot stand gekomen is: aandacht voor de remmen, die de armen van die ontwikkeling weghouden.

2) Wil je die vraag naar de remmen niet stellen, negeer je dus een essentiële voorwaarde van BBS, dan verwordt de benadering tot liefdadigheid, 'voorzien van' aanreiking. Dat lost inderdaad niets op. Structureel gaat het inderdaad om de effecten op de ontwikkelingskansen van de kansarmen.

Ten aanzien van de hulp loopt Van Bolhuis dan weer op een typerende manier klem. In dit deel van zijn betoog stelt hij: 'Welnu, er is niets tegen liefdadigheid, mits dat maar niet gebeurt onder de vlag van ontwikkelingshulp'. Verderop ziet hij situaties in veel ontwikkelingslanden die dermate miserabel zijn dat armoedebestrijding hoge prioriteit verdient — via hulp, terwijl van hulp dan toch geen structurele effecten mogen worden verwacht voor de ontwikkelingskansen van de kansarmen. Wel of geen liefdadigheid in de hulp?

Ik denk dat het vasthouden aan de pretentie dat hulp altijd structureel positieve effecten moet hebben — en dan in het 'nieuwe beleid' ook zal kunnen hebben, een lachertje wordt. Pronk, die toch heus wel naar structurele effecten zocht,

heeft in 1974 in Montreux niet voor niets voorgesteld dat gezien de acute nood waar we toch niet echt bij kunnen, de helft van onze ontwikkelingshulp besteed zou moeten worden aan dit soort 'liefdadigheid', dit soort volstrekt marginale activiteiten.

Het lijkt mij dat er ten aanzien van de kwaliteit van de Nederlandse hulp al erg veel gewonnen zou zijn als oprecht en verifieerbaar gesteld kan worden, dat die in totaal en in onderdelen de structurele positie van de kansarmen niet verslechtert.

3) Van Bolhuis heeft een zeer sterk punt, dat ik van harte onderschrijf, in zijn stelling dat de ontwikkeling van een maatschappij geïntegreerd moet geschieden, met oog voor de samenhangen daarin. Het is, meen ik met hem, niet mogelijk hieruit een segment, klasse of groep te isoleren. Dat is evenwel geen zwak punt van de BBS: wèl het failliet van een naïef, oppervlakkig doelgroepenbeleid.

Als Van Bolhuis terecht stelt dat je niet uitsluitend investeringen kunt doen die de verdeling in voor de armen gunstige zin beïnvloeden dan versterkt dat juist de benadering van BBS. Bijvoorbeeld, als in een plattelandsgebied in de Derde Wereld een weg naar een dorp wordt aangelegd, zal allereerst en het meest de Coca Cola-fabriek daarvan profiteren (d.w.z. de verkoper van buiten die nu een nieuwe markt kan bereiken); dan de boer met grote overschotten, dan pas de kleine boer, de landloze, de vrouw, het kind. Toch kan die weg voorwaarde zijn om voor het hele dorp, of juist het arme deel ervan, door middel van verdere investeringen andere barrières voor zelfontwikkeling te doorbreken. Is dat niet het geval, dan moet je bij die weg, vanuit BBS, vraagtekens zetten.

Het bestaan van en de noodzaak voor niet-gunstige investeringen tonen aan dat het verdelingsvraagstuk bij *elke* investeringsbeslissing hoort.

Dat is eigenlijk nog wat ingewikkelder dan ik het hier zeg. Nagegaan moet ook worden of een (doel)groep aan wie bepaalde voordelen toegedacht worden, dus voor wie ze 'bestemd zijn', die voordelen ook echt kan pakken en vervolgens vasthouden. Wat voor zin heeft het, door middel van overheids- en/of donor-investerin-

6. De literatuur hierover komt nu los en is eigenlijk al eindeloos. Ik noem opnieuw de publikaties in noot 4.

7. Ontleend aan UNESCO, *Draft final report of the meeting of experts on the institutional problems of participation in the strategies of integrated rural development, held at Lima, Peru, 4-8 Sept. 1978.*

Een verantwoorde benadering van ontwikkeling

gen, een 'gold town' te scheppen, als die door de maatschappelijke krachten zeer snel weer tot 'ghost town' wordt?

4) Dat de inhoud van het begrip basisbehoeften vaak door de donors bedacht wordt, is in de praktijk juist. BBS kan niet zonder self-reliance, ook in de formulering van wat basisbehoeften zijn.

5) Maar dat een BBS de armste groepen kan schaden, of de ontwikkeling van een land kan blokkeren, zoals Van Bolhuis stelt, brengt ons weer terug bij kernvragen: kun je met het oude denkkader nieuwe strategieën goed beoordelen? Want wat is ontwikkeling?

Het belangrijkste lijkt Van Bolhuis, de groei veilig te stellen. En daarom mogen er geen, of niet teveel, basisbehoeftenprojecten zijn die economisch niet rendabel zijn.

Ik wil daar drie dingen kort op zeggen. Ten eerste, als zo'n project echt in basisbehoeften gaat voorzien, dan is dat (per definitie) ontwikkeling. Daar kan groei die dan misschien later nog eens tot ontwikkeling leidt niet tegen op. Ten tweede rekent Van Bolhuis hier niet (in voetnoot 21 wel) met het produktiviteitseffect van 'sociale' investeringen: zeg maar, een gezond mens kan meer presteren. Ten derde, juist omdat de hoeveelheid geld voor investeringen beperkt is, legt BBS de juiste maatstaf aan. Want in die benadering krijgt eerstelijns gezondheidszorg voorrang boven luxe hospitalen. Misschien zijn geen van beide rendabel, maar bij de keuze van de eerste boven de tweede doe je in mijn definitie wel meer voor ontwikkeling.

Als Van Bolhuis het beleid van Sri Lanka en Tanzania veroordeelt omdat dit neer zou komen op 'verdeling van continue armoede' herinner ik er aan dat groei om de groei moet worden afgewezen.

Trouwens, 'verdeling van de armoede' wordt ook al ten aanzien van de Nederlandse situatie in de mond genomen. Is dat zo slecht? Wie zou het Nederlandse systeem willen ruilen voor dat van de Verenigde Staten, of het Tanzaniaanse voor het Braziliaanse?

6) De constatering dat een beleid tegen zijn eigen doelstellingen zal blijken in te werken als het de tijdsfactor verwaarloost is niet nieuw en evenmin specifiek voor een basisbehoeftenbeleid.

7) Ik vind de verwijzing naar de grote weerstanden tegen een inkomensverdelingsbeleid juist en op z'n plaats. Zoals ik hierboven zei, kan een BBS niet slagen als niet gekeken wordt naar de

drs. G. J. van Apeldoorn

krachten die de toegang van dat land, die groep, tot produktieve middelen tegenhouden. Ik denk dat een goede omschrijving van die krachten vooraf zal moeten gaan aan de vraag, of het land/de groep die wel aan zal kunnen. Verder, dat we vanuit Nederland wel mogen wijzen naar factoren als grootgrondbezit, maar dat we, als we een BBS voorstaan, allereerst zullen moeten kijken naar onze eigen betrokkenheid bij de situatie: ons regeringsbeleid, ons bedrijfsleven, onze EG. Onze hulp ook. Als daar belangrijke hinderpalen voor de realisatie van BBS liggen, dan moeten we die volgens mij in de eerste plaats trachten op te ruimen.

8) Als laatste door Van Bolhuis aangevoerde zwakke plek van BBS nog iets over de wetenschappelijke fundering ervan. Ontwikkeling moet je inderdaad vanuit de praktijk benaderen. Daar zou dan toch in moeten zitten, dat je dan kijkt naar de *relevante* praktijk, de *relevante* geschiedenis. Net zo goed, als dat voor de gangbare economische theorie (zowel als voor het Marxisme) de praktijk van de kapitalistische ontwikkeling is (geweest), is dat voor de benaderingen BBS en self-reliance een andere, die als het ware de keerzijde vormt.

Daarom kunnen doorsijpelt*theorie* en groeit*theorie*, in het kader van de realiteit in ontwikkelingslanden, ook niet meer zijn dan dat. Omgekeerd kan de fundering van BBS 'minder solide' lijken, wanneer ze tegen het licht van onze eigen geschiedenis wordt geplaatst.

Dan nog even kort over de aard van de fundering van BBS. Van Bolhuis noemt die grotendeels van sociologische aard en BBS wordt in zijn tweede eindconclusie verdienstelijk omdat ze aandacht heeft voor de zwakken in een samenleving en niet-economische criteria naar voren zou halen. Het lijkt mij een ernstige maar helaas terechte veroordeling van onze gangbare economische wetenschap dat aandacht voor de zwakken daar kennelijk buiten valt.

Het verwijt, of de 'zwakte', dat nl. de wetenschappelijke fundering van BBS grotendeels van later datum is dan de benadering zelf, kan nauwelijks serieus bedoeld zijn: ging de ontwikkeling van onze gangbare economische theorie soms aan de praktijk van de kapitalistische ontwikkeling vooraf?

Voor mij is BBS méér dan het naar voren halen van niet-economische criteria. Het principe van de benadering lijkt mij economie van de bovenste plank: als je vooruit wilt, ga dan eerst na waar je kracht ligt! Als je weet wat ontwikkeling

Een verantwoorde benadering van
ontwikkeling

drs. G. J. van Apeldoorn

inhoudt: bestrijding van armoede/voorziening in basisbehoeften, meer werk, meer gelijkheid, streef dat dan zo dicht mogelijk na. Géén groei zonder de vraag: voor wie?

Slotoverweging

Op grond van de door hem geziene zwakheden van BBS concludeert Van Bolhuis dat het onze is dat die benadering zal leiden tot het gestelde doel: blijvende welvaartsvermeerdering van de Derde Wereld en met name van de minst

geprivilegieerde groepen daarin. Zeker, zegt hij, kan dat niet in één generatie.

Hiertegenover geef ik graag het volgende in overweging.

— Zeker is, dat dit doel bij de oude benadering van zowel ontwikkeling als hulp daarbij niet gerealiseerd zal worden.

— Zeker is ook dat als wij, in de rijke landen, BBS alleen blijven betrekken op de ene relatie hulp, die benadering schipbreuk zal moeten lijden. Ontwikkelings-relevant denken, ook en juist door ons in de industrielanden, blijkt van belang te zijn.

Gesprek met minister Pais

dr. G. Puchinger

Interview

Gesprek met minister Pais

door dr. G. Puchinger

'Kijk, ik geloof dat in het geheel van de staatszorg en ook van de politieke aandacht Onderwijs weliswaar een financieel uitermate belangrijke positie inneemt — het Departement van Onderwijs en Wetenschappen omvat 19% van de rijksbegroting — maar dat men zich vaak niet realiseert, dat het investeren in mensen — onderwijs! — een van de meest wezenlijke activiteiten is van de gehele samenleving'.

Deze opmerking maakte de minister van onderwijs en wetenschappen, dr. A. Pais, tegen het einde van een gesprek dat, met een uur onderbreking, precies tweemaal drie kwartier duurde.

Op het laatste ogenblik had de minister mij voorgesteld met hem heen en terug per auto mee naar Den Briel te reizen, waar hij een rede moest uitspreken ter gelegenheid van de opening van een nieuw schoolgebouw van de Brielse Rijks Scholen Gemeenschap, die tevens zijn honderdjarig jubileum vierde. En voor de komst van de minister naar Den Briel was temeer reden omdat deze jubilerende school, die in 1879 als HBS werd opgericht, regelrecht voortkwam uit een in 1853 begonnen gymnasium, dat weer het vervolg was van een in 1572 opgerichte Latijnse School, die op zijn beurt weer terugging op een zg. Grote School. Het hoogtepunt van de officiële festiviteiten van de feestweek zou de komst en de rede van de minister zijn.

Dr. A. Pais (49) is minister van Onderwijs en Wetenschappen sinds 19 december 1977. Hij studeerde economie aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde in 1973 op het proefschrift 'On the incidence of consumer credit in The Netherlands'. In 1967 werd de heer Pais lector, in 1974 hoogleraar in de staathuishoudkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceerde vele artikelen over economische en demografische onderwerpen. De heer Pais was o.m. lid van de gemeenteraad van Amsterdam, lid van Provinciale Staten van Noord-Holland en lid van de Eerste Kamer voor de VVD.

Voordien moest de bewindsman nog enige stemmingen doorstaan in de Tweede Kamer. Daarna stapte hij tegen drie uur die middag zijn auto binnen, mij begroetend met de woorden: 'Ik ga van hot naar her', daarmee duidend op zijn overvolle dagtaak. De voortsnellende auto was voor mij het symbool van het feit dat we haast hadden, want de tweemaal drie kwartier die de reis zou duren, moesten we goed gebruiken, om

Gesprek met minister Pais

het interview te doen plaats vinden en af te ronden.

Daarom is veel slechts puntsgewijze en met 'Stichtwörter' of met korte opmerkingen aan de orde gekomen. Maar naar ik hoop voldoende om de lezer een indruk te geven van persoon en beleid van deze bewindsman, die niet minder vitaal en overtuigd dan zijn voorganger, zijn beleid verdedigt en bereid was de hoofdzaken daarvan kort en beslist, vaak puntsgewijze, op een rijtje te zetten.

Mijn eerste vraag luidde: *In de afgelopen zomer stierf de minister zonder portefeuille, belast met wetenschapsbeleid, drs. M. W. J. M. Peijnenburg. Kunt u enige woorden ter herdenking aan hem wijden?*

'In de eerste plaats: hij was een man zonder vijanden en dat is voor een zo hoog geklommen man in de politiek iets bijzonders.

In de tweede plaats: hij was een bedachtzaam mens, die in een gedachtenwisseling zijn mening niet direct op tafel lei. Hij zei bij voorkeur pas iets wanneer eerst anderen wat gezegd hadden. En zulke mensen spelen doorgaans een verzoenende rol. Daarvoor was hij dan ook erg geschikt. Ook in de ministerraad sprak hij meestal als laatste.

In de derde plaats: ten gevolge van zijn veeljarige parlementaire ervaring — hij was van 1966 tot '77 lid van de Tweede Kamer — had hij een erg goed gevoel voor zaken die politiek problematisch zouden kunnen zijn. Hij had een erg goed gevoel voor de politieke verhoudingen.

In de vierde plaats, en hoe zal ik dat zeggen . . . had hij iets professioneels over zich. Mij frappeerde een paar keer, hoe hij bij bepaalde sociaal-economische vraagstukken een originele kijk naar voren bracht ten aanzien van zaken die zo lang gemeengoed waren, dat men er iets minder over was gaan nadenken'.

Bijvoorbeeld . . .

'Ik denk aan structurele veranderingen in de beroepsopbouw, en de eventuele gevolgen daarvan voor ons systeem van loonvorming. Hij is vóór zijn Kamerlidmaatschap van 1956 tot '66 als econoom de adviseur geweest van het Nederlands Katholiek Werkgevers Verbond, en hoewel natuurlijk niet alles wat hij op dat gebied zei origineel was, had hij er toch goed over nagedacht.

In de vijfde plaats: hij was een erg beminnelijk

dr. G. Puchinger

mens, gewoon een aardige man. Kortom, het soort mens waarvan je er veel te weinig hebt.

Dat is het wel in een notedop, want ik doe hem natuurlijk onrecht aan door zo onvolledig te zijn. Ik kende hem niet vóór ik minister werd. Op de constituerende vergadering van het kabinet-Van Agt, op 16 december 1977, zag ik hem voor 't eerst. Na een aantal maanden waren we gewend aan elkaar en ontwikkelde zich een verhouding waarvoor het woord *vriendschap* niet te zwaar is. Ik heb het erg gevonden dat hij verdween uit het kabinet. Hij heeft in collega Van Trier een voortreffelijk opvolger gekregen. Toch is zijn heengaan een verzwakking voor het kabinet, met name ook voor de interne besluitvorming, want daarin lag zijn grote kracht. Hij was ook een erg geduldig man. Dat heb je nu eenmaal bij geboren onderhandelaars.

U merkt, ik heb alleen maar goeie dingen over hem te zeggen. En dat niet om het gebruikelijke *De mortuis nil nisi bene*, van de doden niets dan goeds, maar gewoon omdat hij een goed mens was'.

Hoe vindt en bevalt u het ministerschap?

'Dit is een ééndimensionale vraag over een zaak die wel zeer vele dimensies heeft. Vandaar dat ik een paar aspecten zal proberen te onderscheiden.

Eerste aspect: laten we voorop stellen dat niemand minister wordt als hij 't niet zelf wil. Al die mensen die zogenaamd tegenstribbelend ertoe gebracht worden, lijken mij een onderdeel van de folklore. Men doet het dus mede omdat men het om de een of andere reden zelf wil.

En waarom wil men het?

Er is een veelheid van overwegingen. Daar is de idee dat je in de politiek toch het meest effectief werkt, wanneer je bovenaan de hiërarchie staat. En dat speelt wel een rol. Meer huiselijk dus gezegd: omdat op de ministerspost je mogelijkheden om invloed, naar je hoopt: ten goede, uit te oefenen in een bepaalde sector bepaald het grootst zijn. Maar u vroeg ook: *hoe bevalt het u?* Welnu, *in zoverre* die verwachting *bewaarheid* wordt, *positief*. Ik teken er bij aan: de vervlechtingen in ons staatsbestel zijn van dien aard, dat beslissingen in overwegende mate *team*-beslissingen zijn, waarbij je als minister weliswaar het voorrecht hebt om de *richting* te kunnen aangeven, en met iets méér dan modaal gewicht een aantal standpunten te kunnen inbrengen, maar je doet dat nooit alléén.

Samenvattend dus: een minister is een belang-

Gesprek met minister Pais

rijke schakel in een hele keten van besluitvormingen.

(de minister verzoekt op dit moment aan de chauffeur per telefoon aan de school te Den Briel te willen doorgeven dat wij wat later zullen arriveren; daarna:)

Een tweede aspect: er is de mogelijkheid om op hoog niveau bij de besluitvorming aangaande de *gehele* samenleving betrokken te zijn, en niet alleen op eigen vakgebied. Ik zit op het Departement van Onderwijs en Wetenschappen, maar ik verdiep mij als minister óók in problemen van economische, financiële, sociale en internationale aard. Dit geeft de unieke mogelijkheid om *samen* te beslissen over ons land, want het ministerieel bestuur is *gezamenlijk*.

(aangezien de chauffeur bezig is de boodschap dat wij niet om 3.15 uur, zoals het plan was, maar om 3.45 uur op de Brielse Scholengemeenschap zullen arriveren, door te geven via het departement, onderbreken we even ons gesprek; daarna:)

Een derde aspect hangt nauw samen met het eerste en het tweede: de omstandigheid namelijk dat je toch in staat bent om dingen te *doen*. Je bent niet louter beoordelaar of criticus, maar je kunt als minister meehelpen dingen tot stand te brengen, en wel veel directer dan op menige andere post in het politieke bedrijf. Mij persoonlijk geeft het bijvoorbeeld veel voldoening wanneer ik in staat ben ontwerpen van wet of beleidsnota's en soortgelijke zaken aan het parlement voor te leggen, die van belang kunnen zijn voor de individuele mens en voor de samenleving.

Een vierde aspect is gemeenschappelijk voor alle politici: een onmiskenbare dosis ijdelheid, die men soms meent te moeten verkleeden als nederigheid, maar die dan daarom toch heus niet minder aanwezig is.

Ik denk dat ik nog niet uitputtend ben, maar dit waren wel vier belangrijke aspecten ten aanzien van de mate van voldoening die je aan deze functie kunt ontleen. Maar dat vierde aspect heeft overigens ook wel zijn schaduwzijden: bijvoorbeeld de ruime mate van bekendheid die je geniet. Dit betekent soms wel een grote aanslag op je privéleven. Iedereen weet of meent te weten hoe je karakterologisch in elkaar zit en ook anderszins — gefundeerd of niet.

Nog één punt: de grote mate van bekendheid maakt dat je *privacy* in het dagelijks leven kleiner wordt. Een voorbeeld: mijn vrouw en ik houden er nog wel eens van om gedurende het

dr. G. Puchinger

weekend naar een museum of een tentoonstelling te gaan. Maar soms krijg je dan de indruk of je zelf evenzeer wordt aangegaapt als de schilderijen aan de muur. En ik kan niet zeggen dat ik dááaraan het hoogste genot ontleen'.

Kunt u iets over uw voorgangers zeggen?

'Ik herinner me wel dat toen ik pas dit baantje had, mij gevraagd werd wat ik van mijn voorgangers vond. Men vroeg me toen niét naar Cals, voor wie ik juist bewondering gevoel, omdat hij in staat was te doen wat nu eenmaal de eerste taak van een minister is: bijdragen tot de wetgeving op zijn ambtsterrein. Ik moet daar twee dingen aan toevoegen: 1. hij is lang minister geweest; 2. de procedures van wetgeving hebben de laatste jaren de neiging gehad om gecompliceerder en langduriger te worden. Ik geloof dat in Nederland na de Tweede Wereldoorlog de gemiddelde politieke levensduur van een minister of kabinet twee jaar is, en dat beperkt natuurlijk de mogelijkheden van wetgeving sterk. Cals is inmiddels iemand voor wie ik bepaald gaarne waardering zou willen uitspreken. Ik zwijg nu over nog levende vroegere bewindslieden als Veringa, Van Veen, De Brauw, Van Kemenade en Trip, enfin, u kent ze.

Ik heb bovendien grote bewondering voor Van der Leeuw, de eerste minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen van na de oorlog. Hij heeft in 1945-'46 ideeën naar voren gebracht, die pas later, dertig jaar later pas, als juist onderkend werden. En al zou je het er niet mee eens zijn, je moet toch erkennen dat hij zijn tijd vooruit was.

Ik noem er nu twee, maar u weet dat de schilderijen van mijn voorgangers in de grote hal van mijn departement hangen'.

(ik maak er de minister op attent dat zijn voorgangers V. H. Rutgers, J. Terpstra, H. P. Marchant, J. R. Slotemaker de Bruïne, B. J. C. Schriecke en zelfs G. Bolkestein er nog gemist worden; de minister is van mening dat wanneer er van hen geen schilderijen bestaan, hun herinnering door grote foto's zou kunnen worden bewaard)

Welke indrukken hebben de Kamerdebatten over uw begroting in november jl. op u gemaakt? Waren die niet nogal kritisch?

'Nee, dat viel best mee. Nou ja . . . even nadenken . . . u wilt natuurlijk mijn hoofddruk hebben. Die is als volgt: dat we door de overstel-

Gesprek met minister Pais

pende hoeveelheid van problemen die in die debatten aan de orde zijn gesteld, ons maar in beperkte mate, en eigenlijk slecht, hebben bezig gehouden met de *hoofdlijnen*. En dat is natuurlijk wel een beetje jammer. Nu worden een hoop beleidsdebatten door de jaren heen met de Kamer ook gevoerd in vaste Kamercommissies. Maar toch zou de eigenlijke begrotingsbehandeling meer het karakter moeten hebben van het aan de orde stellen van de meer *algemene* visie op het onderwijsbeleid. En die is er dit jaar naar mijn smaak een beetje mager afgekomen.

Wat de teneur betreft, wanneer we nu even afzien van de obligate schrille tonen die de oppositie q.q. wel *moest* aanheffen, kon je toch ook bij hen op een aantal belangrijke punten waardeering constateren, bijvoorbeeld inzake de zorg voor de culturele minderheden, het emancipatiebeleid, dat dit kabinet eigenlijk voor 't eerst systematisch voert. Zo ook inzake onze pogingen tot verbetering van kwaliteit en werkgelegenheid in het onderwijs. En de regeringspartijen hebben in grote lijnen zich geheel kunnen vinden in het beleid van onderwijs en wetenschappen van dit kabinet. Uiteraard niet kritiekloos, maar ik zou niet weten waarom dat nodig zou zijn'.

Moet het onderwijs om financiële redenen inkrimpen?

'Nou ja, *het* onderwijs is zo'n generaal begrip! Ik zie wél dat er ter gelegenheid van de krapte aan overheidsmiddelen een grote mate van efficiëntie en duidelijke prioriteitsstelling noodzakelijk is. Ik kan mij ook voorstellen dat in de toekomst in sterkere mate dan nu het geval is een beroep zal moeten worden gedaan op het marktmechanisme, ter financiering van het onderwijs.

Maar er is leerplicht in Nederland tot zestien jaar en inkrimping of verschraling daarvan lijkt mij uitermate ongewenst; integendeel: in mijn prioriteitsstelling geef ik juist erg veel aandacht aan bijvoorbeeld het basisonderwijs, ook al omdat die fase naar mijn mening wezenlijk is voor de gelijkwaardigheid van kansen van de mensen.

Ik zie overigens voor de jaren tachtig en negentig een zwaar accent komen te liggen op de volwasseneneducatie; zodanig zelfs dat bij de traditionele sectoren van primair, secundair en tertiair onderwijs, dit een *vierde* terrein van onderwijszorg zal worden'.

In Den Briel aangekomen, wordt de minister on-

dr. G. Puchinger

der applaus in de jubilerende school een volle zaal ingeleid en neemt spoedig het woord.

Hij vangt aan met op te merken dat hij zijn rede niet helemaal zal uitspreken, maar dat hij vooral wil spreken over de *samenhang* van ons onderwijsstelsel.

Herinnerend aan de rijke historie van deze school, wijst hij op de veranderingen in het onderwijs: 'Vroeger was je na de HBS te hebben afgelopen een hogere burger geworden. Nu leer je daarna meestal verder. Na die periode van drie of vijf jaar behoorde je vroeger tot de elite; nu is het hoger onderwijs er voor allen. Maar wel vraágt men tegenwoordig veel meer van de leerlingen, leerkrachten, bestuurders en ouders. Vroeger vormden drie jaren van een HBS een top in het onderwijs; nu is die de basis en voor allen. — Vroeger leerde je iets in je jeugd en je wist het voor héél je leven, tot je vijftenzestigste. Dat is nu niet meer zo. Er is nu in toenemende mate de behoefte om ook als volwassene bij te tanken. Vandaar de volwasseneneducatie, die een grote ontwikkeling zal doormaken. Daarom moet er tussen jongeren- en volwassenenonderwijs een wisselwerking zijn. Jeugd- en volwassenenonderwijs moeten volwaardige partners worden. Vandaar ook de plannen om tot een Open Universiteit te komen'.

Na deze programmatische, zeer begrijpelijke en aandachtig aangehoorde rede, waarvan wij slechts enkele zinsneden konden weergeven, opende de minister om 4.15 uur, door het luiden van een bel, het nieuwe gebouw.

Na nog een twintig minuten te zijn rondgeleid op een tentoonstelling van schilderijen en tekeningen van leerlingen en oud-leerlingen van de school, verliet de minister precies een uur na aankomst de Brielse Rijks Scholen Gemeenschap, en kan ik in de auto mijn volgende vraag stellen:

Wat is heel in het kort uw program en 'filosofie' voor het kleuteronderwijs, het lager en middelbaar onderwijs en de universiteit?

'Over het kleuteronderwijs twee dingen.

a. We moeten het integreren met het lager onderwijs en zorgen dat de verworvenheden van het kleuteronderwijs behouden blijven in het basisonderwijs.

b. Men dient zich te realiseren dat juist de jongste, dat wil zeggen de eerste schooljaren vaak van doorslaggevend belang kunnen zijn voor de rest van iemands leven. Dit betekent dat programma's, gericht op gelijkwaardigheid van kan-

Gesprek met minister Pais

dr. G. Puchinger

sen, voor zover mogelijk al in het kleuteronderwijs moeten beginnen, zo niet eerder.

Wat het lager onderwijs betreft, ook twee punten.

a. Hier geldt hetzelfde als bij het kleuteronderwijs: we moeten komen tot een geïntegreerde basisschool, waarvan de doelstellingen — destijds geformuleerd door de ICB, de Innovatie Commissie Basisschool, steeds dichterbij moeten worden benaderd.

b. Het basisonderwijs dient naar mijn mening selectievrij te zijn'.

En het middelbaar onderwijs?

'Daarover de volgende punten:

a. We moeten zorgen voor een goede aansluiting tussen basis- en voortgezet onderwijs.

b. We moeten streven naar een geïntegreerde brugperiode gedurende de eerste jaren van het voortgezet onderwijs. Mijn streven is erop gericht dat dat doel in 1990 voor het gehele onderwijs kan zijn bereikt.

c. Ja, en dan noem ik de noodzaak van onderwijskundige en structurele verbeteringen, die er allemaal op gericht moeten zijn om de individuele mogelijkheden van jonge mensen zo goed mogelijk tot hun recht te laten komen.

d. Versterking van de relatie en aansluiting tussen onderwijs en andere sectoren van de samenleving.

e. Bijdrage tot versterking van de motivatie van de leerlingen ten einde een voortijdig schoolverlaten te bestrijden.

f. Verbetering van de aansluitingsmogelijkheden tussen voortgezet en hoger onderwijs.

De relaties tussen volwassenen- en jongerenonderwijs zullen speciaal aandacht moeten krijgen, iets waarop ik zojuist in mijn rede vanmiddag gewezen heb.

Ik beseft dat ik mij van punt c. wat gemakkelijk heb afgemaakt, door het korthedshalve alleen maar te *noemen*, maar uw volgende vraag dan maar'.

Dreigen de universiteiten en hogescholen door massificatie en strenge programmering geen hogere HBS van Thorbecke voor de twintigste eeuw te worden?

'Dacht ik niet . . . 'k Geloof dat juist ten behoeve van de kwaliteit van het hoger onderwijs we aan ontmythologisering moeten werken'.

Wat bedoelt u daarmee?

'Je kunt er een aantal voorbeelden van geven. Alsof het hoger of wetenschappelijk onderwijs een dergelijke onvergelykbare categorie zou zijn dat het min of meer buiten de rest van het onderwijsstelsel kan worden geplaatst.

Ik probeer juist te komen tot coördinatie van hoger beroepsonderwijs en wetenschappelijk onderwijs, zonder dat beiden hun karakteristiek verliezen. Ik poog ook de aansluiting van de universiteit met de rest van de samenleving te versterken, bijvoorbeeld door middel van de structurering van het universiteitsonderzoek.

Een tweede voorbeeld.

De ontmythologisering van de dissertatie. Ik vind het jammer dat verhoudingsgewijze zo weinige universiteitsstudies met een proefschrift worden afgesloten. Ik probeer nu bijvoorbeeld via mijn twee-fasen-voorstellen de mogelijkheden in dit opzicht te vergroten.

Ook via andere voorstellen, bijvoorbeeld via de *Beleidsnota Universitair Onderzoek* probeer ik te komen tot handhaving en verhoging van het wetenschappelijk peil van de universiteiten.

Een slotopmerking: via wetgeving probeer ik uitdrukking te geven aan een en ander: via de twee-fasen-structuren, de WUB-WWO '81, de Kaderwet Hoger Onderwijs, de Wet op het Hoger Beroepsonderwijs en de Beleidsnota Open Universiteit. Het is niet volledig wat ik opsom, dus zet u maar: enzovoort.

Samenvattend geloof ik dus dat mijn beleid erop gericht is om tot kwaliteitshandhaving en verbetering ook van het universitaire onderwijs te komen'.

Loopt het bijzonder onderwijs door centralisatie en nivellering geen gevaar?

'Nou, er zijn regels, die gelden voor alle Nederlandse staatsburgers, en dito voor instituties op bepaalde terreinen, die het kader aangeven, waarbinnen men naar eigen inzichten het onderwijs kan inrichten. Als er bijvoorbeeld een bepaalde centrale wetgeving is ten aanzien van het personeelsbeleid, kan dat zeer wel verenigbaar zijn met de volledige handhaving van de vrijheid van onderwijs. Zo is het ook dat de academische vrijheid voor de eerste keer een wettelijke basis belooft te krijgen in mijn voorstellen *WUB-WWO 1981*.

Verder kan ik u zeggen dat ik de vrijheid van onderwijs in alle geledingen van het onderwijs een waardevolle zaak vind, die het waard is verdedigd te worden'.

Gesprek met minister Pais

dr. G. Puchinger

U denkt hier aan Kuyper's adagium 'Souvereiniteit in eigen kring'?

'Ja, maar de ware vrijheid luistert naar de wetten! Er is natuurlijk veel en veel meer over te zeggen. Zie de dissertatie van mr. J. Donner jr., al is zijn proefschrift niet onweersproken gebleven, ook niet in eigen kring. Maar ik verwijs er even naar, omdat er natuurlijk zo veel méér over te zeggen en ook geschreven is!

Wat hoopt u nog tijdens uw ministerschap concreet te bereiken?

'Ik zei al in het begin van ons gesprek: het bevorderen van wetgeving naast het stimuleren en inspireren, zie ik als belangrijkste taak van een minister. Ik heb op 't ogenblik een omvangrijk program van wetgeving inzake het onderwijs, en ik hoop zeer dat dat kan worden afgerond.'

Binnen hoeveel jaar?

'Binnen déze regeringsperiode. En dat varieert van wetgeving over het basisonderwijs tot en met de Wet op de Open Universiteit, als ten minste het parlement met mijn voorstellen voor een Open Universiteit akkoord gaat. Dat is natuurlijk wel essentieel.

Ik hoop ook dat een flink aantal ideeën van de beleidsnota's in praktijk zullen worden gebracht, variërend van het emancipatiebeleid, het Ontwikkelingsplan Voortgezet Onderwijs, de Nota over dierproeven in het wetenschappelijk onderwijs tot zorg voor culturele minderheden en volwasseneneducatie toe.'

Waarin verschilt uw beleid concreet van dat van minister Van Kemenade?

'Ik zie het tot stand brengen van beleidsnota's en wetgeving als het belangrijkste middel om goed onderwijsbeleid gestalte te geven en aldus als primaire taak van een minister. Ja ... even kijken ... Ik realiseer mij dat onderwijsveranderingen en verbetering ook zo goed mogelijk zullen moeten aansluiten bij de ontwikkelingen in het onderwijsveld. En op beide punten meen ik dat ik de accenten toch iets anders leg dan mijn voorganger. Daarnaast komt nog dat ik ook inhoudelijk een aantal accenten anders leg. Ik vind bijvoorbeeld het emancipatiebeleid in en door het onderwijs ten behoeve van vrouwen en meisjes een essentieel aandachtspunt en voer ook metterdaad beleid dat daarop is gericht.

Verskil is ook dat ik de volwasseneneducatie als een primair aandachtspunt in het onderwijs wil opnemen. En zo zijn er nog talrijke andere grotere en kleinere punten van onderscheid met wat tijdens het vorige kabinet is voorgesteld.

Dat alles mag overigens het zicht niet benemen op de grote terreinen van overeenstemming zoals bijvoorbeeld het streven naar nieuw basisonderwijs.'

Wat verstaat u onder socialisme en wat onder liberalisme? U heeft het in uw leven immers allebei van binnen uit meegemaakt.

'Ik zal een persoonlijke begripsbepaling geven, die uiteraard niet voor alle tijden geldt. Socialisme is voor mij dan toch de visie waarin veel wordt verwacht, naar mijn mening té veel, van collectiviteiten.

Liberalisme is de visie waarin het bieden van maximale individuele ruimte in gemeenschapsverband meer voorop staat.'

Hoe is de samenwerking in dit kabinet?

'Ja, het is wat moeilijk dat zo in 't kort te zeggen. Ik zou zeggen: het is een redelijk goed huwelijk.'

Bent u optimistisch over de toekomst?

'Ik kan het best hierop antwoorden: twee zielen strijden in mijn borst, als ik Goethe mag citeren. Aan de ene kant geloof ik in nog niet eens te omvatten mogelijkheden voor de menselijke geest en exploratiedrift.

Aan de andere kant bekruipt mij het gevoel dat wij bezig zijn geesten uit allerlei flessen te laten ontsnappen, die zich daarin niet meer zo gemakkelijk zullen laten terugdringen.

Juist in de periode die vóór ons ligt lijkt mij daarom een sterk persoonlijk geloof méér noodzakelijk dan ooit!'

Geloof waarin?

'Gelóóf! De één gelooft in Mohammed, de andere in wat of iemand anders, maar ik doel zeer bewust op religieuze connotaties'. (we stoppen voor het Departementsgebouw en nemen na enige afspraken over de kopij van dit interview afscheid van elkaar)

Den Haag - Den Briel,
27 november 1979.

Boekaankondigingen

Boekaankondigingen

Boekaankondigingen

Prof. dr. M. Mulder, drs. S. Poppe, prof. mr. W. J. Slagter en ir. P. J. M. Teunissen, **De zelfstandige ondernemingsraad**. 3e druk, H. E. Stenfert Kroese BV, Leiden/Antwerpen, 1979; 170 p. Prijs f 22,—.

Vier inleidingen, gehouden op een door de Stichting Bedrijfskunde te Delft gehouden seminar over de herziene Wet op de Ondernemingsraden.

Harry van Mierlo, **Kerk-Turken zijn geen Turken**. Boekencentrum, 's-Gravenhage, 1979; 125 p. Prijs f 15,90.

Vrije bewerking van een rapport van de Europese Commissie voor Migratie dat antwoord geeft op de vragen met betrekking tot de christelijke minderheden in Turkije.

G. P. Baerends, J. J. Groen, A. D. de Groot, **Over welzijn; criterium, onderzoeksobject, beleidsdoel**. Van Loghem Slaterus, Deventer, 1978; 156 p. Prijs f 24,50.

Dit boek is ontstaan uit een studiebijeenkomst, die in maart 1977 werd gehouden. Hoofdt thema was de vraag in hoeverre en hoe de wetenschap het beste kan bijdragen tot de analyse en oplossing van welzijnsproblemen.

Mr. J. in 't Veld, **Beginselen van behoorlijk bestuur**. Tjeenk Willink, 2e dr., Zwolle, 1979; 118 p. Prijs f 24,50.

De auteur spreekt de wens uit dat dit boekje een bijdrage kan leveren tot de verdere ontwikkeling van de rechtspraak met betrekking tot beginselen van behoorlijk bestuur.

M. P. M. de Goede en G. H. Maassen, **De publieke opinie over niet-werken**. Analyse van een onderzoek naar de beeldvorming over werklozen en arbeidsongeschikten. Swets & Zeitlinger, Lisse, 1979; 126 p. Prijs f 25,—.

In dit boek wordt verslag gedaan van een onderzoek naar de beeldvorming in Nederland ten opzichte van mensen die niet (meer) kunnen of mogen werken, in casu werklozen en arbeidsongeschikten. Het betreft een verdere analyse van gegevens waarover al summier gerapporteerd is in het Sociaal en Cultureel Rapport 1976 door het Sociaal en Cultureel Planbureau te Rijswijk.

W. Stoffels, A. Woorts en M. Zeldenrust-Noordanus, **Jeugdwerkloosheid in Nederland**. Bert Bakker, Amsterdam, 1979; 197 p. Prijs f 19,50.

Economische, sociale en psychologische aspecten van de jeugdwerkloosheid worden in dit boek belicht op grond van literatuur en interviews met mensen die om uiteenlopende redenen betrokken zijn bij het probleem.

E. L. Berg en D. Hillenius, **De VNG in de jaren zeventig**. Portret van een belangenorganisatie. Uitg. VNG, 's-Gravenhage, 1979; 221 p. Prijs f 24,50.

Dit boek beschrijft hoe de Vereniging van Nederlandse Gemeenten heeft gefunctioneerd gedurende de periode 1 maart 1969 tot 1 december 1979.

Mr. L. G. van Reijen, **Door de gemeenten geboeid**. Uitg. VNG, 's-Gravenhage, 1979; 45 p. Prijs f 5,—.

Toespraak, door de heer Van Reijen gehouden op 15 november 1979 bij gelegenheid van zijn afscheid als hoofddirecteur van de VNG.

In de schaduw van Duitsland. Een discussie. Met bijdragen van M. C. Brands, P. Dankert, H. W. von der Dunk, L. A. V. Metzemaekers, J. G. Siccama en M. van der Stoep. Uitg. In den Toren, Baarn, 1979; 146 p. Prijs f 18,50.

Informatie over de ontwikkelingen in Duitsland en de weerslag daarvan op het wel en wee van ons land.

Inhoud

pag. 70

Van de redactie

pag. 71

Het stakingsrecht
door mr. D. van de Kamp

pag. 78

Onderwijs en arbeidsmarkt: een perspectief voor
het (voortgezet) onderwijs?
door dr. H. G. van den Doel

pag. 86

Recht als functie van menselijk welzijn
door prof. mr. G. E. Mulder

pag. 92

Interview met minister Van Trier
door dr. G. Puchinger

pag. 100

Reactie op Oecumene en Politiek
door ds. J. E. van Veen

80/3

50e jaargang, nr. 3, maart 1980

Stakingsrecht

Van de Kamp

Onderwijs en arbeidsmarkt

Van den Doel

Recht en welzijn

Mulder

Interview: Van Trier

Puchinger

Reactie op Oecumene en Politiek

Van Veen

Van de redactie

van de redactie

Dit nummer wordt geopend door mr. D. van de Kamp met een artikel over het stakingsrecht. De schrijver, secretaris van het CNV, gaat in op de recente ontwikkelingen op sociaal-economisch terrein. De vraag is, in hoeverre en op welke wijze de vakbeweging gerechtigd is binnen onze rechtsorde het stakingsrecht als middel te hanteren.

* * *

Vervolgens schrijft dr. H. G. van den Doel over de relatie tussen onderwijs en arbeidsmarkt. De achtergrond is het gegeven dat onze samenleving sinds enige jaren geconfronteerd wordt met het verschijnsel van de zgn. 'overscholing', waardoor vele laaggeschoolden worden gedupeerd, evenals trouwens hoger geschoolden die veelal niet in een bij hen passende functie aan het werk kunnen. Er is onmiskenbaar een spanning in de overheidsdoelinden: het bevorderen van de deelname aan het onderwijs voor iedereen, en het beschermen van de sociaal zwakkeren.

Twee benaderingen voor dit probleem tekenen zich af: één met een rendementsoptiek en één met een pedagogische optiek. Van den Doel plaatst kritische kanttekeningen bij drie stromingen binnen de rendementsbenadering. Ten onrechte gaat men er immers van uit dat alle ouders en alle leerlingen meer hechten aan een diploma met een zo groot mogelijk persoonlijk voordeel, dan aan de opleiding-sec. Bovendien zijn de kosten nu nauwelijks af te meten tegen de baten straks. Dit nog afgezien van de vraag of het moreel niet aanvechtbaar is te denken in termen van 'human capital'.

Van den Doel stelt hier tegenover dat het onderwijs een welzijnsvoorziening is en als zodanig

gericht behoort te zijn op de ontplooiing van ieder kind. Dit betekent dat op pedagogische gronden een uitstel van beroeps- en studiekeuze noodzakelijk is tot na de puberteit. Hij concludeert ook dat gelijke kansen voor de kinderen nodig zijn, echter niet aan de start van de opleiding maar juist aan het einde ervan. Van den Doel bepleit een pedagogische benadering van het vraagstuk, zodat kwantitatieve vraagstellingen omgebogen kunnen worden naar kwalitatieve.

* * *

Vervolgens schrijft prof. mr. G. E. Mulder over het recht als functie van menselijk welzijn. Aanleiding voor dit artikel is de rede die de minister van Justitie, mr. J. de Ruiter, heeft gehouden als rector magnificus van de Vrije Universiteit ter gelegenheid van de 96 dies natalis van die universiteit in oktober 1976. In deze rede werd gesteld dat recht een functie van menselijk welzijn is, dat wil zeggen: recht moet gericht zijn op het bevorderen van het welzijn. Daarmee, aldus de heer Mulder, neemt De Ruiter nadrukkelijk afstand van diegenen die zich oriënteren op het bijbelse gerechtigheidsbegrip. De Ruiter kiest voor een denken over recht dat niet religieus van karakter is. Mulder gaat vervolgens nader in op het verband tussen welzijn en compromissen, welzijn als filosofisch apriori, welzijn en emancipatie, welzijn en welvaart en op het vraagstuk van rechten en plichten. Hij bestrijdt niet, dat er een hechte band bestaat tussen recht en welzijn. Een overheid kan haar taak niet beperken tot het handhaven van de status quo. Mulder bestrijdt wel, dat het recht zijn bestaansgrond heeft in het algemeen welzijn. Recht is niet een functie van algemeen welzijn, maar het is juist andersom: algemeen welzijn is een functie van het recht, aldus de heer Mulder.

* * *

Dr. G. Puchinger heeft een interview met de minister van wetenschapsbeleid, dr. ir. A. van Trier.

* * *

Tenslotte reageert ds. J. E. van Veen op het themanummer 'Oecumene en Politiek', ons decembernummer van 1979.

Het stakingsrecht

mr. D. van de Kamp

sociaal-economisch

Het stakingsrecht*

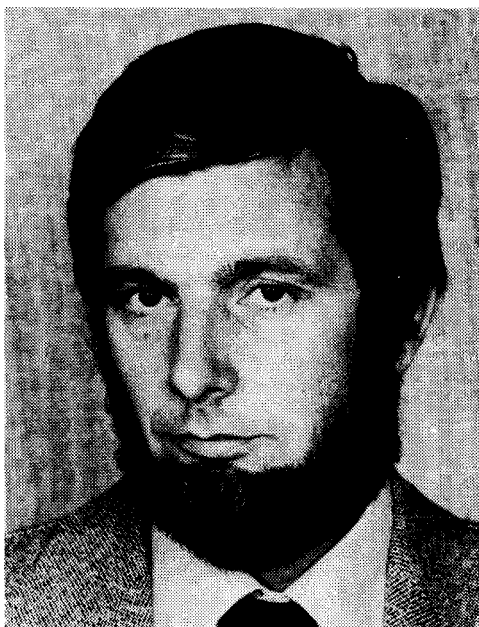
door mr. D. van de Kamp

In 1872 werd het stakingsverbod in Nederland opgeheven. Toen al waren regering en parlement ervan overtuigd dat staking niet strafbaar zou moeten zijn. Toen al besepte men dat het niet aanging de werkman het laatste en sterkste wapen af te nemen, waarmee hij zich tegen willekeur en onrecht kon verzetten. Toch schreeuwt, ruim een eeuw later, menigeen nog moord en brand wanneer werknemers een staking afkondigen. Ook als dat hun laatste verweermiddel is tegen werkgevers door wie zij zich onrechtvaardig behandeld voelen.

Iedereen vindt het heel normaal dat een leverancier de levering van zijn waren stopzet wanneer de koper de gevraagde prijs niet wil betalen.

Maar als werknemers voor hun belangen opkomen, zijn er vaak stormen van kritiek. Vanuit sommige christelijke kringen worden daar soms ook nog principiële bezwaren tegen staking aan toegevoegd. Van tijd tot tijd wordt dan het CNV verweten dat het niet elke staking zonder meer afwijst.

Zulke verwijten komen veelal uit kringen die zich in allerlei geloofszaken beroepen op uitspraken van vorige geslachten. Maar als het om staking gaat, zien zij meestal gemakshalve over het hoofd dat grote voormannen uit christelijke kring

Mr. D. van de Kamp (35) is sinds 1978 bestuurder van het CNV, speciaal belast met vragen rond medezeggenschap, arbeidswetgeving en militaire zaken. Daarvoor was hij juridisch adviseur van het CNV.

al bijna een eeuw geleden het recht van werkstaking hebben erkend.

Eerste christelijk-sociaal congres

Heel duidelijk werd dat uitgesproken op het eerste christelijk-sociaal congres in 1891.

Menigeen zag toen de werkstaking als een verfoeilijk strijdmiddel van de opkomende socialistische vakbeweging, die klassenstrijd en revolutie

* Dit artikel is geschreven op basis van een lezing die de schrijver voor de CNV-afdeling Baarn heeft gehouden op 26 februari j.l. Hij heeft bovendien de stand van zaken m.b.t. het stakingsrecht geactualiseerd n.a.v. een recente rechterlijke uitspraak.

Het stakingsrecht

predikte. Een staking was opstand tegen het gezag. Een christen mocht daar dus nooit aan meedoen. Maar was dat wel zo'n christelijk standpunt? Dit werd één van de kernvragen op het congres, dat georganiseerd werd door het centraal comité van AR-kiesverenigingen op verzoek van de christen-werkliedenvereniging 'Patrimonium'. Christelijke werkgevers en werknemers, hoogleraren, predikanten en VU-studenten kwamen daar bijeen om te spreken over de houding van christenen tegenover de sociale noden van die tijd. Ze vonden elkaar in scherpe kritiek op de vele sociale misstanden en deden daar duidelijke uitspraken over.

Eén van die uitspraken was:

Het recht van werkstaking, mits nooit als politiek instrument of als moedwillige contractbreuk, kan geenszins worden ontkend. Het is eisch der christelijke consciëntie, van dit recht geen gebruik te maken, vóórdat de overtuiging verkregen is dat alle andere middelen zijn uitgeput; in sommige gevallen evenwel kan werkstaking plichtmatig zijn.

Zo'n uitspraak kwam natuurlijk niet zonder slag of stoot tot stand. Het probleem werd schriftuurlijk grondig uitgediept. De één noemde staking een vijfvoudige zonde. De ander voerde aan dat God zelf ooit aan 600.000 Israëlieten de eerste stakingsopdracht gaf — waarna ze onder leiding van Mozes Egypte verlieten. P. van Vliet, toen bestuurslid en later voorzitter van 'Patrimonium', betoogde: 'Het recht van werkstaking is voor den werkman dikwijls zijn enig middel tot verbetering, zijn heilig recht'.

Wel voegde hij er meteen aan toe dat de werkman er wel zeer voorzichtig mee moet omgaan omdat het dikwijls een zeer duur middel is.

'Het is ermee', aldus Van Vliet, 'als met een stuk spek dat gevonden werd in een afgebrand huis en dat zich zeer goed liet smaken. Toch zal niemand beweren dat men, om lekker spek te eten, eerst zijn huis moet afbranden'.

Kritiek was er ook op de zware straffen, die toen soms aan stakers werden opgelegd. Zo vertelde dr. C. C. Schot, predikant te Hardenberg, dat men soms drie maanden gevangenisstraf eist tegen iemand, die een ander tot werkstaking tracht over te halen — 'terwijl iemand, die op een kermis een gapende wonde van enige centimeters wijd tot op de botten toe snijdt en daardoor het leven van zijn medemens in gevaar brengt, er met een geldboete afkomt'. Dominee Schot noemde dat, in 1891, onrecht en schande

mr. D. van de Kamp

voor de maatschappij. Hij vond het een ziekelijk verschijnsel dat men werknemers het recht op werkstaking durfde ontzeggen op grond van Gods woord.

Heel scherp bestreed Abraham Kuyper de opvatting dat staking van werklieden tegen hun patroon een opstand zou zijn tegen het door God ingestelde gezag. De patroon is geen overheid en als zodanig geen dienaar van Gods, beoogde Kuyper. De heilige en zuivere begrippen omtrent de overheid als vertegenwoordigster van het gezag dat uit God is mogen dus niet verward worden met de verhouding tussen patroon en arbeider. De patroon is volkomen vrij arbeid te laten verrichten of te doen ophouden, maar eveneens is de werkman vrij de arbeid aan te nemen of te weigeren. Dat heeft dus niets te maken met de eis der consciëntie.

Zo bracht Kuyper de verhouding tussen werkgever en werknemer terug tot precies wat het is: een overeenkomst tussen gewone staatsburgers. Ze kunnen samen een contract sluiten — en ze kunnen het ook weer opzeggen of opschorten als ze het niet eens kunnen worden. Er is dus geen enkele reden, dat de één het zich zou moeten laten welgevalen door de ander onrechtvaardig te worden behandeld. Wanneer een werkgever zijn werknemers onrechtvaardig behandelt hebben de werknemers niet alleen het recht, maar soms zelfs de plicht om hun werk te staken.

Standpunt CNV

In deze geest heeft het CNV het recht van staking al bij zijn oprichting erkend. Het CNV heeft er wel steeds aan toegevoegd dat een staking:

- alleen verantwoord is wanneer alle andere middelen om tot overeenstemming te komen zijn uitgeput;
- niet tegen wettig genomen besluiten van de overheid mag zijn gericht;
- geen moedwillige contractbreuk mag zijn;
- niet gekoppeld mag zijn aan eisen, die niet (mede) door de werkgevers kunnen worden ingewilligd;
- niet verantwoord is, wanneer daardoor levensgevaar voor anderen ontstaat of onevenredig grote schade aan het algemeen belang of aan de belangen van buitenstaanders wordt toegebracht.

Het CNV aanvaardt de staking dus als een uiter-

Het stakingsrecht

ste middel in een geschil met werkgevers, maar wijst elke staking af, die in strijd is met de parlementaire democratie. De christelijke vakbeweging gaat er immers van uit dat in een democratische rechtstaat politieke besluiten via de parlementaire democratie tot stand behoren te komen.

Wel heeft een organisatie als de vakbeweging het volste recht alle oorbare middelen, dus zo nodig ook een demonstratieve actie, te gebruiken om invloed uit te oefenen op die besluitvorming. Openlijk verzet tegen rechtsgeldig genomen besluiten van de overheid wijst het CNV echter af, omdat dit in strijd is met zijn opvattingen over de taak van de overheid en de grondslagen van de democratie. Natuurlijk zijn er grensgevallen, bijvoorbeeld wanneer een staking zowel tegen werkgevers als tegen de overheid is gericht.

Waar ligt dan de nadruk?

Van het antwoord daarop zal afhangen welk soort actie kan worden gevoerd. Moeilijker wordt het wanneer het gaat om acties binnen de bedrijven, die tot doel hebben invloed uit te oefenen op de politieke besluitvorming. Een korte, demonstratieve onderbreking van het werk kan dan verantwoord zijn. Maar een echte staking van langere duur zou schade toebrengen aan de eigen bedrijven, terwijl de werkgevers zelfs niet in staat zijn een wezenlijke bijdrage te leveren aan de verwezenlijking van het beoogde doel, want dat is een zaak van kabinet en parlement.

Zo'n staking wijst het CNV af. En zeker doet het CNV niet mee aan stakingen, die (mede) tot doel hebben een kabinet ten val te brengen. Dan immers is er sprake van misbruik van macht — en dus van ongeoorloofde actie.

Als wij bezwaren hebben tegen het beleid van een kabinet — en die hebben we op het ogenblik volop — maken we dat onverbloemd duidelijk. We doen al het mogelijke om dat beleid via democratische, parlementaire weg om te buigen. Maar een organisatie van werknemers — of van boeren, artsen, werkgevers of schippers — maakt misbruik van macht, wanneer zij probeert door middel van een staking een kabinet tot heengaan te dwingen. Zulk misbruik van macht wijst het CNV ook in 1980 nadrukkelijk af.

Slechts in een enkel geval is ongehoorzaamheid aan of verzet tegen de besluiten van een wettige overheid geoorloofd — of misschien zelfs ver-

mr. D. van de Kamp

plicht. Dat is het geval wanneer de overheid mensen wil dwingen tot handelingen, die duidelijk in strijd zijn met hun levensovertuiging en hun geweten. Of wanneer een kabinet een beleid voert dat lijnrecht indruist tegen de rechten van de mens.

Dat kan dus bijvoorbeeld het geval zijn wanneer het recht van vakvereniging wordt aangetast, doordat vakbonden monddood en machteloos worden gemaakt.

Wettelijke regeling

Deze opvatting over stakingsrecht wordt door velen in Nederland gedeeld. Maar ondanks de steeds weer oplaaierende discussie over het stakingsrecht en wat daarmee samenhangt is er nog steeds geen behoorlijke regeling. Er zijn vele — soms tegenstrijdige — rechterlijke uitspraken. Er liggen twee wetsontwerpen al elf jaar op behandeling te wachten. Onlangs heeft minister Albeda aangekondigd de Sociaal-Economische Raad advies te vragen over een stakingscode, waarin afspraken over gedragsregels bij stakingen kunnen worden vastgelegd.

Toch is er in de loop van de jaren iets veranderd. De Raad van Europa heeft een Europees Sociaal Handvest vastgesteld, waarin het stakingsrecht is erkend. Regering en parlement hebben dit handvest goedgekeurd, echter met uitzondering van het stakingsrecht voor overheidspersoneel. Daardoor hebben de werknemers bij particuliere bedrijven het principiële recht van staking. De vraag is niet meer of men mag staken, maar onder welke voorwaarden en omstandigheden.

Voor ambtenaren en spoorwegpersoneel gold tot voor kort nog het stakingsverbod van 1903. Dat verbod is onlangs ingetrokken. Staking is voor ambtenaren niet meer strafrechtelijk strafbaar. Dan hebben dus ook ambtenaren nu het recht en de vrijheid tot staken, zou men denken. Het kabinet-Van Agt denkt daar echter anders over.

Het kabinet beweert namelijk: zolang het stakingsrecht van ambtenaren niet nadrukkelijk is vastgelegd, is het ambtenaren niet toegestaan te staken. Intrekking van het stakingsverbod betekent nog geen erkenning van het stakingsrecht. Ergo: als ambtenaren staken zijn ze niet strafbaar, maar toch mag het niet. De regering wil eerst uitmaken hoever voor ambtenaren de vrijheid tot staken mag gaan. Die vrijheid kan

Het stakingsrecht

namelijk worden beperkt voor zover dat nodig is voor bescherming van de rechten en vrijheden van anderen, voor de bescherming van de openbare orde en veiligheid, de volksgezondheid en de goede zeden. Dat moet per wet worden geregeld. Een wetsontwerp is er nog niet, maar kan op korte termijn worden verwacht.

Rechtsstaat

Grote onzekerheid dus op alle fronten.

Werknemers bij het particuliere bedrijfsleven hebben een stakingsrecht ingevolge het Europees Sociaal Handvest. Ambtenaren hebben dat recht niet, ook al is hun speciale stakingsverbod opgeheven. We leven in een rechtsstaat. De vakbeweging erkent dat graag. Zij stelt zich niet boven de wet. Haar beleid — zeker ten aanzien van stakingen — kan door de rechter worden getoetst. Maar dit houdt zeker niet in dat elke staking aan de rechter zou moeten worden voorgelegd. Dat zou onverstandig zijn en kan averechts werken.

Evenmin is hiermee gezegd dat de rechter zich ten volle met de inhoud van het conflict moet of mag bezighouden. De rechter toetst aan de zorgvuldigheid. Maar wettelijke regels zijn daar niet voor. Het hele stakingsrecht is eigenlijk nog steeds één grote ratjetoe. Het is dringend nodig dat aan de grootste onzekerheden snel een eind wordt gemaakt.

Die onzekerheid is nu het grootst voor de ambtenaren. De regering heeft duidelijk uitgesproken dat er voor hen geen sprake kan zijn van een onbeperkt stakingsrecht. Het zou niet verantwoord zijn, wanneer bijvoorbeeld aan militairen en politiepersoneel werd toegestaan om te staken, betoogde minister Wiegel onlangs nog in de Eerste Kamer. Het kabinet wil daarom nu eerst de beperkingen regelen, voordat het stakingsrecht van ambtenaren wordt erkend.

Natuurlijk moet een regering zeker kunnen zijn dat zij onder alle omstandigheden haar wettelijke taak om orde en gezag te handhaven zal kunnen uitoefenen.

Ik heb er dan ook begrip voor als er uitzonderingen worden gemaakt. Maar de grote vraag is hoe ver de regering daarmee wil gaan. Er zijn immers meer grote nationale, algemene belangen die niet door een staking in gevaar mogen worden gebracht.

Door een totale staking in ziekenhuizen bijvoorbeeld kunnen mensenlevens in gevaar komen.

mr. D. van de Kamp

Ook een algehele stopzetting van de levering van water, gas of elektriciteit kan fatale gevolgen hebben. Zo heeft de overheid de zorg voor meer belangen die door een staking niet wezenlijk in gevaar mogen worden gebracht. Maar dat wil nog niet zeggen dat de overheid dan maar op grote schaal aan allerlei groepen overheids-personeel het stakingsrecht al bij voorbaat zou moeten ontnemen.

In de eerste plaats zou er weer nieuwe rechtsongelijkheid ontstaan, wanneer bijvoorbeeld het personeel van academische ziekenhuizen of gemeentelijke nutsbedrijven geen stakingsrecht zou krijgen en de werknemers van particuliere ziekenhuizen en energiebedrijven wel.

Bovendien zou een regeling langs die weg lang niet waterdicht zijn, omdat het personeel van particuliere instellingen er toch niet onder zou vallen. Maar als bijvoorbeeld het personeel van de NV Nederlandse Gasunie gaat staken richt dat vermoedelijk veel meer schade aan dan wanneer de gasopnemers van een gemeente de boel erbij neergooien.

En de voorziening van eerste levensbehoeften loopt meer gevaar wanneer het personeel van bakkerijen of zuivelfabrieken de straat opgaat, dan wanneer de ambtenaren van het IJkwezen, het visserij-onderzoek of de gemeentelijke plantsoenendienst er de brui aan geven.

Alleen uit deze twee voorbeelden blijkt al dat de overheid de zorg voor vitale belangen nooit volledig kan veilig stellen door beperking van het stakingsrecht van overheids-personeel. En dus rijst de vraag waarom men ook niet voor ambtenaren serieus rekening zou houden met de eigen verantwoordelijkheid van werknemers en hun organisaties.

Iedere werknemer en elke vakbond heeft de plicht om, wanneer een staking of dergelijke actie wordt overwogen, heel zorgvuldig na te gaan welke belangen daardoor in gevaar kunnen komen. Indien men daarbij onzorgvuldig of onverantwoord te werk gaat dan is er altijd nog de rechter aan wie een oordeel over de rechtmatigheid van een staking kan worden gevraagd.

De regering wil het stakingsrecht voor ambtenaren nu snel regelen. Ingevolge een uitspraak van de Tweede Kamer zal nog vóór 1 januari 1981 een wetsontwerp moeten worden ingediend. Wat dat wetsontwerp precies zal inhouden moeten we afwachten. Maar door de medede-

Het stakingsrecht

lingen van minister Wiegel staat al wel vast dat het kabinet in elk geval beperkingen wil invoeren. Het ziet er dus naar uit dat straks onderscheid zal worden gemaakt tussen verschillende soorten overheidspersoneel.

Maar hoe groot of hoe klein de groep ook wordt, waarvan het stakingsrecht door de nieuwe wet zal worden ingeperkt, daar zal in elk geval iets tegenover moeten staan. Hun positie in het georganiseerd overleg zal aanzienlijk moeten worden versterkt. Even noodzakelijk zal het zijn voor hen een speciale regeling te treffen voor de oplossing van geschillen in het overleg tussen de minister en de bonden van overheidspersoneel.

Elke groep, die van stakingsrecht wordt uitgezonderd of in dat recht wordt beperkt, heeft immers recht op een geschillenregeling, waarin hun goed recht als werknemers op afdoende wijze veilig wordt gesteld. De instelling van een Hof van Arbitrage kan wellicht een mogelijkheid zijn, die overweging verdient.

Voor overheidspersoneel dat wél stakingsrecht zou krijgen dreigen echter ook nog enkele haken en ogen te ontstaan. Voor hen blijft immers gelden dat het parlement uiteindelijk over de hoogte van hun salarissen beslist. Zou het stakingsrecht ook mogen worden uitgeoefend, wanneer het parlement eenmaal een beslissing heeft genomen? Ik denk van niet, want dat zou dan een staking zijn tegen de wettelijke overheid en het democratisch bestel.

Commissies van onderzoek

Er is al wel gebleken dat het haast niet mogelijk is in een wet nauwkeurig vast te leggen onder welke omstandigheden een staking gerechtvaardigd is en wanneer niet. Werkgevers en werknemers hebben daar sterk uiteenlopende opvattingen over. Bovendien zullen de omschrijvingen noodgedwongen algemeen van aard en daardoor nogal vaag moeten zijn, hetgeen een bron kan zijn van hooglopende verschillen van mening over de uitleg en toepassing in concrete gevallen.

Veel belangrijker is dat nu spoedig wordt besloten tot instelling van commissies van onderzoek, waarvoor reeds elf jaar geleden een wetsontwerp is ingediend. Zulke commissies hebben tot taak in geval van een conflict de oorzaken en achtergronden na te gaan en vast te leggen in een rapport. Dat rapport kan dienen als basis

mr. D. van de Kamp

voor eventuele pogingen tot bemiddeling en oplossing van het conflict. Het kan ook goed dienst doen wanneer de rechter wordt gevraagd een staking onrechtmatig te verklaren.

De behandeling van dergelijke zaken door de rechter is het volgende punt dat wettelijk beter dient te worden geregeld.

De praktijk is nu dat zulke geschillen in kort geding door een President van een Rechtbank worden behandeld.

De ervaring heeft geleerd dat verschillende rechters in min of meer vergelijkbare geschillen tot heel uiteenlopende uitspraken kunnen komen. Het CNV bepleit daarom met klem de instelling van een stakingskamer bij één der gerechtshoven waar voortaan alle stakingsgeschillen moeten worden behandeld. Dat heeft twee voordelen. Allereerst is de kans dan aanzienlijk groter op meer uniformiteit in de rechtspraak. Het tweede is dat zo'n kamer uit meer personen bestaat en dat daarin, naast één of meer gewone rechters, deskundigen op het gebied van de arbeidsverhoudingen kunnen worden opgenomen waardoor een betere beoordeling mogelijk wordt.

Stakingscode

Zoals bekend heeft minister Albeda onlangs aangekondigd de SER om advies te vragen over een stakingscode. Hierin zouden spelregels kunnen worden vastgelegd die bij een staking in acht genomen moeten worden.

In een code zouden afspraken gemaakt kunnen worden over aanzegtermijnen en in acht te nemen veiligheidsregels. De positie van werkwilgen kan eveneens aan de orde komen zowel wat hun recht op arbeid betreft als wat hun doorbetaling aangaat. Tenslotte kunnen regels worden opgesteld met betrekking tot de vraag welke acties van werknemers en directies tijdens een staking geoorloofd kunnen worden geacht.

Minister Albeda zal er goed aan doen zijn idee snel uit te werken en aan de SER voor te leggen. Van het CNV mag een constructieve bijdrage worden verwacht. Uiteraard zijn wij van mening dat zo'n code in hoge mate zal moeten aansluiten bij de opvattingen van het CNV. De kern van deze opvattingen is dat een staking een vorm van strijd is die zoveel en zolang mogelijk moet worden vermeden. Een stakingsbesluit mag niet

Het stakingsrecht

lichtvaardig worden genomen, maar vergt zorgvuldige afweging van alle belangen die in het geding komen. Eigenlijk is een staking iets afschuwelijks. In de dertiger jaren werd dat in De Gids al eens als volgt verwoord: 'Aan elke staking, hoe rechtvaardig ook, kleven ernstige nadelen: verbittering bij de patroons en arbeiders, economische verliezen, een ontregeld gezinsleven, onverdraagzaamheid en vaak felle haat tussen stakers en werkwilligen. Al met al kan staken met recht een paardemiddel genoemd worden. Wij zouden de dag zegenen wanneer staking voor ons geen strijdmiddel meer behoeft te zijn.' Dat gold in de barre werkelijkheid van de dertiger jaren. Vandaag de dag geldt dat nog.

Samenwerkingsverband

Tenslotte nog dit: de vraag zou kunnen rijzen hoe het CNV deze visie op het stakingsrecht verenigt met zijn opvattingen over de onderneming als samenwerkingsverband. Het CNV meent dat men in zo'n samenwerkingsverband in onderling overleg over allerlei zaken moet beslissen. Maar wanneer het overleg wordt geweigerd of wanneer werkgever en werknemers het in het overleg niet eens kunnen worden, is er geen sprake van een gezamenlijke beslissing. Als die breuk niet te lijmen valt is er een conflictsituatie ontstaan. In die situatie zou dan de doorslag gegeven worden door de weigering van de werkgever om een gevraagde loonsverhoging of andere verbetering van arbeidsvoorwaarden in te willigen.

Natuurlijk verdient het ook dan de voorkeur om te proberen het geschil vreedzaam op te lossen. Het CNV zal dan ook, als daarop enige kans van slagen lijkt te bestaan, graag alle mogelijkheden benutten om via bemiddeling het geschil te beslechten.

Maar als ook dat onmogelijk is, mag dan van werknemers worden gevergd dat zij in de weigering van de werkgever berusten? Hoe onrechtvaardig die beslissing van de werkgever misschien ook is? Nee, zegt dan het CNV. Natuurlijk niet. Dat zou een vorm van dictatuur zijn. Dan zou het onrecht het altijd gemakkelijk kunnen winnen van het recht. Daarin mag niet worden berust. En daarom moeten de werknemers, als uiterste middel, het recht hebben om te staken — d.w.z.: het recht om te weigeren hun arbeid te blijven leveren wanneer zij er oprecht

mr. D. van de Kamp

van overtuigd zijn dat zij het slachtoffer worden van onrechtvaardig beleid.

Natuurlijk kan een staking er dan toe leiden dat de verhoudingen binnen de onderneming ernstig worden beschadigd. Maar wiens schuld is dat dan? Van de werkgever, die het overleg afbreekt doordat hij weigert mee te werken aan een akkoord? Of van de werknemers die weigeren om hun diensten te blijven leveren aan een werkgever die meent dat hij eenzijdig de arbeidsvoorwaarden mag dicteren? En die, naar het oordeel van zijn werknemers althans, weigert om het loon te betalen dat zij rechtvaardig vinden, waarop zij *recht* menen te hebben?

Het CNV meent dat in die situatie een staking alleszins verantwoord kan zijn. Een andere oplossing is dan immers niet meer mogelijk. En zou de vakbeweging toch te lichtvaardig tot een staking hebben besloten, dan is er altijd nog de rechter die kan uitmaken dat de staking onrechtmatig is en dus onmiddellijk moet worden beëindigd.

Ik meen dan ook dat er voor de christelijke vakbeweging alle reden is om vast te houden aan het stakingsrecht, mits dat alleen wordt gebruikt wanneer geen enkele andere oplossing meer mogelijk is.

Naschrift

Nadat bovenstaand artikel geschreven was werd de uitslag bekend van het kort geding dat de metaalwerkgeversorganisatie FME had aangespannen. De President van de Amsterdamse Rechtbank achtte de stakingen door de Industriebond FNV georganiseerd, niet onrechtmatig. Vanuit CNV-gezichtspunt plaats ik de volgende kanttekeningen bij dit vonnis.

1. De juridische ruimte voor de vakbeweging voor het voeren van acties is duidelijk vergroot. Dit ontslaat haar echter niet van de plicht in verantwoordelijkheid te overwegen of van die rechten gebruik gemaakt moet worden. Het CNV heeft geen stakingsacties willen ondernemen tegen de aanvaarding van de loonwet en de loonmaatregel. Het gaat niet aan werkgevers te treffen terwijl ze geen wezenlijke bijdrage aan de oplossing van het conflict kunnen leveren en verder is met de schade die ontstaat de werkgelegenheid niet gediend.

2. De rechter is gebonden aan wat partijen voorleggen. Naar mijn mening kan in alle objectiviteit vastgesteld worden dat de door de FME aange-

Het stakingsrecht

mr. D. van de Kamp

voerde gronden nogal beperkt waren. Men be-
riep zich vooral op de CAO.

3. Er is zeker geen algemene uitspraak over po-
litieke stakingen gedaan. Immers:

— het gaat om proteststakingen, variërend in
duur van een half uur tot 24 uur;

— het betreft acties die als uiterste middel wor-
den gezien om de overheid te beïnvloeden;

— in het geding is een acute bedreiging van de
positie van de werknemers. In dit geval het reële
inkomen.

4. Uit het vonnis leid ik af dat de President sta-
kingen die plaats vinden nadat het parlement
heeft beslist, onrechtmatig zal achten. Hij spreekt
immers over 'beïnvloeden'. Logischerwijze is dit
slechts mogelijk als nog niet is beslist.

Onderwijs en arbeidsmarkt: een
perspectief voor het (voortgezet) onderwijs

dr. Huib G. van den Doel

onderwijs

Onderwijs en arbeidsmarkt: een perspectief voor het (voortgezet) onderwijs?¹

Dr. Huib G. van den Doel

Velen menen, dat het met de ontwikkeling van het onderwijs, nationaal gezien, de verkeerde kant opgaat. Het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen is nog steeds de grootste opmaker met een twintig miljard gulden per jaar; daarenboven komen nog de soms forse bedragen die andere ministeries aan onderwijs en educatieve voorzieningen spenderen: totaal vier miljard.¹

In de eerste plaats rijst bij enkelen de vraag, of de prioriteitsstelling die het onderwijs geniet, wel in overeenstemming is met de trend der toenemende vergrijzing, die eerder zou moeten uitnodigen tot verheffing van het bejaardenbeleid als prioriteit nummer één.²

Een tweede categorie vraagt zich af, of, uitgaande van het gegeven dat de huidige prioriteitsstelling van onderwijs gerechtvaardigd is de vierentwintig miljard wel op de juiste wijze worden besteed.

De discussies over geld worden bemoeilijkt, doordat er een *expliciete*, gemeenschappelijk aanvaarde visie op het onderwijs in de nabije en verre toekomst ontbreekt, waardoor er alle kans is geweest op *impliciet* beleid, waarvan de gevolgen thans zichtbaar worden.

Dr. Huib G. van den Doel (43) te Voorthuizen is algemeen directeur van het Christelijk Pedagogisch Studiecentrum te Hoevelaken. Hij is voorzitter van de CDA-commissie 'Kenniss en Carrière', en lid van het college van bestuur van de Stichting voor Leerplan-Ontwikkeling (SLO).

Wat is er aan de hand?

Regeringen met uiteenlopende politieke signatuur hebben de deelname aan het onderwijs zoveel mogelijk gestimuleerd; het onderwijsbeleid van verschillende regeringen is gericht geweest op *externe democratisering* (het deelnemen van kinderen uit lagere sociale milieus aan hogere vormen van onderwijs) zonder een duidelijke kwalitatieve en kwantitatieve planning. Nadat twintig jaar lang steeds meer kinderen langer

1. Mijn bijzondere dank aan prof. dr. J. van den Doel, prof. dr. G. Wielenga en drs. C. S. Zwart voor hun kritische opmerkingen en waardevolle suggesties bij het eerste concept. Aan prof. Wielenga dank ik de in dit artikel gebezigde indeling.

2. Zie: M. Santema en R. H. Tink: *Onderwijs en arbeidsmarkt*. Informatieblad van het Instituut voor Onderwijskunde der R.U./Groningen, 9e jrg., nr. 3, maart 1978.

Onderwijs en arbeidsmarkt: een perspectief voor het (voortgezet) onderwijs

naar school zijn gegaan, en op de arbeidsmarkt gekomen zijn met diploma's met een steeds hoger civiel effect, is er thans, mede door de vertraging van de economische expansie, het effect van de "overscholing" opgetreden. Jonge academici kunnen geen baan meer vinden³ die bij hun opleiding past; zij gaan een positie bezetten van één niveau lager, van een hbo-er. De hbo-abituriënt zal het met een positie moeten doen die eigenlijk bestemd was voor iemand die slechts een middelbare opleiding had, terwijl de mbo-ers het met lbo werk moeten doen. Maar nu komt het 'Peter Principle' om de hoek kijken.⁴ Dit principe is geformuleerd door inzicht in het verschijnsel, dat mensen in *leidinggevende posities* vaak de mist ingaan, doordat zij deze positie verworven hebben door een verkeerd selectiemechanisme. Iemand die zeer goed voldoet als stafmedewerker, wordt *op grond daarvan* uitgekozen tot afdelingsdirecteur: een positie van één niveau hoger. Voor deze positie mist hij echter de goede toerusting en karaktereigenschappen, zodat hij een mislukking wordt, terwijl hij in z'n vorige baan excelleerde.

In ons verhaal is thans het *omgekeerde* van het Peter Principle het geval. Het gaat n.l. hier niet om één niveau te hoog, maar om één niveau te laag.

Populair gezegd wordt thans de potentiële directeur chef personeelszaken, de potentiële chef personeelszaken wordt hoofd van de administratie, het potentiële hoofd wordt gewoon administrateur, enz. Maar... daarvoor zijn deze mensen niet opgeleid. In feite is in hun een opleiding geïnvesteerd voor andere kennis, andere vaardigheden, terwijl zij voor het werk dat zij *in feite* moeten doen, ongeschoold zijn! Door dit omgekeerde Peter Principle gaan thans vele functionarissen, hun hoge scholing ten spijt, de mist in. Degenen die echter 'het kind van de rekening' zijn, zijn de laagstgeschoolden. Het bedrijfsleven neemt graag te hoog gediplomeerden, omdat het bezit van een diploma een 'meerwaarde' heeft op het gebied van de attitude van de kandidaat: bijvoorbeeld een havo-diploma toont dat de kandidaat enig doorzettingsvermogen heeft om een relatief moeilijke zaak tot een goed einde te brengen, terwijl een lbo-diploma een te lage motivatiegraad zou kunnen verraden: wie op school geen interesse heeft de leerstof zich toe te eigenen, zal zich in het bedrijf ook niet kunnen aanpassen, zo redeneert men kennelijk. Hieruit moge blijken dat soms door de niet expliciet gemaakte effecten van het onderwijs (het zogeheten 'verborgen leerplan':⁵ opvoeding tot

dr. Huib G. van den Doel

ijver, tot trouw, tot plichtsbetrachting, tot het doen van vervelende dingen) toch een belangrijke voorwaarde vormen voor het latere succes dat de abituriënt in zijn werkontplooiing boekt. Zoiets moet veel onderwijsvernieuwers te denken geven.

Op een andere plaats⁶ heb ik uiteengezet dat naar mijn mening de slechte aansluiting van onderwijs en arbeidsmarkt, en het feit dat veel kinderen aanvoelen dat hun opleiding niet in overeenstemming is met hetgeen later in de maatschappij van hen verwacht wordt, een oorzaak is van het gebrek aan motivatie van veel leerlingen.

J. W. Becker, medewerker van het Sociaal en Cultureel Planbureau, verbindt in zijn artikel 'Minstbedeelden op de arbeidsmarkt minder gewenst'⁷ aan het gesignaleerde verdringsproces van 'laag' door 'hoger' de volgende conclusie: 'Het bevorderen van onderwijsdeelname is een ideaal van de verzorgingsstaat. De bescherming van de sociaal zwakken is dat ook. Maar de realisering van het eerste ideaal brengt het tweede in het gedrang. Ook in deze humane samenleving met al haar garanties voor de welvaart van de sociaal zwakken blijkt degene, die volgens de algemeen geldende normen het minste kan, ook het minste gewenst te zijn. Dit te moeten constateren is ontvullend en wrang.'

Het CDA zal het niet bij deze constatering mogen laten, maar zal maatregelen moeten voorstaan ter genezing van de kwaal, en ter voorkoming van de ziekte.

In dit artikel wil ik een bijdrage leveren tot de discussie over het complexe vraagstuk. Daartoe wil ik twee wezenlijk verschillende benaderingen de revue laten passeren.

Allereerst volgt een kenschetsing van de z.g. *rendementsoptiek*, waarbij het onderwijs wordt gezien als middel tot investering, in verwachting

3. *Universiteiten leiden werklozen op.*

in: FEM, 24 jan. 1980, p. 24 vv.

4. Zo genoemd naar Dr. Laurence J. Peter, die samen met Raymond Hull schreef: *The Peter Principle*, London, 1969.

5. Zie F. A. Kieviet: *Open en gesloten curricula*. Leiden 1974, p. 4 v.

6. H. G. van den Doel: *De motivatie van het kind*.

in: CPS-blad, december 1979 (nr. 6), p. 4 vv.

7. Over het zgn. 'trickle-down'-effect: J. W. Becker: *Minstbedeelden op arbeidsmarkt minst gewenst*.

in: NRC-Handelsblad, 3 jan. 1980.

Onderwijs en arbeidsmarkt: een perspectief voor het (voortgezet) onderwijs

dr. Huib G. van den Doel

van rendement. Binnen deze optiek zie ik een drieërlei invulling van het begrip rendement (de individualistisch-liberalistische, de democratisch-socialistische en de materialistisch-socialistische).

Daarnaast volgt een kenschetsing van de *pedagogische optiek*, waaraan ik in relatie tot de rendementsoptiek een conclusie hoop te verbinden.

De 'rendementsoptiek'

De beantwoording van de vraag, of de vierentwintig miljard voor onderwijs goed besteed zijn, heeft iedereen weleens de neiging een 'lastpak' te zijn, die van elk geïnvesteerd tientje wil weten welke effecten het heeft gehad, wat terecht gekomen is van het beleid dat men met het geld heeft beoogd. 'Wat krijg je ervoor terug?'

De meest bekende manier van redeneren binnen deze optiek is, die ervan uitgaat, dat de term 'kapitaal' en 'investering' niet alleen betrekking heeft op het bedrijfsleven, roerende of onroerende goederen, maar ook . . . op mensen: de zogeheten 'human-capital'-benadering.⁸

Ook in calvinistische kringen is het geen onbekend verschijnsel, dat een vader en moeder veel geld besteden aan de opvoeding en het onderwijs van hun kinderen, als een stukje investering. Een goede opleiding geeft toegang tot beter betaalde banen, tot een ander sociaal milieu, dat op zijn beurt ook weer zorgt voor hoog gehonoreerde functies.

De kosten-batenanalyse lijkt wel erg voordelig uit te vallen, als je enige tienduizenden guldens investeert in een academische opleiding voor je kind, om dit terug te krijgen in de enige honderdduizenden die het kind later in de loop van zijn leven verdient: een tienvoudige vrucht! Ouders, die zó denken, is er alles aan gelegen het kind zodanig in te sluisen, dat het vanzelf terecht komt op de universiteit. Men kiest als basisschool een goede *opleidingsschool*, die het kind klaar maakt voor een — in verhouding tot zijn mogelijkheden — 'hoge' vorm van voortgezet onderwijs. Daarna wordt het lyceum of gymnasium gekozen, met een zo kort mogelijke brugperiode, die liefst het kind moet voorsorteren naar het vwo, of op zijn minst naar het havo. Werkt het kind niet mee, of, (nog erger!) heeft het de mogelijkheden niet, dan wil men wel pleiten voor een langere heterogene brugperiode, die misschien op een later tijdstip het kind alsnog de kans geeft op een hogere vorm van voortgezet onderwijs.

Maar niet alleen de ouders, ook de school geeft vaak de gelegenheid tot een 'human-capital'-benadering. In ons land zijn de opleidingen voor eerstegraads leraren gescheiden van die voor een tweede- of derdegraads bevoegdheid. In de opleiding van eerstegraads docenten wordt relatief veel tijd en geld geïnvesteerd; die zo opgeleide onderwijsgevende — mede gevormd door de impliciete overwaardering van zijn groep — zal op zijn beurt zoveel mogelijk energie investeren in de relatief meer begaafde leerling, en pleiten voor handhaving of verhoging van de 'kwaliteit' van het onderwijs, waarmee hij bedoelt: alles wat de universitaire traditie aan cultuurgooderen heeft opgeleverd, welke cultuurgooderen moeten worden overgedragen door personen die het dichtst staan bij de universiteit. Deze opstelling leidt tot de z.g. universitaire leerplandruck, waaraan de school met graagte, of quasi met tegenzin, voldoet.

Tot slot vinden we de 'human-capital'-benadering terug bij politici en bestuurders, zowel in het linkse als in het rechtse kamp. Terwille van de duidelijkheid moeten we de werkelijkheid geweld aandoen, door de bestaande opvattingen op dit terrein in te delen in drie groepen: de individualistisch-liberalistische, de democratisch-socialistische en de materialistisch-socialistische.

De individualistisch-liberalistische

De individualistisch-liberalistische benadering legt het begrip 'persoonlijke welvaart' uit in termen van 'materiële welvaart'. Hierbij staat o.m. de vraag centraal: welk materieel profijt heeft mijn kind van hetgeen in hem, via onderwijs, is geïnvesteerd. Hierin vinden wij veel terug van wat wij schreven over de 'human-capital'-benadering'.

Politici binnen deze benadering zijn geneigd te kiezen voor een onderwijssysteem, waarbij onderwijsvoorzieningen met een hoog civiel effect, toevallen aan hen die reeds getoond hebben rendement op te leveren. Een sprekend voorbeeld van deze benadering is de poging de selectie tot het hoger onderwijs te regelen via toetsen, waarin kennis en geschiktheid worden gemeten.

8. Zie voor 'human-capital'-benadering: Th. Schultz: *Investment in human capital. The role of education and research*. New York, 1971.

Onderwijs en arbeidsmarkt: een perspectief voor het (voortgezet) onderwijs

De democratisch-socialistische

De democratisch-socialistische benadering verwerpt de rendementsgedachte geenszins. Ook in dit kamp⁹ worden kinderen gezien als middel tot investering, doch men vraagt zich af in welke groepen kinderen worden geïnvesteerd: in die van de min of meer welgestelden, of de kinderen uit de sociaal zwakkere milieus. Dit betekent dat 'links' een element aan de *vorige* redenering toevoegt.¹⁰ Behalve dat de vraag naar de 'private rate of return' moet worden beantwoord (wat heeft de maatschappij en ieder kind individueel voor nut van de in hem gedane onderwijsinvesteringen?) is ook de 'social rate of return' in het geding: welk nut heeft de maatschappij — met het oog op vraagstukken van rechtvaardiger spreiding van inkomen, kennis en macht — aan de in het schoolstelsel gedane investeringen? Bevestigt dit systeem de bestaande verhoudingen, of vermindert het onrechtvaardige verschillen?

Het onderwijsbeleid van Van Kemenade¹¹ kan bepaald niet over een kam geschoren worden met hetgeen hier over het 'linkse kamp' is opgemerkt. Zijn beleid heeft twee pijlers gekend. De eerste heette 'integratie': het pleit voor geïntegreerd voortgezet onderwijs in twee cycli (midschool en bovenschool) en werd gebaseerd op het mogelijk nut dat de maatschappij-in-zijn-geheel zou kunnen hebben van voorkoming van een te vroegtijdige insluiting in het voortgezet onderwijs. Hetgeen werd aangeboden als 'gelijke kansen voor iedereen' behelste in feite een poging tot meer kansen voor kinderen uit sociaal achtergestelde milieus op universitair onderwijs: méér dan zij thans blijken te hebben. Ook zaken als 'gewogen loting' en het plan van Klein, om academici achteraf te laten betalen voor de in hen gepleegde investeringen, zijn pogingen tot een meer integratieve benadering, welke de huidige verdeling van kansen moet veranderen ten gunste van de sociaal zwakkeren.

Een tweede pijler van het beleid van Van Kemenade was de z.g. *positieve discriminatie*: het bewust bevoorstellen van kinderen in achterstandssituaties, welke situaties werden gescreend met criteria van welstand. Het onderwijs aan kinderen, waarvan op bovengenoemde wijze was aangetoond dat zij in een achterstandssituatie verkeerden, werd bevoorrecht met extra financiële maatregelen: het stimuleringsbeleid. Hoewel de positieve discriminatie enerzijds en de in-

dr. Huib G. van den Doel

tegratie anderzijds uitgaan van tegengestelde technieken en daaraan gekoppelde waardekeuzen, hebben beide uitgangspunten gemeen, dat onderwijs een middel is tot het doen van investeringen in kinderen, met de uitdrukkelijke bedoeling daarvan eens profijt te trekken: profijt van de overheid.¹²

Deze twee genoemde pijlers beogen niet alleen te leiden tot voordeel van degene die onderwijs genoten heeft, maar ook tot voordeel van de gemeenschap-als-geheel.

Het doel van de democratisch-socialistische benadering is de welvaart en het daaraan gekoppelde welzijn van de gemeenschap in termen van 'vrijheid, gelijkheid en broederschap', toegepast op de vraag: hoe bevorderen wij de sociale weerbaarheid, om tot een betere spreiding te komen van inkomen, kennis en macht.

De materialistisch-socialistische

De materialistisch-socialistische optiek is duidelijk zichtbaar in de zogeheten *'manpower requirement approach'* (de 'hoeveel-mankracht-heb ik-nodig-benadering').¹³ Deze benadering wil vanuit de investeringsgedachte een brug slaan tussen enerzijds de aangeboden geschoolde arbeid, en anderzijds de noodzaak van arbeidskracht in de maatschappij. De brug wordt gebouwd door het beleid jegens onderwijsvoorzieningen. Deze voorzieningen mogen zich niet vrij ontwikkelen, evenmin als een leerling binnen het onderwijs vrij mag kiezen.

Na de beschrijving van de vraag en het aanbod volgt het waardeoordeel, dat het aanbod van abiturienten gericht moet worden naar de vraag van de maatschappij (het bedrijfsleven, de overheid, de welzijnssector). De econoom prof. Michael Ellman (Universiteit van Amsterdam) geeft een suggestie voor een gerichte uitwerking voor

9. Hiervoor verwijs ik naar de pleidooien die Van Kemenade, de FNV en de voorzitter van de ICM gevoerd hebben voor de midschool, die meer kansen moet realiseren voor kinderen uit 'lagere' milieus op universitair onderwijs.

10. Zie L. Emmerij: *Can the school build a new social order?* Amsterdam-London-New York, 1974.

11. Zie J. A. van Kemenade: *Als de smalle weegbree bloeit ... Opstellen over onderwijs en onderwijsbeleid*. Amsterdam, 1979.

12. Zie: *Profijt van de overheid*. Sociaal en Cultureel Planbureau, S.C.P.-Cahier no. 12, 's-Gravenhage, 1977.

13. Santema en Tink wijzen in *Onderwijs en arbeid(-markt)* op Tinbergen, die met zijn *Income distribution* (Amsterdam, 1975) de hoofdvertegenwoordiger van deze benadering zou zijn.

Onderwijs en arbeidsmarkt: een perspectief voor het (voortgezet) onderwijs

de verhouding onderwijs-arbeidsmarkt. Het op elkaar afstemmen van vraag en aanbod is goed mogelijk in centraal geleide regimes (Sovjet-Unie, DDR) zodat er geen werkloosheid optreedt als gevolg van fricties op de arbeidsmarkt.

In het Westen is iedereen vrij om een bepaald soort onderwijs te volgen, ook als dat later met zekerheid tot werkloosheid leidt. In de Sovjet-Unie is dat niet het geval. Evenals de per bedrijf benodigde materialen gedetailleerd door het Centraal Planbureau worden vastgesteld, wordt systematisch nagegaan welke scholing per bedrijf nodig is, zodat het onderwijs daarop kan worden afgestemd. Bijgevolg bestaat er in bijna elke onderwijstak een studentenstop en wordt niet via loting maar door middel van vergelijkende examens vastgesteld welke studenten tot de desbetreffende onderwijstak worden toegelaten.¹⁴

Onbewezen vooronderstellingen

De tot nu toe besproken benaderingswijzen gingen uit van een drietal onbewezen vooronderstellingen. De eerste is, dat ouders en leerlingen meer waarde zouden hechten aan een diploma met een zo groot mogelijk civiel effect, dan aan de opleiding-sèc.

De juistheid van deze vooronderstelling is op zijn zachtst gezegd twijfelachtig. Nog steeds is in Nederland zeventig procent van het basis- en voortgezet onderwijs confessioneel-bijzonder. Dat betekent, dat het de pretentie heeft andere doelen te dienen dan alleen maar kinderen afleveren met een zo hoog mogelijk diploma. Natuurlijk zijn er ook nogal wat scholen onder, die in feite onderwijs nastreven dat gericht is op het toekomstig succes van het kind in deze wereld, maar het gaat niet aan alle confessioneel-bijzondere scholen in dit opzicht over één kam te scheren. Totdat het tegendeel blijkt, mogen wij ervan uitgaan dat het christelijk onderwijs zijn pretentie wil waarmaken.

De enorme groei van de z.g. 'Vrije Scholen' volgens de antroposofie van Rudolf Steiner geeft ook aan dat zowel in 'linkse' als 'rechtse' kringen 'ander onderwijs met andere doelen' een steeds begerenswaardiger goed aan het worden is.

Een tweede vooronderstelling is, dat het maken van een strikte kosten- en batenanalyse, voldoende gegevens oplevert voor de z.g. 'imponderabilia': de nimmer kwantificeerbare grootheden bij een kosten-batenanalyse.¹⁵

dr. Huib G. van den Doel

Deze imponderabilia treden om tweeërlei redenen aan de dag: ten eerste omdat de kennis van het meten van kosten en baten in het onderwijs nog onvoldoende aanwezig is, ten tweede omdat het op ethisch-normatieve gronden geweigerd wordt.

Wat de eerste beperking betreft: de kennis omtrent de wijze waarop het onderwijsleerproces kan bijdragen tot identiteitsvorming en waardekeuzen, is nog gering. Dit gedeelte van de onderwijskunde staat in de kinderschoenen, zodat een kosten-batenanalyse op dit stuk van zaken een illusie is. Thans moeten wij ons nog vaak vertwijfeld afvragen: 'wijs mij de plaats waar ik heb gezaaid!' Misschien zal de toekomst wat meer kennis en inzicht geven op het stuk van de waardebeïnvloeding via onderwijs.¹⁶

De ethisch-normatieve kant ligt in het impliciete negatieve antwoord op de niet gestelde vraag: 'Is het moreel aanvaardbaar te denken en te spreken in termen van 'Human capital'?' Als men in engere zin de mens beschouwt als een min of meer geschikte voedingsbodem voor materiële investeringen, kan men tekort doen aan 'heel-de-mens'-gedachte, verengd als deze wordt tot een instrument voor rendementsverbetering. Met het onderscheid, dat hij gaat aanbrengen tussen 'meer geschikte' en 'minder geschikte' kinderen voor investering in human capital, opent hij de deur voor het optrekken van schotten tussen groepen kinderen, waar deze juist zouden moeten worden afgebroken. In dit opzicht kan het streven in het linkse kamp, om via een 'human capital'-benadering emancipatorisch onderwijs te bevorderen, in zijn tegendeel verkeren, of tot het creëren van nieuwe schotten aanleiding geven.

Op weg naar een andere benadering

Een lastige bijkomstigheid bij de 'wat-krijg-je-er-voor-terug-benadering' is, dat de baten in een andere tijd, binnen andere maatschappelijke

14. J. van den Doel: *Democratisch pompen of autoritair verzuipen. De lessen van Michael Ellman.*

in: Haagse Post, 11 aug. 1979, nr. 32, p. 16 vv.

15. J. van den Doel: *Tweeërlei kosten-baten analyse.*

in: A. Hoogerwerf (red.): *Overheidsbeleid.* Alphen aan den Rijn, 1978, p. 277 vv.

16. Zie dr. H. G. van den Doel: *Wat kan een nieuwe lerarenopleiding (NLO) betekenen voor de vorming van leraren voor het Protestants Christelijk Voortgezet Onderwijs?*

in: CPS-blad, juni 1979 (nr. 3), p. 26 vv.

Onderwijs en arbeidsmarkt: een perspectief voor het (voortgezet) onderwijs

normen en waarden beoordeeld worden, dan in de tijd dat over de investeringen is beslist. Dit klemt des te meer, als de maatschappij snel verandert, wat momenteel het geval is.

Na de Tweede Wereldoorlog hebben wij een wederopbouwfase gekend, die gevolgd werd door een steeds grotere vraag naar hoog geschoolden. Dit alles is voorbij: het feit dat geïmagineerd wordt aan de salarissen van deze hoog geschoolden is een teken aan de wand van de verminderde welvaart, met als spookbeeld het rapport van de 'club van Rome' in de verte. Uitgaande van het gegeven van de kosten-batenanalyse, zal het antwoord op de vraag wát moet worden geïnvesteerd in onderwijs, ter verkrijging van wèlk produkt, anders gegeven moeten worden dan tien jaren geleden, waarbij het produkt de kans loopt in de toekomst anders beoordeeld te worden dan door ons thans bedoeld is.

Nadat alle Westeuropese landen na de Tweede Wereldoorlog een fase van opbouw hebben gekend, gevolgd door een stormachtige ontwikkeling van het bedrijfsleven, is er thans een einde gekomen aan de economische groei, ja zelfs is er sprake van een definitief ingezet reces. Bij het neerschrijven van deze woorden besef ik heel wel, dat, denkend en sprekend over een toekomstige maatschappij, er gemakkelijk een vermenging optreedt tussen de *maatschappij die ons te wachten staat* en de *maatschappij die ons voor ogen staat*. Dit, aangevuld met het principe van de 'selffulfilling prophecy', maakt het gevaarlijk om uitspraken te doen over de maatschappij-van-straks. Desalniettemin kan niemand er onder uit, onderwijsbeleid te voeren in relatie tot een duidelijke toekomstvisie. Voor zover in onze kringen nog geloof gehecht wordt aan het fantoom, dat onze geïndustrialiseerde samenleving een tweede fase in zou gaan, waarbij de toekomstige welvaart alleen of voornamelijk te danken zou zijn aan het zich beconcurrerende bedrijfsleven — waarvoor de kinderen in een zo vroeg mogelijk stadium voor zouden moeten worden toegerust — zal dit geloof zeker bakzeil moeten halen voor een ander geloof in een emancipatorische maatschappij, waarin de waarden en normen van het evangelie en Zijn Gerechtigheid meer tot uitdrukking komen. Tegenover de technocratie zullen wij de theocratie moeten stellen, die om democratie vraagt, ter bevordering van een 'person-centered society' tegenover een 'second phase industrial society'. De laatste is trouwens niet meer haal-

dr. Huib G. van den Doel

baar, dus . . . iedere investering in een doodlopende weg is weggegooid geld!

Thans verkeren alle Westeuropese landen in een onderling vergelijkbare fase van de *onderwijsinnovatie*¹⁷. Daarbij staat niet primair de toelevingsfunctie van het onderwijs naar de banenmarkt centraal, maar de functie van onderwijs ten aanzien van de volgende *kwalitatieve* aangelegenheden: ten eerste: *onderwijs als welzijnsvoorziening*, dus een onderwijs dat gericht wordt op ontplooiing van ieder kind, een onderwijs dat op pedagogische gronden vraagt om uitstel van beroeps- en studiekeuze gedurende de puberteit; ten tweede: de bevordering van de *gelijke kansen* van de kinderen, niet aan de start van de opleiding, maar aan het *einde* ervan.

Beide doelstellingen worden door de Westeuropese landen vertaald in een combinatie van twee beleidsdoelstellingen: namelijk het uitstellen van selectiemomenten in het voortgezet onderwijs naar een latere leeftijd, een verbreding van het onderwijs- en vormingsaanbod, dus geen beroepsgerichte vakken, maar meer algemene vakken en dan met name op het gebied van 'hart' en 'handen'. Uiteraard is daarbij arbitrair tot welke leeftijd exact iedere vorm van selectie, van insluiting en *voorsortering* wordt vermeden.

Een kenmerk van onze periode van onderwijsinnovatie is de ombuiging van kwantitatieve vraagstellingen naar kwalitatieve. Vandaar dat de tijd rijp is voor:

Een pedagogische benadering

De doelstelling van deze pedagogische optiek is de optimale ontplooiing van de persoonlijkheid van het individuele kind, vanuit het inzicht dat het kind in een gemeenschap staat. Hierbij is de sociale bewustwording een wezenlijk element. Door de voorstanders van deze benadering wordt de verwachting (de hoop) gekoesterd, dat hierdoor het leven in de gemeenschap wordt *geoptimaliseerd*, in de betekenis van: 'geregeld volgens gemeenschappelijk aanvaarde waarden en normen'.

Een geïntegreerde benadering

In het navolgende gedeelte wordt een poging

17. Zie Ph. H. Coombs: *What is educational planning*. Paris, 1970.

Onderwijs en arbeidsmarkt: een perspectief voor het (voortgezet) onderwijs

gewaagd de pedagogische optiek te integreren in de rendementsoptiek.

Een belangrijk hulpmiddel daartoe is een nadere bezinning op het principe 'social rate of return'. Tot nu toe hebben we binnen de democratisch-socialistische optiek de 'wat-krijg-je-er-voor-te-rug-benadering' vooral uitgewerkt gezien in pogingen om via onderwijsbeleid te komen tot een spreiding van inkomen, kennis en macht. Het is echter zeer de vraag, of het zodanig geformuleerd beleid zich verdraagt met de wezenlijke bedoeling van de 'social-rate-of-return-gedachte'. Naar mijn mening dient het daarbij *niet* alleen te gaan om de vraag wat het individu van investeringen terugkrijgt, maar vooral wat het nut is voor de gemeenschap als geheel.

Binnen de trits 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' moet daarbij het accent liggen op het laatste.

Aangezien de optimale ontplooiing van het individu een voorwaarde is voor een goed functionerende broederschap, evenzeer als het omgekeerde het geval is, is daarmee een sleutel tot de integratie gegeven. De 'man-power requirement approach' biedt een oplossing voor het probleem, dat mensen worden opgeleid voor beroepen waarin geen banen zijn, en dat er elders banen zijn maar geen geschikte mensen daarvoor.

Zo te zien biedt de benadering tevens een antwoord op de vraag wat de optimale ontplooiing van het individu in het onderwijs nu eigenlijk inhoudt. Het antwoord luidt dan: opleiding tot een betrekking waarin hij dienstbaar kan zijn aan de medemens, dus opleiding tot een baan die er is, uiteraard met inachtneming van de mogelijkheden van aanleg en omgeving.

Hoewel deze benadering de gedachte van 'social return' lijkt te ondersteunen, geeft deze in feite de aanzet tot het tegengestelde van 'social return'. 'Individuele ontplooiing' eist op grond van op ontwikkelings-psychologisch gebaseerde inzichten namelijk uitstel van de studie- en beroepskeuze tot het einde van de puberteit; zodat met de allocatie-functie van het onderwijs pas een begin gemaakt kan worden in de tweede fase van het voortgezet onderwijs of — in de gevallen waarin het voortgezet onderwijs geen eindonderwijs is — in de eerste fase van het hoger onderwijs.

Onderwijs dient de welvaart en het welzijn van

dr. Huib G. van den Doel

elk individu, als dat van de gemeenschap-als-geheel. De daarbij aan de dag tredende onderwijsdoelen kunnen tegenstrijdig zijn, en vragen om een beleidsbeslissing.

De welvaart van de gemeenschap-als-geheel vraagt niet meer om ongebreidelde expansie door overmatige investeringen in begaafde individuen.

Het welzijn van elk individu vraagt een opvoeding tot (her)waardering van immateriële goederen; waaronder de aanvaarding van de beperking van welvaart en economische expansie. Bovendien vraagt het welzijn uitstel van studien en beroepskeuze.

Vroegtijdige determinatie en selectie kan nog wel bijdragen tot het welzijn van diegenen voor wie de onderscheiden procedures gunstig uitvallen, maar beperken of vernietigen het geluk van diegenen voor wie de afloop ongunstig is.

Een belangrijke pedagogische doelstelling van het voortgezet onderwijs is daarbij een hoger belang laten hechten aan het spreiden van geluk over de gehele groep, dan aan het bevorderen van een zo groot mogelijk individueel 'geluk' in de zin van: te beleven dat je behoort tot de geslaagden van het onderwijssysteem. Dit laatste 'geluk' heeft bovendien bij veel kinderen al tot ernstige frustraties op andere levensterreinen aanleiding gegeven.

Dit alles leidt tot een conceptie voor het onderwijs na het twaalfde jaar, waarbij de allocatiefunctie van het onderwijs in het geheel niet zichtbaar wordt in de eerste fase (cyclus) van voortgezet onderwijs, en pas in de tweede fase (cyclus) een eerste rol gaat spelen.

't Onderwijs zal pas als toeleveringfunctie naar de arbeidsmarkt mogen opereren in het eindonderwijs; afhankelijk van de individuele leerweg is dat of het middelbaar beroepsonderwijs of het hoger onderwijs.

Een lange-termijn concept

Doordat er thans een gemeenschappelijk aanvaarde lange-termijnvisie visie ontbreekt, wordt het onderwijsbeleid ad hoc bepaald door de hobbies van de onderscheiden bewindslieden. Hierdoor wordt het onderwijsveld, dat aan de veranderingen moet meewerken, in grote verwarring gebracht, en wordt de potentiële bereidheid tot het deelnemen aan veranderingsprocessen grondig bedorven.

Onderwijs en arbeidsmarkt: een perspectief voor het (voortgezet) onderwijs

Het is merkwaardig, doch wel begrijpelijk, dat diegenen, die de meeste tegenstand hebben tegen vernieuwing in het onderwijs, meestal ook het felst gekant zijn tegen lange-termijnperspectieven zoals de Contourennota's 1 en 2.¹⁸

Zij begrijpen ten onrechte niet, dat een lange-termijnplanning juist soelaas biedt aan hen die liever de gordijnen zouden willen sluiten voor Den Haag. In de eerste plaats komt zo'n perspectief alleen tot stand na een lange brede maatschappelijke discussie, waarbij alle optieken de revue zijn gepasseerd. Uiteindelijk wordt een concept voor de lange termijn parlementair aanvaard, met alle consequenties vandien: iedereen weet waar hij aan toe is; de scholen weten welke initiatieven vanuit de school wel en welke niet gehonoreerd kunnen worden (in relatie tot de toekomstige inrichting van het onderwijsbestel). De beslissers en bestuurders kunnen hun voorgenomen besluiten op een voor anderen inzichtelijke wijze relateren aan het op lange termijn geboden vooruitzicht.

Thans is door de bewindslieden Pais—De Jong het OPVO¹⁸ gepresenteerd: het ontwikkelingsplan voor het voortgezet onderwijs.

Waar Van Kemenade een lange-termijnvisie aanbood, probeert Pais juist de aantrekkelijkheid van het ontbreken daarvan in het OPVO tot zijn oordeel aan te wenden.

Zoals door mij elders is betoogd¹⁹, levert het OPVO geen enkele werkelijke bijdrage tot de oplossing van de in dit artikel geschetste problematiek, terwijl Contourennota 2 juist wél perspectief biedt.

Ik hoop van harte dat ook binnen het CDA de discussie over een lange-termijnperspectief in relatie tot de problematiek "onderwijs en arbeidsmarkt" heropend wordt, en dat de destijds door de besturen van de wetenschappelijke bureaus ingestelde commissie "Kennis en Carrière" een nieuw leven wordt ingeblazen.

18. a. *Contouren van een toekomstig onderwijsbestel*, Den Haag 1975.

b. *Contouren van een toekomstig onderwijsbestel 2, vervolgnota*, Den Haag, 1977.

c. *Ontwikkelingsplan voor het voortgezet onderwijs*. Tweede Kamer, zitting 1979-1980, 15 800, hoofdstuk VIII, nr. 3.

19. Zie H. G. van den Doel: *Samen op weg in het onderwijs*. in: *Nederlandse Gedachten*, 19.01.1980.

20. J. P. Kuiper: *Niet meer werken om den brode*. V.U.-magazine, 4 jrg., nr. 3, mrt 1975, p. 30 vv.

dr. Huib G. van den Doel

Als men aanzet tot een verdere discussie kunnen misschien de volgende overwegingen dienen:

1. Vanuit een individualistisch-liberalistische benadering kan een kosten-baten analyse van het onderwijs worden geaccepteerd; deze leidt echter tot grotere ongelijkheid in onderwijs en maatschappij en gaat dus ten koste van de 'broederschap'.
2. Ook vanuit een materialistisch-socialistische optiek is een kosten-baten analyse een zinnige zaak; deze leidt echter tot verregaande inperking van de vrijheid.
3. Vanuit een democratisch-socialistische optiek levert de kosten-baten analyse geen werkbaar resultaat op. Bij de social-rate-of-return zijn teveel imponderabilia (onbeweegbare factoren) in het geding.
4. Vanuit een pedagogische benadering kan het kind niet verengd worden tot investeringsobject. Opvoeden is geen emmer vullen, maar een vuur ontsteken. Bij een pedagogische benadering-sèc zijn imponderabilia in het geding, waarvan het meteen op ethische gronden moet worden afgezeven.
5. Bestudering van de Westeuropese samenleving leidt tot het inzicht dat de onderwijsproblematiek thans *kwalitatief* moet worden benaderd. Het is thans het tijdperk van de onderwijsinnovatie, waarin uitstel van studie- en beroepskeuze moet worden nagestreefd.
6. Inzichten vanuit de ontwikkelingspsychologie vragen om uitstel van de volwassenwording en de daaraan gekoppelde studie- en beroepskeuze.
7. Er is thans een grote kloof in kwaliteit en kwantiteit tussen het aanbod van abiturienten (algemeen gevormd, zo 'hoog' mogelijk) en de vraag van de maatschappij (concreet beroepsgericht, meer 'laag' dan 'hoog'). Een definitieve oplossing van dit vraagstuk is alleen te bewerkstelligen door een 'manpower-requirement-approach' in een (neo)marxistische samenleving en/of... ontkoppeling van arbeid en inkomen, zoals te onzent bepleit is door J. P. Kuiper²⁰. Daarover is het eerste woord gezegd.

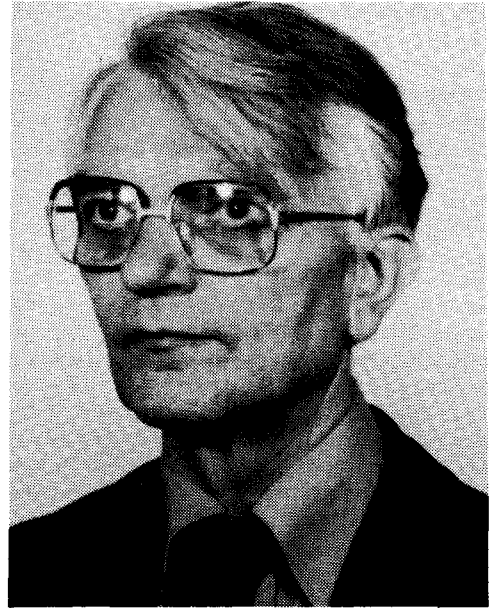
Recht als functie van menselijk welzijn

door
Prof. mr. G. E. Mulder

Beginselen en pseudobeginselen

De titel welke ik aan de onderstaande beschouwing heb meegegeven eist enige uitleg. Hierdoor zal tevens duidelijk worden waarover ik het in concreto zal hebben.

Ik vond de uitdrukking in de rede die de huidige minister van Justitie als rector magnificus hield ter gelegenheid van de viering van de 96ste diësnatalis van de Vrije Universiteit te Amsterdam op 20 oktober 1976. Hij sprak over recht en welzijn en betoogde, dat als werkelijk grondlegend voor het rechtsdenken de notie is, dat recht is een functie van menselijk welzijn (blz. 11). Daarmee streed hij op twee fronten. In de eerste plaats maakt hij onderscheid tussen echte beginselen en pseudo-beginselen. Tot de eerste categorie rekent hij "het begin van denken over een bepaald veld van onderzoek" (blz. 6). Het maakt dit denken mogelijk doordat het de structuur van het veld aangeeft, de vraagstellingen typeert, de voorwaarden voor ontwikkeling en verandering zichtbaar maakt, iets bloot legt van de onderlinge samenhang van alle verschijnselen in dat veld. Men mag hierbij nog niet denken aan concrete rechtsverhoudingen of rechtsregels en evenmin aan een concrete maatschappij, maar aan de voorwaarde voor de mogelijkheid van nadenken over recht en rechtsleven als zodanig. Zulk een beginsel bevat niets dat voor

Prof. mr. G. E. Mulder werd na diverse rechterlijke functies eerst hoogleraar strafrecht en strafprocesrecht aan de VU van 1967-1972 en vervolgens aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen als opvolger van de heer Van Agt. Hij publiceerde over strafrecht en strafprocesrecht, rechtsgeschiedenis en rechtstheorie.

toepassing in aanmerking kan komen en er ligt geen enkele inhoud in verscholen. Het is per definitie formeel. Het is, aldus meen ik het vorenstaande te mogen samenvatten, een denkcategorie. Men mag het dus niet vereenzelvigen met inhoudelijke richtsnoeren, als "heb eerbied voor het leven", en evenmin, vermoed ik, voor beginselen zoals men er vele in het strafprocesrecht aantreft, zoals het beginsel van het "fair trial", het beginsel dat men niet gedwongen mag worden tegen zichzelf te getuigen, het beginsel van het hoor en wederhoor enz. Al die "zogenaamde beginselen" zijn onderhevig aan verandering en worden soms weggevaagd door laag bij de grond staande zaken als geld (blz. 7). Verder valt in dit opzicht nog te noteren, dat het "echte" beginsel ruimte moet laten voor de meest funda-

Recht als functie van menselijk welzijn

mentele tegenstellingen op het terrein van het recht zoals het onderscheid tussen natuurrecht of rechtspositivisme (blz. 7). Het 'echte' beginsel is dus niet alleen voorwaarde voor recht, maar ook voorwaarde voor de rechtstheorie. Het behoort tot de metatheorie.

Bijbelse inspiratie

Met dit uitgangspunt maakt De Ruiter in de tweede plaats front tegen denkers over het recht, die evenals De Ruiter zelf in de bijbel hun gemeenschappelijke inspiratiebron hebben. Tot hen behoren bijv. H. Bianchi, die zich oriënteert aan het bijbelse gerechtigheidsbegrip en de leden van de Evangelische Studiengemeenschap, die zich hebben ingespannen de vragen van recht, individu en samenleving te benaderen vanuit het begrip Institution (instelling). Aan de eerste verwijft hij, dat hij met behulp van zijn uitgangspunt de gerechtigheid wil realiseren in een privaatrechtelijke structuur en de publiekrechtelijke structuur, zoals die aan onze huidige strafrechtspleging eigen is afwijst. Op deze wijze wordt de rechtsvorming geheel buiten de historische context geplaatst waardoor het naar hij vreesst een ideaal blijft zonder meer. Op de Studiengemeenschap heeft hij tegen, dat zij het dilemma natuurrecht/rechtspositivisme niet onderzoekt vanuit een wijsgerig-wetenschappelijk uitgangspunt, maar van buitenaf, met als verklarende factor het ingrijpen van God in de geschiedenis (blz. 10/11).

Uit deze kritiek kan men mijns inziens afleiden, dat het beginsel dat aan het denken van De Ruiter ten grondslag ligt niet religieus van karakter is; het wetenschappelijk-filosofische uitgangspunt is "diessseitig". Ik vermoed dat De Ruiter zich goed kan vinden in de uitspraak van H. A. M. Fiolet: "... het geloof kan geen eigen maatschappijvisie aanbieden die de mens vanuit zijn eigen sociale verantwoordelijkheid niet zou kunnen uitvinden" (Civis Mundi, 1980, blz. 8). Dat impliceert m.i. dat hij zich niet zal kunnen vinden in de religieus getinte regulatieve ideeën waaraan de aanhangers van de Wijsbegeerte der Wetsidee zich plegen te oriënteren en evenmin in de scheppingsidee als centrale theoretische oorsprongsidee waarin zij hun uitgangspunt plegen te nemen. Vgl. hierover laatstelijk H. J. van Eikema Hommes in: Civis Mundi, 1980, blz. 3 v.v. zijn meest centrale stelling lijkt te zijn, dat recht is een functie van menselijk welzijn in die zin, dat het recht gericht moet zijn op de bevoor-

prof. mr. G. E. Mulder

dering van het welzijn. Het gaat hier om een werkelijke, innerlijke, functionele samenhang (blz. 12). Op dit punt beroept De Ruiter zich op de Oud-testamentische wetgeving, die volgens hem echter bepaald niet voor rechtstreekse toepassing in aanmerking komt, zoals o.m. blijkt uit zijn polemieek met Bianchi. Het perspectief van het welzijn komt in allerlei variaties voor in het Oude Testament, bijv. in uitspraken zoals 'opdat het U wél ga en gij lang woont in het land, dat gij in bezit zult nemen' (Deut. 5, 33 en 12, 28). Men zou dit de bijbelse oorsprong kunnen noemen, hetgeen echter niet wil zeggen, dat dit wél zijn een bijbelse inhoud heeft. Het is gesecculariseerd. Dat ligt trouwens voor de hand. De Ruiter wijst er terecht op, dat wij niet in een theocratische staat leven. Onze samenleving is pluralistisch, het is een samenleving, waarin allerlei geestesstromingen samenvloeien. In een democratie als de onze kan men geen monopoliepositie opeisen, voor welke richting ook. Zij die een christelijke levensovertuiging hebben zullen moeten samspreken met andersdenkenden. Het resultaat kan niet anders dan een compromis zijn.

Welzijn en gerechtigheid

Recht is een wijze van welzijnsbevordering (blz. 15). Het is dus geen verwezenlijking van de gerechtigheidsidee, die richting geeft aan de vorming van het recht is als het ware vacant (blz. 13). Dat komt als ik goed zie hierop neer, dat de gerechtigheidsidee wel vorm kan geven aan politieke strevingen, maar in feite niet ten grondslag ligt aan 'het' recht. Wanneer het werkelijk waar is, dat de gerechtigheidsidee vacant is in een democratische maatschappij, dan blijft ze dit ook als wetten tot stand zijn gekomen, een rechtsstructuur is ontstaan.

Want het is zuiver toevallig of uw dan wel mijn gerechtigheid zegeviert.

Gesteld dat het mogelijk zou zijn te beslissen, dat aan deze wet dit, en aan een andere wet dat gerechtigheidsideaal ten grondslag ligt, dan zou dat nog steeds niet betekenen, dat ze met elkaar accorderen. Aan het positieve recht ligt met andere woorden geen gerechtigheidsidee ten grondslag; hoogstens hebben diverse gerechtigheidsidealen bijgedragen tot de concrete rechtsstructuur. Anders gezegd: een "gerechtigheidsidee" heeft bij De Ruiter meer met de politiek dan met het recht van doen.

Recht als welzijnsbevordering. Dat roept de vraag op, wat dan het eigene is van het recht.

Recht als functie van menselijk welzijn

De Ruiter geeft daarop een duidelijk antwoord. Het recht is primair procesrecht. Daar moet ieder gelijke kansen hebben, moet de zwakke worden beschermd, de rechter onpartijdig oordelen. Het verwerkelijken van maatschappelijke doeleinden "op de wijze des rechts" bepaalt ook het proces van wetgeving: de wetgever moet zich hoeden voor overdreven sanctionering en moet bedacht zijn op controlemogelijkheden (blz. 15). De welzijnsbevordering bepaalt ook de *rechtsvinding*. Deze is "het zoeken van openingen om ondanks de eis van rechtszekerheid (die gehonoreerd moet worden) in de concrete besissing het welzijnsbevorderende karakter van het recht tot uitdrukking te brengen" (blz. 16).

Welzijn en compromissen

Tot zover De Ruiter zoals hij zich in 1976 uitdrukte. Ik meen dat hij tijdens zijn ministerschap zijn denkbeelden niet ontrouw is geworden. Ze lenen zich uitnemend voor het sluiten van compromissen. Dat blijkt onder meer uit het wetsontwerp inzake de abortus, dat hij met zijn collega Ginjaar aan het parlement presenteerde (zitting 1978-1979-15475).

Zoals men weet behelst dat een compromisvoorstel betreffende de toelaatbaarheid van abortus, dat in wezen een compromis is tussen de denkbeelden van enerzijds de CDA, anderzijds de PvdA-VVD. De wetsontwerpen van de kant van de CDA (Stuyt-Van Agt, zitting 1971-1972-11890 en Schaik-Van Leeuwen, zitting 1974-1975-13253) stellen de bescherming van het ongeboren leven op de voorgrond, terwijl de PvdA evenals de VVD de klemtoon legt op de levensomstandigheden van de zwangere vrouw en haar bevoegdheid zelfstandig te kiezen voor dan wel tegen abortus (vgl. de wetsontwerpen zitting 1969-1970-10719, 1974-1975-13302 en 1974-1975-13909). In de wetsontwerpen van CDA-zijde is de principale norm, althans voor de medicus, dat deze om tot abortus te kunnen overgaan ervan overtuigd moet zijn, dat de belangenafweging die kan doen besluiten tot abortus op de juiste wijze tot stand moet zijn gekomen. In de wetsontwerpen van de "andere kant" was de norm, dat de medicus zich ervan vergewist moet hebben dat de vrouw in vrijheid tot het verzoek om abortus was gekomen, zich bewust van haar verantwoordelijkheid jegens zichzelf en de ongeboren vrucht. In het regeringsontwerp Ginjaar-De Ruiter zijn deze normen verdwenen. In ruil daarvoor is de in wezen

prof. mr. G. E. Mulder

processuele norm gekomen, dat iedere beslis-sing tot afbreking van de zwangerschap met zorgvuldigheid wordt genomen en uitgevoerd (M.v.T. p. 10). Vgl. mijn "Abortusproblematiek in het spanningsveld van administratief recht en strafrecht", in Regel en Praktijk (Feestbundel Van Wijbergen, p.87-100, p. 98 v.v.). Op deze wijze worden enerzijds het belang van de vrouw, anderzijds het rechtsgoed van het leven-in-wor-ding als factoren in een verantwoorde besluit-vorming ingebouwd.

Welzijn als filosofisch apriori

Hoe is nu een en ander te beoordelen? Daarbij dient m.i. in het oog te worden gehouden, dat beginselen als door De Ruiter geschetst in staat moeten zijn ook aan de meest fundamentele tegenstelling op het desbetreffende gebied haar plaats toe te wijzen en deze "in beginsel" te overwinnen (blz. 7). Men zou zulke beginselen kunnen noemen transcendentale voorwaarden voor het recht en het denken over het recht, zulks min of meer in Kantiaanse zin. Men zou het ook op een andere wijze kunnen benaderen. De overwinning van de tegenstellingen kan ook worden opgevat in een Hegeliaanse zin als de synthese van natuurrecht en rechtspositivisme door ze op te heffen op een hoger plan. De these van het natuurrecht en de antithese van het positivisme worden gesynthetiseerd in de notie van het algemeen welzijn. Echter zal in beide gevallen moeten vaststaan, dat men het *gehele* recht kan opvatten als verwezenlijking van het algemeen welzijn. Als dat juist zou zijn zou men echter moeten kunnen aantonen, dat het algemeen welzijn het *enige* beginsel is dat ten grondslag mag liggen aan het denken over het recht.

Welnu, dat lijkt moeilijk vol te houden. De Ruiter wijst er zelf op, dat er sprake moet zijn van wel-zijnsbevordering "op de wijze van het recht". Hij geeft daarvan, zoals boven bleek, ook voorbeelden, dat houdt in elk geval in, dat het recht tegenover andere vormen van welzijnsbehartiging een zekere zelfstandigheid geniet. Men zou dit in verband kunnen brengen met de notie van de "sovereiniteit in eigen kring". Deze ligt volgens De Ruiter zelf ten grondslag aan het denken over de onderlinge verhouding van bepaalde samenlevingsverbanden (blz. 6). Ik zou verder willen gaan.

M.i. kan men volhouden, dat het ook een beginsel is dat van grote betekenis is voor het denken

Recht als functie van menselijk welzijn

over recht en staat. Dat de notie nog niet "pas-sé" is moge blijken uit de nog recente dissertatie van B. J. van der Net over "Kringenrechtspraak voor leerkrachten bij het bijzonder onderwijs" (Zwolle 1977). Een ander beginsel van zeer algemene strekking, als zodanig niet door De Ruiter gememoreerd, is dat der vergelding, door Dooyeweerd en de zijnen aangemerkt als de onherleidbare zinkern van het recht. Dat in het verleden wellicht wat al te gemakkelijk is geschermd, zowel met de soevereiniteit in eigen kring als met de vergelding doet aan een en ander niets toe of af. Dat is een verkeerd gebruik van grondbeginselen, dat een juist gebruik niet diskwalificeert.

Welzijn en emancipatie

Trouwens, er zijn nog wel andere invalshoeken voor het denken over het recht te vinden. Ik noem als zodanig de emancipatie, het streven om het recht in dienst te stellen van de bevrijding van de mens. In de trant van Jeremy Bentham zou men als eis kunnen stellen, dat het recht de "greatest freedom for the greatest number" moet realiseren. Anders gezegd: het recht moet gericht zijn op de vergroting van gedragsalternatieven.

Ik heb dit destijds verdedigd in navolging van de socioloog H. van den Berg, die in zijn dissertatie "De sociologie van de hulpverlening" (Meppel 1963) de hulpverlening typeerde als verruiming van alternatieven tegenover de macht die volgens hem een inperking van alternatieven is. Vgl. mijn beschouwing over "Gezag en macht", VU-visies op de mens en maatschappij, Amsterdam-Aalten (1971), biz. 142 v.v. Als voorbeeld gaf ik de regel voor het wegverkeer, dat men rechts dient te houden. Als de regel niet bestond zou men naar believen rechts of links mogen rijden. Invoering van de regel betekent in dit licht een belangrijke gedragsbeperking. Maar nu ieder rechts moet houden wordt het gedrag van de tegenliggers voorspelbaar, zodat men met een minimum aan risico kan passeren. Dat betekent een geweldige vergroting van de verkeersvrijheid en -veiligheid. De schijnbare inperking van de gedragsalternatieven betekent in werkelijkheid een verruiming!

Nu is het vermoedelijk wel mogelijk, het streven naar emancipatie en naar welzijnsbevordering met elkaar in overeenstemming te brengen. Zo kan het honoreren van de leus 'Baas in eigen buik' evengoed worden aangegeven met het

prof. mr. G. E. Mulder

oog op een emancipatoire interesse als uit hoofde van het streven naar welzijnsbevordering. Een van de meest curieuze kreten is wel, dat abortus gewenst kan zijn om te voorkomen, dat aan een ongewenst kind het leven wordt geschonken, dat immers ongewenst, onbemind en dus ongelukkig zal zijn. Dat is weliswaar geen welzijnsbevordering maar onwelzijnsreductie. Uiteraard is de bijkomende gedachte, dat door de abortus het welzijn van de vrouw wordt bevorderd. Maar of welzijnsbevordering en emancipatie altijd samenvallen mag worden betwijfeld. Een andere mogelijkheid wordt aangeduid door het spreekwoord dat wie de wetenschap vermeerderd smart vermeerderd. Hier schijnen welzijn en emancipatie uiteen te lopen. Trouwens, emancipatoire strevingen gaan niet zelden met welzijnsreductie gepaard. De 'dictatuur van de proletarische voorhoede' is daarvan een voorbeeld. Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat althans voorlopig dit meer 'unhappiness' scheidt. Dit uiteraard wel met het perspectief van een gouden toekomst. Ik herhaal: het is natuurlijk mogelijk deze bezwaren weg te retoucheren. Maar dan is het wel de vraag, wat van welzijnsbevordering in de alledagsbetekenis overblijft.

Welzijn en welvaart

Welzijnsbevordering is een plicht van de overheid. Dat kan geredelijk worden toegegeven. Het is echter de vraag, of dat de enige plicht is. Dat aan welzijnsbevordering een bijna allesoverheersende functie wordt toegekend zou kunnen samenhangen met het feit, dat wij een periode van groter wordende welvaart achter ons hebben. In zulk een tijd lijkt alles wat de overheid onderneemt welzijnsbevorderend te kunnen zijn. Het is de vraag, of dat perspectief kan worden gehandhaafd, wanneer de bronnen van de welvaart opdrogen. Dan komt het aan op een zo eerlijk mogelijke verdeling van wat ons nog resteert. Blijft men dan nog steeds roepen om welzijnsbevordering dan wordt de spanning tussen wat sociaal-economisch wenselijk en wat sociaal-economisch mogelijk is steeds groter. Dat bevordert onlustgevoelens.

Rechten en plichten

Het perspectief van de welzijnsbevordering legt een plicht op de overheid. Minder duidelijk is wat in dit perspectief aan de hand is met dege-

Recht als functie van menselijk welzijn

nen die van de welzijnszorg moeten profiteren. Zij zijn de ontvangenden, zij hebben rechten. Hebben zij ook plichten? Over deze problematiek heeft zich in vroeger dagen het natuurrecht gebogen.

Over de vraag of er behalve aangeboren rechten ook aangeboren plichten waren is fel gestreden. Het lijkt niet nodig op te halen hoe de denkers over het natuurrecht in de zeventiende en achttiende eeuw zoals Hugo de Groot, Pufendorf, Christiaan Wolf, Locke, Jean-Jacques Rousseau zich daarover hebben uitgelaten. Een ding lijkt zeker: een natuurrecht met uitsluitend rechten aan de kant van de onderdanen is door geen hunner verdedigd. Tegenover aangeboren rechten stonden aangeboren plichten, waarbij de meningsverschillen in hoofdzaak liepen over de vraag wat logisch voorrang had: recht of plicht. Maar plicht en recht correleerden wel steeds met elkaar. Soortgelijke ideeën zijn ook in de bijbel te vinden. De plicht van de christenen om de overheid te gehoorzamen en belasting te betalen is de keerzijde van de rechtsbescherming die de overheid biedt. Dat blijkt uit Romeinen 13. Ik ben ervan overtuigd, dat dit evenwicht van rechten en plichten ook in het huidige rechtsbestel nog niet aan betekenis heeft ingeboet. Huiverig doet mij staan tegenover de gedachte dat recht enkel een functie is van de welzijnszorg, dat hierin van plichten aan de kant van de 'burger' zo weinig is terug te vinden. De overheid lijkt zodoende op een vogel die bezig is de openstaande snavels van haar jongen vol te stoppen. Met mondigheid in de gebruikelijke zin van het woord heeft dat niet veel uit te staan. Een voorbeeld van een instelling, waarbij niet rechten, maar plichten de toon aangeven lijkt mij voor het heden nog steeds de landsverdediging. Het Wetboek van Strafrecht spreekt over het 'recht' bij de gewapende macht te dienen (art. 28, lid 1 sub 2 Sr.). Maar het lijdt geen twijfel dat dit 'recht' primair een (publieke) plicht is. Vgl. art. 194 GW. Dat dit disciplinerend, inperking van gedragsalternatieven voor degenen die in het militaire apparaat moeten functioneren impliceert, staat voor mij vast. Men kan de dienstplicht niet uitsluitend plaatsen in de sleutel van de welzijnsbevordering.

Ook in de moderne rechtstheorie leeft nog de notie, dat de 'onderdaan' liever gezegd de 'rechtsgenoot' onderworpen is aan elementaire regels en dienovereenkomstig elementaire verplichtingen heeft. Met name vindt men deze gedachte terug in het uiterst belangrijke boek van

prof. mr. G. E. Mulder

H. L. A. Hart getiteld 'The Concept of Law' (Oxford 1961). Deze maakt onderscheid tussen 'primary' en 'secondary rules'. Eerstgenoemde regels zijn de elementaire normen, die het gedrag van de mensen bepalen. De secondary rules zijn de van overheidswege uitgevaardigde regels, die de inhoud van de primary rules nader bepalen, voorschrijven hoe daarin verandering kan worden gebracht en hoe conflicten betreffende de interpretatie en naleving van die regels dienen te worden opgelost. Een systeem van 'rechten' zonder corresponderende plichten is hem vreemd. Volledigheidshalve voeg ik hieraan toe, dat zijn 'concept' niet onweersproken is gebleven. Met name heeft zijn opvolger in Oxford Ronald Dworkin hem bestreden (vgl. diens 'Taking Rights seriously', New Impression, London 1978). Ik meen dat Dworkin er niet in is geslaagd de fundamentele thesen van Hart te weerleggen. Het zou echter te ver voeren nader op de controverse in te gaan.

Besluit; Justitia fundamentum regnorum

Dat er een hechte band dient te bestaan tussen recht en (algemeen) welzijn trek ik niet in twijfel. Een reductie van de taak van de overheid tot handhaving van 'Law and Order', tot handhaving van de status quo zou noodlottig zijn. Ik bestrijd echter, dat het recht zijn bestaansgrond heeft in het algemeen welzijn. Het algemeen welzijn is een te smalle basis om de rechtswerkelijkheid afdoende te verklaren. Recht is niet een functie van algemeen welzijn. Ik zou de these willen omdraaien. Algemeen welzijn is een functie van het recht.

Het algemeen welzijn is niet de hoeksteen van alle recht. Ik denk dat het daarom nadere overweging verdient, of het recht niet toch te maken heeft met de verwezenlijking van de gerechtigheid, hetgeen, zoals we zagen, door De Ruiter wordt ontkend. Volgens hem is de gerechtigheidsidee immers vacant. Welnu, dat geloof ik niet. Er kan strijd zijn over wat recht en onrecht is, maar dat behoeft aan een gemeenschappelijke grondovertuiging niet in de weg te staan. Aan de weduwe en de wees wordt recht gedaan, niet in de eerste plaats om hun welzijn te bevorderen, maar omdat hun onrecht is aangedaan. Na tijden van onrecht breekt het inzicht baan dat het recht de grondslag van het gezag moet zijn: 'Justitia fundamentum regnorum'. De

Recht als functie van menselijk welzijn

prof. mr. G. E. Mulder

gerechtigheidspercepties kunnen variëren van plaats tot plaats en van tijd tot tijd. Maar de gerechtigheidsidee is nimmer geheel vacant. Daardoor kunnen wij 'gerichtet', maar ook 'gerettet' worden.

Naschrift

Bovenstaande beschouwing schreef ik op uitnodiging van de redactie van Antirevolutionaire Staatskunde. Men wenste een kritische uiteenzetting van de denkbeelden van de huidige mi-

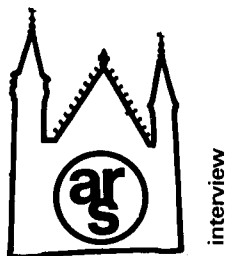
nister van Justitie. Ik ben mij pijnlijk bewust, dat de basis daarvoor vrij smal is. Het is heel goed mogelijk, dat de toekomst zal leren, dat de verschillen tussen De Ruiter en mij niet zo groot zijn als ik heb doen voorkomen. Ik hoop, dat hij zich in de toekomst vaker op rechtsfilosofisch terrein zal begeven.

Ondanks de kritiek die ik heb wil ik graag blijk geven van bewondering voor wat hij hier reeds heeft gepresteerd. Wat ik zelf heb betoogd, beschouwe men als een aantal overwegingen naar aanleiding van de rectorale oratie van De Ruiter.

Gesprek met minister Van Trier

dr. G. Puchinger

Gesprek met minister Van Trier

door dr. G. Puchinger

'Ik denk dat in ieder geval het beleidsterrein Wetenschapsbeleid als een afzonderlijk onderwerp van Staatszorg zal blijven bestaan. In vorige kabinetten is Wetenschapsbeleid aanvankelijk behandeld door de minister van Onderwijs en Wetenschappen; in de laatste twee kabinetten is er een afzonderlijke minister voor Wetenschapsbeleid geweest. En ik meen dat er verschillende argumenten zijn om deze situatie voorshands te handhaven.

Ten eerste is het zo dat wetenschap en technologie van zodanig belang zijn voor de ontwikkeling van onze samenleving, dat voor een op de toekomst gericht beleid een afzonderlijke minister gewenst is.

In de tweede plaats: vele gebieden van wetenschappelijk werk raken verschillende vakministeries en worden in verschillende onderzoekinstellingen bewerkt. Dit leidt tot de noodzaak van coördinatie. Voorbeelden van dergelijke gebieden zijn: technologische vernieuwing in overheid en bedrijfsleven, ontwikkelingssamenwerking, energie, milieu, demografische ontwikkeling.

In de derde plaats: vele vakdepartementen zijn niet zodanig ingericht dat de gevolgen op middellange en lange termijn van ontwikkelingen in wetenschap en technologie in de centrale beleidsontwikkeling van die departementen voldoende tot hun recht komen. Bij de minister voor Wetenschapsbeleid dient een speciale

Dr. ir. A. A. Th. M. van Trier (54) is minister van Wetenschapsbeleid. Hij vervult de vacature in het kabinet die ontstaan is door het overlijden van de heer Peijnenburg op 1 april 1979. Hij studeerde aan de Technische Hogeschool te Delft en promoveerde in 1953 op een proefschrift, getiteld 'Guided electromagnetic waves in anisotropic media'. Na verbonden te zijn geweest aan het Natuurkundig Laboratorium van Philips te Eindhoven, volgde in 1957 zijn benoeming tot hoogleraar electrotechniek aan de Technische Hogeschool aldaar. Van 1969-1971 was hij tevens rector-magnificus aan deze instelling. In 1971 werd de heer Van Trier benoemd tot voorzitter van de Centrale Organisatie TNO. Sinds 1973 was hij voorzitter van de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid.

deskundigheid te worden ontwikkeld van waaruit ondersteuning kan worden geboden bij de beleidsontwikkeling van de vakdepartementen. In de vierde plaats doen er zich herhaaldelijk nieuwe ontwikkelingen voor die niet passen in het beleidsterrein van één van de vakministers

Gesprek met minister Van Trier

die toch een samenhangend overheidsbeleid vereisen. Als actuele voorbeelden kunnen worden genoemd de informatietechnologie en de biotechnologie.

In de vijfde plaats: we hebben een aantal onderzoekinstellingen, zoals TNO, die diensten verlenen aan diverse departementen. Het is goed dat een eigen minister voor zo'n organisatie verantwoordelijk is'.

Hiermee besloot dr. ir. A. A. Th. M. van Trier, oud-hoogleraar aan de Technische Hogeschool te Eindhoven, om tien uur 's avonds een drie uur lang durend gesprek over zijn werkzaamheden als minister zonder portefeuille belast met Wetenschapsbeleid.

Politiek gezien is hij de 'jongste' minister, want hij is de opvolger van minister Peijnenburg, die in april 1979 stierf. Bovendien timmeren de ministers voor Wetenschapsbeleid doorgaans minder langs de weg dan de meeste andere ministers. Hun gebied is tamelijk technisch en ligt eigenlijk dicht bij de wetenschap dan bij de politiek.

Om al deze redenen was ik erg benieuwd wat deze 'nieuwe' minister over dit nog 'jonge' departement zou vertellen. Het konden uiteraard niet meer dan diverse indrukken zijn, maar die deelde hij als bèta-man dan ook heel exact mee. We hebben de drie uur dat we bijeen waren heel intensief gewerkt, en daaruit ontstond het volgende gesprek.

U bent in mei 1979 minister geworden. Had u dat ooit gedacht?

'Nee, dat had ik eigenlijk niet verwacht. Het is duidelijk plotseling op mij afgekomen door het onverwachte overlijden van minister Peijnenburg. Ik was aan mijn tweede ambtsperiode bezig als voorzitter van de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid, en ik weet dat mijn werkzaamheden daar en mijn ervaringen bij TNO alsmede mijn ervaring van vijftien jaar hoogleraarschap te Eindhoven, en daarvóór nog een aantal jaren industriële ervaring, dat dat alles met elkaar leidde tot de vraag of ik deze functie voor de resterende kabinetsperiode wilde overnemen. Maar als deze bijzondere omstandigheid van het overlijden van minister Peijnenburg er niet was geweest, was ik nooit gevraagd en had ik ook geen ambitie gehad in deze richting.

Toen de vraag om minister te worden tot mij

dr. G. Puchinger

kwam, heb ik dat echter toch bewust gedaan omdat dit nu eenmaal een beleidsterrein is dat mij erg lief is, en ik hoopte toen ik begon — en dat hoop ik vandaag nog — te kunnen consolideren en uitbreiden wat mijn ambtsvoorgangers Trip en Peijnenburg hebben verricht'.

Hoe denkt u terug aan uw ambtsvoorganger minister Peijnenburg?

'Ik heb de heer Peijnenburg pas intensief ontmoet toen hij minister was en ik voorzitter van de Adviesraad voor Wetenschapsbeleid, de RAWB. Ik had minstens wekelijks contact met hem. Ik geloof dat we een erg open verhouding hadden in die periode, en ik heb de zekerheid dat ik hem in die periode op veel momenten van dienst heb kunnen zijn, omdat hij verantwoordelijk was voor een beleidsterrein dat hij uit eigen ervaring niet goed kende, maar dat hij toch, dank zij zijn algemene politieke ervaring met behulp van zijn directoraat-generaal en zijn adviseurs, heel goed heeft behartigd.

Wanneer ik aan Peijnenburg als persoon denk, dan is de overheersende indruk die van een beminnelijke Zuidnederlander, die zonder pose in zijn sociale contacten en in zijn officiële functie helemaal zich zelf bleef. Ik denk dat hij zwaar getild heeft aan het ministersambt, maar ik weet ook dat hij in het kabinet een belangrijke bindende rol heeft gespeeld'.

Hoe bevalt u het ministerschap?

'Je kunt niet zeggen: dit is werk dat voor honderd procent aangenaam of onaangenaam is; maar kort gezegd is mijn ervaring dat het mij redelijk bevalt. Het is natuurlijk heel iets anders als beleidsadviseur werkzaam te zijn dan als verantwoordelijk voor het gehele beleidsterrein. Maar ik moet zeggen dat zowel in het kabinet als in de verhouding met de Volksvertegenwoordiging en met mijn directoraat-generaal constructief werken heel goed mogelijk is. Ik heb de indruk dat in brede kring begrip bestaat voor het belang van wetenschap en technologie, voor de maatschappij die wij voor de toekomst nastreven, en dat daarom voldoende ruimte wordt geboden om op dit gebied, dat uiteraard veel overlapping heeft met de beleidsterreinen van diverse vakdepartementen, initiatieven te nemen en tot uitvoering te brengen'.

Welke initiatieven bijvoorbeeld?

'Om bepaalde terreinen, die onvoldoende aan-

Gesprek met minister Van Trier

dr. G. Puchinger

dacht krijgen, intensiever te gaan bewerken, bijvoorbeeld de micro-electronica, of arbeidsmarkt-onderzoek of onderzoek in de maritieme sector of in brede zin in de industriële innovatie. Dat zijn dan enkele voorbeelden van initiatieven die betrekking hebben op de inhoud van wetenschappelijk en technologisch onderzoek- en ontwikkelingswerk. Daarnaast zijn er initiatieven om de organisatie of de doelmatigheid van wetenschappelijke instellingen te verbeteren en om de coördinatie tussen verschillende overheidsdepartementen en onderzoekinstellingen waar nodig te verbeteren'.

Gevoelt u zich al één met het kabinet?

'Daar kan ik zonder reserve met *Ja* op antwoorden. Ik heb dit kabinet ervaren als een groep die ook in heel moeilijke vraagstukken bereid is tot een gemeenschappelijke opstelling te komen. We hebben nu juist weer een heel moeilijke periode voor het sociaal-economisch beleid. Laat ik de dag dus niet prijzen, voor het morgenavond is, want morgen vergaderen we weer over die problemen.

Ik heb de overtuiging dat deze eenheid van optreden van het kabinet in heel bijzondere mate te danken is aan de wijze waarop de minister-president aan de beraadslagingen leiding geeft. De heer Van Agt heeft de gave om bestaande verschillen van inzicht te relativeren en door voortgezette discussie te verkleinen. U mag gerust zeggen: ik bewonder hem'.

Hoe zijn uw indrukken over uw contact met de beide Kamers?

'Het is natuurlijk zo dat het terrein van Wetenschapsbeleid politiek minder gevoelig ligt, waardoor de tegenstellingen tussen de politieke partijen over mijn beleid veel minder scherp zijn dan in vele andere sectoren. Ik heb ervaren dat in de Vaste Commissie voor Wetenschapsbeleid, waarin alle grote fracties zijn vertegenwoordigd, heel duidelijk de overtuiging bestaat dat Wetenschapsbeleid als afzonderlijk gebied van overheidszorg verder tot ontwikkeling moet worden gebracht, en ik mag zeggen dat ik in mijn ontmoetingen met de Tweede Kamer steeds het gevoel heb gehad een bijzonder opbouwende kritiek te ontmoeten.

Wat de Eerste Kamer betreft, daar heb ik door mijn korte ambtsperiode nog weinig directe contacten gehad, maar bij de algemene politieke beschouwingen in de Senaat viel mij op dat van

uit enkele fracties wensen en gedachten naar voren kwamen, die mijn beleid rechtstreeks raken'.

Hoe zijn uw religieuze en politieke achtergronden?

'Mijn religieuze achtergrond is heel duidelijk katholiek: ik kom uit een Brabants katholiek gezin, waarbij kerk en kerkelijk leven een centrale plaats innamen. Ik ben geboren in Brabant en getogen onder de rook van Rotterdam en woon nu weer in Brabant. Ik heb gestudeerd in Delft. Naast mijn werk heb ik mij nog al met wat kerkelijke en maatschappelijke zaken bezig gehouden. Ik ben begin jaren zestig voorzitter geweest van de Stichting 'Bedrijfsapostolaat Eindhoven', vergelijkbaar met de werkzaamheden van 'Kerk en Evangelie' in de protestantse kring. Ik heb bovendien een aantal jaren meegewerkt aan het tot stand komen van de Eindhovense Studentenparochie. Tot mijn benoeming als minister was ik bijvoorbeeld voorzitter van een ziekenhuisbestuur en lid van het stichtingsbestuur van de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Ik ben eigenlijk nooit politiek actief geweest, maar ben wel altijd verwant geweest met de KVP-kring en heb er altijd op gestemd'.

Waarom bent u lid van de KVP?

'Nou, ik was geen lid van de KVP, tot ik dit ambt ging bekleden. Dat hangt samen met het feit dat ik voordien nooit politiek actief ben geweest. Maar toen mij gevraagd werd dit ambt te gaan vervullen als CDA-minister, ben ik lid geworden van het CDA én van de KVP. Dat was uiteraard geen voorwaarde om minister te worden, maar ik heb het gewoon gedaan, nu ik politiek actief werd.

Er zijn twee redenen waarom ik mij in het CDA en in de KVP goed thuis voel, of als u wilt, in de confessionele structuur. De eerste reden is de levensbeschouwelijke grondslag van die richting waaraan ik hecht, en de tweede reden is de centrum-politieke opstelling van een politieke groepering als het CDA, die ruimte laat voor individuele ontplooiing, maar daarnaast sterk de nadruk legt op de verantwoordelijkheid voor de ander, en die daarmee de tegenstellingen tussen liberale en socialistische opvattingen overbrugt. Is dat duidelijk?'

O ja, héél duidelijk.

Gesprek met minister Van Trier

dr. G. Puchinger

'Nou, dat is wat ik hierover zeggen wilde'.

Welke hobby's hebt u?

'Mijn hobby's! Wel, ik zou zeggen: in tijden dat ik wat méér gelegenheid had om mijn dagen te vullen met bezigheden die mij dierbaar zijn, was het zo dat ik erg graag muziek maakte'.

Welk instrument?

'Piano ...'

En welke componist vooral?

'Chopin ...'

Waarom vindt u die speciaal mooi?

Dat zal waarschijnlijk met mijn romantische inslag te maken hebben. Verder houd ik erg van wandelen. We zijn in de vakantie liefst buiten en ik wandel dan graag in de Alpen. Er was een tijd dat mijn zoon achter mij aansjokte; nu sjok ik al achter hem aan als we in de bergen wandelen. Ik houd ook erg van het werken in de tuin en alles wat daar bij hoort. Maar ik moet wel zeggen dat ik daar de laatste tijd weinig meer aan ben toegekomen'.

Wat denkt u van de samenwerking met de VVD in het kabinet?

'Ja, ja ... Ik denk dat je moet zeggen — maar het is bijna triviaal dat nog eens op te merken — dat het CDA door zijn centrumopstelling in beginsel zowel met de VVD als met de zogenaamde progressieve partijen tot coalitievorming kan komen. In de huidige constellatie is gebleken dat het op basis van de partijprogramma's van CDA en VVD mogelijk is tot een regeerakkoord te komen, dat stand heeft gehouden ondanks uiterst moeilijke omstandigheden. Ik meen dat vastgesteld mag worden dat beide regeringspartners redelijk loyaal samenwerken. Je moet het niet idealiseren, maar het gaat, en in ieder geval zijn de persoonlijke verhoudingen binnen het kabinet heel goed. Misschien hebben anderen u dat ook al gezegd, maar ik beaam dat dan, want het is gewoon zo'.

Hoe is de afgrenzing van uw 'departement' ten aanzien van het departement van Onderwijs en Wetenschappen?

'Wetenschapsbeleid is voorshands onderge-

bracht in het departement van Onderwijs en Wetenschappen, met een eigen directoraat-generaal onder leiding van dr. E. van Spiegel; maar dat wil niet zeggen dat de afgrenzing van het eigen gebied uitsluitend naar Onderwijs en Wetenschappen van belang is; ook de afgrenzing naar andere vakdepartementen speelt een rol.

Aanvankelijk was de functie van de minister van Wetenschapsbeleid in feite beperkt tot een coördinerende, een bewindsman dus die nauwelijks eigen fondsen beheerde, maar die betrokken was bij het beleid van zijn collega's in het zogenaamde *Concerted Action-model*, het model van de gezamenlijke actie. Dit impliceert dat belangrijke beslissingen met betrekking tot wetenschappelijk onderzoek en ontwikkeling door de onderscheidene vakministers slechts genomen kunnen worden in overeenstemming met de minister van Wetenschapsbeleid. Een belangrijk instrument daarbij is het wetenschapsbudget, dat jaarlijks door de minister voor Wetenschapsbeleid wordt aangeboden aan de Staten-Generaal, en waarin alle begrotingsposten, betrekking hebbend op research en ontwikkeling, zijn samengebracht.

Aan deze coördinerende taak zijn in de loop van de laatste jaren geleidelijk andere elementen toegevoegd. Zo is de minister van Wetenschapsbeleid de centrale instantie voor TNO, voor het ruimtevaartonderzoek, voor het maritieme onderzoek en voor andere activiteiten. Ook heeft hij de verantwoordelijkheid gekregen voor een gedeelte van het innovatiebeleid, met name waar dit betreft research en ontwikkeling ten dienste van deze innovatie'.

Wat verstaat u onder innovatie?

'Ik ben blij dat u die vraag stelt, omdat deze mij opnieuw de gelegenheid geeft te zeggen dat innovatie niet iets nieuws is, dat de laatste jaren is uitgevonden, maar dat het een naam is die in zwang is gekomen, om het proces van technologische vernieuwing aan te duiden, dat resulteert in nieuwe producten, nieuwe productieprocessen of nieuwe vormen van dienstverlening. Is dat duidelijk?'

Kunt u van het laatste voorbeelden geven?

'Wanneer ik van de verschillende categorieën voorbeelden mag geven, dan denk ik bij de producten aan bijvoorbeeld rekenmachines of in het algemeen aan alle op de micro-electronica gebaseerde producten.

Gesprek met minister Van Trier

dr. G. Puchinger

Bij productieprocessen kan gedacht worden aan allerhande chemische, fysische en biochemische processen voor de vervaardiging van half-fabrikaten en eindprodukten.

En in de sector van de dienstverlening kan gedacht worden aan geheel nieuwe vormen van communicatie en informatieverzorging. En bij de bankwereld aan de automatisering van velerlei bankhandelingen.

Dit in het algemeen over de afgrenzing, waar u naar vroeg. Ten aanzien van Onderwijs en Wetenschappen bestaat deze verhouding met name met betrekking tot het universitaire onderzoek, waarbij mijn departement bij de beleidsvorming betrokken is; ik denk ook aan ZWO, de Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek, waarbij het beleid van Onderwijs en Wetenschappen in overeenstemming met dat van Wetenschapsbeleid wordt bepaald'.

U is een minister zónder portefeuille, maar mét een naam: Wetenschapsbeleid?

'Het antwoord op deze vraag sluit aan op wat ik zojuist heb gezegd. Er was aanvankelijk een náám, maar weinig in de 'portefeuille'. In de loop van de jaren zijn er een aantal duidelijke bevoegdheden geformuleerd, in de sfeer van de coördinatie, het initiëren van nieuw onderzoek en het stimuleren van onderzoeksprogramma's, waarvoor de middelen deels in beheer zijn bij Wetenschapsbeleid.

Om dit in concrete termen uit te drukken: Wetenschapsbeleid beschikt over een aantal miljoenen voor zijn coördinerende activiteiten, over het zogenaamde stimuleringsfonds van een f 10.000.000,— en over een fonds voor innovatiegericht research- en ontwikkelingswerk, dat momenteel ongeveer f 30.000.000,— bedraagt, en dat zich in enkele jaren moet ontwikkelen tot ongeveer f 60.000.000,—.

Trip had het wat moeilijker, want hij had als uitsluitend coördinerend minister minder armslag. Ik ben zijn adviseur geweest als RAWB-voorzitter, zoals ik u al eerder vertelde'.

Kan men nu zeggen dat minister Pais het Wetenschapsbeleid op korte termijn verzorgt en u het beleid op lange termijn bepaalt?

'Ik zou dat zo niet zeggen. U moet het zo zien dat Wetenschapsbeleid zich met wetenschappelijk onderzoek bezig houdt, niet alleen inzake de universiteiten, waar collega Pais de scepter zwaait, maar ook met alle andere wetenschap-

pelijke activiteiten die door de overheid worden gefinancierd. Daarom is het onderscheid van korte en lange termijn tussen Onderwijs en Wetenschappen én Wetenschapsbeleid niet erg relevant, want Wetenschapsbeleid houdt zich met korte én lange termijnbeleid bezig.

Ik denk dat ik er wel aan zou mogen toevoegen dat op de minister voor Wetenschapsbeleid in het bijzonder de verantwoordelijkheid rust om te trachten de ontwikkelingen in wetenschap en technologie zo goed mogelijk te onderkennen en de toepassingen te richten op de maatschappij die ons voor ogen staat'.

Loopt zo'n samenwerking tussen u en Pais in de praktijk gemakkelijk?

'Eh ... ja ... Zeker niet moeilijker dan met andere ministers met wie ik samenwerk. Het valt overigens niet te ontkennen dat de positie van een coördinerend minister niet altijd even eenvoudig is, om de al eerder genoemde reden dat zijn bemoeienissen zich gedeeltelijk uitstrekken over beleidsterreinen die primair behoren tot de verantwoordelijkheid van zijn collega's. Maar ik kan toch zonder reserve zeggen dat ik in mijn verhouding met mijn collega's voldoende armslag heb om mijn functie wáár te maken, waarbij het overigens ook geen verbazing zal wekken wanneer ik opmerk dat op ambtelijk niveau er interdepartementaal wel eens sprake is van competentiekwesties, als u begrijpt wat ik bedoel'.

Bent u niet bang dat technologie en bureaucratie ons boven het hoofd groeien, óf is het juist uw beleid die te kanaliseren?

'Ik denk dat u daar een van de meest centrale vragen stelt die in de huidige ontwikkeling met betrekking tot de technologie aan de orde zijn. Men behoeft nog niet zover te gaan in zijn fantasieën als Orwell — we zijn nu bijna bij 1984! — om vast te stellen dat wij leven in heel ondoorzichtige, grote structuren, waarin gemakkelijk het gevoel ontstaat dat ons leven bepaald wordt door krachten en omstandigheden die wij niet meer doorzien en die wij niet beheersen.

Het gaat hier vandaag vooral om de bijzonder ingrijpende ontwikkelingen op het gebied van de informatietechniek, die onder meer diepgaande invloed heeft op de aard van ons werk en onze werkomstandigheden en op het functioneren van het openbaar bestuur. In mijn opvatting is het niet zinvol dergelijke technologische ontwikkelingen te ontkennen, maar wij moeten juist

Gesprek met minister Van Trier

dr. G. Puchinger

proberen door opleiding, voorlichting en informatie te bereiken dat mensen weten wat er gaande is. En ik denk bovendien dat door de organisatie van het bestuur van de dienstverlening en van het bedrijfsleven veel gedaan kan worden aan het behoud van goed sociaal contact en van zinvolle arbeid. Ik wil er in dit verband nog op wijzen dat mijn voorganger, minister Peijnenburg, vorig jaar een brede studiegroep heeft ingesteld, om de regering te adviseren over de maatschappelijke gevolgen van de invoering van micro-electronica. Deze Commissie-Rathenau heeft niet alleen nagedacht over de gevolgen in de sfeer van de werkgelegenheid — uiteraard al een héél belangrijk gebied! — maar ook over de maatschappelijke gevolgen in bredere zin, zoals de mogelijke centralisatie van macht, de vereenzaming, de bescherming van de privacy en andere wezenlijke belangen. Om terug te komen op uw vraag, zou ik die als volgt willen beantwoorden: we moeten oppassen dat de technologie ons niet gaat beheersen, maar ervoor zorgen dat wij een verantwoord gebruik maken van nieuwe technologische hulpmiddelen om de kwaliteit van ons bestaan te verbeteren'.

Hebben de diverse partijen, in casu het CDA, een eigen opvatting over wetenschapsbeleid? Zijn er duidelijke alternatieven?

'Ik gaf in het begin van ons gesprek al aan dat de tegenstellingen op mijn beleidsgebied wat minder hevig zijn dan elders. Voor wat het CDA betreft, het volgende.

In de visie van het CDA op wetenschapsbeleid staan heel centraal begrippen als rentmeesterschap en dienstbaarheid. Het gaat er om dat wij — staande in de christelijke traditie — verantwoord omgaan met de schepping, d.w.z. met het leven van deze en komende generaties (genetische experimenten), met het milieu, met energie en grondstoffen. Het gaat ook om het bevorderen van een structuur van de samenleving — nationaal en internationaal — waarin mensen tot hun recht komen en in harmonie met elkaar kunnen leven.

Wat verstaat u onder sectorale innovatie?

'Deze vraag kan ik het beste beantwoorden uitgaande van de *Nota Selectieve Groei*, door minister Lubbers uitgebracht onder het vorige kabinet, waarin naast de doelstelling van economische groei als doel op zichzelf, ook het begrip *se-*

lectiviteit werd ingevoerd. Hiermee werd bedoeld dat bij de nagestreefde groei tevens moest worden bereikt dat de daarmee samenhangende milieubelasting, de energieconsumptie, het gebruik van de ruimte (ruimtelijke ordening) en de internationale arbeidsverdeling zich in de gewenste richting zouden ontwikkelen.

Dit betekent dat een land als Nederland moet streven naar nieuwe producten en productieprocessen en naar nieuwe economische activiteiten, die aan de zojuist gestelde eisen voldoen. Wanneer u nu spreekt over *sectorale* innovatie, dan zou ik dat begrip willen koppelen aan de notie selectieve economische ontwikkeling, die ik zojuist heb aangeduid. Hetgeen bijvoorbeeld wil zeggen dat bepaalde bedrijfstakken, met name die waarin een hoge toegevoegde waarde bestaat, en waarin gunstige milieu- en energieverhoudingen bestaan, moeten worden bevorderd'.

Práten en vergaderen degenen die aan onderzoek moeten doen niet te veel, zodat men al spreekt over een zich zelf opetende slang?

'Ik geloof dat dit een belangrijk punt is, want we moeten inderdaad oppassen dat *in* de onderzoekinstellingen èn aan de kant van de overheid niet al te veel werkkraft opgeëist wordt met het overleggen over structuren, over organisaties en reorganisaties, waardoor het onderzoek zelf in de verdrukking komt of dreigt te komen. Ik denk dat men eenvoudig moet vaststellen dat er in de afgelopen jaren, met name in de universiteiten — al kan het voor mij gevaarlijk zijn dat zo maar te zeggen — wel eens gevluucht is in het *praten over* onderzoek in plaats van het *doen van* onderzoek'.

Wie stelt de prioriteiten vast van uw beleid?

'Ja, de prioriteiten . . .

Kijk, wij hebben een paar algemene doelstellingen van het Wetenschapsbeleid. Dat is in de eerste plaats: afstemmen van het onderzoek op de prioriteiten, die in de samenleving naar voren komen, waartoe ook behoort de noodzaak van zuiver wetenschappelijk onderzoek. Dit is natuurlijk nog geen antwoord op uw vraag, maar daar kom ik zo op!

Allereerst wil ik opmerken dat bij de samenstelling van onderzoekprogramma's een onmisbare rol werd en wordt vervuld door de wetenschapsorganen en onderzoekinstellingen die door de overheid in het leven zijn geroepen en worden gefinancierd. Het is in die instanties dat de des-

Gesprek met minister Van Trier

dr. G. Puchinger

kundigen zijn geconcentreerd die de wetenschappelijke mogelijkheden kunnen overzien en die in vele gevallen ook zicht hebben op de maatschappelijke belangen die hiermee gemoeid zijn. Nu de middelen relatief schaarser worden en nu zoveel vraagstukken in de samenleving onze — ook politieke — aandacht opeisen, wordt de noodzaak van een meer evenwichtige allocatie van geld en een meer samenhangende en doelgerichte programmering steeds sterker.

Wat er nu de afgelopen jaren gebeurd is, is dat er verschillende instrumenten zijn ontwikkeld om onderzoekprogramma's zo goed mogelijk af te stemmen op de maatschappelijke doeleinden die moeten worden gediend. Ik denk aan nationale programma's voor belangrijke terreinen als energie-onderzoek, milieu-onderzoek, arbeidsmarktonderzoek en demografisch onderzoek, welke programma's door daartoe gevormde stuurgroepen zijn ontwikkeld.

Daarnaast kan ik noemen de zogenaamde sectorraden, die bedoeld zijn om meerjarenprogramma's in hoofdlijnen te ontwikkelen voor het onderzoek dat door de overheid wordt gefinancierd. Deze raden zijn tripartite samengesteld, namelijk uit vertegenwoordigers van de onderzoekers, van de gebruikers en van de overheid.

Voor de algemene vraagstukken van wetenschapsbeleid beschikt de regering over de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid, de RAWB, die ik al eerder noemde. Deze raad brengt jaarlijks een advies uit over onder andere wenselijke accentverschuivingen en over specifieke ontwikkelingen die zijns inziens noodzakelijk zijn.

Mede op basis van de adviezen en suggesties van deze organen en op basis van overleg met de wetenschapsorganen komt de overheid tot beleidsbeslissingen. Belangrijke beslissingen worden genomen in de ministerraad, na voorbereiding in het Interdepartementaal Overleg Wetenschapsbeleid (IOW).

Werkt ZWO niet te technocratisch?

'Nee, dat geloof ik niet. De functie van ZWO is om kwalitatief goed onderzoek te bevorderen. Die kwaliteit is gegarandeerd doordat onderzoekvoorstellen door deskundigen worden bezien, alvorens de middelen voor het onderzoek worden toegewezen. Men noemt dat wel *judgment by peers*, beoordeling door de beste vakgenoten'.

Zou Karl Marx voor een boek als 'Das Kapital' vandaag ZWO hebben gekregen?

'Ja, weet u . . . ik ben niet voldoende deskundig om Marx en zijn *Kapital* precies te kunnen plaatsen in het kader van zijn en onze tijd. Maar ik denk dat dit werk als een wetenschappelijk werk zou zijn onderkend, waarin historische, politico-logische en sociologische beschouwingen voorkomen, die in de betreffende afdelingen van ZWO tot positieve adviezen zouden hebben kunnen leiden.

Ik denk dat je mag zeggen dat ZWO geen sterke politieke vooringenomenheid kent'.

Welke directe beleidsdoeleinden wilt u nog tijdens deze kabinetsperiode verwezenlijken?

'Welke directe doeleinden . . . Ik heb de merkwaardige positie dat ik geen hele kabinetsperiode meemaak, maar een halve.

Ik heb toen ik deze functie aanvaardde te kennen gegeven, dat ik als mijn voornaamste opgave beschouwde een aantal activiteiten, die door mijn voorganger waren begonnen, tot een goed einde te brengen. Daartoe behoorde in de eerste plaats de publikatie van de Innovatienota, die intussen heeft plaats gevonden, en die nu in uitvoering komt. Daartoe behoorde ook het verder inhoud geven aan de verantwoordelijkheid van de minister van Wetenschapsbeleid voor enkele bijzondere terreinen zoals het ruimte-onderzoek en het maritieme onderzoek. Voorts kan ik hier noemen de voltooiing van de reorganisatie van TNO, waartoe door het vorige kabinet reeds was besloten, en die in deze kabinetsperiode moet worden geëffectueerd.

Naast deze consolidatie van in gang zijnd beleid zijn er nog enkele punten waarmee ik graag een begin zou willen maken.

Ik noem in de eerste plaats de informatica en de informatietechnologie, waar dringend behoefte bestaat aan een versterkt en samenhangend overheidsbeleid. Bij dit vraagstuk zijn diverse departementen betrokken.

Ik heb met instemming van het kabinet en van de Kamer mij genomen om in het aanstaande najaar als onderdeel van het wetenschapsbudget een beschouwing te leveren over dit beleidsterrein en over de wijze waarop dit op kabinetsniveau moet worden bevestigd.

Een ander punt betreft de belangrijke ontwikkelingen in de biochemie en de daarop gebaseerde biotechnologie. Naar mijn stellige overtuiging ligt hier een van de belangrijkste groeisectoren

Gesprek met minister Van Trier

dr. G. Puchinger

voor het komende decennium, zowel wat betreft de fundamentele wetenschap als wat betreft de toepassingen. Wij zijn bezig voor dit terrein een zogenaamde Verkenningscommissie in te stellen, die zal rapporteren over de stand van zaken in Nederland over de wenselijke ontwikkelingen

en over het overheidsbeleid dat ter zake zal moeten worden gevoerd.

Er ligt hier een duidelijke relatie met de Innovatienota, omdat verwacht moet worden dat juist in de biotechnologie omvangrijke nieuwe industriële activiteiten zich zullen voordoen'.

Den Haag, 14 februari 1980.

Enkele kanttekeningen bij de weergave van een gesprek over oecumene en politiek

J. E. van Veen

Enkele kanttekeningen bij de weergave van een gesprek over oecumene en politiek

door J. E. van Veen

Ter inleiding

Met grote interesse heb ik de weergave van het gesprek over de oecumene en politiek in het december-nummer van AR-Staatkunde gelezen. Deze materie boeit mij zeer. Dagelijks bezig op het terrein van kerk en samenleving, wordt ik telkens met dit spanningsveld geconfronteerd. Bij lezing had ik nogal eens de neiging eigen ideeën in het gesprek in te brengen. Een fictie natuurlijk. Het gesprek was gevoerd. Wat ik onder ogen had was slechts de weergave. Vandaar nu deze poging om ongevraagd toch nog een paar kanttekeningen te maken bij het eerste deel van het gesprek. Dat wil zeggen over de verantwoordelijkheid van de kerk voor maatschappij en politiek.

Instituut en gemeenschap

In de geschiedenis na de Franse revolutie vormen zich langzamerhand in ons land verschillende politieke partijen. Partijvorming op confessionele grondslag vindt ook plaats, deels voortgekomen uit emancipatiedrang van achtergestelde groepen, deels ontstaan rond de schoolstrijd. Bij

Ds. J. E. van Veen is secretaris van de Raad voor de Zaken van Overheid en Samenleving van de Nederlandse Hervormde Kerk en tevens van de Sectie voor Sociale Vragen van de Raad van Kerken in Nederland.

Hij maakt enige kanttekeningen bij het gesprek over Oecumene en politiek dat werd opgenomen in decembernummer 1979 van AR-Staatkunde.

deze confessionele partijvorming is vrij snel de vraag naar de verhouding van kerk en politieke partij aan de orde gekomen. Abraham Kuypers introduceerde daarbij het onderscheid van de kerk als instituut en als organisme. Het instituut is volgens hem ambtelijk verantwoordelijk voor de verkondiging van de heilsboodschap, voor de viering van de sacramenten, voor catechese, pastoraat en armenzorg, e.d. Binnen de kerk als organisme krijgen de gemeentelieden, de christenen, de leken als leden van het volk van God een veel grotere plaats en eigen verantwoordelijkheid. Zij zijn het die in allerlei christelijke organisaties zorg dragen voor een christelijk milieu in de samenleving. Zij zijn het die ook tot de kerstening van de samenleving een bijdrage leveren. Zo is de christelijke jongerenorganisatie, de christelijke vrouwenvereniging, de christelijke school, de christelijke universiteit, de christelijke vakbeweging, de christelijke werkgeversorganisatie en de christelijke anti-revolutionaire partij ontstaan. Abraham Kuypers huldigt daarbij het principe van een ruime mate van soevereiniteit in eigen kring.

Aan rooms-katholieke zijde kennen we deels hetzelfde verschijnsel. Ook daar speelt het emancipatie-proces een grote rol. Van soeverei-

Enkele kanttekeningen bij de weergave van een gesprek over oecumene en politiek

J. E. van Veen

niteit in eigen kring is daar echter veel minder sprake. De kerk als instituut heeft via de geestelijke verzorgers, de 'bisschoppelijke commissarissen', in alle deelkringen een grote invloed.

In hervormde kring is de situatie enigszins anders. Dat heeft te maken met de nauwe verwevenheid van onze vaderlandse geschiedenis en de Hervormde Kerk. Deze kerk is eeuwenlang een vorm van staatskerk geweest en heeft daarna nog lange tijd het karakter van volkskerk behouden.

Dat begrip volkskerk wordt sinds de nieuwe kerkorde in 1951 niet meer gehanteerd, hooguit om aan te geven dat de kerk zich krachtens haar opdracht en geschiedenis betrokken weet op de Nederlandse samenleving.

In deze kerkorde heeft zij namelijk aan een ambtelijke verantwoordelijkheid voor het welzijn van de samenleving vastgehouden.

Daarmee heeft zij principieel het onderscheid van de kerk als instituut en organisme afgewezen. Zij kiest voor een goede samenwerking tussen betrokken en deskundige gemeenteleden en ambtsdragers ter voorbereiding van het ambtelijk spreken der kerk.

In rooms-katholieke kring is de band tussen de kerk als instituut en als gemeenschap de laatste decennia lossen geworden. Deze kerk heeft op dit punt de meest onstuimige ontwikkeling doorgemaakt met alle gevolgen en terugslag daaraan verbonden. Momenteel wordt intensief gezocht naar eigen identiteit en pluriforme ruimte. Zowel vanuit het instituut als vanuit katholiek particulier initiatief wordt op de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen ingespeeld. De Gereformeerde Kerken komen enigszins terug van hun vroegere twee-deling en vragen zich af of de kerk als instituut ook een maatschappelijke en politieke verantwoordelijkheid kent. De kwestie is dus duidelijk in beweging.

Niemand ontkent dat de grondbelijdenis: Jezus Christus is Heer, ook implicaties heeft met de betrekking tot het maatschappelijke en politieke leven. Dat er momenten kunnen zijn waarop de kerk ook als instituut niet mag zwijgen wordt vrijwel door allen gedeeld. Ik ben daar content mee. Want ik geloof niet dat de kerk bijvoorbeeld t.a.v. de politieke kwesties kan uitbesteden aan een confessionele partij. Een dergelijke partij wordt daartoe te veel bepaald door de belangen van de achterban. Een gevaar dat ook kerken bedreigt maar zij kunnen in principe meer distantie nemen. De vraag is dan ook niet of de kerken kunnen en moeten spreken, maar veeleer wanneer, hoe, namens wie en tot wie.

Het is mij overigens opgevallen dat de partners in het begin van het gesprek te kennen geven dat beide aspecten aan de orde moesten komen: de kerk als instituut en als gemeenschap. Dat zou in het gesprek steeds aangegeven moeten worden. Het laatste is echter niet gebeurd. Bovendien heb ik de indruk dat toch eigenlijk alleen over de kerk als instituut gesproken is.

De vraag van het 'wanneer'

Daar wil ik graag een paar opmerkingen bij maken. Mijns inziens zijn er ontwikkelingen in de samenleving gaande die het spreken van de kerk eerder zullen doen toenemen dan afnemen.

Zo is er duidelijk sprake van een verstatelijking van de samenleving. De groeiende omvang en het veranderend karakter van het overheidsbeleid brengen een dergelijke verstatelijking teweeg. De ontwikkeling wordt wel aangeduid met een overgang van een nachtwakerstaat naar een verzorgingsstaat.

De keerzijde hiervan is de vermaatschappelijking van de staat. Deze vermaatschappelijking houdt in dat andere sectoren van de samenleving meer en meer trachten invloed op de structuur en het beleid van de staat uit te oefenen. De totstandkoming van het overheidsbeleid voltrekt zich niet langer alleen in staatsorganen. Allerlei groepen nemen er aan deel. Dat maakt ook het raakvlak tussen kerk en overheid groter. Een ander motief voor een toeneming van het spreken der kerk kan zijn de complexiteit van de samenleving en de invloed van de technologie op de ontwikkeling van de samenleving. Beide nemen zo toe dat het gevaar niet denkbeeldig is dat de politiek slechts achter de feiten en ontwikkelingen aanholt. Politiek kan daarbij verworden tot een technisch utilistisch bedrijf. In feite regeren dan de middelen. Willen we echter niet in de kortademige politiek vervallen van middel die op middel gaat, doch een politiek ethos (richtingsbesef) behouden dat recht doet aan beginselen en komt tot doelstellingen dan zullen alle ethische reflectieve krachten in de samenleving gemobiliseerd moeten worden, ook die van de kerken.

Verheldering van een begrip als ethiek is daarbij hard nodig. De discussies rond de kernbewapening vorig jaar hebben een aantal schrikbarende associaties rond het woord ethiek opgeleverd. Ethiek is in deze associaties zoveel als slechts je hart laten spreken, emotioneel zijn, bevlogen zijn. Het wordt als het ware geïdentificeerd met

Enkele kanttekeningen bij de weergave van een gesprek over oecumene en politiek

J. E. van Veen

'half-zacht' zijn. Velen vinden dan ook dat er veel te veel ethiek in het spel is. Daar moeten we in de politiek nodig van af. Anderzijds wordt de tweedeling gemaakt —volgens de ongelukkzellige onderscheiding van Max Weber— in Gesinnungsethik en Verantwortungsethik. In Nederland vertaald met gezintheids- en doelethiek. De kerk is dan de club van de gezintheid, de idealisten. In de politiek geldt de doelethiek, want politici zijn realisten.

Mijns inziens een tweedeling waar niets van klopt. Er zijn evenzeer voorbeelden te over waar politici zich aan gevaarlijke vormen van idealisme overgeven en visies in de kerken grote realiteitszin weerspiegelen. Bovendien is deze tweedeling heilloos. Er gaat een neutraliserende werking vanuit, en leidt zo tot een grote mate van gelegitimeerde immobiliteit. Een immobiliteit die er evenwel toe leidt dat het verborgen ethos dat ontspruit aan autonome technologische-economische ontwikkelingen in feite ongecontroleerd koning kraait. Daarom deel ik dan ook niet de mening dat er een teveel aan ethiek is, misschien wel aan rommelige gelegenheids-ethiek en moralisme. Maar beslist te weinig als we ethiek verstaan als systematische reflectie op verantwoordelijk handelen. Dat is reeds begonnen bij het zich losmaken van de verschillende wetenschappelijke disciplines van filosofie en theologie. De ethische dimensie van de vakwetenschappen is namelijk nogal veronachtzaamd, terwijl van de moederwetenschappen niet verwacht kan worden dat zij alleen de ethiek voor een zo complexe samenleving kunnen beoefenen.

Karakter van het spreken

Dat is een niet eenvoudig terrein. Het belangrijkste vind ik niet waar nu de grenzen liggen van het spreken der kerk of hoe gedetailleerd de kerken moeten spreken. Belangrijker is, dunkt me, dat het spreken van de kerk 'Schriftgemäs'z' en 'Sachgemäs'z' is. Beter dan de Duitsers kunnen wij dat geloof ik in het Nederlands niet uitdrukken. Mensen in kerk en samenleving hebben er recht op dat zij de bron van waaruit gesproken wordt kunnen herkennen. Ook hebben zij er recht op dat kerken, zoals Kooijmans zei, hun huiswerk goed maken. Dat geldt trouwens voor politici evenzeer. Het spreken van de kerk heeft naar mijn idee twee functies. Het dient de opbouw van de belijdende gemeente, doch levert tegelijkertijd een bijdrage voor het richtingsbesef

van de samenleving. De noodzaak om het spreken eerst voor eigen kring te houden en pas een gedegen vormingsproces naar buiten te brengen, zoals Albeda wil, roept bij mij een te antithetische verhouding tussen kerk en samenleving op. Ik ben het overigens met mevrouw Klompé en Albeda eens dat een consensus binnen de kerk als gemeenschap niet noodzakelijk is. Er kan sprake zijn van een ambtelijk spreken d.w.z. van een gegenüber-positie, dat ook appellerend en stimulerend binnen eigen kerk(en) werkt en een bijdrage aan gedachtenvorming in de samenleving levert. Als prioriteit voor het spreken van de kerk zie ik situaties waar mensen of groepen in de (wereld) samenleving onrechtvaardig behandeld worden, in de verdrukking zitten, door rampen of noden getroffen worden.

Met name wanneer naar hun stem niet of weinig geluisterd wordt in de samenleving. Maar evenzeer lijkt mij van belang het fundamenteel meedenken over de ontwikkeling en de kwaliteit van de samenleving. Voor beide prioriteiten zijn expliciete bijbelse trends aan te geven.

Ik kan met Albeda meevoelen wanneer hij de kerken oproept hun spreken toch vooral de vorm van het stellen van gerichte ethische vragen te geven. Daarmee wordt een al te absoluut spreken van de kerken voorkomen. Teveel wordt m.i. het spreken der kerk geïdentificeerd met: 'Zo zegt de Heer'. En dat geldt lang niet voor alle spreken.

Ik denk dat kerken duidelijker moeten aangeven bij ieder spreken wat het karakter daarvan is. Ik pleit in alle situaties voor een gedegen spreken. Maar het spreken der kerken kan een verschillend karakter hebben. Een eerste vorm van spreken kan inderdaad het stellen van vragen zijn of het aanreiken van *overwegingen*. Deze overwegingen hebben niet meer gezag dan de ethische evidentie van eigen inhoud.

De bedoeling van dergelijke overwegingen is de menings- en oordeelsvorming te stimuleren. Een dergelijk spreken acht ik van grote betekenis voor de aard van de samenleving waarin wij verkeren: het vormt een bijdrage in het richting zoeken. Voorbeelden zijn bijvoorbeeld: overwegingen van de Sectie voor Sociale Vragen van de Raad van Kerken bij de Wet op de Ondernemingsraad of overwegingen van de werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking bij het beleid van de minister voor Ontwikkelingssamenwerking. Deze overwegingen van de kerken of de Raad van Kerken kunnen zich verdichten tot '*overtuiging*' wanneer het ontwikke-

Enkele kanttekeningen bij de weergave van een gesprek over oecumene en politiek

J. E. van Veen

lingen betreft in de samenleving die langer gevolgd zijn, die scherpere kanten hebben en waarbij ervaringen van betrokkenen of slachtoffers dieper gepeild zijn.

Ik denk bijvoorbeeld aan het verzet tegen de invoering van de Anti-kraakwet of de Wet Arbeid Buitenlandse Werknemers of het pleidooi voor een nieuwe levensstijl. De Vastenbrieven van de bisschoppen enige jaren geleden hadden dat karakter. Een nog grotere verdichting krijgt het spreken van de kerken wanneer het een duidelijk belijdend karakter krijgt. Dan wordt het bindender. Dat geldt bijvoorbeeld de jodenvervolgung, de apartheid, de kernbewapening. Ook in dergelijke situaties is de consensus van de kerkgemeenschap niet doorslaggevend, maar wel is een intensief vormingsproces binnen de kerken t.a.v. dergelijke kwesties stringenter en krijgt het ambtelijk gezag veel meer betekenis.

Met het zich alleen in grote lijnen uiten en zich niet uitspreken over middelen kom ik daarbij niet uit de voeten. Mijns inziens zijn de belangrijkste belijdenisstukken uit de geschiedenis van de kerken niet van achter bureaus geschreven, maar veeleer in uiterst pijnlijke concrete situaties als wachtwoord uitgesproken of in de vorm van een appel gedaan of als een pamflet of bezwaarschrift uitgegeven. De uitspraak 'Jezus Christus is Heer' tegenover de Romeinse keizer, de geloofsbelijdenis van Guido de Brès als bezwaarschrift over de muur van het kasteel van Doornik geworpen of de Barmer Thesen in de Duitse kerkstrijd zijn daar goede voorbeelden van. Na afloop is het gemakkelijk de ernst van de situatie te duiden, veel moeilijker is het 'in situatie' zoals blijkt uit het boek: Protestantisme in de dertiger jaren in Nederland en Duitsland van Van Roon.

Verschuiving van nuancering

Een laatste opmerking bij de kwestie van de verschuiving van nuancerings. In het verleden

hebben de kerken ongenueanceerde uitspraken gedaan over zaken die betrekking hebben op het privé-leven van de mensen en waren zij erg voorzichtig t.a.v. de macro-ethische verhoudingen. Nu lijkt het wel andersom. Ik heb daar geen afdoend antwoord op.

Maar ik vraag mij af of de scherpe uitspraken over het meer structurele kwaad en de nuancering wanneer het meer persoonlijke intermenselijke verhoudingen betreft niet toch stoelt op dezelfde wortels, namelijk de erkenning van de mondigheid, de zelfstandigheid en de vrijheid van de mens. Het structurele kwaad kan de mens individueel niet keren noch afwenden. De dreiging met de massa-vernietiging is zo'n structureel kwaad. Het verengt zijn bestaan. Daarentegen is het zoeken naar menselijke verhoudingen, naar andere vorm van gemeenschap een zaak van eigen keuzevorming. Niemand wordt verplicht ongetrouwd samen te wonen; de verruiming van de abortus-wetgeving, niet bedoeld overigens om de abortus te sanctioneren, laat ieder mens en iedere groep de ruimte eigen ethos te bepalen. Deze ruimte terwille van de echtheid en waarachtigheid van het leven wordt beleefd als een groot goed. Ook al kent deze ruimte grenzen. Want vrijheid zonder grenzen is geen ruimte meer maar verlorenheid.

Tenslotte

De achtergrond van deze bijdrage wordt niet bepaald door een optimistisch mensbeeld. Het kwaad huist in onszelf en de levensverbanden waarin wij leven en werken. Het geloof in Christus echter bemoedigt ons dwars tegen alles in vast te houden aan een begaanbare weg.

Boekaankondiging

Boekaankondiging

Dr. G. Puchinger, **Ontmoetingen met historici**. Uitg. Terra, Zutphen, 1980; 223 p. Prijs f 28,—.

Deze uitgave bevat de gebundelde artikelen en redevoeringen die de schrijver heeft opgesteld tussen 1951 en 1979 over de historici Bolkestein, Huizinga, Smit, Gerretson, Brom, Geyl, Rogier, Bouman, Algra, De Jong, Poelhekke en Van der Klaauw.

Tertiaire Inkomensverdeling. Onder redactie van drs. N. C. M. van Niekerk. Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven/Kluwer, 's-Gravenhage/Deventer, 1979; 224 p. Prijs f 27,50. Het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven hield op 18 mei 1979 een symposium over Tertiaire Inkomensverdeling. De toen gehouden inleidingen en referaten zijn in dit boek gebundeld.

Kernbewapening. Uitg. Boekencentrum, 's-Gravenhage, 1979; 132 p. Prijs f 12,—. Handreiking van de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk voor een nieuw gesprek over het vraagstuk van de kernwapens.

Prof. dr. P. J. Roscam Abbing, **Werk en werkloosheid. Een pastorale en ethische benadering**. Uitg. J. N. Voorhoeve, Den Haag, 1978; 179 p. Prijs f 20,75.

Vanuit algemeen-menselijke ethische noties bespreekt de auteur de vragen met betrekking tot arbeid en werkloosheid, waarbij het totale arbeidsbestel in onze sociaal-economische orde niet buiten beschouwing kan blijven.

Wegen naar werk. Over collectieve uitgaven en werkgelegenheid. Uitg. De Vuurbaak, Groningen, 1979; 106 p. Prijs f 13,90.

In deze publikatie van de Groen van Prinsterer Stichting wordt de relatie besproken tussen overheidsuitgaven en werkgelegenheid. Het rapport mondt uit in een aantal uitgangspunten en beleidsaanbevelingen.

Energie tot 2000. Geschrift van de Prof. Mr. B. M. Teldersstichting, nr. 35. Den Haag, 1979; 185 p. Prijs f 17,50.

In deze nota wordt vanuit een liberale visie uit-

eeengezet hoe het Nederlandse energiebeleid er in de komende decennia uit zou moeten zien.

Herman Dooyeweerd, **Roots of Western Culture**. Pagan, secular, and christian options. Wedge Publishing Foundation, Toronto, 228 p. Prijs \$ 12,95 + \$ 1,—.

Engelse vertaling van Dooyeweerds **Vernieuwing en bezinning**, een verzameling artikelen, oorspronkelijk gepubliceerd in het weekblad Nieuw Nederland van augustus 1945 tot mei 1948.

Prof. dr. G. A. Lindeboom, **Euthanasie en Euthanasiasme**. Uitg. Willem de Zwijgerstichting, Apeldoorn, 1979; 86 p. Prijs f 8,90.

Bezinning op het vraagstuk van de euthanasie vanuit bijbelse achtergrond en christelijk levensbesef.

H. G. Geertsema, **Geloof voor het leven**. Buijten & Schipperheijn, Amsterdam, 1979; 63 p. Prijs f 4,90.

Deze uitgave van de Stichting voor Reformatorische Wijsbegeerte te Maarssen wil een bijdrage zijn aan de kennismaking met een christelijke filosofie en met name een denken over de mens, dat gevoed is vanuit de bijbelse openbaring.

Kerk en politieke partij. De politieke relevantie van de kerkkeuze. Uitg. De Vuurbaak, Groningen, 1979; 40 p. Prijs f 5,90.

In deze brochure van de Groen van Prinsterer Stichting worden grondslag en beleid van de verschillende christelijke partijen in Nederland met elkaar vergeleken, waarna blijkt dat voor een politieke partij de kerkkeuze van haar leden wel degelijk van belang is.

Dr. J. Verkuyl, **Er zijn grenzen**. Bijdrage tot beantwoording van de vraag naar de verenigbaarheid van het CPN-lidmaatschap en de dienst aan het christelijk onderwijs. Kok, Kampen, 1979; 51 p. Prijs f 7,50.

De auteur is van mening, dat er in het christelijk onderwijs ruimte moet zijn voor benoeming van leerkrachten uit diverse politieke partijen als ze zich in die partijen willen binden aan de criteria van de grondslag van christelijke scholen, maar dat de grens overschreden wordt met het lidmaatschap van de CPN.

Communisme en Christelijk Onderwijs. The-manummer van het Bulletin, met reacties op het Cahier van prof. dr. J. Verkuyl: Er zijn grenzen; 8e jrg. no. 2, november 1979. Prijs f 4,—.

Inhoud

pag. 106

Van de redactie

pag. 107

Kapitalisme en Vooruitgang in Mali
door dr. M. van Hulsten

pag. 114

Welzijn; overheid en onderscheid
door mr. J. C. G. Fijen

pag. 119

Signalen voor christelijke politiek
door dr. A. Veerman

pag. 122

Interview met minister Gardeniers
door dr. G. Puchinger

pag. 130

Het gelijk van Don Quichote;
een antwoord aan Van Apeldoorn door drs. J.
van Bolhuis.

80/4

50e jaargang, nr. 4, april 1980

Kapitalisme en Vooruitgang in Mali

Van Hulsten

Welzijn en p.i.

Fijen

Daar gaat het om

Veerman

Interview: Gardeniers

Puchinger

Reactie op basisbehoeftestrategie

Van Bolhuis

Van de redactie

van de redactie

Dit nummer wordt geopend met een bijdrage van dr. M. van Hulten over Kapitalisme en Vooruitgang in Mali. De schrijver is sinds maart 1978 werkzaam in Mali ten behoeve van de coördinatie van hulpprojecten.

De redactie heeft hem uitgenodigd, vanuit zijn ervaringen in Mali te schrijven over het vraagstuk van de vooruitgang, zoals dat in de geïndustrialiseerde landen in discussie is. In zijn artikel heeft de heer Van Hulten betrokken de studie van dr. B. Goudzwaard over Kapitalisme en Vooruitgang.

Mali is wel 'kapitalistisch', aldus Van Hulten, maar het is de vraag of dit daar ook vooruitgang brengt. Trouwens: wat is vooruitgang? Toch niet het verdwijnen van hele volkeren en hun culturen, hun produktie- en consumptiewijzen en hun talen. Is dit geen achteruitgang, zo vraagt Van Hulten zich af.

De vraag is hoe deze afbraak te keren. Niet door innovatie, zoals zovelen in het Westen denken, aldus Van Hulten. Want dat is geloven in een oplossing, aangedragen door een technologie die op velerlei terrein de menselijke besturing reeds lang ontgroeid is. Van Hulten is, afgezien van de ideeën over produktiecoöperaties, kritisch gestemd over de door Goudzwaard aangedragen remedies. Het is toch niet meer dan het oplappen van de voorgevel van een gebouw waarvan zojuist beschreven is dat het van fundament tot dak verrot is.

Van Hulten beschrijft in zijn artikel de situatie in Mali en de mogelijkheden om aldaar met pro-

duktiecoöperaties verder te komen. Kernpunt daarbij is dit land (deze landen) de kans te laten op een eigen ontwikkeling.

* *
*

Vervolgens schrijft mr. J. C. G. Fijen over de rol van het particuliere initiatief in het welzijnswerk. Hij is van mening dat het particuliere initiatief in christen-democratische kring teveel blindelings wordt gesteund, zonder dat er een werkelijke bezinning is op de vraag wat de plaats en de functie van het particulier initiatief zou moeten zijn. Hij pleit dan ook voor een herijken van ons denken over het particulier initiatief.

Fijen pleit voor een benadering van het particulier initiatief waarin mensen zelf hun verantwoordelijkheid kunnen belevan. Dit is iets anders dan het decentraliseren van het beleid, waarover zo dikwijls wordt gesproken.

Voorts zal er ruimte geboden moeten worden voor het bundelen van hulpactiviteiten op grond van een gemeenschappelijke overtuiging, omdat deze essentieel is voor het welzijnswerk. Een derde thema in zijn artikel is het verstatelijken van welzijnsinstellingen, waardoor een versterking van een kille, technische aanpak dreigt.

* *
*

Dr. A. Veerman bespreekt het boekje van de werkgroep 'Niet bij brood alleen': Daar gaat het om. Hij bespreekt niet alleen de inhoud van het boekje, maar ook de plaats van de werkgroep binnen het CDA.

* *
*

Dr. G. Puchinger heeft een interview met de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk, mevrouw M. H. M. F. Gardeniers-Berendsen.

* *
*

In het februarinummer van ons blad is een artikel opgenomen van drs. J. van Bolhuis over de basisbehoeftestrategie in het ontwikkelingsamenwerkingsbeleid, waarop in hetzelfde nummer is gereageerd door drs. G. J. van Apeldoorn. Van Bolhuis sluit deze discussie nu af met een laatste reactie op het artikel van drs. Van Apeldoorn.

ontwikkelings-
samenwerking

Kapitalisme en vooruitgang in Mali

door dr. M. van Hulten

Het is moeilijk het begrippenpaar 'kapitalisme' en 'vooruitgang' als bijeenbehorend te herkennen als je woont en werkt in een land als Mali (ter oriëntatie: 1.200.000 km² d.w.z. 34 x Nederland, 7,5 miljoen inwoners, voormalige Franse kolonie in West-Afrika, geen eigen kustlijn en zeehaven, een van de vijf armste landen ter wereld).

De economie van dit land maakt deel uit van het westerse kapitalistische systeem. De Malinese frank wordt gecontroleerd door en is vrij inwisselbaar tegen de Franse frank. Hoewel het land staats- en coöperatieve bedrijven kent, krijgt het 'vrije ondernemerschap' er alle kansen die het maar hebben wil. Wel 'kapitalistisch' dus, maar 'vooruitgang'?

Zowel op korter als op langer zicht is alleen van achteruitgang sprake en daar lijkt het kapitalisme alles mee te maken te hebben.

Geschiedenis

Allereerst de korte termijn. De Fransen gaven dit land zijn onafhankelijkheid in 1960 (deze activiteit kan overigens ook vanuit een geheel andere gezichtshoek bekeken worden en wordt dienovereenkomstig dan ook anders verwoord en gewaardeerd). De Malinezen waren niet van

Dr. M. van Hulten (geb. 1930) studeerde sociale geografie aan de Universiteit van Amsterdam. Daarna liep hij twee jaar college aan de universiteit van Warschau en het Pools Landbouweconomisch Instituut. In 1962 promoveerde hij aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift 'De collectivisatie van de landbouw in de Volksrepubliek Polen, 1944-1960'.

Achtereenvolgens was hij lid van de Eerste Kamer en van de Tweede Kamer voor de PPR en staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat.

Sinds maart 1978 werkt hij in Mali (West-Afrika) als vertegenwoordiger van Euro Action Sahel Accord voor de coördinatie van project-financiering in het bijzonder in het noorden en oosten van het land.

plan met die pas verworven nieuwe politieke onafhankelijkheid precies in de pas te gaan lopen met wat De Gaulle als toekomst voor West-Afrika in samenhang met Frankrijk voor had. Als een soort represaille werden van de ene dag op de andere alle Fransen en de steun van de Franse frank uit Mali teruggetrokken. Een houding die het best gekarakteriseerd wordt met 'wie niet met ons is, is tegen ons' en 'wie niet horen wil,

Kapitalisme en Vooruitgang in Mali*dr. M. van Hulst*

die moet maar voelen'. Mali werd op zichzelf teruggeworpen met een aantal technische verworvenheden en een bestuursapparaat waaruit de westerse technische en administratieve deskundigheid van de ene dag op de andere verdween. Het zocht vanzelfsprekend steun bij anderen, met name Oost-Europeanen, die hun hele administratief-bureaucratische planmatige opgezette aanpak van problemen over de ex-Franse centralistisch-hiërarchische structuur heen legden. De gevolgen waren en zijn desastreuus, ook al is het land van zijn eenzijdige Oost-Europese oriëntering weer afgekomen.

Op allerlei terreinen is Mali er nu slechter aan toe dan tien, twintig jaar geleden. Het land teert in op oude investeringen en je ziet de achteruitgang alom om je heen. (Anderen die hier heel wat langer zitten dan ikzelf, Malinezen en buitenlanders, bevestigen deze constatering.)

Maar ook op langere termijn kan gesproken worden van achteruitgang. Op een moment dat wij nog bezig waren met de 7 en de 17 provinciën een eigen staatsverband te vinden, los van Spanje en Oostenrijk, in de 16e en 17e eeuw, had dit deel van Afrika al grote, goed-geleide en aan de maatstaven van die tijd gemeten welvarende rijken voortgebracht die orde en rust, zekerheid en gerechtigheid in grote gebieden garandeerden. Tijdens onze 80-jarige oorlog ging een van die rijken ten onder in een aanvalsoorlog van Marokko. De dieperliggende historische oorzaak van die ondergang was echter de verplaatsing van de wereldhandelsroutes die het gevolg was van het omzeilen van Afrika door Portugezen, Spanjaarden, Hollanders en Engelsen, die weer het gevolg was van Renaissance en Reformatie in Europa en van de geboorte van het vroeg-kapitalisme.

De traditionele karavaanroutes tussen de noordkust van West-Afrika (van Marokko tot Tunis) en de zuidkust (van Senegal tot Niger-monding) verloren daardoor meer en meer hun functie waardoor de nomaden van het binnenland een belangrijke broodwinning verloren, verarmden en niet meer in staat waren te betalen voor het in stand houden van het bestuursapparaat, het leger en de wetenschap (de Moslim-universiteit van Tombouctou verdween).

Relativering

Het zal duidelijk zijn dat ik vind dat wel enige relativering nodig is bij uitspraken als die van Goudzwaard:

'De zestig of zeventig jaar die aan de Franse revolutie voorafgingen staan algemeen bekend als de periode van de Verlichting... Het is de periode waarin de mens weet dat hij voortschrijdt en omhoog klimt... Voor het begin van de 18e eeuw heeft de westerse mens al verre continenten binnen zijn invloedssfeer getrokken, nieuwe markten opengelegd en de opleving meege maakt van nieuwe handels- en bankcentra in Europa... De bereikte resultaten worden op een rij gezet en bij elkaar opgeteld. En het nettoresultaat, het saldo van deze balans wordt dan kort en krachtig met één woord aangeduid: het woord vooruitgang' (pp. 42-43).

Opvallend is de keuze van de geciteerde 'bereikte resultaten' (ook al wordt 'het oordeel van tijdgenoten' van de Verlichting ervoor te hulp geroepen en ook al wordt 'de mens' opeens beperkt tot de 'westerse mens'). Historisch even juist had die keuze ook kunnen luiden:

'Voor het begin van de 18e eeuw heeft de westerse mens bloeiende beschavingen in Midden- en Zuid-Amerika vernietigd, tenminste een miljoen Indianen in Noord-Amerika gedood, de moderne slavenhandel uitgevonden, de jute-industrie van India vernietigd, de inheemse scheepvaart in de Indische archipel ontwricht, grote delen van de specerijen-productie op de Molukken vernietigd om de prijs in Amsterdam hoog te houden, enz. enz.'

Waarom zijn al deze 'bereikte resultaten' in de tijd van de Verlichting niet op een rij gezet en het saldo benoemd als 'vooruitgang'? Logisch, omdat we ze niet als vooruitgang zien, maar het blijft merkwaardig, dat kapitalisme en vooruitgang als een bijeenbehorend begrippenpaar behandeld wordt. Moet het hele begrip 'vooruitgang' niet eerst opnieuw gedefinieerd worden en ontdaan van zijn Europese inkleuring?

Mijn inzichten zijn uiteraard gebaseerd op mijn beperkte ervaring in West-Afrika, maar in vele delen van de wereld is het niet anders geweest dan hier. 'De mens die weet dat hij voortschrijdt en omhoog klimt' moet beperkt worden voor Europa zelf tot het noordwesten en binnen dat gebied tot slechts een bepaalde groep, met name de nieuwe bourgeoisie. Voor de wereld als geheel moet ze beperkt worden tot de genoemde delen van de Europese samenleving, even later uitgebreid tot die gebieden die van hier uit bevolkt of sterk beïnvloed werden. 'Vooruitgang' zoals verstaan in het boek van Goudzwaard is dat slechts voor enkelingen als we op wereldschaal de ontwikkelingen bekijken.

Kapitalisme en Vooruitgang in Mali

dr. M. van Hulten

Maar er is meer. Het verdwijnen van hele volkeren met hun culturen, hun produktie- en consumptiewijzen en hun talen, van honderden zo niet duizenden planten- en diersoorten, het verliezen met olie en vuil van oceanen, meren en rivieren, het verpesten van de lucht met afvalgassen van brand- en chemische processen, het verstoren van de ecologische orde op de aarde in de meest letterlijke zin, waardoor gronden verarmen, verwoestijnen, wegspoelen of wegwaaien. Dit alles aanduiden met 'vooruitgang' stuit velen tegen de borst. Toch is het intrinsiek verbonden met onze modern-industriële produktie- en consumptiewijze die geheel stoelt op de maximalisering van de winst en de inkomens- en consumptievergroting die de basis vormt van het kapitalisme, zoals ook Goudzwaard uitvoerig aantoonde. En die moderne produktie- en consumptiewijze blijft vragen om hogere lonen, hogere winsten, hogere investeringen, grotere produktiecijfers, nieuwere technologie, efficiëntere besturing, enz. enz.

Zouden we de sociaal-economische omwenteling die sinds de Middeleeuwen in Europa plaats vond en die zijn consequenties had over de gehele aarde niet even goed — of beter nog — als 'achteruitgang' kunnen aanduiden in plaats van als 'vooruitgang' zoals Goudzwaard in navolging van de tijdgenoten van de Verlichting doet?

Innovatie

Sommigen die in de analyse van de situatie bepaald niet (veel) van Goudzwaard of mij verschillen en ook erkennen dat die zogenaamde 'vooruitgang' toch wel een luchtje heeft, zoeken de oplossing van de problemen die deze vooruitgang met zich meebrengt in een volstrekt verkeerde richting.

Zij vinden dat wij meer aan 'innovatie' moeten doen. Het gaat ons alleen maar slecht (bedoeld wordt 'onze economische groei is minder dan die van anderen of minder dan in een vroegere periode en onze technologie is nog steeds niet volmaakt') omdat wij minder van wat wij hebben aan gewoonten en technieken vervangen door nieuwe dan met vergrote inspanning mogelijk zou zijn. Vooral D'66 lijkt door de innovatiebacil aangetast, maar CDA en PvdA — uit angst een modieuze trend te missen? — zijn er bepaald niet afkerig van. Uiteindelijk is het geloven in innovatie als een redmiddel voor ons eco-

nomische groeiprobleem en voor de aantasting en uitputting van ons leefmilieu die het gevolg is van die groei, niets anders dan geloven in oplossingen aangedragen door een technologie die op velerlei terrein de menselijke besturing reeds lang ontgroeid is. De innovatie-golf in de wapenindustrie is hiervan het duidelijkste voorbeeld.

Ik denk zelfs te kunnen stellen dat het op innovatie gerichte beleid zoals dat nu overal in de rijke wereld voorgestaan wordt ten diepste strijdig is met onze ontwikkelingspolitiek. De kloof tussen rijk en arm wordt door de aanzwellende golf van innovaties alleen maar vergroot, terwijl de bedoeling van de ontwikkelingspolitiek juist is om die kloof te verkleinen.

Als je hier werkt wordt dat inzicht alleen maar verdiept en verscherpt. Bij vele van de hier bestaande problemen zou men beter af zijn met technische oplossingen van 50 of 100 jaar geleden. Wij planten echter bij voorkeur de allernieuwste oplossingen in. Ethisch wordt dit uiteraard keurig verdedigd: we mogen de mensen in ontwikkelingslanden niet opzadelen met onze 'afdankertjes'. Ik denk dat de werkelijke verklaring ligt verborgen in onze markteconomie. Onze industrie moet zijn nieuwste produkten ook verkopen kunnen, desnoods tegen betaling uit voor ontwikkelingshulp bestemde fondsen, anders komt het rad van de vooruitgang tot stilstand en zoals Goudzwaard uitvoerig betoogde, het kapitalisme vereist voortdurend veranderen om voortdurend te kunnen groeien. Ook al hebben de consumenten een produkt niet nodig, de consumptie ervan zal ze met alle beschikbare middelen opgedrongen worden, omdat ze nu eenmaal geproduceerd zijn.

In dit verband een veelbetekenende anecdoten uit mijn tijd als PTT-staatssecretaris die inmiddels met diverse praktijkvoorbeelden op zeer verscheiden terreinen kan worden aangevuld. Zo rond 1975 was het Nederlandse telexnet meer dan 40 jaar oud en aan vervanging toe (u ziet, het innovatiejargon is mij niet vreemd!). Mozambique, zojuist onafhankelijk geworden, wilde onze telex-afdankertjes graag hebben, omdat het dezelfde apparatuur al jaren gebruikte, aanvulling nodig had en geen vernieuwing of vervanging wilde omdat deze apparatuur simpel van constructie en simpel te repareren en gebruiken was en men over technici beschikte die er zich bij thuis voelden. De Nederlandse PTT was best bereid — zij het ook pas na enige aandrang — de apparaten af te staan, anders gingen ze toch maar de schrootmolen in, en ze nog

Kapitalisme en Vooruitgang in Mali*dr. M. van Hulst*

op te knappen ook. Maar de Mozambikanen konden zeggen wat ze wilden. Onze Ontwikkelingssamenwerking wist het beter. Het beste van het nieuwste konden ze eventueel om niet geleverd krijgen als ze erom zouden vragen, maar 'geen oude rommel'. Ook een persoonlijk gesprek met Pronk hierover leverde niets op.

Let wel: ik zeg niet dat we steeds en bij voorkeur onze afdankertjes naar ontwikkelingslanden moeten sturen. Maar wel dat ik hier ervaren heb dat men dikwijls stelt: leer ons toch jullie oplossingen van 80 jaar geleden, stuur ons jullie instrumenten en werktuigen van vroeger, dan kunnen we daarvan leren en daarvan uitgaande onze eigen technologie ontwikkelen.

Een Zwitserse Technische Hogeschool is nu begonnen volkomen verstofte wetenschappelijke literatuur van rond 1900 door te kammen op dit soort technologie. Een hele vooruitgang in de wetenschap, terugkeer naar het betere antwoord van voordat we het beste vonden!

Vooruitgang en roof

De 'vooruitgang' zoals de rijke wereld die in de laatste eeuwen gekend heeft is ook voor een niet onbelangrijk deel gebaseerd (geweest) op roof vanuit de rest van de wereld.

Allereerst roof van mensen. Hier in Afrika stelt men dat in twee eeuwen van 'vooruitgang' (1650-1850) 200 miljoen zwarten uit hun woongebieden zijn opgepakt en verscheept en dat er van hen zo'n 20 miljoen in Amerika zijn aangekomen. Hun behandeling als koopwaar onderweg was niet veel beter dan die als produktiefactor na aankomst in de suikerriet- en katoenplantages. Over de rol die christenen en de christelijke ethiek bij dit alles gespeeld hebben kan beter maar beschaamd gezwegen worden.

Als arbeidsreservoir voor de rijke wereld doet Afrika overigens nog steeds dienst. Ik heb de internationale statistieken hier niet bij de hand, maar het gaat ook nu nog om honderdduizenden Marokkanen, Algerijnen, Tunesiërs en zwarte Afrikanen die het vuilste en ondankbaarste werk in de Europese produktie opknappen. Ze worden nu weliswaar niet fysiek geketend uit Afrika gehaald, maar economische dwang kan even hard zijn. Onze 'vooruitgang', onze fenomenale economische groei in de 60-er jaren, zou zonder die moderne slaven niet mogelijk zijn geweest. Moeten we vanuit Afrika gezien ook over

'vooruitgang' spreken? (zelfs al moet erkend worden dat per individu dit verschijnsel vermoedelijk betekende dat de slechtste Europese situatie altijd nog beter was dan de Afrikaanse slum of plattelandsarmoede waaruit ze afkomstig waren en waar velen niet naar toe terug wilden).

Op de tweede plaats de ook nog steeds voortgaande uitbuiting van o.a. West-Afrika ten bate van de voedsel- en grondstoffenvoorziening van de rijke wereld. Deze uitbuiting gaat zover dat zonder enige twijfel gezegd kan worden dat als de rijke wereld zou kunnen leven zonder de katoen en de pinda's van West-Afrika er hier geen voedselprobleem zou zijn. De beste gronden zijn en worden in toenemende mate voor exportgewassen bestemd, gewassen die bovendien de grond op onverantwoorde wijze uitputten en aantasten en zodoende de toekomstkansen hier ernstig in gevaar brengen.

Onze humanitaire jaarlijks herhaalde voedselhulp aan o.a. de Sahellanden komt hiermee wel in een heel merkwaardig licht te staan. Onze voedselhulp is immers toch al méér een afstoten van onze overtollige produktie-overschotten (en daarmee een oplossing voor een van onze eigen problemen), dan humanitair afstaan en helpen vanuit eigen tekorten. De Sahel-voedseltekorten zijn minder aan verwoestijning en uitzonderlijke droogte te wijten dan aan de Europees-Afrikaanse vooruitgang en de handelstromen die deze vooruitgang in stand houden.

Ook onder de aardoppervlakte gaat de uitbuiting ongebreideld verder. Frankrijk dekt 15% van zijn grondstoffenbehoefte in Afrika (en als er eens een president dwars wil gaan liggen, dan wordt hij door Frankrijk vervangen), het Malinese goud gaat naar Rusland. Exploratiemaatschappijen zoeken overal naar olie en uranium. Afrikaanse bauxiet voedt de Europese en Amerikaanse aluminium-ovens. 'Zelf kunnen ze het niet exploiteren, nu krijgen ze tenminste nog wat van de opbrengst' is een heel zwakke verdediging voor het door ons benemen van toekomstmogelijkheden aan deze jonge staten met nog onvoldoende kennis en kapitaal.

Na het voorgaande zal het iedereen duidelijk zijn dat wat gemeenlijk in de rijke wereld als 'vooruitgang' wordt aangeduid hier op een wat andere wijze bekeken wordt, evenals trouwens begrrippen als apartheid en rasdiscriminatie, vrij-

Kapitalisme en Vooruitgang in Mali

dr. M. van Hulsten

handel, wereldoorlog, dekolonisatie, kerstening en ontdekkingsreizen hier heel anders ervaren worden dan bij ons in Europa.

Teleurstellend

Voor de problemen die het kapitalisme nu oproept worden allerlei oplossingen aangedragen vanaf 'de oude Bijbelse regel, dat we het kwade moeten pogen te overwinnen met het goede' (Goudzwaard, p. 272) via allerlei maatregelen als het facettenbeleid van de structuurnota van Lubbers (p. 242), vorming van gedragscodes (243), oprichting van toetsingsorganen t.a.v. maatschappelijk nut en energie- en milieueffecten van nieuwe produkten en technieken (244), normering van economische beslissingen aan sociale rechtvaardigheid en ethiek (247/9), terugplanten van rechtstreekse eigen verantwoordelijkheden in de productiesector van de samenleving (253), terugplanten van een deel van het netto-resultaat van de productie in de productiesector zelf, met andere woorden: brengen van inkomens- en consumptieoffers om de daardoor verkregen middelen in te zetten voor een meer humane techniek en voor een economische ontwikkeling die op bredere normen is gebaseerd dan alleen het zo goedkoop mogelijk produceren voor de markt (238/9), inspraak en medebeslissende invloed van personeel, consumenten en kapitaalverschaffers op het bedrijfsgebeuren (263), consumentenacties, zwarte lijsten opgesteld door consumenten-organisaties van 'slechte' (?) bedrijven (268), tegenreclame, predikaatverlenging aan 'goede' (?) bedrijven (270), enz., enz. Ogenschoonlijk een zeer indrukwekkende lijst. Maar die mij toch tegenvalt in een overigens toch serieuze verhandeling over begrippen als kapitalisme en vooruitgang. Deze reeks van voorstellen kan toch immers niet anders gezien worden dan als het oplappen van de voorgevel van een gebouw waarvan zojuist beschreven is dat het van fundamenten tot dak verrot is. In zijn slotwoord zegt de auteur weliswaar dat hij 'geen marsroute' heeft willen aangeven, maar voor iemand die in de Nederlandse politiek weer een vooraanstaande rol wil spelen is het blijven hangen in filosofische en ethische bespiegelingen en marginale verbeteringsvoorstellen toch wel erg magertjes. De uitroep 'zou dat inderdaad al niet verademend zijn: dat het goedwillende ondernemen ook metterdaad beter gaat dan slechtwillende ondernemingen?' (285) is hiervoor inderdaad de aardigste samenvatting. 'Is it not wonderful', zou Billy Graham zeggen.

'Elke aandrang tot een meer normatief handelen van bedrijven t.o.v. de samenleving leidt tot aanmerkelijke kostenstijgingen' (273).

'De markteconomie met haar concurrentiedwang heeft een groei van efficiency in termen van geldelijke baten en kosten voor alle betrokken bedrijven onontkoombaar gemaakt; en die efficiency op haar beurt heeft een technische ontwikkeling uitgelokt, die... slechts een eenzijdig, veelal grootschalig vooruitgangsgeweld toeliet' (235).

Waarom zouden deze constatering van Goudzwaard zelf ineens niet meer gelden als er gedragscodes, toetsingsorganen en zwarte lijsten zouden zijn of wanneer er meer verantwoordelijkheid bij de bedrijven zou liggen? Hoe denkt hij dat dit zou werken? Omdat individuele mensen ineens van goede wil zijn geworden (die zijn er immers de hele historie door geweest) of individuele bedrijven ineens geïnspireerd zouden worden het goede na te streven? Volgens de eigen wetmatigheden die Goudzwaard beschrijft werkt dat immers niet?

Ik herinner mij maar al te goed van de discussies over het eerste ontwerp van wet voor de Postbank, wat een afgrijzen de door mij geopperde gedachte opriep die nieuwe bank in zijn ontstaanswet de taak mee te geven met het hem toevertrouwde kapitaal sociale doelen te dienen als bijv. bij uitstek open te staan voor kapitaalbehoefte van bedrijven in het noorden des lands. Van der Stee vanuit zijn financiële deskundigheid en Lubbers als econoom moesten er niets van weten. 'Dat zou de onmiddellijke ondergang van die bank betekenen.'

Eerlijkheidshalve moet ik eraan toevoegen dat ook Duisenberg het een 'bezopen idee' vond. Dat wist ik natuurlijk zelf ook allemaal wel, maar het was aardig om te zien dat wat met de mond werd beleden (lees de inleiding van het wetsontwerp er maar op na) als een van de ontstaansmotiveringen, nl. de mogelijke sociale functie van de bank, in de concrete vormgeving ver weg werd geworpen, omdat het in de gegeven bedrijfseconomische omstandigheden en wetmatigheden niet kan.

Als dit al zo is met een staatsbedrijf waarover alleen nog maar gepraat wordt, hoe moeten bestaande bedrijven in gelijke omstandigheden dit wel waar kunnen maken?

Andere oplossingen

Maar er zijn wel oplossingen, Goudzwaard

Kapitalisme en Vooruitgang in Mali*dr. M. van Hulst*

noemt er twee en verwerpt er onmiddellijk een, die hij zelfs 'gevaarlijk' noemt: het overhevelen van alle vitale sociaal-economische en technische beslissingen naar de overheid (250). Ik ben bereid hem hierin te volgen (zij het met een reserve, zie verderop), vooral op grond van het praktische gevaar dat politieke en economische macht dan gecumuleerd worden en we een royale kans maken nog meer vrijheid te verliezen als thans reeds het geval is.

De andere oplossing die Goudzwaard noemt is die van de 'productie-coöperatie', want 'daarin is de keuze tussen loon, winst en werkgelegenheid nl. in principe een gemeenschappelijke keuze van gekozen leiding en het personeel' (265/6). Maar hij vermeldt deze oplossing wel zeer aarzelend alsof hij er zelf ook niet in gelooft: het 'zou misschien wel eens . . . kunnen zijn' (266) en dat vind ik jammer, want in die richting hebben we in elk geval al iets op zicht. Met deze oplossing wordt al twee eeuwen op moderne wijze geëxperimenteerd en ook op dit moment bewijzen een aantal bedrijven in Nederland dat het kan functioneren ook al is het aanwezige sociaal-economische, juridische en financieel-fiscale kader niet op deze produktiewijze gericht of ingesteld en daardoor dikwijls eraan vijandig (zie bijv. 'Werknemerszelfbestuur, vermaakte konfektie of maatwerk?' van M. J. M. Kloppers en F. Meijer, uitg. Ministerie van Sociale Zaken, maart 1979, 65 pp.).

Maar deze tweede oplossing behoeft een aanvulling op hoger dan bedrijfsniveau. Een aantal vitale sociaal-economische en technische beslissingen zouden wel naar de overheid verplaatst moeten worden of daar kunnen blijven. Met name normstellingen t.a.v. arbeidsomstandigheden, energie- en grondstoffengebruik, vervuiling, beloningssystemen en loonhoogte kunnen niet aan individuele bedrijven, ook niet aan productie-coöperaties worden overgelaten. En om bij meer menselijke normen weer uit te komen zal planmatig gewerkt moeten worden en ook dat zal de overheid moeten leiden. Niet alleen moeten normen gesteld, ook moeten termijnen gekozen worden waar binnen die normen bereikt of zo nodig afgedwongen worden. Geen 'Plan van de Arbeid' is hiervoor nodig, maar een 'Plan van de mens'. (De PPR en haar studie bureau hebben op het terrein van produktiecoöperaties, werknemerszelfbestuur, normering en termijnplanning reeds heel wat studiewerk verricht, dat afgezien van één voetnoot — p. 278 — het

werk van Goudzwaard niet bevrucht lijkt te hebben).

Produktiecoöperatie

Ook voor de ontwikkelingslanden komt de produktiecoöperatie steeds meer naar voren als de meest geëigende wijze om de productie te organiseren. Ze sluit ook goed aan op veelal bestaande systemen van gemeenschappelijk grondeigendom en grondgebruik en op gewoontes van onderlinge hulpverlening bij de arbeid.

De grootste problemen voor ons bij het werken in ontwikkelingsprojecten via produktiecoöperaties zijn de zeer langzame voortgang van de inleidende fasen, de geringe geldbehoefte vooral in de aanvangsjaren en onze neiging de resultaten toch weer met westerse maatstaven van efficiency, productie- en consumptieverhoging te meten.

Ook al lijken produktiecoöperaties dikwijls goed aan te sluiten op bestaande plaatselijke verhoudingen, toch betekent de komst van een dergelijk instituut in ieder weinig ontwikkeld gebied (wat dikwijls ook betekent dat er generaties lang niet veel veranderd is) iets nieuws waar eerst eens uitvoerig aan gesnuffeld moet worden. Alleen al zoiets als functies van voorzitter en penningmeester, activiteiten als vergaderen over inkomsten en uitgaven en kiezen van het bestuur, zijn binnen de veelal nogal statische lokale verhoudingen enorme veranderingen. Men heeft dikwijls al wel een vreemde taal geleerd (hier het Frans), ervaren wat een nationale administratie betekent (eerst koloniaal, nu eigen), kennis maakt met radio, bromfiets en batterij, maar dat raakte nog niet zo tot in het hart de werk- en productiesituatie. De coöperatie doet dat wel (evenzeer als het westers geleide moderne bedrijf, bijv. een n.v.), en daar is tijd voor nodig. Voorzover buitenlanders bij de introductie betrokken zijn, blijven die veelal te kort om of het geduld op te brengen die zeer langzame voortgang te aanvaarden of ze zien alleen maar een fragment van het totale ontwikkelingsproces, hetgeen frustrerend kan werken.

Als coöperaties werkelijk vanuit de mensen die ze omvatten worden opgezet (en dat is mijns inziens de enige goede methode) is er mede in verband met de langzame voortgang in de beginfase weinig geld nodig. Want kadertraining en coöperatieve vorming zijn niet duur en zeker

Kapitalisme en Vooruitgang in Mali

dr. M. van Hulst

bij de eerste investeringen moet het de coöperanten duidelijk zijn dat zij zelf meefinancieren. Extern kapitaal is dan bijna niet nodig. In de beginfase van het streekontwikkelingsproject waar ik in werk (in Noord-oost Mali met zo'n 30-tal coöperaties die 20% van de bevolking bereiken in een gebied zo groot als Benelux, W. en O. Duitsland en Polen samen) werd in de eerste drie jaar per jaar nog geen f 250.000 'omgezet' in het hulpprogramma. Dit bedrag wordt geleidelijk aan groter en zal in het 6e en volgende jaren van de hulpactiviteiten in de orde van grootte van 2 miljoen gulden liggen. Vooral de bedragen in de beginjaren zijn vele hulpverleners veel te klein. Met name regeringen hebben veel liever projecten die miljoenen kosten, per miljoen erbij zakken immers relatief de ambtelijke bemoeienissen en kosten aanzienlijk en met een aantal grote projecten is het nu eenmaal gemakkelijker overstroming van het stuwmeer aan ontwikkelingsgelden te voorkomen.

Maatstaven

Tenslotte kunnen wij het ook niet helpen opgegroeid en opgevoed te zijn in een systeem dat efficiency en opbrengstverhoging aanbidt en werkresultaten daaraan afmeet. Daar ontkomt je hier dan ook niet aan en het wonderlijke feit doet zich dan ook voor dat mensen die in Nederland duidelijk vooraan staan in de strijd om soberheid, kleinschaligheid, nieuwe energie, verwerpen van de prestatiegerichtheid van de maatschappij en directe betrokkenheid en beslissingsbevoegdheid bij de mensen die een activiteit aangaat toch, als ze hier komen om te zien hoe of het gaat of als ze schriftelijke rapportage verwachten, toch bijna niets anders doen dan vragen naar afwegingen van kosten en baten zowel binnen als tussen ontwikkelingsprojecten.

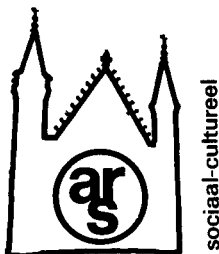
Een vraag als: 'waarom kost alfabetiseren van een Tamasheq in Oost-Mali bijna het dubbele van een Bambara in het westen?' wordt dan eerder gesteld als vragen naar de functie van alfabetiseren in beider maatschappijen. Ook de kwaliteit van het alfabetiseren wordt in die prijsvergelijking nauwelijks betrokken. Bij de invoering van 'zonnekeukens' (waarbij zonne-warmtestraling gebundeld wordt en zonder omzetting rechtstreeks gebruikt wordt voor het koken van water en voedsel) valt mij bij alle westerse onderzoekers die hier langs komen op dat in hun vragenpakket altijd de vraag zit, kan het er als investering economisch wel uit gegeven de prijzen

voor hout en houtskool? Terwijl in een land waar zo'n ontstellend tekort aan boomgroei is de vraag zou moeten zijn: hoeveel meer bomen sparen we voor verdwijning als brandhout tegen welke prijs en wat betekent dit in termen van ecologisch evenwicht en toekomstkansen voor dit gebied?

Misschien zijn investeringen met hulpgeld in zonnekeukens wel veel belangrijker dan alle dure boomplantingen die hier thans plaats vinden (die laatste maken echter nog steeds meer kans op financiering, binnenlands steunend op een sterke dienst Eaux et Forêts, buitenslands op het sentiment dat boomplantingen nu eenmaal plegen op te roepen. De zonne-energie lobby is daartegenover wel erg koel — hoe kan het? — en technisch).

In Nederland wordt ter beteugeling van de problemen gepleit voor een rigoureuze ombuiging van de politiek omdat het anders op termijn is afgelopen met onze bevoorrechte welvaartspositie. Het prediken van soberheid, gas terug nemen in het consumeren van fossiele energie en grondstoffen, inleveren van consumptiemogelijkheden gaan hand in hand met voor dat alles bevorderlijke productie- en consumptiewijzen: kleinschaligheid, hergebruik, duurzaamheid, onderhoud, reparatie. Hier klinkt dat wat vreemd voor een volk dat op zo'n geweldige afstand leeft van het wereldwelvaartsniveau en zelfs nog ver onder dat van vele andere ontwikkelingslanden. Toch wordt dat een van de grootste problemen hier. Het aspiratie-niveau is opgevoerd naar het Europese peil van de jongste jaren. Dat is wat men eigenlijk vindt ook te moeten kunnen bereiken. Realiseerbaar zal slechts zijn een veel lager niveau waar ook Europa naar toe teruggaat. Men zal nooit een periode gehad hebben dat men 'rijk' is geweest. Realisatie hier van nieuwe doelstellingen zal gemakkelijker zijn, mits wij dit land (deze landen) de kans laten op een eigen ontwikkeling. Ze hoeven dan ook niet eerst naar onze top om daarna diep te vallen, maar kunnen ineens proberen beter dezelfde doelen te bereiken. Om het in termen van Goudzwaard te zeggen: ze moeten hier maar niet hun drie barrières doorbreken, dan is een nieuwe toekomst makkelijker te bereiken dan wanneer ze Europa eerst volgen op de weg van 'kapitalisme en vooruitgang'.

Welzijn; overheid en onderscheid

door mr. J. C. G. Fijen

Inleiding

Een politieke groepering ontkomt er niet aan om door haar gehanteerde begrippen en stellingnamen van tijd tot tijd te herijken. Dat is heden ten dage naar ons gevoel het geval als het gaat om christen-democratie en particulier initiatief (p.i.) in het welzijnsbeleid.

Op het eerste gezicht kan men van mening zijn dat de laatste jaren al schoon genoeg gezegd en geschreven is over de onderscheiden rol van de overheid en particulier initiatief. En inderdaad valt niet te ontkennen dat met name in de christen-democratische visie op welzijnsbeleid keer op keer een flinke dosis p.i.-pleidooi wordt meegenomen. Desondanks lijkt de tijd rijp de vraag te stellen of er sprake is van een eenduidig, politiek hanteerbaar begrip, of de snelle ontwikkelingen in welzijnsland om een aangepaste visie vragen, en of de christen-democraten medestanders (en zo ja in welke mate) hebben met wie die visie gerealiseerd kan worden. Meteen maar de knuppel in het hoenderhok: het lijkt er wel eens op of alle geroep om steun aan en ruimte voor het p.i. omgekeerd evenredig is aan een werkelijke bezinning erover. Wij moeten oppassen voor veel geschreeuw en weinig wol.

De particuliere welzijnsinstellingen verdienen beter, en het zou de CDA-ideologie tekort doen als wij blijven steken bij Platonische liefdesver-

mr. J. C. G. Fijen is beleidsmedewerker van de CDA Tweede Kamerfractie (o.a. voor CRM); hij is lid van de gemeenteraad van Zoetermeer.

klaringen. Bovendien dient het CDA er voor te waken op dit punt niet alleen te komen staan in het Nederlandse politieke krachtenveld als gevolg van een houding die op zijn minst *de schijn wekt* vast te willen houden aan niet-eigentijdse structuren.

Alom is dat reeds merkbaar. In socialistische en liberale kringen bestaat, respectievelijk groeit een anti-gevoel tegen de p.i.-verhalen van christen-democratische zijde, en dat niet alleen in de Tweede Kamer.

Welke verklaring is daar voor te geven? Naar ons idee moet dat aan beide kanten gezocht worden. Het CDA prikkelt de anderen door in zekere zin een politieke claim te leggen op het voorvechterschap van het p.i., terwijl met name de socialisten daar niets anders in wilden zien als de vanouds bestaande, levensbeschouwelijke en verzuilde instellingen. In PvdA-gelederen doet dan ook een ander koosnaampje opgeld: maatschappelijk initiatief, waaronder men verstaat losse, op beperkte doelen of belangen ge-

Welzijn; overheid en onderscheid

richte groepen, zoals actiegroepen, inspraak-groepen, bewonersgroepen. Voor het overige ziet men daar het publiek maken van welzijnsvoorzieningen als een ideaal, waarbij de democratisering voor de betrokkenheid enz. van de burgers borg dient te staan.

De PvdA verwijt het CDA een machtshouding, gebaseerd op het in stand willen houden van het oude, verzuilde particulier initiatief (vijfde macht). Een zekere schijnheiligheid is de socialisten daarbij niet vreemd. Eerstens wil men er ook in die kring naar streven goede bindingen te hebben met deze instellingen, waarvoor Den Uyl een lans heeft gebroken. Tweedens is het natuurlijk zo dat de socialisten via het functioneren van het maatschappelijk initiatief in het kader van de politieke democratie een grotere greep willen krijgen op het doen en laten van de welzijnsinstellingen en -activiteiten.

De opstelling van liberale zijde is niet helemaal duidelijk. Naar beginselprogram en liberaal uitgangspunt dienen de grondvesten van het maatschappelijk bestel te berusten op de zelfstandige kracht van de vrije burger. Maar wie kennis heeft genomen van de standpunten van de VVD-Tweede Kamerfractie inzake het p.i. bij de discussies over de Rijksbijdrageregeling Sociaal Culturele Activiteiten, in het Voorlopig Verslag betreffende de ontwerp-Kaderwet Specifiek Welzijn, en bij de behandeling van het voorlopige regeringsstandpunt inzake het rapport Van der Burg over het doelmatig en democratisch functioneren van door de overheid gesubsidieerde welzijnsinstellingen, kan constateren dat dit uitgangspunt niet consistent beleden wordt. Misschien moet de *Tijdgeest* terzake zijn werk nog doen.

Het zou toch verbazen als de VVD bij aangelegenheden op het vlak van het bedrijfsleven, de onderneming, en in het algemeen het financieel-economisch veld de particuliere verantwoordelijkheid hoog voert, maar een andere opstelling zou kiezen als het om welzijnsbeleid en -werk gaat.

Wat dus aan de orde is, is in wezen een vraagstuk dat ten diepste te maken heeft met de ordening van de maatschappij, met de rol van de overheid, met de mogelijkheden voor de burgers om sociaal wezen te zijn (verantwoordelijkheid en solidariteit) en met de erkenning dat weliswaar het gehele overheidsbeleid welzijnsbeleid in ruime zin behoort te zijn, maar dat lang niet

mr. J. C. G. Fijen

alle welzijn gediend wordt door dat overheidsbeleid.

Brede toepassing

Het begrip welzijn — dat wordt bekend verondersteld — kent vele definities. Voor wat de aangesneden probleemstelling betreft, menen zij te mogen zeggen dat het in zeer ruime zin van toepassing is. Particulier initiatief komt men tegen niet alleen in de specifieke welzijnssector, maar ook in het onderwijs, de volksgezondheid, en zeker ook in de sociaal-economische sector. En zelfs deze opsomming is niet limitatief. De beschouwingen over de historische ontwikkelingen van het p.i. en de huidige vormgeving ervan zullen voor die terreinen uitlopend zijn. Zelfs voor wat de toekomstmogelijkheden betreft. Toch zijn er gemeenschappelijke fundamenten, waarover straks meer. De Grondwet garandeert de vrijheid van *onderwijs* en de daaraan gekoppelde financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs. Waarmee in zekere, zij het beperkte zin een voorsprong is genomen op het specifieke welzijn en het aldaar opererende p.i. Het bijzonder onderwijs is gelegaliseerd, waarmee gehonoreerd is de inzet van groepen burgers om zelf iets ter hand te nemen en er gemotiveerd mee bezig te zijn. Dit basisrecht is op velerlei wijzen uitgewerkt, ook in de wetgeving. Waar men zo zijn vragen over kan hebben, is of het specifieke, het onderscheidende van het bijzonder onderwijs wel altijd even goed functioneert.

Zoals ook elders in dit artikel moet men overigens deze vragen en twijfels niet uitleggen en opvatten als een aantasting van het bestaansrecht van de genoemde instellingen — dat zij verre van ons en eigenlijk overbodig dat hier te zeggen, zeker als men van het vervolg kennis neemt —. Een kritische benadering uit eigen kring kan de geloofwaardigheid van de CDA-visie alleen maar versterken en meehelpen te zoeken naar wegen waarlangs die visie daadwerkelijk gestalte kan krijgen.

De uitvoering van de *gezondheidszorg* is ook op dit moment nog grotendeels in handen van het particuliere initiatief. De verhouding tussen overheid en p.i. is daar al lang geleden bediscussieerd, en er zijn meermalen afspraken gemaakt en regelen getroffen. De Gezondheidswet (1956), de Volksgezondheidnota (1966) en de Structuurnota Gezondheidszorg (1974) markeren de ontwikkelingen terzake. Voor de specifieke welzijnssector en de gezondheidssector liggen

Welzijn; overheid en onderscheid

mr. J. C. G. Fijen

thans dus wetsontwerpen voor (Kaderwet, Wet Gezondheidszorgvoorzieningen en Wet Gezondheidszorgtarieven) waarvan men toch wel kan zeggen dat een kenmerk ervan is dat het niet meer gebleven is bij een *voorwaardenscheppend* beleid van de overheid, maar er zit een duidelijk *beheersend* karakter in. Via voorschriften met betrekking tot planning, doelmatigheid, het opheffen van witte vlekken, het in de hand houden van de kostenontwikkeling enz. wordt een structuur nagestreefd waarin heel wat van het maatschappelijk leven op deze terreinen wordt gereguleerd teneinde de belangen van het individu en het algemeen belang veilig te stellen. Daarbij doet zich wel de vraag voor of er geen overspannen verwachtingen gewekt worden, opgehangen aan het instrumentarium (planning, decentralisatie, harmonisatie, democratisering). Het gaat uiteindelijk immers om de doeleinden van het beleid, die nogal eens weggedrukt worden achter de middelen die daartoe gehanteerd worden (zie o.a. Van Harberden e.a. in AR-Staatkunde 1979 nr. 5, en J. Fijen in Politiek Perspectief 1979, nr. 6). In dit verband kan men dan ook stellen dat de bestuurlijke organisatie, zoals decentralisatie en regionalisatie, vergezeld zal blijven dienen te gaan van de ontwikkeling van particulier initiatief. Met name in de gezondheidszorg, waar naar ons gevoel tot nu toe grotere beduchtheid ten aanzien van de overheidsbemoeïing leeft dan op grote dalen van het specifieke welzijnsterrein, vreest men dat bepaalde ontwikkelingen die de inhoud van het werk zelf bepalen, gaan verschromen onder een strak beheersingssysteem van de zijde van de rijksoverheid. De systematiek van het beleid dient niet alleen beoordeeld te worden aan de hand van vragen inzake organisatie, doelmatigheid, bekostiging enz. maar nog meer in relatie tot de doelstelling van het beleid, het bevorderen en tot stand brengen van voorzieningen en activiteiten die het welzijn van de burgers dichterbij kunnen brengen en een bijdrage kunnen leveren aan een samenleving waar meer gerechtigheid, solidariteit en gelijke kansen heersen. Er wordt wel beweerd dat het welzijnswerk opereert in de marge van de samenleving. Werkelijke veranderingen zouden slechts bewerkstelligd kunnen worden door *sociaal-economisch* beleid.

Ik betwijfel dat. Natuurlijk gaat daar een zeer belangrijke invloed vanuit, maar het is zeker niet de enige die de koers van de maatschappij bepaalt.

Vast staat wel dat vele mensen hun (persoonlijk)

welzijn relateren aan sociaal-economische omstandigheden, zoals een goed inkomen, het hebben van een eigen woning, het met vakantie kunnen gaan, het uitgerust zijn met sociale zekerheden.

Maar eveneens staat vast dat deze relatie niet bevredigt. Het is onjuist te denken dat met het binnenhalen van materiële zaken en maatschappelijke verworvenheden het welzijn van de mens gelijk op is gegaan. Juist thans openbaren zich zoveel negatieve kanten van de welvaartsstaat in termen van vereenzaming, verontpersoonlijking, loketbureaucratie enz. Voorbeelden zijn er te over. De man of vrouw die een uitkering krijgt, is dat welzijn? Of is meer aandacht nodig dan het uitbetalen, en vervolgens de betrokkene aan zijn lot overlaten?

De grote groep werklozen, wordt die in het sociaal-culturele beleid opgevangen, of rommelen we wat aan door naar wat "speelse" bezigheden te zoeken, en dan nog op zeer beperkte schaal? Het sociaal-economisch terrein is door het welzijnswerk in het verleden wat veronachtzaamd. Toch zijn er overeenkomsten, ook waar het de particuliere verantwoordelijkheid betreft. De overheid bemoeit zich met werkgelegenheid, loon- en prijsstijgingen, de inkomens, en voert terzake een wat men zou kunnen noemen centraal-sturend beleid.

Het wordt echter aan de particuliere ondernemingen zelf overgelaten het productieproces in te richten, tot en met het eindproduct. Waarbij wij gemakshalve even moeten afzien van bijzondere overheidsbemoeienissen in gevallen van laagconjunctuur (bij hoogconjunctuur trekt de overheid zich weer terug).

Voorts wil de overheid steeds meer voorwaarden stellen, bijvoorbeeld op grond van milieubeleid, energiebeleid, vestigingsbeleid, maar zij neemt niet het (particuliere) bedrijf over. In principe is er dus sprake van een wederzijdse onafhankelijkheid. Dat overigens ook in deze sector de tijd niet stil staat bewijst de toename van structurele bindingen overheid-bedrijfsleven, ook los van de sociaal-economische problemen. Hier doet de regel opgeld dat eenmaal verkregen invloed moeilijk terug te draaien is, ook bij veranderde omstandigheden.

Het zou interessant zijn om enige processen betreffende (on)afhankelijkheid en planning van goederen- of diensten-productie voor het bedrijfsleven en het welzijnswerk naast elkaar te zetten en te vergelijken. Is het in beide sectoren

Welzijn; overheid en onderscheid

mr. J. C. G. Fijen

zo dat de middelen (geld) de verhoudingen beheersen, of zijn er parallellen inzake de onderscheiden verantwoordelijkheid?

Fundamenten

Welke zijn nu de fundamenten waarop een visie op en een pleidooi voor particulier initiatief gevestigd zijn? Zonder gebruik te maken van veel jargon kan men zeggen: *mensen willen voor zichzelf en voor anderen bezig zijn met activiteiten waarmee zij een betere samenleving dichterbij willen brengen. Een toelichting hierop is wel nodig.*

1. Het CDA acht 't van groot belang — zoals ook verwoord is in het tweede PPAC-advies — dat mensen hun verantwoordelijkheid jegens God tot uiting kunnen laten komen ten opzichte van de naaste en zichzelf. Verantwoordelijkheid voor de naaste houdt eerbied voor het leven en aandacht voor het welzijn van anderen in. Dat kan beter geschieden als activiteiten en voorzieningen dicht bij de mensen liggen dan wanneer de afstand tussen deze componenten groter is. Beleidsmatig geredeneerd kan men daar dan aan toevoegen dat het onvoldoende is om het te laten bij overdracht van taken van de hogere naar de lagere overheid, ondanks de daarbij horende democratiseringsgedachten. *Werkelijke betrokkenheid*, zowel in het uitstippelen van het beleid als in het uitvoeren daarvan, gaat verder dan het horen van, het geven van inspraak e.d. In gemeentekringen is een geliefde uitdrukking: niet doen op een hoger bestuursniveau, wat op een lager kan geschieden. Wij pleiten voor een aanvullende variant: wat de burgers zelf willen en kunnen hun niet uit handen nemen. Dat is het uitgangspunt; wij moeten ons niet laten verblinden door verhalen over ondoelmatigheid of niet-democratisch handelen bij (een deel van) het p.i. Dat zijn pragmatische opmerkingen die het principe niet terzijde mogen zetten, overigens wel om een aanpak vragen.

Christen-democraten zullen op dit terrein meer dan voorheen voorwaarden moeten stellen om te geraken tot een meer democratisch handelen van de organisaties en instellingen. Deze voorwaarden mogen echter niet tot een uitholling van het particulier initiatief leiden. En om eenzijdigheid te voorkomen: of doelmatig en democratisch handelen altijd bij de overheid gegarandeerd is, dat betwijfelen wij. Juist heden ten dage mag men zich afvragen of bijvoorbeeld de

ambtenaren die betrokken zijn bij de lokale welzijnsplanning de gekozen volksvertegenwoordigers niet overvleugelen en in feite beleidsbepalend bezig zijn.

2. Het CDA pleit er voor dat mensen hun activiteiten kunnen bundelen op grond van een gemeenschappelijke overtuiging, en van daaruit geholpen kunnen worden en hulp kunnen bieden. Een gevaar dat het welzijnswerk bedreigt is, dat vele problemen — ook menselijke — op een onpersoonlijke, kille wijze benaderd en opgelost worden. Juist op het gebied waar het gaat om leven, dood, ziekte, gezondheid, vereenzaming, intermenselijk contact enz., het al dan niet achtergesteld zijn, is de opvatting over mens-zijn van essentieel belang. Daarom is het zinvol het identiteitsbepalend karakter van welzijnsinstellingen te verdiepen en verder te ontwikkelen.

Het CDA — dat wordt wel eens gedacht — is niet getrouwd met geestverwante, op de oude zuilen gevestigde instellingen. Het gaat om meer, niet om historische gegevens, maar om de signatuur van het werk. Die kunnen van levens- en wereldbeschouwelijke aard zijn. Als mensen benaderd willen worden, en anderen willen benaderen, vanuit een visie op het mens-zijn en op de overheid dat te respecteren en te ondersteunen. Het is toch te dwaas te veronderstellen dat alle werk op één, genivelleerde noemer gebracht zou kunnen worden, net zo min als dat kan met veertien miljoen Nederlanders.

Als het gaat om doelmatigheid en inbreng van levens- en wereldbeschouwing zal voor het CDA het laatste de doorslag geven. Bijvoorbeeld: als ergens drie stichtingen voor maatschappelijk werk werkzaam zijn — een katholieke, een protestants-christelijke en een algemene — dan moge het wellicht het meest efficiënt zijn tot een fusie te komen, toch pleiten wij voor een eigen zelfstandig bestaansrecht van elk, uiteraard als er in de samenleving behoefte aan is.

In het voorbeeld: als de cliënten er prijs op stellen vanuit een hun verwante identiteitsorganisatie geholpen te worden, dan vinden wij dat dat moet kunnen. Hetgeen ook niet wegneemt dat elk der instellingen zelf doelmatig, democratisch enz. dient te functioneren.

Het wordt tegenwoordig meer gewoon gevonden dat de overheid steun verleent aan geografische, territoriaal bepaalde bereikbaarheids- en voorzieningen dan aan de mentale bereikbaarheid. Een voorbeeld, met name in de wat grotere steden geldt de norm dat elke buurt zijn peu-

terspeelzaal mag hebben, de mensen moeten hun kinderen dicht bij huis kunnen houden. Op zich is dat juist. Maar in het gedrang komt de mogelijkheid om voorzieningen met een bepaalde signatuur in het leven te roepen. Als er behoefte aan is, en dat kan gepeild worden, moet het mogelijk zijn dat niet alle zaken vanzelf algemeen worden, maar dat de pluriformiteit van de samenleving er in tot uiting kan komen. En in wezen hebben wij het dan vaak over minderheden, waar ongeveer iedere politieke partij voor wil opkomen. Nou dan!

3. De welvaartsstaat draagt het gevaar in zich van verontpersoonlijking, van een kille en technische aanpak van problemen die eigenlijk in een warme, intermenselijke relatie behandeld moeten worden. Voor elk probleem is een loket, en anders verwijzen wij wel door . . .

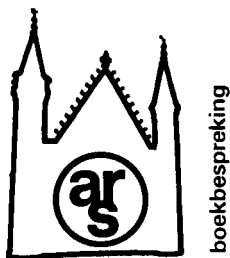
Een steeds meer naar de overheid brengen van welzijnsactiviteiten zal niet alleen de particuliere verantwoordelijkheid en onderlinge solidariteit frustreren, maar er zit ook het gevaar in wat wij hier signaleren. Met alle respect voor de mens achter of in de ambtenaar, hij of zij kan alleen maar beslissingen nemen op basis van voorschriften en richtlijnen, waarbij huns ondanks onvoldoende ruimte wordt gelaten voor creativiteit en flexibiliteit. Juist in de ambtelijke wereld is het een probleem om via de gegeven richtlijnen in te spelen op de meer persoonlijke levenssfeer van de burger. De bureaucratie zal niets oplossen, integendeel. Wij denken juist dat het particulier initiatief er voor moet oppassen in zichzelf te verstatelijken. Dat proces is al een heel eind gevorderd. De staat heeft de behartiging van het welzijn van de burger als een belangrijke opgave op zich genomen. Door subsidiëring op ruime schaal is het particulier initia-

tief daar in meegetrokken en functioneert in een aantal gevallen eigenlijk alleen nog maar als uitvoerder van overheidsbeleid. Wij vinden — en in het decentralisatieproces vraagt dat de volle aandacht — dat juist in de fase van de beleidsvoorbereiding, de planning, het particulier initiatief een van de overheid onderscheiden rol dient te vervullen. De lokale CDA-verbanden met name zouden dat moeten bevorderen. Dat wil zeggen, stimuleren dat het p.i. en de bevolking zelf de bouwstenen voor een welzijnsbeleid aandragen, en niet alleen als waterdragers van de overheid functioneren.

Op nationaal niveau kunnen daartoe de voorwaarden worden geschapen, zoals voor een deel is terug te vinden in de Rijksbijdrageregeling Sociaal Culturele Activiteiten en de ontwerp Kaderwet Specifiek Welzijn. Zoals boven gesteld, zijn er in wezen zowel bij socialisten als bij liberalen aanknopingspunten te vinden voor een dergelijk beleid. Het is in feite vreemd dat er van die beide kanten zo veel verzet is gekomen tegen de p.i.-bepalingen in genoemde regeringsstukken. Wij willen ons bepaald niet aan simplisme schuldig maken, maar kunnen de begrippen decentralisatie, democratisering en participatie — die in brede kring onderschreven worden — in hun onderlinge verband eigenlijk wel tot een andere conclusie leiden dan dat de zelfwerkzame burgers en instellingen de kern van het welzijnsgebeuren dienen te zijn?

Wij menen dat, onzuivere politieke motieven daargelaten, deze conclusie in de Nederlandse verhoudingen getrokken kan worden en haar betekenis heeft voor de beleidsbepaling en -uitvoering. Juist in de nieuwe constellatie krijgt het p.i. naar onze mening kansen geboden. Dat het benutten daarvan voor het welzijn een heilzame zaak zal zijn, is voor ons evident.

Signalen voor christelijke politiek

door dr. A. Veerman

Dit verhaal vindt zijn aanleiding in de brochure van de werkgroep NBBA. (Niet bij brood alleen): 'Daar gaat het om'. Maar conform het verzoek gebruik ik de gelegenheid ook om iets te zeggen over de werkgroep zelf, haar bestaan en haar betekenis. Is het bestaan van zo'n werkgroep zinvol, verantwoord? Ik beantwoord die vraag voluit bevestigend, mits — daar kom ik nog op — zij aan bepaalde voorwaarden voldoet. In de ARP hebben wij gedurende eigenlijk heel haar bestaan zulke groepen van non-conformisten (de meest neutrale term die ik kan bedenken) gekend. Ik som ze niet alle op; ik zou er vermoedelijk enkele vergeten, zegt men bij gelegenheden. Ze waren er van 'rechts' en van 'links' — de aanhalingstekens zeggen, dat deze termen met een korreltje zout genomen moeten worden. De laatste groep uit onze historie waren de radicalen, de groep waar ik zelf als partijvoorzitter mee te maken had en waar ik op den duur de beste relaties mee had. Zo'n groep heeft als belangrijkste pluspunt, dat hij de partij behoedt voor inslapen, haar integendeel dwingt (met geoorloofde middelen intussen) zich bij al wat zij doet, rekenschap te geven van de zin en het resultaat van haar daden.

Maar nu de voorwaarden, waar ik het over had. De eerste is, dat zo'n club kwalitatief wat voor-

Daar gaat het om. Signalen voor christelijke politiek. Een uitgave van de werkgroep 'Niet bij brood alleen'; Den Haag, 1980, 188 p. Prijs f 10,—.

Deze uitgave wordt besproken door dr. A. Veerman, lid van de CDA Tweede-Kamerfractie; oud-voorzitter van de ARP.

stelt, wat inbrengt. Wanneer het gaat om een groep mensen, die alleen maar ontevreden zijn over het beleid, het niet eens zijn met de gang van zaken om misschien onbestemde redenen, of alleen maar conservatief zijn en de klok van de partij stil willen zetten, terwijl het leven door tikt, dan heeft zo'n groep voor de partij geen enkele positieve betekenis, integendeel, dan zijn alle uren aan zo'n club besteed eigenlijk tijdverspilling. Geen misverstand — we hebben ook wel clubs of mensen gehad, die 'goed rechts' waren, hun zaken kenden en daardoor hun invloed hadden, geaccepteerd werden, omdat zij verstandige dingen te berde brachten. Al denk ik dat in de regel een groep, die de partij op wil stuwen, 'progressief' zal zijn. Maar in elk geval moet zo'n club niet alleen (veel) geluid geven, maar ook inhoud hebben.

De tweede voorwaarde is, dat de club volledig loyaal is. Zij moet zich eensgeestes voelen met de partij, zich daarin echt thuis voelen en zelfs niet spelen met de gedachte, dat zij wel eens zou kunnen uittreden (ceteris paribus, om met Van Agt te spreken). Zo zeer horen wij, met alle kritiek, met alle grieven, wel bij elkaar. Ik zeg dit, met op de achtergrond van mijn denken het opschorten van het lidmaatschap van de program-commissie. Wie dat doet, dreigt een fatale grens te overschrijden. Dat is fout; er waren dan ook

Signalen voor christelijke politiek

dr. A. Veerman

nogal rare sprongen nodig om de zaak weer in de goede lijn te krijgen. Kritiek is best, maar in dit verband (het verband van een kritische club, bedoel ik) alleen van binnen uit.

Als derde voorwaarde noem ik, zij het een beetje zoekend naar het juiste woord, het element van (gezamenlijke) ingetogenheid, over en weer in het kritische contact. Met een variant op een uitdrukking van Aantjes (dat het in de politiek niet zozeer gaat om verdienen, maar veel meer om dienen) zou ik willen zeggen: Het gaat in de kritiek niet alleen om echte politieke moed, maar men moet nimmer ook vergeten een goede maat van politieke ootmoed. Dat is in de politiek een niet eenvoudige zaak, vandaar dat ik wat zoekend ben. We zeggen gemakkelijker, dat politiek een hard bedrijf is; en daar hebben we zelfs vrede mee; we constateren alleen een realiteit.

Maar ook voor de politiek geldt, ook bij de kritiek op elkaar in de politiek geldt, dat er iets moet doorklinken van de ander uitnemender achten dan zichzelf. Daarmee schop je het in de politiek niet ver, zal men zeggen. Maar je schopt in elk geval ook niet tegen een ander. Dat bedoel ik met politieke ootmoed: zorg voor de ander, ontzien van de ander, hem ongerept, onaangetaast laten, boven de dingen uitgetild. Ook als de zaak ons verdeeld houdt.

Aan deze voorwaarden meen ik het boekje te moeten toetsen. Als ik dan het tweede punt centraal stel, dan vind ik dat de brochure beneden de maat blijft. Er staan ongetwijfeld te waarderen bijdragen in. Ik denk aan het artikel van Verkuyl over christelijke politieke ethiek in de weerbarstige werkelijkheid; goed van toon, goed van inhoud. Of het verhaal van Von Meyenfeldt, evenals dat van Wessels meer documentair dan politiek. Maar op het boekje als geheel zaten we niet te wachten. En ik zou niet graag beweren, dat 'het daarom gaat' in het CDA. Het meeste had overigens ook in Nederlandse Gedachten kunnen staan, als het daar goed genoeg voor was.

Hetzelfde geldt voor de eerste bijdrage, die van Aantjes. Na zijn vroegere verhalen, o.a. het verhaal naar aanleiding van de bergrede (ik pleeg gelukkig niet te spreken over de bergrede van Aantjes) brengt dit artikel eigenlijk niets nieuws. En het griezelige, om met een onderneming als zo'n werkgroep NBBA te beginnen, is dat hij natuurlijk in al zijn uitingen zichzelf moet waar maken. Men heeft hoge pretenties, zoiets van: zoutend zout te zijn, (het zout in de pap, noemde

Biesheuvel de radicalen op een goed moment) en wij weten, als het zout zijn kracht verliest, dan deugt het nergens meer toe.

Overigens vind ik het verhaal van Aantjes wel een goed verhaal, waarmee ik het zakelijk, voor een goed deel eens ben. Wel ietwat overtrokken, zoals b.v. het begin, over de drie letters van het alfabet, de C en de D en de A. Dat het CDA zijn initialen verloochend zou hebben, dat met de C en de D en de A 'gespeeld' zou zijn vind ik een te krasse bewering. Ik heb ergens het optreden van de minister-president 'niet voornaam' genoemd. Dat woord zou ik ook voor deze reactie willen gebruiken. En ik vind wel, dat een christen altijd er naar moet streven, dat wèl te zijn, respectabel te zijn en respect te betonen in zijn uitingen. Of hij nu minister-president is of niet.

En waar gaat het nu om? Ik vind dat we *dat* meer lezen in het program NBBA, het program dus van het CDA, dan in het boekje van de werkgroep NBBA. Maar ik vind gelukkig de ondertitel eerlijk en toch ook bemoedigend; want veel verder komen wij in ons politiek bedrijf niet dan: Signalen voor Christelijke Politiek.

Nog een enkele opmerking over wat men noemt: 'getuigenispolitiek'. Ik meen dat men over dat verschijnsel in het algemeen (en bijv. ook Gerrit van Dam in Trouw van 14 maart) te licht heen loopt. Het ligt bij velen in onze kring niet zo eenvoudig door de jaren heen.

Onze generatie is opgegroeid en opgevoed in de sfeer van Kuiper en het neo-calvinisme. Daarin werd nadruk gelegd op de objectieve betekenis van het heil in Christus. In Hem ligt het vast. In Hem ligt de grond van de zekerheid van ons geloof. Zo luidde het ook in de prediking, waaronder wij ons met onze ouders schaarden. En die opvoeding doortrok onze levensstijl en beïnvloedde ook onze politieke stijl: Het gaat niet om de mensen, niet om hun gevoelens; het gaat om de zaak. Wij leerden wars te zijn van het al te subjectieve, het al te 'onderwerpelijke', dat zo gemakkelijk doorklinkt in een 'getuigenis'.

Kuiper stond in deze aanpak in reactie tegenover het sterk bevindelijke, dat hij ontmoet had in het piëtisme van zijn (jonge) jaren, tegenover de geest van de conventikels, die onder ons zijn 'duizenden versloeg'. En dat is nog niet louter historie; dat is vaak nog springlevend. Ik denk dat er meer verschijnselen waar te nemen zijn, dat men zich wat afwendt van het al te intellectuele karakter van de Anti-revolutionaire (om daar maar de nadruk op te leggen) geestes-

Signalen voor christelijke politiek

dr. A. Veerman

wereld. De graag en veelvuldig gebruikte term: 'de radicaliteit van het evangelie' rust m.i. op deze ondergrond. Subjectivisme en absolutisme zijn vaak broer en zus. Ook absolutistische tendenzen in het GPV horen in dit verhaal. Het ontstaan van het CDA heeft aan deze neiging tot subjectivisme nieuwe impulsen gegeven. Want de objectieve kant van allerlei geloofsbelevingen krijgt ook in katholieke kring volle nadruk, authentieker zelfs dan in het neo-calvinisme, zij het dat de objectieve gelding bij Rome rust in de Kerk, de beheerster en uitdeelster van de genade. De zekerheid van het heil is nauw verbonden met de kerk, is er niet buiten de kerk. Bevindelijkheid, devotie zegt men daar, heeft haar echte voedingsbodem in de kerk. Dat is een wereld, die aan hen, die door enige reformatorische bevindelijkheid aangeraakt zijn, vreemd is, door hen gewantwoord wordt. En het lijkt mij niet onbegrijpelijk, dat in reactie op het CDA nu een nieuwe golf van subjectivisme en absolutisme over ons heen spoelt. Hier ligt ook de bron van ideeën als de 'persoonlijke aanspreekbaarheid' voor de politiek. En de behoefte aan een vorm van getuigenis-politiek aan de rand van het CDA kan men niet met argumenten wegpraten. Het is een behoefte, die onder de oppervlakte van het reformatorisch bewustzijn leeft. En die in de brochure 'Daar gaat het om' duidelijk tevoorschijn komt.

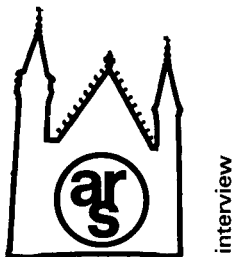
Ik kom nu weer bij de voorwaarde van loyaliteit en ingetogenheid, die ik hierboven als wezenlijk voor het bestaan van een groep non-conformisten noemde. Deze voorwaarde is wederzijds, dat is nu duidelijk. De behoefte aan subjectieve beleving van de wezenlijke zaken in onze politiek, van zaken die het hart raken, heeft diepe wortels. Men hoeft het niet met alles eens te zijn, men moet alle geluiden wel voluit serieus nemen. Woorden als pretentiewe en elitair, die ik van Steenkamp in m'n krant opgetekend vond, duiden er op, dat hij het echte gewicht van de zaak niet door heeft. Echte bevindelijkheid heeft net als echte devotie diepe gronden. Al is het ook weer niet alles goud wat er blinkt.

Ik keer terug naar de inhoud van de brochure, die al op diverse terloopse manieren aan de orde is gekomen. Ik heb al gezegd, dat het geheel mij wat teleurgesteld heeft; de meeste artikelen zijn braaf in de geest van het CDA-program 1977-1981 geschreven, zonder daar nieuwe accenten aan toe te voegen. Maar de ontwikkelingen gaan door en parallel daarmee moet ook een

CDA-program doorgaan, zeker in een geschrift van voortrekkers. Op allerlei gebied, en zeker op sociaal-economisch terrein, had ik hier vergezichten, fundamentele beschouwingen verwacht.

Daarom heb ik met grote interesse het verhaal van Von Meyenfeldt gelezen, m.i. het beste artikel van de reeks. Beknopt, maar beredeneerd wijst hij er op hoe we voortgegaan zijn ons te bewegen in het nucleaire tijdperk, hoe de mogelijkheid van het gebruik van atoomwapens is toegenomen. Dat betekent, dat de (oude) veiligheidsconceptie van de NAVO, waar het program NBBA nog van uitging, (waarschijnlijk) achterhaald is. In dit program luidt het nog (pt. 172a): 'een geringer accent op (het dreigen met) het eventuele gebruik van kernwapens in de defensiestrategieën; daarbij waken voor aantasting van de veiligheid als gevolg van onevenwichtigheden in de conventionele bewapening.' U ziet het: nucleaire bewapening en conventionele bewapening zijn hier nog alternatieven. Von Meyenfeldt concludeert (op pag. 51): 'Met andere woorden de bruikbaarheid van atoomwapens voor de daadwerkelijke oorlogvoering neemt toe . . . Deze ontwikkelingen, die mede op de achtergrond staan van de plannen tot modernisering van de NAVO-atoombewapening, brengen ons op militair-strategisch gebied in een nieuw tijdperk. De NAVO staat op het punt om de atomaire technologie definitief te aanvaarden en geïntegreerd met de conventionele militaire technologie aan te wenden voor hun doelstellingen.' Het alternatief van punt 172a is een fictie geworden. Wie de NAVO wil, aanvaardt daarmee ook atoombewapening. Von Meyenfeldt komt daarin niet tot een conclusie, maar wel tot een indringende vraag, die een vanzelfsprekendheid (ook) van het CDA-program 1977 op losse schroeven zet: 'Staan wij . . . voor de keuze: de ontwikkelingen op hun beloop te laten of de NAVO te verlaten?' De schrijver geeft op die vraag nog geen antwoord; maar de vraag is gesteld (en weloverwogen geargumenteed) in een geschrift, dat uit de CDA-kring op onze tafel is gelegd. En dat daarom toch de moeite waard is en niet hooghartig (en goedkoop) mag worden gewezen van de hand.

Gesprek met minister Gardeniers

door dr. G. Puchinger

'Bijna niemand is er die dit departement met zijn vele problemen werkelijk helemaal kent. Je kunt het natuurlijk in de pers gemakkelijk wegschrijven. Ik bedoel: er gebeurt wel eens iets vervelends of fouts, bijvoorbeeld in een bepaalde subsidiesector of zo. En daarmee wordt het departement dan wel eens even vlug in één klap geïdentificeerd. Maar dat is onjuist.

Ons departement staat nu eenmaal dikwijls in het centrum van de belangstelling. We hebben drie directoraten-generaal, en wat er op zichzelf al niet aan zaken omgaat in ieder van die directoraten-generaal! Wat zit er al niet allemaal onder kunsten en onder culturele minderheden. Dat bevat een wereld van menselijke betrekkingen. En dan radio, televisie en pers, monumentenzorg, sport, recreatie, emancipatie en allerlei sociaal-culturele activiteiten. Het is zo gek niet of 't valt wel ergens onder. Bijvoorbeeld alles van maatschappelijke dienstverlening. Het grootste gebied daarvan is: gezinsverzorging; en het vrijwel kleinste: de telefonische hulpdiensten. Het is een baaiert van activiteit.

Dan de hele winkel van de bijstand, vanaf de bijstand aan zelfstandigen tot aan die van de woonwagenebewoners. Verder verzets- en vervolgingslachtoffers. Kortom, het is ontzettend veel. En ik vergeet natuurlijk nu bij het opsommen nog een heleboel.

Mevrouw M. H. M. F. Gardeniers-Berendsen (geb. 1925) is minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk sinds december 1977. Sinds 1971 was zij Tweede Kamerlid voor de KVP. Zij vervulde voorts tal van bestuurlijke functies in onderwijs-, maatschappelijk, cultureel, verenigings- en bedrijfswerk.

(En van het opgesomde kon ik lang niet alles noteren, want de minister sprak heel vlug)

Dit departement past eigenlijk in geen enkel ander departement; niet in sociale zaken of onderwijs of justitie; maar we hebben er wel mee te maken.

De verscheidenheid van werkzaamheden van het departement is dus groot. Maar één punt bindt CRM: het is een departement dat niet groepsgewijs denkt. Wij kijken naar de personen *individueel*, naar mensen *stuk voor stuk*, die allemaal geholpen moeten worden.'

Gesprek met minister Gardeniers

Met deze opmerkingen opende mevrouw M. H. M. F. Gardeniers-Berendsen, minister van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk (voordien sinds 11 mei 1971 lid van de Tweede Kamer) ons interviewgesprek op zaterdagmiddag 15 maart 1980 in haar hoog gelegen, nieuwe kamer op de achttiende verdieping van haar departementsgebouw aan de Sir Winston Churchillaan 362 te Rijswijk bij Den Haag. Het gehele gebouw was op deze vrije zaterdagmiddag leeg, afgezien van de portier, die de deur ont-sloot, en de chauffeur die de minister zojuist van een conferentie naar het departementsgebouw had gebracht, en die ons allervriendelijkst van koffie voorzag.

We spraken vooraf eerst wat over het CDA en hoe de minister daar een tien jaar geleden had tegenaan gekeken, gingen daarna aan een grote ronde tafel zitten om met het eigenlijke interview te beginnen.

De minister betoonde zich daarbij een voortvarende woordvoerster, want als ze werkelijk gaat vertellen is ze fascinerend én ontwapenend tegelijk, en kan je eigenlijk niet meer opschrijven, want de minister let, geloof ik, meer op het gesprek van mens tot mens dan op de noodzakelijke schriftelijke voorbereiding van de interviewtekst. Enige keren zei ze mij: 'Wacht u nu even met opschrijven, dan leg ik eerst uit wat ik bedoel en hoe het zit.' Je voelt je dan als iemand die nog wel als een schilder op steelse wijze een penseelstreek op het doek kan vastleggen, maar die in geen geval als een fotograaf zijn fototoestel onder het gesprek kan omhoog heffen om klikkend een foto te nemen, want dat klikgeluid zou de sfeer van het gesprek wat verstoren.

Eén opmerking tijdens het gesprek ertussendoor kon ik niet nalaten op te tekenen en te vermelden: 'Ik wil de dingen graag in 't hoofd hebben, en verder niet; nee, ik houd geen dagboeken bij, dat geeft maar bagage, en die wil ik niet. Ik vind eigendommen niet erg belangrijk, dat is mis-schien wel het gevolg van het bombardement van Rotterdam in 1940, dat ik als meisje heb meegemaakt. Daardoor ben ik misschien wel erg veranderd. Als iemand me een cadeau geeft, gaat het me ook niet om wát hij of zij mij geeft, maar om *de daad* van het geschenk, want eigendom op zich zelf verrijkt geestelijk nog niet.'

We hebben drie en een half uur gesproken over personen en zaken, en vooral over haar departementswerkzaamheden, en ik hoop dat de lezers via het volgende verslag, dat ik zo letterlijk mogelijk noteerde, een indruk kunnen krijgen van

dr. G. Puchinger

ons gesprek dat in een zeer persoonlijke stijl gevoerd werd.

De minister was midden deze week teruggekeerd van een werkbezoek uit Egypte, vandaar dat ik het interviewgesprek met de volgende vraag opende:

Welke zijn uw ervaringen gedurende uw Egyptische reis?

'Het was mijn eerste reis naar Egypte. Ja, dat was het. Ik heb in mijn leven redelijk veel gereisd, en ik voel me dan altijd wat bezorgd over de vraag of ik mijn tijd wel goed besteed. Dit was een werkreis, in verband met het voltooiën van bepaalde activiteiten van het afsluiten van de Assoeandam. Ik was er binnen het kader van het Unesco-plan: het afsluiten van de dam, en wat daarbij nodig was: het verplaatsen van sommige tempels naar een eiland, omdat ze anders onder water kwamen te staan. Ik 'opende' met vele andere aanwezigen de afsluiting van dit project: onder meer opgravingen en verder uitgevoerde restauraties, waaraan Nederland en andere landen hadden meegewerkt. We hadden nu ook nieuwe gesprekken onderling over wat er nog verder te doen valt.

Ik was onder andere in Caïro, onder meer in de oude stad, op zich een geweldige belevenis om die stad te zien. Want je kunt er nóg zoveel over gelezen hebben, maar als je er dan bent, besef je pas wat die graven betekenen, waar ze vroeger gewoon ook gerouwd hebben, net als wij dat nu doen bij onze graven. Het ondergaan op de plek zelf van je indrukken is nu eenmaal iets anders dan er enkel over te lezen of er een afbeelding van te zien.

Verder, wat mij trof binnen Caïro, was het mens-type. Dat is het mensbeeld dat *wij* hier lijken kwijt te zijn. Er is *vrede* . . . ja, dát hebben ze. Je voelde je verder overal volstrekt veilig in dat drukke Caïro. De godsdienst speelt er een grote rol, ook de Islam met zijn vaak strenge straffen; maar 't effect is toch dat je je er nergens bedreigd gevoelt. Ik voelde me, wáár ik ook was, volstrekt veilig: én in de dorpen én in de stad Caïro.

Iedereen is er gewoon zichzelf, zo is mijn indruk. *Wij* hier hebben vaak de onvreë van de prinses op de erwt. Ik blijf wat dat betreft overigens hier optimistisch: je kúnt mensen nog raken. En er is hier nog veel dat tot optimisme stemt, maar in Egypte vertoevend valt het verschil je toch op. Goed, dit zijn dan maar enkele grepen en opmerkingen, want alles is na mijn reis qua indruk nog zo vers . . .'

Gesprek met minister Gardeniers

dr. G. Puchinger

Welke zijn uw herinneringen aan minister Peijnenburg, die op 1 april 1979 stierf?

'Het is ontzettend jammer dat u hem voor deze interview-serie niet meer gesproken heeft, want u zou ervan genoten hebben.

Zijn sterkste punt was luisteren. En hij was wijs. Ik denk dat die wijsheid kwam doordat hij wist het niet allemaal ineens te weten. Wel kwam hij vaak met een onverwacht goede oplossing. Ik heb hem een tien jaar lang in allerlei KVP-beraad meegemaakt. Zijn mening groeide soms tijdens een lang beraad. Dan zag hij soms ineens de oplossing. Ja, ik heb jaren lang intens met hem samengewerkt. Ik denk nu ook aan het eerste gezamenlijke CDA-jaar in de Tweede Kamer. Hij was toen een sterk bindend element, enorm. En ik denk dat dat komt omdat hij in feite nooit op 't eerste plan wilde staan. Dat kon hij aan anderen overlaten. Ik denk dat iedereen die met hem samenwerkte hem enorm mist. Het lijkt natuurlijk een sjablonen, als je zegt dat hij een leegte achterlaat, maar bij mij en mijn man en anderen doet hij dat inderdaad. We zeggen nu nog wel eens tegen elkaar in het kabinet: daar hadden we Rinus nu bij moeten hebben. Hij was geen brainstormer, maar hij luisterde nauwgezet, en pikte uit de discussies wat er nodig was om tot een besluit te komen, of kwam zelf met een volstrekt nieuw idee.

Ik kende hem ook persoonlijk goed. Onze families gingen samen met vakantie, dus dan begrijpt u het wel.

Hij ging in het laatste coma in het uur dat eigenlijk niet bestond: het uur dat juist de klok verzet werd, op 1 april 1979.

Ik las wat collega Pais in zijn interview met u over Rinus Peijnenburg heeft gezegd: een goed mens, en dat hij geen vijanden had. Dat was mijns inziens raak opgemerkt, want dat was ook zo, en Rinus wist dat ook. Daar was hij aan de ene kant trots op, en aan de andere kant niet; het ergerde hem zelfs wel eens wat, omdat hij er ook de bezwaren van onderkende. Dat merkte ik toen ik hem eens vroeg: heb je nu ook *echte* vrienden, want die heb je namelijk toch eigenlijk niet veel in je leven.

Weet u, we spraken wel eens over het katholicisme. Hij vond het moeilijk om te sterven. Toch was hij op zijn sterfbed tenslotte geheel overgegeven. Rinus en ik hadden op donderdagavond 15 december 1978 het beste gesprek met elkaar over 't geloof, toen we juist allebei Van Agt hadden toegezegd minister te zullen worden in zijn kabinet.

Kijk, wij rooms-katholieken zoeken het vaak in 't badinerende, als het over 't geloof gaat. 'Ons Brabanders', zei Rinus eens, 'leer je niet vlug kennen'. Als je het mij nu vraagt, geloof ik dat dat ook komt omdat we eeuwen lang wat onder de knoet hebben gezeten, daar in het Zuiden. Ik zeg dan: we zaten als rooms-katholieken in de schuilkerk. We lieten nooit uitkomen wat we nu werkelijk zelf geloofden, al wisten we dat heel goed. Er waren natuurlijk de sterke richtlijnen van de Kerk. Om al die redenen deden wij het als gelovigen ook vaak niet goed; we waren vaak de club van de falenden. Maar die avond spraken Rinus en ik over het geloof, ook over het CDA, waardoor we op een andere manier vanuit onze kerk ons geloof gestalte moesten geven. Je moest je geloof sinds het CDA ontstond intenser beleven, beargumenteren. Je was er meer mee bezig.

De eerste keer dat ik in een zaal op een politieke vergadering moest zeggen wat ik nu werkelijk geloofde, voelde ik mij erg geremd. Maar goed, die avond spraken wij er over, en we kwamen tot de conclusie, toen we voor dat ministerschap stonden, dat we geen van beiden gezocht hadden: dan heb je steun van Boven nodig, want dat wás het wel!

Nu ja, dit over Peijnenburg, al zou ik veel meer over hem kunnen zeggen, maar dit is als heel korte impressie en herinnering wel voldoende.'

Hoe was uw gemoedsgesteldheid bij de overname van de portefeuille van mr. H. W. van Doorn?

'Uw gemoedsgesteldheid, vraagt u . . .

Mijn beslissing over een eventueel ministerschap is heel vlug gegaan. Ik wilde aanvankelijk liefst in de fractie blijven. Ik vond het CDA en de vorming ervan heel belangrijk. Ik was bij de eerste aanzet in '67 niet zo vóór het samengaan, maar het CDA is er misschien wel *ondanks* de top door *de basis* van de drie partijen tóch gekomen. Ik geloof dat velen niet altijd door hebben, hoe een typisch democratische beweging het CDA is, en dat ook de pers dit niet altijd duidelijk vertolkt. Maar het CDA is er gekomen door het volk, dat geloof had in een samengaan van KVP, ARP en CHU.

Maar goed, ik was in die grote, net ontstane CDA-fractie misschien ook een beetje een samenbindend element. Ik had goede contacten tevens met de achterban van de CHU en ARP. Ik sprak als rooms-katholiek spreekster wel met voldoening voor AR- en CH-publiek. Maar toen

Gesprek met minister Gardeniers

dr. G. Puchinger

kwam door het verloop van de formatie de VVD in het zicht: er moesten toen ineens méér CDA-ministers in het nieuwe kabinet worden opgenomen. En het departement van CRM viel ons toe. Bovendien wilde Kleisterlee in geen geval minister worden. Hij was uit onze kring de beste geweest voor CRM, maar hij wilde nu eenmaal niet. Daarna moest ik er in, en misschien was ik op dat moment na Kleisterlee wel de meest aangewezen.

CRM boeide mij wel. Het is nu eenmaal een departement dat het persoonlijk element eruit haalt, en dat is iets heel bijzonders, iets dat mij raakt. Ik bedoel dat mijn departement niet allereerst naar groepen, maar naar individuen ziet.

Mijn gemoedsgesteldheid bij het aanvaarden van de portefeuille was er overigens een van nieuwsgierigheid én van de zekerheid dat het niet gemakkelijk zou zijn. Maar ik had hoop op goede ambtenaren, en dat laatste is helemaal uitgekomen.

Ik voelde me natuurlijk óók onzeker, maar dat heeft tevens zijn goede kant. En dan de eigenlijke overname van de portefeuille: die ging heel snel. We hebben — Van Doorn en ik — nog even zitten praten, heel kort. Maar we hadden wel vóór de overname van de portefeuille, vóór ik toezegde het departement op mij te zullen nemen, een gesprek met elkaar gehad, dus vóór ik *Ja* had gezegd aan Van Agt. Ik moest toen informaties hebben. Er waren dingen die ik als moeilijkheid zag, en die hij in het gesprek niét als moeilijkheid zag. Toen hebben we rustig over het departement en het beleid gesproken. Kijk, regeren is nu eenmaal een vóórtdurende bezigheid. Ik bedoel: je neemt de brieven van al je voorgangers méé in je portefeuille, en dat is heel wat.'

U zei in een interview in het 'Algemeen Dagblad' op 1 april 1978: 'Nee, ik kan nauwelijks zeggen wat de overgang van Kamerlid naar minister voor mij betekent.' Kunt u dat nú wél?

'Ja, dat kan ik nu wel. Ik was me toen bij dat interview nog aan 't inwerken, en had voor niets anders tijd.

Ministerschap is anders dan Kamerlidmaatschap, hoewel je te maken hebt met dezelfde materie. Maar nu is mijn werk beter geconcentreerd, al probeer ik via de wekelijkse minister-raad en doorlopende lectuur ook andere velden goed bij te houden. Ook de financieel-economische zaken moet je kunnen overzien, anders kan

je beter niet op een vakdepartement gaan zitten. Ik vind dit werk als minister toch wel heel anders dan dat van een Kamerlid: meer geprogrammeerd, je kunt meer *doen*, en dat is dus minder stress-verwekkend, áls ik daarvoor al gevoelig zou zijn, want dat ben ik niet erg. Als minister ben ik meer geprogrammeerd bezig, en als Kamerlid had je daar nauwelijks gelegenheid voor. Toen kwam het werk meer op je af. Nu heb je aan 't eind van de dag een schoon en klaar gevoel. Er is wat afgemaakt. Je tas met stukken is afgewerkt. En dat moet ook wel. Je hebt nu ook méér tijd tot overdenken aan het einde van een dag. Frans Andriessen noemde dat altijd: 'Je kunt 'verzamelen'. Hij bedoelde daarmee dat je alles achteraf nog eens op een rijtje kon zetten. Ik vind wel dat je als minister de uitgesproken verantwoordelijkheid hebt te weten, dat als jij je departement slecht leidt, wanneer je niet opkomt voor anderen, dat 't slecht is, niet alleen voor je ambtenaren, maar voor *alle* mensen. En dát voel ik wél sterk, en dát is zwaar. Maar niet het werk als zodanig.

En ik heb gemerkt dat ik het wel fijn vind om besluiten te nemen. En dat is heel grappig: óók overleg is prettig en juist. Maar ook moet je knopen kunnen doorhakken. En er ligt werk genoeg! Er is veel te doen!'

U zei in 'CDAktueel' van januari 1978: 'De komende periode zal niet gemakkelijk zijn.' Is dat uitgekomen?

'Die uitspraak van mij heeft te maken met het volgende: gedurende de hele verkiezingscampagne van 1977 heb ik uitgedragen dat we financieel terugmoesten én tevens onze samenleving moesten veranderen. Allebei. Vandaar ons 'Niet bij brood alleen'. Maar die stap terug moest, en moet nog! We gaan achteruit, want de groep die verdient is straks kleiner dan de groep die van die arbeid de vruchten plukt: kinderen en ouden van dagen. Verder zei ik vaak: wij moeten het niet hebben over onze rechten, maar over onze vóórrechten! We moeten daarbij ook goed afwegen.

Wat dat betreft: de jaren zestig waren achteraf bezien de luxe jaren van de groei; in de jaren zeventig trachtten wij te bezuinigen. Biesheuvel begon ermee. Den Uyl ging echter het pad van Keynes op, en dat blijkt, geloof ik, niet te kloppen. Het stond voor de programmissie van het CDA vast dat we 'om' moesten: dat we moesten bezuinigen. Vandaar die uitspraak van me in januari 1978, toen ik net minister was,

Gesprek met minister Gardeniers

want ik beseftte toen én nu: alles wat we *nu* niet doen aan stapjes terug, is in de volgende vijf jaar nog moeilijker.'

Is er merkbaar verschil in uw beleid met dat van een eventuele PvdA-bewindvoerder of bewindvoester?

'Ik heb vaak die vraag gesteld gekregen.

Ik heb vaak gezegd dat CRM als zodanig nog al een door de Christen-Democraten aan de boezem gedrukt beleid voert. De Christen-Democraten zijn de enigen die tijdens de algemene politieke beschouwingen met moties komen, die niet uitsluitend direct op de miljoenennota slaan, maar bijvoorbeeld, zoals de motie-Andriessen van '73, vraagt om meer samenhang te brengen in het welzijnsbeleid. En als CDA hebben we in de discussies daarover enorm meegeedaan.

Overigens, als er nu eens een PvdA-bewindman hier was geweest, was er wellicht ten aanzien van het beleid toch wel een verschil geweest ten aanzien van het particulier initiatief. Dat zal ik niet ontkennen. Dat bleek al in de laatste tijd bij Wim Meijer, de staatssecretaris van ons departement. Hij wilde de uitvoering van het beleid mijns inziens toch te veel verleggen van het particulier initiatief naar de gemeentelijke overheden.'

Heeft het CDA een eigen cultuurbeleid en is dat specifiek christelijk?

'Nee, dat denk ik niet.

Wel is duidelijk dat onze Westerse cultuur doordrongen is van christelijke tendenzen. Maar dat er een specifiek christelijk-democratisch cultuurbeleid zou moeten zijn, dat geloof ik niet. Wel is cultuurbeleid uiteraard heel belangrijk voor de christen-democratie.

Den Uyl wil een *socialistisch* cultuurbeleid, maar ik zou geen speciaal christen-democratisch cultuurbeleid aan het Nederlandse volk willen opleggen. Maar dat het christelijk geluid dóórklinkt in ons beleid dát is duidelijk. Ik zeg dit ook wel eens omdat cultuur door velen nog teveel verward wordt met kunst. Ik houd mij overigens graag een uitspraak voor ogen van Huizinga uit de dertiger jaren in zijn boek *In de schaduwen van morgen*: 'Een cultuur kan hoog heeten, al brengt zij geen techniek of geen beeldhouwkunst voort, maar niet, als zij de barmhartigheid mist'.

Maar ja, aan een bestaand cultuurbeleid iets te

dr. G. Puchinger

doen, daaraan iets te veranderen, dat is heel moeilijk. Ik kan mij overigens in hoofdzaken wel vinden in de hoofdlijnen van de nota van het kabinet-Den Uyl, Kunst en kunstbeleid, waarin kunst een onderdeel is van de cultuur. En dan kan je over een kunstbeleid spreken: dat het naast het behoud ook moet bevorderen dat veel méér mensen in aanraking komen met de kunst en vernieuwing een kans geven'.

Staat "Bestek '81" nog recht overeind?

'Wanneer met deze vraag bedoeld wordt: staan de doelstellingen nog overeind, dat wil zeggen: het terugdringen van de werkloosheid én het ombuigen van de grote groei van de overheidsuitgaven, dan antwoord ik: Ja.

Wat wel duidelijk is, is dat al die factoren die ter sprake kwamen in *Bestek '81* zijn veranderd: we moesten dus bijstellen. De constantheid van onze financiële filosofie *blijkt* juist uit dat "bijstellen" door onze politiek steeds weer te actualiseren'.

Was u geschokt over het aftreden van Andriessen op donderdag 21 februari jl.?

'Daar kan ik alléén maar *Ja* op antwoorden.

Ik zag het voor mijn ogen gebeuren, terwijl wij in het kabinet nog trachtten hem te behouden.

Ik heb zo lang met hem in de KVP en in de fractie samengewerkt, dat ik wel weet hoe hij doorgaans tot een standpunt komt. De feiten zoals hij die aanwees brachten hem tot aftreden, en daar kwamen op dat moment geen nieuwe feiten bij. Ik geloof dat het een verlies zou zijn voor de Nederlandse politiek als hij werkelijk voor goed van het politieke toneel zou verdwijnen, en daarom mág hij de politiek niet uit — ja, dat mag er van mij best in, heel graag zelfs! Van Andriessen kan je zeggen: ik maakte hem mee in nauwe samenwerking, en kijk eens, ik heb hem privé en ook in geheim beraad nooit iets anders horen zeggen dan hij in 't openbaar verklaarde'.

Hij is beslist integer!

'Ja, ik ken weinigen in de politiek die zó integer zijn als Frans Andriessen.'

Wat wilt u, ondanks "Bestek '81", in ieder geval in stand houden?

't Gekke is dat ik probeer de lijn aan te houden

Gesprek met minister Gardeniers

dr. G. Puchinger

die CRM heeft: dat is een welzijnsbeleid dat zowel moet antwoorden op het *waar* als op het *voor wie*, waarbij wij altijd zien naar de echte achterstandssituaties. En *dat* beleid wil ik in stand houden. En dat kan! En dat geldt eigenlijk voor alles, voor de hele winkel: culturele minderheden, kunst, enzovoort; en dan zeg ik: óók voor de emancipatie, de bijstand, alles in de maatschappelijke dienstverlening. En je bereikt er zoveel mensen mee. Natuurbescherming hoort er ook bij, vooral in een overvol land als het onze. We zijn inmiddels het dichtstbevolkte land ter wereld. Hier wonen gemiddeld de meeste inwoners per vierkante kilometer. Zelfs méér dan in Japan.'

Waar liggen de grenzen tussen uw departement en bijvoorbeeld dat van sociale zaken?

'Met het departement van sociale zaken hebben we te maken op de eerste plaats voor de bijstand, maar verder niet zoveel. Nu ja, ook voor de volwasseneneducatie en dan nog een regeling in verband met de kunsten.

Maar we hebben veel meer overlegsituaties met Onderwijs: vanaf de volwasseneneducatie tot en met de peuterspeelzalen, die weliswaar onder CRM vallen, maar die vaak gebruik maken van schoolgebouwen die weer onder Onderwijs vallen. En dan hebben we verder nog van alles: kunstonderwijs, sociale academies, onderzoek. Kortom, met het departement van onderwijs en wetenschappen hebben we de meeste banden. Verder ook veel met volksgezondheid en milieuhygiene. En wel op twee vlakken: de hele maatschappelijke dienstverlening, úrgs en gehandicapten, en verder alles vanaf natuurbescherming tot aan milieuhygiene toe.

Maar dan ben ik nog niet klaar, want we hebben ook contacten met het departement van landbouw en visserij: staatsbosbeheer bijvoorbeeld, en flora en fauna. Dan hebben we nog contact met het departement van volkshuisvesting voor de stadsvernieuwing en die nu het beleid voor de woonwagengedragingen gaan overnemen, die onder CRM vielen; voor wat betreft hun woonvorm gaan ze namelijk nog in 1980 over naar Volkshuisvesting. Met het ministerie van justitie hebben we ook overleg: jeugdbeleid, drugs, en dan de rechtshulp, zoals sociale raadslieden.'

Hoe ligt het grensverkeer tussen uw taak en die van uw staatssecretarissen?

'We hebben in zoverre een voortdurend contact

via wekelijkse stafvergaderingen, waarbij de drie bewindslieden altijd aanwezig zijn; en daarnaast hebben we nog minstens eenmaal per week ons eigen politieke "driegesprek", met vaak de secretaris-generaal, mr. J. van Viegen, erbij.'

Welke zijn uw plannen ten aanzien van radio en televisie?

'Het omroepbestel dat wij hebben is er een zoals geen enkel ander land heeft.'

Vindt u het goed?

'Ja, al is het niet volmaakt. En dat willen we voor ons besef natuurlijk wel bereiken. Het is ermee als met de democratie. Die is natuurlijk ook niet volmaakt, maar niemand weet een beter systeem.

Er zijn voor de omroep twee andere mogelijkheden, die je elders ziet. Allereerst: dat alles door de overheid gebeurt.

In de tweede plaats: rustend op commerciële organisaties. En daar zitten wij tussenin. Want ons systeem is vrij van overheidsinvloeden en vrij van commercie; en dat is goed.

Bij ons beleid is dus sprake van drie punten: noch alleenzeggenschap van de Overheid noch invloed van de commercie, en dan als derde punt: de pluriformiteit, die wordt neergelegd in het *open* bestel.

De "omroepen" moeten dan wel voldoen aan bepaalde eisen en ook iets vertegenwoordigen. Er is dus sprake van *wegen* en *meten*.

Wegen: of men werkelijk representatief is voor een bepaalde maatschappelijke, culturele of levensbeschouwelijke stroming.

Meten: dit raakt het getal waarop men behoort binnen te komen. En nu vraagt u naar mijn plannen: die zijn aan de ene kant de *geest* van de wet te versterken en aan de andere kant de *wetsteksten* te verbeteren. Ik denk dat we eigenlijk aan een grote herziening van de Omroepwet toe zijn. Die zal ik niet meer maken, want dat duurt te lang. Wel heb ik de commercie aangepakt, en dat was hoog nodig. Het was misschien niet zo erg, maar in feite werd heel *Hilversum* in een hoek gegooid, alsof daar sprake was van smeergeld en steekpenningen. Ik bezit nu een rapport van de Commissie-Belinfante over commerciële voordelen van medewerkers. Dat zal wel leiden tot een wetswijziging.

Ik verwacht bovendien binnen enkele maanden het verslag van de regeringscommissaris mr.

Gesprek met minister Gardeniers

Kusters en de rapportage van prof. Noordeman over de mogelijke commerciële bindingen van de omroeporganisaties, en ik denk dat vóór 1 juli a.s. het overleg zal zijn afgerond en het advies van de omroepraad binnen is over de zogenaamde sluikreclame. Eigenlijk moet je de mensen kritisch maken inzake reclame. Je moet bij reclame je eigen zwakke punten leren kennen. Ik denk overigens dat de mensen wel op te voeden zijn, zodat ze de reclame gaan doorzien. Dat zijn dus de drie grote peilers waarop de 'vervuiling', zou ik bijna zeggen, is opgetreden bij beeld en geluid.

Maar ons omroepstelsel is mijns inziens sterk genoeg om de competitie met buitenlandse programma's te doorstaan. Ik behoeft dan niet alleen aan te komen met de prijzen die Nederland internationaal telkens wint, maar ik kan ook wijzen op de kijkcijfers in de grensprovincies, en zeker waar de kabel over heel Nederland verspreid buitenlandse programma's mogelijk maakte. *Hilversum* heeft overigens heel wat stormen overleefd en Nederland is een land met veel grens. Wanneer de satelieten een vierentwintig uur kijkmogelijkheid maakt — de radio doet dat met luisteren nú al — dan zal inderdaad op de drukke kijkuren Nederland vermoedelijk wel aanwezig moeten zijn. Maar dat zal pas in 1985 op zijn vroegst zijn, ik denk zelfs later. De invloed daarvan op het hele media-beleid is niet alleen een CRM-zaak, vandaar dan ook dat de WRR (de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid) daarover advies aan de regering gaat uitbrengen. Tijdig genoeg om het beleid erop af te stemmen.'

Is het niet zo dat de mens primair zijn eigen leed moet verwerken en zijn eigen geluk moet verzorgen, en dat de Overheid er alleen in extreme gevallen een helpende hand bij moet bieden? Richtten tegenwoordig niet veel te veel mensen hun onbehagen tot de overheid, waarbij niemand gebaat is?

'O maar daar ben ik het helemaal mee eens, al vind ik het woordje *extreem* iets te veel. De Overheid moet wel voorwaardenscheppend werkzaam zijn. Er moet een voorzieningenpatroon zijn. Je moet wel *hulp* kunnen krijgen. Dat je er ook een tegenprestatie voor zou moeten leveren, vind ik juist, bijvoorbeeld door middel van een verzekering of van een bijdrage.

Maar het meest nare, het hoofdprobleem van Nederland is: we hebben alles, we *lijken* het althans te hebben; en toch zijn er maar weinigen

dr. G. Puchinger

echt tevreden, dat wil zeggen, *gelukkig*. En dús zegt men: Wat we hebben is nog niet genoeg. En dan is er het vragen stellen om méér te willen hebben. Dan is er de gedachte dat je méér wilt hebben omdat dat gelukkig zou maken. Wat dit betreft denk ik dat de woorden in onze regeringsverklaring juist waren; deze wees er op dat vooral het welzijnsbeleid centraal zou staan in het regeerbeleid, maar verklaarde tevens dat dat níét mocht leiden tot het *afhankelijk* maken van de mensen. Want je moet de mensen juist *onafhankelijk* maken! Het vrijwilligerswerk is bijvoorbeeld daarop gebaseerd.

U weet, vrijwilligerswerk is werk dat je doet *naast* je hoofdtaak, zonder dat je er een tijdsvergoeding voor krijgt. En zo werken er 3.500.000 mensen in Nederland in min of meer georganiseerd verband. Ik denk dan ook aan alle besturen van organisaties, want dat is ook allemaal vrijwilligerswerk. Wij zijn hét land van het particulier initiatief: in onderwijs, zorg, reclassering, ontwikkelings samenwerking en noem maar op. Hier komt overigens nog een regeringsnota over, door CRM geïnitieerd.'

Welke voornaamste doeleinden wenst u nog gedurende déze kabinetsperiode te bereiken?

'Die vraag is niet makkelijk.

Mag ik één ding noemen?

We hebben het nog niet gehad over de *Kaderwet Specifiek Welzijn*: een nog nooit vertoonde wet, die het wettelijk kader gaat bieden voor voorzieningen op het terrein van zorg, educatie en recreatie, die alle drie vanuit verschillende vakdepartementen worden verzorgd.

En waarom is zo'n wet nog nooit vertoond? Omdat ze enerzijds *samenhang* wil gaan aanbrenge-
gen tussen al die welzijnsvoorzieningen en anderzijds die voorzieningen zo dicht mogelijk bij en door de betrokkenen tot stand wil laten komen.

En wanneer die Kaderwet straks tot stand zal zijn gekomen — en dat hoop ik nog in *deze* kabinetsperiode te bereiken — dan zal op verschillende manieren binnen dit wettelijke kader de beste wijze van structurering tot stand moeten komen. Pas in de Invoeringswet ± 1985 vindt dan de uiteindelijke wettelijke onderbouw plaats. CRM wil de lappendeken coördineren, want de financiering gaat straks, bij de Invoeringswet, naast dan de Rijksbegroting, naar het Provinciefonds of naar het Gemeentefonds.

Deze wet vind ik dus een van de belangrijkste zaken voor dit kabinet, want ze reikt ver uit bo-

Gesprek met minister Gardeniers

dr. G. Puchinger

ven mijn departement: ze biedt een samenhangend welzijnsbeleid.

En natuurlijk zijn er nog andere plannen, maar dit vind ik wel het belangrijkste. Verder is er een werkgroep gestart voor een nieuwe Perswet, waarover nog veel gepraat moet worden. Ik zou graag in mijn bewindsperiode met een voorontwerp voor deze nieuwe Perswet komen.

Kijk, dit is ook een fijn departement, en als je de samenhang van alles zou willen vertellen, zou je er uren over kunnen praten. De overdracht van veel werk van ons straks aan de gemeente of de provincie is een gigantische operatie, waarbij CRM zowel de belangen van de functionarissen als van de initiatiefnemers van de welzijnsvoorzieningen moet veilig stellen en bevorderen. Het gaat daarbij niet alleen om het geld over te dragen, maar ook om het veilig stellen van de zaak.'

Welke arbeid spreekt u in uw functie als minister van CRM als christen het meest toe?

'Dát is de handreiking naar de culturele minderheden. Dat kan ik niet anders dan zó zeggen.

Je kunt ook zeggen: geef ze de kans gebruik te maken van wat er is. Maar dat verandert eigenlijk met de dag; de groepen veranderen ook, bijvoorbeeld de tweede generatie van de buitenlanders vraagt om aandacht, en straks de bejaarden van de culturele minderheden; die kan je

toch zo maar niet in een gewoon bejaardencentrum zetten?

Enfin, daar zijn goede Evangelische woorden voor te vinden. En dan zeg ik: daar zal je geen stem op verdienen, maar het is toch centraal! En het is een stukje cultuur: of je inderdaad die mensen behandelt als *mensen*. Want tolerantie is mooi, maar die mag niet ontaarden in onverschilligheid.

Maarre . . . ik vind dat we best mooi al uw vragen hebben doorgewerkt . . .'

Nog een slotwoord?

'Even over nadenken . . .

Als ik een spreekbeurt houd, komt het slot meestal vanzelf.

Ik geloof dat je als minister door de politiek gedwongen wordt je te manifesteren: je móét volgens de mensen dan dit of dat hebben tot stand gebracht. Toch denk ik dat het óók iets met mijn levensbeschouwing te maken heeft dat ik vind dat je dit ondergeschikt moet maken aan je taak. Je eigen vlaggetje behoort niet vóór te gaan.

En verder nog dit: op CRM zitten wel erg gemootiveerde ambtenaren. En dan is het op zo'n departement fijn werken hoor!'

Rijswijk, Z.H., zaterdagmiddag 15 maart 1980.

ontwikkelings
samenwerking

Het gelijk van Don Quichote

Een antwoord aan Van Apeldoorn
door drs. J. van Bolhuis

In het februarinummer van AR-Staatkunde is een artikel van mij opgenomen, gevolgd door een kritische reactie van drs. Van Apeldoorn. De bijdrage van Van Apeldoorn is een goed opgebouwd en goed doortimmerd betoog, dat ik met veel waardering gelezen heb. Het is een menselijk trekje gemakkelijk waardering op te brengen voor een mening die men deelt, en, al zal dat Van Apeldoorn verbazen, ik deel een groot deel van zijn kritiek. Voorzover zijn betoog dus tegen mijn opvattingen is gericht, vecht hij tegen windmolens. De denktrant die hij meent bij mij te onderkennen komt echter wel degelijk voor, en dan wil ik wel als Sancho Panza aan zijn zijde mee ten strijde trekken. Tenslotte zijn windmolens gevaarlijk zoals Don Quichote tot zijn schade ondervond.

Hoe heeft dit misverstand kunnen rijzen? Er zijn enkele oorzaken aan te wijzen:

1. Van Apeldoorn stelt dat het door mij gepresenteerde betoog geen totaalvisie geeft op de relaties tussen derde en eerste wereld. Hij heeft daarin volkomen gelijk, alleen, het is niet mijn bedoeling geweest een totaalvisie te geven op de relaties en de rol van de ontwikkelingssamenwerking daarin.

Zo'n visie met betrekking tot ontwikkelingssamenwerking alleen al zou denk ik, uit zeker vier onderdelen bestaan: formulering van uitgangs-

In het februarinummer van dit jaar is een artikel opgenomen van drs. J. van Bolhuis over de basisbehoeftenstrategie in het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid, waarop in het zelfde nummer is gereageerd door drs. G. J. van Apeldoorn. Van Bolhuis sluit deze discussie nu af met een laatste reactie op het artikel van drs. Van Apeldoorn.

punten, doelstellingen van en basisvoorwaarden voor een verantwoord beleid; doelgroepenbepaling; nieuwe internationale orde (ik spreek bewust niet van nieuwe internationale economische orde); en de relatie tussen beide laatste onderdelen.

Het eerste onderwerp heb ik aangesneden in dit blad in het septembernummer van 1977, waarnaar dan ook een paar keer is verwezen. Had Van Apeldoorn dat artikel gelezen, dan zou hij aanzienlijk gerust gesteld zijn op diverse punten waarop hij me nu aanvalt.

Het tweede onderdeel (dat samen met het derde gezien kan worden als het "tweesporenbeleid" van minister De Koning) heb ik in het gewraakte artikel aan de orde gesteld. Ik vermoed met de omvang daarvan al een zware wissel op de lankmoedigheid van de redactie getrokken te hebben, vandaar dat het derde en vierde onderdeel zijn blijven rusten. Misschien later?

Een constatering à la Van Apeldoorn dat een boek over radiogolven niet de hele natuurkunde theorie behandelt is juist. Het verlangen dat het wel zou gebeuren is echter onredelijk. Opzet van het artikel was veel bescheidener: het analyseren van de basisbehoeftenbenadering in de praktijk van de (bilaterale) ontwikkelingssamenwerking. Daarmee kom ik op het tweede punt.

2. In het artikel wordt tweemaal nadrukkelijk

Het gelijk van Don Quichote

drs. J. van Bolhuis

gewezen op het verschil tussen leer en leven. De door mij genoemde bezwaren tegen de toepassing van de basisbehoeftestrategie zijn ten dele gebaseerd op tendensen die ik in de praktijk van de ontwikkelingssamenwerking meen te onderkennen. Tendensen die leiden tot wat Van Apeldoorn noemt een "naïef oppervlakkig doelgroepenbeleid". In mijn uiteindelijke stellingname blijf ik redelijk in de buurt van de "blauwdruk" van de basisbehoeftestrategie, zodat ik met het theoretisch betoog van Van Apeldoorn tot op vrij grote hoogte kan meegaan. Maar het zal duidelijk zijn dat bezwaren die een bepaalde uitwerking van de basisbehoeftestrategie in de praktijk blijken aan te kleven niet weggenomen worden door de theorie nog eens te herhalen. Je kunt een theorie hanteren als werkhypothese tot het moment dat hij onjuist blijkt. Dan moet je óf je theorie verlaten, óf haar aanpassen. Maar een theoretische verhandeling zoals die van Van Apeldoorn kan de praktijkbezwaren niet weerleggen.

3. Of ik ben er niet in geslaagd mijn gedachten helder genoeg te formuleren, dan wel Van Apeldoorn is teveel gefixeerd geweest op een bepaalde mening die hij meende te onderkennen en heeft het hele stuk door die bril gelezen. Wanneer hij meent mij op een tegenstrijdigheid te betrappen doet hij dit door een citaat van mij te confronteren met een aanhaling uit de *Memorie van Toelichting* die later in het artikel voorkomt als zou dat ook een citaat van mij zijn. Wanneer hij mij elders citeert voegt hij een bijzin tussen waardoor het citaat heel anders gekleurd wordt. Ik vind dat een slordige wijze van tekstbehandeling. Staat er nu wérkelijk wat Van Apeldoorn denkt te lezen? Of ziet hij windmolens? Worden allerlei meningen die hij me in de schoenen schuift nu écht verdedigd in mijn artikel?

Als dat inderdaad eruit is te halen ben ik er niet in geslaagd mijn ideeën goed te verwoorden.

Op één punt wil ik tenslotte nog nader ingaan omdat niet helemaal duidelijk wordt of hier sprake is van een verschil in nuance, of van meer.

Het betreft groei. Met groei bedoel ik natuurlijk geen "groei terwille van de groei". Economische groei is geen doel, maar een middel dat mede moet bijdragen aan een omgeving waar een verantwoorde maatschappij kan groeien. Economische groei heeft behalve een kwantitatieve ook een kwalitatieve dimensie (aansluiten bij mogelijkheden en behoeften van de maatschappij,

effecten op maatschappelijke ontwikkelingen zoals inkomensverdeling etc.).

Al dit soort elementen zitten in de definitie van ontwikkeling die Van Apeldoorn aanhaalt ("een proces van structurele verandering en kapitaals-accumulatie dat een samenleving dichterbij omstandigheden waarin aan de basisbehoefte van de bevolking wordt voldaan, volledige werkgelegenheid bestaat en sociaal-economische gelijkheid toeneemt"). Wat Van Apeldoorn verwaarloost is dat deze definitie een reeks elementen bevat die onderling tegenstrijdig kunnen zijn m.a.w. je kunt er alle kanten mee uit. Wat Van Apeldoorn ook verwaarloost is dat veel ontwikkelingslanden eenvoudig niet in een positie zijn om te kiezen tussen verschillende projecten en die te accepteren die hun het beste uitkomen uit oogpunt van sociaal-economische gelijkheid. Om een concreet voorbeeld te nemen:

De groene revolutie resulteerde in een toegenomen inkomensongelijkheid (volgens de definitie dus onderontwikkeling); zonder die revolutie zou er echter massale hongersnood zijn gekomen in de derde wereld (volgens de definitie droeg die revolutie dus bij aan ontwikkeling). Gezien de acute hongerdreiging is duidelijk dat de ontwikkelingslanden geen keus hadden. Ik teken hier nog bij aan dat de grotere ongelijkheid die gevolg was van de groene revolutie een onvoorzien gevolg was en dat moet tot bescheidenheid manen. Een stellingname als Van Apeldoorn betreft, gaat wel erg makkelijk uit van de voorspelbaarheid van gevolgen. Maar die gevolgen worden vaak eerst jaren later zichtbaar. Het is duidelijk dat dit in operationeel opzicht veel afdoet aan de waarde van de basisbehoeftestrategie. Voor de dogmatische benadering waartegen ik mij in het februarinummer keerde is dan helemaal geen plaats meer.

Een tweede voorbeeld: Indonesië bezit een kostbare bodemschat: olie. Winning kan alleen op kapitaalsintensieve wijze geschieden. Van Apeldoorn signaleert de beperkte verdelingsmechanismen die er bestaan in de derde wereld. De effecten van de oliewinning zijn een toegenomen sociaal-economische ongelijkheid. Maar toch is in het algemeen de hele bevolking er beter van geworden. Moet je een ontwikkeling afwijzen omdat sommigen (rijkeren) er nog beter van worden dan anderen? Zonder die olieinkomsten waren met name de onderste lagen van de maatschappij er ernstig op achteruit gegaan. 1)

Het gelijk van Don Quichote

drs. J. van Bolhuis

Natuurlijk kun je stellen dat je "groei om de groei" moet afwijzen. Maar het is even duidelijk dat "verdeling van continue armoede" onwenselijk is. In situaties waar zo weinig rijken zijn (al mogen die dan ook puissant rijk zijn) dat volledige nivellering nauwelijks merkbaar effect zou sorteren voor de rest van de bevolking, is de argumentatie voor nivellering niet het welzijn van de samenleving, maar simpelweg afgunst. Als we dan toch over de ethiek van de inkomensverdeling spreken, komt deze beweegreden mij onaanvaardbaar voor. Wat moet geschieden is dat we ons niet bij voorbaat vastleggen op óf groei, óf verdeling, maar die keus laten leiden door de mogelijkheden die er zijn en de situatie waarin het land verkeert. In verschillende gevallen kan best blijken dat groei dan een zwaarder accent moet krijgen dan verdeling. Deze opstelling was b.v. bij de Nederlandse vakbeweging te vinden na WO II, maar ook verschillende vakbonden in de derde wereld hebben om soortgelijke redenen afgezien van looneisen, in de verwachting dat er dan later méér te verdelen zou zijn. (Hier speelt de factor tijd een rol, die Van Apeldoorn afdoet met "dat is niet nieuw". Ik beschouw dat niet als een weerlegging.)

Van Apeldoorn wekt sterk de indruk a priori te kiezen voor verdeling. Ik weet wel dat hij groei en verdeling niet wil scheiden, terecht, maar zij zijn wel degelijk te onderscheiden; dat doet hij, dat doe ik ook. Als hij met instemming Pronk citeert dat ongeveer de helft van de hulp aan "liefdadigheid" besteed zou moeten worden, is daar niets tegen. Alleen weiger ik dat te zien als ont-

wikkelingssamenwerking. Volgens Van Apeldoorn is eigen definitie is het dat ook niet. Ik haal ook de door hem zo gewaardeerde Pamar aan (uit mijn hoofd, ik heb hier de documentatie niet bij de hand): ontwikkeling is groei plus structurele verandering. En juist dat element groei lijkt bij Van Apeldoorn in de verdrukking te komen, vermoedelijk uit reactie tegen onjuiste accentuering in het verleden. Maar het verwaarlozen van groei is iets wat wij in het rijke Westen ons kunnen permitteren, voor de ontwikkelingslanden is dat ondenkbaar. In het ILO-document over de Basis behoeften Strategie wordt groei dan ook sterk benadrukt.

In wezen blijft dit hele betoog erg aan de oppervlakte. De discussie blijft op economisch niveau steken. Ook bij Van Apeldoorn vindt concrete vertaling al gauw uitdrukking in economische noties. De keuze is natuurlijk niet of het accent op groei of op verdeling moet vallen. De werkelijke keus is welke mate van welvaart, welzijn de derde wereld wil hebben en of dat in overeenstemming is te brengen met het doel van hun cultuur dat ze bereid zijn aan te passen. De groei- en verdelingsdoelstellingen zijn daarvan een afgeleide. Maar dan zit ik op het onderwerp dat ik in 1977 behandelde, het wérkelijke kernprobleem van ontwikkelende maatschappijen.

1) Ik heb dit nader uitgewerkt in: "Indonesië, een land dat ons niet loslaat," Nederlandse Gedachten 19-1-1980.

Inhoud

pag. 134

Van de redactie

pag. 135

Onze arbeidsverhoudingen bij economische
nulgroei
door prof. dr. H. J. van Zuthem

pag. 137

Leven met een lage groei
door dr. B. de Vries

pag. 141

Kunnen wij leven zonder economische groei?
door drs. G. H. Terpstra

pag. 144

Hoe te leven met een beperkte groei?
door C. Schelling

pag. 147

Hoe verdelen wij de koek in de jaren '80?
door drs. B. H. M. Bos

pag. 150

Hoe te leven met een groei van 1 à 2%
door drs. H. H. F. Wijffels

pag. 154

Hoe te leven met een groei van 1 à 2%
door prof. dr. D. B. J. Schouten

pag. 158

Interview met minister Scholten
door dr. G. Puchinger

pag. 169

Kundig en beklemmend
Boekbespreking door dr. G. Th. Rothuizen

80/5

50e jaargang, nr. 5, mei 1980

Hoe te leven met een groei van 1 à 2%?

Van Zuthem, De Vries, Terpstra, Schelling, Bos,
Wijffels, Schouten

Interview: Scholten

Puchinger

boekbespreking:

Abortus

Rothuizen

Van de redactie

Van de redactie

Onlangs is de minister van Financiën, mr. F. H. J. J. Andriessen, afgetreden wegens een verschil van inzicht met zijn collega's over de ontwikkeling van de collectieve uitgaven. Rond dit aftreden zijn uitvoerige beschouwingen verschenen over de vraag wie het in dit conflict bij het rechte eind had, hoeveel er bezuinigd moet worden en over de vraag wat financieel geboden is en maatschappelijk haalbaar geacht mag worden.

Vreemd genoeg is een andere, achterliggende vraag veel minder aan de orde geweest: hoe te leven met een structurele economische groei van 1 à 2% per jaar in de jaren '80? Vermoedelijk is dit de vraag die ons de komende jaren veel meer zal bezig houden. Onze samenleving lijkt ingesteld te zijn op een groei van minstens 3 à 4% per jaar. Het is de vraag of ons politiek en maatschappelijk bestel de vragen die rijzen bij een halvering van deze groeicijfers, aankan. Dit is voor de redactie van AR-Staatkunde aanleiding geweest aan een aantal personen een korte bijdrage te vragen.

* *
*

Over de economische analyse is niet veel verschil van mening. Prof. dr. D. B. J. Schouten legt uit, dat een economie waarin niet meer wordt gespaard en geïnvesteerd, ten dode is opgeschreven. Drs. H. H. F. Wijffels geeft aan dat wij vanaf 1973 per jaar slechts 1½% reële economische groei hebben gehad, maar dat onze verwachtingen en verlangens niettemin daar ver bovenuit zijn gegaan. De remweg die een samenleving nodig heeft om zich aan de nieuwe cijfers aan te passen, blijkt zeer lang te zijn.

* *
*

Veel van de schrijvers benadrukken een opnieuw tot leven brengen van de verantwoordelijkheid van personen en organisaties: drs. B. H. M. Bos, prof. dr. H. J. van Zuthem, dr. B. de Vries, drs. H. H. F. Wijffels en drs. G. H. Terpstra. Bos schrijft, dat 'minder meer' een appèl inhoudt op de samenleving, dat onbestaanbaar is zonder het ethische fundament van de medemenselijkheid. Persoonlijke verantwoordelijkheid is, zo stelt hij, via belastingen en premiebetaling afgekocht. Het CDA zal leiding moeten geven aan de weg terug. Van Zuthem wijst op het afkopen van de medeverantwoordelijkheid in de arbeidsverhoudingen. Dat kan nu evenwel niet meer. Op korte termijn is meer centrale beheersing door de overheid nodig. Maar op middellange termijn moeten wij de weg inslaan naar meer radicale democratisering in de ondernemingen.

Ook De Vries benadrukt dit punt. Hij wijst op de critici van de materiële welvaarts groei, die veelal niet te horen zijn als het gaat om de schaduwzijden van een ongebreidelde immateriële vernieuwing. Wij dreigen ons 'de vereenzaming in te vernieuwen', aldus De Vries. Steeds meer professionele welzijnswerkers zijn nodig om, voorzover mogelijk, de schade te herstellen. De vraag is of deze kosten van de immateriële groei de economische groei al niet te boven gaan.

Terpstra vindt dat de overheid, meer dan de vakbeweging, alsnog probeert de economische groei te herstellen. Essentieel is de komende jaren dat alle groepen gelijk worden behandeld en dat het werk wordt veilig gesteld door een nullijn en door een verdeling van arbeid.

De heer C. Schelling vraagt in zijn bijdrage aandacht voor het sociaal-psychologisch klimaat dat nodig is om de jaren '80 met een geringe economische groei door te komen. Anders dan Terpstra is Schelling minder pessimistisch over de te realiseren economische groei: 2 tot 3% lijkt hem haalbaar.

* *
*

Vervolgens heeft dr. G. Puchinger een interview met de minister van Defensie, mr. W. Scholten.

* *
*

Tenslotte bespreekt dr. G. Th. Rothuizen de studie van J. de Bruijn over Geschiedenis van de Abortus in Nederland.

**Onze arbeidsverhoudingen bij economische
nulgroei**

door prof. dr. H. J. van Zutem

**Onze arbeidsverhou-
dingen bij
economische nul-
groei**

door prof. dr. H. J. van Zutem

De gedachte, dat bij nul-groei er niets meer te verdelen valt en er dus geen reden is voor onderhandelingen en sociale onrust, berust op een misverstand. Er valt ook dan nog veel te verdelen: tussen rijk en minder rijk, tussen werkenden en niet-werkenden, tussen elementair en universitair onderwijs, tussen persoonlijk inkomen en collectieve voorzieningen, tussen machtigen en minder machtigen, etc.

Er zal dus naar mijn mening een opwaartse druk op de reële lonen blijven bestaan en verder zullen belangrijke waarden (rechten, verworvenheden) als solidariteit met de zwakkeren, automatische prijscompensatie, passend-werk-regeling, gelijk loon voor gelijke arbeid e.d. sterk in discussie komen. Het ligt voor de hand, dat de strijd meer dan voorheen op het ideële en ideologische vlak zal worden gevoerd.

We hebben wat betreft ons stelsel van arbeidsverhoudingen relatief een gemakkelijke tijd achter de rug. Er viel altijd wel wat te geven of af te kopen. In de komende jaren zal blijken hoe sterk ons stelsel uit moreel oogpunt is.

Hoe zal ons stelsel van arbeidsverhoudingen zich in een situatie van nul-groei ontwikkelen? In theorie hebben we de keus tussen een overleg-economie, een centraal door de overheid beheerst stelsel (geleide loonpolitiek e.d.) en een meer radicale decentralisatie naar de bedrijven. De *overleg-economie* op basis van een zeker

*prof. dr. H. J. van Zutem is hoogleraar bedrijfs-
sociologie aan de TH-Twente.*

harmonie-denken behoeft m.i. niet bij voorbaat failliet te worden verklaard. De kernvraag hierbij is, in hoeverre de vakbeweging met succes een matigingsbeleid t.o.v. de leden kan voeren. Erg groot lijkt mij de kans op succes niet. In een zeer welvarend land als het onze ziet iedereen ook bij nul-groei de rijkdom om zich heen, ook al is vrijwel iedereen mondiaal gezien rijk. De gedachte "de rijksten eerst" zal ongetwijfeld lang blijven bestaan. De overheid zal onder druk komen te staan om in eigen kring (ambtenaren-salarissen) voorbeelden te stellen en ook om een effectief inkomensbeleid te gaan voeren.

Het is denkbaar, dat dit alles via overleg tot stand komt. Een sociaal-progressief overheidsbeleid lijkt ten behoeve van een zekere politieke stabiliteit noodzakelijk.

Het lijkt niet moeilijk te voorspellen, dat er op ideël terrein een vrij langdurig aanpassingsproces zal moeten plaatsvinden. Dit betekent, dat we voorlopig niet van loonmaatregelen af zijn. Een dergelijk beleid zal maatschappelijk en poli-

Onze arbeidsverhoudingen bij economische nulgroei

tiek aanvaardbaar kunnen zijn, wanneer de overheid een samenhangend sociaal beleid voert. Niet alleen de materiële herverdeling, maar vooral ook de immateriële zal de aandacht moeten krijgen (economische medezeggenschap, verdeling van werk e.d.).

Een overleg-economie, zoals we die gekend hebben, zal dus niet in volle omvang mogelijk zijn. Een stuk *centrale beheersing door de overheid* is vooralsnog noodzakelijk. Het lijkt me daarom niet verstandig op dit moment de illusie te wekken, dat er volgend jaar weer normaal overleg mogelijk is. Vooral de moeilijke positie, waarin de vakbeweging verkeert, wordt hiermee onderschat.

Ik denk, dat er een soort boedelscheiding zal moeten optreden, waarin de overheid een geleide loonpolitiek voert en de sociale partners via overleg herverdelingen plegen. De overheid kan dit proces van herverdelingen begeleiden door advies-aanvragen bij de SER, door studies e.d., maar vooral door het voorbereiden van een duidelijk inkomensbeleid.

Wanneer dit het beleid voor de komende drie à vier jaar zal zijn, doet de vraag zich voor hoe ons stelsel op wat langere termijn zich zal ontwikkelen (aangenomen een voorlopig blijvende nulgroei). Hier verdient de gedachte van een *meer radicale decentralisatie naar de bedrijven* de aandacht. Ik ben van mening, dat de beheersing van de loonkosten niet alleen bij nul-groei maar ook ten behoeve van de ontwikkelings samenwerking voor een belangrijk deel zal moeten komen langs spontane weg in de bedrijven.

Dit betekent m.i. niet het einde van de rol van de overheid, ook niet van de rol van de organisaties van werkgevers en werknemers. Het gaat om een accent-verschuiving, gebaseerd op echte medezeggenschap en dus medeverantwoordelijkheid van werknemers.

Onverantwoordelijk gedrag van mensen is nogal eens gebaseerd op onkunde, vervreemding en onmacht. We moeten hierbij niet zover gaan, dat het stellen van kaders en grenzen vanuit een centraal punt wordt afgeschaft. Een zekere coördinatie blijft geboden. Toch kan er m.i. op bedrijfsniveau meer geregeld worden. Voorwaarde is dan wel, dat werknemers volop medezeggenschap krijgen. Deze medezeggenschap dient gekoppeld te worden aan een economisch en sociaal terugkoppelingsmechanisme. Dit houdt in, dat de gevolgen van de beslissingen ook economisch en sociaal voor rekening komen van degenen die hebben beslist. In het vlak van de beloning betekent dit, dat (opnieuw) volle aan-

door prof. dr. H. J. van Zutthem

dacht moet worden besteed aan beloningssystemen, die uitgaan van produktiviteitstoerekening, winstdeling e.d. Naast vermogensaanwasdeling zal ook een systeem van loonaanwasdeling ingevoerd moeten worden ten behoeve van slechte tijden.

Op deze wijze wordt de koppeling tussen loon, winst en werk meer zichtbaar gemaakt op het niveau van het eigen bedrijf en uit de deskundigensfeer van het nationaal niveau gehaald. Een zichtbaarheid, die niet alleen maar informatief en dus vrijblijvend is, maar gevolgen heeft voor de eigen positie in loon, winst en werk. Het zal een lange weg zijn om een dergelijke decentralisatie naar het bedrijfsniveau te realiseren. Voorlopig mag hiervan dan ook niet veel worden verwacht. Toch is er alle reden er nu aan te gaan werken. Hier ligt een gigantische taak voor de vakbeweging. Ook de werkgevers zullen moeten gaan inzien, dat langs deze weg er een behoud van het particuliere bedrijf mogelijk is.

In een samenleving, waarin het zelfbewustzijn en de mondigheid van mensen toeneemt, zullen overheid en centrale maatschappelijke organisaties moeten beseffen dat er steeds nauwere grenzen worden gesteld aan hun regelend vermogen. Centrale beheersing en zelfbeheersing dienen elkaar aan te vullen, ook in de toekomst. Het gevaar bestaat echter, dat zij maatschappelijk als tegenstellingen gaan werken. De uitdrukking "maatschappelijk draagvlak" is daarom even aantrekkelijk als gevaarlijk. Overheid en centrale maatschappelijke organisaties zullen in de komende jaren de moed moeten opbrengen de verantwoordelijkheid te spreiden, maar dan ook echt. Dit wil zeggen, dat zij die beslissen ook de gevolgen dragen. Het afwentelen van de gevolgen is in strijd met de menselijke verantwoordelijkheid. Deze uitspraak zou kunnen worden uitgelegd als een fundamenteel bezwaar tegen ons stelsel van sociale zekerheid. Een dergelijke uitleg zou onjuist zijn. Zonder dit punt nu verder uit te werken wil ik wel aandacht vragen voor de noodzakelijke spanning tussen sociale zekerheid en eigen verantwoordelijkheid en ook tussen medezeggenschap en medeverantwoordelijkheid. Kortom: het is goed dat er vele sociale rechten zijn. Wie hierover praat zonder ook de plichten te noemen, is mensionwaardig bezig. Mijn konklusie is, dat dit binnen ons stelsel van arbeidsverhoudingen toch teveel gebeurt.

Leven met een lage groei

door dr. B. de Vries

In de jaren tachtig zal de economische groei misschien niet meer dan 1-2% per jaar bedragen. Kan onze samenleving daarmee uit de voeten? Is alles niet allang ingesteld op een groei van tenminste 3-4%?

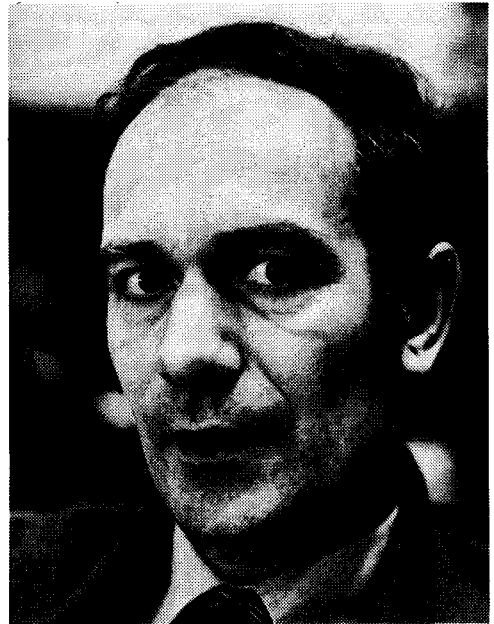
De vraagstelling is begrijpelijk, maar gaat er van uit dat onze samenleving met een groei van 3-4% wél redelijk goed functioneerde. Ik wil daar wat vraagtekens bij plaatsen en van daaruit trachten enig zicht te krijgen op de vraag hoe het zou kunnen gaan bij een aanzienlijk lagere groei.

Materiële en immateriële groei

Historisch — d.w.z. over de laatste honderd jaar gezien — is een groeitempo van 1-2% normaler dan een groei van 3-4%. Bij een groei van ruim 4%, zoals we vele jaren na de oorlog hebben gehad, verdubbelt de welvaart in 15-20 jaar. Dat veroorzaakt een geweldige dynamiek in de samenleving, niet alleen in materieel opzicht maar ook in het sociaal-culturele vlak.

Het na-oorlogse groeiproces is dan ook met een ingrijpende verandering van het hele levenspatroon gepaard gegaan. Ik noem wat voorbeelden:

— automatisering van huishoudelijk werk, verspreiding anti-conceptiemiddelen en daling van

dr. B. de Vries is lid van de CDA Tweede Kamerfractie.

het kindertal veranderden de positie van de vrouw drastisch,

— verspreiding anti-conceptie-methoden droeg in de "permissive society" belangrijk bij tot wijziging der sexuele moraal en opkomst nieuwe samenlevingsvormen,

— de opkomst van de moderne massa-media verzwakte de sociaal-culturele invloed van de kerken ten gunste van groeperingen die op ruime schaal toegang tot die media hebben,

— de sterke stijging van het opleidingspeil van de beroepsbevolking vereiste een aanpassing van de zeggenschapsverhoudingen in arbeidsorganisaties.

Het is opvallend hoe sterk de neiging in onze samenleving is om te denken dat economische groei alleen te maken heeft met materiële zaken. Toch behoeft men bepaald nog geen doorgewinterde historisch-materialist te zijn om te erkennen dat de hierboven genoemde "immateriële" veranderingen zich alleen maar konden voltrekken dankzij de snelle technologische en economische ontwikkeling en dankzij de welvaart-

Leven met een lage groei

door dr. B. de Vries

stijging die daardoor mogelijk werd gemaakt.

Ik denk dat je goed staande kunt houden dat de sterke zucht tot vernieuwing — ook in het immateriële vlak — een typisch produkt is van een groeimaatschappij. In Amerika spreekt men wel van de "Revolution, of Rising Expectations" die ontketend wordt zodra mensen een merkbare vooruitgang ervaren. In een typische groeimaatschappij wordt alles wat eenmaal bereikt is als vanzelfsprekend ervaren en wordt een sterke pressie uitgeoefend om telkens nieuwe eisen vervuld te krijgen of gesignaleerde achterstanden te doen opheffen.

Het geloof in het menselijk vermogen om al die nieuwe ambities te realiseren is daarbij groot. Het oude humanistische ideaal dat de mens in en door de geschiedenis heen op weg is naar de vervolmaking van zichzelf en de samenleving viert hoogtij en blijkt wonderwel te passen in een nieuwe interpretatie van de bijbel door een kerk die terug vecht.

Ongebreidelde immateriële groei?

Vanaf de tweede helft van de jaren zestig hebben we meer oog gekregen voor de grenzen van de materiële welvaartsgroei; grenzen die vooral samenhangen met het milieu, een verantwoord grondstoffenbeheer en de ontwikkelingsmogelijkheden van de derde wereld. Tegelijk zijn we ons gaan afvragen of de consumptiemaatschappij de mensen echt gelukkiger maakt. Tenslotte voelen velen zich bedreigd door de duistere machten, die de ingewikkelde technologische en economische machinerie beheersen. Een systeem dat aan de ene kant almaar geperfectioneerder wapentuig en almaar onzinniger consumptiegoederen produceert en aan de andere kant miljoenen mensen laat kreperen en het voortbestaan van de schepping zelf bedreigt, moet wel in verkeerde handen zijn! Daarbij is het vanuit het optimistische humanistische mensbeeld een vanzelfsprekendheid dat een betere orde binnen bereik is zodra maar de macht in betere handen overgaat.

Het is opvallend dat de critici van de materiële welvaartsgroei zich ten aanzien van de immateriële zaken dikwijls graag progressief, vernieuwingsgezind, noemen. Het is nog geen mode om zich kritisch uit te laten over de schadelijke gevolgen voor de samenleving van een ongebreidelde immateriële vernieuwingsdrang; zulke

kritiek riekt naar behoudzucht en verheerlijking van de status-quo, d.w.z. een instelling die zeker van een evangelisch-radicaal politicus niet mag worden verwacht.

Toch ligt het maar al te zeer voor de hand dat de sociaal-culturele en politieke stabiliteit van een samenleving door een zo snel veranderingsproces sterk op de proef gesteld wordt.

Als het gezin bedreigd wordt dan wordt mensen een stuk geborgenheid ontnomen. Als de rol van kerken en van traditionele waarden en normen wordt teruggedrongen dan verliezen veel mensen een deel van hun zekerheden. Als binnen arbeidsorganisaties generatieverschillen gepaard gaan met steeds grotere mentaliteitsverschillen roept dat spanningen op. Er ontstaan nieuwe groepen zwakken: de mensen die het tempo niet bij kunnen houden; die de vrijheid van de "permissive society" niet aankunnen; die zich in de steek gelaten voelen door hun ex-partner. Wij vernieuwen onszelf de vereenzaming in.

Steeds grotere aantallen professionele welzijnswerkers zijn nodig om de schaduwzijden van de immateriële vooruitgang weg te poetsen; gelukkig kan al het gebrekkige in het immateriële vlak worden gerelativeerd door erop te wijzen dat het vroeger ook niet alles was; ten aanzien van de materiële groei mag dat argument niet worden gehanteerd; voor de immateriële groei kunnen we er voorshands niet zonder als we aan het vooruitgangsgeloof willen blijven vasthouden!

Verschillen in mentaliteit, visie en toekomstbeeld kunnen ook in de politiek resulteren in grote spanningen en afnemende consensus. Er ontstaan spanningen tussen de vernieuwers en degenen die sceptisch staan tegenover de zegeningen die van de vernieuwingen mogen worden verwacht. Er ontstaan ook spanningen tussen de vernieuwers die het veelal onderling niet eens zijn en nogal eens inconsistente wensen nastreven. Het risico dat de middelpuntvliedende krachten in zo'n samenleving de overhand krijgen is dan ook niet gering. Ondanks de grote materiële en immateriële vooruitgang sedert de tweede wereldoorlog is de tevredenheid in ons land niet groter geworden.

De kosten van de immateriële groei

De gedachte dat immateriële zaken geen geld kosten berust op een misvatting. Naarmate de autonome individu voor zichzelf meer ruimte opoist en minder bindingen accepteert wordt een groter deel van de zorg voor de naaste afgewen-

Leven met een lage groei*door dr. B. de Vries*

teld naar de collectiviteit; stijgende echtscheidingscijfers in combinatie met een verlichting van de alimentatieverplichtingen illustreren dat.

Jongeren die eerder zelfstandig willen wonen vinden dat zij daarom ook aanspraak kunnen maken op een toereikend inkomen.

De emancipatie van de vrouw heeft economisch en maatschappelijk nogal wat consequenties, die niet allemaal even aantrekkelijk zijn. Door het toenemend aantal gehuwde vrouwen dat betaalde arbeid verricht ontstaan aanzienlijke verschillen in levensstandaard tussen gezinnen met één inkomen en gezinnen met meer inkomens; daardoor ontstaat een zichzelf versterkend proces; steeds meer vrouwen zullen zich gedwongen voelen om te gaan werken, omdat zij niet achter willen blijven in welvaart. Weder invoering van "verplichte" vrouwenarbeid zou zo weleens een paradoxaal resultaat van de emancipatie van de vrouw kunnen worden. Een ander gevolg ervan is dat de vraag naar betaalde arbeid groter wordt. Om daaraan tegemoet te komen moet óf de totale produktie omhoog (= economische groei) óf we moeten met z'n allen steeds korter gaan werken en de prijs daarvoor betalen in de vorm van een evenredige verlaging van het inkomen per werkende. Arbeidstijdverkortening en deeltijdarbeid kunnen dus helpen om het probleem op te lossen, maar als het gevolg ervan is dat de één-inkomens-gezinnen er dan flink op achteruit gaan zal de druk op de vrouw om te gaan werken alleen maar groter worden. In zekere zin is het dan een oplossing die ervoor zorgt dat het probleem blijft bestaan.

Ook andere vormen van arbeidstijdverkortening, zoals betaald educatief verlof, kosten geld. Tenslotte leidt de afnemende solidariteit in eigen kring ertoe dat steeds meer een beroep op collectieve solidariteit wordt gedaan voor de verzorging van zieken, bejaarden en het begeleiden van mensen met problemen.

Leven met een lage groei gemakkelijker?

Tegen de achtergrond van het voorgaande is het de vraag of het voor een samenleving op den duur moeilijker is te leven met een lage dan met een hoge groei. Veel wijst erop dat bij een laag groeitempo de veranderingen beter inpasbaar zijn in een evenwichtige economische, technologische en sociaal-culturele ontwikkeling dan bij een hoog groeitempo.

Dat betekent evenwel nog niet dat de overgang van een hoog naar een laag groeitempo gemakkelijk te verwerken is. Misschien is het verwerken van zo'n overgang zelfs het moeilijkst in een periode waarin het geloof in de materiële vooruitgang een flinke deuk heeft gekregen terwijl het geloof in de immateriële vooruitgang nog springlevend is. Er ontstaat dan een soort haat-liefde verhouding ten opzichte van het technisch-economische systeem. De afkeer van dat systeem leidt tot verwerping ervan en tot een anti-groei mentaliteit, maar tegelijkertijd wordt het als een melkkoe uitgemergeld om alle immateriële verlangens te kunnen financieren. Het is tekenend dat juist in de jaren dat de kritiek op de economische groei in ons land sterker werd, er geen enkele ruimte was voor versterking van de concurrentiepositie van het nederlandse bedrijfsleven.

Een extra complicatie is dat de trage groei van de jaren tachtig niet de vrucht zal zijn van onze verbeterde zorg voor het milieu en de beschikbare grondstoffenwaarde; dat speelt slechts een onbeduidende rol. Overheersend is dat de matiging ons afgedwongen wordt door de OPEC-landen en de opkomende nieuwe industrielanden. Door de steeds sterkere concurrentie van voormalige ontwikkelingslanden die de status van nieuw industrieland bereiken gaat het verlies van werkgelegenheid in een aantal traditionele bedrijfstakken door. Uit een oogpunt van internationale arbeidsverdeling en spreiding van welvaart is daar veel voor te zeggen. De emotionele weerstanden tegen de sociale gevolgen ervan kunnen echter ook in de toekomst worden geëxploiteerd om de afkeer tegen het onbegrepen systeem aan te wakkeren. Een conserveeringsbeleid, gericht op behoud van het bestaande — waardoor de nieuwe industrielanden ten eerste in hun ontwikkeling worden geremd — kan dan de vereiste aanpassing, door het zich meer richten op technologisch geavanceerde, hoogwaardige, activiteiten, in de weg staan. Het besef dat technologische vernieuwing en een sterke internationale concurrentiepositie van ons bedrijfsleven in de jaren tachtig nodig zijn, niet voor een grote groei maar voor behoud van het bereikte welvaartspeil, breekt slechts moeizaam door. De voedingsbodem ervoor is bepaald nog niet gunstig.

Mijn taxatie is dan ook dat onze samenleving zeker in de eerste helft van de jaren tachtig nog de grootst mogelijke moeite zal hebben om te leren leven met een lage groei. We zullen moeten leren inzien dat de realisatie van vele van onze

Leven met een lage groei

door dr. B. de Vries

"immateriële" verlangens ernstig bemoeilijkt wordt door een lage groei. Dat proces kan bevorderd worden wanneer mensen veel meer dan nu geconfronteerd zouden worden met de prijs van hun eigen keuzen. Als we de onderneming als een samenwerkingsverband zien is het eigenlijk niet juist dat de inkomens vastgesteld worden door externe instanties, zoals vakbonden en werkgeversorganisaties. Het zou beter zijn als ondernemingsraden veel meer invloed hadden op de verdeling van het totale inkomen dat in een onderneming wordt verdiend. Daardoor worden de werknemers veel duidelijker geconfronteerd met de beperktheid der middelen en de keuzen tussen meer inkomen of meer werkgelegenheid of tussen meer inkomen of korter werken.

Ook in het immateriële vlak zou de beperktheid der middelen duidelijker tot uitdrukking kunnen komen. Het is toch eigenlijk wat vreemd dat mensen worden gedwongen tot doe het zelfen omdat de loodgieter en de behanger onbetaalbaar zijn geworden en dat tegelijk het vragen van een bescheiden eigen bijdrage om te komen tot enige beheersing van de kosten van de gezondheidszorg wordt afgewezen.

Dit soort maatschappijvormingen kan leiden tot meer consistente keuzepatronen die door meer mensen kunnen worden begrepen. Christen-democraten zouden zich juist voor dit type verandering moeten inzetten.

Zelfs als ze daarbij voldoende steun voor hun opvattingen weten te verwerven, zal de realisatie ervan echter tijd kosten. Om die tijd zonder al te hevige spanningen te kunnen overbruggen zou enig eerherstel van de economische groei als doelstelling van het beleid nuttig kunnen zijn. Ik denk daarbij niet aan een groei van vier of vijf

procent, maar aan twee of drie procent; rekening houdend met te verwachten ruilvoetverliezen betekent dat overigens een produktiegroei van meer dan drie procent. Zulk een groei mag, maar behoeft ook niet in strijd te komen met de inmiddels algemeen aanvaarde randvoorwaarden. Een aantrekkelijk vestigingsklimaat, dat ons in staat stelt selectief te zijn bij het toelaten van industrieën, is dan echter wenselijk.

Een bescheiden groei zou ons in staat stellen in ieder geval nog een deel van de "immateriële" verlangens in te willigen, zonder een zodanige daling van het besteedbare inkomen door te voeren, dat reacties worden opgeroepen (extra arbeidsaanbod gehuwde vrouwen, zwart circuit) die de problemen uiteindelijk slechts vergroten.

Een echt alternatief voor een dergelijke aanpak zie ik nauwelijks. De meeste "progressieve" oplossingen blijken bij nadere beschouwing slecht doordacht te zijn en vooral te berusten op de naïeve verwachting dat het inwilligen van nieuwe aspiraties — zoals het recht op inkomen voor iedereen — de oplossing van problemen vereenvoudigt in plaats van bemoeilijkt. Alternatieven die de oplossing verwachten van meer centrale besturing vanuit een politiek machtscentrum miskennen dat het vooral internationale ontwikkelingen zijn die de aard van het noodzakelijke economische beleid bepalen en onderschatten bovendien de nadelen die verbonden zijn aan een cumulatie van economische en politieke macht.

We zullen ons daarom moeten blijven behelpen met een onvolmaakte samenleving. Maar we kunnen doorgaan met pogingen die samenleving door het aanbrengen van kleine verbeteringen toch een beetje leefbaarder te maken.

Kunnen wij leven zonder economische groei?

door drs. G. H. Terpstra

Kunnen wij leven zonder economische groei?

door drs. G. H. Terpstra

De vraag, die de redactie van AR-Staatkunde ons voorlegt, is aan de ene kant vrij gemakkelijk te beantwoorden. Het antwoord is mijns inziens ja, omdat we wel zullen moeten en omdat er in onze eigen geschiedenis veel perioden zijn geweest zonder economische groei. Daarnaast zijn er veel landen in de wereld waar de groei nog steeds minimaal is en weer schommelend in de tijd. Perioden met een vrij hoge economische groei, zoals in de jaren zestig, zijn eerder uitzondering dan regel gezien in het licht der eeuwen. Aan de andere kant is het antwoord iets moeilijker te geven, omdat een omschakeling van jaren van hoge groei naar een veel lagere economische groei uiteraard allerlei spanningen en problemen kan oproepen.

Deze vertraging van de economische groei heeft zich in feite voltrokken in de jaren zeventig. Het eerste jaar van de jaren tachtig gaat men zelfs in met een verwachte groei van 0 procent. In dit licht is het interessant voor het beantwoorden van de vraag van AR-Staatkunde na te gaan hoe in ons land werkgevers, werknemers en overheid in de jaren zeventig hebben gereageerd op de afnemende economische groei. Vandaaruit kunnen lijnen worden getrokken voor de toekomst.

drs. G. H. Terpstra is secretaris van het CNV, speciaal belast met arbeidsvoorwaarden, welzijn en verbetering van de positie van vrouwen binnen de vakbeweging.

Het beleid in de jaren zeventig

Alhoewel de afzwakking van onze economische groei al is begonnen vóór de oliecrisis in 1973 is de discussie over het te voeren beleid met name na de oliecrisis gestart. In grote lijnen zijn binnen het beleid twee antwoorden gegeven op de vraag: Wat nu?

De meeste overheden in de westerse wereld proberen uit de economische problemen te komen door:

- het oplossen van het energieprobleem door het stimuleren van kernenergie
- het bevorderen van de investeringen in de ondernemingen door het beperken van de stijging van de arbeidskosten.

Gelet op de beheersbaarheid is hierbij heel sterk de nadruk gelegd op de collectieve lasten en daarbinnen weer speciaal op de sociale lasten. Teneinde de zaken daarna weer financieel rond te krijgen, dienen de sociale uitkeringen en de ambtenarensalarissen te worden "aangepast". In Nederland kunnen wij deze benadering terug-

Kunnen wij leven zonder economische groei?

door drs. G. H. Terpstra

vinden in het 1 procent beleid van het kabinet-Den Uyl en in Bestek '81 van het kabinet-Van Agt. Discussies over systeemfouten in de sociale verzekering, misbruik en een gebrek aan prikkels op de arbeidsmarkt begeleiden deze operatie. Daarnaast ontstaat in veel Europese landen de idee buitenlandse werknemers te exporteren naar de landen van herkomst. In ons land komt het kabinet-Den Uyl met de Wet Arbeid Buitenlanders en het kabinet-Van Agt ontdekt steeds meer, dat ons land te vol dreigt te worden. Vreemd genoeg slaat deze volheid nooit op de 13½ miljoen blanke Nederlanders, maar wel op de half miljoen niet of niet helemaal blanke Nederlanders en buitenlanders in ons land. Wiskundig is het vreemd, dat een land te vol wordt door een minderheid!

Met uitzondering van het beleid met betrekking tot buitenlandse werknemers hebben de werkgevers zich in grote lijnen kunnen vinden in het kabinetsbeleid. Alleen zou volgens hen alles "meer minder" moeten zijn. Bijvoorbeeld niet 3 miljard maar 5 miljard minder.

In de benadering van overheid en werkgevers was loonmatiging voor actieven in dit verband minder belangrijk.

De vakbeweging heeft veel eerder dan de meeste overheden en werkgevers ingezien, dat herstel van de economische groei zeer moeilijk zal zijn. Het beleid is binnen de vakbeweging dan ook veel meer gericht geweest op de vraag wat er moet gebeuren in een situatie van lagere economische groei dan op herstel van deze groei. Uit deze discussie is ook nooit een bepaald bezuinigingsbedrag voortgekomen, maar veel meer algemene uitgangspunten. De ruzie binnen het kabinet over x of y miljard bezuinigingen heeft dan ook nooit één vakbondshart sneller doen kloppen. Ook binnen de SER heeft deze discussie nooit veel aandacht gekregen.

De belangrijkste uitgangspunten van de vakbeweging in de jaren zeventig zijn geweest:

— gelijke behandeling van alle groepen in ons land. FNV en CNV willen geen onderscheid tussen actieven en anders-actieven, mannen en vrouwen, particuliere werknemers en ambtenaren + trendvolgers. Op grond van deze filosofie verwierp het CNV terecht de discriminerende elementen uit de Wet Arbeid Buitenlanders en daarmee de gehele wet. De FNV heeft deze consequentie jammer genoeg niet getrokken.

— voorrang voor de werkgelegenheid door middel van de matiging van de lonen (nullijn) en door een betere verdeling van de arbeid. Geen

gedwongen ontslag was hierbij een belangrijk uitgangspunt.

— meer zeggenschap van werknemers op economisch gebied. Het CNV heeft in dit verband sterk gepleit voor bedrijfstaksraden, teneinde gemeenschappelijke problemen op te lossen. Zowel VNO als FNV hebben deze gemeenschappelijke aanpak afgewezen.

Het principe gelijke behandeling heeft het CNV in conflict gebracht met het kabinet met betrekking tot Bestek '81 en de Wet Arbeid Buitenlanders. Het conflict met de werkgevers is meer toegespitst op de medezeggenschap en de verdeling van arbeid.

De hiervoor genoemde verschillende benaderingen hebben in de jaren zeventig een gemeenschappelijke aanpak verhinderd. Mede onder invloed van de havenstakingen en de Shell-staking alsmede een stijgend ongelooft in het kunnen van de overheid bij zowel werkgevers als werknemers komt eind 1979 het bijna-akkoord tot stand. Voor het eerst in de jaren zeventig worden werkgevers- en werknemersstandpunten aan elkaar vastgeknoopt. Doordat een deel van de FNV ondertussen was bekeerd tot het bekende Bestek '81-standpunt — meer loon voor de actieven en bezuinigingen bij de in-actieven — is het akkoord niet verder gekomen dan het bijna-akkoord.

Jammer genoeg heeft de overheid hierin aanleiding gezien het bijna-akkoord in de prullenmand te werpen en te vervangen door een loonmaatregel. Hiermee is een unieke kans gemist om zo goed als gemeenschappelijk de jaren tachtig in te gaan. Zo goed als gemeenschappelijk, omdat ook een groot deel van de FNV het bijna-akkoord wilde aanvaarden.

De jaren tachtig

In de jaren tachtig zullen de problemen het best oplosbaar zijn, indien wij gemeenschappelijk uit kunnen gaan van een aantal uitgangspunten. Deze moeten zijn:

— een gelijke behandeling van iedereen
 — een zoveel mogelijk gemeenschappelijke aanpak
 — voorrang aan de werkgelegenheid onder andere door middel van verkorting van de arbeidstijd. Gelet op het feit dat "geen gedwongen ontslag" alleen maar bescherming biedt aan personen, die werken, zouden wij ter wille van de

Kunnen wij leven zonder economische groei?

door drs. G. H. Terpstra

nieuwkomers (jeugdigen en vrouwen) ook moeten nadenken over een regeling, waarbij het niet meer mogelijk is bijvoorbeeld langer dan één jaar onvrijwillig werkloos te zijn.

— minder voorrang geven aan inkomensontwikkelingen. Gelet op de inkomensverdeling ligt op dit terrein een grote verantwoordelijkheid bij diegenen, die iets meer in onze maatschappij verdienen. Tevens zullen wij "geld" een kleinere rol moeten laten spelen bij het besturen en beheersen van onze economie.

Bij het leren leven met een lage economische

groei lijkt mij een discussie over deze uitgangspunten veel belangrijker dan een discussie over deze uitgangspunten veel belangrijker dan een discussie over een miljard bezuinigingen meer of minder. Jammer genoeg heeft met name de politiek zich heel sterk op dit laatste geconcentreerd. Hierbij werd herhaaldelijk de gelijke behandeling volledig ondergeschikt gemaakt aan de miljardenberekening, waarmee hoogstwaarschijnlijk de grootste bijdrage is geleverd aan het niet oplossen van onze problemen in de komende jaren.

Hoe te leven met een beperkte groei

door Cees Schelling

Hoe te leven met een beperkte groei?

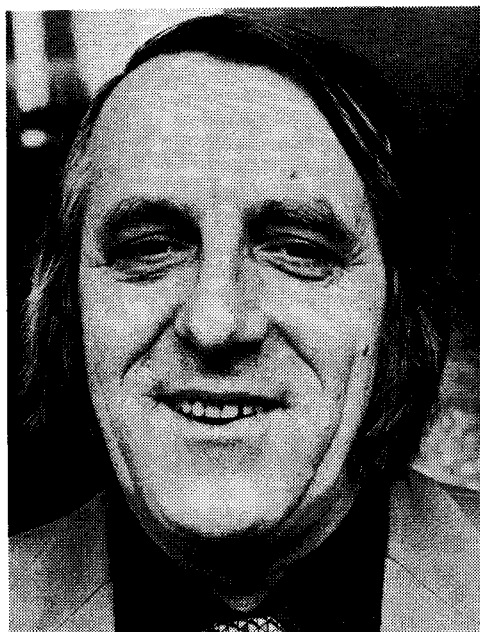
door Cees Schelling

Alweer een tijdje geleden is minister Frans Andriessen opgestapt. Ik heb er geen traan om gelaten. Want Andriessen is geen ziener. Hij is ook geen roepende in de woestijn.

Hij is gewoon een slecht politicus. Een man die oog noch oor heeft voor wat leeft in de samenleving. In blinde angst is hij aan de bezuinigingsrem gaan hangen. De enige geluiden die blijkbaar tot hem doordrongen, waren het sombere zuchten van de president van de Nederlandse Bank, Jelle Zijlstra, en het tweeslachtig applaus van een aantal ondernemers.

De regering heeft de 'operatie noodstop' van Andriessen niet gevolgd. Maar de daarop volgende paniekmaatregelen hebben de zaak er niet veel beter op gemaakt. Met horten en stoten is de Nederlandse trein naar een ander spoor geleid. Dat gebeurde op de klungelige manier die kenmerkend is voor deze regering. Bij grote delen van de bevolking zorgde dit voor opwinding, weerstand en agressie. Temeer omdat het gekozen spoor weinig vertrouwen inboezemt. Het gevaar voor een rampzalige maatschappelijke ontsporing is onverantwoord groot.

Ziet de vakbeweging dan niet, dat de bomen niet langer tot in de hemel groeien? Natuurlijk zien we dat wel! We zien heus wel dat een ombuiging van beleid noodzakelijk is. We hebben echt niet de behoefte om noodzakelijke keuze-

C. Schelling is voorzitter van de Voedingsbond FNV.

vraagstukken te ontlopen. We weten drommels goed dat de komende jaren de vetste niet zullen zijn. Maar juist daarom zullen de keuzen gedragen moeten worden door brede lagen van de bevolking. Dat is iets anders dan het aanpraten van een crisis. Dat is iets anders dan met angstig gebogen hoofd over je heen laten komen wat de hoogmogende heren als oplossing aandragen. Het laat zich best leven met een beperktere economische groei. Maar alleen als de werknemers en de uitkeringstrekkers het gevoel hebben dat ze serieus genomen worden. Alleen als de oplossingen rechtvaardig gevonden worden. Alleen als ernst gemaakt wordt met het bestrijden van uitwassen op het gebied van machtsoppeenhoping, inkomensverwerving en kennisbenutting.

2 à 3% haalbaar

Het lijkt me wat pessimistisch om voor de jaren '80 uit te gaan van een structurele groei van 1

Hoe te leven met een beperkte groei

tot 2 procent. Er zal best zo'n matig jaar tussen zitten, maar een structurele economische groei van 2 tot 3 procent lijkt me een haalbaar uitgangspunt. Zeker als we door een andere — gezondere — kijk op 'het werken' zorg dragen voor een grotere motivatie van allen, economisch werkend of niet. Daartoe dient de invloed van betrokkenen op hun dagelijkse bezigheden te worden vergroot. Onderlinge wedijver en tegenstellingen moeten worden afgezwakt. Niet door een grauwe eenheidsworst te creëren. Maar door mensen eerlijke kansen te geven om talenten en mogelijkheden te ontplooiën. Door respect te hebben voor mensen met andere mogelijkheden (zonder dat minder mogelijkheden te noemen).

Waar we in elk geval vanaf moeten is de enorme verkettering van mensen die niet werken in nauw economische zin. Met al onze inspanningen slagen we er als Nederlandse samenleving niet in om het leger werkzoekenden aan de slag te helpen. We kennen allemaal de verhalen over de vacatures waar geen mensen voor te krijgen zijn. Maar kijk daar alsjeblieft eens doorheen. Zelfs als op elk open plekje een mannetje of vrouwtje zou duiken, was er nog voor 130 tot 160 duizend mensen geen plaats. Bovendien kun je nogal eens vraagtekens zetten bij de vacatures. Een voorbeeld (zonder daarmee generaliserend te willen doen). Een jaar geleden gilte vleeswarenbedrijf Coveco moord en brand over te weinig beschikbare handen voor teveel werk. De NCRV-televisie gaf er in "Hier en Nu" ruime aandacht aan. Werkloos Nederland werd uitgenodigd zich naar Coveco-vestiging Borculo te haasten. Over de kwaliteit van arbeidsplaats en arbeidsomstandigheden geen woord. Daar zou je misschien nog overheen kunnen stappen. Maar onlangs heeft Coveco aangekondigd te moeten reorganiseren. Met onmiddellijke ingang is een algehele personeelstop afgekondigd. Pijnlijk voor de werknemers van Coveco. Pijnlijk ook voor al die werklozen waartegen gezegd is: "Werk genoeg. Maar je wilt niet."

Arbeidsethiek

Om de komende twintig jaar zonder onherstelbare kleerscheuren door te komen, moeten we snel werken aan een nieuwe arbeidsethiek. Het is niet goed om met de ziel onder je arm thuis te zitten. Maar evenmin is het goed om met de pest in je lijf aan het werk te zijn. Al eerder heb ik de gedachte geopperd om beide

door Cees Schelling

groepen waar mogelijk met elkaar te laten rillen. Experimenten hiermee verdienen zeker een kans.

Het "arbeidsloos" inkomen (overigens niets nieuws) moet breder ingang gegeven worden. Als we erin slagen om die gedachte algemener aanvaard te krijgen, hebben we een kleine drempel overwonnen op weg naar explosie-loze jaren '80. De verlammeende en agressie-opwekkende zweep van de werkloosheid heeft dan veel aan pijn ingeboet. Dat neemt niet weg dat ze in individuele gevallen nog hard gevoeld zal worden door mensen die hun ontplooiingsmogelijkheden gedwarsboemd zien. Maar die grote maatschappelijke, onmenselijke zware druk is verdwenen.

Hoe je het ook draait: de economische groei zal de komende jaren minder zijn dan we gewend waren. Domweg de buikriem van de werknemers en uitkeringstrekkingen aanhalen, is mij een te goedkope oplossing. Loonmatiging wordt als een soort Haarlemmerolie voor onze economie aangeprezen: de oplossing voor alle kwalen. Beter zou het zijn om eerst de oorzaken van de minder sterk opgaande lijn goed op een rijtje te zetten. Want wat op dit ogenblik gebeurt, is allergriezeligst. De genomen maatregelen herbergen het gevaar dat we bezig zijn een been te amputeren, terwijl het om een maagzweer of blindedarm-ontsteking gaat.

Er is geen behoorlijke diagnose gesteld, maar ondertussen wordt de therapie met angstwekkende zekerheid opgelegd.

Kijk bijvoorbeeld maar eens naar wat de "matiging" nu al voor de binnenlandse consumptie betekent.

De werknemers en hun vakbonden zullen aan het stellen van de diagnose mee moeten doen. Die bereidheid is er ook.

Het gaat immers ook om hun welvaart en welzijn. En als dan geneeswijzen uitgedokterd zijn, moeten die met echte invloed van betrokkenen worden toegepast. Zonder dat blijft de werknemers geen keus dan het botte conflict met als doel hun bestaansniveau zo hoog mogelijk op te krikken.

Maar in Nederland hebben we te maken met redelijke werknemers. En als vertegenwoordigers daarvan kun je de vakbonden toch ook niet het etiket 'onredelijk' opplakken.

En dus kom je de wil en bereidheid tegen om keuzen te maken. In verantwoordelijkheid en betrokkenheid. Keuzen waarbij koopkracht, werkgelegenheid, collectieve voorzieningen op de weegschaal liggen.

Onder voorwaarden

Maar geen keuzen zonder voorwaarden. En harde voorwaarden! Want te vaak zijn de werknemers de afgelopen jaren in de boot genomen. Te vaak hebben zij zich beperkingen opgelegd, zonder dat terugkwam waarom ze gevraagd hadden. Nog steeds is er geen behoorlijke afroaming van overwinsten. Nog steeds zijn er onaanvaardbare inkomensverschillen. Nog steeds maken kapitaalverschaffers en managers uit waar en wanneer geïnvesteerd zal worden (en nog steeds maken zij daarbij brokken die werknemers op hun hoofden voelen neerkomen). Nog steeds wordt de aanwezige hoeveelheid werk niet fatsoenlijk verdeeld. Nog steeds kunnen bedrijven straffeloos streven naar winstmaximalisatie. Van dit laatste is sigarettenc concern Batco een uitmuntend voorbeeld. In de vestiging Amsterdam wordt jaarlijks een miljoenenwinst ge-

maakt. De werknemers is herhaaldelijk voortbestaan van hun werkgelegenheid verzekerd. Toch besluit de concernleiding om de zaak te verplaatsen naar Brussel.

Niet omdat verliezen dreigden. Nee, omdat méér winst gemaakt zou kunnen worden.

Ik weet best dat we met het tegenhouden van dit soort verhuizingen het werkgelegenheidsprobleem niet oplossen.

Ik weet ook best dat we door het wegbelasten van inkomens boven anderhalve ton niet iedereen naar een topinkomen kunnen tillen.

Ik weet evenzeer dat werknemersgreep op de investeringen geen garantie tegen bedrijfssluiting of reorganisatie is.

Maar bovenal weet ik dat het sociaal-psychologisch klimaat erdoor zou opklaren. Het zijn juist de uitwassen die beperkende maatregelen onverteerbaar maken. Want niet alleen het koele verstand telt. Werknemers hebben ook gevoel in hun lijf. Dat telt mee. Ook in de jaren '80.

Hoe verdelen we de koek in de jaren '80

door drs. B. H. M. Bos

Sociaal-economisch

Hoe verdelen we de koek in de jaren '80

door drs. B. H. M. Bos

Een koek, die in onze post industriële samenleving steeds minder hard groeit. De oude ervaringsregel van de wet van de afnemende meeropbrengsten is van toepassing op de output van ons economisch systeem. Groeipercentages van 1 à 2% per jaar liggen in het verschiet. Dit vooruitzicht dwingt tot beperking in een maatschappij met een overdreven verwachtingspatroon, een maatschappij, ingesteld op een groei van 3 à 4%. Minder meer verdelen is een moeilijke zaak. De poging van het huidige kabinet, bestek '81, lijkt een halfslachtige te worden onder de druk van de steun in de kamer van presiegroepen en belangengroepen. Elk van deze groepen tracht de effecten van minder meer te ontwijken, te ontgaan of af te wentelen. Het groepsegoïsme viert hoogtij; ik geloof dat we daarbij moeten stilstaan. Het inspelen op minder meer is een zaak van mentaliteit.

Ik denk, dat de individuele burgers, bestuurders van organisaties alsmede politici bij zichzelf te rade moeten gaan, waar het gaat om waar zij voor staan. Minder meer houdt een appèl in aan de deelnemers in onze samenleving. Een appèl, dat onbestaanbaar is zonder ethisch fundament. Het fundament van de medemenselijkheid, en dat vraagt in de tijd dat het groepsegoïsme hoogtij viert een mentaliteitsverandering.

De individuele burger is opgegroeid in een maat-

Dr. B. H. M. Bos is CDA wethouder in Nieuwegein voor o.m. welzijnsplanning, maatschappelijk werk en werkgelegenheid.

schappij, waarin steeds meer medemenselijkheid geïnstitutionaliseerd is via de ontwikkeling van het stelsel van sociale zekerheid alsmede het aan de overheid trekken van zorg; bejaardenzorg, ziekenzorg etc. In dit systeem wordt persoonlijke verantwoordelijkheid afgekocht via belastingbetaling.

Menselijke bewogenheid is in dit systeem synoniem met het bepleiten van belangen van een achterstandsgroep. Er zijn tekenen van een terug op deze weg. Jammer genoeg, vanwege het zicht op de bodem van de financiële put, klinkt her en der de roep om vrijwilligerswerk. Wij zijn in onze samenleving afgegroeid van de opdracht tot individuele medemenselijkheid. Ik denk, dat het CDA leiding moet geven op de weg terug. Haar evangelische uitgangspunt dwingt tot een appèl aan de burgers om zich meer bewust te zijn van hun individuele opdracht in de samenleving. Daarnaast zal het CDA moeten bevorderen, dat door de overheden voorwaarden worden gecreëerd om de burger meer zicht te geven

Hoe verdelen we de koek in de jaren '80*door drs. B. H. M. Bos*

op zijn eigen belang in relatie tot de belangen van anderen.

De bestuurder van organisaties en instellingen hanteert in ons maatschappelijk bestel strategieën ter belangenbehartiging, die appelleren aan het groepsegoïsme van de georganiseerden of de bewogenheid met het belang van de door de instelling bereikte doelgroep. De organisatie van ons maatschappelijk leven bevordert het bestaan van een alibi voor individueel egoïsme achter de brede rug van het groepsbelang. Het appèl op de quasi-solidariteit met de anderen geeft de mogelijkheid de rechtvaardigheid van het persoonlijk belang ongevraagd te laten. Een maatschappelijk systeem, waarin egoïsme als oirbaar wordt beschouwd, dient kritisch te worden bevestigd. Het egoïsme zelf alsmede de effecten van het voorgestane voor de samenleving als geheel of voor andere groepen dient te worden blootgelegd. Wijzigingen zullen moeten worden aangebracht in het systeem waar groepsbelangen op een tafel komen waar de afweging tegenover de belangen van andere groepen of het totaal van de samenleving niet plaatsvindt. Ook hierbij zal het CDA moeten voorgaan.

De politicus appelleert in ons politieke systeem aan de gunst van het kiezersvolk. Hij/zij schaaft zich achter de belangen van pressie- of belangengroepen en bevestigt daarmee de feiten, die hiervoor zijn aangegeven in ons maatschappelijk bestel. Door de wijze van besluitvorming kan per geval stelling genomen worden voor of tegen een belang. Vanwege het ontbreken van het zicht op het totaal ontstaan merkwaardige situaties. Er zijn politici, die stelling nemen tegen de sanering van bepaalde zwakke bedrijfstakken in verband met het doel van de werkloosheidsbestrijding. Bedrijfstakken, die mijns inziens een plaats verdienen in de derde wereld. Dezelfde politici tonen zich op andere momenten warm voorstander van handhaving of vergroting van de ontwikkelingshulp. De strijdigheden in de stellingnamen worden niet blootgelegd. De voorkeur in socialistische kring voor de knelpuntenplanning bevordert een ad hoc-matige besluitvorming en een onvoldoende uiteenleggen in de politieke discussie van de doelstellingen achter het beleid alsmede de priorering van de doelen. Knelpuntenplanning verschaft het gemak van een eenvoud in redenering. Men belicht als het ware in het donker met een kleine staaflantaarn een deel van een gecompliceerde schakelkast.

Die eenvoud in redenering wordt ook bewust gehanteerd om te appelleren aan het te laag veronderstelde begripsvermogen van de gemiddelde kiezer.

Er zal een bestuurlijk instrumentarium moeten worden ontwikkeld en ingevoerd, dat het integraal afwegen van voorgestane beleidsmaatregelen bevordert. Tevens zal dit instrumentarium bestuurders zich moeten geven op de opportunity costs van voorgestane verlangens van groepen.

Enige aanbevelingen om ons politieke en maatschappelijke bestel de vragen van de lagere groeicijfers aan te laten kunnen:

— Bevordering van de invoering van het bestuuren door middel van doelstellingen in elke geleiding van ons maatschappelijk systeem. In de bestuurlijke vaststelling dienen de prioriteiten van de doelen meegenomen te worden. Jaarlijks dient evaluatie van het beleid plaats te vinden, waarbij de priorering van de doelen ter discussie staat alsmede de keuze van het instrumentarium op basis van een effectiviteitsanalyse.

Dit draagt bij tot een grotere mate van integrale planning op het niveau van de overheid alsmede tot een grotere mate van consistentie in het bestuur. Dit bevordert de toetsbaarheid van de belangen en werkwijze van organisaties en instellingen, alsmede de afweging daarvan op politiek niveau.

— Vergroting van decentralisatie binnen het openbaar bestuur en vergroting van de mogelijkheid tot inspraak van de bevolking. De afweging op lokaal of regionaal niveau is beter te overzien voor de burger. Hij/zij beseft beter dat belangen afgewogen dienen te worden, dat niet alles kan maar gekozen moet worden. Het aanreiken van mogelijkheden tot inspraak bevordert het maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef van de burger.

— Verdergaande doorvoering van sectorbudgetten binnen de (meerjaren-)begrotingen van de overheden en bevordering van de introductie van een inzichtelijke methode van prioriteitsstelling. Het confronteren van een veelheid van wensen met een beperkt beschikbare ruimte per sector drukt burgers, organisaties e.d. met de neus op het gegeven, dat eigen voorkeuren ten koste gaan van de voorkeuren van anderen. Na inspraak dient de politiek de volgorde van de prioriteiten te bepalen, waarna de confrontatie met het budget de wel en niet te financieren projecten c.q. wensen oplevert.

— De verdeling van schaarse middelen moet

Hoe verdelen we de koek in de jaren '80

door drs. B. H. M. Bos

aan die tafel beslist worden, waar de afweging aan de belangen van anderen kan gebeuren. Mijns inziens dienen onder andere de vrije loononderhandelingen afgeschaft te worden. Jaarlijks moet de tweede kamer zich uitspreken over de loonontwikkeling.

Vrije onderhandelingen zijn een groot goed in onze maatschappij en dienen gehandhaafd in situaties, waarin twee partijen alleen hun eigen belang bewaken. De grote betekenis van de inkomensontwikkeling voor de verdeling van de nationale koek dwingt tot het optillen van dit

verdelingsvraagstuk naar het hoogste besluitvormend niveau.

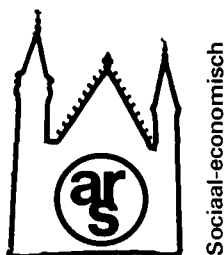
— Verbetering van de wijze van presentatie van begrotingen.

Er dient haast gemaakt te worden met de voorstellen tot verandering van de begrotingsvoorschriften. Het lijkt wenselijk in de presentatie ongewijzigd beleid en voorgesteld gewijzigd beleid te scheiden. Aan het functioneren van onze budgetdemocratie dient meer aandacht geschonken te worden in onderwijs en voorlichting.

Hoe te leven met een groei van 1 à 2%?

door drs. H. H. F. Wijffels

Hoe te leven met een groei van 1 à 2%?

door drs. H. H. F. Wijffels

In de jaren 1973 - 1979 is het reëel Nationaal Inkomen toegenomen met gemiddeld 1,5% per jaar. Uit dit gegeven, ontleend aan het recent verschenen Centraal Economisch Plan 1980, blijkt dat we in Nederland, als het gaat over het leven met een economische groei van 1 à 2 %, al over een ruime ervaring beschikken.

Daarbij moet evenwel onmiddellijk worden aangetekend dat we er wel *mée* geleefd hebben, maar dat van het *ernaar* leven nog niet zoveel is terechtgekomen. In de genoemde periode zijn immers de inkomens en de overheidsuitgaven in reële termen aanzienlijk meer gestegen dan de 1,5% die de economische groei bedroeg. Hieruit blijkt wel hoe lang de remweg is die een samenleving nodig heeft om zich aan te passen aan een aanzienlijk lager tempo van materiële vooruitgang.

Toch zit er niets anders op dan die aanpassing op korte termijn tot stand te brengen. Het lijkt immers uitgesloten dat er in de komende jaren een betekende opleving van de economische groei zal plaatsvinden. Zowel internationale als binnenlandse ontwikkelingen en omstandigheden geven voldoende aanleiding om daarvan uit te gaan. Mogelijk moet nog eerder gevreesd worden voor een verdere terugval in de groei, tot volledige stagnatie toe. Dit perspectief kan niet anders dan ingrijpende consequenties hebben voor de verdere ontwikkeling van de sterk op

drs. H. H. F. Wijffels is algemeen secretaris van het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond.

consumptie en verzorging gerichte structuren van een welvaartsstaat als de onze.

Een eerste belangrijke consequentie is dat de sterk materiële oriëntatie van het proces van maatschappelijke vooruitgang in belangrijke mate komt te vervallen. Het vooruitzicht van jaarlijks stijgende individuele bestedingsmogelijkheden kan de mensen niet langer geboden worden. Het tegendeel is eerder te verwachten, zelfs bij een groei van 1 à 2%.

Immers, het aantal inkomenstrekkers in ons land zal de komende jaren met gemiddeld zo'n 1 à 1,5% toenemen, waardoor er alleen al uit dien hoofde voor de verbetering van de reële inkomens vrijwel geen ruimte is. Daarnaast moet worden aangenomen dat er een toenemend beslag op de nationale middelen gelegd zal worden voor de financiering van investeringen die noodzakelijk zijn om onze economie aan te passen aan nieuwe realiteiten zoals de gewijzigde internationale concurrentieverhoudingen en de energiesituatie.

Een en ander betekent dat het proces van maat-

Hoe te leven met een groei van 1 à 2%?

door drs. H. H. F. Wijffels

schappelijke vooruitgang een vergaande heroriëntatie zal moeten ondergaan. De nadruk zal daarin veel meer moeten komen te liggen op niet-materiële, meer kwalitatieve zaken. Niemand zal daarbij kunnen ontkennen dat er in onze samenleving juist op dat terrein nog tal van mogelijkheden en uitdagingen liggen. In die zin zitten er aan zo'n door de feitelijke ontwikkelingen afgedwongen heroriëntatie zeker ook belangrijke positieve kanten. Het is een politiek vraagstuk van de eerste orde om daaraan concreet vorm en inhoud te geven. De voorbereiding van de verkiezingsprogramma's die thans in volle gang is, biedt daarvoor een uitgezochte gelegenheid. Daarin worden immers lijnen uitgezet die de koers welke onze samenleving in de eerste helft van de tachtiger jaren zal volgen, in belangrijke mate zullen bepalen.

Gespreide Verantwoordelijkheid

Een partij als het CDA vindt voor het denken daarover bruikbare uitgangspunten in de conceptie van de gespreide verantwoordelijkheid. Op basis daarvan zou fundamenteel moeten worden nagedacht over de vraag welke distributie van verantwoordelijkheden moet worden nastreefd om de problemen waarmee we reeds kampen en die welke zich aankondigen het best te lijf kunnen. Het vastlopen van het functioneren van de verzorgingsstaat vormt daarbij een belangrijk gegeven.

Daaruit dringt zich een forse herwaardering van de persoonlijke verantwoordelijkheid op. Door de uitbouw van de verzorgingsstructuren op velerlei gebied is die steeds verder op de achtergrond geraakt. Die structuren vormen als het ware een uitnodiging om zich te laten verzorgen. Het is dan ook niet te verwonderen dat individuen, ondernemingen en andere organisaties in toenemende mate de neiging vertonen om, waar zich problemen voordoen, een beroep op verzorging door de overheid te doen. Vaak gaat het daarbij dan om het opvangen van de gevolgen van de problemen, waarbij de problemen zelf onopgelost blijven. Dat leidt dan weer tot een continuering of zelfs uitbreiding van het beroep op verzorging. Van dat proces gaat een invloed uit die demotiverend werkt op de bereidheid van anderen om voor zichzelf en de oplossing van de eigen problemen te zorgen, waardoor het beroep op verzorging nog weer verder toeneemt.

Het proces als hiervoor kort beschreven valt te

illustreren aan de hand van vele voorbeelden. De steunverlening aan individuele ondernemingen is zo'n voorbeeld. Toen met name onder het vorige kabinet dit fenomeen op grote schaal in zwang kwam, heeft dat een vluchtweg geopend waarvan zeer velen getracht hebben gebruik te maken. Het is een vluchtweg omdat de problemen veelal slechts vooruit worden geschoven of in hun gevolgen worden verzacht. Een werkelijke oplossing is het meestal niet. Het bewandelen van die weg kost wel veel tijd en aandacht; tijd en aandacht die dan niet beschikbaar zijn om zelf te werken aan een werkelijke oplossing van de problemen. Voor zover steunaanvragen succes hebben leiden ze tot reacties van anderen die in een soortgelijke positie verkeren in de trant van: "als het zo ook kan, wat zal ik me dan zorgen maken om het zelf te klaren?". Zo komen er dan nog weer wat klanten bij die wel voor zich willen laten zorgen. Gelukkig is het beleid met betrekking tot individuele steunverlening aanzienlijk terughoudender geworden. De ervaring heeft wel geleerd, dat er weinig mee wordt opgelost en dat de mogelijkheden die erin ligt besloten om verantwoordelijkheden af te schuiven volop wordt aangegrepen.

Een ander voorbeeld waarin zich een soortgelijk proces afspeelt is de W.A.O.

De gemakkelijke toegankelijkheid van deze op zich volstrekt juiste en onmisbare voorziening lokt zowel bij arbeidsorganisaties als individuele werknemers een gedrag uit waardoor op grote schaal verantwoordelijkheden op de collectiviteit worden afgewenteld. Als een werknemer in een arbeidsorganisatie niet meer optimaal functioneert is het voor een werkgever erg verleidelijk om hem naar de W.A.O. door te schuiven en te vervangen door een ander die wel optimaal kan functioneren. Aan de gemakkelijke toegang tot en het goede niveau van deze voorziening ontleent de werkgever een alibi voor en de werknemer een geringe weerstand tegen het uitvoeren van deze manoeuvre. Wat bij een verantwoordelijke benadering eigenlijk zou moeten gebeuren is nagaan hoe de betrokken werknemer met zijn, verminderde mogelijkheden toch nog een aangepaste functie in de arbeidsorganisatie kan blijven vervullen. In dat geval zouden betrokkenen voor een ontstaan probleem ook zelf een oplossing tot stand kunnen brengen. Er is echter een voorziening voorhanden die daartoe bepaald niet aanmoedigt. Misschien is nog eerder het tegendeel het geval. Zowel de groei van het aantal mensen dat een W.A.O.-uitkering ontvangt als

Hoe te leven met een groei van 1 à 2%?

door drs. H. H. F. Wijffels

de groei van de gemiddelde uitkeringshoogte (in reële termen 5,5% per jaar) doet dat althans vermoeden.

Diepgaande herbezinning

Met het voorgaande wordt geenszins beoogd een pleidooi te voeren voor de afbraak van essentiële verworvenheden van de welvaartsstaat, zoals ons stelsel van sociale voorzieningen. Wel wordt bepleit een diepgaande herbezinning op de vraag hoe, met behoud van de essentialia, de verzorgingsstaat zodanig kan worden ingericht dat de verantwoordelijkheid van personen en organisaties voor de oplossing van problemen in onze samenleving weer meer aan bod komt en het beroep op verzorging vanuit de collectiviteit kan worden verminderd. Voor zover dat op zich al niet gewenst is komt het dwingend naar voren uit de noodzaak om ook de ontwikkeling van de collectieve sector in onze samenleving in lijn te brengen met de sterk vertraagde economische groei. Tot nog toe zijn het juist de collectieve uitgaven en daarbinnen dan vooral de inkomensuitgaven (salarissen, uitkeringen) die in onverminderd tempo zijn blijven groeien.

Uit het voorgaande vloeit voort dat het leven met een zeer bescheiden economische groei aanpassing van de mentaliteit in de samenleving en van de structuren die zijn opgericht om de economische groei te verdelen.

Mentaliteitsverandering is nodig zowel op het punt van het streven naar voortdurende stijging van de individuele welvaart als op het punt van het opnieuw inhoud geven aan de eigen verantwoordelijkheid van personen en organisaties. We hebben een zeer langdurige periode van sterk materieel gerichte welvaartsgroei achter de rug. Het verdwijnen van dat perspectief vereist van elke individuele burger een fundamentele mentale aanpassing. Daarbij zal men zich moeten richten op een nieuw perspectief waarin een versterkt streven naar een kwalitatieve verbetering van de maatschappij een hoofdelement vormt.

Dat kan gestalte krijgen door de mensen ieder op hun eigen plaats verantwoordelijkheid voor de gang van zaken en voor zichzelf te geven. Daarin kan niet slechts een nieuwe uitdaging gelegen zijn, maar ook een mogelijkheid om toenemende vervreemding en ontdrukkend gedrag als gevolg van steeds verdergaande centralisatie van besluitvormingsprocessen en structuren te doorbreken.

Structuren

Een heroriëntatie van de maatschappelijke ontwikkeling als hiervoor aangeduid zal slechts kans van slagen hebben als de structuren in de samenleving dat ook mogelijk maken c.q. aanmoedigen.

Dat betekent b.v. dat arbeidsorganisaties zodanig moeten worden ingericht dat degenen die daarin werkzaam zijn, ook werkelijk bij de gang van zaken betrokken kunnen zijn. Hier ligt niet zozeer een terrein voor verdergaande formele democratisering, maar meer een opdracht voor feitelijk materiële democratisering via decentralisatie van de besluitvorming binnen organisaties. Het betekent ook een zodanige inrichting van de verzorgingsstructuren in onze samenleving dat ze geen ontmoediging vormen voor personen en organisaties om zelf problemen aan te pakken en op te lossen. De toegang tot die structuren zal zodanig geclausuleerd moeten zijn dat andere mogelijke oplossingen voor probleemsituaties niet blijven liggen. Als dat wel gebeurt blijven bovendien potentieel produktieve krachten onbenut.

Iemand die gedeeltelijk arbeidsongeschikt is, kan met zijn restvaliditeit best nog een waardevolle bijdrage leveren. Een ondernemer die met een steunaanvraag bezig is kan niet tegelijkertijd werken aan een technische of sociale innovatie of aan het werven van orders. Op deze manier bekeken is het bijstellen van verzorgingsstructuren niet slechts een aanpassing aan een tekort schietende groei van de middelen. Het is ook een aanmoediging voor het opnemen van verantwoordelijkheden en een mobilisatie van produktieve krachten die anders verloren gaan. Dat laatste is niet alleen van belang voor de direct betrokkenen.

Juist in een periode waarin de economische ontwikkeling op een laag pitje komt te staan en er diepgaande structuurveranderingen in de economie aan de orde zijn, is een activering van creatieve produktieve krachten dringend nodig. Er is een verschuiving nodig van de aandacht — ook de politieke — van de verdelingskant van onze economie naar de produktiekant van de economie.

Dit houdt ook in dat de verdelingsmechanismen die tot stand zijn gebracht in een periode van vrij snelle economische groei opnieuw op hun functionaliteit beoordeeld zullen moeten worden. Salarissystemen met jaarlijkse periodieke verhogingen, de automatische prijscompensatie, trend-

Hoe te leven met een groei van 1 à 2%?

door drs. H. H. F. Wijffels

beleid en andere aanpassingsmechanismen dreigen een zodanig beslag op de beperkte middelen te leggen dat de produktiekant van de economie (en dus de werkgelegenheid) er verder door wordt aangetast. In dit soort structuren zit de claim op de inkomensgroei als het ware verschanst. Als de groei stopt wordt handhaving ervan dan ook een hachelijke zaak.

Als mensen en organisaties in de samenleving er niet in slagen de aanpassingen in mentaliteit en structuren die de huidige situatie nodig maakt te bewerkstelligen, is een verdergaande centrale regulering onvermijdelijk. Langs die

weg leidt het terugvallen van de economische groei dan tot een verdere uitbreiding van de staatsmacht. Dat is niet een ontwikkeling die als wenselijk en werkelijk oplossingen biedend moet worden gezien.

Eerder valt te vrezen dat het functioneren van de samenleving verder zal vastlopen. Het uitwerken van een alternatief waarin een nieuwe inhoud wordt gegeven aan de verantwoordelijkheden van individuele burgers, ondernemingen en organisaties is daarom een dringende noodzaak.

Hoe te leven met een groei van 1 à 2%?

door prof. dr. D. B. J. Schouten

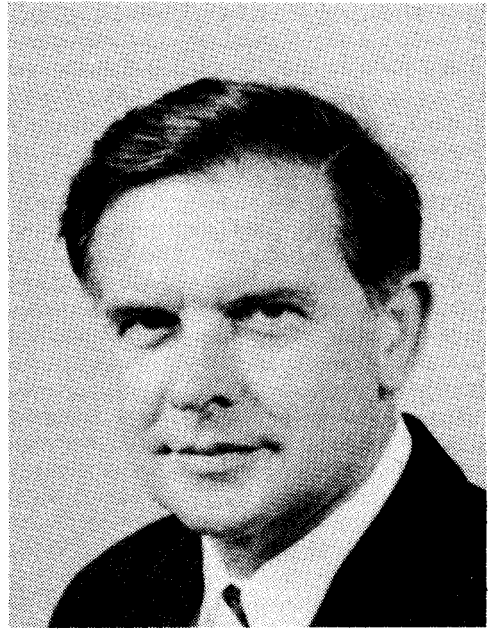

Hoe te leven met een groei van 1 à 2%?

door prof.dr. D. B. J. Schouten

Het privé-kapitalisme is dood, althans macro-economisch gezien: het beschikbare particulier winstinkomen is gemiddeld genomen nihil! Toch wordt van de netto toegevoegde waarde door bedrijven slechts 80% aan lonen of arbeidsinkomen uitbetaald. De rest gaat echter voor het grootste gedeelte naar de overheid via haar aandeel in de winst van staatsbedrijven, haar aandeel in de aardgasbaten en via staatsbedrijven, haar aandeel in de aardgasbaten en via belastingen op in feite niet gerealiseerde winsten. Voor het overige bestaat het zogenaamde niet-arbeidsinkomen uit rentelasten ten goede komend aan pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen en uit de al dan niet toegerekende netto huuropbrengst van woningbezitters. Uit het beschikbare particuliere winstinkomen kan gemiddeld genomen, dus per saldo niet meer gespaard worden: de nog mogelijke besparingen van de een worden geneutraliseerd door de ontsparingen van de ander. De contante waarde van een niets meer opleverde privé-eigendom van produktiemiddelen (dus kapitaalgoederen afgezien van woningen) is uiteraard in feite nihil, al hebben de individuele kapitaalbezitters veelal rekenend in historische kostprijzen en niet meer lettend op het reële rendement na aftrek van belastingen, dit lang niet allemaal in de gaten.

Toch is een economie waarin niet meer ge-

prof. dr. D. B. J. Schouten is hoogleraar in de algemene leer der geschiedenis van de economie aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg.

spaard en netto geïnvesteerd wordt ten dode opgeschreven. Geïnvesteerd moet er worden ook netto, om de groei van de arbeidsproductiviteit te neutraliseren wat haar negatieve effect betreft op de werkgelegenheid. Bovendien moet er zelfs geïnvesteerd worden in werkgelegenheid scheppende arbeidsplaatsen om onze groeiende beroepsbevolking van werk te voorzien. Bij een veronderstelde structurele groei van de arbeidsproductiviteit van 2,5% en een natuurlijke aanwas van onze beroepsbevolking met 1,25% zal de netto investeringsquote van het netto-produkt van bedrijven — gegeven een kapitaalcoëfficiënt van ca. 4,5 — zeker ongeveer 17% moeten bedragen (excl. woningen). In feite bedraagt zij thans slechts 9%. Dit betekent dat de werkloosheid sterk zal blijven toenemen en daarmee de collectieve lastendruk. De uit het bedrijfsleven uitgestoten arbeidskrachten zullen hoe dan ook door de overheid onderhouden

Hoe te leven met een groei van 1 à 2%?*door prof. dr. D. B. J. Schouten*

moeten worden. Zo de overheid dit niet meer kan — de schatkist is immers leeg en wordt in de toekomst zo mogelijk nog naarmate de groei vermindert — zullen de gezinnen zelf voor hun werkloze kinderen of vader of moeder moeten zorgen. Hetzelfde geldt wanneer men de armoede van nieuwe arbeidsplaatsen wil neutraliseren. Ook dan zal men per werkende minder verdienen want de kip met de gouden eieren: het privé-kapitalisme, de bron in vroegere tijden van besparingen en hoge investeringsactiviteit, heeft men geslacht!

Rendementspositie

Dat er thans nog geïnvesteerd wordt, nl. nog 9% van het netto produkt van bedrijven, mag — hoewel het veel te weinig is — een wonder heten, gezien de miserabele rendementspositie van ons bedrijfsleven. Wie financiert deze investeringen eigenlijk? In wezen niet de overheid, want deze kampt ondanks een exorbitante belasting- en premiedruk op het particuliere inkomen met een eigen inkomenstekort. Met name de door de overheid overgedragen inkomens (inclusief ambtenarenlonen) zijn zo hoog — bijna zo groot als de totale door het bedrijfsleven uitgekeerde loonsom — en stijgen bovendien nog sneller dan deze loonsom vanwege de koppingsmechanismen en de toenemende werkloosheid dat men, ook niet voor de toekomst, op een wezenlijke bijdrage van de overheid voor de nationale besparingen mag rekenen. In elk geval heeft de overheid thans een inkomenstekort, d.w.z. een tekort van haar spaarsaldo ten opzichte van haar eigen investeringsbehoefte van ca. 1% van het produkt van bedrijven. Ook dit tekort moet door andere spaarders gedekt worden evenals de financieringsbehoefte van het bedrijfsleven voor zijn investeringsdoeleinden.

Wie zijn dan die nieuwe spaarders, als het niet meer de ouderwetse kapitalisten zijn en evenmin de overheid terzake iets presteren kan. Welnu het zijn inderdaad de loontrekkers, zij het dat zij het nauwelijks weten. De nieuwe woningbezitters zijn uiteraard ook spaarders wanneer zij hun annuïteitsverplichtingen op opgenomen hypotheek uit hun inkomen voldoen. Over netto-investeringen in woningen die ongeveer qua waarde gelijk zijn aan de netto huuropbrengst van het woningbezit zullen we hier echter zwijgen. Het gaat ons immers om de financiering van arbeidsplaatsencreërende investeringen van bedrijven. Deze wordt uiteindelijk volledig door

de loontrekkers mogelijk gemaakt. Zij sparen grotendeels via hun pensioenfondsen en via de levensverzekeringsmaatschappijen. Bovendien sparen zij ook nog rechtstreeks een paar miljard gulden. Tesamen bedragen deze besparingen momenteel 10% van het netto produkt van bedrijven, waarmee de netto-investeringen van bedrijven en het inkomenstekort van de overheid in beginsel kunnen worden gefinancierd.

Anoniem kapitalisme

In plaats van privé-kapitalisme zou men derhalve van een soort arbeiderskapitalisme kunnen spreken, zij het dat de arbeiders niet weten dat zij — en zij alleen — het gehele nieuwe kapitaal verschaffen. Bovendien hebben zij weinig of geen beheersbevoegdheden ten aanzien van de nieuwe kapitaalgoederen. Wie is daarvan eigenlijk de eigenaar? De ondernemer, die als privé-kapitalist geen rendement meer maakt na aftrek van belastingen, of de onderneming? De pensioenfondsen of de levensverzekeringsmaatschappijen, die echter grotendeels slechts kredieten verstrekken en geen aandeelhouder willen zijn? Ik geloof dat niemand meer — gemiddeld gesproken — eigenaar is: het kapitalisme is in ons land reeds thans anoniem geworden.

Daarbij dient te worden opgemerkt dat grote bedragen van de pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen niet rechtstreeks aan het bedrijfsleven worden geleend. Meer dan de helft daarvan wordt eerst aan de overheid geleend voor de dekking van haar financieringstekort. Dit is ca 5% punten hoger dan haar inkomenstekort (alles in %punten van het netto produkt van bedrijven gemeten), omdat de overheid thans ook enorme bedragen overhevelt naar het bedrijfsleven via W.I.R.-premies en soortgelijke vermogensoverdrachten en ook via overheidskredieten.

Het herverdelingsproces van arbeidsinkomens en arbeidersbesparingen via de collectieve sector is inderdaad een miljardenbedrijf geworden. Ongeveer de helft van de primair verdiende inkomens wordt wegbelast en aan andere inkomenstrekkingen wederom uitgekeerd. Ruim de helft van de besparingen van loontrekkers worden door de overheid geleend en wederom aan het bedrijfsleven ter beschikking gesteld voor investeringsdoeleinden. De resterende financieringsbehoefte van de bedrijven dekken zij rechtstreeks grotendeels via zogenoemd vreemd vermogen, d.i. in casu het nieuwe vermogen van

Hoe te leven met een groei van 1 à 2%?*door prof. dr. D. B. J. Schouten*

loontrekkers al dan niet via pensioenopbouw en levensverzekeringen gecreëerd. De staat is voor een groot deel dus intermediar, heeft ook bij de toekenning van allerlei financieringsfaciliteiten een dikke vinger in de pap van de investeringsbeslissing, zodat de naam half staatskapitalisme, half anoniem kapitalisme voor onze huidige economische orde wellicht het meest toepasselijk is.

Wat deze orde echter zeker niet kan is voldoende besparingen opleveren om voldoende arbeidsplaatsen te scheppen. Het is in feite een wanorde wanneer men nog meent loononderhandelingen een functionele plaats in ons arbeidsbestel te kunnen geven zonder dat men in de gaten heeft dat het arbeidsinkomen in totaal reeds een restgrootheid is. Bij gebrek aan een ander restinkomen, m.n. beschikbare winsten en de onmogelijkheid van een nog groter financieringstekort van de overheid; zullen de vakbonden moeten beseffen dat hun rol van loonvaststeller uitgespeeld is. Als je je tegenstander knock-out hebt geslagen, valt er niet veel meer te boksen. Alleen over de verdeling van wat er nog rest, d.i. totale loonsom, valt nog te twisten. Maar ook daarvan worden we niet beter, krijgen we niet meer groei en meer werkgelegenheid, want een verdergaande inkomensnivellering tast wederom de nationale besparingen aan. En dat er meer gespaard en geïnvesteerd moet worden is evident wanneer we ook voor de toekomst onze welvaart per hoofd van de bevolking veilig willen stellen.

Welnu: er zijn twee middelen om voor onze toekomstige welvaart te zorgen: een rigoureuze loonmatiging voor de eerstkomende vijf jaren via een loonwet af te dwingen met alle gevaren voor ontduiking en verstarring van dien, dan wel een centraal geleide rendementspolitiek.

Centrale leiding

Een centraal geleide rendementspolitiek is een consequente accentverlegging van onze huidige economische orde in de richting van een anoniem kapitalisme. Er wordt daarbij een centrale investeringstaak opgericht die — na afschaffing van de winstbelastingen — het bedrijfsleven belast met een verplicht rendementspercentage op het geïnvesteerde vermogen, in casu de vervangingswaarde daarvan. De totale rendementsom, het zogenaamde investeringsfonds, wordt aan het bedrijfsleven weer ter beschikking gesteld door middel van investeringskredieten. Op

deze nieuwe kredieten rust dan eenzelfde rendementsverplichting. Aldus kunnen de nationale besparingen en investeringen op het gewenste niveau gebracht worden, voorzover het belastingtarief juist wordt vastgesteld.

Het investeren zelve wordt in zekere zin minder riskant omdat de ondernemingen niet meer aan hun arbeiders kunnen uitkeren dan hun resultaat is na aftrek van de genoemde rendementsverplichtingen. Zodoende zal de vraag naar investeringskredieten ongetwijfeld hoger zijn dan de besparingen van het investeringsfonds bedragen. De kredietaanvragen zullen dus geselecteerd dienen te worden door de investeringsbank. Als selectie-criterium kan nu dienen — niet zoals thans nog; het in het verleden behaalde rendement — maar het gerealiseerde inkomen per hoofd. De betere ondernemingen zullen uiteraard het eerst in aanmerking moeten komen voor nieuwe investeringskredieten. Er behoeft aldus geen staatskapitalisme te ontstaan wanneer de investeringsbank gehouden wordt aan dit eenvoudige selectiecriterium. Het bedrijfsleven kan in dat geval volkomen autonoom blijven. Staatsbemoeienis met de investeringsbeslissing kan vermeden worden.

Uiteraard zal in de eerstkomende vijf jaren de stijging van het beschikbare arbeidsinkomen, beschikbaar voor consumptieve doeleinden slechts gering zijn. De nationale spaarquote moet immers hoe dan ook opgevoerd worden. In tegenstelling tot een centraal via een loonwet afgedwongen loonmatiging is bij een centraal geleide rendementspolitiek een recessie echter onwaarschijnlijk. Zoals gezegd wordt het investeren in deze nieuwe orde veel minder riskant. Bovendien stuit de exportbedrijvigheid niet op de huidige rem van een vanwege de hoge kosten te slechte concurrentiepositie. Loonkosten als zodanig bestaan immers in deze nieuwe orde niet. Lonen zijn restinkomen geworden zodat ieder bedrijf zijn concurrentiepositie kan aanpassen aan datgene wat de wereldmarkt vereist om zijn produkten af te kunnen zetten. Op deze wijze, en m.i. alleen op deze wijze, kunnen wij weer zowel een voldoende concurrentiepositie als een voldoende hoog investeringsvolume bereiken om de welvaart voor ons nageslacht veilig te stellen.

Natuurlijk, het gesuggereerde systeem is uitermate liberaal. Ieder bedrijf moet voor zichzelf zorgen want de opgelegde rendementsverplichting is non-discriminatoir, dus algemeen. De goede bedrijven zullen hoge arbeidsinkomen kunnen betalen. De slechte daarentegen slechts

Hoe te leven met een groei van 1 à 2%?

door prof. dr. D. B. J. Schouten

lage. Maar wanneer wij in onze huidige wanordelijke maatschappij via de overheid zulke enorme bedragen kunnen herverdelen dan moet het ook mogelijk zijn om in de nieuwe orde wat van de resultaten van de goede ondernemingen over te hevelen naar de slechte ondernemingen. Doch dit overhevelingsproces moet beperkt blijven en niet mogen ontaarden in een wilde inkomensnivellering. De zelfverantwoordelijkheid van het bedrijfsleven is immers kenmerkend voor deze nieuwe maatschappelijke orde.

Inderdaad, een lage groeivoet van 1 à 2% van het nettoproduct van bedrijven kunnen wij met behoud van onze huidige maatschappelijke orde niet verhapstukken.

Het privé-kapitalisme is dood. Het nieuwe anonieme kapitalisme, zonder al te veel staatsinmenging, zal daarentegen wellicht in staat zijn ons nieuwe welvaartsgroei te brengen, als men het wil institutionaliseren!

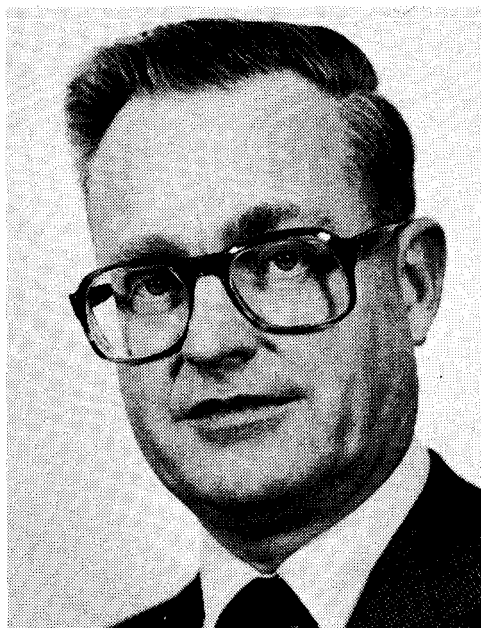
Gesprek met minister Scholten

door dr. G. Puchinger

"Ik wist van alle problemen rondom mijn voorganger dr. R. J. H. Kruizinga niets af. Ik zat zaterdag 4 maart 1978 naar het journaal te kijken toen het bericht verscheen over de extra kabinetsvergadering in verband met de positie van de minister van defensie, even later gevolgd door het bericht van zijn aftreden. Tien minuten later ging bij mij de telefoon en toen begon het proces over een eventuele opvolging!

Met deze woorden vertelde mr. W. Scholten, minister van defensie in het kabinet-Van Agt, hoezeer hem het aftreden van de eerste minister van defensie van het kabinet-Van Agt, dr. R. J. H. Kruizinga, overviel. Vier dagen later, op 8 maart 1978, was hij de opvolger van de afgetreden minister geworden, en nu, twee jaar later, op maandagavond 24 maart, heb ik een drie uur durend gesprek met hem, nadat ik diezelfde middag op zijn departement aan het Plein nr. 4 met hem had kennis gemaakt. Het is van binnen een van de rustigste departementen, want men kan er minder dan in enig ander departement zo maar in en uit lopen.

Bij de korte kennismaking had de minister maar één zijdelingse wens geuit over het te houden interview: "Het moet niet alleen over kernwapens gaan, want dat zou de indruk geven dat Defensie geen andere kanten dan Kernwapens heeft."

Mr. W. Scholten (1927) is minister van Defensie.

Hij studeerde aan de belastingacademie te Rotterdam, werkte op het ministerie van Financiën en werd in 1953 benoemd tot inspecteur der belastingen.

In 1963 werd hij lid van de Tweede Kamer voor de CHU. In het parlement behandelde hij financiële aangelegenheden, alsmede ambtenaren- en middenstandszaken. Naast zijn werkzaamheden volgde de heer Scholten de fiscaal-juridische studierichting aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij in 1965 doctoraal examen deed. Daarna trad hij tot 1967 op als secretaris van de CHU.

In 1971 werd hij in het kabinet-Biesheuvel benoemd tot staatssecretaris van Financiën. In 1973 keerde mr. Scholten terug in de Tweede Kamer, waar hij naast financiële zaken ook justitie en defensie ging behandelen. Hij werd lid van de Vaste Commissie voor Defensie.

In juni 1973 werd hij lid van het Europees parlement.

Op 1 maart 1976 werd de heer Scholten lid van de Raad van State.

Hij is minister van Defensie sinds 8 maart 1978.

Gesprek met minister Scholten

door drs. G. Puchinger

Nu, daartegen was uiteraard niet het minste bezwaar, want de minister was bereid óók over kernbewapening te spreken, en er was dus waarlijk voldoende stof om verder over te vragen en op te antwoorden.

Er gaat een grote rust van mr. W. Scholten uit. Gejachtheid is hem vreemd en hij overweegt zijn antwoord op iedere vraag nauwgezet. Toch weet hij soms klare taal te spreken. Hij raadpleegt een enkele keer nota's die hij bij zich heeft, maar verder dicteert hij zo rustig dat het is alsof hij alle vragen reeds kende, die ik hem echter eerst diezelfde middag had voorgelezen.

Mijn eerste vraag luidde: *Hoe ziet U terug op Uw loopbaan tot nu toe?*

"Ja, hoe ik terugzie op mijn loopbaan tot nu toe? Met dankbaarheid. . . .

Ik ben begonnen als inspecteur van belastingen, en de keuze daarvoor heb ik direct gemaakt na mijn HBS-eindexamen. Je moest de keuze daarvoor namelijk direct doen na de middelbare school. Ik ging naar de belastingacademie van Rotterdam, die sinds 1939 bestond.

Ik had een oom, die ook Willem Scholten heette, die ook bij de belastingdienst was, en die heeft mij in mijn beroepskeuze beïnvloed. Bovendien paste deze studie in de financiële mogelijkheden van het ouderlijk huis. Het systeem van beurzen bestond nog niet in 1945.

Het studieprogramma was daar vijf jaar. In '50 ben ik dus afgestudeerd. Toen ben ik drie jaar lang surnumerair geweest, zoals het toen nog heette, wat nu heet adjunct-inspecteur. Dat bleef je drie jaar, en in die periode werd je 't hele land door verplaatst. Ik werd halverwege die periode, in 1951, naar 't departement van financiën geroepen, of zet u maar gestuurd, en daar ben ik in 1953 tot inspecteur benoemd en ik heb er gewerkt tot 1963. Dat was een erg leerzame periode. Ik zou het willen noemen: opleiding oude stijl. Kritiek werd je niet gespaard, je moest hard werken, maar er werd je ook veel zelfstandigheid gegeven voor zover dat binnen een departementale organisatie mogelijk is. Je werd getraind in het nemen van snelle beslissingen en het kort en bondig formuleren van nota's. Bovendien werd je getraind in onderhandelen.

Nou, dat is wel lang genoeg over mijn inspecteurschap. Of wou u nog meer weten?"

Graag. . .

"In die periode heb ik gewerkt onder de politieke verantwoordelijkheid van de man die ik later on-

der meer als collega zou ontmoeten in de Raad van State, namelijk de staatssecretaris dr. W. H. van den Berge, een man die een grote rol in mijn leven heeft gespeeld en ook in mijn loopbaan, en aan wie ik veel te danken heb. Hij heeft nu net per 1 maart van de Raad van State afscheid genomen. Hij is iemand onder wie ik niet alleen als ambtenaar heb gewerkt, maar met wie ik ook in de verhouding Kamerlid-bewindsman heb samengewerkt, namelijk toen hij ook in het kabinet-Marijnen Staatssecretaris van Financiën was en ik Kamerlid werd in juni 1963.

Want in september '62 kreeg ik op een ochtend een telefoontje van Beernink, met de vraag of ik bereid zou zijn bij de volgende verkiezingen een candidatuur voor de Tweede Kamer te aanvaarden als financiële specialist. De man die tot dusver in de C.H.-fractie financiën deed, te weten de heer F. H. van de Wetering, was namelijk overleden en men zocht naar een nieuwe financiële specialist.

Na veertien dagen beraad en uitvoerig overleg met mijn echtgenoot hebben we Ja gezegd. Het was overigens niet voor de eerste keer dat ik voor de vraag stond om de belastingdienst te verlaten. Ik had al diverse aanbiedingen gehad uit het bedrijfsleven en uit de kring van de belastingconsulenten; maar ik had een zekere voorkeur voor de openbare dienst. Aan de andere kant was de gedachte — ik was midden dertig — om na mijn twaalf jaar dienst aan Financiën nog dertig toe te voegen soms ook wat benauwend.

Ik heb van die beslissing om Kamerlid te worden *nimmer* spijt gehad. Het was een gok, want je kunt een goed inspecteur van belastingen zijn en toch een slecht Kamerlid worden. Ik heb acht jaren als Kamerlid gefunctioneerd, de eerste vier jaar onder voorzitterschap van Beernink, de tweede periode onder wisselend voorzitterschap van Mellema en later van Tilanus. De eerste periode was veruit het plezierigst. Beernink leidde de fractie zeer efficiënt en ordelijk, maar gaf ieder lid toch grote vrijheid bij de inbreng van eigen ideeën. Ik heb in beide perioden veel steun gehad en geleerd van de Freule, die me niet alleen veel parlementaire ervaring heeft overgebracht, maar ook met veel mensen in contact heeft gebracht, waarbij ze ook de kleine praktische dingen van het leven niet vergat.

In die beide perioden hebben we belangrijke fiscale wetgevende arbeid tot stand gebracht, onder meer in de eerst periode de zogenaamde vereenvoudigingswetgeving, en de tweede periode onder meer de B.T.W.

Gesprek met minister Scholten

drs. G. Puchinger

In de winter van '64-'65 heb ik mijn meesterstitel gehaald aan de Universiteit van Amsterdam, die bijzondere faciliteiten bood aan degenen die van de Belastingacademie kwamen. Wel moesten we het volledige kandidaats doen. Ik moest Latijn doen en Romeins Recht en schreef een scriptie over oud-vaderlands recht, *de kanalisatiegedachte ten aanzien van kansspelen in het oud-vaderlands recht*.

Maar goed, het lukte om binnen één studiejaar kandidaats en doctoraal te doen. Ik koos voor het doctoraal als hoofdvak belastingen, daarom was het niet zo tijdrovend.

In '67 ben ik bij de vorming van het kabinet-De Jong benaderd om staatssecretaris van Financien te worden; maar ik vond toen de tijd daarvoor nog niet rijp. In '71 heb ik op het verzoek van minister Nelissen om staatssecretaris voor fiscale zaken te worden wél positief gereageerd. Ook van deze beslissing heb ik nimmer spijt gehad.

Ondanks de korte levensduur van het kabinet-Biesheuvel is het me gelukt een aantal naar ik meen belangrijke wetsontwerpen in het Staatsblad te krijgen. Ik denk aan het nieuwe schrijventarief, aan de fiscale verzelfstandiging van de gehuwde vrouw, voor wat betreft haar inkomen uit arbeid en aan de fiscale oudedagsreserve voor zelfstandige ondernemers. Een zaak waarvoor het midden- en kleinbedrijf en de agrariërs al jaren hadden gepleit. De vrijstelling van een bedrag aan renteinkomsten, die nu in 1978 is gerealiseerd, sneuvelde destijds helaas door gebrek aan middelen. Bovendien heb ik in mijn periode als staatssecretaris een belangrijke reorganisatie in de belastingdienst kunnen doorvoeren, waardoor meer aandacht kon worden gegeven aan de controle op de aangifte en bovendien veel ambtenaren een beter perspectief in hun loopbaan kan worden geboden.

Maar verder... de periode van het kabinet-Biesheuvel was te kort om een afgerond geheel te hebben aan beleid. Ik had in drie fasen een program opgezet, uitgedacht op reis vanuit Oostenrijk. Ik herinner het me nog, want ik was in Oostenrijk toen ik voor het staatssecretariaat werd gevraagd en ik formuleerde mijn plannen in de auto op weg naar huis. Maar aan de tweede en derde fase ben ik nooit meer toegekomen: die lagen in de vermogenssfeer en wat we nu reparatiewetgeving noemen.

Voor de verkiezingen van '73 vroeg de Unie mij opnieuw voor de Tweede Kamer. Ik heb daar toen *Ja* op gezegd, met dien verstande dat ik mij niet wilde binden onder alle omstandigheden

een periode van vier jaar vol te maken. Vlak voordat ik staatssecretaris was geworden, was namelijk een benoeming tot hoogleraar belastingrecht in Leiden praktisch rond geweest, en zo'n mogelijkheid wilde ik niet op voorhand voor nog eens vier jaar uitsluiten. Want met hoeveel plezier ik ook als Kamerlid en staatssecretaris had gewerkt, het stond voor mij vast dat ik niet tot mijn pensioen in de frontlinie van de politiek zou willen werken. De Unie heeft dat voorbehoud destijds geaccepteerd.

Na mijn terugkomst in de Kamer in '73 ben ik op mijn eigen verzoek tevens aangewezen als lid van het Europese Parlement, een voor mij heel nieuwe ervaring. Want mijn internationale contacten waren tot op dat moment vrij gering geweest.

Die twee en een half jaar Europees Parlement zijn me ook nu nog van nut, niet alleen vanwege de persoonlijke contacten, maar ook omdat ik er de overtuiging uit overgehouden heb dat op de langere duur *Europa en defensiebeleid* minder gescheiden moeten blijven dan ze nu zijn. De beste invalshoek is daarvoor in eerste aanleg het Europese industriebeleid. Daarmee kunnen twee doeleinden worden gediend: bevordering van standaardisatie van wapensystemen en industriële samenwerking.

Aan mijn parlementaire periode kwam in '76 een einde toen ik werd benoemd tot lid van de Raad van State. Die periode was maar kort, twee jaar, maar het was erg boeiend en plezierig.

Het werk in de Raad van State heeft zeer verschillende kanten: advisering over wetgeving — een van mijn eerste klussen was een conceptadvies te schrijven over het wetsontwerp Vermogensaanwasdeling, de VAD — verder naast die adviestaak over de wetgeving ook de kroongeschillen, en voor mij met ingang van medio '77 de rechtsprekende taak in de AROB: de Administratieve Rechtspraak Overheidsbeschikkingen.

Het werkklimaat in de Raad was heel plezierig. Daar heerst een sfeer van samenwerking en vertrouwen. Maar ook daar was het wel hard werken. De gedachte dat een lidmaatschap van de Raad van State een baan is voor enkele dagen van de week is volstrekt verleden tijd".

Bent u uitgesproken sympathie voor het kabinet-Van Agt toegetreden tot deze regering?

"Ik ben niet tot het kabinet-Van Agt toegetreden uit een uitgesproken sympathie voor juist *dit* ka-

Gesprek met minister Scholten

drs. G. Puchinger

binet. Ik zou ook bij een kabinet van een andere politieke samenstelling wanneer dat twee en een halve maand na zijn optreden door een ministerscrisis in problemen dreigde te komen, op gelijke wijze hebben gereageerd."

Bijvoorbeeld een kabinet-Den Uyl . . .

"Bijvoorbeeld een kabinet-Den Uyl.

U hebt mij vanmiddag gevraagd of Ruppert bij deze beslissing een rol heeft gespeeld. Ik volsta als antwoord te verwijzen naar wat Ruppert daarover zelf aan *Elsevier Magazine* van 18 maart '78 heeft verteld. Ik heb het voor u meegebracht. Hij vermeldt daar tot mij gezegd te hebben: "Het zou een groot gemis zijn vader, als je weggaat. Maar het landsbelang vergt dat je het doet." Het was overigens een uiterst moeilijke beslissing, want het werk in de Raad van State gaf me erg veel bevrediging, en bovendien vond ik dat mijn vrouw er na twaalf en een half jaar actieve politiek ook recht op had eens een man terug te krijgen met wat meer regelmatige werktijden dan aan een politicus wordt gegeven. Toch hebben mijn vrouw en ik *samen* de beslissing genomen, om de sprong te wagen."

Hoe heeft u het verschil ervaren tussen lidmaatschap van Kamer, Raad van State en kabinet? Kunt u ze ieder typeren?

"De verschillen zijn *enorm* groot. Hoe typeer je dat het beste? (denkt lang na)

Het Kamerlidmaatschap is ook erg veranderd hoor. Dat van 1963, toen ik ermee begon, is niet te vergelijken met dat van 1976, toen ik ermee ophield. Maar een gemeenschappelijk kenmerk was en is: erg veel zelf doen, zowel wat denkwerk betreft als in technische zin. En een bestaan vol onrust enerzijds, en vol met menselijke contacten anderzijds.

De Raad van State betekende voor mij: weer terug in het juridische handwerk, maar niet los van het politieke gebeuren. Veel inzicht in de microproblematiek van de burger in zijn relatie tot de overheid bij de kroongeschillen en de AROB-rechtspraak.

En dan *het ministerschap*, ja, hoe typeer je dat?! Veel grotere verantwoordelijkheden en diversiteit van onderwerpen. En dan de verantwoordelijkheid voor een zó grote organisatie: defensie is de grootste werkgever van Nederland en de verantwoordelijkheid voor een begroting van ruim

tien miljard gulden. De wetenschap dat elke gulden die wordt uitgegeven eerst door de belastingbetaler moet worden opgebracht, dwingt je terecht tot een zeer grote aandacht voor een efficiënt gebruik van dat geld. Dat is bij een organisatie als Defensie natuurlijk een enorm groot probleem: èn gelet op de omvang van die organisatie èn gelet op de ingewikkeldheid van de wapensystemen en de technische ontwikkelingen.

Nou, dit is wel voldoende aan typeringen?

Hoe is de samenwerking binnen dit kabinet?

"Ik kan alleen maar een vergelijking trekken met het kabinet-Biesheuvel. En dan nog maar ten dele, omdat ik toen staatsecretaris was en geen minister, en dus de zittingen van de Raad niet geregeld bijwoonde. Maar toch heb ik de indruk dat de samenwerking binnen het kabinet-Van Agt beter is dan binnen het kabinet-Biesheuvel. We hebben het in ieder geval al langer volgehouden, en er zijn ook minder problemen tussen de ministers onderling dan in het kabinet-Biesheuvel.

(stilte)

Ja, mag ik daarover verder maar sober zijn? Dit is meer voor een later interview!"

Welke zijn uw herinneringen aan uw collega Peijnenburg?

"Rinus Peijnenburg: veelzijdig, vriendelijk en vasthoudend.

En deze kwalificatie is niet alleen gebaseerd op mijn ervaring als minister in het kabinet-Van Agt, maar ik had ook al geruime tijd met hem in de Tweede Kamer mogen samenwerken. Want hoewel er nog geen officieel CDA was in die periode, werkte ik al nauw samen met de financiële specialisten van de KVP-fractie, waarvan Rinus Peijnenburg er een was.

Peijnenburg was verder meer een man die zich kenmerkte door een zorgvuldige afweging van alle pro's en contra's, dan voor het snel nemen van beslissingen. In de Kamer kwam zijn definitief standpunt, bijvoorbeeld bij amendementen, nog al eens op een erg laat moment; maar wanéér hij eenmaal een standpunt had gekozen, zette hij zich volledig in om dat standpunt te realiseren. In de persoonlijke omgang was Rinus Peijnenburg ook een erg plezierig en gemoedelijk man."

Gesprek met minister Scholten

drs. G. Puchinger

Hoe heeft u het aftreden van uw collega Andriessen ervaren?

Kunt u zich zijn zorgen voorstellen over de groei van de overheidsuitgaven? Indien dit zo is, is er dan geen spanning tussen dit voorstellingsvermogen en de uitgaven van uw departement?

"Het aftreden van collega Andriessen heb ik als bijzonder pijnlijk ervaren. Natuurlijk had en heb ik als man, afkomstig uit de financiële wereld, begrip voor zijn zorgen over de omvang van de overheidsuitgaven. Toch meen ik dat hij op het beslissende moment een onjuiste keuze heeft gemaakt. Want heengaan van het kabinet in februari '80 zou niets hebben opgelost, maar alleen het beleid voor ten minste de rest van het jaar nagenoeg geheel hebben stilgelegd. De verschillen tussen wat Frans Andriessen wilde bereiken en wat het kabinet uiteindelijk heeft besloten, waren naar mijn oordeel niet zó groot dat een verder functioneren van hem als minister van financiën ongelooftwaardig zou zijn geweest. Ik moet ook in mijn eigen "boezem" vaak een strijd voeren tussen enerzijds mijn visie op wat financieel nodig is voor een geloofwaardige defensie en anderzijds ook mijn opvatting dat de collectieve uitgaven in Nederland een veel te groot deel van het nationale inkomen zijn gaan beslaan. De verantwoordelijkheid daarvoor ligt voor een niet gering deel bij het kabinet-Den Uyl, dat in de jaren zeventig de overheidsuitgaven enkele jaren lang deed stijgen in de orde van grootte van 8% reëel en van 20 tot 25% nominaal. Die ontwikkeling heb ik destijds als Kamerlid sterk bestreden, en ik meen dat de ontwikkelingen daarna die positiebepaling meer dan gerechtvaardigd heeft. De op dat moment nog vrij geringe politieke ervaring van de toenmalige minister van financiën Duisenberg is daarbij een belangrijke factor geweest. Hij heeft dat later zelf ook ingezien en terecht de zogenaamde 1%-operatie in gang gezet, maar die operatie kwam te laat en was te gering in omvang. Het was om Duisenbergs eigen woorden te gebruiken: een linkse norm en daarvan plukken we nu nog de moeilijk verteerbare vruchten."

Welke zijn uw liefhebberijen?

"Eh . . . ik heb voor liefhebberijen in mijn hele leven nooit zo erg veel tijd gehad. Tijdens mijn ambtelijke loopbaan heb ik in de avonduren veel publicistische arbeid verricht en over de vrije tijd in de politiek zal ik maar niet spreken. Ik probeer een beetje de Nederlandse literatuur

te volgen. Enkele van mijn geliefde schrijvers zijn Willem Brakman — een man met een uiterst scherp analytisch oog — verder Herman Teirlinck. Ik denk aan zijn *Zelfportret of het galgenmaal* uit 1955, waarvan naast de inhoud — de zeer scherpe beschrijving van een bankier — mij altijd het meest heeft aangesproken het motto, dat ongeveer luidt: "Liever geschuwd om mijn waarheid dan gezocht om mijn schijn!" En in de laatste jaren boeit mij de schrijver Maarten 't Hart. Nou . . . op muzikaal gebied heb ik een sterke voorkeur voor Mozart.

En verder kijk ik erg graag naar een voetbalwedstrijd. Mijn supportershart blijft uitgaan naar de club uit mijn geboorteplaats Deventer, Go Ahead Eagles. Over voetballen, daar lees ik, als ik kan, alles van. Ik ga ze nog wel eens zien spelen. Op Feyenoord ben ik ook gesteld.

Verder houd ik van wandelen, maar dat kan je nauwelijks een hobby noemen. Ik heb geen enkel gevoel voor technisch knutselwerk, dus op dat gebied heb ik geen hobbies!

Waarom is U hervormd en waarom lid van de CHU?

"Ik ben geboren in en opgevoed vanuit wat je zou kunnen noemen een echt hervormd gezin. Voor zover ik heb kunnen nagaan zijn al mijn voorouders lid van de Hervormde Kerk geweest. En ik voel me daar in die kerk ook volstrekt thuis, onder meer vanwege haar openheid en haar vermogen verschillende opvattingen blijvend binnen één kerkverband te behouden. Daardoor ben ik ook van kindsbeen af met een zekere relativiteit voor eigen opvatting en eigen geloofsbeleving vertrouwd geraakt.

Het lid zijn van de CHU ligt in zekere zin in het verlengde hiervan; ook mijn grootvader en vader waren lid van die partij. Ik was zelf na de tweede wereldoorlog zeer overtuigd van de noodzaak van handhaving van christelijke partijvorming. Het was voor mij daarbij geen enkele vraag of het de CHU of een andere partij moest zijn. Het was natuúrlijk de CHU. Enige aanvechting om bijvoorbeeld lid van de ARP te worden heb ik nooit gehad. Het zou in die periode van mijn leven ook vanuit de situatie in Deventer volstrekt ongebruikelijk zijn geweest: als hervormde was je daar bij CH en niet AR!

Zult U de CH straks niet missen met het CDA?

"Ja natuurlijk wel. Een opgaan in een groter geheel geeft altijd een verlies. Toch ben ik een

Gesprek met minister Scholten

drs. G. Puchinger

sterk voorstander van het samengaan van de christen-democraten in Nederland in het CDA. Ik heb er in 1967 toen ik nog secretaris van de CHU was, samen met Arnold Tilanus als voorzitter van de Unie, een eerste bijdrage aan mogen leveren, door oprichting van de zogenaamde Groep van de Achttien!

Wat verwacht U van het CDA?

"Ik verwacht van het CDA dat het de christendemocratie in Nederland althans voor een te overziene toekomst een hechte plaats in de Nederlandse politiek zal geven, een plaats die zeker verloren zou zijn gegaan, wanneer KVP, ARP en CHU gescheiden waren blijven optrekken.

Bovendien vind ik het een erg goede zaak dat we nu duidelijk kunnen maken dat we over nog bestaande verschillen in kerk en mentaliteit heen een politieke eenheid kunnen vormen.

Maar dat is ook alleen mogelijk omdat we met z'n drieën samengaan. In een fusie van AR en CH alléén heb ik nimmer geloofd.

Ik vind het helemaal niet erg dat het CDA op dit moment nog de kenmerken vertoont van te zijn opgebouwd uit verschillende partijen en stromingen. Ook de CHU was in 1908 een samengaan van drie stromingen: de Vrij-Anti-revolutionairen, de Fries-Christelijk-historischen en de Christelijk-historische Kiezersbond. Tot op de dag van vandaag kan je de representanten van die stromingen in de Unie aanwijzen. Dat is geen schande, maar veeleer een bewijs van kracht, namelijk dat je niet allemaal precies gelijk hoeft te denken, om toch als politieke eenheid te kunnen functioneren. Want hóé je ook over de CHU mag denken, ze is zeventig jaar lang een stabiele en constructieve factor in de Nederlandse politiek geweest!

Hoe ziet U terug op de kernwapendebatten in december vorig jaar?

"Het was een uiterst moeilijke periode: die besluitvorming rondom de modernisering van de kernwapens.

Ik zou overigens ten opzichte van dit vraagstuk liever *vooruit* willen zien dan terugblikken, omdat het belangrijker is wat we in de komende jaren gáán doen dan met meer of minder voldoening vaststellen wat we in het afgelopen jaar hebben gedaan.

Maar áls ik dan terugkijk, zou ik in de eerste plaats willen noemen de voortreffelijke samenwerking met collega Van der Klaauw. We heb-

ben gedurende het gehele jaar erg intensief overleg met elkaar gevoerd, en wij waren het over de hoofdlijnen van het beleid steeds volledig eens.

En mijn tweede kanttekening bij een terugblik is de constatering dat we als Nederland ten aanzien van het nucleaire vraagstuk een zeer eigen positie hebben bepaald. We zijn erkend lastig geweest in de NAVO, en bij het bepalen van die eigen positie is dit kabinet verder gegaan dan enig Nederlands kabinet in het verleden ooit heeft gedaan. Maar anderzijds hebben we de solidariteit in het bondgenootschap niet verbroken. En wat de feitelijke gang van zaken op 12 december — de dag van de besluitvorming in Brussel — betreft, heb ik niets toe te voegen aan hetgeen de minister-president daarover in het Kamerdebat daarover op 19 december vorig jaar heeft meegedeeld. Dat was een volstrekt correcte en volledige weergave van de feiten. Iedere beschuldiging dat de minister-president in dat debat oneerlijk zou zijn geweest, wijs ik met kracht en uit eigen wetenschap van de hand!

Ziende naar de *toekomst* zijn er dan drie dingen van groot belang.

In de eerste plaats: trachten zo goed als mogelijk naast de productiebeslissing die in Brussel genomen beslissing over wapenbeheersing op het terrein van de nucleaire middellange afstandswapens tot een succes te brengen. En dat kan alleen maar bij een *wederzijdse* wapenvermindering. De Sowjet-Unie zal bereid moeten zijn een einde te maken aan zijn nu nog, althans voor zover wij kunnen waarnemen, niet geremde uitbreiding van het aantal SS-20 raketten.

Een tweede belangrijk punt voor de toekomst is de sanering van de Nederlandse nucleaire taken, welke door mij is gekoppeld aan de besluitvorming in december '81 over de plaatsing ook in Nederland van *cruise missiles*. . . "

Wat zijn dat?

"Kruisraketten.

Ik heb tegenover de NATO-bondgenoten heel duidelijk gesteld in alle onderhandelingen en besprekingen, voorafgaande aan de besluitvorming van 12 december 1979, dat een positief besluit ten aanzien van de stationering in Nederland, onherroepelijk gepaard móét gaan met een vermindering van de bestaande Nederlandse nucleaire taak. Ik heb voor dat standpunt bij het bondgenootschap begrip ontmoet.

Een derde belangrijk punt voor de toekomst is de studie die op Nederlands initiatief thans

Gesprek met minister Scholten

drs. G. Puchinger

wordt ondernomen ten aanzien van de korte afstandwapens, de zogenaamde Shift-studie. Ook in het kader van het terugdringen van de rol van de kernwapens speelt die studie een belangrijke rol?"

Hoe ziet u de actuele rol van de boodschap van de Hervormde Synode inzake kernwapens en hoe de actie van het Interkerkelijk Vredesberaad?

"Voor de *Handreiking* van 28 augustus 1979 inzake kernbewapening van de Hervormde Synode heb ik enerzijds waardering, anderzijds geeft zij aanleiding tot kritiek.

Waardering vanwege de ernst en ook de deskundigheid waarmee in kerkelijke kring dit vraagstuk van de kernbewapening — het moeilijkste vraagstuk uit mijn portefeuille — wordt bestudeerd.

Maar ook *kritiek*, die ik overigens niet in mijn kwaliteit van minister van defensie hier zou willen verwoorden, maar meer in mijn hoedanigheid van lidmaat van de hervormde wijkgemeente Veur te Leidschendam, waar ik woon.

Het eerste punt van kritiek heb ik al eens een keer geformuleerd, namelijk de procedure rondom de tot stand koming van deze *Handreiking*. Ik vind dat de redactie van deze *Handreiking* in eerste aanleg aan een veel te beperkte en te eenzijdig georiënteerde groep is toevertrouwd. Maar ik zou dit keer liever een paar inhoudelijke opmerkingen willen maken.

1. Naar mijn oordeel worden in dit rapport de internationale verhoudingen en de tegenstellingen tussen de volken onderbelicht. De kernbewapening wordt te veel gezien als iets dat op zich zelf staat, in plaats van als iets afgeleids, een gevolg van internationale spanning en wantrouwen.

2. De consequenties van een eenzijdige afwijzing van kernwapens door het Westen of door Nederland alleen worden in het rapport niet aangegeven, laat staan geanalyseerd.

3. De pogingen om op basis van wederkerigheid via onderlinge afspraken te komen tot wapenbeheersing en wapenvermindering worden onrechtvaardig laag gewaardeerd.

4. In het rapport ontbreekt elk bruikbaar alternatief voor het huidige veiligheidsbeleid.

5. Te gemakkelijk wordt betoogd dat de interim-ethiek, die het kernwapenrapport van 1962 kenmerkte, thans niet langer houdbaar is. Zonder voldoende onderbouw wordt gesteld dat de zogenaamde *Gnadenfrist* thans op haar einde

loopt. Het feit dat sinds 1962 juist internationale *onderhandelingen* over kernwapens zijn begonnen, wordt ten onrechte daarbij verwaarloosd.

6. Te weinig wordt in het rapport ingegaan op bepaalde in mijn ogen heel gevaarlijke aspecten van het politiek-ideologische systeem van de Sowjet-Unie. Gevaarlijk voor het mens-zijn, gevaarlijk ook voor de verkondiging van het evangelie.

7. Ik heb de stellige indruk dat de opstellers van het rapport elke poging om van binnenuit in solidariteit met *alle* betrokkenen verbetering in het bestaande veiligheidssysteem aan te brengen zonder meer afwijzen. Terwille van een absoluut *neen* tegen de kernbewapening wordt elke geleidelijke en partiële verbetering in de internationale verhoudingen met onverhuld ongeduld ter zijde geschoven. Ik ben geen voorstander van een volstrekt verinnerlijkt christendom, maar ik zou evenzeer willen waarschuwen voor een houding waarbij men zich boven de gebrekkige realiteit verheft.

Ik zou het ernstig betreuren wanneer de Nederlandse Hervormde Kerk tot een zodanige stellingname inzake het nucleaire vraagstuk komt, dat daarin het samengaan in één persoon van het zijn van belijdend lidmaat van die kerk en van minister van defensie van een land dat deel uitmaakt van het NAVO-bondgenootschap wordt veroordeeld en/of in feite onmogelijk maakt. Ik hoop dat de leiding van mijn kerk zich zijn pastorale verantwoordelijkheid voor hen die politieke verantwoordelijkheid dragen volledig bewust is en zal blijven."

En de actie van het Interkerkelijk Vredesberaad?

"Over het I.K.V. kan ik vrij kort zijn: het is goed dat er in de kerken over het nucleaire vraagstuk wordt gedacht en gediscussieerd; maar ik ben het met de simpele slagzin *Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland* volstrekt oneens! Juist vanwege dat laatste deel, dat suggereert dat Nederland door eenzijdige stappen op z'n eentje iets kan bereiken. Een zodanige houding van Nederland zou op geen enkele wijze een positieve invloed uitoefenen op het wezenlijk terugdringen van de rol van de kernwapenen.

Voorts betreur ik het zeer dat het I.K.V. onder beraad alléén een beraad van *gelijkgezinden* verstaat. En ten slotte verontrust mij de feitelijk ontwikkeling van het I.K.V., waar honderden plaatselijke groepen worden opgericht zonder een democratisch verantwoordingsproces, bijvoor-

Gesprek met minister Scholten

drs. G. Puchinger

beeld in de vorm van een congres of een jaarverslag over de besluitvorming, terwijl men evenmin controle heeft over het antwoord op de vraag welke personen en op grond van welke overtuiging aan het plaatselijke werk deelnemen en er leiding aan geven. Het is een goede zaak dat er een herbezinning op de verhouding Kerken-I.K.V. op gang begint te komen. De mensen moeten goed weten, dat je voor het I.K.V. niet de Kerk mag lezen."

Hoe is uw oordeel over het beginselprogramma van het CDA ten aanzien van kernwapens? Dit gaat immers uit van: je niet neerleggen bij de aanwezigheid van massale vernietigingswapens; de wens om onze onafhankelijkheid van kernwapens terug te dringen; dit te doen in bondgenootschappelijk verband.

"Het beginselprogramma, u bedoelt toch het rapport van de Commissie-Kremers, welnu, dat heb ik zelf mee opgesteld. Het rapport is niet geschreven als een politiek programma voor de eerstvolgende kabinetsperiode; het bedoelt te zijn een programma van uitgangspunten voor een periode van tien à vijftien jaar.

Ten aanzien van de kernwapens bevestigt het de stellingname van het CDA zoals die ook in het huidige programma is neergelegd, en zoals die ook in de kabinetsgrondslag van het kabinet-Van Agt staat, te weten: het streven de rol van de kernwapens terug te dringen.

Voor dat terugdringen kunnen verschillende wegen worden bewandeld. Ik wil de voornaamste noemen:

a. onze conventionele bewapening op peil houden.

In dit verband is de afspraak in NAVO-verband om de defensiebegroting met 3% reëel te doen groeien, van groot belang.

b. gebruik maken van technische ontwikkelingen, waardoor conventionele alternatieven in de plaats kunnen komen van huidige kernwapens.

c. internationale onderhandelingen, gericht op wapenbeheersing en wapenvermindering: Salt I en II en hopelijk straks III.

d. de opbouw van onze eigen nucleaire bijdrage zodanig te doen zijn dat ook daardoor de afhankelijkheid van kernwapens wordt verminderd, opdat bij daadwerkelijke verdediging geen ontijdig beroep op die wapens behoeft te worden gedaan.

In dit verband moet in het bijzonder de functie en de omvang van de wapens voor de korte afstand kritisch worden bezien."

Wat zijn voor u de grenzen van het NAVO-lidmaatschap? U wekt de indruk bij sommigen van een aanhanger te zijn van een ongeconditioneerd bondgenootschap.

"Ik ben inderdaad niet een man die, zoals de Partij van de Arbeid in het verleden heeft gedaan, bepaalde voorwaarden gaat formuleren, waaraan binnen een bepaalde periode moet zijn voldaan. Zo in de zin van: als jullie niet binnen die en die periode dit en dat doen, loop ik weg. Overigens heeft, dacht ik, ook de Partij van de Arbeid ingezien dat een dergelijk standpunt tot niets leidt.

Ik wil een loyaal bondgenoot zijn zonder als slipdrager te functioneren. Van dat laatste is dan ook geen sprake! En onze positiebepaling in december '79 is daarvan, dunkt mij, een sprekend voorbeeld.

Maar we moeten ons goed realiseren dat Vrede en Veiligheid niét het beste worden gediend door een "neutraal" Nederland, zoals we tot in 1940 waren.

Een wezenlijke bijdrage aan die Vrede en Veiligheid kunnen we alleen geven als actief en tegelijkertijd kritisch lid van het bondgenootschap. Maar die kritische instelling betekent niét dat ik op voorhand ervan uitga dat ik altijd gelijk en de bondgenoten altijd ongelijk hebben."

Wat is uw visie op de bewapeningsstrategie en hoe moet onze houding in deze problematiek zijn?

Geloofd u in afschrikking van kernwapens?

"Ik zie *afschrikking* niet als een ideale situatie in deze wereld, maar wel als de beste strategie op dit moment.

Ik zou nog eens willen onderstrepen dat in die strategie alles is gericht op een *niet* gebruiken van kernwapens. Maar daarin past niét — en ik geef toe: dat klinkt wat paradoxaal — een op voorhand zeggen: ik gebruik die kernwapens nooit of niet als eerste!

Mij is overigens geen stelsel en geen strategie bekend waarin de gevaren effectiever kunnen worden beheerst dan in de huidige strategie, al is die strategie voor mij geen dogma."

Welke rol spelen de kernwapens de facto?

"Nou, bewijzen kan niemand iets, maar je kunt wel *constateren* dat in dat deel van de wereld

Gesprek met minister Scholten

drs. G. Puchinger

waarover de zogenaamde nucleaire paraplu hangt, sinds 1945 geen grote oorlog meer heeft gewoed, en dat de verschrikkelijke gewapende conflicten in die periode zich hebben afgespeeld in gebieden waar de kernbewapening geen rol vervult!

Versta mij overigens goed: door dit te zeggen pleit ik natuurlijk niet voor een verdere verspreiding van kernwapens. Integendeel, zo'n verdere verspreiding zou wel eens de grote bedreiging van de wereldvrede kunnen worden."

Is uw doel gelijkheid van militaire krachtsverhouding?

"Voor ontspanning is inderdaad een *globale* gelijkheid in militaire krachtsverhoudingen noodzakelijk. Daarop heeft de tegenwoordige Bondskanselier Schmidt al vele jaren geleden terecht gewezen. Ik gebruik hier met opzet het woord *globaal*, omdat het naar mijn oordeel nimmer een doelstelling van de Nederlandse NAVO-defensiepolitiek mag worden om tegenover elke Russische tank een Westelijke tank, tegenover elk vliegtuig een ander vliegtuig te zetten.

Verder moeten we als NAVO er steeds aan blijven denken, dat onze strategie is gericht op *verdediging* en niet op aanvallen. En ook dat heeft zijn gevolgen bij het maken van numerieke vergelijkingen."

Bent u wel eens achter het IJzeren Gordijn geweest?

"Ik ben enige malen in Oost-Berlijn geweest. Voor het eerst als lid van de CHJO, de Christelijk-historische Jongeren Organisatie, in de jaren vijftig, toen er nog geen muur was; en na de oprichting van die muur heb ik als parlamentslid een keer een bezoek aan Berlijn en ook aan Oost-Berlijn gebracht.

Verdere reizen heb ik niet achter het IJzeren Gordijn gemaakt.

Wou u nog wat indrukken weten?"

Graag.

"Wat mij bij het eerste bezoek in het bijzonder trof was de voortdurende politiecontrôle. Ik herinnèr me dat ik, om een indruk te krijgen van de nieuwsvoorziening, een filmvoorstelling in wat wij de *Cineac* zouden noemen, bezocht. Gedurende één uur voorstelling kwam er driemaal een politiepatrouille ter contrôle de zaal binnen. Bij mijn tweede bezoek was duidelijk merkbaar

dat de DDR economisch zich vrij sterk in opwaartse richting ontwikkelde, althans naar de uiterlijke kentekenen van het assortiment in de winkels en het verkeer op straat.

Maar onveranderd was in die tien jaar de volstrekte eenzijdigheid in de nieuwsvoorziening en bij voorbeeld wat je in de boekwinkel kon kopen. Ik zeg er overigens bij: mijn laatste bezoek is nu al weer meer dan tien jaar geleden."

Hoe schat u de kans op ontspanning na "Afghanistan"? Is er gevaar voor een nieuwe koude oorlog? Wat is uw standpunt inzake de Olympische Spelen?

"Het is duidelijk dat het proces van ontspanning door de Sowjet-inval in Afghanistan is geschaad. Het lijkt misschien vervelend, maar het is wellicht nuttig toch nog eens te zeggen dat ontspanning niet een deelbaar, maar een *ondeelbaar* begrip is.

Ik pleit overigens ten aanzien van Afghanistan wel voor een duidelijke reactie, maar niet voor een overreactie. We moeten niet op *alle* punten een confrontatie met de Sowjet-Unie aangaan, en daardoor binnen de kortste keer terugvallen in een situatie van de koude oorlog.

Zoals bekend is heeft het kabinet-Van Agt de Nederlandse sportorganisaties geadviseerd onder de huidige omstandigheden niet naar de Olympische Spelen te gaan. Ik acht dit advies ook nu, enkele maanden na die beslissing, een verstandig advies, want het is in de gegeven situatie blindemannetje spelen, wanneer men zegt: dat politiek en sport niets met elkaar te maken hebben, en dat we dus niet op de Olympische Spelen mogen ontbreken.

Ontspanning en wapenbeheersing zijn overigens geen politieke doelstellingen vanwege — laat ik het zo formuleren — de mooie ogen van de Russen; het is een reëel veiligheidsbelang dat daarmee wordt gediend. Daarom moeten we ook niet *vanwege* "Afghanistan" afstand doen van onze doelstellingen ten aanzien van wapenbeheersing en ontspanning: Salt II *moet* geratificeerd worden, ook al is die ratificatie op politiek-tactische gronden terecht even uitgesteld. Salt II is een "gedeeld" belang, gedeeld tussen Oost en West; het is niet alleen een belang van de Sowjet-Unie!"

Staat de defensie momenteel in diskrediet?

"Defensie is *niet* in diskrediet, daarvan ben ik vast overtuigd. En ik wil daar ook een paar argumenten voor aanvoeren.

Gesprek met minister Scholten

drs. G. Puchinger

In de eerste plaats: een diskrediet blijkt níét uit de meningsvorming in het parlement, en dat is in een democratie als de onze nog altijd de meest relevante neerslag van elke meningsvorming onder de bevolking.

In de tweede plaats zou ik er op willen wijzen dat je nimmer kritiek op bepaalde *aspecten* en op *verschijningsvormen* van defensie mag vereenzelvigen met kritiek op de defensie *als zodanig*. Het bestaansrecht van een krijgsmacht wordt door ons volk fundamenteel geaccepteerd.

Natuurlijk zijn er problemen, ik denk aan geluidshinder, aan beslag op grond voor defensieterrinen; ik denk ook aan de offers die dienstplichtigen moeten brengen. Maar dat alles tast het besef dat defensie onmisbaar is voor onze vrije Westerse samenleving niet aan. Alle enquêtes wijzen ook uit dat een zeer belangrijk deel van onze bevolking lid wil blijven van het NATO-bondgenootschap. Er is voorts een sterk groeiende belangstelling voor defensie bij de schooljeugd. Wij hebben een team van medewerkers, de zogenaamde Sprekerspool, die op scholen, voor verenigingen enzovoort, desgevraagd voorlichting geeft. De belangstelling daarvoor groeit sterk. En wie wel eens een open dag van een onderdeel van de Krijgsmacht heeft meegemaakt, weet welk een aantal mensen daar komt kijken. Niet uit sensatiezucht of uit valse romantiek, maar gewoon omdat men graag wil weten op welke manier onze defensie werkt en hoe het geld wordt besteed. En wanneer ik kijk naar de wijze waarop onze dienstplichtigen hun taak vervullen, dan zeg ik: het is met de instelling van de gemiddelde Nederlander ten opzichte van de defensie helemaal niet zo negatief als sommigen ons graag willen doen geloven."

Hoe is uw departement georganiseerd?

"Het is bekend dat door mijn voorgangers er een nieuwe topstructuur op Defensie is ingevoerd. Na twee jaar ervaring zeg ik: ze hebben daarmee een goede beslissing genomen. Er is de zogenaamde matrix-organisatie . . ."

Wat is dat?

"Dat is een organisatie waarin alle productgerichte en functionele elementen met elkaar zijn verweven.

Dat is dan nóg volstreekte geheimtaal, zult u zeggen.

Bij *productgericht* moet u met name denken aan

het product van de drie krijgsmachtdelen: marine, landmacht en luchtmacht — de marine moet voorop, omdat dat het oudste krijgsonderdeel is. Bij *functionele elementen* moet u denken aan materieel beheer, aan personeel beheer en organisatie- en financieel beheer.

In deze nieuwe organisatie die is opgebouwd ontbreekt het — hoe kan het anders met zoveel mensen en met zoveel verschillende belangen? — niet aan spanningen; maar ik geloof wel te mogen stellen dat die spanningen minder zijn dan vroeger en dat de politieke besturing door deze nieuwe organisatie betere kansen heeft gekregen."

Wat vindt u van de maatschappelijke dienstplicht?

"Dit vraagstuk is primair voor verantwoordelijkheid van mijn collega van sociale zaken.

Ik heb overigens de Kamer toegezegd aan de bestudering van dit vraagstuk graag te zullen meewerken. Overigens is maatschappelijke dienstplicht persoonlijk niet mijn grootste ideaal, omdat mijn gevoel van rechtvaardige lastenverdeling niet zegt dat ik als consequentie van de militaire dienstplicht iedereen de plicht zou willen opleggen werk te verrichten op een meer of minder gedwongen basis. Bovendien lijken mij aan een maatschappelijke dienstplicht ook enorm grote problemen van praktische en financiële aard verbonden.

Het is mij ook niet bekend, afgezien mogelijk van totalitair geregeerde landen, dat ergens ter wereld zo'n algemene maatschappelijke dienstplicht functioneert."

Welke zijn uw naaste doeleinden gedurende deze kabinetsperiode?

"We moeten ons goed realiseren bij deze vraag dat deze kabinetsperiode al voor een belangrijk deel is verstreken, en dat al veel is gerealiseerd. Mag ik daarvan eerst een paar voorbeelden geven?

Ik denk bijvoorbeeld aan de wetgeving van de gewetensbezwaarden tegen de militaire dienstplicht. Voorts aan een aantal belangrijke materiaalaanschaffingen, zoals de vervanging van de *Neptunes* door de *Orions*, en aan de aanschaf van de *Leopard-II-tank*. Ik denk ook aan de toezegging van Nederland ten aanzien van de 3% reële groei, waarover ik al eerder sprak.

Voor de periode die mij rest zou ik naast het belangrijke materieelproject van de verdere aan-

Gesprek met minister Scholten

drs. G. Puchinger

schaf van F-16 vliegtuigen in het bijzonder willen noemen het vraagstuk van de territoriale verdediging en het pogen van staatssecretaris Van Lent en mij om wat verlichting te brengen in knelpunten bij het dienstplichtbeleid. Wij onderzoeken op dit moment de mogelijkheden tot wat wij noemen een aangepaste diensttijd voor verschillende functies."

Hoe functioneert uw geloof in uw politieke arbeid?

"Dit is voor mij wel de moeilijkste vraag in uw interview.

Dat oordeel, hoe het geloof in mijn politieke arbeid functioneert, ligt niet primair bij mij, maar bij anderen.

Ik probeer mijn geloof in mijn politieke arbeid op gelijke wijze te doen functioneren als in de rest van mijn leven.

Dat betekent dat ik niet een rechte lijn durf te trekken tussen mijn geloof, tussen het evangelie en mijn concrete politieke besluitvorming. Ik hui-

ver van mensen die zo heel precies weten wat in een concrete situatie de enig mogelijke vertaling van het evangelie is. Maar dat zal ook wel iets te maken hebben met het geestelijk klimaat waarin ik ben opgevoed en dat ik in het begin van ons gesprek heb aangeduid.

Ik wou het hier voor deze vraag maar bij laten."

Heeft u hoop en vertrouwen in het voortbestaan van de vrede?

"Ik heb inderdaad hoop op en vertrouwen in het voortbestaan van de vrede, al onderken ik heel goed de risico's voor de vrede. Maar het is van zo wezenlijk belang voor de toekomst van deze wereld dat we een derde wereldoorlog voorkomen, dat we maar één taak hebben: die risico's zoveel als maar mogelijk is te elimineren!

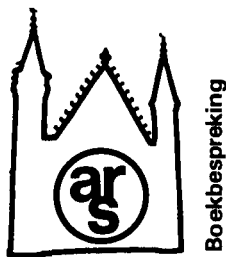
Het belang van deze taakstelling geeft mij ook de kracht om dit ambt te vervullen."

Den Haag, 24 maart 1980.

Kundig en beklemmend

door dr. G. Th. Rothuizen

Kundig en beklemmend

door dr. G. Th. Rothuizen

Een bedenkelijke pater

Wist men dat de generale synode van de nederlandse Hervormde Kerk zich nog in 1952 uitsprak tegen iedere indicatie bij abortus, die verder reikte dan de medische en deze dan gelezen in de zin van vitale indicatie? En dat dit standpunt in 1974 nog eens werd herhaald, ditmaal in gezelschap van de synode der Gereformeerde Kerken¹? Wist men dat pas in 1964 het *Nederlandse Tijdschrift voor Geneeskunde* een artikel over contraceptiva durft te plaatsen, na over het onderwerp vijftien jaar — uit angst voor deining — gezwegen te hebben? Wist men dat de *Medische ethiek en gedragsleer* nog in 1959, niet alleen schadelijke repercussies op de psyche door contraceptie leert, maar ook vraagtekens blijft zetten achter het ongevaarlijke daarvan voor de gezondheid überhaupt? Het zal niemand verwonderen wanneer een arts (Mendes de Leon), in 1898 van het dragen van een pessarium de meest "ernstige complicatieën" verwacht en dat dezelfde het condoom "een spinrag tegen het gevaar en een pantser tegen het genot" noemt zal menigeen zelfs een waarderende glimlach ontlokken. Maar wist men dat op de classis 's-Gravenhage van de Gereformeerde Kerken nog in 1935 geboortebeperving een "kinderoffer" genoemd kan worden? Op het landelijk congres tegen het Neo-Malthusianisme,

J. de Bruijn, Geschiedenis van de abortus in Nederland. Uitg. Van Gennep, Amsterdam. Prijs f 29,50.

Dit boek wordt besproken door dr. G.Th. Rothuizen, hoogleraar in de ethiek aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen.

dat in 1929 op initiatief van de Nederlandsche Rooms-Katholieke Bond voor Grote Gezinnen te Nijmegen wordt gehouden, vormt de rede van pater Henri de Greeve, onder de titel "De gruwel der verwoesting", een hoogtepunt. We citeren: "Daar komt de Neo-Malthusianist, met zijn menschenwijsheid. Hij heeft zijn eigen plannetje, heel laag bij den grond, maar hij heeft er toch een, zijn eigen doel, zijn stiekum verlangen, peuterachtig klein in de heimelijkheid van zijn schurkachtig denken, 'n smerig berekeningetje, 'n gemeene speculatie op de hooge scheppingsmacht, die God in grootsche vue toebedeelde, aan hem, die achteraf te kleine handen blijkt te hebben om die te omvatten — de aanrander, de brutale bruit, als een stuk gepeupel, dat in een hongerrelletje de straatkeien slingert door de spiegelruiten — daar komt de Neo-Malthusianist en hij vernielt Gods plan". Etc. Wist men dat dit soort geluiden — van de zo bedenkelijke

1. Hieraan moet ik, tijdens de correctie van de proeven twijfelend aan de mededeling en de zaak nog eens nasuffelend, toevoegen (tot mijn spijt en blijdschap): "Wist men dat dit op zijn beurt niet waar is?" Het standpunt van de hervormde synode is op z'n minst eenzijdig weergegeven, dat van de gereformeerde synode zelfs onjuist. Deze aanvaardde abortus provocatus "als het geestelijk of lichamelijk welzijn van de vrouw ernstig wordt bedreigd", cf. *Acta van de generale synode van Haarlem, 1973/1975 van de gereformeerde kerken in Nederland*, Kampen, z.j., art. 33, alsmede De Bruyn, a.w. 215.

(men is geneigd terug te gaan schelden, niet eens vanwege het "smerige berekeningetje" maar vanwege het "hongerrelletje") pater — er, en dan nog maar vijftig jaar terug, ingingen als koek? Hoeveel plausibeler klinken dan de bedenkingen van de zijde van de vrouwenbeweging omstreeks 1900 in de vrees dat voorbehoedmiddelen zouden bijdragen tot de sexuele uitbuiting waarvan men de vrouw nu juist hoopte te bevrijden! Wist men dat zelfs de NVSH op de kaderconferentie van 1946 nog principiële bezwaren koesterde tegen de erkenning van de homosexualiteit, alsmede tegen ieder recht op abortus?

Dit en nog veel meer kan men vinden in de studie, waarmee J. de Bruijn vorig jaar promoveerde bij de hoogleraren E. H. Kossmann te Groningen en G.E. Mulder te Nijmegen, historicus respectievelijk jurist, onder de titel *Geschiedenis van de abortus in Nederland*.

Daaruit heb ik uitvoerig geciteerd, ook waar dit niet is vermeld.

Een stroomversnelling

Sindsdien leefden we snel, zo kan men zeggen. Toch zou het nog tot 1970 duren alvorens de auteur van een "stroomversnelling" durft te gaan spreken in de discussie. Wel staat het voor hem vast dat de maatschappelijke ontwikkeling na 1880 de daling van het geboortecijfer opriep en dat de moderne samenleving toen op talloze manieren een premie op het kleine gezin stelden. Na dit jaartal treedt dan ook een relatieve daling op van het aantal levendgeborenen door toepassing van de meer traditionele methoden, zoals coïtus interruptus. Daarnaast manifesteerden zich twee nieuwe verschijnselen: een stijging van de criminele abortus (op 281 miskraamgevallen 20 gevallen van criminele abortus in 1901, in 1907 84 op de 397!) en een toenemend gebruik van voorbehoedmiddelen.

Juist daarop volgt echter een opvallend verzet van kerkelijke, politieke en medische zijde, hetwelk aan het begin van onze eeuw leidt tot een krachtige bestrijding van anticonceptie en abortus, waarbij beide "als variaties op hetzelfde thema" werden beschouwd. *Hoezeer* dit het geval was, blijkt uit artikel 451, waarin contraceptiva genoemd werden: middelen tot "verstoring" van zwangerschap in plaats van "voorkoming". Het blijkt verder, zo kan men toevoegen, niet alleen uit een tegenwoordig als achterhaald beschouwde praktijk, waarin men geneigd was

ook een voorbehoedmiddel als abortus te ondergaan - toegegeven moet worden dat de winkelier niet zelden tevens fungeerde als aborteur - maar eveneens uit een tegenwoordig opdoemende praktijk, waarin men geneigd is abortus als voorbehoedmiddel te zien.

Maar daarover nu niet. Bij het zojuist genoemde verzet tegen de bestrijding van het geboortecijfer in de zin van geboortendaling kwam na de tweede wereldoorlog een welvaart, die in belangrijke mate de materiële noodzaak voor geboortenbeperking wegnam. De auteur toont aan dat juist deze situatie op den duur een tegengestelde ontwikkeling in het leven riep. Juist de verontrustende bevolkingstoename leidde er weer toe dat de maatschappelijke noodzaak van geboortenbeperking steeds meer werd ingezien. Bijzonder tekenend voor de verandering in het klimaat mag het door de auteur gememoreerde gesprek tussen bisschop Bekkers en mevrouw Zeldenrust-Noordanus genoemd worden en dan met name de uitspraak van de bisschop: "In de grond van de zaak denken we eigenlijk precies hetzelfde" (al zou naderhand blijken dat vooral de precisiteit van de overeenkomst niet onaanvechtbaar kon blijven). En al vóór de tweede wereldoorlog was er een duidelijke verruiming in de jurisprudentie ontstaan van de indicatie voor de medische abortus, zo niet een discrepantie tussen wet en rechtspraak enerzijds en de medische praktijk anderzijds. Het zou echter nog tot 1942 duren alvorens ook in een rechterlijke uitspraak een indicatie ruimer dan de strikt somatische werd geaccepteerd.

Een agrarisch produkt . . .

We leven snel, zo zei ik daarstraks. Om er onmiddellijk aan toe te voegen: toch niet zo heel snel. Wie daaruit zou afleiden dat liberalisatie dus enkel iets zou zijn van de allerlaatste jaren, vergist zich, zo maakt het boek van De Bruijn overduidelijk.

Volgens het aloude canonieke recht was slechts abortus van een bezielde vrucht moord en onder bezielde werd verstaan "met menselijke vormen". Dit canoniekrechtelijke onderscheid tussen bezielde en onbezielde werd ook overgenomen in het oud-vaderlands recht. Het zou nog tot het begin van de 19e eeuw duren voor het onderscheid werd opgegeven, terwijl ook daarna de volks-overtuiging in abortus vóór 5 maanden geen ernstig misdrijf zou zien en veel aandacht werd er dan ook niet aan besteed. Midden 18e eeuw (al) neemt de verloskundige Petrus Camper het

Kundig en beklemmend

op voor de "kindermoorderes" en laakt hij de strenge wetten tegen kindermoord, gemaakt door mannen "en wel door dezulke, die door ryper jaaren wys geworden, de misdaaden uit lichaamelyke driften ontsprooten, met voorbeeldelyke straffen trachten te keer te gaan, terwyl zy vergeeten, hoe sterk de kracht is der drift tot voortteeling in de eerste jeugd, en wel voornaamelijk in die Vrouwen, welke wegens haare minderjaargigheid te zwak zijn om de verleidingen aftekeeren". Interessant is voorts dat reeds in 1881 de Raad van State de strafbaarheid van de vrouw uit de wet geschrapt wil hebben. Zoals ook dat H. de Vries reeds in 1903 oordeelt dat de foetus deel is van de moeder, haar alleen toebehoort en dat zij zelfbeschikkingsrecht heeft over haar lichaam en "dus" ook over de vrucht. Ook al aan het begin van deze eeuw merkt M. W. F. Treub op dat de kerk op het "Gij zult niet doodslaan" altijd uitzonderingen gekend heeft, zoals de doodstraf, doden uit zelfverdediging en doden in oorlog. Waarom dan niet in het geval van abortus? Intrigerend in verband hiermee is dan weer wat de Nijmeegse hoogleraar Ch. Raaymakers opmerkt op het al eerder vermelde congres van 1929. Nl.: "Liever oorlog, ziekte, sterfte, proletarisering, hongersnood dan Neo-Malthusianisme . . ."

Uit protestantse kring kon men tegelijkertijd — of al eerder, nl. in 1910 — andere geluiden horen. Bv. in het Christelijk Maatschappelijk Maandblad *Wereldvrede* als dit uitspreekt: "Al zijn de practijken van het Neo-Malthusianisme nog zoo verderfelijck, er ligt een kiem van waarheid in. Die waarheid moet de christelijke gemeente aandurven. Het Neo-Malthusianisme heeft sterk de aandacht er op gevestigd, dat de mensch ten opzichte van zijne voortplanting heer en meester behoort te wezen . . .". Reeds in 1884 zegt D. P. D. Fabius, hoogleraar aan de Vrije Universiteit, in zijn rectorale: "Het wezen van het huwelijk is niet de voortplanting van het menschelijk geslacht, maar de volkomen levenseenheid tusschen de echtgenoten". En zo'n tien jaar eerder zou S. van Houten de christelijke moraal haar pretentie van absolute en universele geldigheid betwisten. "Elke moraal wordt bepaald door de (sterk wisselende) maatschappelijke omstandigheden. De christelijke moraal was het product van een bijbelse agrarisch-patriarchale maatschappijvorm, en paste niet meer in de moderne tijd met zijn grote maatschappelijke veranderingen. In de praktijk had het vasthouden aan deze verouderde moraal dan ook negatieve gevolgen. Van Houten dacht daarbij aan overbevolking,

door dr. G. Th. Rothuizen

prostitutie, hypocrisie en dubbele moraal, en aan de achterstelling van de vrouw".

Sociale ethiek?

Liberalisatie is dus niet alleen iets van de alleraarste jaren. In ieder geval geldt dit niet voor allerlei geluiden in deze richting. Het tegendeel van deze geluiden behoeft intussen niet noodzakelijkerwijs een remming of frustratie in te houden van de ware zedelijkheid ondanks Van Houten. Liberalisatie is immers niet per se hetzelfde als de ware vrijheid. Zij kan zelfs op gespannen voet staan met elke ware sociale ethiek.

Zo is het de vraag of wij enkel met jaloezie moeten omzien naar tijden dat men al zo veel van tolerantie heeft begrepen. Men kan bijv. van mening zijn dat niet alles wat geboren wordt ook in leven moet blijven om toch te schrikken van het althans ogenschijnlijke gemak waarmee men in de 16e eeuw de zg. monstra eenvoudig afschreef. Zo kan men ook ontsteld raken van wat we lezen in het jaarverslag van het zg. Geneeskundig Staatstoezicht uit 1893: ". . . dat niet zelden niet-levensvatbare kinderen, zelfs vruchten van weinige maanden, bij den burgerlijke stand als geboren kinderen worden aangegeven, ten einde de premieën door de levensverzekeringsmaatschappijen uitgekeerd, te innen". Sommige begrafenisfondsen doen ook uitkering bij abortus. Om helemaal duidelijk te zijn: "Niet zelden wordt deze dan ook opgewekt". Tussen twee haakjes: de achtergrond van schrijnende armoede spreekt hier eveneens boekdelen. Ik herinner mij van mijn vader het verbijsterende verhaal dat toen hij als directeur van gemeentewerken (het was aan het begin van deze eeuw) een gemeentewerkman gelukwenste met de geboorte van diens kind en vroeg het hoeveelste dit was, deze antwoordde: "Veertien — maar de Here heeft ons gezegend en er vier weggenomen . . ." Men lette ook op de foto, die aan de omslag van het boek van De Bruijn is meegegeven: die van een gezin, waarvan de moeder, zo te zien, haar eigen moeder had kunnen zijn: oud, scherp en versleten.

Maar zo is ook het "baas in eigen buik" zedelijk gezien niet moeilijk uitlegbaar als zo individualistisch als liberalistisch, erg ouderwets, zo zouden we ook kunnen zeggen. Het socialisme kon men er dan ook niet voor winnen. Ook een man als Valkhoff, in de jaren dertig voorstander van legalisering, deed dit niet conform de opvatting "dat de burger een absoluut recht heeft op vrije be-

Kundig en beklemmend

door dr. G. Th. Rothuizen

schikking over zijn eigen lichaam. Deze opvatting berust op een verkeerde rechts-filosofische basis. Zij is in hoge mate individualistisch". Tegelijk speelden typisch marxistische en dus structurele bezwaren mee bij wat ondergaan werd als micro-ethische oplossingen voor een macro-ethische problematiek. Zij het dat deze bezwaren niet noodzakelijk tegen deze oplossingen werden uitgespeeld, althans niet bij een man als Valkhoff. We kunnen dan ook niet zeggen dat het typerend was voor het socialisme tegen iedere liberalisering van de abortuswetgeving te stemmen. Maar men lette er op wat de daarbij behorende motivatie was. Of liever gezegd *niet* was.

Beklemmend

Ik merk dat ik mij heb laten verleiden een oordeel te geven, niet eens over het boek maar naar aanleiding van het boek en dat nog voor we het eigen oordeel van de auteur hebben gehoord.

En dat oordeel is er, want de ondertitel van zijn werk luidt: "Een analyse van opvattingen en discussies 1600-1979" en analyseren gaat niet zonder kritiseren. H. Q. Röling schrijft in zijn recensie van de studie in *NRC-Handelsblad* (de datum is mij ontschoten) dat deze ondertitel meer suggereert dan geboden wordt: "het is meer een inventarisatie". Ik meen dat dit niet juist is. Daarvoor heeft de schrijver zichzelf te dikwijls laten "kennen".

Ik geef eerst enige kleinere voorbeelden. Zo wordt het boek van Valkhoff niet alleen een "voortreffelijk gedocumenteerde studie" genoemd maar wordt er tevens bij vermeld dat het zich onderscheidde "door zijn marxistische benadering, door zijn uitvoerigheid en grondigheid en door het feit dat het op empirisch onderzoek was gebaseerd". Het oordeel van de auteur (laat ik thans niet schromen ook daarover af en toe het mijne te geven) zit er ook weleens naast. Bijv. als hij — wanneer Treub een vrouw, die binnen 14 jaar een negende kind verwacht, wil aborteren — uitspreekt: "Een duidelijk geval van sociale indicatie". Als motivatie wordt immers niet alleen genoemd het "grote huishouden" maar ook "verzwakking" door herhaalde baringen. Wat men wel zou kunnen zeggen is: dat Treub sociale elementen in de indicatiestelling liet meespelen; dat maakt deze echter nog niet sociaal as such. Maar juist een oordeel, dat er naast zit, bewijst hoezeer er geoordeeld is. Ik geef daarvan nog een voorbeeld: "Men krijgt

soms de indruk dat de vooroorlogse samenleving, juist door alle verandering, onzekerheid en dreiging, waaraan zij onderhevig was, een grotere waarde hechtte aan het bevorderen en in-standhouden van de persoonlijke en publieke moraal". Ook deze indruk lijkt er naast of vraagt om meer verdediging. "Verandering, onzekerheid en dreiging" immers waren geen privilege van de jaren dertig. Wij zijn daarna nooit zonder geweest. Het heeft de onzekeren uit de jaren zestig en zeventig echter niet mogen verhinderen de persoonlijke en publieke moraal mee in de veranderingen te betrekken. Maar, wederom, de auteur geneert zich dus niet "indrukken" te geven. En tijdens het zg. Bloemenhovedebat ziet hij op zijn beurt justitie een "niet alleen weinig doortastende, maar ook een weinig doordachte indruk" maken. Etc.

Laat ik thans wat belangrijker oordeelsvellingen geven. Bijv. als de auteur zegt dat de wet van 1911 de onzekerheid onder artsen over de wettelijke toelaatbaarheid van de medische abortus zo heeft versterkt dat zij bijgedragen heeft aan de veelal afwijzende houding, die de medische stand jarenlang op dit punt zou innemen. Verder: de doorbraak, die hij na de jaren vijftig, niet alleen ten aanzien van geboortenregeling maar op het ganse gebied van de sexualiteit constateert, kan hij niet loszien van de maatschappelijke veranderingen, die zich in deze jaren voltrokken. "Naast een voortgaande werking van factoren van materiële aard, zoals industrialisatie, toename van de welvaart, verstedelijking en technische en wetenschappelijke vooruitgang, vond een geestelijke of 'culturele' revolutie plaats: kenmerkend daarvoor waren o.a. de democratisering, de explosieve groei van het onderwijs, de toenemende invloed der massamedia, de emancipatie van de vrouw, de secularisatie en de de-confessionalisering." Het zou interessant zijn om na te gaan in hoeverre de secularisatie kwam, niet maar *naast* maar *na* (want vanwege) de welvaart. Ook zouden we graag gehoord hebben waarom men in deze jaren meegaat met de schokken in het cultureel bestel en in de jaren dertig zich (volgens de auteur: zie boven) daartegen juist verzet. Heel interessant is de reden waarom De Bruijn het zedelijkheidsbeleid van de overheid na 1900 strenger ziet worden. Dit komt naar zijn mening omdat dan de christelijke partijen de wacht overnemen van het liberalisme, waarbij belangrijk is dat deze partijen moreel niet alleen preutser en meer traditioneel dachten maar hen ook het onderscheid tussen recht en moraal minder hoog zat, terwijl zij bo-

Kundig en beklemmend

vendien de neiging hadden sociale problemen te herleiden tot persoonlijke factoren. De schrijver is zo eerlijk erbij te vermelden dat de wetgever van 1911 in feite een achterstand had ingehaald met zijn abortuswetgeving, welke in landen als Duitsland en Engeland nog veel strenger was, — en dat kwam aldaar toch niet direct vanwege christelijke partijen. Ook acht hij het geen punt of als er van een toenemende rigorisering sprake is na 1900 dit geschiedt óók door toedoen van een juist dan veel machtiger wordend socialisme, dat een "uitgesproken puriteins" karakter had. Evenals bij rooms-katholieken en orthodoxe protestanten ging dit emancipatiestreven gepaard met een "ethisch reveil", dat zijn zedelijke idealen voor een flink deel toch wel weer ontleende aan de traditionele... christelijke moraal! Nog in 1955 weigert de VARA een reportage te maken van een congres van de NVSH, vanwege "ernstige en diepgaande meningsverschillen" over deze vereniging in eigen boezem. Tenslotte: tot een geheel eigen "filosofie" komt de auteur als hij de opvatting dat ongeboren en geboren leven niet op één lijn gesteld mogen worden "in wezen een vrucht van de secularisatie noemt, die zich in de jaren zestig krachtig doorzette en in het denken over leven en dood een principiële doorbraak tot stand bracht, die het best met het begrip 'Verdiessetigting' kan worden aangeduid. Waar de metafysische grondslag aan het menselijk bestaan kwam te ontvallen, moet het leven zijn zin en rechtvaardiging in zichzelf vinden en lag de gedachte voor de hand dat leven op zichzelf niet zinvol of waardevol was, maar alleen *menswaardig* leven". De Bruijn noemt dit een "humanistische individualistische" opvatting, die z.i. mede in de hand is gewerkt door de ontwikkeling van de medische wetenschap. Ik denk dat hij een eindweegs gelijk heeft, al zie ik niet in waarom men om *niet* individualistisch te denken per se metafysisch zou moeten denken. Maar ik geef toe: zó zegt de auteur het dan ook niet. Ondanks het feit dat hij dus niet enkel geïnventariseerd heeft maar wel degelijk ook heeft geanalyseerd en dit met inzet van heel zijn persoon, heeft de auteur zich nergens emotioneel laten gaan. Juist daarom zou men dit boek (daarin heeft Röling gelijk) een beklemmend boek kunnen noemen. Men kan daarbij aan allerlei denken (ik denk aan de ontwikkeling, die Kloosterman doormaakte). Ik volsta met het vermelden van het einde van het boek, alwaar doodnuchter geconstateerd wordt op grond van de zo zorgvuldig in kaart gebrachte geschiedenis in het algemeen en in het bijzonder vanwege het

door dr. G. Th. Rothuizen

feit, dat het absolute "nee", dat Abma/Verbrugh willen inbrengen en dat ongetwijfeld afgestemd zal worden, tot voor kort gemeengoed was: "De tijden veranderen, en wij met hen". Dat kan m.i. dit vertroostende betekenen: "Iedere tijd weer zoekt en vindt de moraal wat goed voor ons is" (Van Houten!). Maar ook dit beklemmende: "Iedere tijd weer krijgt de cultuur de moraal klein". Of: om te overleven moet er steeds wat en zelfs heel wat dood.

Recht en moraal

Tenslotte zou ik, mede op verzoek van de redactie (wie het dus te lang vindt worden, weet waar hij met zijn klachten heen moet), nog apart willen stil staan bij iets, waarover de auteur ons zijn oordeel ook niet bepaald heeft onthouden (behalve dat hij deze zaak ook uitstekend heeft "geïnventariseerd"). Ik doel op de ontwikkeling van het abortusvraagstuk van de allerlaatste jaren, met wetsontwerpen en al (Lamberts/Roethof — Stuyt/van Agt — Van Schaik/Gardeniers/Van Leeuwen — Veder/Smit — Ginjaar/De Ruiters — Abma/Verbrugh). Ik heb in dit zelfde blad uitvoerig over de materie geschreven in 1975, maar wil en moet daaraan nog wel wat toevoegen. Er is sindsdien ook weer heel wat gebeurd.

De auteur acht het "duidelijk" dat de confessionele partijen niet te ver konden gaan in hun medewerking aan de legalisering van abortus zonder hun wezenlijk karakter te verliezen. Hij acht het eveneens "duidelijk" dat het christelijk beginsel van de bescherming van het ongeboren leven tot gelding is gekomen tot en met de opstelling van Van Agt tijdens de formatie-Den Uyl, augustus 1977. Het wetsontwerp Ginjaar/De Ruiters betekent voor hem dan ook een principiële doorbraak in de opvattingen van weleer. Althans "tot op zekere hoogte". Helemaal duidelijk is de auteur hier dus niet. Maar men zou kunnen zeggen: dat is niet zijn schuld. En in ieder geval: de duidelijkheid van weleer is heen. Zo kan hij enerzijds gewagen van een zeker normatief karakter van bedoeld wetsontwerp en anderzijds zeggen dat de normstelling is losgelaten en ik denk dat allebei zich inderdaad laat verdedigen.²

Ik zit daarmee. Méér (geloof ik) dan de schrijver. Deze merkt weliswaar op dat het parlementair

2. "De abortus wordt vrij en niet vrij", aldus de minister van justitie voor het ANP op 22 april 1980, geeft de werkelijke stand van zaken uitstekend weer.

betoog van mevrouw Van Leeuwen indertijd "veel indruk" heeft gemaakt. Maar hetzelfde zegt hij van het betoog van de socialist Brongersma, die het duidelijk niet met haar eens was. Nu was het betoog van Brongersma inderdaad óók indrukwekkend. Meer over de eigen mening van De Bruijn zegt dan ook dat hij nu juist (o.a.) het loslaten van de normstelling verstaat onder de "elementen die perspectief bieden voor de toekomst". Nu acht ik — nogmaals — met het ontwerp Ginjaar/De Ruiter niet alle norm losgelaten. Ik acht ook begeleiding een vorm van normstelling en die begeleiding is er. Voldoende acht ik haar niet. Tenminste niet om "perspectief te bieden voor de toekomst". Wel voor een toleranter maar ook (zedelijk gesproken) veel duurder toekomst. Ik vind nog steeds dat het probleem recht heeft op een team van verantwoordelijken en alle rompslomp daaraan verbonden. Met minder begeleiding kan het probleem m.i. niet toe en ik zie nog steeds niet in, wel waarom dit onverkoopt zal zijn, maar niet waarom het onverkoopt *moet* zijn. De gedachte immers is niet specifiek christelijk, laat staan "metafysisch". Zij is gewoon sociaal-ethisch en eigenlijk doodgewoon socialistisch. Verder, dat Gods wil nog geen wet is, begrijp ik en ik denk (met permissie gezegd) dat Godzelf dat ook wel begrijpt. Ik denk dat ook Hem de democratie liever is dan de theocratie, omdat Hij barmhartigheid wil en geen offerande. Ook begrijp ik dat recht en moraal niet hetzelfde is. Ik vind echter dat zij tot hetzelfde gemaakt *worden*. Vroeger, toen het recht zich liet inpakken door een rigoristische en thans, nu het zich teveel laat koeieneren door een permissieve moraal. Met een parlementaire beslissing is voor mij de kous dan ook niet af.

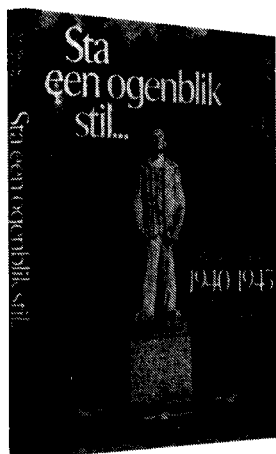
Eén ding moet echter vaststaan van te voren. Wie in ieder geval *niet* tegen een aanzienlijke wetsverruiming tot aantasting van leven kan

stemmen, dat is dat CDA, dat nog maar kort geleden het aan enkele dissidenten overliet zich te plletter te lopen op de beslissing honderden kernkoppen méér op te stellen in Europa (dat deze er bij ons nog niet zijn acht ik praktisch van groot, principieel echter van geen belang en moreel gezien van nul en generlei waarde, politiek — vrees ik — trouwens ook). Van dit CDA nu nog enige absolute taal te verwachten terzake van de eerbieding van het leven zou absurd zijn. Van het ganse christendom kan men trouwens getuigen dat het het verzet tegen de abortus te lang, want te rücksichtlos, heeft volgehouden en dat tegen de oorlog te vlug en eveneens te rücksichtlos heeft gestaakt.

De laatste opmerking komt het wetsontwerp Ginjaar/De Ruiter enigszins in het gevlei. En inderdaad: de bijbel zelf spreekt geen absolute (d.i. van de aarde *losgemaakte* taal en een ethiek, die nog iets met deze bijbel te maken wil hebben, doet dat dus ook niet. Absoluut kan, hoeft en mag onze eerbied voor het leven niet zijn. Zo gezien redeneert de absolute ontwapenaar (Tolstoi) al even onbijbels als de absolute bewapenaar (Luns), de absolute abortusbestrijder al even onjoods en onchristelijk als de baas-in-eigenbuik. Men kan zeggen dat het ontwerp Ginjaar/De Ruiter daar tussendoor probeert te scharrelen. Scharrelen noch schipperen zijn zedelijk gezien per se slechte begrippen. Iedere schipper doet het om zijns levens wil. En ergens in het Oude Testament staat dat het afwijken ter linker noch ter rechter zijde zelfs typerend voor koningen mag heten.

Iets koninklijker had het ontwerp echter wel gekund. Hetzelfde geldt — op allerlei wijze en om tal van redenen — voor heel de geschiedenis van de abortus. Dát heeft De Bruijn ons op kundige en — nogmaals — beklemmende wijze overduidelijk gemaakt.

STA EEN OGENBLIK STIL . . .

Monumentenboek 1940-1945

**Tekst: Wim Ramaker
Foto's: Ben van Bohemen**

Dit monumentenboek betekent voor de lezer een tocht langs **750 in kleur afgebeelde monumenten . . .** een stille rondgang.

Wim Ramaker schreef een ingehouden sobere en tegelijk aangrijpende tekst. Met een register van alle monumenten 1940-1945 in Nederland.

Een indrukwekkend en voor Nederland uniek boek dat een plaats verdient in elk Nederlands gezin.

256 bladzijden, gebonden met een vierkleurenomslag.

Prijs tot 1 juni 1980 f 55,— daarna f 75,—, Dús een voordeel van f 20,—

Verkrijgbaar in de boekhandel

UITGEVERSMATSCHAPPIJ J. H. KOK - KAMPEN

Inhoud

pag. 178

Van de redactie

pag. 179

De kwetsbare samenleving, enige aandachtspunten

pag. 181

De kwetsbare samenleving, weergave van een gesprek tussen C. S. van Doesburg, mr. F. Kuitenbrouwer, ir. W. F. Schut, mr. W. R. van der Sluis en mr. G. A. Wagner, o.l.v. dr. H. de Ruller

pag. 195

De kwetsbaarheid van de technische samenleving door dr. ir. E. Schuurman

pag. 200

Televisie-overvloed?
door mr. J. F. F. van Maanen

80/6

50e jaargang, nr. 6, juni 1980

De kwetsbare samenleving

Weergave van een gesprek
Van Doesburg, Kuitenbrouwer, Schut,
Van der Sluis, Wagner, o.l.v. Van Ruller

Commentaar: Schuurman

Televisie-overvloed?
Van Maanen

Van de redactie

Onze samenleving is een kwetsbare samenleving. De onderlinge afhankelijkheid van mensen neemt in onze hoog geïndustrialiseerde samenleving voortdurend toe, bijvoorbeeld in de sfeer van de communicatie, energie, vervoer, voedselvoorziening. Deze onderlinge afhankelijkheid roept een centralisatie in de besluitvorming op en een concentratie van veel van deze elementaire voorzieningen. Hierdoor dreigen het verantwoordelijkheidsbesef en de weerbaarheid van mensen tegen inbreuken op deze dagelijkse voorzieningen te worden uitgehold. Het is vermoedelijk al eenvoudiger geworden en zeker goedkoper, om via terroristische activiteiten onze enkele sleutelactiviteiten in onze samenleving te verlammen, dan massaal oorlog te voeren.

Over dit thema heeft de redactie van AR-Staatkunde een aantal mensen voor een gesprek uitgenodigd, waarvan de weergave in dit nummer is opgenomen. Aan het gesprek, dat onder leiding stond van dr. H. van Ruller, namen deel de heren C. S. van Doesburg, mr. F. Kuitenbrouwer, ir. W. F. Schut, mr. W. R. van der Sluis en mr G. A. Wagner.

In het gesprek is men ingegaan op de bedreigingen die uitgaan van de technologie en op de mogelijkheden deze dreigingen met andere technologie te neutraliseren. Bijvoorbeeld met de chip, die een ontwikkeling naar kleinschaligheid en naar het spreiden van voorzieningen mogelijk maakt. Maar zijn er aan de andere kant ook geen grenzen aan het alleen maar neutraliseren van de gevaren van een bedreigende technologie en moet je niet veel meer die gevaren zelf te niet doen?

Men spreekt over de spanningen die worden opgeroepen in onze parlementaire democratie, de

rol van inlichtingendiensten, de taak van de overheid, de verantwoordelijkheid van politici. Wat kan de rol van de overheid zijn bij deze nieuwe vragen? Wat houdt het gezag van de overheid in? Wat is de betekenis van de informatie naar mensen toe en wordt er op dit punt een beleid gevoerd? En ook: zijn de problemen die een technologische ontwikkeling oproept niet veel breder dan een technologische kwetsbaarheid? Zijn er bijvoorbeeld ook niet sociale overwegingen op grond waarvan grootschalige technologieën als bedreigend en gevaarlijk beschouwd moeten worden?

Maar dan komt de vraag op: kunnen wij eigenlijk wel terug? Hoever, en onder welke voorwaarden? Of moeten wij verder op de weg die wij nu eenmaal met de technologie zijn ingeslagen, maar dan wel in een andere richting dan voorheen?

Het gesprek is gevoerd op basis van een vanuit de redactie opgestelde notitie. Deze notitie gaat aan de weergave van het gesprek vooraf.

Wij hebben commentaar gevraagd aan dr. ir. E. Schuurman.

* *
*

Vervolgens schrijft mr. J. F. van Maanen over ontwikkelingen bij de televisie. Hij signaleert de dreiging van een eindeloze overvloed van nieuwe distributievormen van tv en nieuwe gebruiksmogelijkheden. Hij analyseert de invloed van industrie, publiek, omroepbestel en de overheid op de beeldevolutie. Er is vervlakking opgetreden met de komst van TROS en VOO, die geen programma's brengen vanuit een geloofs- of politiek/maatschappelijke overtuiging, maar hoofdzakelijk verstrooiing bieden. Toch signaleert Van Maanen de laatste tijd ook een kentering. Hij vraagt om een actief, waakzaam overheidsbeleid, want er is onzekerheid over het nut en de invloed van al het nieuwe en er zijn aanwijzingen dat mensen er eerder ongelukkiger dan gelukkiger van worden. In ieder geval moeten wij geen commerciële televisie invoeren en moeten wij niet verder gaan met het toelaten van neutrale stromingen. Het beheer van de nieuwe technieken moet volgens het model van ons omroepbestel worden opgezet. En zeker ook: de mensen moet worden geleerd om te gaan met de overvloed aan beeld.

De kwetsbare samenleving, enige aandachtspunten

De kwetsbare
samenleving,

enige aandachtspunten

1. De onderlinge afhankelijkheid van individuen, groepen en zelfs (en met name stedelijke) samenlevingen van elkaar is nog steeds groeiende. Men noemt dit verschijnsel vaak schaalvergroting. Belangrijke oorzaken zijn de voortgaande specialisatie in de technologie (men weet steeds meer van een steeds kleiner deel van de werkelijkheid) en de consequenties van het efficiëntie-denken (grotere productie- en vervoerseenheden werken goedkoper). Men heeft steeds meer specialisten nodig om bepaalde effecten op te roepen. Deze effecten bestrijken een steeds groter gebied. Een en ander heeft onder meer centralisatie van besluitvorming en het ontstaan van grotere kwetsbaarheid van bijv. aanvoerlijnen en opslag tot gevolg.

2. De gevolgen van storingen in bijv. de uit hun voegen gegroeide wapensystemen, het communicatiesysteem (telefoon; weg-, spoor-, rail-, lucht- en waterverbindingen; post, tv, radio etc. etc.), energietoevoer (olie, electriciteit, gas etc.), watertoevoer worden steeds omvangrijker. De mogelijkheid van het tot standbrengen van grote gebouwen heeft hetzelfde effect (ventilatie, warmte, water- aan- en afvoer, energievoorzieningen, liften etc.).

3. De storingen kunnen bewust worden opgeroepen door oorlogshandelingen of terroristische

Op 16 mei j.l. vond op uitnodiging van de redactie van AR-staatkunde een gesprek plaats over het thema 'De kwetsbare samenleving'. Aan dit gesprek namen deel de heren C. S. van Doesburg, mr. F. Kuitenbrouwer, ir. W. F. Schut, mr. W. R. van der Sluis en mr. G. A. Wagner. Het gesprek stond onder leiding van dr. H. van Ruller.

Aanleiding voor het organiseren van dit gesprek is de groeiende afhankelijkheid van mensen en groepen in onze hoog geïndustrialiseerde samenleving met als gevolg een toenemende kwetsbaarheid van onze communicatiesystemen, energie, vervoers- en voedselvoorzieningen, huisvesting in grote gebouwen. Het is vermoedelijk eenvoudiger en stellig ook voordeliger via terroristische activiteiten enkele sleutelactiviteiten in onze samenleving te verlammen dan massaal oorlog te voeren.

activiteiten. Steeds vaker hoort men spraken over (stads)guerrilla als een goedkopere en meer effectieve vorm van oorlogsvoering. Opgeroepen storingen bieden volop de gelegenheid tot afpersing zowel in de sfeer van criminaliteit als ook ter verkrijging van politieke concessies. Het tijdelijk verkrijgen van de beschikking over (kern)wapens, organische en anorganische vergiften, bedieningssystemen van fabrieken, grote gebouwen, nutsbedrijven etc. kunnen enorme gevolgen hebben. Ook minder gewelddadige vormen van burgerlijke ongehoorzaamheid kunnen, indien gericht op kwetsbare plekken, grote en ernstige gevolgen hebben. Het bedienend personeel heeft een grote macht gekregen en kan door stakingen gemakkelijk concessies afdwingen. Ook de gevolgen van ongelukken kunnen steeds omvangrijker worden met name ook door het ontstaan van domino-effecten (men denke bijv. aan grote ontploffingen in een industriegebied, neerstortend vliegtuig op een stad).

4. De politieke vraag is dan ook: hoe moet de kwetsbare samenleving zich wapenen tegen gewilde en ongewilde storingen? Mogelijke antwoorden:

a. Door bewuste schaalverkleining. Indien groepen en samenlevingen min of meer autarkisch zijn, dan kunnen de gevolgen van storingen be-

De kwetsbare samenleving, enige aandachtspunten

perkt worden gehouden (vele energiecentrales tegen over één grote).

b. Men kan ook denken aan het creëren van meer keuzemogelijkheden, bijv. dubbele systemen die diensten van elkaar kunnen overnemen (lift en trap). Een mogelijkheid is het in stand laten of het tot stand brengen van kleinschalige voorzieningssystemen met voldoende capaciteit naast het grootschalige (goedkopere) systeem. Het is de vraag of wij dit allemaal kunnen betalen.

c. Door particuliere tegenweer van individu en kleine groep tegen het grote publieke systeem. Men kan zich bijvoorbeeld geheel of ten dele op het platteland vestigen (tweede huis) of men hamstert. Een reële kans bestaat slechts voor de rijken.

d. Door bewuste beveiliging. Voorbeelden:

— Bedrijfszelfbescherming. Multinationals hebben kleine legertjes van geweldspecialisten. Pasjessystemen. Beveiligingsdiensten breiden zich enorm uit.

— Individuele beveiligingsmaatregelen. Criminaliteitspreventie wordt gepropageerd. Men spreekt van een beveiligingsgroep (ter gelegenheid van de beurs "Security '79" te Utrecht).

— Collectieve overheidsbeveiliging door misdaadbestrijding, toenemend toezicht op gebouwen, installaties, vervoer, etc. etc. Door de toenemende druk op de collectieve middelen geldt hier, dat "degene die onveiligheid teweeg brengt, betaalt". Het is de vraag of dit geen ongewenste effecten teweeg brengt in verband met het afschuiven van een eventuele overheidstaak naar particulieren en bedrijven (geweldsmonopolie).

— Door het opvoeren van de capaciteit van in-

formele overheidsveiligheidsdiensten (inlichtingendiensten), die in het geheim bedreigingen trachten op te sporen en bewuste storingen trachten te voorkomen. Op deze wijze zou het ontstaan van een politiestaat of erger mogelijk worden.

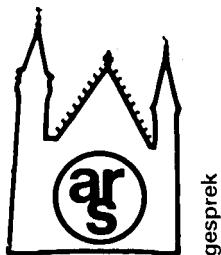
— Door het bewust opsporen en in de gaten houden van vervreemden en ontevreden en het voeren van een beleid, dat de vervreemding en ontevredenheid teniet doet. Probleem hierbij is, dat er vaak geen sprake is van rationaliteit in de gevoelens van vervreemdheid en ontevredenheid. Feit is dat het gebruik van terroristische actie bewust wordt gebruikt voor het aan de orde stellen van politieke vraagstukken (veronderstelde onderdrukking van raciale en regionale bevolkingsgroepen of andere misstanden). Soms heeft men door het grote publiciteitseffect daarmee succes. Het vloeien van bloed en het in het openbaar "terecht" stellen, heeft enorme massapsychologische schokeffecten. Een algemene bewustzijn van solidariteit en medemenselijkheid kan wellicht bewuste storing van binnenuit tegengaan. Fundamentele tegenstellingen in de maatschappij behoeven oplossing, omdat het bestaan daarvan de geordende samenleving doet ondergaan in bureaucratische en gewelddadige anarchie.

— Door een geolied systeem van rampbestrijding, dat de gevolgen van storingen tot een minimum beperkt. De verschillende (organisatorisch zelfstandige) specialismen moeten generalistisch en centraal samenwerken. De kunst is om dit systeem op te zetten vóór het geval zich voordoet (echter "een leger bereidt zich altijd voor op de vorige oorlog").

De kwetsbare samenleving

Weergave van een gesprek

De kwetsbare samenleving

Weergave van een gesprek

Van Ruller

Ik heet u hartelijk welkom namens de redactie van AR-Staatkunde. Mag ik u uitnodigen een eerste reactie te geven op de notitie?

Schut

Ik heb het gevoel dat het spook, waar wij het hier over hebben, van verschillende kanten op ons af komt. Ik heb er zelf vier opgeschreven: de welvaart, die een van de belangrijkste oorzaken is, dat de samenleving zo kwetsbaar wordt; de mentaliteit van de mensen, het verzwakken van het weerbaarheidsbesef; het derde punt waar ik aan denk is natuurlijk de technologie, waarop met name de gespreksnotitie is toegespitst; ik vind het een veelkoppig monster dat steeds verder om zich heen grijpt en ons steeds meer afhankelijk maakt. En ik denk ten vierde aan de ingewikkeldheid van onze samenleving: alles hangt met alles samen en je kunt, door maar heel weinig te ontregelen, eigenlijk de hele samenleving plat leggen. Wij kunnen vanavond nu niet al deze punten uitputtend behandelen, maar ik denk wel dat wij er goed aan doen deze vier elementen te onderscheiden.

Het punt waar ik mij het meeste zorg om maak is de argeloosheid van de man in de straat voor deze bedreigingen. Iemand die onvoorbereid is kan geen schokken opvangen; hij zal geen crisis-situaties te boven kunnen komen. Alle punten

Dr. H. van Ruller is raadsadviseur voor coördinatievraagstukken op het ministerie van Binnenlandse Zaken. Hij is lid van de redactie van AR-Staatkunde.

die in de notitie staan om ons te weren, zijn punten die gelden voor voorbereide mensen.

Kuitenbrouwer

Mijn eerste associatie bij de gespreksnotitie was een geheel andere: ik geloof namelijk niet zo in die argeloosheid. Wel ben ik met de heer Schut van mening dat veel van de kwetsbaarheid schuilt in de ontwikkeling van de technologie. En dan bedoel ik technologie in ruime zin: niet alleen de bouw van databanken, automatisering, maar ik denk vooral ook aan telecommunicatie. Er groeien verbindingen tussen computers (databanken) en telecommunicatie, zodat er heel gevaarlijke netwerken kunnen ontstaan. In Zweden is hierover zojuist een rapport verschenen: "The vulnerability of the computer society", en daaruit blijkt heel duidelijk hoe daardoor de kwetsbaarheid toeneemt.

En wat die argeloosheid betreft: er bestaan reeds allerlei gevoelens van onveiligheid ten aanzien van de algemene misdaad. Ik denk dat

De kwetsbare samenleving

onze samenleving wel degelijk weet heeft van kwetsbaarheid. Er zit hier ook een enorme psychologische component, in de zin van: laat je je als samenleving intimideren. Ben je bereid om serieus na te gaan hoe je jezelf moreel kunt wapenen tegen al die bedreigingen? Ik ben als de dood voor het ontstaan van een beveiligings-subcultuur. Want dat is uitzichtloos. Je zult moeten toegeven dat je nooit alle gevaren kunt elimineren en dat je in zekere zin kwetsbaar zult blijven. Want anders kom je onherroepelijk terecht in een politiestaat. Lukt het onze samenleving, wat ogenschijnlijk haar kwetsbaarheid lijkt, juist te onderkennen als onze kracht?

Ik denk derhalve dat tegenover die nodige en nuttige, en zeker niet vrolijke inventarisatie van de kwetsbaarheid van onze samenleving, veel aandacht besteed moet worden aan het handhaven van wat ik een psychologisch evenwicht zou willen noemen. De Britse deskundige dr. Clutterbuck heeft ooit gezegd: het is toch zeer opmerkelijk dat de regering in oorlogstijd rustig tienduizend mensen opoffert zonder met de ogen te knippen bij wijze van spreken, terwijl in het geval van een terroristische aanval tien mensenlevens een probleem scheppen waar men bijna niet uitkomt. Intimidatie is veelal een van de belangrijkste oogmerken van terroristische aanvallers, en dat moet je hen juist niet toestaan.

Wagner

Mijn probleem is: dit is een mer à boire; het zijn honderd onderwerpen. En als ik mij nu afvraag: wat is nu het element dat zij alle gemeen hebben, dan zou ik er op willen wijzen dat wij hier in dat eeuwige dilemma zitten van vrijheid en verantwoordelijkheid. Wij leven in een rechtsstaat en wij hebben zeer grote democratische vrijheden. Wij hebben volstrekte persvrijheid of mediavrijheid; iedereen, letterlijk iedereen die op een zeepkist gaat staan heeft het recht en de kans om door de hele wereld gezien te worden. Dit is natuurlijk een kwadratuur van heel veel cirkels. Kuitenbrouwer heeft gelijk als hij zegt, dat wij dat niet zo een twee drie oplossen. Waarbij ik mij zeer wel bewust ben van de uitwassen. Mijn grote vraag is: kunnen wij die uitwassen aanpakken, met handhaving van de elementaire trekken van ons democratische systeem? Want er wordt zo vaak over macht gesproken, en terecht. Maar mag ik hier eens wijzen op de grote macht van heel kleine groepjes in onze samenleving, ook met technologie in hun hand. Ik zie geen andere benadering dan dat wij zullen moe-

Weergave van een gesprek

ten combineren de vrijheid, waarvoor wij zo lang gevochten hebben, met de gevaren die die vrijheid ook kan opleveren. En dan kom ik dicht bij de heer Schut terecht: als iets nodig is, dan is het natuurlijk echte informatie aan alle mensen. Daaraan doen wij nu absoluut niet genoeg. Preventie liever dan repressie.

Van Doesburg

Mijn ervaring, ook bij de politie, is dat de ingewikkelde samenleving van nu bij veel mensen overkomt als een verdoving: men kan het niet meer bijhouden. Ik signaleer het gevaar dat men dan geneigd is zijn kop in het zand te steken, men kan er toch niets meer aan doen. Anderzijds wekt het bij veel mensen ook een ongerustheid, omdat men wel inziet dat dit niet de weg kan zijn. Die ongerustheid uit zich dan in reacties, die zo nu en dan explosief kunnen zijn. Achtiegroepen zie ik dan toch vaak als een reactie vanuit de maatschappij, die zich verzet tegen iets dat men als bedreigend ervaart. Het is opvallend dat die groepen vaak zo eenzijdig actief zijn, maar ik verklaar dat uit de onmacht om het geheel te vatten. Men probeert dan op de kleinere schaal, gericht op datgene wat men kan begrijpen, een daad te stellen.

Ik denk dat het kanaliseren van die weerbaarheid een van de belangrijkste aangrijpingspunten kan zijn om mensen zich meer bewust te laten worden van hun rol in die ingewikkelde en kwetsbare samenleving. Ik geloof in een verantwoord teruggaan naar schaalverkleining op een reeks van gebieden.

Van der Sluis

Ik wil aansluiten bij wat Wagner heeft gezegd: wij praten hier niet alleen over criminologie, over alle mogelijke vormen van beveiliging daartegen, maar het gaat ten diepste om het functioneren van de parlementaire democratie. Wanneer ik namelijk een groot collectief stelsel van beveiligingsmaatregelen wil doorvoeren, dan heb ik, om het zo maar eens te zeggen, met mijn commissaris van politie echt geen last. Maar ik krijg het met mijn gemeenteraad wel enorm aan de stok.

Ik vind het een van de grootste waarden in onze democratie, dat de gemeenteraad werkelijk aan het hoofd van de gemeente staat en de baas is. Mijn probleem in Hilversum is, dat ik stuit op problemen met mijn gemeenteraad als het gaat om de nodige fysieke bescherming van ons omroepsysteem. Dat stuit op grote weerstanden. Ik vind dit een illustratie van het probleem dat het

De kwetsbare samenleving

ontwerpen van een grootschalige beveiliging van een heel centrale voorziening in onze samenleving heel gemakkelijk in conflict kan komen met ons democratisch bestel en met de krachten die daarin functioneren. Op nationaal niveau zie je hetzelfde. Ik denk dat wij door grootschalige beveiligingsmaatregelen te treffen de democratie kunnen fruiken, en dat mag natuurlijk nooit gebeuren. Ik vind aan de andere kant wel, dat politici wel eens te weinig begrip hebben voor aanvaardbare vormen van beveiliging. Wanneer ik met een zekere waardering spreek over politiepersoonsgegevens, dan krijg ik moeite met een deel van mijn raadscommissie Algemene Bestuurszaken.

Spreiden in plaats van concentreren*Van Ruller*

Maar kunnen wij het probleem van de kwetsbaarheid van de NOS, waar de heer Van der Sluis zojuist over sprak, niet oplossen door de NOS te verdelen in kleine organisaties en te verspreiden over het land? Zou dat nu niet een vorm van goed, verantwoord beleid zijn, dat bescherming biedt tegen onveiligheid veroorzaakt door grootschalige technologieën, die ook grootschalige, en dus bedreigende, beveiligingssystemen oproepen?

Wagner

Ik denk dat we dat met de chip heel wat dichterbij kunnen brengen. De chip kan een van de meest democratische middelen in ons land worden, mits hij goed wordt toegepast. Dat hek om die NOS moeten we natuurlijk voorkomen, door bijvoorbeeld tien verspreide NOS-bureaus over heel Nederland te hebben. Daar zou ik naar toe willen. En dat kan ook. De chip is een kleinschalig instrument, waardoor het technisch mogelijk is veel wat nu gecentraliseerd gebeurt, gespreid en kleinschalig te doen. Het is inderdaad gevaarlijk de communicatie-instrumenten in één stad te centraliseren; wij kunnen dit straks heel gemakkelijk decentraliseren. Het houdt in vele opzichten ook een beveiliging in. De essentie van de chip is bovendien dat hij enorm goedkoop is; hij kost vrijwel niets. Dus komt het werktuig voor iedereen beschikbaar. Vrijwel alle informatie die nu nog in boeken staat, kan op cassettes worden gezet en die komt aldus voor veel mensen veel toegankelijker beschikbaar.

Weergave van een gesprek

De heer C. S. van Doesburg is hoofdcommissaris van politie te Utrecht.

Schut

Ik begrijp de moeilijkheden die Van der Sluis met de NOS in Hilversum heeft. Wat mij opvalt is, dat mij nooit wordt gevraagd bij mijn stedenbouwkundige werk rekening te houden met de kwetsbaarheid van en in steden. Vlak na de oorlog is het eens gebeurd: toen is mij gevraagd hoe je nu een stad moet aanleggen met het oog op het gevaar van oorlog. Nou, dan zou je veel brede groenstroken moeten aanleggen, maar daar komt natuurlijk helemaal niets van terecht; daar is geen geld voor.

Mag ik toch het probleem nog even algemeen houden, want de kwetsbaarheid is een heel breed begrip. Ik vind het bijvoorbeeld ook een kwetsbaarheid voor onze samenleving dat als er een 1-aprilmop verkeerd uitpakt, ik weet niet hoeveel mensen hartkloppingen krijgen en misschien wel echt zenuwziek worden. Of wanneer er ergens een bericht verschijnt dat een bepaald artikel schaars zal worden, dat dan onmiddellijk iedereen naar de winkel holt om vooral zo gauw mogelijk in te pikken wat er nog is. Ook dat vind ik een kwetsbaarheid. De mensen hebben geen innerlijke rust, ze zijn nergens op voorbereid en

De kwetsbare samenleving

ze schrikken zich bij alles lam. Dat vind ik nu het fundamentele in het vraagstuk dat wij vanavond bespreken. En ik denk dat hier diepere gronden genoemd moeten worden. Ik denk dat veel mensen hun innerlijke zekerheid kwijt zijn, in die zin dat zij hun geloof verloren hebben. Zij leven alleen maar bij wat ze zien, wat ze pikken kunnen, maar ze zien natuurlijk onvoldoende in, dat het Leven uit plussen en minnen bestaat, maar dan toch mooi kan zijn.

Kuitenbrouwer

Zo'n hamstervoorbeeld is waar, dat lijkt mij inderdaad ook een vorm van kwetsbaarheid. Maar dit zijn toch niet de voorbeelden die ons de meeste zorg moeten geven. Als je alle bedreigingen die er in onze samenleving zijn, op een rijtje zet en daar geen onderscheid tussen maakt, dan lijkt mij een bestrijding helemaal onbegonnen werk. Een stadsguerrilla lijkt mij voor de samenleving veel gevaarlijker dan bijvoorbeeld een staking. Stakers zijn mensen die toch anders in de samenleving staan dan de deelnemers aan een stadsguerrilla. Want die roepen de totale oorlog uit. Ik denk dat je die stakers heus nog wel kan aanspreken als samenleving; maar we hoeven niet te denken dat dat met de stadsguerrilla op dezelfde manier kan. Wij moeten beginnen met te differentiëren. Het ene gevaar is het andere niet.

Wagner

Maar wie moet het onderscheid maken? Ik wil hier toch wel bij Schut aanhaken. De meeste mensen hebben hun geloof verloren. Voor velen geldt weer het ni Dieu, ni maître. Heel veel mensen die vroeger wel het geloof aanvaardden, deden dat als vlucht voor de gevaren die zij niet konden doorgronden. Ik vrees dat dit voor een aantal mensen een belangrijk stuk is geweest van hun geloofsbeleving. Nu denk ik dat het helemaal niet onmogelijk is, dat de chaotische toestand waarin wij dreigen te gaan leven, de mensen weer zal terugwerpen op de diepere gronden van het leven. Een besef dat wij dingen zullen moeten aanvaarden, omdat wijzelf ze niet kunnen regelen. Dat kunnen we godsdienstig vertalen, maar dat kunnen we ook gesecculariseerd vertalen: men zal weer wat meer discipline willen aanvaarden, al was het alleen al omdat wij anders de zekerheden die wij dachten te bezitten, weer kwijt te zullen raken. Aan de andere kant heeft Kuitenbrouwer gelijk als hij zegt dat niet alles even belangrijk is. Maar dan wil ik toch eens iets zeggen over zijn vak. Ik wil niet alle

Weergave van een gesprek

schuld aan de media geven, maar voor mij staat het vast dat ook zij ons probleem niet aankunnen. Waarom is het nodig als ik naar het nieuws luister, dat ik alleen maar dingen hoor die mij hartkloppingen geven? Waarom niet ook eens wat prettigs, waarom niet ook eens wat positiefs?

Kuitenbrouwer

Zelf opereer ik vanuit het idee dat journalistiek vóór alles verantwoord moet zijn. Maar dat kun je aan niemand bij de wet opleggen. Want op het moment dat dat gebeurt verlies je meer dan je wint. Echte weerbaarheid in dit opzicht krijg je alleen als je als vakbroeders onder elkaar aanspreekt vanuit zekere ethische opvattingen over het vak. Ook ik heb mijn vragen over de manier waarop de journalistiek in ons land wordt uitgeoefend. Maar op het moment dat je probeert correcties in een bepaald disciplinair systeem te gieten, dan ben je fout.

Wagner

Maar dat zeg ik ook niet.

Kuitenbrouwer

Ja, maar mij valt in de discussie tot nu toe op, dat de neiging bestaat om te spreken in termen van (en nu zeg ik het bewust wat scherp) restauratie van gezag, terwijl ik denk dat je dit soort problemen moet proberen te voorkomen door te werken aan functionele verbanden. Want daarin kan men elkaar echt aanspreken.

Wagner

Dat is het juist. Ik weet uit ervaring elders in de wereld, dat het handhaven van het gezag met de harde hand maar tijdelijk werkt, en veelal daarna ernstiger ontploft.

Van Ruller

Ik denk dat wij nog wat meer greep moeten proberen te krijgen op de vraag, in welk opzicht de samenleving de laatste jaren is veranderd. Welke rol heeft technologie daarin gespeeld, hoe moeten we de verandering in de maatschappelijke structuren nu kwalificeren? En vervolgens dan de vraag: vereisen die veranderingen een andere mentaliteit van mensen, een ander overheidsoptreden, een andere technologie?

Wagner

Ik geloof dat de mens niet veranderd is. Maar de groepen waarin hij leeft, die zijn anders geworden, die zijn vergroot en het zijn er veel meer ge-

De kwetsbare samenleving

worden dan vroeger het geval was. Dit heeft een totaal andere maatschappelijke situatie veroorzaakt. Nu is één van de grootste problemen, dat wij gedacht hebben dat wij onze plicht jegens de medemens aan anderen, een overheid bijvoorbeeld, konden overlaten. Wij komen nu in onze tijd tot de ontdekking, dat er toch geen substituuat is voor de persoonlijke verantwoordelijkheid, ondanks alle vermaatschappelijking die wij achter de rug hebben.

Van Doesburg

Ik wil het graag nog wat aanscherpen: ik denk dat een van de belangrijkste afweermechanismen die wij hebben tegen de bedreiging in onze samenleving is het herstellen van kleine groepen, waarin intermenselijke relaties weer een kans kunnen krijgen.

Kuitenbrouwer

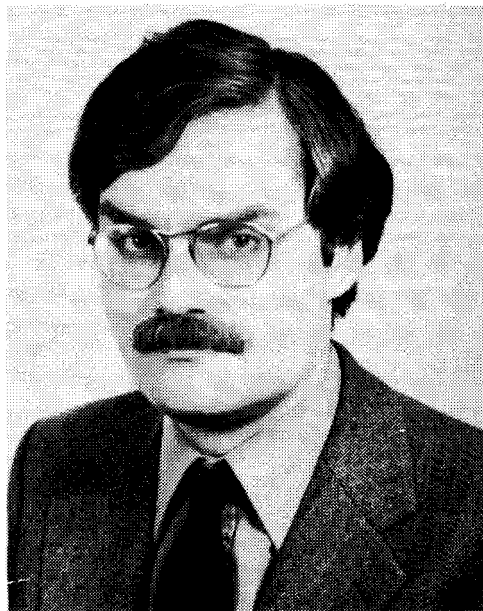
Ik denk dat in onze tijd het probleem veel meer is, dat ieder mens zoveel verschillende rollen speelt en ook moet spelen. Je bent een ander bij je arts dan bij je werkgever of aan het loket van de dienstplicht. De vraag lijkt mij te zijn: hoe kun je, zonder nostalgisch te zien naar het verleden, het idee van gemeenschap vorm geven wanneer we ons aan de andere kant die sterke vorm van fragmentatie realiseren tot in elk mens, die in zijn verschillende rollen een verschillend gezicht heeft?

Overheidsbeleid

Schut

Ik vraag mij af hoe de overheid nu in dit verhaal kan komen. Ik denk in de eerste plaats dat de overheid voorwaarden scheppend moet zijn in die zin, dat ze het de burgers vergemakkelijkt om zichzelf te redden. Kijk eens naar het voorbeeld: electriciteit versus gas. Als wij alle mensen helemaal afhankelijk maken van electriciteitsvoorziening, dan is het een totale ramp als de electriciteit eens een keer uitvalt. Maar als ik ze afhankelijk maak van gasvoorziening, dan kan ik ze allemaal vertellen dat ze er verstandig aan doen een butagasflesje in voorraad te nemen, zodat als het gas uitvalt ze met een paar kleine handelingen zich toch een heel eind kunnen redden. Wij moeten het dus binnen de draagkracht van mensen brengen om catastrofes op te vangen, zodat mensen deze zelfstandig te boven kunnen komen. Het begin wat dit betreft ligt natuurlijk altijd weer bij opvoeding en onderwijs, zeker

Weergave van een gesprek

Mr. F. Kuitenbrouwer is commentator van NRC-Handelsblad, lid van de Raad voor de Journalistiek.

voor wat betreft de mentale kant aan dit voorwaarden scheppen. Als je geen stofzuiger hebt en gewend bent de vloer met de zwabber te doen, dan gebeurt je niets als de electriciteit uitvalt. Je weet gewoon niet beter. Maar als je niet eens meer een zwabber in huis hebt, dan wordt het moeilijker. Het opbouwen van een stukje zelfvoorziening moeten wij systematiseren; wij moeten de zwakke plekken er in opzoeken en die proberen op te vullen.

Een tweede overheidstaak is in mijn opvatting de directe vermindering van risico's, bijvoorbeeld door een hek bij zo'n omroepinstallatie; een derde punt is, dat de overheid, op het moment dat het nodig is, noodvoorzieningen moet treffen. Ik denk bijvoorbeeld aan een soort schaduw-infrastructuur die invalt wanneer het nodig is. Wordt hier wel systematisch aan gewerkt?

Van Doesburg

Ik denk dat wij heel ver zijn in het treffen van maatregelen om allerlei rampen te voorkomen. Ik denk ook dat wij nu veel beter geïnformeerd zijn over het afweren van allerlei mogelijke cata-

De kwetsbare samenleving

strofes dan vroeger. Ik denk dat de informatie naar de bevolking hier wel essentieel is, want elk rampenbestrijdingsplan werkt niet wanneer het ook niet leeft onder de bevolking. Bij ons in Utrecht hebben wij het probleem van de chloortrein, waar veel mensen zich ongerust over maken. Er is inmiddels heel goede informatie van de kant van de Nederlandse Spoorwegen geleverd over de kans op een ongeluk. Ik heb gemerkt dat deze informatie al voor een groot deel de onrust heeft weggenomen. En dat is maar goed ook, want je kunt natuurlijk moeilijk zeggen: weg met dat vervoer. Wij hebben natuurlijk die grondstoffen nodig.

Kuitenbrouwer

Een vraag die hier achter ligt lijkt mij te zijn: is er voldoende politieke controle uitgeoefend over de ontwikkelingen die tot de gecomputeriseerde samenleving van vandaag hebben geleid? Is er een analyse gemaakt van de risico's van het op een stapelen van bijvoorbeeld computergegevens? Als je je deze vraag stelt, dan kom je niet alleen uit op vragen als: hoe kan ik eventuele rampen bestrijden, maar op vragen als: had ik het niet anders kunnen plannen, zodat de kans op een ramp veel geringer wordt? Laat de stand van de techniek het niet toe om het heel anders te organiseren, zodat de kansen op ongelukken veel geringer worden. Hebben we ons niet alleen door zeg maar economische motieven laten leiden, die ons nu in deze situatie hebben gebracht? Kun je dat hek rond de NOS, dat zoveel problemen uit landschappelijk oogpunt oplevert, niet anders, met andere middelen oplossen, die veel minder op bezwaren stuiten? Een massapsycholoog en een landschapsarchitect moeten hier toch ver kunnen komen? Ik denk dat de creativiteit die in onze samenleving aanwezig is, zich veel te eenzijdig technologisch uit.

Politieke verantwoordelijkheid

Wagner

Mag ik nog eens op een ander element van die beveiliging wijzen? Wij zullen politici moeten hebben, die ondanks hun achterban de moed hebben eens wat te doen als dat nodig is. Want die politici die zie je nauwelijks. Hoe vaak hoor ik niet dat een politicus tegen mij zegt: je hebt eigenlijk gelijk, maar ik kan het in de politiek niet zeggen. En dat begrijp ik nooit, omdat ik denk dat er een hele hoop gezond verstand bij het grootste deel van de Nederlandse bevolking is.

Weergave van een gesprek

Kuitenbrouwer

Maar is het probleem niet veel meer dit, dat het systeem, ook het politieke systeem, de burgers geen kans geeft zich daarin te herkennen? Als een overheid zich alleen maar hiërarchisch ten opzichte van de burgers op kan stellen, dan kan de oplossing toch niet zijn: pas nu maar harde maatregelen toe want de samenleving wil anders toch niet luisteren, maar, lijkt mij: verbeter eerst eens dat systeem, zodat een politiek beleid werkelijk gedragen wordt door burgers. U zult mij niet horen verdedigen dat steeds maar inspraak altijd tot iets leidt. Maar ik denk dat de kernvraag is, of wij de burger voldoende gelegenheid geven zich te identificeren met de overheid, zodat hij kan ervaren dat het ook zijn overheid is.

Wagner

Akkoord. Dat betekent dat je de mensen moet laten zien wat je doet. Wij hebben een revolutie ontketend in Brabant met die grote fabriek van Shell in de Moerdijk. Daar staat voor twee miljard staal. U weet, het is niet gemakkelijk geweest om daar te mogen bouwen. Hoe komt het nu dat wij met de bevolking aldaar geen moeilijkheden hebben gehad? Dat komt omdat wij informatie hebben gegeven. Systematisch vóór de bouw, tijdens de bouw en na de bouw, en wij hebben alle mensen de kans gegeven eens te komen kijken.

Schut

Ik wil aansluiten bij dat informatiepunt. Het onvoldoende informatie hebben speelt in feite bij alle onderwerpen die vandaag de dag aan de orde zijn. Aan de andere kant moeten we ons realiseren dat er zo'n informatiegeweld is, dat de samenleving daar allang murw van is. Waar het om gaat is, de goede technieken te gebruiken die nodig zijn om goed over te brengen wat je wilt overbrengen. Heel belangrijk is in dit verband dat je dat moet doen op het moment dat mensen daarvoor vatbaar zijn. De brandweer heeft onlangs in een Rotterdamse wijk waar een catastrofale brand was geweest, heel kort daarna in die wijk voorlichting gegeven. En de zaal zat stampvol. Want toen was het erg reëel voor deze mensen dat brandgevaar iets verschrikkelijks is en dat je daar best meer tegen kan doen.

Kuitenbrouwer

Wij krijgen straks een klasse van mensen die "informatie-arm" zijn. Dat zijn mensen die geen raad weten met het informatie-aanbod en die de

De kwetsbare samenleving

informatiekanalen niet kennen. Als ik een probleem heb — en wij allen zoals wij hier om de tafel zitten — met bijvoorbeeld de gemeente, dan weten wij de wegen om dat op te lossen. Ik heb eens een probleem gehad met de gemeente, ik heb mij toen verbaasd over de mate dat ik mijzelf bedreigd voelde. Maar ik kwam er natuurlijk wel uit. De vaardigheid om gegevens te verwerken en daar informatie van te maken wordt steeds belangrijker. En naarmate de techniek daarvoor meer vaardigheden vereist, zullen er mensen in de toekomst buiten de boot vallen. Dit is een ontwikkeling waar ik zeer pessimistisch over ben, als wij nadenken over de gevolgen van technologische ontwikkelingen. Dat is voor mij nu een belangrijk element van de kwetsbaarheid van de samenleving.

Wagner

Ik ben niet zo somber. Vroeger vulde ieder zijn eigen belastingformulier in. Nu kom je in het kleinste dorp belastingadviseurs tegen. Dat is een antwoord op die verfijsing in de belastingwetten. Je hebt de wetswinkel als ander voorbeeld. Niemand hoeft hulpeloos te zijn, want er zijn altijd mensen beschikbaar die je kunnen aangeven hoe je er uit kunt komen.

Kuitenbrouwer

Ik ben een enorm voorstander van al dit soort dingen. Maar wij moeten niet denken dat wij het daarmee redden. Er is enkele jaren geleden een onderzoek verricht dat heet: de weg naar het recht. Daarin worden de juridische problemen geïnventariseerd die een mens op zijn levensweg tegen kan komen. Er blijkt uit dat vroeger veel rechtsruzies gingen tussen mensen onderling. Maar nu is dat heel anders: nu gaat het vooral om conflicten tussen individu en instelling (organisaties, de overheid). En het blijkt dat veel mensen niet uit die problemen komen. Naarmate de informatiestructuren moeilijker worden, en dat dreigt natuurlijk de komende jaren, wordt het moeilijker.

Wagner

Maar daar kan de chip ons natuurlijk bij helpen.

Kuitenbrouwer

Akkoord, maar dan zou ik wel graag willen zien dat die toepassingen die daartoe nodig zijn, ook werkelijk ontwikkeld worden. Maar wat zie je nu, dat de chip alleen gestopt wordt in robotten, om menselijke arbeid uit te schakelen, maar niet wordt aangewend om allerlei ingewikkelde

Weergave van een gesprek

Ir. W. F. Schut is directeur van 'Stad en Landschap', adviesbureau voor Ruimtelijke Ordening en Vormgeving b.v., te Rotterdam.

administratieve procedures te ontsluiten. Want als je dat vraagt aan die computermensen dan zeggen ze: dat is veel te moeilijk, daar zijn we nog lang niet aan toe; de letterlijke woorden van een hoofd van een gemeentelijk rekencentrum. Ik denk dat door nieuwe technieken je de informatie zo kunt inrichten dat er tweerichtingverkeer komt, waar nu alleen maar eenrichtingverkeer mogelijk is. Zulke vernieuwingen betekenen werkelijke vooruitgang. Ik denk dat we nog heel veel verder kunnen in termen van het bevragen van overheidssystemen en allerlei ingewikkelde administratieve procedures. Want nu staat het gros voor het loket zonder dat men weet hoe er over zijn aanvraag beslist wordt, wat de motieven zijn om het te accepteren of af te wijzen etc. etc.

Van der Sluis

Dit spreekt mij zeer aan. Voorheen hadden we de dreiging dat 'big brother is watching you', maar we kunnen nu de situatie krijgen waarin geldt: 'you watch big brother'.

De kwetsbare samenleving*Kuitenbrouwer*

Juist. Maar het vraagt wel een aantal beslissingen en prioriteitstellingen op politiek niveau. Want daar gebeurt op het moment vrijwel niets aan. Wij hebben in Nederland geen informatica-beleid. De PTT rommelt hier wat, CRM daar, en nog wat departementen, maar er is zelfs niet de erkenning dat hier een aantal problemen bij elkaar komen en gezamenlijk in beschouwing genomen zouden moeten worden.

Van der Sluis

Maar wij moeten hier niet overdrijven. Ik schat dat in verreweg de meeste gemeenten (niet de grootste) een wethouder of een burgemeester altijd nog zelf naar de mensen toe kan gaan.

Kuitenbrouwer

Maar dat heeft zijn grenzen. Dat houdt op een gegeven moment op.

Wagner

Vroeger zaten de oudsten in de poort. En ik heb in Zuid-Amerika gehoord, dat de president van het land eenmaal per week bij zijn huis het volk ontving. Ik denk dat dit soort zaken met de nieuwe chip-technologie weer zal kunnen. En ik vind dat een hele troost.

Van der Sluis

Op 1 mei j.l. is de Wet openbaarheid bestuur in werking getreden. Ik zeg niet dat we er zijn, maar we zijn natuurlijk wel op weg. Dit was 25 jaar geleden ondenkbaar.

Kuitenbrouwer

Jawel, maar het stond in veel radicalere termen en veel consequenter al tien jaar geleden in het rapport van mijnheer Biesheuvel. Ik zeg niet dat dat de schuld is van de politiek; ik begrijp best dat heel veel mensen last hebben van meer openbaarheid. Maar ik constateer alleen dat wij in de praktijk lang niet al die technische mogelijkheden gebruiken die in deze sfeer mogelijk en hard nodig zijn. Want openbaarheid heeft alles met de kwetsbaarheid van de samenleving te maken.

Inlichtingendienst*Van Ruller*

Een ander punt: de technologische ontwikkeling kan misbruikt worden door mensen met vreemde en afwijkende meningen en handelwijzen

Weergave van een gesprek

(cranks), lastpakken en wat al niet. Naarmate er grotere maatschappelijke conflicten zijn, is het gevaar van dit misbruik groter. Is het niet denkbaar dat het identificeren van mensen en groepen met afwijkend gedrag en opvatting hoe noodzakelijk dit ook is, verstarrend zal werken op de politieke beweeglijkheid van de samenleving? Hoe kan dit gevaar voorkomen worden?

Kuitenbrouwer

Ik denk dat veel van die mensen waar Van Ruller nu op doelt, opvallen en daarmee in feite zichzelf aangeven. Doorgedraaide radicalen hangen zich voor een belangrijk deel zelf veelal op, want de omgeving waarin zij iets willen saboteren, herkent deze mensen als fout. Die omgeving moet dan wel een reden hebben om zich op de een of andere manier te identificeren met het beschermde belang. Je loopt extra gevaren, en niet onaanzienlijke, als je Schiphol zou ontwikkelen buiten de opvattingen van de mensen die daar direct omheen wonen.

Van Doesburg

Als wij het hier hebben over het voorkomen van de zogenaamde cranks misbruik maken van onze voorzieningen, dan zit je onherroepelijk op het terrein van het inlichtingenwezen. En ik weet dat daar vaak de neus over wordt opgehaald. Maar ik zeg dat de Nederlandse inlichtingendienst uitsluitend functioneert om onze samenleving te beschermen tegen juist al die inbreuken die wij hier nu vanavond bespreken.

Van der Sluis

Maar u krijgt moeilijkheden met raadsleden, als u dit zo publiekelijk zegt. Want er zijn mensen die zeggen dat de automatische persoonsregistratie het begin is van de politiestaat. Het grote merendeel van de raad vindt dat niet, maar die houdt dan veelal zijn mond. Ik zou wel eens willen dat dan die meerderheid heel nadrukkelijk zegt dat het onzin is, en dat de beveiliging van onze samenleving een verantwoorde inlichtingendienst vereist.

Kuitenbrouwer

Akkoord, maar ik hoop wel dat die meerderheid er dan aan toevoegt dat dat alleen onder bepaalde voorwaarden het geval is. Er moeten dan wel waarborgen aan die inlichtingendienst gesteld worden. Alleen dan kan de burger zich identificeren met dat soort systemen. U moet echt niet denken dat u met dit soort dingen een blanco

De kwetsbare samenleving

wissel kunt trekken op het vertrouwen van de mensen.

Van Doesburg

Op eigen initiatief heb ik aangeboden in de gemeenteraadsfractie van de Partij van de Arbeid in Utrecht een uiteenzetting te geven over het functioneren en de doelstellingen van het inlichtingenwerk. Het gaat dan om de vraag: hoe doe je dat, welke grenzen zijn er, welke codes heersen er, waarom doe je het? Mijn ervaring is geweest, dat alleen maar omdat ze nu informatie kregen, die ze daarvoor niet hadden, hun houding heel anders is geworden.

Kuitenbrouwer

Jawel, maar u moet niet vergeten dat ervaringen elders, met name in Amerika, hebben uitgewezen dat het inlichtingenwerk uit zichzelf uit de hand kan lopen. Daarmee veroordeel ik de inlichtingendienst niet. Maar voortdurende waakzaamheid jegens deze activiteit blijft geboden.

Technologie versus technologie

Wagner

Wat mij opvalt is, dat wij met technologie ook de bedreigingen die de technologie oproept gedeeltes kunnen aanpakken.

Kijkt u maar naar de manier waarop wij onze gasdistributie beveiligen; kijkt u ook eens naar hoe wij onze Noordzee-installaties beveiligen. Laten we alsjeblieft de zegeningen van deze technologie aanvaarden, want ik moet er niet aan denken als er in deze voorzieningen ernstige onderbrekingen komen.

Van Ruller

Maar is het angstaanjagende nu niet, dat een paar mensen dit soort voorzieningen feitelijk kan blokkeren?

Het blijkt heel gemakkelijk, er achter te komen hoe kwetsbaar onze samenleving in dit soort voorzieningen is en feitelijk ontregeld kan worden. Ik kan mij voorstellen, dat men zich veel veiliger voelt in een situatie die ik een paar jaar geleden in een Afrikaans dorp heb ervaren en waar ik volledig onafhankelijk was.

Wagner

Dat vind ik een pastorale nostalgie, of een arcaïsche ambitie, maar dat is toch niet toepasbaar voor de samenleving waarin wij nu leven?

Weergave van een gesprek

Mr. W. R. van der Sluis is burgemeester van Hilversum.

Van Ruller

Maar waar denken wij dan aan als de heer Van Doesburg spreekt over die kleine groepen die wij opnieuw moeten gaan versterken, die zelfstandiger zijn, omdat daarin de menselijke relaties en dus ook de onderlinge correcties veel beter tot hun recht komen?

Kuitenbrouwer

Dat systeem van Van Doesburg dat is een kerstboom. Met daarin allerlei aardige kleine glinsterende lichtjes en dat zijn dan die kleine gemeenschappen, maar die zitten natuurlijk wel allemaal aan elkaar vast met een gasvoorziening, elektriciteitsvoorziening, informatievoorziening en noem maar op. Dat is nu al zo, als de grote computer van de sociale zekerheid uitvalt, dan zijn er honderdduizenden mensen in de armoede. Dan kun je de uitkeringen wel met kleine bijkantoren regelen, maar je blijft vastzitten aan de kerstboom.

Van Ruller

Mag ik het nog eens anders vragen: is het niet zo dat bij de gemeenschappen waar wij het over

De kwetsbare samenleving

hebben, een aangepaste technologie behoort? Want de huidige technologie, en voorzover ik dat overzie ook die in de nabije toekomst, zit anders in elkaar dan een technologie passend bij de gemeenschappen die wij wensen. Mijn vraag is dus: moeten wij de technologie aanpassen aan de gemeenschappen die wij wensen? Ik denk aan de bijdrage van Schut, toen hij zei: je moet de technologie van de stofzuiger kunnen vervangen door die van de zwabber.

Schut

Wij moeten de mensen leren met heel eenvoudige middelen dat het allemaal weg kan vallen. En dat je dan toch moet kunnen doorleven.

Wagner

Mag ik het iets anders benaderen? De technologie die ons zo bedreigt geeft ons ook de middelen om ons tegen die bedreiging te beschermen. Ik vind het heel verschrikkelijk wanneer er zoveel mensen omkomen als onlangs bij dat boorplatform. Maar we moeten wel reëel blijven: dat is ook gebeurd met de luchtschepen. Dat kun je nu eenmaal niet voor 100% uitsluiten, je moet er natuurlijk wel alles aan doen om te proberen het te voorkomen.

Van Ruller

In het gesprek tot nu toe overheerst de opvatting dat je enerzijds wel hele nadelige kanten aan de technologische ontwikkeling hebt, maar dat je anderzijds ook de techniek kunt gebruiken om de nadelige kanten te neutraliseren, te compenseren. De vraag die dan rijst is natuurlijk, of je door deze benadering toch niet aan de ene kant een enorm potentieel gevaarlijke technologie opbouwt en dat aan de andere kant met een enorm potentieel tracht te neutraliseren, te compenseren, voorzover dat gelet op de nadelige effecten nodig is. Is er niet een grens om op deze wijze de duivel met Beëlzebub te blijven uisdrijven? Laatst zijn er televisiecamera's vernietigd die ook een deel van de openbare weg rond metrostations moesten beveiligen. Ik kan mij heel goed voorstellen dat elementaire vervoerssystemen beveiligd moeten worden; maar als dat moet gaan door middel van een televisiecamera gericht op de openbare weg, dan denk ik dat wij ons moeten afvragen of een dergelijke beveiliging nog wel verantwoord is. Overschrijdt de compensatietechniek dan niet grenzen die niet overschreden mogen worden? En als er een grens is aan wat je kunt compenseren dan rest

Weergave van een gesprek

je niets anders dan het kwaad zelf terug te brengen.

Kuitenbrouwer

Ja, dat is natuurlijk een groot probleem: de technologie roept problemen op, die wij vervolgens te lijf gaan met de technologie, en die roept weer problemen op, en zo blijf je aan de gang.

Schut

Ik denk dat het niet te vermijden is dat voorzover bepaalde technieken onmisbaar zijn, je met compenserende maatregelen moet werken. Maar dat is wel het laatste redmiddel. Je moet natuurlijk eerst proberen de groei van de technologie zelf, die gevaren kan oproepen, een halt toe te roepen. En dat doen we dan ook. Wij kunnen allang auto's maken die 300 km en harder kunnen rijden, maar dat doen we niet. En we zeggen zelfs dat, voorzover ze harder kunnen, men op de wegen niet harder dan 100 km mag rijden. Ik zou zoiets ook willen met grote vliegtuigen en met grote tankers, Want als er één supertanker, bijvoorbeeld door een ongeluk, in het Kanaal tot zinken komt, dan is het Kanaal versperd, omdat de vaargeul voor supertankers in het Kanaal heel smal is. Ik vind dus dat de overheid ook een taak heeft in het vermijden van nodeloze risico's. Zij moeten kijken of het niet tijdig mogelijk is om via schaalverkleining, spreiding en andere dingen de noodzaak van het moeten compenseren met in wezen even nare en vooral ook even kostbare dingen, te voorkomen.

Wagner

Dat is juist. Voorkomen is natuurlijk veel beter dan genezen. Bepaalde dingen moet je gewoon niet toestaan. Maar daar zijn we natuurlijk al een heel eind mee in Nederland. Want voordat je hier in ons land iets mag, een technologie die grootschalig is bijv., dan ben je wel een paar jaar ouder. Overigens is het probleem van die tanker van Schut wel dit, dat als je van die ene grote tanker zeven kleintjes maakt, je meer dan zeven keer zoveel kans hebt op een ongeluk. Maar de heer Schut heeft natuurlijk verder geheel gelijk: de toevoer door het Kanaal is een uiterst kwetsbare toevoer.

Schut

Wij zouden nu eens als land moeten zeggen dat wij die gastankers helemaal niet willen hebben. En daarbij de werkgelegenheidsaspecten op de koop toe nemen. Want dat is, gelet op het Ka-

De kwetsbare samenleving

naal, uit veiligheidsoverwegingen niet verantwoord.

Wagner

Het veiligst zou zijn dat vloeibaar gas helemaal niet door het Kanaal komt, dan zou je bijvoorbeeld bij Le Havre uit kunnen komen. Ik begrijp diegenen wel die zo voor de Maasvlakte zijn, want het is natuurlijk een prachtige plek. Maar uit veiligheidsoogpunt is de plaats echter minder verantwoord dan Le Havre; de Eemshaven is op zijn beurt weer gevaarlijker dan de Maasvlakte.

Van Ruller

Nog even terug naar die compenserende maatregelen. Allereerst is de technologie die bedreigend wordt duur, maar vervolgens roept het dan een compenserende techniek op die ook erg duur is. Je werkt dan in feite steeds dubbelop. Niet van de stofzuiger naar de zwabber, maar steeds twee stofzuigers. De trap en de lift. Is deze methode haalbaar uit het oogpunt van de grenzen die aan de economische groei komen en aan het draagvlak van het milieu gesteld moeten worden? Wordt hier misschien een grens gesteld aan de verdere ontwikkeling van de technologie, zoals wij dat de afgelopen tijd hebben gedaan?

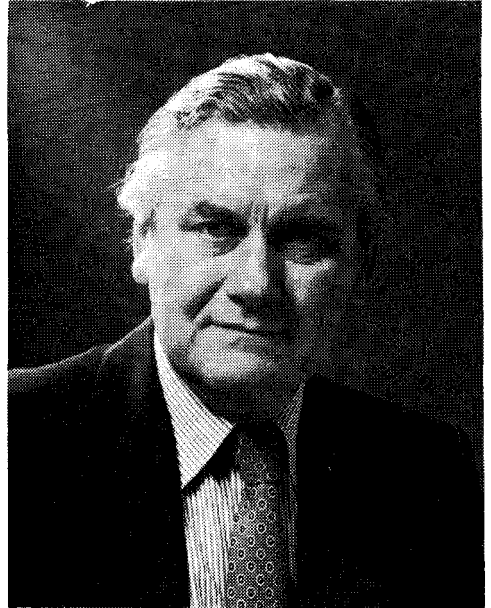
Kuitenbrouwer

Nog afgezien daarvan: ik vind dat je die compenserende maatregelen moet proberen te voorkomen ook uit andere overwegingen dan overwegingen ontleend aan de technologie zelf, of de beperkte economische groei die wij hebben. Er zijn andere motieven om dat niet te doen, in termen van kwaliteit van systemen. Wij redeneren teveel vanuit de filosofie van aanval en verdediging; maar een wolkenkrabber waarbij je alleen maar met een lift op de bovenste verdieping kunt komen, is vermoedelijk ook uit sociale overwegingen ongewenst. Los van de vraag wat er gebeurt als de electriciteit in zo'n wolkenkrabber uitvalt. Ik denk dat veiligheidsoverwegingen in dit opzicht vaak in het verlengde liggen van sociale overwegingen.

Schut

Dat is juist. Toch wil ik ook een voorbeeld geven van het tegenovergestelde. Tot voor kort werd beton op de bouwplaats gestort, heel in het klein ging dat met kruiwagens, ladders enzovoort. Tegenwoordig worden veel meer hele betonstukken aangevoerd vanuit de fabriek en via transport en montage in het werk gebracht. Die me-

Weergave van een gesprek

Mr. G. A. Wagner is president-commissaris van de N.V. Koninklijke Nederlandsche Petroleum Maatschappij.

chanisatie is uit een oogpunt van kwetsbaarheid natuurlijk niet zo goed als het oude systeem. Toch zou ik niet graag terug willen naar het oude systeem, omdat wat de arbeidsomstandigheden betreft dat niet zo best was.

Kernenergie

Van Ruller

Wanneer ik eens wat mag gaan samenvatten, dan hebben wij het o.m. gehad over de relatie techniek en maatschappijstructuur. Wij hebben gesproken over de kwetsbaarheid van de technologie, de gevaren met cranks, de gevaren van een ontwikkeling naar de politiestaat, wij hebben gesignaleerd dat je niet tot in het oneindige negatieve technologische ontwikkelingen kunt compenseren, omdat je daarmee afhankelijk blijft van technologie en ook omdat het vermoedelijk onbetaalbaar is. Wij hebben m.b.t. internationale aspecten geconcludeerd, dat je bijvoorbeeld met betrekking tot die aanvoer moet durven zeggen dat de veiligheid moet blijven preva-

De kwetsbare samenleving

leren boven bijvoorbeeld economische overwegingen. Mag ik u nu verder wijzen op de internationale samenleving, die in vergelijking tot onze nationale samenleving nog veel minder vredelievend in elkaar zit? Onze samenleving is natuurlijk ook kwetsbaar vanwege afpersing van andere landen en buitenlandse groepen.

Wagner

Maar wat dan nog? Hebben wij een keus om terug te gaan naar een samenleving die veel minder afhankelijk is van de technologie?

Schut

Mijn conclusie is, dat wat je nationaal bepleit, internationaal aan de orde gesteld moet worden. Dat zal met 20 of 30 jaar vertraging dan effectief worden, zo het je al ooit zal lukken, maar wij moeten er gewoon aan beginnen.

Kuitenbrouwer

Jawel, daar ben ik het mee eens. Als je alleen al kijkt naar het verschil in informatiemogelijkheden van arme landen ten opzichte van rijke landen, dan ligt daar, naar mijn gevoel, een enorme tijdbom te tikken.

Van Ruller

Wij hebben dat geval met die mijnheer Kahn gehad, die hier zijn kennis opstak omtrent de nucleaire technieken en naar alle waarschijnlijkheid dat thans in Pakistan aanwendt.

Wagner

Ik denk dat wij op dit punt ons geen illusies moeten maken: "the cat is out of the bag". Je kunt met non-proliferatie natuurlijk wel wat remmen en controleren, maar het is net als met het vuur: toen het ontdekt was . . .

Kuitenbrouwer

. . . ging het als een lopend vuurtje rond.

Wagner

Precies. Dit is dus helemaal niets nieuws. Maar het onderstreept nog eens hoe beangstigend de ontwikkelingen zijn waarmee wij te maken hebben. We leven nog vanwege de 'balance of terror'. Zonder het evenwicht der verschrikkingen waren er allang de meest verschrikkelijke dingen gebeurd, een oorlog in het Midden-Oosten bijvoorbeeld, om maar eens wat te noemen. En daar komt nog dit bij: wanneer wij niet heel spoedig minder afhankelijk worden van het Midden-Oosten en als er niet voor gezorgd wordt, eventueel met onze hulp, dat de Russen onaf-

Weergave van een gesprek

hankelijk blijven van de energie uit het Midden-Oosten, dan loopt het onherroepelijk mis. Ik vind dat wij kernenergie mede in dit licht moeten bekijken. Niet zozeer als Nederland, maar als wereld en als Europa. In dit verband vooral ook bezuinigen, want dat is het eerste wapen dat wij hebben en verder natuurlijk andere alternatieve energieën.

Gezag*Schut*

Ik wil hier ingaan op het punt van het gezag. Ik denk dat overheid noch een andere instelling het ooit meer helemaal alleen kunnen doen. Groeperingen en instellingen en ook de overheid zullen elkaar de komende tijd steeds meer nodig hebben, niet meer buiten elkaar om kunnen. Als overheid moet je daarom ook niet denken, ook niet in internationaal verband, dat je alleen de boer op moet gaan. De overheid als gezagsdrager kan alleen nog maar functioneren in een geheel andere context dan dat in de 19e eeuw was en nog een heel aantal jaren in deze eeuw. De overheid staat namelijk veel meer naast dan boven partijen. Ik wil in dit verband graag verwijzen naar het rapport "De komende 25 jaar" van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, waarin deze benadering naar mijn opvatting tamelijk overtuigend is geschetst. De overheid wordt veel meer arbiter tussen partijen, wordt veel meer overleginstantie met alle mogelijke maatschappelijke kringen, dan dat de overheid het wel even zal vertellen en dan heeft de rest het maar te doen. Het is daarom ook zo van essentiële betekenis hoe de onderlinge informatie geregeld wordt.

Van der Sluis

Dat is ook mijn ervaring met de overheid op provinciaal en lokaal niveau. De overheid wordt gastvrouw, die andere partijen aan tafel uitnodigt, om te komen tot afspraken, overeenkomsten.

Van Ruller

Maar arbiter en gezag is iets anders dan gastvrouw. Bovendien: dreigt de overheid nu niet de vertolker te worden van een grootste gemene deler-opvatting?

Schut

Nee, want de overheid, de burgemeester of de minister zal op een gegeven moment toch zijn

De kwetsbare samenleving

verantwoordelijkheid moeten aanvaarden. Dat geldt voor iedere overheidsinstantie. De kwestie is echter, hoe je tot een bepaald standpunt komt. De overheid zal vandaag de dag standpunten moeten innemen die op een heel andere wijze tot stand komen dan vroeger. Niet alleen meer vanuit de hoogte, vanuit ambtelijke procedures, maar vanuit overlegsituaties.

Slotronde*Van Ruller*

Wij moeten afronden. Ik denk dat het goed is nog een keer de ronde te maken, waarbij u bij wijze van afsluiting voor uzelf misschien een slotimpressie van dit gesprek onder woorden kunt brengen.

Wagner

Een van de kenmerkende lijnen in dit gesprek vond ik de erkenning van enerzijds de gevaren van de technologie voor de samenleving, met name ook wat betreft de veiligheid, maar anderzijds de ingebouwde mogelijkheid in diezelfde technologie om compenserende maatregelen te nemen. Ik wil daar nog één ding aan toevoegen. Wij moeten bij dit alles de mens niet vergeten. Ik bedoel dat niet sentimenteel. Maar die ontzagwekkende technologie hebben wij nog zelf als mensen in de hand. Wij mogen nooit deze menselijke factor vergeten. Hier houdt mee verband, dat wij veel meer dan wij nu doen moeten leren duidelijk te zijn. Er zijn nog steeds heel weinig mensen die duidelijk de mensen kunnen uitleggen waar het nu bij de grote zaken werkelijk om gaat. En dat vraagt een techniek, die wij niet aan de technologie kunnen overlaten. Er is wat dit betreft geen substituut voor de levende persoon met zijn verantwoordelijkheid en zijn mogelijkheden. En dat geldt ook in het veld van de beveiliging in onze kwetsbare samenleving.

Van Doesburg

Mijn opvatting is vanavond versterkt, dat de belangrijkste bijdrage tot beheersing van al datgene wat thans in onze samenleving uit de hand kan lopen, ligt in de kleinschaligheid, het beschermen van de kleinere leefgemeenschappen, waar mensen elkaar aanspreken, elkaar kunnen corrigeren en nog naar elkaar kunnen luisteren.

Van der Sluis

Ik denk dat als wij de problemen waar we vanavond over gesproken hebben goed tot ons door

Weergave van een gesprek

laten dringen in het CDA het element van de persoonlijke verantwoordelijkheid nog krachtiger benadrukt kan worden dan voorheen. Want dat blijft de kern der dingen. Ben je bang, of durf je er voor uit te komen dat je met Godsvertrouwen deze problemen wilt aanpakken? Dit geeft, en ik ben het met de heer Schut volledig eens, een stuk innerlijke rust die men niet kan missen. Zonder dat kun je ook je hersens niet laten werken, en dat zie je vandaag de dag dan ook bij heel veel mensen gebeuren.

Schut

Voordat ik wil afronden eerst nog een ander punt. Bij die zaak van de openbaarheid is essentieel dat dit niet in de partijpolitieke sfeer getrokken wordt. Want dan zijn we heel erg ver van huis. Men moet hier geen politieke primeur van willen maken. Mijn eindconclusie is, dat wij toch met zijn allen wel op de toer zitten dat wij maatschappelijke ontwikkelingen onderkennen die je niet alleen moet signaleren maar als het kan ook beheersen en ik zou nog wat verder willen gaan: die moet je ook beheren. Je moet je kennis beheren, daar moet je zinvol mee bezig zijn. Een heel mooi voorbeeld vind ik nog altijd het verkeersstelsel: daar gelden honderden voorschriften, maar de essentie daarvan is toch tot een paar hoofdlijnen terug te brengen en voor iedereen te volgen. En het verkeer loopt. Daarom zul je, zowel in de informatica, maar ook in het onderwijs als overheid en samenleving je moeten realiseren wat er thans aan de hand is en daar bekendheid aan geven.

Kuitenbrouwer

Mij heeft vanavond getroffen, dat de discussie in termen van compenserende maatregelen toch deze kant is opgegaan, dat wij allen onderkennen dat dat niet onbeperkt kan doorgaan. Dat is gebeurd door het probleem veel breder te stellen dan alleen vanuit de technocratische kant. Want om allerlei andere redenen dan alleen maar de technologische kwetsbaarheid gaat dat verhaal niet op. Het beheersen van kwetsbaarheden in onze samenleving, die worden veroorzaakt door de technologie, zal je niet lukken wanneer je alleen blijft denken in technocratische termen, zoals aanval en afweer, actie en reactie. De oplossing ligt in een veel bredere aanpak, die veel meer uit de aard van de mens voort komt. Ik vind wel dat de inventiviteit die nu nog dikwijls te eenzijdig in een puur technologische ontwikkeling wordt gestoken, op die veel bredere aanpak gericht zou moeten worden. Het woord

De kwetsbare samenleving

Weergave van een gesprek

'technology assessment' is vanavond nog niet gevallen, maar daarom wil ik het nu noemen: het evalueren dus van de technologie, waarna je het kunt bijsturen.

Van Ruller

Ik denk dat het hoog tijd is, dat wij met een politieke visie moeten komen over het veiligheidsaspect van het moderne leven, dat wij vanavond hebben besproken. Wat mij opvalt is, dat u met name de verantwoordelijkheid van de mens als

individu, maar ook in groepsverband hebt benadrukt. Niemand van u heeft gepleit om deze ontwikkelingen maar te laten lopen, omdat er toch geen beginnen aan is. Ik denk dat dit een positief geluid is en een bijdrage vormt voor een beleid dat wij moeten opzetten. De uitdaging ligt er en is overduidelijk. En dat een breed opgezet politiek veiligheidsbestel gebouwd moet worden, is dan ook mijn centrale conclusie van dit gesprek. Namens de redactie van AR-Staatkunde dank ik u voor uw medewerking aan het gesprek.

De kwetsbaarheid van de technische samenleving

door dr. ir. E. Schuurman

commentaar

De kwetsbaarheid van de technische samenleving

dr. ir. E. Schuurman

Met genoegen heb ik het discussieverslag over de kwetsbare samenleving gelezen. Vooral viel mij de nogal praktische benadering op. Dat heeft het voordeel dat op die manier de problematiek voor velen toegankelijk wordt gemaakt. Ook maakt het gevoerde gesprek nog eens duidelijk hoezeer wij behoefte hebben aan wat dan wel multidisciplinaire samenwerking wordt genoemd.

Achteraf wil ik als cultuurfilosoof nog mijn bijdrage aan de discussie leveren. Daarbij vraag ik aandacht voor twee zaken die ook al in de discussie centraal stonden. De eerste is dat de kwetsbaarheid van de samenleving vooral in verband wordt gebracht met de belangrijke en overheersende plaats die de *technologie* in onze samenleving inneemt en het tweede vraagstuk, verband houdend met de terugdringing van die kwetsbaarheid, is de menselijke *verantwoordelijkheid*.

Verwetenschappelijking leidt tot vertechnisering

In de discussie wordt niet met zoveel woorden aangegeven *waarom* de moderne techniek onze samenleving zo kwetsbaar maakt. Willen we over de verantwoordelijkheid inzake dat probleem goed kunnen spreken, zodat die verantwoordelijkheid niet maar een leeg woord blijft,

dr. ir. E. Schuurman (42) is hoogleraar in de Reformatorische Wijsbegeerte aan de TH's van Delft en Eindhoven; hij is wetenschappelijk hoofdmedewerker Cultuurfilosofie aan de VU. Hij promoveerde in 1972 op het proefschrift 'Techniek en Toekomst — Confrontatie met wijsgerige beschouwingen', uitg. Van Gorcum, Assen.

maar concrete inhoud krijgt, dan kunnen we niet om de vraag heen *hoe* het gekomen is dat de technische samenleving zo instabiel is geworden.

Een belangrijk aanknopingspunt is te vinden in de verbinding van de moderne natuurwetenschap met de techniek. Het karakter van die relatie wordt bovendien duidelijk wanneer daarbij het achterliggend motief ter sprake wordt gebracht.

In allerlei cultuurfilosofische beschouwingen komen we de constatering tegen dat onze cultuur een verwetenschappelijkte en vertechniseerde cultuur geworden is. Wat wordt daarmee precies bedoeld?

Allereerst geeft het woord "verwetenschappelijking" weer dat in de ontwikkeling van de westerse cultuur de wetenschap steeds meer *eigenmachtig* is geworden, dat wil zeggen dat de we-

De kwetsbaarheid van de technische samenleving

door dr. ir. E. Schuurman

tenschap steeds meer een zelfstandig leven is gaan leiden.

Het tweede dat daarmee samenhangt is, dat op die verzelfstandigde wetenschap steeds meer een beroep is gedaan als *beheersingsinstrument*. Vandaar dat de wetenschap in de ontwikkeling en vormgeving van de cultuur zoveel invloed heeft gekregen; vooral geldt dat de ontwikkeling van de industriële techniek. Via deze verwetenschappelijkte techniek heeft de verwetenschappelijking in de vorm van vertechnisering een stempel op onze cultuur gezet.

Het derde element van de verwetenschappelijking is dat de wetenschap als beheersingsinstrument in dienst genomen is door *economische en politieke machten*, waardoor een grootschalige en massale ontwikkeling op gang kon komen.

Het vierde gegeven van de verwetenschappelijking die uitloopt op de vertechnisering van de samenleving, is, dat economische en politieke machten gesteund werden en worden door het *blinde welvaartsdenken* van de grote massa.

Het zou binnen het kader van dit commentaar op de gevoerde discussie te ver voeren, indien we de geschetste ontwikkeling van de westerse cultuur verder zouden toelichten met gegevens uit de (geestes-)geschiedenis van de westerse cultuur. Wel is het voor het vervolg van het betoog van belang te onderstrepen, dat het proces van verwetenschappelijking en vertechnisering gepaard ging en gaat met het secularisatieproces. De pretentie van de eigenmachtigheid van de wetenschap rust ten diepste in de pretentie van de eigenmachtigheid van de mens. Deze pretentie is door middel van de ontwikkeling van de moderne filosofie in verbinding met de wetenschappen steeds meer aan invloed gaan winnen. Toen de resultaten van de moderne wetenschap en de techniek zichtbaar werden in de aantoonbare materiële vooruitgang, werd daarmee de secularisatie opnieuw versterkt, die als in een spiraalbeweging het verwetenschappelijkings- en het vertechniseringsproces weer op haar beurt versnelt.

Kwetsbaarheid

Vanuit de bovengenoemde ontwikkeling wordt duidelijk waarom de technische samenleving zo kwetsbaar is geworden. In het verwetenschappelijkingsproces zijn de eigenschappen van de (vak-)wetenschappelijke kennis tot cultuurkenmerken geworden. Dat behoeft toelichting.

Wetenschappelijke kennis is kennis van een ge-

reducerde werkelijkheid. Die reductie komt uit in de universaliteit, de algemeenheid en in de abstractheid van wetenschappelijke kennis; zij is namelijk als universele kennis slechts kennis van één aspect of functie van de werkelijkheid. Wanneer nu deze wetenschappelijke kennis als kennis van een gereduceerde werkelijkheid tot cultuurinstrument wordt, dan leidt dit proces daadwerkelijk tot *reductie* en uiteindelijk tot *destructie* van de werkelijkheid. Bovendien zorgen de machten en het welvaartsmaterialisme er voor dat deze ontwikkeling grootschalig plaats vindt en zeer dynamisch is. De relatie tussen wetenschap en techniek via het verwetenschappelijkingsproces maakt dat deze moderne techniek enerzijds gigantisch groot wordt, maar anderzijds ook zeer labiel. Daarin ligt de kwetsbaarheid van de moderne technische samenleving. De techniek is zelf een destructieve kracht, van binnenuit labiel en van buitenaf een gemakkelijke prooi van terroristische activiteiten.

Het destructieve karakter van de moderne techniek wordt vooral duidelijk in bijvoorbeeld het milieuprobleem. De blinde welvaartsgerichtheid kreeg in de ontwikkeling van de techniek zoveel invloed dat de weg waarlangs en de manier waarop het grote doel zou worden bereikt niet of nauwelijks aandacht kreeg. Daarom werd en wordt niet ingezien dat een verwetenschappelijkte techniek een reductie en tenslotte een destructie van de natuur met zich meebrengt. Hoewel men zo langzamerhand gaat inzien dat abstracte natuurwetenschappelijke kennis niet vereenzelvigd mag worden met de volheid en complexiteit van de natuur, gaat inmiddels de feitelijke destructie nog voor een groot deel onverminderd door.

Allerlei moderne technische ontwikkelingen maken vervolgens ook duidelijk hoe kwetsbaar de techniek zelf wordt, en daarin de samenleving die zich volledig van die techniek afhankelijk heeft gemaakt. Te denken valt aan bijvoorbeeld olieraffinaderijen, de ontwikkeling van kernenergie en de computertechniek.

Omdat de kwetsbaarheid van olieraffinaderijen voor zichzelf spreekt (denk aan Zuid-Afrika!) en van de ontwikkeling van kernenergie zo langzamerhand wel bekend is hoeveel onzekere factoren daarin nog een rol spelen waardoor ook deze techniek een kwetsbare is, wil ik alleen een toelichting geven op de kwetsbaarheid van de computertechniek.

De programmeur van computerprogramma's staat niet meer op zichzelf, hij moet met collega's samenwerken. Daarin schuilt van meetaf

De kwetsbaarheid van de technische samenleving

het gevaar dat men niet meer overziet wat het computerprogramma precies behelst en volgens welke criteria het programma is samengesteld. Voor gebruikers en zeker voor toekomstige gebruikers geldt, dat computerprogramma's niet meer overzichtelijk en doorzichtig zijn. Men móet zich er wel in vertrouwen aan overgeven. Daarin wordt de computertechniek gemakkelijk tot een bijna autonome macht. Er heeft een onoverzichtelijke opeenhoping van informatie plaats, die bovendien steeds meer gecentraliseerd gaat worden. Het schijnt dat informatiesystemen autonoom werken bij de selectie en interpretatie van relevante informatie, die nodig is voor het nemen van belangrijke beslissingen. Het gevolg is dat de mens zich t.a.v. deze beslissingen steeds minder of in het geheel niet meer kan *verantwoorden*. Dat is pas echte kwetsbaarheid!

Sommigen zijn van mening dat deze ongunstige ontwikkeling kan worden gekeerd, indien wij de politiek te hulp roepen en de democratie voldoende sterk maken. Het gevaar moet echter worden onderkend, dat de politiek wetenschappelijk-technische beslissingen kan nemen, waardoor een technocratische politiek ontstaat. Deze politiek kan zelfs uitgroeien tot een computerocratie. In een computerocratie, waarin regeermachines de wet voorschrijven, nog spreken van democratie is een *schijnvertoning*, omdat de democratie een veel te langzaam werkend terugkoppelingsmechanisme ter beschikking heeft, met andere woorden slechts langzaam kan reageren. Een vertechniseerde samenleving heeft een automatisch werkende feedback nodig. Deze spanning doet zich momenteel al voor tussen de departementen, die wél en het parlement dat niét de beschikking heeft over informatietechnieken. Het probleem van de verborgen elite en van de verhulde bedoelingen van die elitaire macht zal bij introductie van computertechnologie in samenhang met hooggeorganiseerde en gecentraliseerde contrôle dan ook eerder toedanafnemen. Terecht wordt er wel op gewezen dat de chips een wapen zijn tegen de groeiende centrale macht. Dat kan zelfs zo sterk worden dat de kwetsbaarheid van de samenleving zich als een keerzijde van groeiende computerocratie manifesteert in een computeranarchie.

De samenvattende conclusie kan zijn, dat een *onverantwoorde* verbinding van wetenschap en techniek, de moderne techniek enorm doet groeien, maar ook tegelijk kwetsbaar maakt en daarmee de samenleving, die zich van die techniek afhankelijk heeft gemaakt.

door dr. ir. Schuurman

Uitweg

Om alle misverstanden te voorkomen, maak ik nu graag een tussenopmerking. In het voorgaande zit, om de hoofdtendens zo duidelijk mogelijk te maken, een zekere overdrijving. Gelukkig is de ontwikkeling van de moderne techniek nog altijd veelzijdiger dan geschetst is. Ook zou men uit het voorgaande gemakkelijk een negatieve houding tegenover wetenschap en moderne techniek kunnen concluderen. Uit de rest van mijn betoog zal wel duidelijk worden dat men zich dan vergist. Tot nu toe heb ik duidelijk willen maken dat een onverantwoorde verbinding tussen wetenschap en techniek, waarin elke wetenschappelijke kennis wordt gedwongen te worden toegepast, een éénzijdige, logisch onverbiddelijke ontwikkeling op gang brengt. Die eenzijdigheid en het logisch onverbiddelijke van de ontwikkeling zorgen voor de grootste problemen. Die moeten dan ook ter discussie worden gesteld. Pas dan krijgen wetenschap en techniek in de ontwikkeling van de cultuur weer een zinvolle plaats. Het ligt voor de hand dat we dan vooral moeten spreken over de *inhoud* van de verantwoordelijkheid voor de technische ontwikkeling.

Zoals reeds gezegd, kan een doorbreking of ombuiging van de huidige technische ontwikkeling niet in de eerste plaats van de politiek verwacht worden. De oplossing van de problemen van de politiek verwachten, kan betekenen dat de politiek dan voor wetenschappers en ingenieurs als opium gaat fungeren. Dat kan niet anders dan tot teleurstellingen leiden. Politici kunnen bijvoorbeeld onmogelijk een oplossing vinden voor de radioactieve afvalstoffen van kerncentrales. Dat is een technisch probleem, waarvoor de ingenieurs een oplossing moeten zoeken. Dat is hun verantwoordelijkheid. Wel kan de politiek natuurlijk voorwaarden scheppen dat ze die verantwoordelijkheid ook daadwerkelijk dragen.

Meer dan eens is in het gevoerde gesprek aan de orde geweest dat de problemen van de moderne techniek ook weer met de moderne techniek kunnen worden opgelost. In dat verband is vooral naar de microelectronica verwezen. Alhoewel de betekenis van die nieuwe techniek niet moet worden onderschat, zou het verkeerd zijn de ongenueanceerde stelling bij te vallen, dat problemen van de techniek ook wel weer met de techniek zijn op te lossen. Deze stelling bijvoorbeeld toepassen op de geneeskunde maakt

De kwetsbaarheid van de technische samenleving

door dr. ir. E. Schuurman

duidelijk dat we dan in een verkeerde richting gaan. Voor een bepaalde ziekte gebruiken we geneesmiddelen, die echter ongunstige neveneffecten oproepen. Deze ongunstige neveneffecten kunnen we vervolgens weer met nieuwe medicijnen gaan bestrijden, enz. enz. Op den duur weet niemand meer welke ziekte nu oorspronkelijk bestreden moest worden. In het gesprek werd de problematiek van de flatbouw als voorbeeld even genoemd. Watertoevoer en liften kunnen in die flatbouw tot problemen leiden. Wanneer deze problemen technisch worden opgelost, gaat men juist ook omdat flatbouw sociaal gezien meer dan eens niet aanvaardbaar is, daarmee een verkeerde weg op. Beter is het dan terug te gaan naar het oorspronkelijk probleem en daarvoor een nieuwe oplossing te zoeken. Dat gebeurt bijvoorbeeld ook in de ontwikkeling van alternatieve of aangepaste technieken. Maar ook daarvoor moet een beroep op de verantwoordelijkheid en creativiteit van ingenieurs worden gedaan.

Verantwoordelijkheid

Spreeken over verantwoordelijkheid is gemakkelijker dan er ook echt inhoud aan geven. Wil "verantwoordelijkheid" niet als een toverwoord gaan functioneren, dan zullen we er inhoud aan hebben te geven binnen de concrete situatie van de moderne techniek.

Vergeleken met vroeger is het voor de mens moeilijker om in een verwetenschappelijkte en vertechniseerde cultuur verantwoordelijkheid te dragen. Dat komt, omdat de gevolgen van de moderne, wetenschappelijke techniek vaak onoverzichtelijk zijn, de gehele werkelijkheid betreffen en de cultuur stempelen. Bovendien versterken de gevolgen zich nog voortdurend in tijd en ruimte. Een extra moeilijkheid is, dat het gaat om bijna onomkeerbare, dynamische processen, waartegenover de mens zonder enige ervaring staat en in grote onzekerheid verkeert inzake het hanteren van of omgaan met de opgeroepen problemen en dreigingen.

Eenzijds is door de toegenomen macht van wetenschap en techniek de persoonlijke en maatschappelijke verantwoordelijkheid groter geworden, anderzijds is men voor de effectuering van die verantwoordelijkheid aan zeer sterke, wetenschappelijk-technische, economische, politieke en cultuur-geestelijke bindingen onderhevig. Wie zich daarbij realiseert dat we in toenemende mate te maken hebben met een in geestelijk

opzicht innerlijk verscheurde cultuur, waardoor er geen eenheid van visie meer is op de geschiedenis, de toekomst, de mens, de taak van de mens, enz., die beseft, dat, terwijl de cultuursituatie schreeuwt om een groter verantwoordelijkheidsbesef, we tegelijk te maken hebben met een *ethisch vacuüm*.

Wanneer wij desondanks toch alle nadruk willen leggen op het bevorderen en dragen van verantwoordelijkheid, kunnen daar gezien de feitelijke moeilijkheden op korte termijn geen al te grote wonderen van verwacht worden. Toch ligt in die verantwoordelijkheid de enige grond en hoop voor een zinvol perspectief voor de ontwikkeling van de technische maatschappij.

Het centraal stellen van de verantwoordelijkheid brengt met zich mee, dat de huidige vanzelfsprekendheid in de technische ontwikkeling wordt doorbroken en dat bij voorkomende problemen — vaak opgeroepen door de wetenschappelijke techniek zelf — de oplossing niet bij voorbaat met (eventueel nieuwe) wetenschap en techniek moet worden gezocht. Van verslaving aan wetenschappelijke theorieën en technische pretenties moeten we worden genezen. Een volgende stap is, dat we onze aandacht meer richten op het voorkomen van problemen. Van meetaf leeft dan het besef dat we altijd rekening hebben te houden met ongunstige neveneffecten.

Het zou een misverstand zijn te menen dat we daarbij afstand doen van de wetenschap. Neen, wetenschappelijke kennis moet worden bevrijd van de *dwang* om te worden toegepast, waardoor reductie en tenslotte destructie van de werkelijkheid optreedt. Wetenschappelijke kennis mag niet als de hoofdweg van het culturele handelen fungeren, wel als een *dienstbare* aanvoerweg. In het cultureel handelen behoren wij te beantwoorden aan de scheppings- en verlossingsorde, waarvan de samenvatting gegeven is in het dubbelgebod van de liefde. Deze normatieve orde, die ons ter verantwoordelijke uitwerking gegeven is, wijst een andere weg dan die van het overheersend machtsmotief in onze cultuur. De mens heeft als cultuurvormer wel macht, ook mag hij daarbij de wetenschap in dienst nemen, maar hij mag zichzelf daarin niet opsluiten. Dan ontwricht hij de cultuur en wordt zij uitermate kwetsbaar.

De *ontsluiting*, de meersporigheid van de cultuur en dus de gevarieerdheid en stabiliteit, worden bevorderd, wanneer respectievelijk aan de volgende normen wordt beantwoord: Allereerst behoort men in de wetenschappelijke techniek te voldoen aan de *culturele norm* van differentiatie

De kwetsbaarheid van de technische samenleving

door dr. ir. E. Schuurman

en integratie, van kleinschaligheid en grootschaligheid, van decentralisatie en centralisatie, van uniformiteit en pluriformiteit. Voor de techniek betekent dit altijd aangepaste techniek zijn, afhankelijk van gevarieerde natuur- en cultuursituatie.

De cultuurontsluiting wordt evenzeer bevorderd door aan de *in woorden uitgedrukte norm* van duidelijke informatie te gehoorzamen. Deze openheid staat op gespannen voet met de geheimhouding van vele moderne ontwikkelingen. Dan kan ook niet meer recht worden gedaan aan de *sociale norm*, de norm van de communicatie. Uitwerking van deze norm betekent dat allen die in hun verscheidenheid bij de technische ontwikkeling betrokken zijn hun verantwoordelijkheid moeten kunnen beleven.

Tot nu toe is de *economische norm* vaak alleen betrokken op het (industriële) productieproces. Dat heeft tot onderwaardering van de menselijke arbeid en tot milieuvervuiling op grote schaal geleid. Voluit aan de economische norm beantwoorden, betekent er rekening mee houden dat ook mens en natuur een eigen, specifieke economische waarde hebben, waaraan niet ongestraft voorbij kan worden gegaan. Wat dat betreft kunnen wij niet economisch genoeg zijn! De ontsluiting van de cultuur wordt ook bevorderd door te beantwoorden aan de *norm van de harmonie*. Ook deze norm moet alzijdig worden uitgewerkt in de relatie van mensen, cultuur en natuur en dat natuurlijk allemaal op basis van de eerder genoemde normen en in het licht van de nog volgende normen. Vooral in het licht van de politieke uitwerking van de *rechtsnorm*. Daarmee wordt bevorderd dat aan alles, zowel mens, cultuur als natuur in hun rijke verscheidenheid recht wordt gedaan en verzet tegen elk onrecht wordt geboden. En dat is weer mogelijk door de norm van de liefde, de *ethische norm*, te gehoorzamen; liefde tot de vele naasten en zorg voor de vele 'natuurlijke' medeschepselen. Wanneer wij echter de liefde ontsluiten in een liefde tot wetenschap en techniek alleen, zullen wetenschappers en ingenieurs, zonder het zelf overigens te willen, gemakkelijk in handen vallen van hen die wetenschap in dienst van egoïstische motieven willen gebruiken of zelfs misbruiken voor kwade praktijken.

Verantwoordingsplicht en recht van beroep

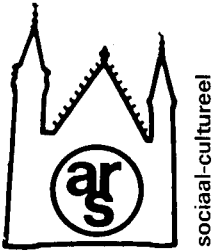
Wanneer men in wetenschap en techniek weer oog krijgt voor de bovengenoemde normen,

groeit het verantwoordelijkheidsbesef en neemt de creativiteit toe en dan zullen nieuwe wegen worden bewandeld, nieuwe cultuurwegen waarop de kwetsbaarheid afneemt en de stabiliteit toeneemt.

In het begin van dit commentaar heb ik gezegd dat verwetenschappelijking en vertechnisering innerlijk verbonden zijn met het proces van de secularisatie. Het geschêteste perspectief staat haaks op die secularisatie. Het is namelijk het perspectief van cultuurroeping en cultuurbesef, waarin het *dienen in verantwoordelijkheid* centraal staat en als zodanig is dit perspectief van een heilvolle, levenschenkende ontplooiing, het perspectief van de zin van de schepping als het Koninkrijk van God, het perspectief van gerechtigheid. Het beantwoorden aan deze *geloofsnorm* verzet zich tegen elke pretentie om met wetenschap en techniek het verloren paradijs te herwinnen. Het kunstmatig paradijs van wetenschap en techniek blijkt een surrogaatoplossing te zijn, een heilloze, levenrovende ontwikkeling.

Tot slot in dit verband een laatste opmerking en suggestie. Vanwege de dreigingen en gevaren van wetenschap en techniek wordt wel eens gepleit voor een *beroepseed* voor wetenschappers en ingenieurs. De intentie van een dergelijke suggestie moet positief worden gewaardeerd. Alleen zal het in het licht van de gecompliceerdheid van de verantwoordelijkheid, waarvan we boven een ruwe schets gaven, niet gemakkelijk zijn die eed in een eenvoudige regel vast te leggen. Wel verdient het overweging om via de politiek zodanige wettelijke kaders te scheppen dat wetenschappers en ingenieurs een *verantwoordingsplicht* wordt opgelegd. Daarbij zouden de eerder genoemde normen als referentiepunten moeten functioneren. De andere kant van een dergelijke politieke ontwikkeling zou moeten zijn, dat wetenschappers en ingenieurs ook wettelijk het *beroepsrecht* wordt toegekend. Van dat recht zou zonder enige schade gebruik gemaakt kunnen worden, wanneer zij in situaties terecht komen, die hun verantwoordelijkheid in de knel zouden kunnen brengen of hun geweten geweld zouden kunnen aandoen.

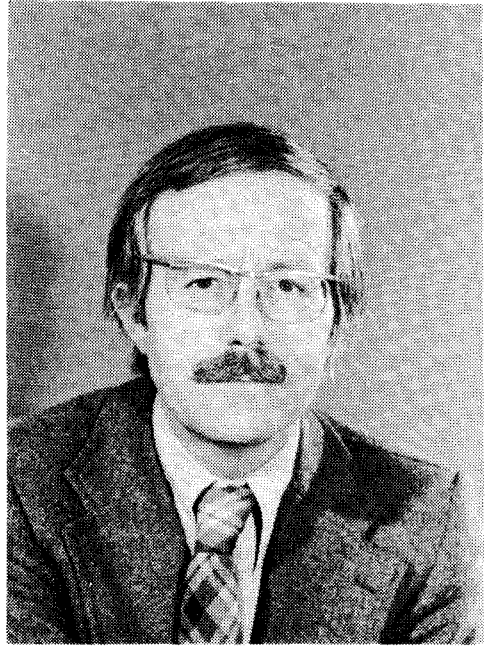
Verhoogde verantwoordelijkheidsbesef en groeiende creativiteit, samen met de verantwoordingsplicht en het recht van beroep — waarvoor politieke actie nodig is —, bieden mogelijkheden om andere wegen met wetenschap en techniek te gaan. Daarin ligt de beste garantie van het inperken en terugdringen van de huidige kwetsbaarheid.

sociaal-cultureel

Televisie-Overvloed?*

mr. J. F. van Maanen

Mr. J. F. van Maanen (geb. 1932) is programmameider van de NCRV-televisie. Sinds 1951 was hij journalist, o.m. bij Trouw. In 1967 werd hij hoofd radio/tv-actualiteiten bij de NCRV, en in 1972 programmameider.

Een eindeloze overvloed aan televisie-programma's wordt de Nederlandse kijkers voor de nabije toekomst voorspeld:

Satellieten, als immens hoge televisiezenders, zullen ons meer programma's uit het buitenland brengen.

De televisie-kabel kan, technisch gezien, op tientallen kanalen tegelijk aan één stuk door televisie uitzenden.

De kijker kan ook nog door een kiesschijf-systeem verbonden worden met televisie-zenders en kabel-bronnen, zodat hij, naast wat toch al wordt uitgezonden, nog apart voor zichzelf programma's kan kiezen.

En dat is niet alles: met de steeds meer voor massa-consumptie geschikt gemaakte videocassette en -beeldplaat kan de kijker, als hij de nodige afspeler-apparaatuur heeft aangeschaft, de overvloed thuis nog verder naar behoefte aanvullen. Platen en banden zijn dan overal te koop. Bovendien hoeft hij niet bang te zijn, dat het belangrijkste wereldnieuws op de televisie zijn neus voorbijgaat, als hij het journaal niet ziet. Met het systeem teletekst — een pagina letters in beeld — komt hij, ook als hij zich met een door één van de zenders uitgezonden speelfilm amuseert, onmiddellijk van de laatste ontwikkelingen op de hoogte: als er groot nieuws is verschijnen er meteen enkele regels tekst door het programma heen dat hij heeft opstaan.

Of de voorspellingen van de beeld-overvloed zullen uitkomen? Naar onze mening wordt hiervan wel eens te gemakkelijk uitgegaan. Voor een deel gaat het namelijk om een luxe-ontwikkeling in de welvaartsstaat.

Het kan best zijn, dat veel van wat nu wordt voorspeld, nooit op grote schaal van de grond komt.

Eenvoudig aangezien de mensen er het geld niet meer voor over zullen hebben in een tijd van afnemende welvaart.

Ook kan het zijn, dat de mensen zo uitgekeken raken op de beeld-overvloed, dat de belangstelling afneemt en het aanbod wordt ingekrompen. Het is bijv. niet aannemelijk, dat er genoeg interessant aanbod zal zijn voor verspreiding van beeld-programma's op zo grote schaal. Er is nu

* Mijn hartelijke dank aan de collega's H. M. Veenendaal en H. J. Hemink voor het gebruik dat ik mocht maken van door hen gemaakte inventarisaties en definities — j.f.v.m.

Televisie-Overvloed?

al vaak gebrek aan goede ideeën, niet omdat de televisie lui is of vergrijsd, maar aangezien het aantal formules en variaties, ook op drama-gebied, nu eenmaal menselijk beperkt is.

Zinvol of zinloos

Op dit ogenblik wordt ons echter van alle kant de overvloed nog voorspeld. De openbare discussie over de komende ontwikkeling, bijvoorbeeld of die nu zinvol is of zinloos, levert niet veel duidelijkheid.

In de eerste plaats al niet vermoedelijk, aangezien geen discussiant zal menen, dat zijn bijdrage iets zal veranderen aan wat komt. Al de gemeente nieuwigheden zijn produkten van de innovatiedrang of -dwang van de grote internationale industrieën. Die moeten dit alles maken om te kunnen groeien of in elk geval voortbestaan. En zij zijn vol vertrouwen, dat zij ook ons verlangen naar hun nieuwe produkten zullen kunnen gaande maken.

De discussie komt ook niet ver, aangezien zij meteen begint als belangenstrijd. Sommige politici zeggen blij te zijn met al het nieuws, maar leggen ons niet duidelijk uit waarom. Zij zien krachtige nieuwe ontwikkelingen en willen misschien met hun enthousiasme hierover hun eigen vitaliteit bewijzen. Anderen zien de huidige organisatie van de wereld der massa-communicatiemiddelen in Nederland, waarmee zij zijn verbonden, bedreigd en doen meteen afwerend tegen wat er aankomt.

Weer anderen zien het door hen gehate Nederlandse omroepbestel eindelijk verdwijnen, overspoeld als het zou worden door de massa televisieprogramma's die van elders komt.

In dit artikel proberen wij, door een analyse van de technische noviteiten en de er mee verband houdende maatschappelijke krachten, onze kijk te ontwikkelen tot een hopelijk meer gefundeerde visie, ook op de politieke aspecten.

Eerst een summier overzicht van de uitvindingen, waarmee we te maken hebben. Op het gebied van de distributiesystemen zijn dat:

SATELLIETEN, die, zoals bekend, al sinds de vijftiger jaren door de ruimte gaan. Ze worden reeds jarenlang gebruikt voor overbrenging van televisienieuws en televisie-uitzendingen, zoals de wereldkampioenschappen voetbal 1978 in Argentinië van het ene grondstation naar het andere. Nieuw is echter, dat ze als televisiezen-

door mr. J. F. van Maanen

ders-op-grote-hoogte zullen worden gebruikt voor een directe ontvangst. De beelden gaan van de satelliet meteen naar de privé-ontvangers thuis.

Ook Europa zal die zenders krijgen. Op een internationale conferentie in Genève is in 1977 bepaald, dat de satellieten in groepen zullen functioneren, corresponderend met bepaalde groepen landen.

Nederland zit met België, Frankrijk, Luxemburg, West-Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk en Italië in zo'n groep. Deze landen krijgen samen veertig satelliet-tv-kanalen. Elk land kreeg er daarvan vijf. Afgesproken is, dat elk land zijn signaalbundel zoveel mogelijk zal beperken tot het eigen territorium en er een ander land zo min mogelijk mee zal lastigvallen. De ellipsvormige bundel zal echter in de praktijk een eind over de grenzen komen. De zenders van Duitsland, België en (ten dele) Luxemburg en Frankrijk zullen hier te ontvangen zijn.

Overigens niet zo'n grote verandering, want die zenders zijn nu in grensgebieden, met versterker-installatie of via kabel ook al te krijgen. De ontvangst van de satelliet leek voor een particulier tot voor kort tamelijk duur en bewerkelijk. Er zou een schotel-antenne voor nodig zijn en die zou het bij de minste richtingafwijking niet meer doen.

Inmiddels schijnt echter een veel eenvoudiger antenne te zijn uitgevonden. Particulieren kunnen die goedkoop aanschaffen en ergens ophangen. Zo kan iedereen thuis de satelliet ontvangen. Met een versterker zal men Frankrijk en wellicht ook Zwitserland en Oostenrijk op zijn scherm kunnen krijgen.

Wat de Europese satellieten ons zullen doorgeven zal, zoals gemeld, in eerste instantie niet zoveel verschillen van wat wij nu kunnen ontvangen. Wellicht komen er op den duur ook intercontinentale verbindingen.

In het midden van de jaren tachtig zouden wij via de satelliet een Luxemburgse commerciële zender kunnen ontvangen.

Voor ons vlakke land heeft de satelliet voor verspreiding van de Nederlandse programma's niet veel betekenis. Een meer uitgestrekt en bergachtig land als de Bondsrepubliek — nu bezet met vele honderden dure tv-zenders en hulpzenders — zou er meer economisch mee kunnen werken dan met het huidige conventionele aardse systeem.

KABEL-TELEVISIE brengt de mogelijkheid van

Televisie-Overvloed?

door mr. J. F. van Maanen

echte overvloed. Met name de nu in ontwikkeling zijnde glasvezelkabel kan een vrijwel onbeperkt aantal televisiekkanalen tegelijk laten werken. De kabel als verlengstuk van de satelliet noemden wij hierboven.

't Belangrijkst is, wie de kabel voedt en aan welke regels hij is gebonden.

Vooruitlopend op ons verder betoog hier vast de stelling, dat particuliere exploitatie, d.w.z. commerciële exploitatie, o.i. moet worden uitgesloten. Dit zou het begin kunnen zijn van een totaal commercieel tv-bestel, nauwelijks in de hand te houden, leidend tot een systeem, dat Amerika ons als afschrikwekkend voorhoudt. De PTT zou via Casema en Nozema het kabelnet onder zijn hoede moeten houden/nemen. Over de programmatische kant straks meer.

KIES-TELEVISIE houdt in dat de particuliere kijker met een kiessysteem, via de kabel of draadloos naar de zender, bepaalde programma's kan bestellen speciaal op zijn toestel en daarvoor per stuk betaalt.

VIDEO-BAND EN LANGSPEELPLAAT kunnen massa-verspreiding krijgen, als de afspeler-apparatuur internationaal verder is gestandaardiseerd. Dan kunnen de consumenten die op grote schaal aanschaffen en vervolgens overal de gewenste banden en platen kopen of lenen. Een gewoon marktsysteem distribueert hier de media-inhouden.

Verwacht wordt dat beeldplaten op den duur goedkoper te produceren zijn dan beeldbanden en de overhand zullen krijgen. De platen en de afspeler-apparatuur zullen over een jaar of twee in de winkel liggen.

De videoband zal meer worden gebruikt voor het zelf opnemen van programma's voor eigen gebruik, die door de openbare zender en de kabel zullen worden aangeleverd.

Media-inhouden

Bij de nieuwe distributie-middelen komen de nieuwe media-inhouden:

TELETEKST, net als proef gestart in Nederland, is een televisiebeeld van stilstaande letters en eenvoudige grafische voorstellingen, zonder geluid.

Het systeem is in Nederland van het begin af aan gezien als een omroepzaak. Een centrale redactie maakt de scherm-pagina's van maximaal 24 regels tekst met elk 40 lettertekens, in maximaal zes kleuren plus wit. Weerberichten, beurskoersen, nieuws, agenda's, alle mogelijke gegevens kunnen op de pagina's.

De consument kan ze door een speciale uitbreiding van het klassieke tv-toestel, later zeker in elk toestel aanwezig, ontvangen. Hij bestelt ze met een kiessysteem. Hij heeft een catalogus van alle soorten aangeboden pagina's of kiest eerst die catalogus in beeld om vervolgens verder te bestellen. Ondertiteling van films via teletekst is mogelijk, idem ondertiteling van sprekers in beeld.

Vanuit de centrale redactie kan men ook laatste nieuws inprikken in lopende uitzendingen via de openbare zenders.

VIEWDATA is evenals teletekst stilstaande informatie van letters of tekeningen zonder geluid. Het is evenals teletekst gebonden aan maximaal 24 regels van 40 lettertekens.

Anders dan teletekst wordt viewdata getransporteerd via het telefoonnet. Er is hier een beperkt tweerichtingsstelsel: men kan gedetailleerde informatie voor individuele raadpleging kiezen. Teletekst kan met maximaal honderd pagina's in de lucht zijn, viewdata biedt aansluiting op een informatie-bank met een onbeperkte voorraad aan gegevens, via de telefoonkabel op elk moment op te roepen. (Teletekst is er alleen als de tv-zenders in de lucht zijn.) Viewdata staat los van en kan niet gekoppeld aan een televisieprogramma.

De uitgevers zien viewdata als hun terrein, hetgeen in Nederland door de omroep niet in die zin is weersproken, dat hij het exclusief als zijn gebied ziet.

Wellicht komt er in de toekomst een exclusief viewdata-systeem voor bepaalde groepen gebruikers plus een openbaar systeem via de PTT. Een vérgaande ontwikkeling van viewdata — zó bijvoorbeeld, dat men thuis ook afdrucken van de pagina's zou kunnen maken via zijn toestel — zou de positie van de gedrukte media kunnen veranderen, vooral als de reclame-inkomsten zich ten gunste van viewdata zouden ontwikkelen.

Uit de opsomming hierboven blijkt, dat ons een overvloed van elektronisch overgebrachte bewegende beelden-plus-geluid te wachten staat, aangevuld met een onuitputtelijke hoeveelheid pagina's tekst. Een opzienbarende ontwikkeling, al is zij uit enkele gezichtspunten gezien niet helemaal nieuw.

In de eerste plaats is nl. het meeste wat nu rond het televisietoestel gebeurt met de radio al lang achter de rug. Op het radio-toestel kan men al lang tientallen zenders ontvangen en grammofoonplaat en geluidsband met afspeler-apparatuur zijn massaal verspreid. Deze evolutie heeft

Televisie-Overvloed?

door mr. J. F. van Maanen

zich zonder veel opzien ontplooid. Veel oriëntatie kan zij ons echter voor de beeldontwikkeling niet bieden.

Deze laatste is veel indringender, eist de totale kijkende mens meer op en biedt de commercie veel spectaculairder mogelijkheden. De internationale verstrengeling is groter, aangezien programma's in vreemde talen door bijv. ondertiteling geheel uitwisselbaar zijn. Het hele proces raakt de grootste aandachts- en vermaaksindustrie van deze tijd, die de wereld omklemt en voor de mensen de belangrijkste vrije tijdsbesteding is, waarvan bovendien de invloed niet werkelijk te meten valt. En dit geeft onzekerheid. In de tweede plaats zijn er grote landen, als de Verenigde Staten, waar men nu al uit vele televisiekanalen kan kiezen. Die kant gaan wij meer op.

Overigens hebben de Amerikanen kennelijk aan al die keus op televisie niet genoeg. De ontwikkeling van de beeldplaat voor thuis begint daar. Er is geen einde aan het vele kijken. Wie echter, als buitenstaander uit een ander werelddeel, de resultaten van de overheersing der commercie op de Amerikaanse televisie ziet benijdt de Amerikanen in het algemeen niet om hun systeem. De invoering van zo'n systeem hier lokt niet erg aan. En het zou juist met de nieuwe beeld-evolutie hier binnen kunnen komen.

Alleen al de gedachte, dat wij moeten opletten om zo'n commercieel systeem hier niet binnen te krijgen, wettigt een goed nadenken over wat eraan komt.

Maar ook zet de komende, feitelijk ongevraagde, beeld-vloedgolf ons weer aan het denken over het nut van dit alles en over de gevolgen ervan.

Er is een duidelijke actuele aanleiding, al met al, om te trachten het terrein eens verder te bezien.

Factoren

Ettelijke maatschappelijke factoren en groepen hebben met de beeldevolutie te maken, onder meer:

- I De industrie, de commercie
- II Het publiek, de consumenten
- III Het omroepbestel
- IV De overheid, de politiek.

Aan de hand van deze vier ongelijksoortige grootheden, die echter elk weer andere aspecten van het probleem accentueren, willen wij een overzicht maken van wat er komt. Al doen de kunnen we misschien een zekere visie op het probleem krijgen en ook een aantal conclusies formuleren.

I De industrie, de commercie

De televisie is in Nederland ingevoerd onder aanvoering van de elektronische industrie. Deze moet, als alle particuliere ondernemingen, zorgen voor winst, groei en continuïteit van het eigen bedrijf. Deze doeleinden dwingen tot een voortdurend proces van innovatie, het ontwikkelen en afzetten van nieuwe produkten.

Een interessant en duidelijk overzicht van de krachten, die bij de invoering van de (kleuren-) televisie in Nederland een rol hebben gespeeld vindt men in het boek "*Beheersing van technologische vernieuwing*", door dr. W. J. de Gooijer (Alphen aan den Rijn 1976). Het is moeilijk voor de overheid om greep te krijgen op dit innovatieproces, hoe duidelijk ook het besef groeit, dat innovatie-activiteiten niet per definitie alleen maar voordelig zijn voor de samenleving, zo blijkt uit het boek van De Gooijer, aan de hand van zijn voorbeeld de televisie.

Ook bij de hier boven opgesomde nieuwe dingen gaat het voor een groot deel om industriële noviteiten of het voor de hand liggende vervolg ervan, namelijk van de televisie als basis-uitvinding.

Het ziet er niet naar uit, dat de overheid hier werkelijk de mogelijkheid heeft gehad om te zeggen: dit gaat door of niet door. In theorie misschien wel, maar in de praktijk niet.

Het internationaal verstrengelde technologische vernieuwingsproces op dit gebied is een macht, die dwingt om mee te gaan.

Destijds, bij het begin van de televisie, was er nog een overzichtelijke kwestie: tv invoeren of niet.

Het vervolg, waarmee we nu hebben te maken, is van alle kanten haast ongemerkt komen aansluipen. De kabel kwam er o.m. voor een betere ontvangst en om antenne-bossen tegen te gaan. De satelliet als tv-zender begon met incidenteel gebruik voor het nieuws. De video-band ontstond buiten de sfeer van de massale verspreiding. Het duurde nogal enige jaren, voordat hij dragelijk werkte. De beeldplaat is weer het vervolg.

Op dit ogenblik tellen wij alle nieuwe mogelijkheden bij elkaar op en komen tot de conclusie, dat het misschien wel wat veel is en niet erg nodig.

En ook met teletekst en view-data kunnen of mogen we blijkbaar niet achterblijven.

Wel zijn er dus enige regels ontwikkeld over het bereik van satelliet-tv-zenders en komen er

Televisie-Overvloed?

nauwkeuriger voorschriften voor het kabel-wetzen, maar de dingen zelf gaan werken.

Ook de stereo-televisie en de beeld-telefoon, die nu in aanmaak zijn, zullen wij wel op deze manier gepresenteerd krijgen.

Het paal en perk stellen aan dergelijke processen (en met welke middelen?) schijnt verder weg dan ooit in een tijd, waarin beperkingen van deze technische vernieuwingen werkgelegenheid en welvaart verder zouden bedreigen.

Hoe het verder zal gaan bij afnemende welvaart is moeilijk te voorzien. Misschien zal het publiek toch niet hard gaan lopen op de beeldplaat-apparatuur. Of zal de overheid meer greep krijgen op het industriële-innovatie-proces.

Ook kunnen de gedachten van de Club van Rome meer praktische realiteit gaan worden voor een breed publiek. Als niet nuttig ervaren nieuwe producten krijgen dan meer tegenwerking.

Echter: hoe kan men aantonen, of de nieuwe uitvindingen nuttig zijn of niet? Met spuitbussen is dat eenvoudiger!

Hoe dan ook, het lijkt een voorlopig niet aantastbaar gegeven, dat de industrie dóór-uitvindt rond het televisie-toestel en dat de samenleving dit gaat slikken.

Over de mogelijke invloed van de particuliere ondernemingen op de distributie-systemen straks meer.

Hier nog iets over de commercie en de media-inhouden.

Zijn nl. video-band en beeldplaat resultaat van het voortdurende proces van uitvinden in de industrie, vervolgens gaan ook commerciële ondernemingen, met de plaat, voor het eerst massaal beeldprogramma's verspreiden onder de consumenten.

Enthousiast

Onze instelling tegenover de particuliere onderneming en het winststreven is positief. Alleen heeft het verhandelen van geestelijke producten, die een massa-omzet moeten bereiken, negatieve kanten. Story en Privé zijn een commercieel succes, maar verder . . . ?

Een grote Nederlandse uitgever, die zijn activiteiten voortdurend uitbreidt in de wereld van film en televisie, stuurde ons een tijdlang na zijn vele grote zakenreizen, enthousiast knipsels over de veelbelovende ontwikkeling van video-band en beeldplaat.

Wie zelf wat minder in deze vernieuwingsdwang

door mr. J. F. van Maanen

zit en leest wat er allemaal wordt aangekondigd, krijgt toch zijn vragen. Over het punt, of er behoefte aan de nieuwigheden bestaat wordt nl. niet gesproken en eigenlijk ook niet over de programma-inhoud van de komende stroom beeldplaten.

Oude speelfilms en film- en televisie-series schijnen als eerste in aanmerking te komen, plus andere, eerder uitgezonden televisie-programma's. Het is mogelijk, dat beeldplaten in kleine oplage met nuttige informatie, instructie, cursussen of kunst-uitingen van niveau straks verwelkomd kunnen worden.

De video-banden, die nu op de markt komen schijnen echter voor een niet onbelangrijk deel porno te bevatten, aangezien dit het best verkoopbaar wordt geacht.

Als het winst-motief het enige is bij de grote beeldplaat-uitgeverijen kan men op zijn best Story en Privé verwachten op de plaat (voor de kijker betrekkelijk onschuldige onzin), maar misschien ook op zijn slechtst geweld, porno: relaties en mensen vernietigende programma's, die mensen eenzaam thuis onbeperkt kunnen ondergaan.

II Het publiek, de consumenten

Uit jarenlang onderzoek blijkt, dat televisie door de mensen in de eerste plaats wordt gebruikt tot verstrooiing en vermaak. De Nederlandse televisie gebruikt een groter deel van zijn zendtijd voor informatie, dan de kijker deel van zijn kijktijd. Voor verstrooiing geldt het omgekeerde: Het Nederlandse publiek besteedt er een veel groter deel van zijn kijktijd aan dan de televisie deel van zijn zendtijd.

Het publiek lijkt zo nog oppervlakkiger dan de televisie.

Enige voorzichtigheid bij een oordeel hierover lijkt nuttig. Het zou kunnen zijn, dat de Nederlandse televisie zich onvoldoende heeft ontwikkeld in het brengen van informatie op een voor de televisie geschikte manier. In de Verenigde Staten schijnen op dit ogenblik juist de grote nieuws-programma's bijzonder veel belangstelling te ondervinden.

Maar ook met deze en andere nuances blijft toch de indruk, dat de publieke druk op de televisie om meer verstrooiing te bieden bepaald aanwezig is: een druk om oppervlakkiger te worden. Ook dit punt moet nog wat genuanceerd. Het gaat nl. om de druk van de grotere meerderheid van het kijkend publiek. De zwaarste kijkers hierin zijn de mensen met de minste opleiding en de

Televisie-Overvloed?

door dr. J. F. van Maanen

bejaarden — praktisch de maatschappelijk minst geëngageerden. Zij bepalen in belangrijke mate de richting van deze publieke kracht. Andere groepen sluiten zich bij dit patroon aan. Kleine groepen zouden anders willen. Mensen met een hogere opleiding en in het algemeen meer interesse in informatie, kijken het minst, weten zich anders bezig te houden.

Hoe dan ook: er is een publieke druk op televisie in de richting van meer verstrooiing en meer oppervlakkigheid. Laten wij dit punt voor de voortgang van het betoog onthouden.

Tussendoor nog twee aantekeningen.

1. Het geven van verstrooiing door de televisie zien wij wel als een nuttige sociale bezigheid. Een overmaat, nauwelijks ruimte meer voor wat anders, kan echter bezwaarlijk als een goede tijdsbesteding gelden.

2. Soms leest men nog wel eens de suggestie, dat de *televisie* de mensen oppervlakkig maakt. In het PvdA-rapport menen we te lezen (in de inleiding) de gedachte, dat het *winststreven* massificatie en vervlakking met zich meebrengt. Zo eenvoudig is de toestand niet.

Mensen met een geringe opleiding en weinig maatschappelijke kansen hebben eerder een oppervlakkige belangstelling. Zij hebben geen belang bij — en dus belangstelling vóór — informatie over een samenleving, die hen er enigszins buiten houdt, hun geen perspectief biedt.

Kijkgedrag

Kijkgedrag is de resultante van vele maatschappelijke krachten, positieve en negatieve. Positieve als maatschappelijk engagement, belangstelling voor vernieuwing en behoefte aan een zekere verstrooiing.

Negatieve als geen raad weten met je tijd, geen meeleven met andere mensen door eigen welvaart, vluchten voor spanning op het werk of voor angst over de politieke toestand in de wereld.

Een toekomstige beeld-overvloed kan veel mensen, die dan eindeloos gaan kijken, meer dan ooit de kans ontnemen om nog eens een andere kant op te kijken of te gaan. Vooral degenen, die de minste maatschappelijke kansen hebben worden zo meer dan ooit vastgepind op hun situatie. Er zou zelfs een zekere erfelijkheid kunnen ontstaan. Men zit nog meer voor zijn tv, ouders spreken nog minder met hun kinderen en die worden zo geconditioneerd in dezelfde richting.

Wat het winststreven betreft, genoemd in het PvdA-rapport "Van schaarste tot overvloed", dit *maakt gebruik* van de massificatie en vervlakking. Dat zou bij gebrek aan tegenkrachten, kunnen leiden tot een overmaat aan producten voor het tv-toestel, producten, waarbij het winstmotief de maatstaf is.

Zijn er verder, naast alle aangename kanten van de televisie, als een — hopelijk niet onmatige — hoeveelheid verstrooiing, interessante informatie e.d., met het oog op de kijkers nog meer vraagtekens, die door de nieuwe ontwikkelingen worden versterkt?

Een duidelijk vraagteken is de invloed van televisie. Deze invloed zou door de aanstaande overvloed van programma-producten kunnen worden versterkt.

Zou een stortvloed van films, die altijd over drama's gaan en vaak een oplossing met geweld bieden invloed hebben op de zware kijkers? En zou een continue stroom van slecht nieuws in beeld uit de hele wereld de mensen niet depressiveren?

De invloed is wetenschappelijk moeilijk te meten. Hij zou te verwaarlozen kunnen zijn, maar hij zou ook *immens* kunnen zijn.

In een artikel van George Gerbner "Televisions influence on values and behavior" (Tijdschrift massa-communicatie jg. VII no. 6, dec. 1979) lezen wij een onderzoek over het verschil in houding en gedrag tussen zware en lichte televisiekijkers in de Verenigde Staten.

Kinderen, die veel televisie kijken bleken veel wantrouwender te staan tegenover andere mensen. Zij voelden zich veel meer bedreigd. Ook bij volwassenen was dit het geval, hoewel in iets mindere mate. Jongelui onder de dertig, die veel tv keken hadden veel meer dan anderen de verwachting, dat de VS binnen tien jaar in een oorlog verwickeld zouden raken. Veel meer zware kijkers naar politie en misdaadfilms kochten een hond om zich te beschermen dan lichte kijkers deden. Ook deden zware kijkers vaker nieuwe sloten op de deuren of hielden een schietwapen aan om zich te beschermen.

Een dergelijk onderzoek wijst inderdaad op een *immense* invloed van tv op zware kijkers, vooral kinderen. De televisie maakt deze mensen wantrouwender, somber, angstig.

Het pessimisme in Nederland bij jongelui van het voortgezet onderwijs over het vinden van een baan, zoals men dat in brede kring aantreft, is misschien wel mede in het leven geroepen door onze televisie, die het voornamelijk heeft

Televisie-Overvloed?

door mr. J. F. van Maanen

over de mensen, die geen werk hebben (inderdaad een ernstig probleem), en weinig over de veel grotere groep die wél werk heeft.

III Het Nederlandse omroepbestel

Hoe zal de opkomst van de nieuwe technieken uitwerken op het Nederlandse omroepbestel?

De aanvoer van programma's via satelliet, kabel, beeldplaat e.d. betekent concurrentie.

Deze concurrentie is niet helemaal nieuw, want de meeste kijkers kunnen nu ook al buitenlandse zenders ontvangen. Maar zij wordt wel groter.

Voor paniecreacties als het meteen aanmerkelijk uitbreiden van zendtijd zien wij geen aanleiding. De grootste aanval zal wel komen van verstrooiende programma's uit andere bron. Moet de Nederlandse televisie, die nu met nog meer eigen of gekochte verstrooiende programma's gaan bestrijden? Wie wint daarbij?

Enkele concrete aanvallen op onze omroeporganisatie kan men zich voorstellen:

1. Reclame-inkomsten gaan naar buitenlandse commerciële stations, die ook voor Nederland uitzenden via satelliet en — als dit mogelijk zou zijn — kabel. De Nederlandse omroep derft inkomsten. De commerciële stations krijgen bovendien zoveel geld, dat ze ook alle talent bij de Nederlandse omroep kunnen weggopen.

Hetzelfde geldt ten aanzien van de beeldplaat-industrie.

2. De Nederlandse kijkers krijgen een overvloed van programma's uit zoveel kabel-kanalen, via platen etc., dat de eigen omroep op de achtergrond raakt. De affiniteit ermee verdwijnt en daarmee de steun voor Nederlandse omroeporganisaties.

3. Amerikaanse televisie-series en films komen niet meer beschikbaar voor uitzending door Nederlandse zendgemachtigden. Ze gaan via de satelliet of op de plaat. Aangezien de budgetten van de Nederlandse zendgemachtigden de laatste jaren relatief niet met de kostenstijgingen zijn meegegroeid hebben ze meer goedkopere buitenlandse films moeten kopen. Als dit niet meer mogelijk is ontstaan er problemen.

Dergelijke nadelige ontwikkelingen voor het Nederlandse omroepbestel, in allerlei verdere variaties, zijn denkbaar.

Wij vragen ons echter af, of een omroep, die werkelijk een grote godsdienstige of ideologisch gerichte groep duidelijk vertegenwoordigt in zijn programma's, gevaar moet duchten van dergelijke nieuwe verschijnselen.

De sterke kant van het Nederlandse omroepbestel is de vertegenwoordiging erin van brede ideëel gelijkgerichte bevolkingsgroepen. Die kant kan ook de zwakste worden, want als deze groepen gaan afvlakken en in gedrag en smaak op elkaar gaan lijken verloopt de basisstructuur van het bestel.

Het valt niet te ontkennen, dat er de laatste decennia een vervlakkingsproces is ingezet.

De nieuwe omroepen TROS en VOO vertegenwoordigen wel degelijk nieuwe stromingen, namelijk van hen, die van de televisie vermaak willen in de eerste plaats en haar niet mee willen zien functioneren vanuit het geloof of met maatschappelijk-politieke visie. Verbindingen met commerciële factoren van grote omzet en succes liggen hier voor de hand.

De hele Nederlandse televisie is hier o.i. niet beter van geworden. De andere omroepen zijn, geschrokken van het succes van deze "nieuwe school", met gelijke middelen gaan concurreren. Wij zien echter de laatste jaren een begin van omkeer. Omroepen keren terug tot hun originele uitgangspunt en proberen dit meer in de programma's te verwerken.

Een zekere begunstiging van wat het PvdA-rapport noemt de cultuur-politieke uitgangspunten van het bestel en van de omroepen, die dit ook in deze tijd trachten te verwerken zou onderdeel kunnen zijn van een geprofileerde mediapolitiek.

Er is met name in de dagblad-journalistiek veel geklaag over ons tegenwoordige omroepbestel. Wie er positieve kanten aan ziet telt kennelijk niet erg mee.

Commercie

Aan het slot van de paragraaf over de omroep nog enkele kanttekeningen over commercie.

Ook bij betrekkelijke insiders worden allerlei begrippen als merchandising, sponsoring e.d. door elkaar en onnauwkeurig gebruikt. Ter oriëntatie van onze lezers willen wij de begrippen omschrijven.

Reclame-inkomsten gaan bij de Nederlandse omroep via de STER. Uitbreiding van de reclame, mits in duidelijke blokken op vaste punten, d.w.z. bij vaste programma's als journaal, lijkt ons geen commercialisering van de omroep.

Afschaffing van de reclame om zeven uur, des tijds door de Tweede Kamer, komt over als een volstrekt incidentele, willekeurige ingreep. Is de

Televisie-Overvloed?

door mr. J. F. van Maanen

schadelijke werking wel aangetoond? En waarom alleen om zeven uur?

Alle andere vormen van commerciële activiteit, die hierna worden omschreven, passen o.i. in feite *niet* in een niet-commercieel bestel als het onze. Ook een activiteit als merchandising past er niet in, al laat de Omroepwet het toe.

Sluikreclame (bijv. reclameborden in een stadion) is aanprijzing van produkten door derden ten gunste van derden, uitgezonden in andere programma's dan de STER, waarbij de baten niet direct toevloeden aan de uitzendende organisatie. Het is echter mogelijk, dat het stadion goedkoper wordt verhuurd.

Sponsoring (Vb. een auto-importeur stelt auto's ter beschikking, waarmee in een film wordt gereden) is reclame buiten de STER, waarbij de baten wel direct ten goede komen aan de uitzendende organisatie. Deze hoeft bijv. voor de auto niet te betalen. Allerlei variaties zijn mogelijk. Zo kan de afspraak zijn, dat het merk duidelijk in beeld wordt getoond, of juist dat dit niet zal gebeuren.

Plugging is een vorm van sponsoring. Vb. het ter beschikking stellen van grammofoonplaten voor radio-uitzending door een platenmaatschappij.

Merchandising is het handelen in nevenrechten van eigen of gekochte programma's. Vb. een boek uitgeven naar aanleiding van een televisieserie. De baten komen indirect weer ten goede van het programma.

Kreten als het totaal ver-commercialiseerde Nederlandse omroepbestel en dergelijke zijn waarschijnlijk niet meer dan kreten. Sommige zendgemachtigden zijn kennelijk veel meer commercieel ingesteld dan andere. De omroepen, die deze kant niet op willen, zitten in een moeilijke positie. Komen ze financieel straks niet achterop als anderen veel voordeel gaan putten uit toeneemende commerciële activiteit?

IV. De overheid, de politiek

De in de voorgaande bladzijden getekende totale ontwikkeling in al haar aspecten roept om een waakzame, actieve politiek. Er is onzekerheid over het nut en de invloed van al het nieuws, dat er aankomt en zelfs zijn er aanwijzingen, dat de mensen er eer ongelukkiger, dan gelukkiger door worden.

Het zou ideaal zijn als deze resultaten van industriële innovatie-activiteit eerst goed konden worden bestudeerd uit het oogpunt van algemeen belang, alvorens te worden ingevoerd.

Zonder verder in te gaan op de precieze wettelijke en andere voorschriften, die op dit terrein thans van kracht of in bespreking zijn, zien wij op grond van onze uiteenzetting een beleid in de volgende richtingen als verantwoord.

1. Commerciële televisie niet invoeren.

Al is het Engelse systeem van commerciële televisie, met elementen van kwaliteitscontrole, representativiteit en regionale respons, bepaald niet slecht, waarom zou men zo iets invoeren als men een ander redelijk functionerend systeem heeft. Ook daarin werken — ideëel en respons van — ideëel gerichte — groepen door.

2. De kwaliteit van ons omroepbestel verbeteren.

De zendgemachtigden moeten waar maken wat zij pretenderen. Enige vorm van toezicht hierop moet mogelijk zijn. Zo ook op de eis, dat een evenwichtig programma wordt gebracht, dus niet één waarin bepaalde categorieën totaal gaan overheersen.

De toelating van drie neutrale stromingen als AVRO, TROS en VOO lijkt getalsmatig gezien wel democratisch, maar is in feite ondergraving van ons stelsel, dat op kleur is gemaakt. Hopelijk zullen de nieuwe voorschriften een verdere ontwikkeling in die richting metterdaad voorkomen. Loslating van het getalscriterium kan leiden tot vervreemding tussen de zendgemachtigde en zijn achterban. De omroep wordt daarvan dan minder afhankelijk. Dit zou een ondemocratische ontwikkeling kunnen gaan betekenen. Wellicht is aanvulling van het getalscriterium met opinie-onderzoek of dergelijke mogelijk, waaruit blijkt welke betekenis een omroep heeft voor het bredere publiek buiten zijn directe aanhang. Dit zou mee zijn positie kunnen bepalen.

3. Beheer op nationaal niveau van de toevoer van programma's voor de kabel, eventueel aangevuld op regionaal niveau. De beheersinstansies consequent organiseren volgens het model van ons omroepbestel.

4. Het organisatorisch functioneren van ons omroepbestel verbeteren.

Het particularisme van de omroepen dreigt wel eens het algemeen belang te schaden. Hoewel concurrentie van de omroepen onderling met financiële middelen op dit punt bijv. niet geoorloofd is schijnt toch door sommigen geprobeerd te worden in het buitenland films te kopen boven de onderling overeengekomen norm. Zo kan het prijzenfront van het kleine Nederland in het buitenland worden doorbroken, met als gevolg dat wij voor onze films steeds meer moeten betalen.

Meer toezicht hierop van bijv. de regeringscommissaris ware gewenst. Het doelmatig gebruik van de gezamenlijke technische middelen moet beter bewaakt. De zendgemachtigden enerzijds en het technisch monopolie-bedrijf van de NOS werken met veel onderlinge wrijving, hetgeen de efficiency en het doelmatig gebruik van de middelen niet bevordert. Zo zijn tal van organisatorische verbeteringen te bedenken, die het produkt kunnen verbeteren en die er toe leiden dat economischer wordt gewerkt.

5. De mensen leren omgaan met de overvloed aan beeld. Dit kan door een duidelijke aanpak in ons onderwijssysteem. De consumenten moe-

ten kritisch en weerbaar worden gemaakt.

6. Geen paniekreacties als ondoordachte zendtijd-uitbreiding alleen als maatregelen tegen een voorspelde maar nog lang geen werkelijkheid geworden overvloed.

7. Al is in onze vrije maatschappij een op te leggen beperking van het gebruik van nieuwe uitvindingen uiteraard niet mogelijk, wij hoeven toch niet steeds voorop te lopen. Al kan de overheid geen kabelkanalen gesloten houden en commerciële uitzendingen uit het buitenland vermoedelijk niet tegenhouden, het is ook niet nodig dat onder druk van welke groep ook alles meteen wordt ingevoerd.

Literatuur:

H. Jonas, *Das Prinzip Verantwortung* — Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation, Insel Verlag, Frankfurt am Main, 1979.

M. Chamalaun en E. J. Tuininga, *Samenleving en Technologie*, Intermediair, Amsterdam, 1979.

H. Sachsse, *Technik und Verantwortung* — Probleme der Ethik im technischen Zeitalter, Verlag Rombach, Freiburg, 1972.

H. Staudinger, *Chance und Risiko der Gegenwart* — Eine Kritische Analyse der wissenschaftlich technischen Welt, Schöningh, Paderborn, 1976.

E. Schuurman, *Techniek en toekomst* — Confrontatie met wijsgerige beschouwingen, Van Gorcum, Assen, 1972.

E. Schuurman, *Techniek — middel of Moloch?*, Kok, Kampen, 1980².

Inhoud

pag. 210

Van de redactie

pag. 211

Geen eenduidige partnerkeuze
door mr. W. J. Geertsema

pag. 220

Stromingen binnen de VVD
door J. J. van Aartsen

pag. 225

Te moeilijk
door Arie Jan B. Jeeninga

pag. 228

De nieuwe beginselprogramma's van CDA en
VVD
door dr. L. W. Nauta

pag. 234

Het democratisch socialisme van de Partij van
de Arbeid
door dr. J. van Putten

pag. 242

Grasduinen in grondbeginselen
door leerlingen van de F. Kalsbeekscholenge-
meenschap te Woerden

pag. 248

Een goed begin(sel) is het halve werk(program)
door dr. J. Kremers

pag. 257

Duidelijkheid gevraagd
door leerlingen van de chr. scholengemeen-
schap Zandvliet te Den Haag.

80/7

50e jaargang, nr. 7, juli 1980

Beginselprogramma's
VVD, PvdA, CDA
Geertsema, Nauta, Kremers

Ontwikkelingen in VVD en PvdA
Van Aartsen/Van Putten

Scholieren en werkende jongeren
over de beginselprogramma's

Van de redactie

Van de redactie

De drie grote politieke hoofdrichtingen in de Nederlandse politiek — de socialistische, de christen-democratische en de liberale — zijn onlangs uitgekomen met nieuwe (concept)beginselprogramma's. Het is heel opmerkelijk dat min of meer gelijktijdig nieuwe ontwerpen van deze basisdocumenten worden gepubliceerd, zeker wanneer men zich realiseert dat beginselprogramma's doorgaans veel langer 'meegaan' dan verkiezingsprogramma's. Kennelijk waren de jaren '70 van zo ingrijpende betekenis voor de politieke oriëntatie, dat in alle drie de partijen de behoefte opkwam opnieuw aan te geven welke antwoorden vanuit het eigen gedachtengoed op de nieuwe ontwikkelingen gegeven moeten worden.

Wellicht duiden de nieuwe programma's ook op een gemeenschappelijke behoefte aan vernieuwing van het houvast, dat politieke beginselen kunnen geven in een tijd van grote en voortdurende veranderingen. Wat dit betreft zullen in de nieuwe beginselprogramma's de discussies verwerkt zijn van de laatste tien, vijftien jaar over de specifiek socialistische, christen-democratische en liberale bijdragen aan de politieke uitdagingen van onze tijd.

Het verschijnen van de nieuwe beginselprogramma's aan de vooravond van een politiek seizoen met verkiezingen en de onvermijdelijke kabinetsformatie daarna is voor de redactie aanleiding haar zomernummer te bestemmen voor een discussie over de drie grote hoofdrichtingen in de Nederlandse politiek.

Centraal in dit nummer staan artikelen van de voorzitters van de commissies die de beginselprogramma's hebben geschreven: de heren mr. W. J. Geertsema voor het liberale, prof dr. L. W. Nauta voor het socialistische en dr. J. Kremers voor het christen-democratische program. Wij hebben hen uitgenodigd te schrijven over de programma's van hun collega's. Aldus komen in elk van de artikelen de drie programma's aan de orde, omdat men de beide andere programma's steeds vanuit het eigen werk zal beoordelen.

Een probleem vormde de status van het CDA- en VVD-program. Het VVD-program is nog slechts in concept gereed en gedeeltelijk door de officiële partij-organen besproken. Voor de bijdragen in dit nummer is men uitgegaan van het ontwerp, zoals dat door de commissie-Geertsema is ingediend. Terzake van het CDA-program is op 28 juni j.l. de definitieve tekst vastgesteld in een zgn. 'conference' van de drie partijen en de rechtstreekse CDA-leden. De heer Geertsema heeft nog gebruik kunnen maken van deze definitieve tekst; de heer Nauta heeft vanwege zijn langdurig verblijf in Zambia zijn tekst reeds medio juni ingeleverd. Hij is uitgegaan van het ontwerp zoals dat door de commissie-Kremers is opgesteld. Het PvdA-program was reeds langer in de definitieve versie beschikbaar.

* *
*

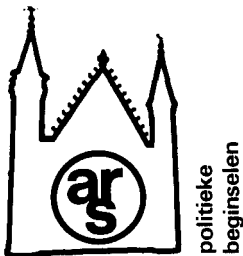
De redactie heeft voor dit nummer tevens een prijsvraag uitgeschreven onder middelbare scholieren en werkende jongeren. Hoe reageren jongeren bij het doorlezen van beginselprogramma's? Herkent men de gesignaleerde problemen als dé sleutelkwessies van deze tijd of ziet men geheel andere? Hoe kijkt men aan tegen de verschillende benaderingen van de vraagstukken door de drie partijen? Wat spreekt aan; wat stoot af?

Als jury fungeerde de voltallige redactie van AR-Staatkunde. Uiteraard viel haar de keuze moeilijk. Toch springen de bijdragen van Arie Jan B. Jeeninga uit Haarlem en de F. Kalsbeekscholengemeenschap uit Woerden er uit. Zij krijgen resp. de eerste prijs (f 400,—) en de tweede (f 300,—). De derde prijs (f 200,—) is gegaan naar de Chr. Scholengemeenschap Zandvliet te Den Haag. De drie bekroonde bijdragen zijn in dit nummer opgenomen.

* *
*

De redactie heeft voorts de heren J. J. van Aartsen en prof. dr. J. van Putten gevraagd te schrijven over recente ontwikkelingen in resp. VVD en PvdA. Beide artikelen vormen een goede achtergrond voor de bijdragen over de beginselprogramma's.

* *
*

Geen eenduidige partnerkeuze

door mr. W. J. Geertsema

Het is een boeiende opdracht de beginselprogramma's van het CDA en de PvdA door te lichten tegen de achtergrond van het liberale beginselprogramma.

Een boeiende opdracht, maar wel één met veel voetangels en klemmen en waarbij vraagtekens en voorbehouden een niet onbelangrijke rol zullen spelen. De voetangels en klemmen liggen voor mij, die in de politiek altijd heeft geleefd vanuit het harmoniemodel, in het feit, dat bij een zodanige doorlichting welhaast onvermijdelijk een sterker accent zal komen te liggen op datgene wat scheidt, dan op datgene wat bindt. M.a.w. meer op de verschillen tussen de programma's, dan op de punten van overeenkomst. Moge de lezer begrip opbrengen voor deze onvermijdelijkheid! Waarom vraagtekens en voorbehouden? Wat dat betreft begin ik de hand in eigen boezem te steken, zij het zonder enig schuldgevoel.

De procedure voor de vaststelling van het liberale beginselprogramma bevindt zich pas in de beginfase. Het ontwerp-beginselprogramma van de VVD bestaat uit twee delen, t.w. een beginselverklaring, waarin zijn opgenomen de fundamentele uitgangspunten en beginselen van het liberalisme (om het hoogdravend te zeggen: datgene wat "eeuwigheidswaarde" heeft) en een Liberaal Manifest 1980, dat een uitwerking van die beginselen bevat voor de komende 10 jaren.

mr. W. J. Geertsema (61) is Commissaris der Koningin in Gelderland sinds november 1973. Hij is burgemeester van Wassenaar en minister van Binnenlandse Zaken geweest; ook was hij geruime tijd lid van de Tweede Kamer voor de VVD, waarvan enkele jaren als fractievoorzitter.

Eind mei heeft de partij zich uitgesproken over het grootste deel van de beginselverklaring. Eind augustus wordt deze behandeling afgerond en wordt een aanvang gemaakt met de bespreking van het Liberaal Manifest. Begin september zal de Beginselverklaring definitief worden vastgesteld en zal over de hoofdlijnen van het Liberaal Manifest een uitspraak worden gedaan. De definitieve vaststelling daarvan zal pas eind 1981 plaats vinden. Dit alles betekent, dat de achtergrond waartegen ik de beide andere programma's doorlicht nog een vrij wazige is. Ik ga daarbij voorshands maar uit van het concept van mijn commissie, tenzij dit reeds geamendeerd is. Bij de PvdA is alles duidelijk. Het nieuwe beginselprogramma is reeds enige tijd geleden vastgesteld. Bij het CDA daarentegen liggen de kaarten weer wat ingewikkelder. Heb ik het goed begrepen, dan hebben de partijraden onlangs het

Geen eenduidige partnerkeuze*door mr. W. J. Geertsema*

concept "Program van uitgangspunten" gemaakte. Eind juni is de definitieve tekst vastgesteld tijdens een "conference" te Noordwijkerhout van afgevaardigden van ARP, CHU, KVP en rechtstreekse CDA-leden. Ik ken de nieuwe tekst, maar niet de motieven, die aan de wijzigingen ten grondslag liggen. En tenslotte moet het CDA-congres van 11 oktober nog een definitief oordeel uitspreken. Al met al een aantal grondige redenen voor vraagtekens en voorbehouden, maar geen afdoende reden om de boeiende opdracht niet te aanvaarden.

Ik stel mij voor achtereenvolgens een beschouwing te wijden aan het CDA-program en het PvdA-program.

Ik heb voor die werkwijze gekozen, ten eerste omdat de onderwerpen die beide programma's behandelen niet altijd dezelfde zijn en ik voorts niet in de verleiding wil komen (al zal het niet altijd te vermijden zijn) om CDA- en PvdA-program onderling te vergelijken. Dat laat ik graag aan Nauta en Kremers over.

Wel heb ik behoefte aan het maken van een opmerking vooraf en wel over de betekenis van beginselprogramma's. In dat opzicht sluit ik mij graag aan bij de zienswijze van de PvdA. Een beginselprogramma vormt het toetsingskader bij:

- het opstellen van verkiezingsprogramma's;
- de stellingname van partij-organen en partij-leden in actuele kwesties, zowel op parlementair als op buiten-parlementair vlak;
- bij het aanvaarden en dragen van bestuurlijke verantwoordelijkheid.

Het CDA

Nu dus allereerst een beschouwing, en wel een algemene beschouwing, over het nieuwe werkstuk van het CDA. Een dergelijke algemene beschouwing moet natuurlijk als uitgangspunt hebben art. 1 van het program, waarin het fundament van het CDA is neergelegd. Men aanvaardt het Bijbelse getuigenis als van beslissende betekenis voor mens, maatschappij en overheid en richt zich naar dat getuigenis met de intentie steeds te zoeken naar de betekenis van het Evangelie voor het politieke handelen. Zie ik het goed, dan is daarin neergelegd de opvatting van de Commissie-van Verschuer, die de gedachte heeft afgewezen, dat elk politiek actiepunt rechtstreeks uit het Evangelie moest worden afgeleid. Wel zal elke politieke gedragslijn steeds getoetst worden aan de vraag of deze zich verdraagt met de evangelische inspiratie. Al

deel ik vanzelfsprekend deze grondslag van het CDA niet, toch ben ik van mening, dat het program in grote lijnen voldoet aan de opvattingen van de Commissie-van Verschuer. De kritiek van A. M. Donner, dat men zich ten onrechte niet bezonnen heeft op de eigen christelijke visie op mens en samenleving en de eigen plaats en verantwoordelijkheid van de overheid daarin, deel ik dan ook niet en evenmin zijn verzuchting, dat het program blijk geeft van een duidelijke voorkeur voor modieuze sterk tijdgebonden kretologie. Wat Donner vermoedelijk tot de kretologie rekent, noem ik een verfrissende tegemoetkoming aan de onverbidde eis van mens en maatschappij tot het geven van een ruimere inhoud aan het begrip geestelijke vrijheid. Ik acht juist die ontwikkeling op een terrein, waarop van oudsher een kloof bestond tussen de confessionele partijen enerzijds en PvdA en VVD anderzijds een bijzonder gelukkige. Als kniesoor kan men natuurlijk zeggen: "het gaat mij nog lang niet ver genoeg", maar ik onderstreep liever de duidelijke vooruitgang.

Een aantal jaren geleden zou het bijv. ondenkbaar zijn geweest, dat een confessionele partij een pleidooi voerde voor het geven van dezelfde rechten en plichten als bij het huwelijk, aan alternatieve samenlevingsvormen. De nog steeds uitgesproken voorkeur voor het traditionele huwelijk en gezin vergeef ik het CDA in het licht van het bovenstaande dan ook graag. Immers, in het nu op de helling staande liberale beginselprogramma van 1966 wordt ook nog steeds het gezin als hoeksteen van de samenleving gezien. Alles kan niet ineens. Als voorts art. 45 verklaart, dat het medisch handelen zich niet mag richten tegen de mens en diens waardigheid, dan zie ik dat als een door mij toegejuichte erkenning en goedkeuring van de passieve euthanasie. De toelichting zegt dat ook met zoveel woorden. Dat art. 13, handelende over de eerbied voor en de bescherming van menselijk leven, vermoedelijk een bedoelde barrière beoogt tegen bestaande abortus-praktijken, betreure ik echter ten zeerste. Op dat terrein blijft er helaas een groot verschil bestaan tussen de VVD, die zegt dat abortus een zaak is van vrouw en arts, en het CDA. Te dien aanzien staan PvdA en VVD op één lijn, tenminste wat het beginsel betreft!

Geestelijke vrijheid

Maar in zijn algemeenheid gesproken kan men stellen, dat op het terrein van de geestelijke vrij-

Geen eenduidige partnerkeuze

heid de bestaande kloof tussen CDA en VVD kleiner wordt. Met nadruk zegt de Toelichting op het program, dat minderheden recht hebben op een gelijkwaardige ontplooiing in onze samenleving. Gelet op art. 10 moeten we daar ongetwijfeld ook onder verstaan minderheden, die qua seksuele geaardheid afwijken van de meerderheid. Mogen sommige bisschoppen hieraan een voorbeeld nemen! Het CDA vindt, dat ook homofielen hun eigen geaardheid tot gelding moeten kunnen brengen. Toch zal er voorlopig op dit terrein nog wel enig verschil tussen CDA en VVD blijven bestaan. Ik mis bij het CDA bijv. een pleidooi voor het toekennen van meer eigen rechten aan kinderen van 12-18 jaar en ik heb evenmin een passage aangetroffen, die het mogelijk maakt, dat ongehuwde relatie-partners, hetero-fiel of homofiel, kinderen adopteren.

Staatkundige vrijheid

Ik kom dan nu tot de staatkundige vrijheid. Tot mijn vreugde constateer ik op het terrein van het staatkundig bestel geen wezenlijke verschillen tussen CDA en VVD. Onze opvattingen over de gescheiden verantwoordelijkheden van Regering en parlement lopen parallel. Beide wijzen wij de mandaatsverhouding tussen gekozen volksvertegenwoordigers en hun achterban af. Het socialistische terugroeprecht past niet in ons beider filosofie. Beide hechten wij aan de constitutionele monarchie onder het Huis van Oranje. Beide ook zijn wij uitgesproken voorstanders van decentralisatie.

Maar wat mij in dit hoofdstuk van het CDA-program nog het meeste heeft aangesproken zijn de passages over de spreiding van de macht en de noodzaak tot scheiding van de verantwoordelijkheid van de overheid en van maatschappelijke groepen. Ook het VVD-program besteedt ni. ruime aandacht aan het gevaar van te grote machtsconcentratie bij de overheid en waarschuwt voor machtsverschuiving naar niet-gekozenen, die geen verantwoording tegenover het volk verschuldigd zijn. Ook wij onderschrijven, dat de overheid geen verlengstuk mag worden van machtige belangengroepen.

Verheugd, maar niet verbaasd ben ik over het feit, dat ook naar de mening van het CDA geen enkele democratische partij bij voorbaat van het dragen van regeringsverantwoordelijkheid mag worden uitgesloten. Ook het Liberaal Manifest vermeldt dit uitdrukkelijk. In het PvdA-program

door mr. W. J. Geertsema

heb ik vergeefs naar een vergelijkbare passage gezocht!

Tenslotte zou ik wat het staatkundig bestel betreft nog even willen stilstaan bij de taak van de overheid. Het spreekt welhaast vanzelf, dat het CDA en de VVD op dit punt een andere taal spreken, maar bedoelen ze ook wat anders? Ik geloof het niet. Natuurlijk ligt het niet in de aard van de VVD om de overheid aan te duiden als diensdijns Gods, die geroepen is de samenleving te dienen naar de norm van de gerechtigheid. Maar als liberalen stellen, dat de overheid een beschermende en dienende taak heeft ten behoeve van de individuele mens, de gemeenschap en de samenleving en dat het de plicht is van de overheid er voor te zorgen, dat een ieder een zo groot mogelijke vrijheid geniet, dan bedoelen CDA en VVD precies hetzelfde. Als tenslotte een (overigens nog niet aangenomen) artikel van het VVD-program uitdrukkelijk stelt, dat de overheid dié belangrijke taken op zich behoort te nemen of te stimuleren, die niet of niet zelfstandig door individuen of groepen vervuld kunnen worden, dan zal het hen voor wie het subsidiariteitsbeginsel nog steeds geen obsoleet begrip is, deugd doen.

Onderwijs

Vervolgens het onderwijs. Als wij nog een bewijs nodig zouden hebben, dat de schoolstrijd al sinds veel jaren dood en begraven is — en sommige mensen hebben nog altijd die behoefte — dan behoeft men slechts de beide onderwijsparagrafen naast elkaar te leggen. In beide vindt U de zinsnede, dat de overheid de vrijheid van onderwijs waarborgt en — voegt de VVD daar aan toe — de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs. En het CDA stelt expliciet, dat de overheid een specifieke verantwoordelijkheid heeft voor de vorming van kinderen, wier ouders niet hechten aan het bijzonder onderwijs, m.a.w. voor de openbare school! Toch is er een duidelijk verschil. Het CDA bepleit onderwijs, dat de kinderen toerust voor het verstaan van de bijbelse opdracht tot het dragen van verantwoordelijkheid en de dienst aan medemens en samenleving, onderwijs, dat het niet kan stellen zonder een levensbeschouwelijk fundament. De VVD daarentegen spreekt haar gehechtheid uit aan de instandhouding en verdere ontwikkeling van inrichtingen van openbaar en daarmee gelijk te stellen neutraal bijzonder onderwijs.

Geen eenduidige partnerkeuze*door mr. W. J. Geertsema*

Een bekend punt, dat de CDA enerzijds en VVD en PvdA anderzijds vaak verdeeld hield betreft de democratisering van de samenleving en met name van de instellingen van het particulier initiatief, dus ook de levensbeschouwelijke. Het verheugt mij daarom ten zeerste in art. 24 van het Program te lezen, dat alle betrokkenen de mogelijkheid gegeven dient te worden bij de vormgeving van het beleid medeverantwoordelijkheid te dragen. Dat betreft o.a. organisaties op het terrein van onderwijs en vorming, maatschappelijk werk, volksgezondheid en maatschappelijke bewustwording. Als ik dat nu lees — en met instemming — dan verbaast het mij weer, dat het artikel, dat pleitte voor het vergroten van de mondigheid van de patiënt en de cliënt is geschrapt.

Ook deze vorm van democratisering wordt door de VVD sterk verdedigd en valt zeker niet onder het genoemde art. 24. Laten wij hopen, dat de toelichting op het geschrapte artikel, die ik woord voor woord kan onderschrijven, gehandhaafd zal blijven!

Sociaal-economisch beleid

Ik kom dan nu tot het sociaal-economische terrein. Ook hier past mij een duidelijk voorbehoud, omdat een van de belangrijkste artikelen op dit punt uit het liberale program nog niet door de partij is besproken.

Laat ik beginnen met het voornaamste punt van overeenkomst. Het CDA pleit voor een gedentraliseerde, maatschappelijk georiënteerde ondernemingsgewijze produktie. De VVD voor een sociale markteconomie (let wel: geen "vrije"), die als kenmerk heeft de gedecentraliseerde ondernemingsgewijze produktie. De VVD spreekt daarbij over sociale randvoorwaarden, die in grote trekken overeenkomen met de voorwaarden, die art. 29 van het CDA-program aan de maatschappelijk georiënteerde produktie stelt. Beide betonen zich pleitbezorgers voor het kleine zelfstandige bedrijf. Beide zijn zij tegenstander van een centraal geleide economie, zonder ingrijpen van de overheid af te wijzen. Zowel CDA als VVD gaan tenslotte uit van een medeverantwoordelijkheid van de werknemers voor het ondernemingsgebeuren, een medeverantwoordelijkheid, die ook tot uitdrukking moet komen bij de samenstelling van de besturende en toezicht houdende organen van de onderneming.

Maar er zijn natuurlijk ook verschillen. Het liberale pleidooi voor onderlinge mededinging, zowel

in de produktie als op de arbeidsmarkt missen we in het CDA-program, terwijl de VVD geen passage wijdt aan de internationale rechtsregels, waaraan het optreden van multinationale ondernemingen onderworpen moet zijn.

Op het terrein van de eigendom is er weer overeenstemming. Het CDA pleit voor gespreide particuliere eigendom en vindt overigens het vraagstuk van de eigendom ondergeschikt aan de vraag naar het verantwoord beheer daarvan, terwijl de VVD de bezitsvorming bij zoveel mogelijk mensen wil stimuleren en met nadruk wijst op de noodzaak tot verantwoord gebruik van het eigendomsrecht. Wat de economische ontwikkeling betreft streeft het CDA naar een genommerde ontwikkeling, die duidelijk rekening houdt met een verantwoord energie- en grondstoffengebruik, het behoud van het milieu en menswaardige arbeidsomstandigheden, terwijl de VVD voorstandster is van een verantwoord groei die rekening houdt met de eisen van mens en natuur. Ook hier dus een gelijkheid van denken.

Pratend over grondstoffen, kan ik natuurlijk niet aan de kernenergie voorbij gaan. Het CDA draagt de overheid op te streven naar een vermijden van de aanwending van kernenergie, zolang daaraan te grote risico's zijn verbonden. Dit standpunt spoort volledig met dat van de VVD, die stelt, dat de besluitvorming over bouw van nieuwe centrales gebaseerd zal moeten zijn op een bevredigende oplossing voor o.a. de afvalverwerking en de opslag van radioactief materiaal.

Als laatste onderdeel van de sociaal-economische politiek zou ik een blik willen werpen op de loonvorming. Het verwondert mij, dat het CDA-program in beginsel uitgaat van een vrije inkomens- en dus ook loonvorming en daarin slechts wil ingrijpen als door deze vrijheid te weinig ruimte overblijft voor een verantwoorde uitvoering van de overheidstaak of uit anderen hoofde het algemeen welzijn wordt bedreigd. Met geen woord wordt er gesproken over het al dan niet gerechtvaardigd zijn van beloningsverschillen. De liberalen daarentegen geven een limitatieve opsomming van de rechtvaardigingsgronden voor beloningsverschillen.

Buitenlandse politiek

Ik kom dan tenslotte tot het terrein van de internationale politiek en van de defensie. Uit het CDA-program valt inderdaad af te leiden — het is een uiterst actueel punt — dat een eenzijdige

Geen eenduidige partnerkeuze

boycot van landen, waar de mensenrechten worden geschonden niet wordt afgewezen. Het VVD-program daarentegen spreekt met name over een gezamenlijk optreden in dat soort gevallen met onze partnerlanden. Verder kan ik ten aanzien van het buitenlands beleid niet veel verschillen ontdekken.

Hoe zit het echter met de defensie? Het was mij al uit de toelichting op het CDA-program duidelijk geworden hoezeer men — en begrijpelijk — in die kringen worstelt met het defensie-vraagstuk. Natuurlijk heerst er een enorm spanningsveld tussen het metterdaad inzetten van massale vernietigingswapens en het gestalte geven aan de boodschap van het Evangelie in een wereld van recht, verdraagzaamheid en vrede. De toelichting spreekt dan ook over een vrijwel uitzichtloos dilemma. Aangezien het CDA echter een abrupte en eenzijdige afschaffing van de kernbepanning niet voor zijn verantwoordelijkheid durft te nemen, bepleit men een terugdringen van de bewapeningswedloop in het kader van een beleid, dat gericht is op het voorkomen van oorlog en het behouden van vrede en veiligheid. Tot mijn vreugde is daar nu onlangs aan toegevoegd: "met name in bondgenootschappelijk verband" en is de NAVO, die tot mijn grote teleurstelling noch in het program, noch in de Toelichting ook maar één keer met name werd genoemd in de Toelichting verschenen als hoofd-instrument voor de zorg voor onze veiligheid. Hier ligt een duidelijke tegenstelling met de VVD, die weliswaar natuurlijk ook blijk geeft van zorg over de bewapeningswedloop en de verspreiding van kernwapens, maar daarbij al haar hoop richt op acties in bondgenootschappelijk verband. Natuurlijk wil de VVD evenmin als het CDA berusten in de aanwezigheid van massale vernietigingsmiddelen, maar zij stelt, dat binnen de NAVO-strategie van oorlogsvoorkoming en solidariteit deelneming aan de nucleaire middelen van de alliantie en stationering daarvan op Nederlands grondgebied niet kan worden gemist. Al moeten we de tegenstelling vooral niet op de spits drijven, het zou ook onzin zijn om net te doen of deze er niet was. Ik meen hiermede de voornaamste aan- en afwezige artikelen van het CDA-program van uitgangspunten belicht te hebben tegen de achtergrond van de liberale Beginselverklaring en het Liberale Manifest.

Conclusie CDA/VVD-program

Zoiets vraagt om een conclusie. Deze is, dat er naast een enkel — soms fundamenteel — ver-

door mr. W. J. Geertsema

schilpunt toch een grote mate van overeenstemming is tussen de beide programma's. Doet het dus niet zoveel ter zake of men zich wendt tot het CDA of tot de VVD? In alle oprechtheid meen ik, dat dat wel het geval is. Het CDA brengt in zijn naam en grondslag tot uitdrukking — aldus de Toelichting — dat het mensen wil verenigen, die willen luisteren naar de oproep vanuit de Heilige Schrift voor het politieke leven. De VVD wil al diegenen verenigen, die de overtuiging hebben, dat vrijheid, verantwoordelijkheid, sociale rechtvaardigheid en de gelijkwaardigheid van alle mensen de fundamentele behoren te zijn van de samenleving. Daaronder zullen zich velen bevinden, die voor hun persoonlijk leven wel degelijk luisteren naar de Bijbelse boodschap, maar dit een onvoldoende basis vinden voor hun politieke oriëntatie. Zij verenigen zich daarom liever in politiek verband met anderen in wier bestaan de Bijbel geen of een minder belangrijke rol speelt, maar die wel vanuit dezelfde liberale beginselen willen leven.

Kortom, een in belangrijke mate gelijke gerichtheid wat de politieke doelstellingen betreft, maar een kenmerkend verschil in uitgangspunten. Een verschil, dat steeds weer de kop kan opsteken, als men voor nieuwe en onverwachte problemen wordt gesteld.

PvdA

Ik kom dan nu tot een bespreking van het Beginselprogram van de PvdA tegen de achtergrond van de liberale Beginselverklaring en het Liberaal Manifest 1980.

Over het terrein van de geestelijke vrijheid kan ik betrekkelijk kort zijn. Op dat punt is er qua beginselen nooit zoveel geweest, dat socialisten en liberalen gescheiden hield. Over de abortus denken wij gelijk, zij het, dat de PvdA elke strafbepaling te dien aanzien geschrapt wenst te zien. De VVD wil dit alleen met betrekking tot medici. Iets belangrijker is de euthanasie. De VVD gaat in haar program niet verder dan het erkennen van een recht op passieve euthanasie. Niet dat zij in beginsel tegen de actieve zou zijn, maar zij is van mening dat deze zeer nauwgezet wettelijk geregeld zou moeten worden en dat een dergelijke regeling - gezien de vele onzekerheden op dit terrein - niet meer in de tachtiger jaren tot stand zullen komen. De PvdA bepleit nu reeds een wettelijke regeling voor deze actieve euthanasie.

Over de uitbreiding van de rechten van minder-

jarigen denken wij gelijk evenals over de noodzaak tot bescherming van de persoonlijke levenssfeer en het uitbannen van elke vorm van discriminatie. Met de PvdA verzet ook de VVD zich tegen het traditionele rolpatroon, waarin de vrouw nog heel vaak wordt gedrukt. Ook wij zien dat als een vorm van (onaanvaardbare) discriminatie.

Waar wel een uiterst belangrijk principieel verschil ligt tussen PvdA en VVD is het terrein van het onderwijs. Niet ten aanzien van openbaar en bijzonder onderwijs en de vrije schoolkeuze, daarover denken wij gelijk, evenals over de noodzaak tot sociale vorming binnen het onderwijs en tot het scheppen van voorwaarden, dat de leerling te zijner tijd als volwaardig burger in de maatschappij kan functioneren.

Een fundamenteel verschil van inzicht bestaat er tussen ons over de vraag of het onderwijs ook de politieke vorming moet bevorderen. De PvdA predikt dat, de VVD wijst het radicaal af. Wij beschouwen dat als een vorm van indoctrinatie, die wij volstrekt verwerpelijk vinden. Via het onderwijs kom ik tot een het zeer interessante en belangrijke probleem van de gelijkheid en gelijkwaardigheid. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken, dat het PvdA-program deze begrippen vrij willekeurig door elkaar heen gebruikt. Toch is het mij wel duidelijk, wat er bedoeld wordt.

Ik neem daarbij de paragraaf "Gelijkheid en solidariteit" als leidraad. Daar lees ik, dat de PvdA er van uitgaat, dat de mensen gelijkwaardig aan elkaar zijn en dat zij daarom onder andere streeft naar gelijkheid onder mensen. Daar nu ligt weer een principieel verschil van inzicht. Gelijkwaardigheid van alle mensen is ook uitdrukkelijk een liberaal uitgangspunt, maar niet gelijkheid. Mensen zijn nu eenmaal niet aan elkaar gelijk ("elk mens is een unieke persoonlijkheid" zegt het VVD-program) en zullen dat ook nooit worden. Wel moeten aan alle mensen gelijkwaardige mogelijkheden in het leven worden geboden, onder andere door het onderwijs.

Natuurlijk kant ook de VVD zich tegen al datgene, wat onnodig ongelijkheid bevordert - zo heeft zij limitatief vastgelegd op welke gronden er beloningsverschillen mogen bestaan - maar dat is iets geheel anders dan tot vrijwel elke prijs de gelijkheid proberen af te dwingen. Als de PvdA stelt, dat zij streeft naar een samenleving, waarin vrijheid en gelijkheid gewaarborgd zijn, dan zeggen wij: vrijheid akkoord, maar voor gelijkheid lezen wij gelijkwaardigheid. Voor ons is dit het verschil tussen utopie en realisme!

Staatkundige vrijheid

Van de geestelijke vrijheid stap ik over naar de staatkundige. Over het socialistische streven naar een republiek wil ik kort zijn. De liberalen houden vast aan de constitutionele monarchie onder het Huis van Oranje, al erkennen wij volmondig, dat ook onder een republiek het liberalisme heel wel zou kunnen gedijen. Van de afschaffing van de Eerste Kamer en van de verkiezing van burgemeesters en Commissarissen der Koningin zijn wij geen voorstander. Wel zijn wij dat - met de PvdA - van een versterking van het apparaat van het Parlement. Wij koesteren een gelijke vrees voor de toenemende invloed van de vierde en de vijfde macht. Het socialistische pleidooi voor een vergroting van de democratische controle op de politie is ons - blijkens ons program - uit het hart gegrepen. Wel onderschrijven wij beide het grote belang van de parlementaire democratie, toch zie ik ten aanzien van het functioneren daarvan een belangrijk punt van verschil van inzicht. Ik doel hierbij op de grote macht, die de PvdA bereid is toe te kennen aan diverse krachten in het maatschappelijk leven en met name ook aan de vakbeweging. De verbondenheid, waarvan het program spreekt, tussen socialisme en arbeidersbeweging, in combinatie met de uitdrukkelijke doelstelling dat vakbonden versterkt moeten worden om eventueel via politieke stakingen het overheidsbeleid te kunnen beïnvloeden, vervult liberalen met grote zorg. Wij kunnen daarin ook niets terugvinden van de door de PvdA voorgestane spreiding van macht en evenmin iets van de onverbiddelijke eis, dat hij die macht heeft daarover in het openbaar verantwoording moet afleggen. Wij zien in dit alles een uitholling van onze parlementaire democratie. Moge de PvdA haar eigen waarschuwing ter harte nemen: "Gewaakt moet worden tegen het ontstaan van nieuwe machtsongelijkheid ten gevolge van socialistische maatregelen".

Alvorens over te stappen op het sociaal-economische terrein nog een korte opmerking over het strafrecht. Wat de PvdA schrijft over het doelmatiger straffen, kunt u vrijwel woord voor woord ook in het VVD-program lezen.

Sociaal-economisch beleid

En nu dan dus het terrein, waarop de meest ingrijpende verschillen liggen - het is bekend - tus-

Geen eenduidige partnerkeuze

sen socialisme en liberalisme. Het doet mij overigens deugd, dat het PvdA-program zich nergens afzet tegen het liberalisme (het VVD-program trouwens evenmin tegen het socialisme), maar tegen het (neokapitalisme, waarmee het liberalisme in geen enkel opzicht vereenzelvigd kan worden. Allereerst wil ik het hebben over de markteconomie (een overigens nog niet door de VVD behandeld programmapun). Het zal met name socialisten opvallen, dat de VVD niet meer spreekt over vrije markteconomie, maar over sociale markteconomie, dat wil zeggen een markteconomie, die gekenmerkt wordt door sociale randvoorwaarden, waarbinnen het produktieproces zich voltrekt. Ook liberalen erkennen, dat ingrijpen door de overheid in het marktgebeuren noodzakelijk is daar waar het marktmechanisme niet goed of onredelijk werkt of waar sprake is van belangrijke externe effecten. Wel houden zij echter vast aan de gedecentraliseerde ondernemingsgewijze produktie en aan de onderlinge mededinging, zowel in de produktie als op de arbeidsmarkt. De nationalisatie van belangrijke industrieën, banken en dergelijke (trouwens ook van de grond), die nog altijd een zo belangrijke plaats in het socialistisch denken inneemt, wijzen de liberalen te enen male van de hand, evenals de centraal geleide economie, die vrijwel om de andere pagina van het PvdA-program haar kop opsteekt. Binnen de randvoorwaarden van de sociale markteconomie behoort naar onze mening de vrijheid van consumptie en produktie verzekerd te zijn en kunnen de voorkeuren van de consument (die overigens goed moet worden voorgelicht over de gevolgen - ook voor het milieu - van zijn keuze) beter gehonoreerd worden. Teneinde te bereiken, dat er geproduceerd wordt naar maatschappelijke behoeften — waar we het mee eens zijn — hebben wij geen nationalisaties nodig en evenmin een democratisch vastgesteld vestigings-, investerings- en produktiebeleid of een democratische controle op produktie en distributie. Ook hebben wij geen behoefte aan het voortdurend schoppen in de richting van de multinationals, daarmee suggereerend dat deze op de Nederlandse economie uitsluitend een negatief effect hebben. Daarentegen zijn de beide programma's het wel weer roerend eens in hun pleidooi voor het kleinschalige, ook — maar niet alleen — in het bedrijfsleven. Ook de argumenten daarvoor lopen vrijwel gelijk. Ook wat de gewenste economische groei betreft lopen de opvattingen minder uiteen, dan menigeen wellicht denkt. Ik kan tenminste niet zo veel verschil ontdekken

door mr. W. J. Geertsema

tussen de selectieve groei van de PvdA en de verantwoorde groei van de VVD, dat wil zeggen een groei, die rekening houdt met de eisen van mens en natuur. Sprekend over groei ontkomt men natuurlijk niet aan een bestudering wat nu beide programma's zeggen over (kern)energie. Het verschil is mijns inziens meer gradueel dan principieel. Beide leggen de nadruk op besparing, beide bepleiten de ontwikkeling van nieuwe energiebronnen. Daarnaast zegt de PvdA, dat het gebruik van kernenergie niet mag worden uitgebreid, zolang niet alle gevaren vermeden kunnen worden, terwijl de VVD stelt, dat de besluitvorming over de bouw van nieuwe kerncentrales zal moeten zijn gebaseerd op bevredigende oplossingen voor de veiligheid. Van de (kern)energie naar het milieu is tenslotte maar een kleine stap. Het doet mij genoeg, dat PvdA en VVD op dat terrein in de loop van de laatste jaren snel naar elkaar zijn toegegroeid (of wellicht is het eerlijker te stellen, dat de VVD naar de PvdA is toegegroeid). Ook de VVD onderstreept nu de verantwoordelijkheid van de mens voor de omgeving, waarin hij leeft en de noodzaak tot het rekening houden met de belangen van toekomstige generaties.

Kapitaal en arbeid

Er is nog een stelling in het PvdA-program, waaraan ik bijzondere terrein zou willen besteden, namelijk dat van de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid. De PvdA meet deze tegenstelling breed uit. De VVD daarentegen zegt, dat deze tegenstelling verouderd is, evenals die tussen werkgever en werknemer.

Ze moeten plaats maken voor de gedachte, dat organisaties samenwerkingsverbanden zijn, waarin vele betrokkenen hun inbreng leveren en ook zeggenschap hebben. De VVD pleit in dat verband voor sociaal ondernemen, sociaal organiseren en sociaal leiderschap.

Dat brengt mij dan op de democratisering, die niet alleen een rol speelt bij de onderneming, maar bijvoorbeeld ook op het terrein van het welzijn, met inbegrip van de gezondheid. In dat opzicht zijn PvdA en VVD het gelukkig weer volstrekt eens. De organisaties op dat gebied — vaak voortgekomen uit particulier initiatief — dienen te worden gedemocratiseerd, dat wil zeggen dat besturen zowel als staven medeverantwoordelijkheid moeten kunnen dragen voor het beleid en dat cliënten/patiënten medezeggenschap wordt geboden.

Geen eenduidige partnerkeuze

door mr. W. J. Geertsema

Tenslotte op het sociaal-economische terrein nog een opmerking over de arbeid. Dat de arbeid eerlijk verdeeld moet worden en menselijk georganiseerd, zijn wij met de PvdA volledig eens. Wij geven in ons program daar ook meerdere wegen voor aan. Ook wij erkennen namelijk het recht op arbeid voor iedereen.

Ik zou in dat verband de PvdA nog willen wijzen op een nieuwe gedachte, die de VVD in haar program heeft ontwikkeld ten aanzien van de vrijwilligersarbeid. Wij willen namelijk diegenen, die vrije maatschappelijke diensten willen verlenen een inkomen van overheidswege garanderen. Een voorbeeld ter navolging?

Buitenlandse politiek

Ik zou deze onderwerpswijze behandeling van het PvdA-program uiteraard niet willen besluiten zonder bijzondere aandacht te besteden aan de buitenlandse politiek en de defensie. Beide programma's bepleiten een verdergaande integratie van Europa en beide stellen, dat de Noord-Zuid-verhoudingen minstens zo belangrijk zijn — zo niet belangrijker — dan de Oost-West verhouding. De VVD is bereid de daaruit voortvloeiende consequenties te aanvaarden.

Wat de PvdA in haar beginselprogram zegt over de defensie vervult de VVD met zorg. Zij bepleit ontbinding van NAVO en Warschaupact en hun vervanging door een alles omvattend veiligheidsstelsel. Voorts — en nu komt het — in afwachting daarvan een geleidelijke vermindering van de bewapening. Het valt mijns inziens moeilijk te ontkennen, dat dit alles erg vaag klinkt. Mag de NAVO pas ontbonden worden als dat ook met betrekking tot het Warschaupact het geval is of ook eerder? Is de geleidelijke vermindering eenzijdig bedoeld of uitsluitend en alleen wederzijds? De materie is dermate belangrijk, dat optimale duidelijkheid hier geboden is. De VVD daarentegen stelt duidelijk dat we voorschans de NAVO niet kunnen missen en dat de met kracht na te streven wapenvermindering uitsluitend op wederzijdse basis via onderhandelingen zal mogen plaatsvinden.

Vrijheid en solidariteit

Tenslotte nog een korte beschouwing die ik niet eerder in dit verhaal kwijt kon, omdat de PvdA geen aparte paragraaf wijdt aan de vrijheid. Wel wordt de vrijheid herhaaldelijk in het program

genoemd, meestal in combinatie met gelijkheid en solidariteit. Over het begrip gelijkheid heb ik het al gehad. Behalve over de vrijheid, wil ik ook over de solidariteit iets zeggen. Als ik probeer de zaak zo eerlijk mogelijk te bekijken, dan durf ik te stellen, dat de VVD meer recht heeft om over de vrijheid te praten dan de PvdA en omgekeerd de PvdA meer recht om het begrip solidariteit aan de orde te stellen. Behoudens wat betreft de geestelijke vrijheid komt de PvdA in dit program niet over als de kampioen van de vrijheid. In onze ogen mankeert daar zowel in staatkundig als in sociaal-economisch opzicht nog wel het nodige aan. Ik heb daaraan al ruime aandacht besteed. Graag geef ik toe, dat de VVD in het verleden te weinig aandacht heeft besteed aan de solidariteit. Haar vrijheidsbegrip was veel sterker gericht op de "vrijheid tot" dan op de "vrijheid van". Ik ben van mening, dat het nieuwe beginselprogram in dat opzicht een duidelijke stap voorwaarts betekent, met name als de VVD pleit voor een maatschappij, waarin een ieder uit overwegingen van sociale rechtvaardigheid bereid is offers te brengen ten behoeve van hen, die in materieel opzicht de vrijheid nog niet deelachtig zijn.

Conclusie

Hiermee wil ik dan mijn doorlichting van het PvdA-program besluiten. Bij mijn beschouwing over het CDA-program ben ik geëindigd met te stellen, dat er niet veel fundamentele verschillen bestonden tussen dat program en het program van de VVD. Wel echter — zo stelde ik — ten aanzien van de politieke filosofie.

Ik zou mijn beschouwing over het PvdA-program willen beëindigen met de constatering, dat PvdA en VVD qua filosofie niet zo ver uit elkaar liggen, maar wel qua doelstellingen, met name op sociaal-economisch terrein. Is voor dit laatste een reden aan te geven? Ik zou er één willen noemen. Het ligt in de aard van het socialisme om heel ver in de toekomst te kijken, om een blauwdruk te geven van de ideale wereld, die nog heel ver van ons verwijderd is. Het liberalisme kijkt qua concrete verlangens en doelstellingen niet verder dan de tachtiger jaren en geeft voorts de uitgangspunten aan, waaraan toekomstige ontwikkelingen moeten worden getoetst. Door dit verschil in aanpak lijken de verschillen dikwijls groter dan zij zijn. Voorts put ik hoop uit het feit, dat het PvdA-program met nadruk verklaart, dat de democratisch-socialisten gegeven

Geen eenduidige partnerkeuze

door mr. W. J. Geertsema

de maatschappelijke omstandigheden in ons deel van de wereld slechts kleine stappen kunnen doen en dat compromissen niet verwerpelijk behoeven te zijn, mits expliciet wordt aangegeven op welke punten concessies zijn gedaan. De VVD onderschrijft beide stellingen ten volle.

De conclusie uit dit verhaal mag voor de lezer duidelijk zijn: een vergelijking van de drie programma's brengt mij niet tot een éénduidige partnerkeuze voor een komende kabinetsformatie.

politieke
beginselen

Stromingen binnen de V.V.D.

door J. J. van Aartsen

De laatste jaren wordt duidelijk, dat een aantasting van de democratische vrijheden waar onze samenleving op is gefundeerd allerminst denkbeeldig is. Onze liberale maatschappij wordt niet alleen van buitenaf, maar vooral ook van binnenuit bedreigd. Opedrongen collectivisme, onverstandig toegepaste technologie, de ontspoorde verzorgingsstaat, op tal van wijzen dreigt het individu in de knel te komen.

Anderzijds ziet men, dat de mens voor de problemen van de gecompliceerde samenleving vlucht, zich terugtrekt binnen de eigen vier muren. Christopher Lasch¹ en in zijn kielzog vele anderen constateren een toenemende preoccupatie met het eigen ik, ja zelfs een narcisme. Tom Wolfe² noemde het kernachtig de "Me-decade", wat John Jansen van Galen in zijn artikelenreeks voor HP vertaalde met "Ik-tijdperk".³

Hoe hoog het liberalisme de vrijheid van het individu ook in zijn vaandel heeft geschreven, een dergelijke ontwikkeling kan en mag men toch niet anders zien dan als een betreuenswaardige ontsparing van een liberale samenleving. In het vorig jaar verschenen ontwerp-Liberaal Manifest⁴ wordt dit onderkend. "Dit is niet de emancipatie die liberalen voorstaan. Zij komen op voor het individu, maar niet voor het geïsoleerde individu. Bij zijn isolement vaart slechts een dictatuur wel". Wederom alle aanleiding voor liberalen om op de bres te staan. Is de VVD zich van haar taak in deze bewust?

J.J. van Aartsen (32) is Hoofd Bureau Secretaris-Generaal van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Hij is oud-directeur van de Teldersstichting (het wetenschappelijk bureau van de VVD), lid van de partijraad van de VVD, redacteur van Liberaal Reveil en lid van de commissie-beginselprogramma VVD.

Een publikatie van zijn hand is: Vermogensaandeling; uitg. Prof. mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 1975.

Het is in niet-liberale kring al jaren gebruikelijk de VVD in de hoek te zetten als een conservatieve partij. Even gebruikelijk is de heftige ontkenning van liberale zijde, dat de VVD zich conservatief zou dragen. Is die ontkenning helemaal terecht? Ik geloof van niet. Het liberalisme heeft zijn spectaculairste periode gehad in de tweede helft van de vorige eeuw. Toen is de grondslag gelegd voor de huidige westeuropese samenleving, die sterk liberale trekken vertoont. Duverger⁵ heeft wat dat betreft geen ongelijk. Wan-

1. Christopher Lasch: *The Culture of Narcissism — American Life in an Age of Diminishing Expectations*. Uitg. W. W. Norton & Company, inc. 1979.

2. Tom Wolfe (Amerikaans publicist en cartoonist) in het essay: *The Me Decade and the Third Great Awakening*. Harper's. 1976.

3. John Jansen van Galen: Haagse Post nrs 51-52, 22 december 1979.

4. Ontwerp Liberaal Manifest 1980, blz. 10.

5. Maurice Duverger: *Politiek als wetenschap*.

Stromingen binnen de VVD

door J. J. van Aartsen

neer de democratische vrijheden waarop onze samenleving is gefundeerd, dreigen te worden aangetast, dienen liberalen op de bres te staan. In dat geval komen zij op voor de bestaande orde en zijn zij derhalve inderdaad conservatief.

Bij delen van de VVD, die het kennelijk aan zelfvertrouwen ontbreekt, bestaat een grote angst voor de kwalificatie conservatief. Het trauma, dat het ontstaan (en voortbestaan) van D'66 in VVD-kring heeft veroorzaakt, speelt daarbij stellig een rol. Deze stroming (zo men daarvan in de VVD kan spreken) poogt aansluiting te vinden bij (al dan niet vermeende) progressieve ideeën. De neiging bestaat daarbij methoden en woordgebruik van anderen over te nemen: het eerdergenoemde Liberaal Manifest vertoont daar ook sporen van. Het gevaar dreigt echter, dat men de fouten uit de jaren '60 poogt te herstellen met de remedies van de jaren '60. Wij zijn nu 15 jaar verder. . .

In die 15 jaar is wat wij tegenwoordig de verzorgingsstaat plegen te noemen, steeds verder uitgebouwd. Met instemming en medewerking van de VVD. In liberale kring is de laatste jaren echter het inzicht ontstaan, dat deze verzorgingsstaat aan herorientatie toe is. Van Doorn in "Liberalisme in de jaren tachtig"⁶ en Rietkerk in zijn veelgeciteerde "Tijdgeest"-rede⁷ hebben daarover behartenswaardige dingen gezegd. In grote delen van de VVD — men zou wellicht van een tweede stroming kunnen spreken — vonden zij veel instemming. Een follow-up, een verdere uitwerking, is echter tot op heden uitgebleven. Dit is vooral daarom te betreuren, omdat — Rietkerk kon daar reeds op wijzen — ook in socialistische kring het besef doorbreekt, dat de verzorgingsstaat aan een kritische beschouwing toe is.

Zien zij dus enerzijds een beweging naar de progressieven en dan vooral de PvdA toe, anderzijds is er een beweging binnen socialistische kring naar de liberale denkrichting toe.

Verhalen over het vermeende conservatisme van de VVD leken nieuwe grond te vinden, toen de partij in het begin van de jaren zeventig, onder leiding van Hans Wiegel, plotseling spectaculair begon te groeien. Feit is, dat met die aanhang ook de roep toenam om een uitvoerig formuleren van de liberale beginselen.

In de veronderstelling dat de nieuwe aanhang wel van rechtsenhuizen zou zijn gekomen, namen velen aan dat de nieuwe beginselen het liberale element in de VVD. zouden verzwakken. Was die verwachting gegrond?

Illustratief is in dit verband de gang van zaken met de onderwijsparagraaf in het beginselprogramma. In het midden van de jaren '70 kwamen enkele VVD-afdelingen met de wens dat artikel te wijzigen. Kennelijk waren er twijfels gerezen over het oud-liberale enthousiasme voor het openbaar onderwijs dat daarin, in overgens gematigde bewoordingen, doorklonk. De partijleiding reageerde zeer aarzelend, constateerde enkele jaren later op advies van de commissie-Geertsema, dat het niet gewenst was slechts een enkel artikel van het beginselprogramma te wijzigen en besloot tot een algehele herziening van dat programma. Eind mei van dit jaar verschenen Geertsema en de zijnen voor de Algemene Vergadering met een nieuw onderwijsartikel, waarin de gewraakte passage ontbrak. Zij werden prompt door de vergadering teruggefloten: ook in het nieuwe beginselprogramma spreken de liberalen hun voorkeur voor het openbaar onderwijs uit.⁸

Ik ben er — mede op grond van de kwaliteit van de in Nijmegen gevoerde discussies — van overtuigd, dat zò de VVD al door de stormachtige ontwikkelingen uit balans zou zijn geraakt, zij haar liberale evenwicht thans in ieder geval heeft hervonden. Zo werd ook de discussie over het arbeidsloos inkomen bepaald minder hardvochtig gevoerd dan op vele plaatsen is gesuggereerd. Helaas bleek ook nu weer hoe weinig serieus men elders de gedachtenwisseling binnen de VVD volgt. Men neemt slechts kennis van de conclusies en negeert de afweging van argumenten die daaraan voorafging.

Alweer ten onrechte. De denkkraft in de VVD is de laatste jaren verheugend toegenomen. De wetenschappelijke discussie wordt niet geschuwd, getuige ook de wens van veel afdelingen om meer discussie over de rapporten van de Teldersstichting. De partij heeft haar wetenschappelijk bureau de laatste jaren met succes tot grotere activiteit aangespoord.

6. Prof. dr. J. A. A. van Doorn e.a.: *Liberalisme in de jaren tachtig*. Teldersstichting. 1978.

7. Mr. J. G. Rietkerk: Rede bij de behandeling van de regeringsverklaring van het kabinet Van Agt, 17 januari 1978.

8. De door de Algemene Vergadering van de VVD op 30 en 31 mei te Nijmegen aan het ontwerp voor artikel 6 van het beginselprogramma toegevoegde passage luidt: "De overheid waarborgt de vrijheid van onderwijs en de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs. De partij hecht grote betekenis aan de instandhouding en verdere ontwikkeling van inrichtingen van openbaar en daarmee gelijk te stellen neutraal bijzonder onderwijs, waarin de veelvormigheid van de Nederlandse samenleving het beste weerspiegeld wordt."

Stromingen binnen de VVD

door J. J. van Aartsen

Bij beschouwingen over de VVD wordt nog iets over het hoofd gezien. Toen het beruchte pistool op de borst van Hans van Mierlo werd gezet, heeft een niet onbelangrijk deel van de liberaal denkende, jonge aanhang van het toenmalige D'66 zijn toevlucht gezocht bij de VVD. Die generatie treedt nu in de partij op de voorgrond. De jaren van de grote matheid hebben aan hun democratisch elan niets afgedaan!

Hoe is de verhouding van de VVD ten opzichte van de andere partijen medio 1980? Hierboven heb ik twee synchroon lopende tendenzen geschetst. Eén van de VVD — of liever van VVD-ers — naar de PvdA toe. En één van een zich binnen de sociaal-democratie aftekenende ontwikkeling naar het liberale gedachtegoed toe. Ik wees op de stroming-Rietkerk, die deze tendens blootlegde, waarbij ik de term stroming maar ternaauwernood durf te hanteren. De stroming van VVD-ers, die in het midden van de jaren '70 zijn gaan pleiten voor een serieus onderzoek naar de coalitiemogelijkheid met de PvdA, baseerde dit pleidooi voornamelijk op twee gronden.

Men gevoelde en gevoelt affiniteit tot de politiek die de PvdA voorstaat op het terrein van de zogeheten immateriële vraagstukken, zoals daar zijn de democratisering van het verzuilde welzijnsland, de kwestie van de regeling van de abortus en de euthanasie, de privacywetgeving en de modernisering van de zedelijkheids- en familiewetgeving.

De tweede pijler waarop de wens tot samenwerking met de PvdA rust, is deze: er bestaat vrij algemeen in VVD en PvdA een toenemende afkeer van de, in een decennia-lange praktijk getoetste, natuurlijke neiging van de confessionele partijen en nu het CDA zich naar links te wenden als zij regeren met de VVD en de rechterzijde te accentueren als de PvdA hun coalitiegeenoot is. Een neiging die eigen is, niet zozeer aan het confessionalisme van het CDA, maar aan het gegeven centrumpartij te zijn. Men zie als illustratie datgene wat D'66, alles vergetend wat Gruijters en Van Mierlo haar ooit leerden, nu presteert. Het CDA zou eindelijk eens politieke mores moeten worden geleerd. Oppositie is in deze visie een goede en harde leerschool. Merkwaardigerwijze zijn er ook in CDA-kring aanhangers van deze leer (geweest?).

vatting, dat er een einde komt aan de spankracht van de overheid. De artikelen in "Het eerste jaarboek voor het democratisch-socialisme" van Leon de Wolff en Koen Koch spreken boekdelen. "De staat (-) verwerd tenslotte tot een mechanisme via welke de gehele bevolking zichzelf kan beroven van mogelijkheden en vaardigheden om zelfstandig te handelen door zichzelf verzorgingsbehoefte te verklaren en staatszorg in te roepen."⁹

Zo pregnant heeft nog geen VVD-er het gesteld. Hier treffen wij parallellen aan met de gedachtenwereld van liberalen. Rietkerk stelde in zijn al aangehaalde rede vast, dat in Franse en Engelse socialistische kring wél een discussie over de merites van de verzorgingsstaat mogelijk was, terwijl de socialisten in Nederland nog niet zover waren. Zou hij nu spreken, dan zou hij hebben kunnen wijzen op ontwikkelingen op het sociaal-democratisch erf in eigen land.

Ook de Rotterdamse hoogleraar in de economie Wolfson heeft al meermalen gewezen op de overspannen verwachting die socialisten van de rol van de overheid hebben. Die verwachting wordt overgezet in partijprogramma's en eisenpakketten, die partijaanhang en kiezers het hoofd op hol jagen. De ontgoocheling is groot als spoedig blijkt dat de natuur sterker is dan de leer. Het is niet uitgesloten, dat zij, die affiniteit voelen tot de school die een herorientatie van de verzorgingsstaat in het vooruitzicht stelt, in de PvdA hun stem gaan verheffen. In de Franse socialistische partij en de Labourparty is zulks al het geval.

Trouw aan haar traditie heeft Labour zich in een ideologisch debat gestort waarvan de uitkomst nog geenszins vaststaat.

Sociaal-democraten van het kaliber-Jenkins en Williams verzetten zich tegen de aan kracht winnende, dogmatische stromingen.

De inzet is hoger dan alleen maar die van een opvolgingsstrijd.

Het gaat om een politiek inhoudelijke keuze. Een socialistisch Lagerhuislid verwoordde het zo: "Socialism must now find answers to the injustices, the threats to liberty, and the cartels of power and monopoly formed during its century of existence." Hij wil socialisme zien als "a means of cutting down the size of units so that individuals can have some control over their lives."¹⁰

De stroming-Rietkerk — het zij met dunne pen geschreven — ziet ontwikkelingen binnen de sociaal-democratie naar de in wezen liberale op-

9. Koen Koch e.a.: *Het eerste Jaarboek voor het Democratisch Socialisme*. Uitg. De Arbeiderspers. 1979. Blz. 104.

10. Bryan Gould in het artikel "Left without a Cause" van Nesta Wyn Ellis, Harpers & Queen, juni 1978.

Stromingen binnen de VVD

door J. J. van Aartsen

In dit verband is het niet zo verwonderlijk dat Jenkins — thans nog voorzitter van de Europese commissie — de mogelijkheden aftast van de vorming van een Centre Party waarvan ook de Liberals deel zouden moeten uitmaken. Het gaat mij hier niet om de vraag, of Jenkins wel tactisch manoeuvreert en of de levenskansen van een Centre Party, gegeven de Britse verhoudingen, groot zijn, waar alle pogingen — en het waren er vele — in het verleden om tot zo'n constructie te komen schipbreuk leden. Neen, het gaat om de inhoud van het politiek debat dat het losmaakt.

Donner heeft in AR-Staatkunde de vragen opgeworpen, die politici zich moeten stellen nu zij de koers voor de jaren '80 gaan uitzetten. Wat behoort eigenlijk tot de taak van de staat, wat behoort te vallen in de greep van de regering en binnen de democratische controle van de volksvertegenwoordiging. Lezing van het ontwerp-program van uitgangspunten van het CDA ontlokte hem de ontboezeming: "wij hebben staat en overheid en politiek met zoveel taken opgezadeld (en zij hebben die taken maar al te gretig aanvaard) dat het overheidsapparaat al bezig is om onder die last te bezwijken en zowel de oude als de nieuwe taken steeds minder aan kan."¹¹ Die uitspraak liegt er niet om.

Terecht heeft NRC-columnist Van den Berg deze kritiek meteen van toepassing verklaard op het beginselprogramma van de PvdA en "zelfs" — omineuze redactie! — op het ontwerp-Liberaal Manifest van de VVD. Even hard als unfair laat hij daarop volgen: "Daar wordt namelijk niet over gedacht."¹² Van den Berg weet uiteraard wel beter. Het is eenvoudiger deze vragen te stellen, dan ze te beantwoorden en ik geef ruitelijk toe, dat het Liberaal Manifest daar nog niet geheel en al in is geslaagd.

De opgave voor liberalen is, dat zij, trouw aan hun uitgangspunten, oplossingen vinden voor de geconstateerde kwalen van onze maatschappij. Die opgave is daarom zo moeilijk, omdat de westerse wereld en derhalve ook Nederland na de "boom" van de jaren '60 een diepe economische recessie-periode binnen is gegaan. Die maatschappelijk context maakt het uitvoeren van een liberaal program minder voor de hand liggend. Wat is immers verleidelijker dan, geconfronteerd met de hoge graad van werkloosheid die wij kennen, in de lijn van de sinds de oorlog gevoerde economische politiek oplossingen aan te dragen, die de taak van overheden opnieuw zullen verzwaren. Illustratief zijn de pleidooien voor een sterke uitbreiding van de kwartaire sec-

tor die in liberale kring ook hartstochtelijk klonken als in PvdA of CDA.

Collectivistische en centralistische oplossingen zijn attractief. Zij zijn simpel aan de man te brengen en schijnen ingewikkelde maatschappelijke processen vlot beheersbaar en bestuurbaar te kunnen maken. De consequenties ervan worden niet altijd op een rij gezet. Zelfs in liberale kring worden ze niet altijd afgezet tegen de doeleinden van liberale politiek.

Gebeurt dat wel, dan blijkt bij nadere beschouwing het middel erger dan de kwaal.

Zo laat de economische teloorgang van ons land, met als griezeling ijkpunt de voortschrijdende de-industrialisatie zich niet oplossen doordat de overheid daar gaat investeren, waar ondernemers onvoldoende vraagimpulsen zagen. Een door de overheid gestuurd, centraal ontwikkelingsplan kan pas echt vruchten afwerpen, als de overheid ook in staat is de vraag uit binnen- en buitenland te beïnvloeden. Maar daartoe heeft zij een instrumentarium van node, dat uiteindelijk de consumentenvrijheid aantast en het economisch systeem waarbij de beslissingen gedecentraliseerd worden genomen, opzij schuift.

Zij die de georiënteerde markteconomie willen behouden, zouden als logisch uitvloeisel van dit standpunt, verdere planning van onze economie dienen af te wijzen. Gesteld voor de taak de door velen gesignaleerde tendens tot de-industrialisatie om te buigen, zal de overheid veeleer een voorwaardenscheppend beleid moeten voeren. Dit sluit een tijdelijke betrokkenheid in sectoren van onze economie niet uit, vooral waar het de financiering van research en ontwikkelingskosten betreft. De vernieuwing van ons industrieel potentieel zal alleen zo van de grond komen. Men leze er het Liberaal Manifest op na.¹³

Hoe dieper de overheid zich ingraaft in het economische leven, des te kleiner zal het "vrijes Ermessen" van de burger kunnen zijn. Liberalen spreiden een fikse dosis achterdocht ten toon,

11. Mr. A. M. Donner: *Over het ontwerp-program van uitgangspunten*. AR-Staatkunde. Januari 1980. Blz. 9.

12. Drs. J. Th. van den Berg e.a.: *Parlementaire Controle en Democratie in de Verzorgingsstaat*. Staatsrechtcongres 1980. Uitg. Stichting Ars Aequi. 1980. Blz. 90.

13. *Ontwerp Liberaal Manifest 1980*. Met name de hoofdstukken "Mens en Omgeving" en "Mens en Welvaart", welk laatste hoofdstuk ook is geschreven als een aanklacht tegen het nulgroei-pessimisme, dat ons land in zijn greep heeft gegrepen en in die zin preludeerde op de in juni 1980 verschenen WRR-nota "Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie".

Stromingen binnen de VVD

wanneer planning van overheidswege wordt gepropageerd als middel tegen de afbrokkeling van onze economische structuur.

De diepere achtergrond is de wetenschap, dat hoe groter de machtsconcentratie in de economische onderbouw, des te beperkter de ruimte zal zijn voor afwijkende meningen en gedragingen in de juridische en politieke bovenbouw van de maatschappij.¹⁴

Zo komen de liberale grondslagen van onze samenleving in gevaar.

Ik heb zo lang stilgestaan bij de verhouding PvdA-VVD omdat een samenwerking van die partijen de enige zet op het partijpolitieke schaaakbord is, die nog niet is gedaan. De andere varianten bieden niet anders dan een herhaling van zetten. Zo is het frappant te kunnen waarnemen hoe de Democraten 1966 door hun geforceerde centrumhouding alle bewegingen uit de zo rijke parlementaire historie van de confessionele partijen overdoen. Zij vertegenwoordigen een instabiel element met een instabiele kiezersaanshang.

Hun centrumhouding kan een paar enquêtes en wellicht een verkiezing tot een succes maken, maar voegt geen blijvend element toe aan de Nederlandse politiek. Ook de hergroepering van de confessionele partijen in het CDA verandert die niet wezenlijk. De wisselingen van de wacht — van rooms-rood naar rooms-blauw — kunnen in het oneindige nog voortgaan. Neen, de enige beweging die uniek zou zijn in de politiek van na de Tweede Wereldoorlog is een samengaan op kabinetsniveau van VVD en PvdA.

Twee hindernissen staan een zodanige coalitie in de weg.

Eén staat expliciet in het Liberaal Manifest vermeld.

Het noemt het vraagstuk van vrede en veiligheid als een kwestie waarover een zichzelf respecterende liberale partij nimmer een compromis zal mogen sluiten. Die voorwaarde is uiteraard ook van toepassing op het CDA. In realiteit wordt hiermee echter vooral de PvdA op de korrel genomen. Zij bepleit als geheel een defensie-politiek, die maar een handjevol CDA-ers tot de hunne maken.

Een andere hindernis tot samenwerking van VVD en PvdA heb ik omschreven. Die is gelegen in pleidooien van socialisten voor een planeconomie op Hollandse schaal. De conclusie ligt voor de hand: de coalitie PvdA-VVD zal alleen dan binnen het bereik komen als de sociaal-de-

door J. J. van Aartsen

mocraten de neutralisten en de plan-economen in de PvdA verslaan.

Midden 1980 is het nog te vroeg om ook maar iets over het inhoudelijke verloop van het programdebat in de PvdA te zeggen. De verwantschap die liberalen met sociaal-democraten voelen op gebieden van immateriële aard, blijft. Liberalen wijzen de PvdA alleen op de inconsistentie van haar gedrag.

Voortgaande ordening van de economie zal de liberale kenmerken van de juridische en politieke bovenbouw van onze maatschappij verzwakken. Een zich van de hoofdmacht van de NAVO afgescheiden Nederlandse buitenlandse politiek zal onze vrijheid in de meest letterlijke zin van het woord in gevaar brengen.

"Het werkelijke probleem voor Giscard d'Estaing, de liberale Franse president bestaat daaruit, om de rechterzijde op te bouwen rondom een liberale partij en voor een groot deel is hij daarin geslaagd", aldus Alain Touraine.

Is niet de opgave voor de VVD het liberale element in de andere politieke partijen van ons land te versterken?

Wiegel schreef het najaar 1977 in zijn wel veel besproken, maar nimmer gepubliceerde nota "De strategie van de VVD": "Onze idealen worden gedeeld door mensen in de PvdA, in het CDA en in D'66. Voor hen moeten wij ons openstellen. Hen moeten wij opzoeken, met hen moeten wij om de tafel trachten te komen. Met hen moeten wij discussiëren over de vraag hoe wij kunnen waarborgen dat de liberale idealen, die niet exclusief VVD-idealens zijn, ook in de jaren tachtig bereikbaar blijven."

Voorwaar een opdracht.

14. Mr. drs. F. Bolkestein *Over de economische orde in Nederland*. Teldersstichting. 1977. Blz. 61. De klassieke auteur in Nederland terzake is inmiddels prof. dr. Th. A. Stevers, recent in de verzamelbundel "Na Prinsjesdag in de Volkskrant".

15. Alain Touraine, geïnterviewd door Bart Tromp in "Vrij Nederland" van 27 mei 1978.

Te moeilijk

door Arie Jan B. Jeeninga

Is het verwonderlijk, dat een groot deel van het Nederlandse volk beweert dat politiek hen boven hun pet gaat? Dat ze het te ingewikkeld vinden? Voor mij, werkende jongere, drie-en-twintig jaar oud, met MAVO-diploma op zak, alweer zes jaar "in de maatschappij", tevreden met een kantoorbaan, gelezen hebbend de partijprogramma's van Partij van de Arbeid (PVDA), Christen Democratisch Appèl (CDA) en Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) niet meer. Ik kan mij voorstellen dat een nietsvermoedende "burger" besluit wat folders van diverse partijen aan te vragen. Wanneer hij dan in zo'n partijprogramma begint te lezen, kan ik er niet raar van opkijken als hij, na het wat doorgebladerd te hebben, zuchtend de papieren terzijde legt en zegt dat het hem allemaal te boven gaat, te moeilijk is.

Wanneer een politieke partij op de interesse van de modale werknemer wil gokken, moeten eerst de beginselprogramma's aangepast worden: In algemeen beschaafd Nederlands. Makkelijk te lezen; minder gebruik makend van clichés; duidelijke index; en onderwerpen bij de kop nemen waarvan verwacht mag worden dat de lezer daar gelijk naar gaat zoeken. Wat vindt de PVDA bijvoorbeeld van abortus? Welk standpunt neemt de VVD met betrekking tot de Markerwaard in? Wat denkt het CDA over kernenergie? Zo zijn er wel meer zaken, waar een tot dusver a-politiek Nederlander het eerst naar zal gaan

Arie Jan B. Jeeninga (24) uit Haarlem behaalde na de LTS het MAVO-diploma en ging daarna aan het werk bij het Haarlems Dagblad/Oprechte Haarlemsche Courant, waar hij thans een baan op de centrale debiteuren administratie vervult. In de jongerenorganisatie van het CNV, de 'Werkende Jongeren-CNV' vervult hij een hoofdbestuurfunctie. Sinds twee jaar is hij voorzitter van de Werkende Jongeren CNV-district Noord-Holland, waar hij ook zitting heeft in diverse werkgroepen. Ook is hij secretaris van de afdeling Haarlem van de Grafische Bond CNV en heeft zitting in de Grafische Bondsjongerenraad, een adviesorgaan aan het hoofdbestuur. Liefhebberijen: autorijden, klassieke muziek, lezen.

zoeken. Ik weet wel dat al deze zaken ook genoemd worden in al die programma's. Ik neem ook aan dat de gemiddelde Nederlander een IQ heeft, gelijk aan dat van een kind van zeventien jaar. Dat mag vreemd schijnen, maar het is bijvoorbeeld een van die basisprincipes die je gelijk moet leren als je een journalistieke opleiding gaat volgen. Ik neem ook aan dat de diverse samenstellers van de programma's rekening gehouden zullen hebben met het soort publiek waar zij van verwachtten dat zij hun partijprogramma zouden lezen. Als zij daarbij gokten op mensen die al min of meer politiek meedenkend waren, dan zullen die aanvragers zich wel door die partijpro-

Te moeilijk

grams worstelen en zijn de samenstellers in hun opzet geslaagd. Ik meen echter dat alle drie programs te technisch en te moeilijk zijn voor een breed publiek. Het ontwerp beginselverklaring van de VVD komt dan nog het meest aan mijn wensen tegemoet, los van het feit of ik het er wel of niet mee eens ben.

"Lekker" lezen

In tegenstelling tot bijvoorbeeld de publikaties van CDA en PVDA heb ik "lekker" zitten lezen in die beginselverklaring van de liberale partij. Vanaf pagina negen wordt er in redelijk verstaanbaar Nederlands geschreven; op zo'n wijze, dat je niet aan het einde van iedere zin even moet stoppen en het geheel diep hoeft te overdenken. Erg praktisch in deze beginselverklaring vond ik de nummering van de alinea's. Tijdsbesparend tijdens discussies; niemand hoeft te zoeken en er achter te komen dat de discussie afgesloten is, als men het desbetreffende onderwerp heeft gevonden. Wat de leesbaarheid betreft moet ik de VVD in ieder geval complimenteren, het is kort, krachtig, helder en eenvoudig geschreven, zonder over essentiële zaken heen te stappen.

Wat mij tot dusver niet bekend was heb ik uit dit beginselprogramma mogen halen. De Partij van de Arbeid wil bijvoorbeeld afschaffing van de Eerste Kamer... Toch wel iets waar ik van opkeek. Het komt op mij als een paradox over dat de PVDA zich in wil zetten voor vrije en geschaakte informatiemedia, maar blijvende uitsluiting wenst van commerciële invloed op radio en tv.

Bepaald suggestief vind ik de opmerking op pagina 31 dat de burger beschermd dient te worden tegen willekeur en "machtsmisbruik van de overheidsorganen", in het bijzonder de organen die tot taak hebben de rechtsorde te handhaven. In ieder geval moet ik de PVDA hierin toegeven dat zij niet onduidelijk is.

Ik heb het als prettig ervaren achterin het beginselprogramma een verklarende woordenlijst aan te treffen. Was het echter niet mogelijk het taalgebruik dusdanig aan te passen dat zelfs die lijst overbodig was?

Tot slot de opmerking onderaan pagina zesenveertig dat de PVDA de politiek aan huis wil bezorgen. Ik wil hen dan bij deze de suggestie aan de hand doen te beginnen met het herschrijven van hun programma. Niet qua inhoud, de leden van de PVDA dienen daarover te beslissen, maar qua verhaal-trant. Ik meen dat de partij van de

door Arie Jan B. Jeeninga

Arbeid in deze voorop dient te lopen, om hun politiek in "gemakkelijk leesbaar" Nederlands aan hun (potentiële) kiezers te presenteren.

Abortus

In feite wil ik die laatste opmerking ook aan het adres van het CDA doen toekomen. Vergelijk het onderwerp abortus maar: Het CDA zegt over abortus: "Eerbied voor en bescherming van menselijk leven, ongeacht ontwikkelingsstadium of verschijningsvorm, behoort hoeksteen te zijn van onze rechtsorde." Over hetzelfde onderwerp zegt de VVD: "Abortus is een zaak van vrouw en arts enz. enz."

Het gaat mij hier niet om standpunten die beide partijen voorstaan: Ik wil alleen wijzen op de zo hemelsbreed van elkaar verschillende formuleringen. In het CDA programma zou men met betrekking tot abortus kunnen denken: "Zouden ze hier abortus mee bedoelen of niet?" Wat dat betreft geen vraagtekens bij de VVD.

Van het CDA programma wil ik nog opmerken dat ik de formuleringen zo gesteld vind, dat je je "aan de lucht kan vasthouden", met andere woorden: Het is zó politiek gebracht dat je er vaak meer dan één kant mee op kan. Het lijkt mij niet wijs vanuit zo'n beleid te werken. Hetzelfde constateer ik bij een andere politieke partij, die wellicht in de toekomst onze grote derde of vierde partij kan gaan worden: De Democraten '66 (D'66). Wanneer D'66 zich middels socialistisch getinte media presenteert haast men zich te zeggen dat ze socialistische uitgangspunten hanteren. Komen de democraten echter via een rechtse krant of een rechtse televisieomroep bij de mensen thuis, dan wordt er bij hoog en laag volgehouden dat "men zich niet wil binden", noch aan links, noch aan rechts. Dat is hen al eens verweten door de PVDA; en terecht meen ik.

Met hetzelfde euvel hebben we te doen bij het CDA. En dat heeft er niets mee te maken dat het CDA uit KVP, ARP en CHU bestaat. Dan wil men wel eens aankomen met het zinnetje: Waar twee geloven slapen op één kussen, daar slaapt de duivel tussen.

Ik kan mij voorstellen dat een dergelijke opmerking uit een socialistische mond (wat een uitdrukking!) komt: Wanneer die weet dat de duivel losbarst, op politiek gebied, is er geen socialistische partij meer veilig.

Ik wil graag terugkeren naar mijn beginsel-opmerking: De formuleringen kunnen op tweërlei

Te moeilijk

door Arie Jan B. Jeeninga

wijze uitgelegd worden. Ook zijn er artikelen die duidelijk schijnen, maar waar je nog altijd mee kunt marchanderen.

"Het CDA acht huwelijk en gezin van bijzondere betekenis." Welnu, ik ook, zullen velen opmerken. Maar wat verstaat men onder bijzondere betekenis? Het is zowel negatief als positief uit te leggen.

Kernenergie

Ik moet denken aan een ander onderwerp wat de gemoederen van velen de laatste tijd bezig houdt: Kernenergie. Vooraf moet ik opmerken dat ik zelf niet geheel ervan op de hoogte ben of het CDA een standpunt over dit onderwerp heeft ingenomen, of dat de meningen nog verdeeld zijn. In ieder geval lezen we in punt 18: Het CDA wil niet berusten in de aanwezigheid van massale vernietigingsmiddelen, enz. enz.

Als eerste opmerking wil ik dan plaatsen:

Wat is een massaal vernietigingsmiddel? Misschien is het vergezocht, maar deze zin zou impliceren dat het CDA niet tegen de neutronenbom hoeft te zijn, want die vernietigt alleen de mens . . .

Ik weet dat het erg simpel gesteld is, maar toch probeer ik zo ook een beetje het belachelijke aan te tonen in dergelijke opmerkingen.

Schrijf gewoon een beginselprogram, afgestemd op huidige problemen. Noem alles bij hun naam: Zég of je tegen kernwapens bent en waarom! Ook het "niet willen berusten in . . ." is zo'n

fraaie term. Veel politieke partijen zijn, misschien wel terecht, bang zich nu aan een uitspraak te moeten ophangen.

Het is misschien meer een simplistische opmerking dan een idealistische opmerking die er nu komt, maar ik wil met name de volksvertegenwoordigers er op wijzen dat zij mét het kabinet dit land regeren. Ongeacht hun uitgangspunten, doelstellingen streven-naar, of wat dies meer zij. Vaak bekruipt mij een angstig vermoeden dat (de volksvertegenwoordigers) teveel denken aan partijbelangen, of partij-ideologie, en daarbij eigenlijk uit het oog verliezen WAAR ze mee bezig zijn. Om een extreem voorbeeld te noemen: Zou ds. Abma vóór een motie van Marcus Bakker gestemd hebben, al was hij het er helemaal mee eens, en druiste het niet tegen de partijbelangen in? Ik weet het eigenlijk niet . . . Ik houd het erop dat hij tegen stemde, omdat hij het "niet kan maken" voor een communistische motie te stemmen, tegenover de publieke tribune, de media, zijn kiezers . . .

Vergezocht? Misschien. Eigenlijk hoop ik erop. In ieder geval dient iedereen er toch van overtuigd te zijn dat de mensen, die wij "gewoon" kiezen, door het simpel rood maken van een rondje, geen lichte opgave hebben. Daarbij hoop ik dat zij hun persoonlijke verantwoordelijkheid boven partij-ideologie zullen stellen. Ik denk aan het slot van dit verhaal dat het misschien wel goed is dat die partijprogramma's zo moeilijk leesbaar zijn: Dan bemoeit tenminste niet iedereen zich met de politiek. Tenslotte staan de beste stuurlieders aan de wal . . .

De nieuwe beginselprogramma's van CDA en VVD

door dr. L. W. Nauta

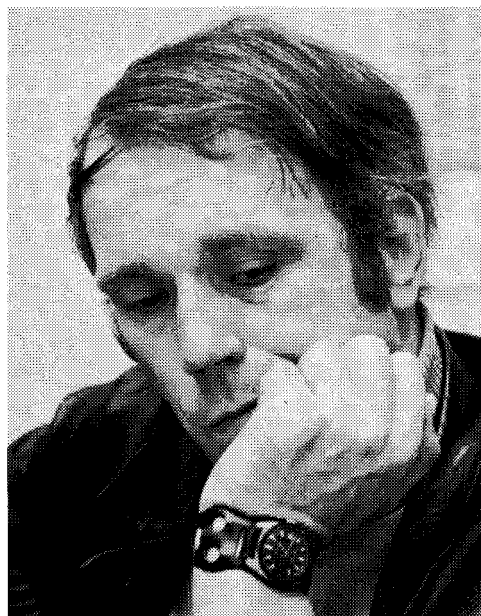
De nieuwe beginselprogramma's van CDA en VVD

door dr. L. W. Nauta

De functie van een beginselprogram

Luister niet naar hun woorden, maar beoordeel ze op hun daden; die gedachte bekruipt me soms nu ik me verdiep in de nieuwe programma's van CDA en VVD en ook het al weer een paar jaar oude PvdA-program uit de kast haal. Telt in de politiek niet in de eerste plaats de praktijk? Is het niet verstandiger een partij te beoordelen op zijn gedrag in plaats van op zijn uitstalkast? Een nauwkeurig verslag van bijvoorbeeld het stemgedrag der betreffende fracties in de Tweede Kamer, zegt dat de kiezers niet meer dan al die schoon klinkende beginselen?

Toch is er wel een belangrijke reden om behalve de praktijk ook de principes niet te vergeten. Beginselen zijn nl. wel degelijk met het politieke handelen verbonden. Zeker, politici gooien het nog al eens op een akkoordje; marchanderen is hun niet vreemd, maar beginselen zeggen toch ook wel iets over hun gedrag. Politici worden weliswaar niet geacht het beginselprogram bij iedere politieke beslissing als een spoorboekje op te slaan, maar zij worden toch wel geacht min of meer te handelen in overeenstemming daarmee. Veel problemen behoeven daarbij trouwens niet eens te rijzen, omdat een beginselprogramma (b.p., schrijf ik voortaan maar) zelf *aan het politieke handelen is ontsproten*. Dergelijke teksten zijn opgesteld door mensen die actief aan het politieke leven deelnemen en op die

Dr. L. W. Nauta (1929) is hoogleraar wetenschapsfilosofie en sociale filosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen, alwaar hij met buitengewoon verlof is van 1979 tot 1982. Momenteel is hij hoogleraar filosofie aan de University of Zambia, teneinde daar een filosofisch instituut op te zetten.

Publikaties van zijn hand zijn o.a.: 'De mens als vreemdelling' (1960) en 'Argumenten voor een kritische Ethiek' (1972). Binnenkort verschijnt: 'De gerealiseerde utopie en andere sociaal-filosofische stukken' (Van Gennep, Amsterdam).

manier hun praktische activiteiten op een meer principieel vlak verantwoord. Bovendien worden zij op een gegeven moment geamendeerd en wel, door een politieke partij in zijn geheel aanvaard, die op dat moment in ieder geval *van plan is* dit als richtsnoer te nemen voor het handelen.

Overigens is de functie van een b.p. niet voor iedere partij dezelfde; het hangt er maar van af. Het PvdA-program, waartoe in '73 opdracht werd gegeven en dat pas in '77 werd vastgesteld, moest de vernieuwingen, die eind zestiger en begin zeventiger jaren met de democratiserings-beweging en het opkomen van Nieuw Links hadden plaatsgevonden, theoretisch vorm geven en op die manier de koers uitzetten voor de tachtiger jaren. Bij de VVD lijkt iets dergelijks het geval. Het nieuwe program van deze partij,

De nieuwe beginselprogramma's van CDA en VVD

door dr. L. W. Nauta

dat ieder ter lezing wordt aanbevolen die zich voor de politieke toekomst van Nederland interesseert, is een geïnspireerd stuk ten behoeve van de tachtiger jaren. Het laat op tal van punten progressieve geluiden horen en sommige liberale heilige huisjes worden er met een opvallend gebrek aan respect behandeld. Het is geen Wiegel-stuk, maar een Geertsema- of Vonhoff-program. Beginselverklaring en Liberaal Manifest van de VVD zijn duidelijk bedoeld als ondersteuning voor een vernieuwingsproces van die partij.

Met het "program van uitgangspunten" van het CDA is het natuurlijk een ander geval. Deze partij bestaat nog maar net; ze is nog niet eens helemaal over de gevolgen van haar geboorte heen en heeft dus allereerst behoefte aan een eigen identiteit, aan een visitekaartje. Het program van het Christen Democratisch Appel moet vooral onderstrepen, wat de drie voorheen verschillende partners gemeen hebben. Vandaar misschien dat de bevlogenheid van de VVD ontbreekt en ik toch ook iets mis van de geïnspireerdheid van "Niet bij brood alleen", het CDA-verkiezingsprogram van '77. Zeker, ik weet wel, veel dingen uit het laatste zijn in het eerste terug te vinden, maar men zwakt toch liever hier en daar wat af dan dat men radicaal ernst maakt met de consequenties van Goudzwaards natuurlijk toch niet zo lekker in de politieke markt liggende ideeën.

Overigens moet ik bekennen, dat beide programma's op sommige punten niet in overeenstemming zijn met het vooroordeel dat bij mij als socialist ten aanzien van de betreffende partijen leeft. Vooroordelen hebben nu eenmaal altijd een vereenvoudigende functie; zij reduceren de complexiteit van de sociale werkelijkheid tot een overzichtelijk geheel en doen die werkelijkheid daarmee geweld aan. Dat geldt voor het vooroordeel van de betreffende partijen ten aanzien van de PvdA; ik kom daar aan het eind nog even op terug. Maar ik merk het ook bij mezelf. Om maar iets te noemen: het is niet in overeenstemming met mijn vooroordeel, wanneer het CDA alternatieve samenlevingsvormen, althans wat hun rechten en plichten betreft, op een lijn stelt met het gezin (art. 14).

Zoals ik ook mijn vooroordeel t.a.v. de VVD moet wijzigen, wanneer ik lees, wat men schrijft over gastarbeiders, consumenten-organisaties en patiëntenraden en ontdek, dat er zelfs een positief woordje over burgerlijke ongehoorzaamheid af kan.

Enkele formele verschillen

Ieder doet het natuurlijk op zijn manier. De eigenlijke "beginselverklaring" van de VVD is bijzonder kort; ze bestaat uit maar acht artikelen, gevolgd door een toelichting. Daarop volgt dan het veel uitvoeriger, "Liberaal Manifest", waarin concrete programmapunten worden behandeld. Dit Manifest bevat de politieke visie voor de komende tien jaar. Als ik in het volgende schrijf over het b.p. van de VVD, bedoel ik zowel Verklaring als Manifest.

Het "program van uitgangspunten" van het CDA is zeker in de hier gebruikte versie (preadvies DB v.h. CDA) opmerkelijk beknopt. Het is echter door de cie. die het oorspronkelijk opstelde, voorzien van een uitvoerige toelichting, die in menig opzicht onmisbaar is.

Ik mis in het CDA-program een hoofdstuk maatschappij-analyse, zoals men dat wel aantreft in het program van de PvdA. Het korte hoofdstukje 2 "De vragen van deze Tijd" kan niet als zodanig worden aangemerkt. De VVD heeft althans een poging in die richting gedaan met de "Inleiding" op het Manifest. Mijns inziens behoort ieder b.p. een uitvoerige maatschappij-analyse te bevatten en deze niet slechts tussen de regels door te geven. De kiezer moet er niet naar hoeven raden, maar heeft er recht op te weten, welk beeld de auteurs zich precies gevormd hebben van de maatschappij van vandaag.

In beide programma's mis ik verder een hoofdstuk "Strategie" dat evenmin in een b.p. behoort te ontbreken. De afstand tussen droom en daad zal er toch voor een liberale en een christelijke partij ook wel zijn. Welnu, als dat zo is, moet een partij aangeven, welke kleine stappen ze het eerst wil zetten en wat ze desnoods op de (middel)lange baan wil schuiven. De bomen groeien nu eenmaal niet meer tot in de hemel en geen partij die het zonder compromissen stellen kan. De VVD gaat weliswaar in een nawoordje op die compromissen even in, maar van een strategie-hoofdstuk kan hier toch bezwaarlijk sprake zijn. Zonder een dergelijke strategie-analyse echter wordt de politieke toepassing van een b.p. te gemakkelijk tot een zaak van het dagelijkse handwerk en het pragmatische ogenblik. Dineetjes achter kamerschermen gaan dan gemakkelijk beslissen over zaken die in feite thuishoren op de partijraad.

Enkele principiële verschillen

Het is interessant om de indelings-criteria van

De nieuwe beginselprogramma's van CDA
en VVD

door dr. L. W. Nauta

de twee programma's te vergelijken en ik zet daartoe de inhoudsopgaven even naast elkaar.

VVD (Liberaal Manifest)

Inleiding
Mens en gezondheid
Mens en Welzijn
Mens en Omgeving
Mens en Arbeid
Mens en Welvaart
Mens en Organisatie
Mens en Recht
Mens en Staat
Mens en Wereld
De Partij in de jaren '80.

Men ziet het, bij de VVD staat de (ontplooiing van de individuele) mens centraal; bij het CDA als christelijke partij staan bepaalde ethische normen centraal als gerechtigheid, solidariteit en rentmeesterschap. Dat betekent natuurlijk niet dat de VVD geen normen kent, maar zij kiest het liberale mensbeeld als haar beslissende norm. Ook andere normen als verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid kunnen daaruit worden afgeleid. Hoe zou iemand, wie de menselijke vrijheid lief is, andere mensen of groepen hetzelfde recht, om zich in vrijheid te ontplooiën, kunnen ontzeggen? "Alle mensen behoren gelijkwaardige mogelijkheden tot ontplooiing te krijgen", heet het in art. 6, een zin die in een socialistisch programma niet zou misstaan. Het is de bezinning op de grenzen en de voorwaarden van de vrijheid, waaruit de voor het liberalisme kenmerkende beginselen worden afgeleid en waardoor men in sommige gevallen het socialistische kamp gevaarlijk dicht nadert.

Het CDA is normatief gesproken veel pluriformer. Het evangelie is geen systeem, maar verplicht tot de maatschappelijke vertaling van een aantal verschillende normen, waarbij overigens die der gerechtigheid voorop lijkt te staan. Dank zij o.a. deze laatste norm is het CDA-programma vooral in sociaal opzicht opmerkelijk radicaal. Kijk maar wat het betekent dat de overheid gehouden is de samenleving te dienen naar de norm der gerechtigheid. "Dit houdt in dat zij zich inzet voor een maatschappij, waarin recht en vrede heersen, opkomt voor de zwakken, vervolgd en ontheemden, het onrecht bestraft, de gewetensvrijheid eerbiedigt en de persoonlijke levenssfeer beschermt en in het algemeen die voorwaarden schept, die nodig zijn voor een samenleving en verantwoordelijke mensen".

CDA (Program van Uitgangspunten)

Een Begaanbare weg
Gerechtigheid (staatkundig bestel, rechtsorde, Internationale rechtsorde)
Gespreide Verantwoordelijkheid (inrichting samenleving, cultuur, maatschappij, soc.-econ. leven, vorming, onderwijs)
Solidariteit (internat. solidariteit, soc. zekerheid, overheidsvoorzieningen, gezondheidszorg, maatsch. dienstverlening)
Rentmeesterschap (econ. ontwikkeling, wetenschap en techniek, ruimt. ordening)

Men hoort de geluiden van de socialist Jesaja en de radikale anarchist Jezus van Nazareth.

Ook is het interessant om te zien hoe een klassiek calvinistische norm als het rentmeesterschap, die destijds bij het ontstaan van het kapitalisme de nodige diensten bewees, nu wordt aangevoerd om de geest weer in de fles te krijgen en de ontwikkeling van economische processen te normeren. Omdat de mens tot rentmeesterschap geroepen is, moet hij waken tegen roofoverval en ervoor zorgen dat het "natuurlijk leefmilieu" niet wordt aangetast. Geen wonder; zo doorgaan betekent immers dat de rentmeester binnen afzienbare tijd de heer der schepping zal moeten melden, dat er niets meer te halen valt.

Punten van kritiek

Mijns inziens heeft het trouwens ook zijn bezwaren, wanneer een partij zo veel ethiek doet in zijn politiek. Het komt tenminste nog al eens voor, dat een ethische formulering de problemen toedekt in plaats van verheldert. Een enkel voorbeeld. In art. 29 wordt de voorkeur van het CDA uitgesproken voor een "zodanig maatschappelijk geïntendeerde ondernemingsgewijze produktie, dat men toekomt aan maatschappelijk zinvolle produkten". Het milieu, goede arbeidsomstandigheden en een rechtvaardige internationale arbeidsverdeling worden daarbij ook vermeld. Prachtige doeleinden natuurlijk, maar zij blijven zweven in het ethisch luchtledig, als de instrumenten niet worden aangegeven, waarmee die doeleinden kunnen worden gerealiseerd. Uit de toelichting maak ik op, dat men dit wil bereiken via interne democratisering van de ondernemin-

De nieuwe beginselprogramma's van CDA
en VVD

door dr. L. W. Nauta

gen. In het program zelf echter wordt wel de wenselijkheid van "medeverantwoordelijkheid der werknemers" uitgesproken, maar verder komt men niet. Uitdrukkingen als "maatschappelijk georiënteerd" en "maatschappelijk zinvol" blijven op die manier woorden die het niet veel verder zullen brengen dan de uitstalkast.

Hetzelfde geldt voor de stelling (art. 49), dat "overheid en bedrijfsleven elk een eigen verantwoordelijkheid hebben voor het bewerkstelligen van rechtvaardige loon-, inkomens- en vermogensverhoudingen". Mooi gezegd, maar een lege huls natuurlijk, zolang ook maar de geringste aanwijzing ontbreekt, hoe het bedrijfsleven die verantwoordelijkheid waar zou moeten maken. De term verantwoordelijkheid wordt hier op een onverantwoordelijke wijze gehanteerd, zoals ook in de mededeling dat zorg voor de gezondheid "allereerst een zaak van persoonlijke verantwoordelijkheid is" (art. 43). Maak die verantwoordelijkheid maar eens waar in een systeem, dat per definitie voor de beter gesitueerden goed zorgt en voor de grote rest uiterst matig. Men behoeft de gebitten van de gegoede middenklasse en de mensen daarboven maar te vergelijken met die van de laagstbetaalden en ongeschoolden, om te weten waar hier in concreto de grenzen liggen van die verantwoordelijkheid.

Sommigen zullen misschien denken dat ik een socialist ben, die alles verwacht van de structuren en niet bekommerd is om wat meer bureaucratie. Dit is echter een vergissing of een vooroordeel. Het program van de PvdA ziet socialisatie van de gezondheidszorg of nationalisatie van sommige grote bedrijven niet als een remedie voor alle kwalen. Het beschouwt dergelijke instrumenten als een noodzakelijk, maar niet als een voldoende middel voor een fundamentele hervorming van de samenleving. Het begrijpt niet, hoe zonder een democratische controle op productie, investeringen en distributie het ideaal van een maatschappelijk zinvolle produktie kan worden nagestreefd. Het ziet ook niet, hoe het klassen-karakter van de gezondheidszorg kan worden opgeheven, zonder dat de gezondheidszorg door de gemeenschap wordt beheerd in plaats van door privé-bedrijfjes, beschermd door een Aeskulaapje. Natuurlijk, met dergelijke hervormingen is het niet gedaan, maar daarzonder is het niets gedaan.

Als democratisch socialist wil ik zelfs wel de mogelijkheid open laten, dat er andere wegen zijn om meer rechtvaardigheid te bewerkstelligen en de zwakken te vrijwaren tegen onderdrukking, discriminatie en uitbuiting. Die wegen moeten

dan echter wel worden aangegeven en de instrumenten, waarmee dat kan gebeuren, moeten wel worden gespecificeerd. Ethische lichtkogels afschieten, het verblindt alleen maar; verlichten doet het niet. Het ethisch jargon stelt het CDA in staat om op het punt van fundamentele maatschappelijke hervormingen altijd weer de middenpartij te zijn, die van twee wallen eet en lippendienst bewijst aan zowel de conservatieven als de progressieven.

Zoals ik al liet doorschemeren, vind ik de VVD op een aantal punten progressief. Een nog niet genoemd voorbeeld is het artikel over inspraak. Mij is geen b.p. bekend dat er op dit terrein een zo vooruitstrevend standpunt op na houdt als dit: "Inspraak levert overigens slechts dan een werkelijke bijdrage tot de democratie, indien de betrokkenen tevoren wordt meegedeeld in hoeverre hun oordeel het te nemen besluit kan beïnvloeden en indien hen, wier mening niet gevolgd is, achteraf de redenen daartoe kenbaar worden gemaakt" (art. 8, beginselverklaring).

Op tal van punten in de Nederlandse politiek, waar de vrijheid en verantwoordelijkheid van het individu bedreigd worden, kan een VVD, die zich ook metterdaad voor de realisering van zijn programma inzet, een kritische rol spelen.

Des te verbazingwekkender is het, om naast deze geluiden te moeten constateren, dat de VVD bij de vrijheid van het individu toch in hoofdzaak alleen maar aan Nederlandse individuen denkt. Het "liberale mensbeeld", aldus heet het in art. 3, "zal het best gestalte krijgen in een veelvormige samenleving als de Nederlandse . . .". Inderdaad, en dit is ook nog waar in een andere zin. Vrijwel altijd als het op de ontplooiing van het individu aankomt, gaat het over Nederland of hooguit Westeuropa. De bewoners van die streken hebben blijkbaar exclusieve rechten, als het over vrijheid gaat. Sociale rechtvaardigheid is er in hoofdzaak voor intern gebruik. Buiten de omheining van de eigen samenleving gelden blijkbaar andere criteria.

Waarop baseer ik deze zwaar wegende kritiek? Ten eerste op het feit, dat in de eigenlijke beginselverklaring met geen woord over de internationale verhoudingen wordt gesproken. De tegenstelling Noord-Zuid bijv. komt er niet in voor. In de paar regels die er in het uitvoerige Liberaal Manifest aan worden gewijd, worden slechts twee dingen opgemerkt. De arme landen zullen sneller moeten groeien dan de rijke en wij moeten — dat wel — "onze eigen welvaart gebruiken om andere landen bij te staan . . .". Dat is

**De nieuwe beginselprogramma's van CDA
en VVD**

door dr. L. W. Nauta

alles. Wat er in onze wereld zou moeten veranderen, om die snellere groei van de ontwikkelingslanden waar te maken, laat daar specialisten, radicale Christenen en idealisten maar over dromen. Wel is er in de Inleiding nog een zin over de derde wereld te vinden, die ik na tien keer lezen nog niet snap. Hij luidt: "Lijden wordt verholpen of genegeerd. Dat er lijden is dat niet verholpen en niet genegeerd mag worden, moeten wij weer van de ontwikkelingslanden leren". Misschien is schrijven in een VVD-program over de derde wereld een manier, om de derde wereld evenmin te negeren als daadwerkelijk te helpen.

Ten *tweede* op het feit dat er inderdaad in het gehele program geen enkele aanwijzing te vinden is, hoe die geringere groei in het Westen zou kunnen worden bewerkstelligd. Integendeel, in diverse toonaarden wordt verkondigd, dat alleen zo veel mogelijk groei meer welvaart kan brengen, ook aan de rest van de wereld. Of daarbij niet ook eens een keer de onbeperkte consumptiedrang van het Westen beperkt zou moeten worden, daarover wordt met geen woord gerept. Ja, er staat zelfs dat "een verminderde vervulling van particuliere wensen ten behoeve van meer collectieve voorzieningen alleen kan met meer dwang en minder vrijheid" (p.19). Vindt de VVD dat de individuele vrijheid tot zelfontplooiing — ook volgens socialisten en ook volgens het CDA-programma een groot goed — identiek is aan de vrijheid tot onbeperkt consumeren? Zelfontplooiing is toch niet identiek aan bezits-uitbreiding? Zou een beperking van de consumptie, zoals al jaren geleden door Den Uyl bepleit, individuele zelfontplooiing niet ten goede kunnen komen en 's mensen fixaties op "particuliere wensen" niet eens kunnen doorbreken? Schril steekt het VVD-program ook op dit punt af bij dat van het CDA, dat duidelijk voor matiging pleit, ook in de consumptieve sfeer.

In de *derde* plaats baseer ik mijn kritiek op een algemene indruk. De door de VVD aangevoerde instrumenten om de gestelde doeleinden te bereiken — democratisering bijv., kleinschaligheid en ook decentralisatie — zijn bij lange na niet toereikend in internationaal verband. Ik kan in het hele VVD-program geen instrument ontdekken dat in mondiaal verband voor meer rechtvaardigheid — en dus meer individuele zelfontplooiing . . . — zou kunnen zorgen.

Mijn *vierde* en laatste argument baseer ik op de paragraaf over de buitenlandse politiek. Opvallend is hier dat de Oost-West-tegenstelling op geen enkel punt wordt gerelativeerd. Samen-

werking in EEG-, NAVO- en OESO-verband staat voorop, omdat "in deze kaders de Nederlandse invloed het meest tot zijn recht kan komen". Hoe het met de wereld moet, zelfs al komt de Nederlandse invloed prima tot zijn recht, is niet aan de orde. Integendeel, er wordt gewezen op het gevaar van het "uiten van beweging" in internationaal verband. En bovendien is, voorzover ik kan zien, de buitenlandparagraaf de enige in dit helder en met tolerante toon geschreven program, waar een rancuneuze opmerking te vinden is over andersdenkenden. "Omdat vrijblijvende emotionaliteit aantrekkelijker is, mag het verklaarbaar heten, dat sommigen Nederland willen terugtrekken uit die tegenstelling" (p.25). Bedoeld is de tegenstelling tussen Oost en West.

Ook hier is het contrast opvallend met het CDA-program, dat doordrongen is van grote zorg over de Oost-West-spanningen en de bewapeningswedloop. Blijkbaar staan er hier voor de VVD grote belangen op het spel, waaraan niet mag worden getornd. Nog op de laatste bladzijde van het Liberaal Manifest, waar gezegd wordt, dat men terwille van de coalitie-vorming tal van compromissen zal moeten sluiten, wordt voor vraagstukken van vrede en veiligheid een uitzondering gemaakt.

Welke belangen hier op het spel staan, weet ik niet. Misschien weet men het zelf ook niet eens. De geschiedenis voltrekt zich nu eenmaal grotendeels achter de rug om van het merendeel onzer politici in plaats van binnen hun gezichtskring. Wel ben ik ervan overtuigd, dat deze conservatieve, ja in sommige opzichten zelfs reactionaire houding internationale zaken betreffende, *in strijd is met het liberale beginsel zelf*. Vrijheid is er voor iedereen of voor niemand. Een vrijheidsbeginsel, dat alleen bestemd is voor de lage landen of hooguit voor Westeuropa en Amerika, vernietigt zichzelf. Socialistena kunnen dat weten. Want socialistena zijn liberalena, die hun principes bloedserieus nemen.

Ieders beeld van zichzelf

Hoe ziet men zijn eigen rol in de politieke discussie van de toekomst? Het is niet oninteressant zulks tot slot nog even te vermelden. Het CDA, dat daar het minst expliciet over is, plaatst zichzelf als volgt: wij leggen grote nadruk op zowel de individuele verantwoordelijkheid als de structuren. Dus inderdaad de middenpartij, waar iedereen terecht kan, die de PvdA te socialistisch en de VVD te liberaal vindt.

De nieuwe beginselprogramma's van CDA en VVD

door dr. L. W. Nauta

Zonder weliswaar exclusieve pretenties te hebben wil de VVD de verzamelplaats zijn voor allen, wie het liberale beginsel dierbaar is. En het resultaat is verrassend. Daardoor zal het CDA conservatiever worden en de PvdA extremer. Dit komt de politieke duidelijkheid ten goede, en schept bovendien ruimte voor een VVD in ademnood, die in dit verband zwijgt over D'66, de machtige concurrent, die toch ook wel enig oog heeft voor liberale principes.

Ik heb al eerder aangegeven, dat naar mijn mening dit 'image' van de PvdA niet overeenkomt met de realiteit. De structurele veranderingen die democratisch-socialisten voorstaan, streven zij niet na om zichzelf wil. Of, om het beginselprogramma van de PvdA te citeren: "Het democratisch socialisme stelt zich ten doel, dat alle mensen in staat zijn zich zelfstandig te ontwikkelen en in vrijheid te ontplooiën" (p.19). Het verschil tussen een socialist en een liberaal bestaat hierin, dat de laatste die vrijheid lijkt te beperken tot een bepaalde groep of althans tot een beperkt segment van de wereld-samenleving. Of hetzelfde in andere woorden gezegd: een democratisch socialist (en misschien geldt dit ook voor een radicaal lid van het CDA) vermag niet genoeg te nemen met een vrijheid, die slechts het prerogatief zou zijn van een beperkt deel van de mensheid. Hij zet zich in voor een samenle-

ving, die nog moet worden uitgevonden. Behalve een consequente liberaal is hij op het voetspoor van Jesaja en Marx ook een utopist.

Een wens tot slot

De politieke discussie speelt zich in Nederland vrijwel altijd af op een praktisch vlak. Slechts zelden wordt er op principiële of theoretische niveau door politici gediscussieerd. Welke principes de mensen leiden en hoe zij zich tot elkaar verhouden, al deze vragen sneeuwen meestal onder in de ad-hocvragen van de dag.

Het initiatief van de dr. A. Kuyperstichting tot het houden van deze schriftelijke discussie is daarom toe te juichen. Zolang in een parlementaire democratie de politieke partijen op elkaar zijn aangewezen, verdient het aanbeveling — zeker in het zicht van de crisissen die ons te wachten staan — ook op principiële vlak zo helder mogelijk uit te zoeken, wat wij aan elkaar hebben en waar de scheidslijnen en verbindingslijnen liggen. Waarom zitten wij eigenlijk nooit om de tafel voor een discussie, die in plaats van over coalities, wetsontwerpen, nul- en minlijnen nu eens over principes gaat?

Lusaka (Zambia), 21/22 Juni 1980.

Het democratisch socialisme van de Partij van de Arbeid

door dr. J. van Putten

"In hoeverre is de Partij van de Arbeid nog echt socialistisch?" Wie zo'n vraag bedenkt,¹ heeft er kennelijk enige notie van, wat dat is, "echt socialisme". Wie zich evenwel ècht in het socialisme verdiept, komt al spoedig tot de slotsom, dat het minder juist is, op die manier over socialisme te spreken en te schrijven. In de loop van vele eeuwen zijn er vele socialismen geweest, die zowel wat de principiële fundering als wat de praktische doelstellingen betreft grote verschillen vertoonden. Ferdinand Domela Nieuwenhuis behandelt in zijn *Geschiedenis van het socialisme* onder meer Mozes en Jezus Christus.² Willem Banning heeft niet opgehouden te beklemtonen, dat de opvatting dat socialisme samenvalt, althans innig verbonden is met marxisme, steeds in strijd is geweest met de werkelijkheid. "Zij geldt stellig niet voor het socialisme als beweging, en is ook niet juist voor het socialisme als theorie."³ In dit artikel zal ik dan ook niet ingaan op de vraag, wat "echt socialisme" is, maar mij beperken tot het socialisme van de Partij van de Arbeid op de drempel van de jaren tachtig.

"Demokratisch-socialisten verwerpen de bestaande ongelijkheid in de wereld. Zij vinden het onaanvaardbaar dat er rijke en arme landen zijn en dat er in hetzelfde land grote verschillen in welvaart bestaan. Zij gaan er vanuit dat mensen gelijkwaardig zijn aan elkaar en willen daarom

dr. J. van Putten is hoogleraar in de politicologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; hij is lid van de Partij van de Arbeid.

streven naar gelijkheid tussen landen, tussen groepen van mensen en tussen mensen onderling. Het streven naar gelijkheid is een socialistisch beginsel." Met deze uiteenzetting begint het hoofdstuk "Beginselen" uit het beginselprogramma van de Partij van de Arbeid, dat uit

1. De redactie van AR-Staatkunde heeft mij de volgende vragen voorgelegd (ik merk daarbij op dat het mij in het bestek van dit artikel onmogelijk is, op al deze vragen in te gaan; vooral aan een antwoord op de laatste vraag zal ik nauwelijks toekomen): "Zou jij voor ons blad een bijdrage willen schrijven over de ontwikkelingen in het socialisme, de ontwikkelingen met betrekking tot de socialistische ideologie? In hoeverre is de Partij van de Arbeid nog echt socialistisch? En in hoeverre is dit synoniem aan progressief? Biedt het socialisme en de ontwikkeling daarvan binnen de PvdA naar jouw oordeel een geloofwaardig perspectief voor het aanpakken van de centrale vragen die ons in de jaren tachtig te wachten staan? Wat zijn naar jouw idee die centrale vragen waarover elke serieuze politieke filosofie zich een oordeel zal moeten vormen?"

2. F. Domela Nieuwenhuis, *De geschiedenis van het Socialisme*, eerste deel, Amsterdam, 1901, blz. 30 e.v., 89 e.v.

3. W. Banning, *Hedendaagse sociale bewegingen*, Deventer, 1974 (tiende druk), blz. 162-163.

Het democratisch socialisme van de Partij van de Arbeid

1977 dateert. Het accent ligt op het streven naar gelijkheid, ook wel aangeduid als "het beginsel van de gelijkheid". Daarnaast is er de overtuiging dat de samenleving veranderd kan worden. "Zonder deze overtuiging zou socialisme nooit zijn ontstaan en het is deze gedachte die socialisten met elkaar verbindt." De gewenste veranderingen voltrekken zich niet automatisch. Daarvoor is strijd nodig en moeten offers worden gebracht. Dat vergt solidariteit. "Zonder solidariteit blijft een gelijkheidsbeginsel van papier en het inzicht in de veranderbaarheid van de samenleving een theorie. Konkreet betekent deze solidariteit dat de democratisch-socialist zich ervoor inzet, de barrières op te heffen, die er overal de oorzaak van zijn dat de mensen in de praktijk niet aan elkaar gelijkwaardig kunnen zijn."

Als "doel van de strijd" geldt een zodanige herverdeling van kennis, arbeid, inkomen en macht, dat alle mensen in staat zijn zich zelfstandig te ontwikkelen en in vrijheid te ontplooiën. "Democratisch-socialisten zetten zich in voor een samenleving waarin de kwaliteit van het bestaan voor allen gelijk is."

Het beginselprogramma vervolgt: "Van zulk een samenleving verwachten socialisten dat ze de ontwikkeling van eigenschappen die de mensen met elkaar verbinden zal bevorderen. Onderlinge wedijver in de zin van naijver en het streven naar persoonlijke of groepsvoordelen, terwijl anderen gebrek lijden, zullen er geen gunstige bodem vinden; menselijke solidariteit daarentegen wel." In het programma wordt erop gewezen dat van een samenleving in democratisch-socialistische zin momenteel geen sprake is, zeker niet op wereldschaal. "Willen wij ernst maken met het streven naar een dergelijke samenleving, dan is solidariteit met en tussen de onderdrukten en ontrechten geboden, zowel in ons eigen land als daarbuiten. De democratisch-socialistische beginselen mogen niet verworden tot een soort beschermende ideologie van de feitelijke machtsverhoudingen of van de bevoorrechte positie van het rijke Westen. "Wij zullen er niet aan kunnen ontkomen onszelf ook in ons persoonlijk leven beperkingen op te leggen. Onze vrijheid (bijvoorbeeld om steeds meer te consumeren) zal ondergeschikt moeten worden gemaakt aan het streven naar meer gelijkheid in wereldverband. Voor het democratisch-socialisme heeft het alleen dán zin te spreken over vrijheid, als daarmee ook werkelijk bedoeld wordt: de vrijheid van iedereen. Vrijheid, gelijkheid en solidariteit zijn hier onverbreekbaar met elkaar verbonden."

door dr. J. van Putten

Overleven

Het beginselprogramma markeert een ontwikkeling in het denken in de PvdA, die in zekere zin een breuk inhoudt met het verleden. Het vorige, uit 1959 daterende, programma ging uit van het geloof om in de schaduw van het kapitalisme dank zij verdergaande economische groei en met behulp van allerlei instrumenten van herverdeling de nagestreefde nieuwe sociaal-economische orde te kunnen verwerkelijken.⁴ Thans zien wij ons echter om allerlei redenen gesteld voor de noodzaak van beperking van economische groei. Om het met de woorden van Lolle Nauta te zeggen: behalve met de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid krijgt het socialisme nu ook te maken met de contradictie tussen mens en natuur. Deze tweede tegenstelling kan niet worden teruggevoerd op die tussen kapitaal en arbeid, evenals de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid kan worden teruggevoerd op die tussen mens en natuur.

De groei-problematiek heeft, aldus Nauta, het socialistische beginsel geactualiseerd. De noodzaak van herverdeling van kennis, macht, inkomens (en arbeid trouwens ook) wordt in het licht van de nieuwe tegenstelling, die tussen mens en natuur, nog acuter. Die herverdeling is niet alleen meer een zaak van morele noodzaak, maar dient ook plaats te vinden ter wille van het overleven.

Beperking van de groei betekent een radicalisering van het socialistisch beginsel in minstens twee opzichten. Allereerst dient de aanval op de privileges veel grondiger te geschieden. Ten tweede betekent het de noodzaak van een "leerproces" bij de PvdA-kiezer.⁵

Gelijkheid

In het beginselprogramma is met opzet het accent gelegd op *gelijkheid*. De term solidariteit komt veelvuldig in het programma voor, maar solidariteit alléén is niet voldoende. "Je kunt tenslotte ook solidair zijn met de geprivilegieerden." Ook de term *gelijkwaardigheid* voldoet niet. "Dat alle mensen gelijkwaardig zijn wil zelfs de grootste liberaal nog wel erkennen. Met behoud

4. De formulering is van de voorzitter van de beginselprogramma-commissie, Lolle Nauta. Zie Lolle Nauta, Over gelijkheid en solidariteit, in: *Democratisch-socialisme in Nederland*, Over de beginselen van de PvdA, Amsterdam, 1977, blz. 22 e.v.

5. L. Nauta, a.a., blz. 24.

Het democratisch socialisme van de Partij van de Arbeid

door dr. J. van Putten

van de bestaande verschillen is hij immers ook wel bereid in theorie zijn medemens te respecteren. (...) Het begrip gelijkwaardigheid diskrimineert voor ons programmatisch doel (...) niet voldoende."⁶

Maar waarop is het verzet tegen allerlei maatschappelijke vormen van ongelijkheid nu gebaseerd? "Uiteraard", aldus Nauta, "zal ieder ook een beroep doen op motivaties en begrippen uit zijn eigen levensbeschouwelijke kontekst; een christen zal wat anders antwoorden dan een humanist en een katholiek weer anders dan een protestant. Maar afgezien daarvan, vallen er ook meer algemeen geldige argumenten te bedenken, argumenten waarover in ieder geval zinnig te discussiëren valt."

Nauta noemt drie van die argumenten. In de eerste plaats kan men zich beroepen op het probleem van het overleven. Wil overleven mogelijk zijn, dan is herverdeling van de bestaande privileges zowel op nationale als internationale schaal acuut. Een tweede argument kan een beroep zijn op de redelijkheid. Betrekkelijk weinig vrijheid voor allen op de wereld is een redelijker principe dan veel vrijheid voor weinigen met onvrijheid voor de meesten. Een derde argument is het *empirische*. Het is namelijk een empirisch of *feitelijk* gegeven dat de mens zich pas individueel kan ontplooien, zelfrespect kan verwerven en bij voorbeeld op vrijwillige basis sociale relaties aangaan, wanneer hij concreet op dezelfde wijze gerespecteerd wordt als zijn medemens.⁷

Wie het bovenstaande goed tot zich laat doordringen wordt getroffen door de afwezigheid van *ethische* overwegingen. Werd Banning, de theoreticus achter het beginselprogramma van 1959, vooral op ethische gronden door het socialisme aangesproken, Nauta, belangrijk man achter het programma van 1977, maakt zich daarvan geheel los en zoekt de fundering van het gelijkheidsbeginsel vooral in de empirie en de redelijkheid, waarbij aan protestanten, katholieken en humanisten een nadere redegiving wordt toegestaan. Verder wordt in het beginselprogramma de verwachting uitgesproken dat een samenleving waarin de kwaliteit van het bestaan voor allen gelijk is, de ontwikkeling van eigenschappen die mensen met elkaar verbinden zal bevorderen. Inderdaad is het een empirisch gegeven dat bijna niemand zich op z'n gemak voelt in situaties die worden gekenmerkt door ongelijkheid. Maar of mensen zich meer met elkaar verbonden zullen voelen naarmate de ongelijkheid afneemt is zeer de vraag. Met mis-

schien meer empirische grond kan worden beweerd dat de welvaartsvermeerdering, ondanks gelijktijdige verkleining van de inkomensverschillen, eerder het individualisme heeft bevorderd dan een gevoel van verbondenheid, en dat men in de nood zijn vrienden leert kennen.

Voor het uit de weg gaan van ethische gezichtspunten zijn natuurlijk wel verklaringen te vinden. In de eerste plaats is er de van Marx geërfde materialistische zienswijze die via de Frankfurter Schule nieuwe impulsen heeft gekregen. In de tweede plaats is er een onmiskenbare invloed vanuit de Frankfurter Schule voor wat betreft het denken over menselijke ontplooiing. Gelijkheid wordt nagestreefd opdat alle mensen in staat zijn, zich zelfstandig te ontwikkelen en in vrijheid te ontplooien. Het gelijkheidsbeginsel wordt verdedigd onder meer met een beroep op de redelijkheid en de empirie. Herbert Marcuse had het kunnen schrijven. "Wenn Vernunft die Gestaltung des Lebens nach der freien Entscheidung der erkennenden Menschen meint, so weist die Forderung der Vernunft nunmehr auf die Schaffung einer gesellschaftlichen Organisation, in der die Individuen nach ihren Bedürfnissen gemeinsam ihr Leben regeln", zo schreef Marcuse twaalf jaar eerder.⁸ Zijn epigonen spreken in het verlengde daarvan van "gesellschaftlich verstandener Gleichheit (...) in der die Voraussetzung für die Realisierung und Sicherung von Freiheit im Sinne der selbstbestimmten Entfaltung aller Individuen in der Gesellschaft erblickt wird."⁹

Meer nog dan op het klassieke Marxisme betekent een oriëntatie op de Frankfurters in ethisch opzicht de dood in de pot. Men kan met het gelijkheidsstreven voorwaarden willen scheppen voor een optimale individuele zelfontplooiing, zolang echter ook maar één individu vindt, dat de kansen voor zelfontplooiing sub-optimaal zijn, en zolang ook maar één individu bij zichzelf "vervreemding" ervaart, moet hij serieus worden genomen. De oriëntatie op de maatschappij heeft in belangrijke mate plaats gemaakt voor een oriëntatie op het individu. Ikzelf vind dat een verarming; elders heb ik ooit geschreven dat het socialisme daarmee zijn eigen doodgravers scheidt.¹⁰

6. L. Nauta, a.a., blz. 26.

7. L. Nauta, a.a., blz. 27-28.

8. H. Marcuse, *Kultur und Gesellschaft*, Frankfurt/m, 1965, deel I, blz. 109.

9. Jörg Kammiller, *Gegenstand und Methode der politischen Wissenschaft*, in W. Abendroth en K. Lenk, *Einführung in die politische Wissenschaft*, München, 1968, blz. 21.

Het democratisch socialisme van de Partij van de Arbeid

door dr. J. van Putten

Godsdienst

Mogelijk hangt een en ander samen met de afnemende betekenis van het religieus socialisme binnen de Partij van de Arbeid, of van de discussie over de betekenis van godsdienst of levensbeschouwing voor het politieke denken en handelen. In het oude beginselprogramma schreef de PvdA nog van zichzelf: "Zij erkent het innig verband tussen levensovertuiging en politiek inzicht en waardeert het in haar leden, als zij dit verband ook in hun arbeid voor de Partij duidelijk doen blijken." (art. 35). In het nieuwe programma komt een dergelijke bepaling niet meer voor. Waarom niet? Nauta citeert in dit verband Burger: "De doorbraak, aldus Burger, is nu voor ons geen interessante issue meer; hij is inmiddels gerealiseerd en het nieuwe program kan van die realiteit uitgaan. Eindelijk hebben we gelegenheid de discussie over de inhoud van het democratisch-socialistisch beginsel zelf voor geopend te verklaren."¹¹ Uit zo'n opmerking blijkt geen enkel begrip voor wat christenen die voor het socialisme hebben gekozen ten diepste beweegt. De discussie die in het beginselprogramma van 1959 werd aangemoedigd blijft nodig, ongeacht de omstandigheid dat de doorbraak inmiddels is gerealiseerd. Oude en jonge christen-socialisten maken zich wel zorgen om de onverschilligheid die uit een opmerking als van Burger blijkt.¹² Dat men zich evenwel in de PvdA kan blijven vinden is twee jaar geleden door H. M. de Lange aldus verwoord: "In brede lagen in onze partij treft mij het verlangen naar een nieuwe samenleving en daarin herken ik een van de meest wezenlijke grondmotieven die mij wordt aangereikt vanuit het Evangelie. De hartstocht voor de gewone man en de gewone vrouw, het vreesloos aan de orde stellen van fundamentele vraagstukken zonder in de val te lopen van revolutionair en versleten jargon, zie ik bij tal van politici in de PvdA. Het verbaast mij niet dat velen die hun hart verpand hebben aan de oecumenische beweging evenzeer hun plaats vinden in deze partij."¹³

Terugkerend naar het beginselprogramma 1977 zou ik aan het bovenstaande willen toevoegen dat de betekenis van het gelijkheidsbeginsel voor het oplossen van de belangrijkste politieke vraagstukken van deze tijd nauwelijks genoeg kan worden beklemtoond. Ook al zou ik zelf tot een andere fundering ervan komen, het lijkt mij een goed uitgangspunt voor de vormgeving van de samenleving, gegeven de tegenstellingen tussen kapitaal en arbeid enerzijds en die tussen

mens en natuur anderzijds. Bovendien is het empirisch optimaal toetsbaar. Liberale partijen hebben onder aanroeping van het vrijheidsbeginsel en christen-democratische partijen hebben onder aanroeping van het gebod van naastenliefde heel wat onrecht laten voortbestaan, c.q. niet gezien. Met het gelijkheidsbeginsel kan minder worden gesjoemeld dan met de beide andere; wie het verzaakt valt onmiddellijk door de mand. Wat dat betreft heeft de Partij van de Arbeid het zich niet gemakkelijk gemaakt.¹⁴

Individu

Ook al zou op ethische en empirische gronden enige verzelfstandiging van een streven naar gemeenschapsvorming aanbeveling verdienen, dat wil nog niet zeggen dat iedere accentuering van het individu boven de gemeenschap veroordeeld zou moeten worden. Onder meer Edward Schillebeeckx heeft gewezen op de noodzaak, de politieke keuzen door een wetenschappelijke maatschappij-analyse te laten voorafgaan.¹⁵ Welnu, achteraf gezien behoeft het niet te verbazen dat het functieverlies van het moderne westerse gezin, waarvan sociologen reeds de mond vol hadden in de periode waarin het gezin nog de meest vanzelfsprekende primaire samenlevingsvorm was, is gevolgd door een verminderde betekenis van het gezin als zodanig als samenlevingsmodel. Het percentage Nederlandse burgers dat tot een gezin behoort, loopt gestaak terug.¹⁶ In het licht van deze verschijnselen zou een politieke partij schromelijk tekort schieten, wanneer

10. J. van Putten, *Socialisme en de mens, Socialisme en Democratie*, jg. 32, nr. 2, 1975, blz. 51-58.

11. L. Nauta, a.a., blz. 20.

12. Dick Houwaart en L. H. Ruitenbergh, *Drie kart eeuw: socialisme en religie*, Baarn, 1977, bijv. blz. 43 e.v.; J. J. Buskes en H. M. de Lange en E. van den Brindk, red., *De PvdA is niet heilig*, Baarn, 1978, blz. 27, 73 e.v.; Coos Huijsen, *De blinde vlek van links, Socialisme en Democratie*, jg. 36, nr. 6, 1979, blz. 307-312. Ook in een andere context is wel het ontbreken van een mensbeeld kritisch aan de orde gesteld. Bijv. B. Koopman, *De vele mensbeelden van de economie, Socialisme en Democratie*, jg. 36, nr. 2, 1979, blz. 78-88.

13. *De PvdA is niet heilig*, blz. 81.

14. Over de relatie tussen vrijheid en socialisme uitvoeriger J. van Putten, *Vrijheid en welzijn*, Over socialisme en de toekomst van onze samenleving, Deventer, 1977.

15. In zijn uiteenzetting over de christen en zijn politieke partijkeuze. Edward Schillebeeckx, *Gerechtigheid en liefde, genade en bevrijding*, Bloemendaal, 1977, blz. 721.

16. Iteke Weeda, *Minder gezinnen, meer individuen, Socialisme en Democratie*, jg. 35, nr. 6, 1978, blz. 282-289.

Het democratisch socialisme van de Partij van de Arbeid

door dr. J. van Putten

zij geen aandacht zou vragen voor de eisen, die hieruit voortvloeien bijvoorbeeld ten aanzien van werkgelegenheid, woningbouw, belastingheffing en sociale verzekering, enz.

Vergelijkbare opmerkingen kunnen worden gemaakt over de positie van de vrouw. Voor wat betreft het opheffen van de discriminatie van de vrouw heeft de socialistische beweging een lange traditie. Dat het streven naar gelijkberechting van de vrouw ook binnen de PvdA tot beroering leidt, kan niet worden ontkend. De Rooie Vrouwen vormen binnen de PvdA momenteel de krachtigste pressiegroep, en dat wil wel eens tot fricties leiden.¹⁷ Ook kan niet worden ontkend dat niet steeds een gelukkige of meest voor de hand liggende duiding van de positie van de vrouw wordt gekozen, hetgeen de partij in de ogen van buitenstaanders belachelijk kan maken en een oplossing van de problemen in de weg kan staan.¹⁸ Dit alles neemt niet weg, dat de PvdA het door haar beleden feminisme verhoudingsgewijs goed in de praktijk brengt en zelf op haar kandidatenlijsten vrouwen relatief goede kansen biedt. Men zie slechts de onderstaande tabel.¹⁹

Percentages vrouwen op het totale aantal leden van gemeenteraden, provinciale staten en de Tweede Kamer per partij

Partij	Raden 1978	Staten 1978	Kamer 1977
PvdA	19,7	20,3	15,9
VVD	18,1	18,6	17,8
D'66	26,3	○	25,0
CDA	9,1	10,4	10,2

De staat

Speciale aandacht verdient de bezinning die binnen de Partij van de Arbeid over de staat plaats heeft. Marx dacht tamelijk simpel over de staat: Nadat het proletariaat de staatsmacht in handen zou hebben gekregen zou het die macht in de eerste plaats gebruiken om de particuliere eigendom van de produktiemiddelen af te schaffen. Daarmee zou een begin zijn gemaakt met het vestigen van een klasseloze samenleving en naarmate dit proces voortgang maakte zou de staat — die immers een uitdrukking was van de klassesetstellingen — afsterven.

Tegen het einde van de vorige eeuw en in de loop van deze eeuw zijn de sociaal-democraten de staat hoe langer hoe meer gaan beschouwen

als een bruikbaar instrument voor een geleidelijke lotsverbetering van de arbeidende bevolking en voor een geleidelijke structuurverandering van de samenleving. Deze opstelling is een van de factoren geweest waaruit uiteindelijk de verzorgingsstaat is ontstaan, het monsterverbond tussen een kapitalistische produktiewijze en een vergaande mate van staatsbemoeienis met name op het gebied van sociale zekerheid en welzijn.

Is hiermee het "heilig ideaal" bereikt? Allerminst. Het produktiestelsel laat nog veel (te) wensen over. In de eerste plaats moet worden geproduceerd naar maatschappelijke behoeften. Daartoe is overheidsingrijpen in de economie geboden. Maar er bestaat al zo'n grote afstand tussen de burger en de overheid. "Het overheidsapparaat wordt eerder ervaren als een onpersoonlijke macht tegenover de mensen dan als een vorm van dienstverlening, waarover zij zelf iets te zeggen hebben," aldus het beginselprogramma. "Voor een democratisch-socialistische politiek betekent deze situatie een moeilijk dilemma." De staat vormt nooit een doel in zichzelf, zo wordt vervolgens opgemerkt, en in samenhang daarmee bevat het programma een groot aantal desiderata, die vooral tot doel hebben de directe invloed van de burger op het overheidsbeleid te vergroten.

Aan het bovenstaande kan worden toegevoegd dat de bezinning over de mogelijkheden en moeilijkheden van staatsbemoeienis met het verschijnen van het beginselprogramma niet tot stilstand is gekomen. Verwacht kan worden een toenemende selectiviteit, wanneer het gaat om uitbreiding van staatsbemoeienis, waarbij meer aandacht zal worden gegeven aan de wenselijkheid van en mogelijkheden voor decentralisatie en aan mogelijkheden voor maatschappelijk zelfbestuur.²⁰

Aan het bovenstaande kan voorts worden toegevoegd, dat onder democratisch-socialisten

17. Pijkel Schröder, Rooie Vrouwen tussen Partij van de Arbeid en vrouwenbeweging, *Socialisme en democratie*, jg. 36, nr. 1, 1979, blz. 37-40.

18. In het beginselprogramma 1977 staat onder het hoofdde "oude en nieuwe klassenstrijd" dat de positie van de vrouw in de maatschappij (die als "haar onderdrukking" wordt aangeduid) binnen het kapitalisme een specifieke betekenis krijgt.

19. Bron: Frank R. Boddendijk, Monique Klein en Ed Nolte, "Mijnheer de voorzitter . . .", verslag van een onderzoek naar de grote afwezigheid van vrouwen in de Nederlandse politiek sinds 1945, Vrije Universiteit, Amsterdam, Mededelingen van de subfakulteit der sociaal-kulturele wetenschappen, nr. a, 1980, blz. 103-119.

Het democratisch socialisme van de Partij van de Arbeid

door dr. J. van Putten

een toenemende skepsis kan worden geconstateerd ten opzichte van het bouwwerk dat door de staat in stand wordt gehouden en met een netwerk van regelingen en subsidies nog steeds wordt "vervolmaakt", de verzorgingsmaatschappij. Zelfs wordt "verzorgingsimperialisme" als een ernstige bedreiging van de democratie beschouwd.²¹

Het dilemma met betrekking tot de staat is aangescherpt door de toegenomen economische problemen waarvoor ons land is gesteld, met name op het punt van de werkgelegenheid. Sterker nog dan het kabinet-Van Agt heeft de PvdA-oppositie de noodzaak bepleit van inkomensmatiging in de particuliere sector en bevordering van de werkgelegenheid via de collectieve sector.²² De discussienota economie, die een commissie van het partijbestuur in het najaar van 1978 heeft gepubliceerd en die in april 1979 door het PvdA-congres is behandeld, noemt een groot aantal doelstellingen die uitsluitend door actief ingrijpen van de overheid kunnen worden verwezenlijkt.²³

Contradicties

De PvdA is een merkwaardige partij, dat kan onomwonden worden gesteld. Aan de hand van degelijke stukken worden de leden geactiveerd tot meningsvorming over zeer moeilijke vraagstukken. De Tweede-Kamerfractie produceert nota's die in de landspolitiek meer aandacht verdienen dan het kabinet en de regeringspartijen eraan willen geven. Tegelijk doen zich ontwikkelingen voor, die menigeen de adem doen stoken en koren op de molen zijn van politieke tegenstanders, die op grond daarvan menen te kunnen constateren dat de PvdA niet meer tot de serieuze politieke partijen kan worden gerekend. Afgezien van de omstandigheid dat zeer veel kiezers daar volstrekt anders over denken, is het toch wel de moeite waard, hierbij nader stil te staan. Ik sla de kwestie van de programcolleges in de gemeenten en de perikelen in de Amsterdamse PvdA, die voor een groot deel verantwoordelijk zijn voor de wijze waarop Amsterdam wordt bestuurd, nu maar over, hoeveel daarover op zichzelf ook te zeggen zou zijn, en beperk mij korthedshalve tot enkele verschijnselen op nationaal niveau, die naar mijn mening kunnen worden beschouwd als uitingen van dezelfde grondhouding, waaraan de genoemde lokale verschijnselen kunnen worden toegeschreven.²⁴ In de eerste plaats kan dan worden gewezen op de

congresbeslissing uit 1973, de PvdA om te vormen tot actiep partij en zowel de partij-organisatie als het partijwerk daarop af te stemmen. Het begrip "actiep partij" hield onder meer in dat de PvdA allerlei acties die door actiegroepen op touw worden gezet zou begeleiden en ondersteunen.²⁵ In de tweede plaats kan worden herinnerd aan de beslissing van de partijraad van 25 oktober 1977 om niet akkoord te gaan met het onderhandelingsresultaat van de kabinetsformatie, een beslissing waarvan onderhandelaar Ed van Thijn de tranen in de ogen sprongen.²⁶ In de derde plaats ligt de verkiezing van Max van den Berg tot partijvoorzitter, op het partijcongres van vorig jaar, na een intensieve "verkiezingscampagne", nog vers in het geheugen. En afgezien van deze drie gebeurtenissen kunnen nog verschillende andere besluiten van partijcongres en partijraad worden genoemd waarvan ervaren politici, ook PvdA-politici, 's nachts wakker hebben gelegen. Wat ervan te denken?

Een belangrijk gegeven in dit verband lijkt mij te zijn dat binnen de partij effectieve correctiemechanismen werkzaam zijn, die bovendien de tijd mee hebben.

20. Een boeiende analyse van de feitelijke problemen waarvoor de socialistische bewindslieden in het kabinet-Den Uyl zijn komen te staan geeft Ed van Thijn in het slothoofdstuk van Wouter Gortzak, red., *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl*, Deventer, 1978, blz. 131-157.

21. Zie bijvoorbeeld C. J. M. Schuyt, samen met J. A. A. van Doorn, in de bundel *De stagnerende verzorgingsstaat*, Mepel/Amsterdam, 1978; Hans Daudt, *Verzorgingsstaat, democratie en socialisme*, en vooral Koen Koch, *De onheils spelende paradox van de verzorgingsstaat*. De beschouwingen van Daudt en Koch zijn gepubliceerd in Jan Bank, e.a., red., *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, 1979. Kochs negatieve benadering van de verzorgingsstaat is scherp veroordeeld door J. van den Doel in zijn rubriek in de Haagse Post, voorjaar 1980.

22. Zie de fractienota *Werkgelegenheid door solidariteit*, 1978, herzien 1979.

23. Dit laatste is nog eens beklemtoond door de voorzitter van de commissie, die daarmee overigens niet gelukkig was. C. de Galan, Een nota, een resolutie en een congres over economie, *Socialisme en Democratie*, jg. 36, nr. 4, 1979, J. M. den Uyl is over het overheidsapparaat minder somber dan verschillende van zijn partijgenoten. Zie: Die tijd komt nooit meer terug, in J. M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht*, Opstellen over economie en politiek, Amsterdam, 1978, blz. 211. Zie eveneens zijn opmerking op blz. 225 van die bundel.

24. Over de PvdA in Amsterdam: Philip van Praag jr. en Kees Brants, red., *Driestromenland in één Partij*, Amsterdam, 1979.

25. De congresresolutie is afgedrukt in het rapport *Partij Parlement Activisme* van de werkgroep "Partij in actie" van de Wiardi Beckman Stichting, Deventer, 1978, blz. 127-130.

26. Ed van Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar*, Amsterdam, 1978, blz. 251.

Het democratisch socialisme van de Partij van de Arbeid

door dr. J. van Putten

Bezinning op het model van de actiepartij leidde in 1978 tot het rapport *Partij Parlement Activisme*, waarin met het actiemodel werd afgerekend en eeerherstel werd gevraagd voor de traditionele partijtaken (beginselpartij, programpartij en parlementaire partij), ingebed in en aangevuld met een maatschappijgerichte oriëntatie.²⁷ De frictie tussen partijraad en Tweede-Kamerfractie tijdens de kabinetsformatie van 1977 vormde de aanleiding tot de instelling door het partijbestuur van een commissie "partijdemocratie", ook wel aangeduid als de commissie-Van Thijn. Het rapport van de commissie kwam in maart 1980 gereed. De commissie meent dat het programma en de strategie, zoals vastgelegd door het congres vóór de verkiezingen, een bindend karakter hebben en dat daarbinnen voor de parlementariërs een vrij mandaat moet gelden met verantwoording achteraf. Tussentijds tussenbeide komen van congres en partijraad is bindend, wanneer dat in overeenstemming is met het voor de verkiezingen vastgesteld program en strategie. Op grond van deze aanbevelingen, waarover de partij-organen overigens nog moeten beslissen, zal een herhaling van het gebeuren van oktober 1977 uitgesloten zijn.

En wat het derde punt betreft, onmiddellijk nadat partijvoorzitter Max van den Berg zowel in het PvdA-opinieblad "Roos in de vuist" als in een interview in Vrij Nederland kritiek had uitgeoefend op de houding van de Tweede-Kamerfractie bij de algemene politieke beschouwingen in oktober 1979, heeft hij onder druk van Den Uyl c.s. bakzeil moeten halen.²⁸

Ook in de toekomst zullen spectaculaire beslissingen blijven voorkomen. I. Lipschits, c.s., hielden een enquête op het raads- en statencongres van de PvdA op 11 februari 1978 en vonden onder meer dat maar liefst tweederde van de congresafgevaardigden zich als Nieuw Links-aanhanger wens(t)en te beschouwen.²⁹ Maar temidden van alle spectaculaire gebeurtenissen blijft tegelijk Joop den Uyl als een rots overeind; zijn leiderschap is onbetwist.³⁰

Toekomst

Ten aanzien van de Partij van de Arbeid is een optimistische toekomstverwachting gerechtvaardigd. Gewezen kan worden op het leiderschap van Den Uyl, op de geweldige kiezerswinst in 1977 en — niet in de laatste plaats — op de leeftijdsopbouw van het kiezerscorps. Van de PvdA-stemmers was in 1977 43 procent

tussen 18 en 34 jaar oud, van de CDA-stemmers daarentegen slechts 30 procent.³¹

De vraag wat de PvdA voor ons land kan betekenen hangt evenwel niet alleen af van de verkiezingsuitslag, maar ook van de bereidheid, met anderen een regeringscoalitie aan te gaan en van de bereidheid van anderen, met de PvdA zo'n coalitie aan te gaan.

Wat het eerste betreft, het congres van april 1979 heeft ten aanzien van het CDA uitgesproken dat, wil er sprake zijn van regeringssamenwerking, het CDA duidelijk zal moeten kiezen voor een progressief beleid. Samenwerking met de VVD blijft daarentegen uitgesloten.

Is er dus aan de kant van de PvdA een, zij het niet ongeclausuleerde, bereidheid tot samenwerking met het CDA, van de kant van het CDA worden de voorwaarden voor zo'n samenwerking voortdurend minder gunstig. Enerzijds hangt dit samen met de vooraanstaande positie van Van Agt in het CDA. Van Agt is in belangrijke mate verantwoordelijk geweest voor het voortijdig einde van het eerste kabinet-Den Uyl en voor het uitblijven van een tweede kabinet-Den Uyl, welke laatste verantwoordelijkheid in het licht van de verkiezingswinst van de PvdA een extra dimensie krijgt. Als kabinetsleider heeft Van Agt steeds meer bevolkingsgroepen en organisaties van zich vervreemd, waaronder het doorgaans zo tolerante CNV, en niets in zijn beleid wijst erop dat hij dat betreurt. De wijze waarop CDA-voorzitter Steenkamp de werkgroep "Niet bij brood alleen" heeft bejegend zegt vervolgens ook iets over de kansen voor

27. Zie noot 25. Bart Tromp preeft dit rapport als een belangrijk document voor de PvdA, "wellicht zelfs van meer gewicht dan het nieuwe beginselprogramma". Bart Tromp, Een stap naar een praktische ideologie, *Socialisme en Democratie*, jg. 36, nr. 1, 1979, blz. 27. Evenals Tromp had ook de directeur van de Wiardi Beckman Stichting, Wouter Gortzak, al eerder hartgrondig kritiek geëoefend op "de PvdA als actiepartij". Wouter Gortzak, De PvdA, beginselen in de praktijk, in *Democratisch-socialisme in Nederland*, blz. 216-237.

28. In een gezamenlijke verklaring met Den Uyl d.d. 24 oktober 1979.

29. I. Lipschits e.d., Het middenkader van de Partij van de Arbeid, *Socialisme en Democratie*, jg. 36, nr. 2, 1979, blz. 57.

30. Ik houd er niet zo van dat politieke partijen elkaar in het negatieve vliegen proberen af te vangen, maar hier mag een vergelijking toch niet achterwege blijven. Den Uyl overleefde in de politiek onder meer de christen-demokraten Schmelzer, De Jong, Veringa, Andriessen, Biesheuvel, Boersma, van Leeuwen, Mellema, Udink en Krusinga! De conclusie wordt aan de lezer overgelaten.

31. G. A. Irwin e.a., red., *De Nederlandse kiezer '77*, z.p., z.j., blz. 159. Voor de VVD en D'66 bedragen deze percentages 41, resp. 54.

Het democratisch socialisme van de Partij
van de Arbeid

door dr. J. van Putten

progressieve politiek in het CDA, evenals de behandeling van de "loyalisten" bij de kandidaatsstelling voor de Tweede Kamer: voor hen een lage plaats op de lijst, ten gunste van de bewindslieden uit het zittende kabinet. Als dit alles dan nog wordt "bekroond" met een lijsttrekker-

schap van Van Agt (die de VVD inmiddels om haar inschikkelijkheid heeft geprezen), zal het CDA zichzelf dusdanig uit de markt hebben geprijsd, dat zelfs de meest gematigde socialist de lust zal zijn vergaan, met zo'n partij samen te werken.

Grasduinen in Grondbeginselen

door leerlingen van de
F. Kalsbeek
scholengemeenschap
te Woerden

Inleiding

Sinds 1870 noemen de al eerder ontstane politieke stromingen zich politieke partijen.

Dat was het feitelijke ontstaan van ons politieke systeem met partijen, hoewel daar in de loop der tijden heel wat aan veranderd is.

Nergens in Europa vindt men zo veel verschillende politieke stromingen en partijen als in ons land.

Verskillende partijen, die gebaseerd waren op kort en bondig opgestelde grondbeginselen, zijn in de achter ons liggende jaren gesplitst, samengevoegd en uitgebreid.

Er bestonden duidelijke verschillen tussen de grondbeginselen van de partijen.

De grondbeginselen en de actieprogramma's hebben zich telkens moeten aanpassen in een veranderende samenleving. Hierdoor zijn beginselen en actieprogramma's elkaar gaan overlappen. Het verschil tussen die beide is nu erg klein. Te klein, naar onze mening, immers de verschillen tussen de partijen worden hierdoor minder duidelijk.

In dit verhaal hebben we ons moeten beperken tot de beginselprogramma's van de drie grootste partijen bij de laatstgehouden verkiezingen: CDA, PvdA en VVD.

Al schrijvend proberen we te laten zien hoe deze beginselprogramma's bij ons overkomen.

Gillian Keg is in 1963 te Nairobi geboren. Op driejarige leeftijd verhuisde zij naar Nederland. Zij slaagde onlangs voor het HAVO-examen en hoopt in augustus de bibliothecaresse- en documentaliste-opleiding te gaan volgen, om daarna werkzaam te zijn in een schoolbibliotheek. Hobbies: stijldansen en lezen.

Omwille van de beschikbare tijd hebben we een keuze moeten maken.

Allereerst maken we een enkele algemene opmerking. Vervolgens worden de drie beginselprogramma's onder de loep genomen; waarbij we in ieder geval gekeken hebben naar de onderwerpen 'onderwijs' en 'volkshuisvesting'. Daarmee willen we beslist niet suggereren dat zaken als kernenergie, abortus provocatus, ontwapening en ontwikkelingssamenwerking niet belangrijk zouden zijn, integendeel!

Het leek ons interessant om op basis van de beginselen te bekijken welke partijen het beste zouden kunnen samenwerken; dit gebeurt onder het kopje 'wie met wie?'

Tenslotte draaien we er, met behulp van een paar stellingen, een punt aan. We hebben ons in de beginselen gestort; dit verhaal is daarvan de weerslag.

Algemeen

Zoals hierboven al omschreven menen we dat deze zeer uitgebreide beginsel-verhalen de duidelijkheid niet dienen. Veel ervan hoort naar onze mening thuis in een actie-programma. We vragen ons af wat hiervan de oorzaak is: Maakt de toenemende welvaart het onmogelijk begin-selvast te blijven?

Dan zijn er de vele moeilijke woorden en begrippen. Soms onmogelijk lange zinnen. Al gauw heb je de neiging het bijtje erbij neer te gooien.

Je vraagt je af voor wie deze beginselprogramma's eigenlijk bedoeld zijn. Volgens ons allereerst voor de 'blanco-kiezer', de kiezer die het echt niet weet (bijvoorbeeld jongeren die zich afvragen op welke partij ze zullen stemmen en bij welke partij ze zich willen aansluiten). Vervolgens zien wij de beginselen ook als een soort bindmiddel tussen de leden van een partij.

Wij menen dat de beginselen echter niet op deze manier met dit doel geschreven zijn.

Al lezend en studierend, de persberichten volgend over, soms ingrijpende, wijzigingen, menen wij dat de beginselprogramma's nauwelijks functioneren naar die 'blanco-kiezer'.

Wanneer krijgt deze dit soort boekwerkjes onder ogen, en zo dit al gebeurt, wie is er in staat om te begrijpen wat gelezen wordt?

Het lijkt er veel meer op dat de beginselprogramma's dienst doen om de partij-bonzen van het nodige politieke voer te voorzien; helaas al te vaak ontaardend in een strijd om de juiste ingrediënten en de juiste verhouding daarvan. Hierdoor komt ook de bindmiddel-functie op losse schroeven te staan.

Wij menen dat veel meer rekening gehouden moet worden met de 'blanco-kiezer'. Liever een kort programma dat duidelijk is, vooral, waarover men het eens is, dan een ellenlang verhaal waarbij verschillende interpretaties gebezigd worden.

Een volgend interessant punt is de vraag naar het alleenrecht. Heeft de PvdA het alleenrecht op de socialistische beginselen? Is de VVD de enige echte liberale partij? Is buiten het CDA christelijke partijvorming onmogelijk?

Het geschrijf (en gepraat!) daaromtrent komt ons als ongeloofwaardig voor. Met name CDA en VVD maken er zich schuldig aan. We nemen als voorbeeld het VVD-beginselprogramma: "Men doet de beginselen van vrijheid en verdraagzaamheid onrecht wanneer men verlangt dat alle liberalen lid worden van de VVD"

Hoe merkwaardig... Natuurlijk vindt de VVD zichzelf de beste liberale partij.

Vanzelfsprekend meent het CDA dat ze het best de Bijbelse boodschap waar maakt.

Uiteraard acht de PvdA zichzelf de beste socialistische partij. Ware dat niet zo, dan zou men de eigen partij toch, redelijk gedacht en gehandeld, moeten opheffen.

Welnu, laten de partijen dit zeggen, desnoods alleen denken; maar kletsverhalen eromheen dienen de duidelijkheid niet.

Het CDA

Een CDA-beginselprogramma met als pakkende titel: "De politieke overtuiging van het CDA" vormt geen uitzondering op de andere beginselverhalen. Men probeert ermee op te vallen, maar men 'belooft' ook te veel waarvan in de toekomst weinig of niets terecht zal komen.

In het redelijk leesbare beginselprogramma worden zeer veel verschillende facetten van het maatschappelijk leven besproken. Dit heeft wel tot gevolg dat veel zaken te summier aandacht krijgen, waardoor de lezer ongetwijfeld gaat twifelen aan de juistheid ervan. Enkele voorbeelden zijn de hoofdstukjes over rechtsorde en emancipatie.

Om met het laatste te beginnen; er worden constatering gedaan, maar een feitelijke oplossing wordt niet aangedragen:

— De waarborg van een gelijkwaardige behandeling van man en vrouw.

— Vrouwen worden nog steeds achtergesteld en dat is niet goed.

— Een bepaalde vorm van emancipatie (te individualistisch) wordt niet toegejuicht.

Met deze opmerkingen kunnen we het dan doen.

Het hoofdstuk over rechtsorde eindigt zelfs met een onbeantwoorde vraag, namelijk naar het klimaat van omgang met menselijk leven waarin wij in de toekomst willen leven.

Dat is nu juist zo'n vraag waar een beginselprogramma een antwoord op zou moeten geven.

Dan het onderwijs.

Toch een zeer belangrijke, zelfs wezenlijke aan gelegenheid. Duidelijk ook een probleem gezien de recente politieke verwickelingen rondom de brugperiode en het universitair onderwijs. Helaas wordt niet eens een apart hoofdstukje aan de onderwijsvraagstukken besteed. Blijkt hieruit dat men met deze problematiek helemaal geen raad weet of is men het domweg vergeten?

Grasduinen in Grondbeginselen

De ruimtelijke ordening en volkshuisvesting wordt eveneens zeer matig uitgewerkt.

Dat er woningnood is en dat veel mensen in kleurloze wijken wonen wordt min of meer uitvoerig geschreven. Wij denken dat de meeste mensen dat al wisten. Juist deze mensen willen goed uitgewerkte oplossingen zien voor dit zo levensgrote probleem.

Over de ruimtelijke ordening het volgende citaat: "De oplossing van ruimtelijke problematiek zal, althans voor een deel, gevonden moeten worden in het welbewust beperken van veel ruimte vragende activiteiten." Uit dit citaat kan worden afgeleid dat men nog meer oplossingen achter de hand heeft, waarom deze dan niet gegeven? Misschien omdat ze even onduidelijk zijn als de gegeven oplossing. Immers welke zijn de ruimte vragende activiteiten, geeft het beperken hiervan problemen elders? Twee vragen die de gegeven oplossing ontmaskert als een herhaling van het probleem.

Tenslotte noemen we nog de onduidelijkheid tussen artikelen en toelichting; immers soms maakt de toelichting de artikelen duidelijker, soms minder duidelijk, de éne keer scherper en de andere keer minder scherp.

Het is niet onze taak om een bepaalde politieke partij af te kraken dan wel op te hemelen. Wel menen we dat een 'middenpartij' als het CDA met dit beginselprogramma duidelijk zal moeten kiezen. Tussen hemel en aarde bevindt zich de lucht; het CDA-programma is naar onze mening te lichtig in die zin dat te weinig echt gekozen wordt.

De PvdA

De PvdA, een partij in oorsprong opgezet mede om de doorbraak van de vooroorlogse scheiding tussen confessioneel en niet-confessioneel te bewerkstelligen.

De PvdA moest een brede volkspartij zijn met in haar socialisme klassenstrijd en persoonlijke vrijheid.

Jammer alleen dat deze socialistische partij langs minder sociale weg haar socialistische doel wil bereiken. Als je bijvoorbeeld kijkt naar de houding van de PvdA ten opzichte van de gemeenschap. De PvdA wil spreiding van macht, maar het eigenaardige is dat wanneer het over politieke macht gaat, de PvdA op een intolerante manier de macht aan zich wil trekken.

Opvallend in dit programma zijn de vele herhalingen. Om een enkel voorbeeld te noemen: Na-

door leerlingen van de F. Kalsbeek scholengemeenschap te Woerden

Gerard Dorrepaal is 20 jaar en geslaagd voor de HAVO. Hij behaalde drie jaar geleden zijn MAVO-diploma, wilde daarna nooit meer een boek inzien, maar deed na een jaar werken niets liever dan weer in de schoolbanken kruipen. Hij begint binnenkort met de lerarenopleiding in de vakken geschiedenis en economie. Gerard is gedurende twee jaar actief geweest in de leerlingenraad waarvan het laatste jaar als voorzitter.

tuurlijk is emancipatie een goede zaak, maar als je in een beginselprogramma om de haverklap hierover leest, dan vraag je je af, geloven ze het zelf eigenlijk wel?

Het PvdA-beginselprogramma komt met een visie op onderwijs.

Vanzelfsprekend is het streven naar meer gelijkheid een onderdeel van deze visie.

Maatregelen ten behoeve van achtergestelde en kansarme groepen moeten er zeker komen; maar moet in de huidige situatie niet een veel duidelijker keuze gemaakt worden. Alles wat wenselijk is, is niet betaalbaar. Een middenschool kost handen vol geld. Kan dat geld niet zinvoller in het basisonderwijs gestoken worden. Immers daar is de grootste kans kansarme groepen en leerlingen met achterstanden te helpen. Natuurlijk is de vakkenpakketkeuze op veertienjarige leeftijd een slechte zaak.

De middenschool zou dit oplossen, maar levert de middenschool geen nieuwe problemen op?

Grasduinen in Grondbeginselen

door leerlingen van de F. Kalsbeek scholengemeenschap te Woerden

Mensen die op een leeftijd van zeventien à achttien jaar het leren echt zat zijn, hebben die met een middenschool als achtergrond voldoende been om op te staan in de samenleving?

Een zeer goede zaak is de maatschappelijke en politieke vorming op school, maar de problemen van objectiviteit en eerlijkheid blijven in het duister.

Dan iets over volkshuisvesting.

Een gemis in het beginselprogramma is ongetwijfeld dat er geen oplossing wordt gegeven inzake de woningnood en het daarbij behorende krakersprobleem. Juist hier zou een duidelijke mening over het bezit (van woningen) niet mogen ontbreken.

Punten die een oplossing in de weg kunnen staan zijn er wel. Zo is één van de doelstellingen dat iedereen die achttien jaar of ouder is een gelijk recht heeft op betaalbare zelfstandige en op individuele behoeften afgestemde woonruimte. Het is van tweeën één, of je maakt de achttienjarige blij met een dode mus, of je maakt het probleem op (in ieder geval) de middenlange termijn alleen maar groter. Zou het niet beter zijn als er gestimuleerd zou worden dat jongeren bijvoorbeeld wat langer thuis bleven wonen? Er moet toch een reden zijn waarom jongeren tegenwoordig zo graag zelfstandig willen wonen? Misschien is het daarom zinvol om eens naar de oorzaak daarvan te gaan zoeken? Ook wil de PvdA een einde maken aan verhuur met winstoogmerk. Dat zou kunnen betekenen dat er niet meer in woningbouw wordt geïnvesteerd. Volgens de PvdA is dat op de lange duur ook niet nodig, want de grond (en de woningen) zijn dan gemeentebezit geworden, zodat alles dan van hogerhand geregeld wordt. Volgens ons is dit een oplossing geven, die alleen mogelijk is in dus vooruitloopt op een volgens de PvdA ideale situatie. Al met al een verschil tussen heilstaat en werkelijkheid waarin de PvdA de noodzaak tot kiezen te dikwijls uit de weg gaat.

De VVD

De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie werd na 1945 opgericht. De partij noemt zichzelf een liberale partij. Hiervoor waren er al heel wat andere liberale stromingen gebaseerd op het 'laissez faire beginsel'. Ook de VVD heeft zich in de loop der tijd moeten aanpassen aan de steeds veranderende omstandigheden. Vandaar dat er in de loop van 1980 een nieuw beginselprogramma moest komen. Het voorlopige ontwerp

ligt voor ons. Inmiddels weten we dat veel zaken door de VVD toch weer gewijzigd zijn. Soms met als enige argumentatie dat gewijzigd moest worden omwille van de kiezers. Wanneer je bezig meent te zijn met beginselen mag je je terecht afvragen of rekening houden met kiezers, ja zelfs je verhalen daarop afstemmen, wel recht door zee is.

Ook hier constateren we onduidelijkheid inzake toelichting en feitelijk beginselprogramma. Volgens artikel 3 zal het liberale mensbeeld het best gestalte kunnen krijgen in een veelvormige samenleving als de Nederlandse, die bovenal gekenmerkt behoort te zijn door naastenliefde en door de erkenning van de menselijke waardigheid, zoals deze vanuit christendom en humanisme tot ons zijn gekomen.

Naastenliefde en erkenning van de menselijke waardigheid. . . In het verleden hebben we maar al te vaak kunnen zien dat een goedkoop gehanteerde naastenliefde juist de menselijke waardigheid ontkent. Hier oog voor hebben wil in ieder geval zeggen dat deze begrippen niet te gemakkelijk (zoals hier) in één adem genoemd mogen worden.

De verhandeling over klein- en grootschaligheid geeft als enig criterium de efficiëntie; een bedenkelijke zaak, immers een criterium als arbeidsvreugde zou zeker niet mogen ontbreken.

Een bedenkelijk zinnetje is ook dat de VVD constateert dat er een relatie is tussen democratie en middelmaat. Nota bene de partij van de democratie vindt die democratie middelmatig. . .

We nemen het onderwijs bij de kop.

De ontwikkeling van de mens is erg belangrijk en tot deze ontwikkeling kan een mens alleen komen wanneer hij of zij onderwijs genoten heeft. Niet alleen jongeren, maar ook volwassenen zullen van het onderwijs moeten profiteren. In een liberaal onderwijssysteem wil men uitgaan van gelijkwaardigheid. Zo moeten intellectuele vaardigheden en handvaardigheden gelijkwaardig worden beschouwd.

Maar als in de beginselverklaring (artikel 7) vermeld wordt dat verschillen in beloning slechts voortvloeien uit verschillen in inspanning en uit de aard van de verrichte arbeid, dan gaan de gedachten bij 'aard van de arbeid' ook uit naar intellectuele en handarbeid. Wat bedoelt de VVD nu precies?

Dan is de liberale doelstelling van het basisonderwijs de individualisering van het onderwijs, maar op de leeftijd veertien - achttien jaar zal de sociale vorming binnen het onderwijs moeten toenemen. Het lijkt tenminste tegenstrijdig

Grasduinen in Grondbeginselen

Ook hier een veelheid van wensen ten aanzien van de zaken die geleerd moeten worden, of liever geleerd zouden moeten worden, want wil men alle genoemde zaken realiseren zonder leerlingen overspannen te maken, dan zal men de leerplicht toch wel behoorlijk moeten verlen- gen.

Beslist positief willen we waarderen dat de etni- sche minderheden meer mogelijkheden gebo- den moeten worden, onder andere om hun ei- gen identiteit te kunnen behouden. Tenslotte ook hier een paar opmerkingen over de woning- bouw. Er moet volgens de VVD naar worden ge- streefd om de afstand tussen woning, werk en recreatie zo klein mogelijk te maken. Problemen als woningnood enerzijds en leegstand ander- zijds komen niet aan de orde. Zouden VVD- stemmers dan toch allemaal wel goed zitten?

Wie met wie?

Bij de vraag wie het beste met wie kan samen- werken behoren beginselprogramma's een be- langrijk criterium te zijn. Immers verkiezingspro- gramma's zijn meestal snel verouderd. De politi- ci moeten dan vanuit hun beginselen de zaken regelen. Daarnaast zijn de programs van actie belangrijk en natuurlijk de verkiezingsuitslag. He- laas blijkt dat regeringscombinaties te veel af- hankelijk zijn van wederzijdse sympathiën en antipathiën tussen mensen op topniveau en veel te weinig van de hier genoemde criteria. Kennen de toppolitici hun eigen beginselen, hun eigen uitgangspunten wel?

Welnu, daar waar het in de besproken program- ma's gaat om (volgens ons dan) echte beginse- len zien wij het volgende:

De VVD is de partij van het individu; de persoon- lijke vrijheid, ontplooiing, inbreng wordt van het grootste belang geacht.

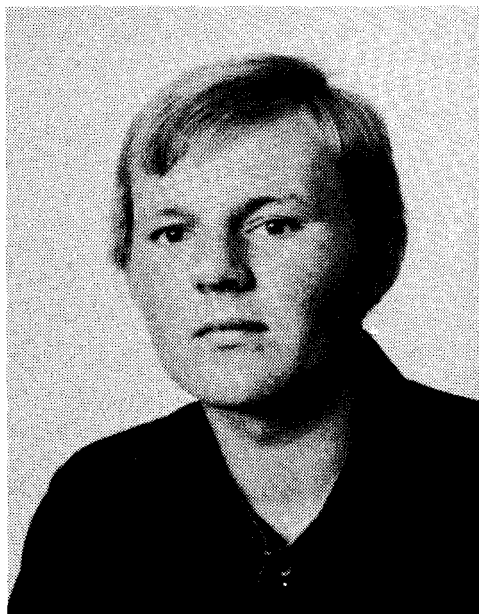
Dit vertalend in een persoonlijk (voornaam) woord komen we terecht bij het woordje IK. De PvdA is de partij van de gemeenschappelijkheid, maar dan wel gemeenschappelijkheid in de zin van de overheid die de grootste vinger in de pap heeft. Het woordje WIJ is hier van toepassing.

Dan het CDA, dit is de partij van de onderge- schiktheid, een ondergeschiktheid aan God. De grondbeginselen van het CDA kunnen dan ook aangewezen worden met het woordje GIJ.

Deze indeling, die overigens niet van onszelf is, komt toch wel uit de beginselprogramma's naar voren.

Echter, geen der partijen is wat dat betreft zuiver

door leerlingen van de F. Kalsbeek scholenge- meenschap te Woerden

Tim van Dasselaar, geboren in 1962. Slaagde twee jaar geleden voor het MAVO-examen en ging door op de HAVO, die dit jaar ook met succes werd afgerond. Tim gaat door op de HEAO. Zijn hobbies: Lezen, pianospelen, surf, volleybal, tennis en politiek. Tim is bestuurslid van het plaatselijk CDJA-verband.

op de graat. De VVD als slechts 'egoïstisch' be- stempelen is even verkeerd als de PvdA louter gemeenschapzin toedenken, laat staan dat wij het CDA de 'zin van Christus' zouden toebede- len. We menen dat de verhouding tot elkaar van de beginselen als volgt is te omschrijven: PvdA en VVD liggen heel erg ver uit elkaar, VVD en CDA liggen erg ver uit elkaar, en PvdA en CDA liggen ver uit elkaar.

Kijkend naar de wat concretere punten blijken, afhankelijk van die punten, telkens andere com- binaties mogelijk. Voor ons valt derhalve een eendoordeel niet te maken.

Tenslotte

Een verhaal waarin nog al wat kritiek wordt geuit heeft vaak een slot vol met oplossingen welke de eerder beschreven problemen zouden moeten oplossen. Na veel nadenken, praten en

Grasduinen in Grondbeginselen

door leerlingen van de F. Kalsbeek scholengemeenschap te Woerden

lezen zijn we eigenlijk steeds dieper in de problemen gekomen. Heb je voor het ène probleem een oplossing dan heb je met dezelfde oplossing er een nieuw probleem bij.

Als Van Agt evenzoveel oplossingen als problemen heeft bij de oplossing van een probleem, kunt u nagaan hoe moeilijk het is om een sluitend slot te krijgen als drie verschillend denkende mensen, over de meest uiteenlopende onderwerpen de problemen daarbij gaan beschrijven en er oplossingen voor gaan geven. Wat voor de één een oplossing is, is voor de ander een probleem. Over de volgende dingen zijn we het wel eens geworden.

— Wanneer partijen te wijzig onderscheid maken tussen beginsel- en actieprogram, kan het niet verbazen dat in de bespreking hiervan soms ook het verschil is zoekgeraakt.

— Een kiezer die niet weet op welke partij hij

moet stemmen, kan het beste CDA kiezen, dan kan hij nog alle kanten op.

— De programmamakers proberen ieder op hun eigen wijze origineel te zijn; niet om nu gewoon eens origineel te zijn, maar meer om een zo groot mogelijke aandacht te trekken, met alle gevolgen van dien. Het is jammer dat weinig mensen dit doorzien.

— Een partij die werkelijk wist wat ze wilde is vroeger begonnen met het schrijven van een programma. Dit werd voor een zeer brede bevolkingsgroep geschreven. De andere partijen moesten wel volgen en nu schrijft elke partij een programma. Dit alles heeft wel tot gevolg dat zeer veel koeien met gouden hoorns beloofd worden.

— Wij, met een bepaald doel voor ogen, moesten ons er toe zetten om de programma's door te lezen. We vragen ons af hoe het zit met de mensen zonder een bepaald doel.

Een goed begin(sel) is het halve werk(program)

door dr. J. Kremers

Een goed begin(sel-) is het halve werk(program)

door dr. J. Kremers.

Een van de meer bittere uitspraken van Friedrich Nietzsche moet eigenlijk alle moed ontnemen aan hen die zich druk maken over beginselprogramma's van politieke partijen. De cynicus Nietzsche schreef ooit: "Met zijn principes wil men zijn gewoontes tyransiseren of rechtvaardigen of eren of beschimpen of verbergen: — twee mensen met dezelfde principes willen daarmee waarschijnlijk toch nog iets wezenlijk anders."

De totstandkoming van het CDA-programma van uitgangspunten loochenstraft die opvatting doordat het een omgekeerd proces liet zien: in de betrokken CDA-commissie bleken wij steeds weer politiek hetzelfde te willen, maar moesten samen zoeken naar de principes die kennelijk ten grondslag liggen aan onze politieke keuzen. Het vorm geven aan de politieke overtuiging van het CDA was meer een kwestie van ontdekken dan van creëren.

Mijn kennismaking met de beginselprogramma's van de P.v.d.A. en V.V.D. was evenzeer een ontdekkingsstocht — zowel wat betreft het leren kennen van politieke opvattingen van anderen als het mij bewust worden van eigen vooroordelen.

Helaas moest D'66 buiten deze vergelijking blijven; naar ik vermoed, omdat D'66 als pragmatische partij geen beginselprogramma kent, het-

Dr. Kremers (47) is sinds augustus 1977 Commissaris der Koningin in Limburg. Daarvoor was hij vanaf 1972 voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Hij studeerde psychologie aan de Katholieke Universiteit in Nijmegen.

Dr. Kremers heeft een groot aantal maatschappelijke functies bekleed. Hij was o.m. voorzitter van het Landelijk Centraal Overleg van de Nederlandse Kerkprovincie.

geen de laatste maanden in toenemende mate wordt gedemonstreerd.

Mijn programvergelijking begon al problematisch: links of rechts vóór te laten gaan? Omdat in ons land rechts al zo vaak voorrang krijgt dan wel neemt, besloot ik met het P.v.d.A.-programma te beginnen. De eerste zin daarvan ("Om te overleven") laat niets aan duidelijkheid te wensen over. Zij stortte mij echter al meteen in zo'n poel van ellende, gevolgd door zoveel dwingende boodschappen op de lange weg naar een betere samenleving, dat ik moest vrezen nooit meer te zullen toekomen aan een blik op het

Een goed begin(sel) is het halve werk(program)

door dr. J. Kremers

V.V.D.-program. Daarom ben ik maar gauw overgeschakeld op het gemakkelijker — m.i. soms te gemakkelijke — "Liberaal Manifest". Later heb ik moed verzameld voor het socialistisch beginselprogram, met wat distantie "om te overleven"!

Politieke beginselen

Verrassend is het te zien hoezeer de beginselprogramma's van de P.v.d.A. en V.V.D. anno 1980 nog steeds hun vertrekpunt zoeken in aloude socialistische en liberale beginselen. De democratisch-socialisten van de P.v.d.A. verklaren het streven naar gelijkheid onverminderd tot het socialistisch beginsel. "Zij willen streven naar gelijkheid tussen landen, tussen groepen van mensen en tussen mensen onderling". "Zij zetten zich in voor een samenleving waarin de kwaliteit van het bestaan voor allen gelijk is." Het slotwoord wordt aldus besloten: "De gelijkheid van alle mensen, van mannen en vrouwen, dient in de dagelijkse politieke praktijk zichtbaar te worden gemaakt". Daargelaten dat ik mij niet kan voorstellen hoe een samenleving waarin alle ongelijkheid is uitgebannen, en waarin gelijkheid bestaat tussen alles en iedereen, er zal uitzien — over de inherente spanning tussen gelijkheid en vrijheid laat de P.v.d.A. mij in het duister tasten! —, vast staat dat de P.v.d.A. een andere samenleving voor ogen heeft dan de veelkleurige waarover de CDA zo nadrukkelijk spreekt. Elders baseren de socialisten zich ook wel op andere beginselen, nl. vrijheid en solidariteit, die zij onverbrekkelijk met elkaar en met het gelijkheidsbeginsel verbonden achten.

Het primaat van de gelijkheid als ordenend principe valt echter in de socialistische benadering niet te loochenen.

Dat zelfde moet gezegd worden van het vrijheidsbeginsel in de liberale gedachtegang. Weliswaar opent de beginselverklaring met de "overtuiging dat vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid de fundamenten behoren te zijn van elke samenleving". Het vrijheidsbeginsel blijkt echter steeds weer in grotere mate zijn stempel te drukken op het Liberaal Manifest dan de overige genoemde beginselen.

"Een zo groot mogelijke vrijheid van de mens, zowel in geestelijk en materieel, als in staatkundig opzicht, is een onmisbare voorwaarde voor zijn zelfontplooiing". "Het is de taak van de overheid erop toe te zien, dat een ieder zo groot mo-

gelijke vrijheid geniet". De toelichting op de beginselverklaring onderstreept nog eens dat het vrijheidsbeginsel essentieel is voor het liberale mensbeeld.

Met het hanteren van één ordeningsprincipe onderscheiden deze politieke stromingen zich wezenlijk van de christen-democraten. Het maatschappelijk leven is te complex dan dat het op basis van één beginsel geordend kan worden. Het CDA hanteert daarom eerdere beginselen, waarover dadelijk meer.

Liberalen en socialisten daarentegen werken met één beginsel. Daarop worden vervolgens reducties, zo men wil bijstellingen of afgrenzingen op hun ene respectievelijke ordeningsbeginsel aangebracht. Het zou wel eens kunnen zijn dat hierin het meest wezenlijke onderscheid ligt tussen de grote politieke stromingen in ons land. Het verklaart mede waarom het CDA-beleid haaks staat op zowel de liberale als de socialistische politiek.

Het nieuwe beginselprogram van de P.v.d.A. onderscheidt zich in minstens één aspect opvallend van het vroegere program: een eigen inbreng van de christenen in de P.v.d.A. is er niet in terug te vinden. Ethische uitgangspunten en overwegingen komen er niet in voor. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken, dat de P.v.d.A. op dit punt gebroken heeft met Banning, die in 1959 nog schreef, dat de P.v.d.A. het innig verband tussen levensovertuiging en politiek inzicht erkende en het waardeerde wanneer haar leden in hun arbeid voor de partij duidelijk deden blijken. De stelling van Van Putten (elders in dit nummer), dat de hang van de P.v.d.A. naar de van Marx geërfde materialistische zienswijze, die door de Frankfurter Schule nieuwe impulsen heeft gekregen, in ethisch opzicht de dood in de pot is, zou wel eens juist kunnen zijn.

Frisheid tegenover doem-denken

Het nieuwe beginsel-program van de V.V.D. getuigt van frisheid op een aantal punten, althans het ontwerp daartoe. Het is de vraag of het niet verbleekt na de Algemene Vergadering van de V.V.D. Dit concept is in ieder geval geen manifest van een ingedutte club die alles bij het oude wil laten. Initiatief en actie klinken tussen de regels door, veel meer dan passiviteit of conservatisme in de slechte zin van het woord. Het slot van de Inleiding is daarvoor tekenend: "Er is nog veel te doen. Voor matheid is geen reden. Opge-

Een goed begin(sel) is het halve werk(program)

wektheid is realisme. Met vertrouwen gaan wij de jaren tachtig in".

Deze toon (!) trekt mij persoonlijk meer aan dan het doem-denken, gepaard met zwarte overdrijvingen waarvan het P.v.d.A.-beginselprogramma zo doortrokken is: "De wereld is behalve onrechtvaardig ook onveilig".

"Het democratisch-socialisme wil... dat de mensen... in hun gedrag ten opzichte van elkaar vrij worden van angst en schaamte". "Er is meer honger, armoede en ongeletterdheid dan ooit". "Aan gebrek aan ruimte is tot nu toe meer aandacht geschonken met betrekking tot dieren dan met betrekking tot mensen". Men hoeft de misstanden van onze samenleving niet te onderschatten noch de vijftiger jaren terug te willen halen om enig spoor in het P.v.d.A.-beginselprogramma te wensen van een katholieke werkgemeenschap, altijd goed voor een gram rooms optimisme.

Een gemakkelijke uitweg tussen norm en werkelijkheid

Ik heb al gezegd het Liberaal Manifest soms te gemakkelijk te vinden. Het wekt de indruk zich vooral te richten op de individuele mens die geen gezeur aan zijn hoofd wil hebben en volgens de V.V.D. dat ook niet hoeft. "De samenleving is er immers voor de mens, niet omgekeerd". Tekenend is de herhaalde slogan: "De mens is niet op de wereld om te doen wat anderen zeggen".

Eenzijdig is m.i. verzet gerechtvaardigd tegen alledaagse collectivistische tendensen en modieusheid van vele media. Anderzijds: de mensen op deze wereld mogen ook wel eens naar anderen luisteren. CDA-ers willen dat in ieder geval. En als die ander de Andere is weten zij zich daaraan gebonden!

Het V.V.D.-beginselprogramma laat weinig voelen van de noodzakelijke spanning tussen norm en werkelijkheid: de ideale liberale samenleving heeft meer nodig dan "oprechte tolerantie en wat broederschap". "Broederschap zonder sentimentaliteit" houdt ons wel erg dicht bij huis en brengt geen massa's naar lokkende verten. En toch gaat het om een massale inzet voor een betere toekomst, en een perspectief voor een mondiale samenleving, terwijl de V.V.D. wat eng op het eigen land georiënteerd blijft, in tegenstelling tot de zeer internationale scope van het socialistisch programma!

door dr. J. Kremers

Afstand tussen doelstellingen en programmapunten

In de politicologische literatuur is veel aandacht besteed aan de discussie over doeleinden en middelen. Het P.v.d.A.-beginselprogramma werpt de vraag naar de zinvolheid van dit onderscheid weer ten volle op.

Veelal kan ik instemmen met de doelstellingen die bij de diverse onderdelen van het politieke programma van de P.v.d.A. worden opgesomd. Heel wat van de programmapunten die vervolgens daarop worden gebaseerd, roepen bij mij evenwel vraagtekens op, c.q. stuiten op hevig emotioneel, intellectueel en — nog relevanter — politiek verzet. Laat ik als voorbeeld nemen de eerste paragraaf "het productiestelsel"; waarschijnlijk niet voor niets de opening van dit hoofdstuk, hoezeer de productieverhoudingen ook aan betekenis ingeboet hebben als sleutel tot de maatschappelijke ordening.

Ik kan me vinden in deze doelstellingen:

"Teneinde in de huidige situatie wezenlijk verandering te brengen, zet de P.v.d.A. zich in voor een nieuwe economische orde, zowel internationaal als nationaal, waarin

- honger, ongeletterdheid en uitbuiting zijn uitgebannen;
- in de eerste plaats geproduceerd wordt naar maatschappelijke behoeften;
- de arbeid eerlijk verdeeld en menselijk georganiseerd is, uitgaande van een nieuwe visie op arbeid;
- de inkomens gelijk en de vermogens eerlijker zijn verdeeld;
- het evenwicht tussen mens en natuur gewaarborgd is".

Moeite heb ik met een aantal van de daarop volgende programmapunten, waarvan ik de onderstaande in ieder geval verwerpelijk acht:

- terwille van een rechtvaardiger verdeling op wereldniveau: een actieve bevolkingspolitiek.
- ten behoeve van een productie naar maatschappelijke behoeften: het in gemeenschapsbezit brengen van basis-industrieën, banken, pensioenfondsen, verzekeringsmaatschappijen, de farmaceutische industrie, de wapenindustrie en andere ondernemingen, voorzover deze laatste de genoemde doelstellingen in de weg staan;
- terwille van een grotere gelijkheid van inkomens en een eerlijke verdeling van vermogens bepleit de P.v.d.A. dat:
 - alle inkomens openbaar worden;

Een goed begin(sel) is het halve werk(program)

door dr. J. Kremers

- de verschillen in arbeidsinkomsten vergaand worden verminderd door het vaststellen van een basis-inkomen, waarboven men slechts op grond van vast te stellen normen tot een bepaald maximum recht heeft op extra-uitkeringen;
- de particuliere vermogens aan een maximum worden gebonden, althans beter gespreid d.m.v. aanwasdeling en belasting.

Consensus over doeleinden hoeft kennelijk nog niet te leiden tot een eensgezindheid over de wegen die geacht worden te voeren tot deze doelstellingen. Voor hen die met verbazing kennis nemen van de zojuist gereleveerde programmapunten: ze stammen echt uit het nieuwste P.v.d.A.-beginselprogramma dat anno 1980 geldt: denk niet dat abusievelijk een verouderd stuk geciteerd is.

De CDA-aanpak

Het CDA-programma van uitgangspunten is opgebouwd rond vier kernbegrippen: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Deze grondnormen worden ieder in een hoofdstuk uitgewerkt naar de diverse terreinen van overheidszorg, nadat in een inleiding onze politieke opdracht als "een begaanbare weg" geschetst is.

Het CDA aanvaardt het Bijbels getuigenis van Gods beloften, daden en geboden als van beslissende betekenis voor mens, maatschappij en overheid. Het CDA richt zich naar dat getuigenis met de intentie steeds te zoeken naar de betekenis van het Evangelie voor het politieke handelen. De *gerechtigheid* achten wij het hoofdmotief voor het overheidsoptreden. De overheid als dienaar van Gods is geroepen de samenleving te dienen naar de norm van de gerechtigheid met inachtneming van de eigen verantwoordelijkheid van maatschappelijke verbanden en van burgers en met erkenning van het eigen recht en karakter van de kerk.

Dit houdt in dat zij zich inzet voor een maatschappij waarin recht en vrede heersen, opkomt voor de zwakken, vervolgd en ontheemden, het onrecht bestraft, de gewetensvrijheid eerbiedigt en de persoonlijke levenssfeer beschermt en in het algemeen die voorwaarden schept, die nodig zijn voor een samenleving van verantwoordelijke mensen. De mens in zijn verantwoordelijkheid tot zijn recht laten komen: dat is de kern van de dienende taak van de overheid.

De *gespreide verantwoordelijkheid* beschouwen

wij als een structuurbeginsel voor de inrichting van de samenleving: de mens is in de maatschappij gesteld als verantwoordelijk persoon; niet alleen verantwoordelijk voor zichzelf, maar ook voor de medemens en voor de ontwikkeling van de samenleving. De christen-democratie wil mensen op deze verantwoordelijkheid aanspreken. Het CDA streeft naar een samenleving waarin ruimte wordt geboden voor een veelkleurige verantwoordelijkheidsbeleving, de macht is gespreid en waarin allen die macht bezitten over het gebruik daarvan verantwoording afleggen aan degenen die daarvan afhankelijk zijn.

Het derde kernbegrip in het CDA-programma van uitgangspunten is *de solidariteit*. Het CDA wil mensen oproepen tot dienst aan elkaar. Voor de christen-democratische politiek houdt dit nationaal en internationaal in het appelleren aan de verantwoordelijkheid van de sterken om solidair te zijn met de zwakken.

Tenslotte het *rentmeesterschap*. De wereld is door God geschapen; de mens is de beheerder, de rentmeester daarvan. Ook de overheid deelt in de opdracht tot rentmeesterschap, die voor haar inhoudt: de bescherming van de natuur en het natuurlijke leefmilieu tegen aantasting en/of roofbouw en de publieke zorg dat de vruchten van de schepping aan allen ten goede kunnen komen met inbegrip van onze verre naasten en de na ons komende generatie.

Programvergelijking.

Na deze korte schets van de contouren van de CDA-aanpak wil ik terugkeren naar de beginselprogramma's van de beide andere politieke stromingen. Mijn beschouwing over het Liberaal Manifest en het P.v.d.A.-beginselprogramma krijgt de vorm van een programvergelijking. Om overeenkomst met dan wel afstand tot de benadering van het CDA te laten zien, wordt in deze confrontatie de CDA-aanpak gevolgd. Per kernbegrip zijn enkele onderwerpen geselecteerd die nogal karakteristiek lijken voor de toepassing van de betreffende grondnormen.

Bij ieder van deze politieke items worden de stellingnamen van de politieke stromingen naast elkaar geplaatst. Deze vergelijking spreekt meestal voor zichzelf en maakt commentaar overbodig.

Bescherming van menselijke leven.

Zowel PvdA- als VVD-programma verschillen

Een goed begin(sel) is het halve werk(program)*door dr. J. Kremers*

fors van het CDA-standpunt ten aanzien van abortus en euthanasie.

Het CDA toont zich — nog steeds! — uiterst terughoudend: "Eerbied voor en bescherming van menselijk leven, ongeacht ontwikkelingsstadium of verschijningsvorm, behoort hoeksteen te zijn van onze rechtsorde".

De socialisten pleiten voor "erkenning door de overheid van het recht van ieder om over haar of zijn eigen lijf en leven te beslissen, hetgeen betekent dat strafbepalingen op het gebied van de zwangerschapsonderbrekingen worden geschrapt". Daarnaast wil de P.v.d.A. dat "euthanasie op verzoek van de betrokkene wettelijk mogelijk wordt". Het Liberaal Manifest noemt abortus "een zaak van vrouw en arts. ... De vrouw is gerechtigd zich tot die artsen te wenden die tot aborteren bereid zijn op bepaalde niet-medische gronden. Voor zwangerschappen van meer dan drie maanden gelden bijzondere voorwaarden".

Samenlevingsvormen

In het uitvoerige P.v.d.A.-beginselprogramma is geen woord pro of contra enigerlei samenlevingsvorm te vinden. De liberalen stellen dat te dien aanzien en op het punt van het alleen wonen "de overheid geen oordeel of voorkeur mag laten blijken. Ieder van deze vormen heeft eenzelfde recht op bestaan als iedere andere". Het CDA is genuanceerder: het acht "huwelijk en gezin van bijzondere betekenis. Het kind behoort te kunnen opgroeien onder de voortdurende zorg en verantwoordelijkheid van zijn ouders of verzorger, waarbij geborgenheid, liefde en onderlinge zorg voorop staan. Andere duurzame samenlevingsvormen, waarin de betrokkenen de verantwoordelijkheid voor elkaar aanvaarden, hebben aanspraak op met het gezin vergelijkbare rechten en plichten".

Ontwapening en NAVO-lidmaatschap

Waar het CDA ten aanzien van de voorgaande punten "achter" blijft bij de beide andere politieke stromingen om maatschappelijke veranderingen te legitimeren, in het streven naar ontwapening loopt het CDA-program voorop, gemeten aan de mate van aandacht en gedetailleerdheid van de stellingname. Uitvoerig gaat het CDA beginselprogramma in op de aanhoudende bewape-

ningswedloop, die "dwingt tot voortgaande internationale bezinning over vraagstukken van wederzijdse wapenvermindering en wapenbeheersing. Nederland neemt initiatieven tot en geeft actieve steun aan de totstandkoming van ontwapeningsovereenkomsten, welke voorzien is deugdelijk toezicht bij voorkeur in internationaal verband. Prioriteit wordt gegeven aan het verminderen van de afhankelijkheid van kernwapens. De autonome ontwikkeling m.b.t. de productie en verdere verspreiding van kernwapens, chemische en biologische strijdmiddelen, wordt tegengegaan. Tevens wordt gewaakt tegen ontwikkelingen die de grenzen tussen kernwapens en conventionele wapens verder doen vervagen. Delegatie van de politieke zeggenschap over de inzet van massale vernietigingswapens wordt niet aanvaard". Het P.v.d.A.-programma kiest als uitgangspunt: "Terwille van het voortbestaan van de mensheid zullen van nu af aan niet-militaire middelen tot belangenbehartiging, zoals overleg, politieke en economische actie, verder moeten worden ontwikkeld". Een socialistisch programmapunt luidt dan: "een alles omvattend veiligheidsstelsel zouden nucleaire, biologische en chemische wapens en — in afwachting daarvan — geleidelijk vermindering van de bewapening".

Het Liberaal Manifest: "Wapenbeheersing en ontwapeningsoverhandelingen moeten zich richten op het bereiken van evenwicht en het verlagen van het bestaande niveau van militaire confrontatie, waardoor de wereld veiliger zal zijn om in te leven".

De stellingname t.a.v. het NAVO-lidmaatschap blijven veel impliciet. De V.V.D. stelt dat de Nederlandse defensie-inspanning haar betekenis ontleent aan het bondgenootschappelijk verband. Het C.D.A. wil "met name in bondgenootschappelijk verband de bewapeningsoverloop terug dringen", terwijl de P.v.d.A. pleit voor "de ontbinding van militaire machtsblokken zoals NAVO ... en Warschaupact". Soms vraagt een beginselprogramma om een verkiezingsprogramma; dan is het (halve) werk nog niet gedaan!

Organisaties van particulier initiatief

Het CDA-programma is het enige waarin aan de organisaties van het particulier initiatief een bijzondere plaats wordt toegeschreven, zeker van belang in een samenleving met gespreide verantwoordelijkheid: "De eigen betekenis van particuliere organisaties, waaronder levensbeschou-

Een goed begin(sel) is het halve werk(program)

door dr. J. Kremers

welijke, op het terrein van o.m. onderwijs en vorming, maatschappelijk werk, volksgezondheid en maatschappelijke bewustwording, wordt erkend".

De P.v.d.A. bepleit weliswaar ook "het stimuleren door de overheid van . . . vormen van particulier initiatief", doch met name die vormen "waarin de burgers zelf en niet alleen de besturen van organisaties bij het beleid betrokken worden". De V.V.D. hult zich op het punt van erkenning, c.q. van stimuleren van p.i.-organisaties in stilzwijgen.

Eensgezind zijn de drie politieke stromingen in hun wensen ten aanzien van het democratisch functioneren van de p.i.-instellingen. Uitholling van deze instituties dreigt overigens bij realisering van het programmapunt: "beslissingen over de grote beleidslijnen op het gebied van het welzijn worden tot politieke beslissingen, die door de vertegenwoordigende lichamen moeten worden genomen, waarbij de besturen van organisaties en door hen gevormde raden daarbij slechts een adviserende, beleidsvoorbereidende en uitvoerende taak hebben".

Ondernemingsgewijze productie

De ondernemingsgewijze productie krijgt uiteindelijk weinig kans volgens het P.v.d.A.-beginsel-program. Boven werd al het programmapunt geciteerd, waarin het streven is verwoord naar het in gemeenschapsbezit brengen van vele industriële ondernemingen en ettelijke dienstsoorten. Daarnaast streeft de P.v.d.A.-terwille van de productie naar maatschappelijke behoeften — naar "het door de overheid ontwikkelen of behouden van bedrijven in de productieve sfeer in sectoren en streken waar die maatschappelijke behoefte bestaat en de particuliere ondernemingen niet of niet meer tot productie bereid of in staat zijn". Bovendien wordt door de P.v.d.A. gepleit voor "een samenhangend vestigings-, investerings- en productiebeleid, gebaseerd op een democratisch vastgesteld ontwikkelingsplan". Tenslotte streven de socialisten naar "een democratische controle op productie en distributie om het bereiken van de hiertoe gestelde doeleinden te garanderen".

De voorkeur van het CDA gaat uit naar "een zodanig maatschappelijk georiënteerde ondernemingsgewijze productie, dat men toekomt aan maatschappelijk zinvolle producten, de plicht onderkent van het beschermen van het milieu, van het bevorderen van goede arbeidsomstandighe-

den en van het scheppen van een rechtvaardige internationale arbeidsverdeling. De overheid ondersteunt ondernemingen in het toegroeien naar een aldus maatschappelijk georiënteerde productie".

De liberalen prijzen zich er gelukkig mee, "dat er nog sprake is van een markteconomie, waarvan de kern is, dat beslissingen over productie en investeringen gedecentraliseerd en ondernemingsgewijs worden genomen door elkaar concurrerende zelfstandige bedrijven". Daarnaast wordt in het Liberaal Manifest erkend dat "ingrijpen door de overheid nodig is daar waar het markt-mechanisme niet goed of onredelijk werkt, bijvoorbeeld bij monopolievorming, of waar sprake is van belangrijke externe effecten . . . De aanpassing aan de wensen van de deelnemers aan dit proces op het terrein van lonen, arbeids-omstandigheden, richting en omvang van de economische groei en participatie in de besluitvorming is nog niet ten einde". Veranderingen in de ondernemingsgewijze productie worden dus volop erkend en gelegitimeerd door CDA en V.V.D., maar niet in de richting van socialisatie van bedrijven of bedrijfstakingen; een belangrijk verschil met de P.v.d.A.-benadering.

Onderwijs

De onderwijs-paragrafen van de drie beginsel-programma's laten interessante variaties én overeenkomsten zien. Steeds wordt aan het onderwijs een zeer hoge prioriteit binnen het overheidsbeleid gegeven, maar met uiteenlopende accenten. V.V.D. en P.v.d.A. herhalen de pleidooien voor een vrije schoolkeuze door de ouders. Het CDA legt nadrukkelijk de primaire verantwoordelijkheid voor het onderwijs en de vorming van hun kinderen bij de ouders en/of verzorgers, waarbij de overheid de grondwettelijke vrijheid van onderwijs moet blijven garanderen. De zekere voorkeur die de V.V.D. in het verleden had voor het openbaar onderwijs was in het nieuwe concept-programma niet meer terug te vinden. De commissie Geertsema stond op het standpunt dat er geen tegenstelling hoeft te bestaan tussen het liberalisme en een voorkeur voor het bijzonder onderwijs; een standpunt dat steun vindt in de opstelling die de V.V.D.-fractie de afgelopen jaren innam t.a.v. het bijzonder onderwijs. Het valt te betreuren dat nu juist op dit punt de Algemene Vergadering van de V.V.D. een amendement heeft aanvaard, dat weinig vleiend is voor het katholiek en protestant-chris-

Een goed begin(sel) is het halve werk(program)*door dr. J. Kremers*

telijk onderwijs. Naast het openbaar onderwijs heeft de V.V.D. nu tevens een voorkeur voor een deel van het bijzonder onderwijs. Thans hecht de V.V.D. immers "grote betekenis aan de instandhouding en verdere ontwikkeling van inrichtingen van openbaar en daarmee gelijk te stellen neutraal bijzonder onderwijs". Zij sluit het christelijk onderwijs op dit punt nogal nadrukkelijk uit. Hoe zat het ook al weer? "De mens is niet op de wereld om te doen wat anderen zeggen". Kennelijk geldt dat niet voor — al dan niet liberale — voorstanders van christelijk onderwijs. Misschien is de V.V.D. toch minder liberaal dan zij voorwendt te zijn.

Aan de gewenste oriëntatie van het onderwijs wordt veel aandacht besteed, met name aan de sociale vorming van de scholieren. Opmerkenswaard is de notitie die de P.v.d.A. daarbij maakt: "bij de maatschappelijke en politieke vorming in het onderwijs wordt de nadruk gelegd op de veranderbaarheid van de maatschappelijke verhoudingen".

De V.V.D. wil de medezeggenschap binnen onderwijs-instituten zodanig regelen, dat het levensbeschouwelijke karakter van het onderwijs instituut wordt gerespecteerd. De P.v.d.A. verzekert een democratisch bestuur van elke school, "zodanig dat niemand of enige groepering... een ongelijkwaardige positie wordt toebedeeld".

Ontwikkelingssamenwerking

Het solidariteitsbeginsel stelt hoge eisen aan onze bijdragen ten behoeve van de ontwikkeling van de Derde Wereld.

Het uitvoerige V.V.D.-programma blijft summier op dit punt met zijn pleidooi voor een "overbrugging van de kloof tussen geïndustrialiseerde en ontwikkelingslanden, in die zin dat de laatste sneller groeien dat de eerste. Nederland... is bereid zijn eigen welvaart te gebruiken om andere landen bij te staan in hun eigen ontwikkeling. Gestreefd wordt naar... een harmonieuze ontwikkeling van de landen van de derde wereld, waardoor zij als gelijkwaardige partners aan het internationale economische verkeer kunnen deelnemen." Het P.v.d.A.-programma bevat concreter uitspraken: "Voor iedereen in de wereld wordt een bestaansmogelijkheid verzekerd, ook als dit ten koste gaat van de economische groei in de rijke landen". "De ontwikkelingslanden worden in staat gesteld zich toe te leggen op productie, verwerking en transport van eigen

grondstoffen en een eigen weg te gaan bij de inrichting van hun maatschappelijk-economisch stelsel". "Acties tegen uitbuiting en onderdrukking van de Derde Wereld worden ondersteund; uitwisseling van kennis en cultuur met alle volkeren in de wereld, vooral met ontwikkelingslanden op basis van gelijkwaardigheid, wordt bevorderd".

Het credo van het CDA luidt aldus:

"Ontwikkelingssamenwerking is gericht op het uitbannen van honger en armoede en schept voor de ontwikkelingslanden de ruimte die nodig is voor het in sociale, culturele en economische zin inhoud geven aan hun politieke onafhankelijkheid. Dit vergt structurele veranderingen in productie en handel, welvaart en arbeidsverhoudingen in de wereld". Als enige politieke stroming noemt het CDA een heel aparte categorie van ontwikkelingswerkers: "In het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid wordt de bijzondere positie van particuliere initiatieven, waaronder missie en zending, zowel hier als in de ontwikkelingslanden, erkend".

Individualisering van belastingen en uitkeringen

Op het punt van de sociale zekerheid en overheidsvoorzieningen neemt het CDA flink afstand van de beide andere programma's met deze stelling: "Solidariteit betekent dat offers naar draagkracht worden opgelegd. Het draagkrachtbeginsel houdt onder meer in, dat het beleid inzake de sociale zekerheid en de belastingen wordt afgestemd op het samenlevingsverband waarin de uitkeringsgerechtigde en belastingplichtige woont en leeft".

De P.v.d.A. daarentegen wil dat "belasting en sociale uitkeringen in plaats van op het gezin gebaseerd worden op het individu". De V.V.D. laat zich niet uit over deze verdeelsleutel tot solidariteit.

Particuliere eigendom en inkomensbeleid

Het beginsel van het rentmeesterschap wordt door het CDA o.m. toegepast op de particuliere eigendom: "Het vraagstuk van de eigendom van goederen is ondergeschikt aan de vraag naar het verantwoord beheer ervan. Om concentratie van macht te voorkomen is een gespreide particuliere eigendom gewenst". Vermeld is al dat de

Een goed begin(sel) is het halve werk(program)

door dr. J. Kremers

P.v.d.A. eigenlijk de particuliere vermogens aan een maximum wil binden, zij het dat ze daarop laat volgen "althans beter spreiden door middel van aanwasdeling en belasting".

Het Liberaal Manifest stipuleert in zijn Inleiding: "Particulier bezit is geen beginsel, het is nodig om het beginsel van vrijheid te realiseren", waarna dit uitgewerkt wordt: "De mens dient vrijelijk te kunnen beschikken over verkregen inkomens en over verworven eigendom. Door bezit is er ruimte voor persoonlijk beleven en verminderde afhankelijkheid. Particulier eigendom sluit anderen uit van gebruik daarvan en verplicht daarom tot verantwoord gebruik van het eigendomsrecht. Zoveel mogelijk mensen dienen gelegenheid te hebben tot bezitsvorming".

De vertrekpunten van het P.v.d.A.-program voor een inkomensbeleid zijn boven al weergegeven (zie "Afstand tussen doelstellingen en programmapunten"). De V.V.D. spreekt wel over criteria voor verschillen in beloning en over noodzakelijke terughoudendheid van de overheid ten aanzien van de loononderhandelingen, maar zwijgt over een inkomensbeleid van de overheid. Het CDA spreekt zich wel uit: "Overheid en bedrijfsleven hebben elk een eigen verantwoordelijkheid voor het bewerkstelligen van rechtvaardige loon-, inkomens- en vermogensverhoudingen. De overheid doet een beroep op de samenleving tot inkomensmatiging wanneer de vrije inkomensvorming te weinig ruimte overlaat voor een verantwoorde uitvoering van de overheidstaak of uit anderen hoofde het algemeen welzijn bedreigt. Indien de samenleving hierop onvoldoende inspelt, is de overheid gerechtigd een grenstellend inkomensbeleid te voeren".

Kernenergie

Met betrekking tot de toepassing van kernenergie ontlopen de drie beginselprogramma's elkaar nauwelijks:

- "Het streven van de overheid is erop gericht de aanwending van kernenergie te vermijden, zolang daaraan te grote risico's zijn verbonden" (CDA).
- "Gestreefd wordt naar het niet uitbreiden van het gebruik van kernenergie, zolang niet alle gevaren voor de huidige en toekomstige generaties vermeden kunnen worden (P.v.d.A.)".
- "Besluitvorming over de bouw van nieuwe kerncentrales zal moeten zijn gebaseerd op bevredigende oplossingen voor de veiligheid

van de bedrijfsvoering en van het transport, de afvalverwerking en de opslag van het radio-actief materiaal" (V.V.D.).

Volkshuisvesting

Vergeefs zoekt men in het Liberaal Manifest naar één woord over het volkshuisvestingsbeleid.

Het CDA-program wijdt er het slot-artikel aan: "Een goede en betaalde huisvesting behoort tot de elementaire levensbehoeften van de mens. Dit vraagt bemoeienis van de overheid, in het bijzonder voor diegenen die door de woningnood worden getroffen. De overheid erkent de betekenis van het eigen woningbezit".

De P.v.d.A. is niet zuinig op dit punt:

- "de grond wordt in gemeenschapshanden gebracht";
- "een einde wordt gemaakt aan de verhuur van woningen met winst oogmerk";
- "de toewijzing van zowel koop- als huurwoningen is of wordt een gemeentelijke taak";
- "iedereen van 18 jaar en ouder krijgt gelijk recht op betaalbare zelfstandige en op individuele behoefte afgestemde woonruimte".

De huidige staatssecretaris, verantwoordelijk voor het volkshuisvestingsbeleid, zal zich nu ongetwijfeld het oude Brabantse kinderdeuntje herinneren, dat zijn tijd ver vooruit was: "wie zal dat betalen, zoete lieve Gerritje?"

Tot slot

De bovenstaande programvergelijking is niet compleet, soms toevallig, maar over het algemeen wel doeltreffend: de drie hoofdstromingen in de Nederlandse politiek tonen met hun nieuwe beginselprogramma's hun specifieke identiteit, die niet tot een van de beide andere herleidbaar is. Vanuit CDA-oogpunt bezien zijn de verschillen met de beide andere programma's te groot dan dat op grond van deze beginselprogramma's het CDA één van beide partijen als zijn "natuurlijke" bondgenoot zou moeten beschouwen.

Beginselprogramma's zijn van belang omdat ze het vertrekpunt moeten vormen voor meer concrete verkiezingsprogramma's — vanwege hun betrokkenheid op de parlementaire arbeid ook wel "werkprogramma's" genoemd.

Naast die programma's spelen ook andere fac-

Een goed begin(sel) is het halve werk(program)

door dr. J. Kremers

toren een grote rol in de verhoudingen tussen partijen en bij de totstandkoming van coalities: historie, geaardheid van mensen en onderling vertrouwen tussen participanten.

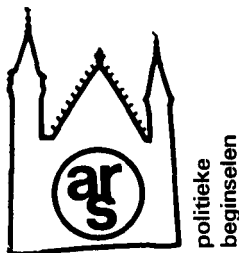
Alleen het begin van de politiek voor de tachtiger jaren is met deze beginselprogramma's ge-

maakt . . . en alle begin is moeilijk. Het wachten is thans op de nieuwe verkiezingsprogramma's en dat onder het motto: een goed begin(sel-) is het halve werk(program).

Duidelijkheid gevraagd

door leerlingen van de chr. scholengemeenschap Zandvliet te Den Haag

Duidelijkheid gevraagd

door leerlingen van de chr.
scholengemeenschap Zandvliet
te Den Haag.

Maandag 11 mei zitten ze rond de tafel, op de kamer van de rector van hun school, J. W. Jansen: Albert Tuit, Carl Gutjahr en Jasper Gout, leerlingen van 'Zandvliet', allemaal in de vijfde klas van het VWO.

In de weken voorafgaande aan dit gesprek, hebben ze de programma's van de drie grootste partijen in ons land gelezen en geprobeerd hierbij kritische kanttekeningen te maken.

Elk hebben ze een exemplaar van de verschillende programma's, maar afgesproken is dat ze een beginselprogramma nauwkeuriger zullen lezen, d.w.z. dat ze dat programma 'voor hun rekening nemen': Carl de PvdA, Jasper de VVD en Albert het CDA-programma.

Om enige lijn in de discussie te brengen is besloten om via bepaalde punten in de programma's een vergelijking tussen de verschillende partijen te maken. Deze punten zijn: Onderwijs, Europa, Ontwikkelingshulp, Defensie en de Arbeidsverdeling.

Daarnaast zullen de beginselverklaringen naast elkaar worden gelegd.

Met die beginselverklaringen wordt die middag begonnen.

Jasper schetst het profiel van de VVD, een partij die hij, wat de beginselverklaring betreft, "het meest duidelijke van de drie programma's" vindt.

Het programma laat, wat hem betreft, niets aan

Jasper Gout, geboren in 1961. Scholier 6e klas atheneum. Hij heeft als hobbies: lezen en films van Fellini. Jasper is geen lid van een politieke partij, maar zijn voorkeur gaat uit naar de VVD.

duidelijkheid te wensen over als het erom gaat hoe deze partij haar programmapunten denkt te verwezenlijken.

Hij wil ook nog wel even kwijt dat het hoofdstuk 'Mens en Wereld' wat dit betreft voor hem een mooi voorbeeld van deze duidelijkheid is: een aantal zeer belangrijke zaken worden daar zeer overzichtelijk behandeld.

Carl is met 'zijn' PvdA heel wat minder ingenomen, zelfs valt het woord 'opruiming': "Termen als 'solidariteit' en 'gelijkheid', die bij voortdurend worden herhaald, wekken wrevel bij me op", zegt Carl, "het klinkt vaak 'kreterig', het komt zo ongenueanceerd op mij over". Verder vindt hij het programma, alweer door de vele herhalingen, nogal "vaag".

Albert vindt het een pré dat het CDA heel duidelijk in haar beginselverklaring stelt dat, hoewel de Bijbel uitgangspunt is, iedereen welkom is, ongeacht geloof of maatschappelijke instelling.

Duidelijkheid gevraagd

door leerlingen van de chr. scholengemeenschap Zandvliet te Den Haag

Daarnaast vindt hij het jammer dat het CDA niet wat duidelijker is in zijn stellingname.

"Neem nou de punten 'abortus' en 'kernenergie' ", zegt Albert, "ik heb er moeite mee om hier achter het standpunt van het CDA te komen. Je wilt, als lezer, een vóór of een tegen vernemen, een 'ja' of een 'nee'. Ik weet best dat deze zaken 'moeilijk' liggen, maar je zoekt toch naar die duidelijkheid. Die mis ik hier, het blijft mij te vaag".

Vaagheid

Door die 'vaagheid', die Carl en Albert het meest heeft gehinderd, wordt het, volgens hen, ook moeilijk als 'leek' voorkeur voor een bepaalde partij uit te spreken.

"Ze willen natuurlijk allemaal het beste voor de mensen", wordt er opgemerkt, "of dat nu via 'solidariteit', 'individualiteit' of 'verantwoord rentmeesterschap' moet gebeuren, het welzijn van de mensen staat bij alle partijen centraal".

Helemaal onbegrijpelijk wordt dit door de drie ook weer niet gevonden: "Die vaagheid ligt voor de hand", zegt Albert, "als je je voorstelt dat geen van de partijen bij verkiezingen de absolute meerderheid zal behalen. Ze moeten de weg naar een coalitie openhouden. Als je je heel duidelijk ergens vóór of tegen uitspreekt, maak je het jezelf niet gemakkelijker. Je zult dus een slag om de arm moeten houden".

Ook bij de bespreking van de verschillende punten uit de programma's blijkt dit.

Wat het onderwijs betreft komt het gesprek op 'de gelijkheid van Kansen'.

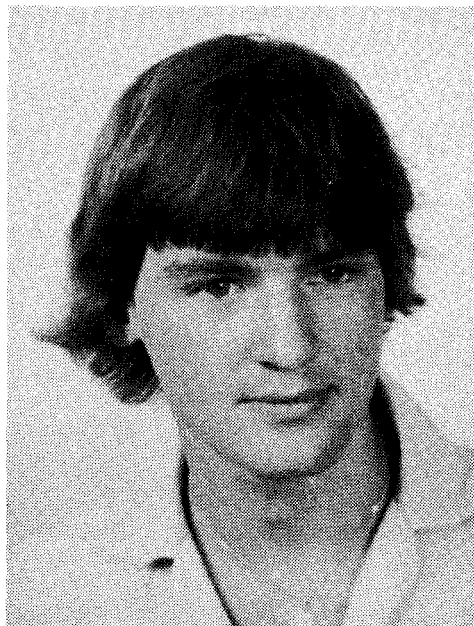
Het blijkt dat de VVD en de PvdA hier het meest uiteen lopen: de PvdA wil leerlingen zo lang mogelijk bij elkaar houden (via de Middenschool), de VVD wil differentiatie, zodat elk kind zich kan ontplooiën binnen een aan zijn of haar geaardheid aangepast type onderwijs.

"Voor elke aanpak valt wel iets te zeggen", merkt Jasper op, "ik durf echt mijn voorkeur voor een bepaalde aanpak niet uit te spreken!"

De anderen vallen hem bij. Ook bij de andere punten worden veel overeenkomsten gesignaleerd.

"Het zou interessant zijn", zegt Carl, "om iemand de partijprogramma's in handen te geven, zonder dat hij weet om welke partij het gaat. Ik denk dat het voor veel kiezers dan erg moeilijk is om uit te maken wie welk is!"

De anderen zijn het daarmee eens.

Albert Tuit is 17 jaar en is eveneens leerling 6 atheneum op Zandvliet, waar hij voorzitter is van de leerlingenvereniging 'Bonaparte'. Hij speelt gitaar en heeft als verdere hobbies literatuur, vissen en voetbal. Zijn favoriete auteur is J.M.A. Biesheuvel. Hij heeft geen politieke voorkeur, maar is er van overtuigd 'dat de wereld beter moet worden'.

De discussie komt vervolgens op de manier waarop veel mensen hun keuze maken. "Je opvoeding en je milieu spelen een belangrijke rol", zegt Albert, "stemmen je ouders op een bepaalde partij dan ben je als, laten we zeggen, 'beginnend kiezer', geneigd om ook op die partij te stemmen, omdat je van die partij alleen het 'goede' hoort.

Ik denk dat veel mensen niet erg bewust kiezen, dat veel mensen de programma's van veel partijen nog nooit onder ogen hebben gehad."

Allemaal zijn ze het erover eens dat dat wél zou moeten gebeuren: "Ik ben echt wel meer over het CDA te weten gekomen", zegt Albert, "ondanks die vaagheid. Als meer mensen het programma kritisch zouden lezen, en nu bedoel ik niet alleen het CDA-programma, dan zou je misschien een partij kunnen 'dwingen' zo duidelijk mogelijk te zijn."

Duidelijkheid gevraagd

door leerlingen van de chr. scholengemeen-
schap Zandvliet te Den Haag

Vervolgens komt het gesprek op de schijnverkiezingen op scholen.

Die hebben volgens de drie scholieren wel zin, maar alleen wanneer de informatie goed verzorgd is.

Wat dat betreft vinden ze het een goed initiatief dat middelbare scholieren en werkende jongeren op deze manier worden ingeschakeld.

Tenslotte gaat het hier om aanstaande kiezers!

Van de derde schrijver, Carl Gutjahr, is geen foto beschikbaar. Hij is in 1959 in Willemstad op Curaçao geboren. Hij zit in de 6e klas atheneum op Zandvliet. Zijn hobbies zijn: autosport, alpinisme, muziek (hij speelt basgitaar in de Voorburgse jazz-formatie), theater en film. Zijn favoriete auteur is Dostojewski. De politieke voorkeur van Carl gaat uit naar VVD/D'66.

inhoud

pag. 262

Van de redactie

pag. 263

Reformatorische Maatschappijkritiek
boekbespreking door dr. M. Ruppert

pag. 270

Samenvatting van de hoofdlijnen van 'Reforma-
torische Maatschappijkritiek'
door dr. D. Th. Kuiper en dr. H. E. S. Woldring

pag. 279

Reformatorische maatschappijkritiek: bestaat
zoiets wel?
door prof. dr. H. M. Kuitert

pag. 287

Vragen rondom 'Reformatorische maatschappij-
kritiek'
door prof. dr. J. Klapwijk

pag. 292

Reformatorische maatschappijkritiek. Een hei-
dens commentaar
door prof. dr. P. Thoenes

pag. 295

Kanttekeningen bij 'Reformatorische Maat-
schappijkritiek'
door prof. dr. J. M. M. de Valk

pag. 299

Reformatorische Maatschappijkritiek en de soci-
ale en politieke praktijk daarvan
door prof. dr. P. J. Roscam Abbing

pag. 305

De welvaartsstaat in het geding
door dr. W. Albeda

pag. 314

Slotbeschouwing
door dr. D. Th. Kuiper en dr. H. E. S. Woldring

80/8

50e jaargang, nr. 8 augustus 1980

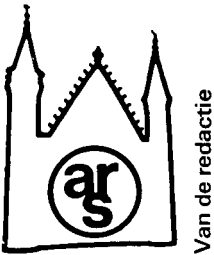
themanummer

REFORMATORISCHE MAATSCHAPPIJKRITIEK

Boekbespreking: Ruppert

referaten: Kuitert, Klapwijk, Thoenes, De Valk,
Roscam Abbing, Albeda

nabeschouwing: Kuiper, Woldring

Op 19 mei j.l. is aan de Vrije Universiteit te Amsterdam een symposium gehouden over de studie: 'Reformatorische Maatschappijkritiek', geschreven door dr. D. Th. Kuiper en dr. H. E. S. Woldring. Het symposium is gehouden in het kader van de viering van het honderdjarig bestaan van de VU. De ondertitel van het boek luidt: *Ontwikkelingen op het gebied van sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme van de 19e eeuw tot heden.*

De redactie van AR-Staatkunde besteedt haar augustusnummer aan dit boek en aan het symposium dat er over is gehouden.

In dit boek komen onder meer aan de orde:

— Het protest tegen de geest van de 19e eeuw, zoals dat door Groen en Kuiper als leiders van religieus-politieke bewegingen werd geformuleerd en de opvattingen die De la Saussaye en De Bosch Kemper (Nederlands eerste socio- of politicoloog) over de samenleving ontwikkelden.

— De eerste inleidingen in de sociologie, zoals deze omstreeks 1900 door de VU-hoogleraar Anema en F. C. Gerretson (alias Geerten Gossaert) werden geschreven; het denken van de christelijk-sociale beweging (Sikkel, Talma, Slotemaker de Bruïne).

— De school van H. Dooyeweerd die tussen 1930 en 1960 een poging deed de 'wijsgerige bovenbouw' van de gereformeerde wereld te vormen; de discussies die daardoor ontstonden met en tussen o.a. de christelijk-sociale beweging (P. S. Gerbrandy en M. Ruppert), H. van Riessen, R. van Dijk, T. P. van der Kooy en H. J. van Zuthem.

— Het sociale denken dat tussen 1930 en 1960 in hervormde kring ontwikkeld werd in het kader van de herrezen volkskerk, door socialisten, sociologen en theocraten: Willem Banning, J. P. Kruijt, P. J. Bouman, A. A. van Ruler en C. J. Dippel.

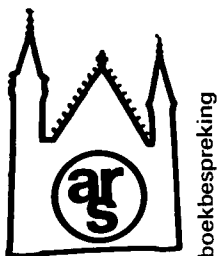
— De ontwikkelingen na 1960: vanuit het Kuyperhuis (Hoogendijk en Goudzwaard) en

vanuit Driebergen (Boerwinkel en Ter Schegget) en in de godsdienstsociologie na Banning en Kruijt, maar ook de denkbeelden die Van Riessen en W. Aalders ontwikkelden.

Op het symposium, dat onder leiding stond van prof. mr. W. F. de Gaay Fortman, werd het onderwerp vanuit drie gezichtspunten benaderd: theologisch-wijsgerig (met als referenten prof. dr. H. M. Kuitert en prof. dr. J. Klapwijk), sociaal-wetenschappelijk (prof. dr. J. M. M. de Valk en prof. dr. P. Thoenes) en vanuit de politieke en sociale praktijk (prof. dr. P. J. Roscam Abbing en dr. W. Albeda).

*
*

Dit themanummer van AR-Staatkunde opent met een bijdrage van de hand van dr. M. Ruppert over het boek. Daarna is een samenvatting van het boek opgenomen van de hand van Kuiper en Woldring. Vervolgens zijn de zes bijdragen opgenomen, die de referenten hebben opgesteld op basis van de door hen uitgesproken tekst en de daarop gevolgde discussie. Woldring en Kuiper gaan in een slotartikel in op deze referenten en op de uitvoerige discussie die op de 19e mei is gevoerd.

Reformatorische Maatschappijkritiek

door dr. M. Ruppert

Het bespreken van een boek vind ik in het algemeen een moeilijk karwei. De schrijver heeft dikwijls jaren gearbeid aan zijn geschrift en de recensent kan veelal slechts betrekkelijk korte tijd aan zijn beoordeling besteden. Bovendien wekt de recensent de indruk, dat hij in alle opzichten tot oordelen bevoegd is en soms ook, dat hij het allemaal beter weet dan de schrijver. A fortiori gelden deze omstandigheden bij de bespreking van een wetenschappelijk werk als dat van Woldring en Kuiper.

Het is dan ook geen valse bescheidenheid maar de naakte waarheid, wanneer ik begin met op te merken, dat ik tegen de bespreking van dit boek heb opgezien en tijdens het schrijven van deze regels telkens een aarzeling bij me voelde opkomen.

Een recensie pleegt te eindigen met de opmerking, dat de gemaakte opmerkingen geenszins een belemmering vormen voor het advies het besproken boek te kopen. Ik zou met dat advies willen beginnen. Een ieder, die wezenlijke belangstelling heeft voor de relatie tussen de Hervorming en de maatschappij in de 19e eeuw tot heden, moet dit boek mijns inziens aanschaffen. Wim Crezee en Dirk de Hoog noemden het boek "Een container vol calvinistische denkers"¹, maar Kuiper en Woldring reageerden onmiddellijk met uiteen te zetten, "dat ons beeld van "Reformatorische maatschappijkritiek" niet overeenkomt met dat van de *container*, waarin het ma-

Dr. M. Ruppert is vice-voorzitter van de Raad van State. Hij bespreekt van H. E. S. Woldring en D. Th. Kuiper, Reformatorische Maatschappijkritiek, Ontwikkelingen op het gebied van sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme van de 19e eeuw tot heden. Uitg. J. H. Kok, Kampen, 1980. Prijs f 55,—.

teriaal vormeloos door elkaar opgeslagen is, maar eerder met dat van de kaleidoscoop, waarin dezelfde elementen in telkens andere figuraties zich in al hun veelkleurigheid voor de goede kijker openbaren"². Op dit ogenblik daargelaten of sprake is van een "container" dan wel van een "kaleidoscoop", kan mijns inziens geen twijfel bestaan over de bijzondere waarde en betekenis van dit boek.

Een andere opmerking vooraf is, dat de lezer van het boek gestadig onderscheid moet maken tussen twee oordelen: zijn mening over de *juistheid* van de weergave van de opvattingen van de in het boek besproken denkers en zijn oordeel over die *opvattingen* zelfve.

1. Ad Valvas, 6 juni 1980, blz. 5.

2. Idem, 13 juni 1980, blz. 9 en volgende.

Na deze opmerkingen vooraf zou ik aandacht willen vragen voor een aangelegenheid van meer algemene aard. Wie een boek ter hand neemt over "Reformatorische maatschappijkritiek" verwacht — zo ging het mij althans — dat iets wordt gezegd over de betekenis van de Hervorming (of — als men aan dat vreemde woord de voorkeur geeft — de Reformatie) voor de maatschappij. Ik zie niet voorbij, dat de ondertitel van het boek luidt "Ontwikkelingen op het gebied van sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme van de 19e eeuw tot heden", maar dat de opvattingen in het Nederlandse protestantisme van de 19e eeuw tot heden geheel los van de oorsprongen in de 16e, de 17e en de 18e eeuw beschouwd kunnen worden, lijkt weinig aannemelijk. Althans zou het dunkt mij nuttig zoal niet noodzakelijk zijn geweest (de) essenties van de maatschappelijke opvattingen van de Hervorming aan te duiden. Ik denk onder meer aan:

Het verband tussen de leer der Hervormers over de rechtvaardigmaking en hun leer der zedelijkheid; de dankbaarheid voor de ontvangen genade als grondslag (en stimulans) voor het ethisch handelen (wat mij betreft ook een aanduiding van het onderscheid tussen de Lutherse en de Calvinistische aansporing tot zedelijk handelen). De met het geloof geboren dankbare liefde uit zich in de dienst aan de naaste. De tweeenheid van liefde tot God en de naaste; God ontmoet ons in de naaste. De vroomheid komt niet buiten, maar in het sociale milieu tot uiting. Het verzet tegen de Rooms-Katholieke tweedeling van het leven; het "hogere" leven van de geestelijken en het "aardse" leven van de handwerksman.

De strijd tegen de hegemonie van de kerk. De nevenschikking van kerk, staat, gezin en (in beginsel) allerlei maatschappelijke verbanden.

Het eerherstel van het dagelijks werk in beroep en bedrijf.

De norm voor de inrichting van de maatschappij. De eigendom. Rente en woeker.

Het zijn slechts een paar betrekkelijk willekeurig gekozen voorbeelden. Maar het zijn mijns inziens wel zaken, die beslissend zijn bij de beantwoording van de vraag of wij al dan niet met "reformatorische maatschappijkritiek" te maken hebben.

Ronduit gezegd mis ik die toetssteen in het boek van Woldring en Kuiper.

J. Klapwijk heeft in zijn "Vragen rond "Reformatorische maatschappijkritiek"" een verwante opmerking gemaakt:

"Ligt er niet een bepaalde pretentie besloten in het gebruik van de term "reformatorisch"? En kan deze worden waargemaakt? Heeft de Reformatie van de 16e eeuw, zakelijk gesproken, metterdaad van doen met het moderne verschijnsel van maatschappijkritiek?"

Ik zou Klapwijk onder meer willen wijzen op Luther's brief "Over de verbetering van het christelijke leven" (de maatschappij), gericht aan de christelijke adel (dus aan de "lekenstand") en aan zijn verhandeling over koophandel en woeker. Als dat geen maatschappijkritiek is, weet ik niet wat maatschappijkritiek is (en dat mag ik uiteraard niet uitsluiten).

Maar Klapwijk bedacht in tweede instantie:

"dat het mogelijk moest zijn de angel uit dit soort vragen weg te nemen door "reformatorisch" op te vatten als een godsdienstsociologische topologie. "Reformatorische maatschappijkritiek" zou dan niet direct betrokken behoeven te worden op de Reformatie zelf, maar gewoon kunnen slaan op bepaalde maatschappijbeschouwingen in protestantse kring. Reformatorische maatschappijkritiek zou niet meer zijn dan maatschappijkritiek-van-reformatorische-christenen. Deze sociologische invalshoek is inderdaad mogelijk. Ze is ook kenmerkend voor het boek van Woldring en Kuiper, gelet reeds op de ondertitel: "Ontwikkelingen op het gebied van sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme van de 19e eeuw tot heden" zijn hier inderdaad breed bestudeerd en bijeengebracht. Wat is hier verkeerd aan?"

Maar dan toch erkent Klapwijk ronduit:

"Onzeker werd ik weer, toen ik me realiseerde, dat het er in het *sola fide*, *sola gratia* en *sola Scriptura* van de Reformatie toch om ging de bijbelse boodschap van geloof en genade weer boven tafel te krijgen en dat de Hervormers hieraan consequenties verbonden voor de samenleving. De Reformatie was niet maar een hervorming van de kerk, ze beoogde tevens, met name in het Calvinisme (dat "met name" is me nooit erg opgevallen, R.), een omzetting van staatkundige en maatschappelijke verhoudingen. Wie denkt hier niet aan het pro *religione en libertate* van de Tachtigjarige Oorlog, aan de omwentelingen, die onder meer volgden in Genève, Frankrijk, de Nederlanden, Schotland enz.? Zou de Reformatie, naar haar diepste intentie ge-

Reformatorische maatschappijkritiek

door dr. M. Ruppert

peild, dan toch iets hebben uit te staan met maatschappijkritiek? En vergis ik me, als ik zeg, dat dit ook de heimelijke verwachting van Woldring en Kuiper is geweest, de eigenlijke reden, waarom ze zoveel heterogene stof met zoveel ijver hebben samengebundeld?"

Ook ik denk, dat dit inderdaad de heimelijke verwachting van Woldring en Kuiper is geweest. Ik hoop het althans, want dan krijgen we misschien een nieuw boek!

Ik volg nu de zeven hoofdstukken van het boek met dien verstande, dat ik niet eerst de inhoud van elk hoofdstuk aanduid; immers een samenvatting van de verschillende hoofdstukken is in dit nummer van AR-Staatkunde opgenomen.

Over hoofdstuk I, "Het ontstaan van de sociale wetenschappen", veroorloof ik mij slechts één opmerking, namelijk dat naar het mij voorkomt de industriële (technologische en economische) revolutie wel iets meer nadruk en een meer indringende bespreking zou hebben verdiend. Voor de huidige maatschappij is de scheiding, die de industriële revolutie tot stand heeft gebracht tussen kapitaal (machines) en arbeid, nog steeds van beslissende betekenis. De omstandigheid, dat de werker niet meer de eigenaar was van het "gereedschap" waarmede hij werkte, is psychologisch, sociaal en economisch van verstrekkende betekenis geweest. En de sociale gevolgen van deze revolutie, het verlies van de vrijheid van de arbeidende "stand" en de daarmee samenhangende loonslavernij oefenen tot op de dag van heden invloed in vele arbeidershartten. Banning heeft er treffende woorden over geschreven; hij herinnerde ons aan het psychologische feit,

"dat een massa, die zich uit nameloos leed en onrecht omhoog heeft moeten worstelen geheel uit eigen kracht, niet gemakkelijk vergeet, waardoor dikwijls weerstanden openbaar worden of in het verborgene doorwerken, die verantwoordelijke oplossingen remmen of onmogelijk maken; terwijl het *geestelijk* feit van een groot gemeenschappelijk schuldbesef der geprivilegieerde groepen in de samenleving voorwaarde blijft voor een waarlijk nieuw begin, voor een overwinning van het verleden, die nieuwe mogelijkheden in zich bergt"³.

Het lijkt mij, dat de industriële revolutie en haar gevolgen voor de maatschappelijke verhoudingen op het ontstaan van de sociale wetenschappen meer invloed hebben geïpseerd dan in het eerste hoofdstuk van het boek tot uiting komt.

Hoofdstuk II, "Reformatorische denkers over de samenleving uit de 19e eeuw", biedt een mijns inziens over het algemeen uitnemend overzicht — men zie de samenvatting die de schrijvers zelf gaven — van het denken van vooraanstaande protestanten over de maatschappij. Met name deel ik de conclusie, dat het denken van deze mannen (waaronder Groen en Kuyper) over de praktijk niet als reactionair of extreem-conservatief, maar eerder als reformistisch betiteld behoort te worden.

Ik heb slechts een paar min of meer ondergeschikte opmerkingen te maken.

De eerste is, dat de schrijvers het Reveil onrecht doen wanneer zij het protest tegen de geest der eeuw van de eerste generatie van de religieus-sociale beweging van het Reveil in beginsel als "extreem-conservatief" kenschetsen. Ik zie niet voorbij, dat zij hier de eerste generatie van het Reveil op het oog hebben, maar ik heb toch de indruk, dat wanneer zij nog hadden kunnen kennisnemen van de twee nieuwe uitgaven, verschenen bij het vijftigjarig bestaan van het Reveil-archief, een gematigder term uit hun pen zou zijn gevloeid⁴.

De tweede opmerking is, dat Von Haller en Stahl ten onrechte in één adem worden genoemd. Ik kan dat thans niet diepgaand bespreken, maar wijs onder meer op het drie jaren geleden verschenen proefschrift van G. Fafié, "*Friedrich Julius Stahl. Invloeden van zijn leven en werken in Nederland, 1847-1880*"⁵. Kennisneming van die dissertatie zou de schrijvers vermoedelijk ook tot de slotsom gevoerd hebben, dat Groen's "*Ongeloof en revolutie*" nog voor een niet onbelangrijk gedeelte onder contra-revolutionaire invloed stond, maar dat Groen door Stahl van contra-revolutionair anti-revolutionair is geworden. De schrijvers zouden dan ook tegengekomen zijn de brief van Groen aan Da Costa, waarin de zinnen staan:

"Ik ben ingenomen met de geschriften van Stahl. Voorzeker, Haller heeft meesterlijk afgebroken; maar hier wordt, dunkt mij, op veel meer praktische wijs, de mogelijkheid van opbouwen getoond. Lees, zo gij geen tijd hebt voor zijn uitvoeriger werken, de brochure *Die Revolution und die konstitutionelle Monarchie* en laat ons toch anderen, vooral ook aan jongelieden, de be-

3. Prof. Dr. W. Banning, *Het vraagstuk van de arbeid*, Amsterdam 1946, blz. 11.

4. Mr. B. de Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil*, Kampen 1980. Dr. J. van den Bergh, Dr P.H. Schram en Dr S. L. Verheus, *Aspecten van het Réveil*, Kampen 1980.

5. Rotterdam 1975.

studering aanraden dezer uitnemende gewrochten van Christelijke Wijsbegeerte en Politiek"⁶. Hoofdstuk III, "Eerste inleidingen in de sociologie", begint met het ontstaan van de sociologie als zelfstandige wetenschap en vervolgt dan met Anema en Gerretson (bien étonnés de se trouver ensemble). Ik veronderstel, dat de schrijvers de beide mannen ergens een plaats hebben willen geven, maar dan zou Jeronimo de Bosch Kemper (de zoon van Joan Melchior, aan wie in II, 3 (samen met Chantepie de la Saussaye) weliswaar een "intermezzo" is gewijd, in dit hoofdstuk III mijns inziens toch beter gepast hebben, dan Anema en Gerretson. J. de Bosch Kemper wordt slechts citerenderwijs als "grondlegger van de Nederlandse sociologie" aangeduid; hij was dat in feite toch méér dan Anema, hoe grote eerbied ook ik overigens voor deze bijzondere man koester. Trouwens, de schrijvers erkennen voluit, dat uit Anema's pleidooi om de sociologie als wetenschap der maatschappij te beschouwen en wel als een onderdeel van een (calvinistische) rechtswetenschap, duidelijk wordt, "dat deze als relatief zelfstandige discipline in zijn benadering geen kansen kreeg"⁷. En wat Gerretson in dit hoofdstuk doet, is mij onduidelijk. Men kan zijn "*Prolegomena der sociologie*" een "voortreffelijke inleiding" noemen, doch — zoals de schrijvers zelf stellen — met Gerretson's aanpak hing samen dat daarin niets bleek van zijn reformatorische achtergrond.

Maar anderzijds moet ik erkennen, dat het wel aardig is om tegenover een op de "gauche" van de gereformeerde kring staande man als Anema een man te stellen, die later tot de "droite" van de hervormde kring behoorde en omgekeerd.

Met Hoofdstuk IV, "Een sociale filosofie en sociologie vanuit gereformeerde kring", komen we iets dichterbij de huidige problemen. Ik was bij de in dit hoofdstuk beschreven gedachtenwisseling te veel partij om er objectief over te kunnen schrijven. Maar misschien heeft Groen van Prinsterer gelijk met zijn: onpartijdig kan alleen hij zijn, die partij kiest. Want daarvan zij, ik moge raden dat men eerst de samenvatting van de schrijvers — en nog beter het vierde hoofdstuk zelf — leest, alvorens kennis te nemen van mijn kanttekeningen.

Mijn eerste kanttekening is eigenlijk een aanmerking, namelijk dat de Christelijk-sociale beweging ten onrechte wordt behandeld in een hoofdstuk over "een sociale filosofie en sociologie vanuit gereformeerde kring". De Christelijk-sociale beweging en met name de Christelijke vakbeweging behoort niet tot de gereformeerde

wereld, kerkelijk noch politiek. Haar oorsprongen liggen slechts voor een deel in de gereformeerde kring; de geest, de sfeer, het karakter van de Christelijke vakbeweging zijn méér bepaald door Talma en Slotemaker dan door iemand anders. Dat wil geenszins zeggen, dat ik de belangrijke activiteit van "de" gereformeerden zou willen negeren. Het gereformeerde activisme, dat met Kuyper geboren is, is ook voor de christelijke vakbeweging van enorme betekenis geweest. Maar de beweging is toch nimmer een gereformeerde zaak noch in kerkelijke noch in confessionele zin geworden. Zij is een beweging sui generis, niet hervormd, niet gereformeerd, niet Luthers, niet kerkelijk, geen bijwagen van een politieke partij, zij is van huis uit een interconfessionele, een waarlijk algemene, christelijke vakbeweging. Zij had een afzonderlijk hoofdstuk verdiend vóór de gereformeerde en vóór de hervormde kring, te beginnen met Talma. Ik veroorloof mij te verwijzen naar mijn brochure "*Vakbeweging en christelijke roeping*".

"Dit interkerkelijke karakter van bijvoorbeeld het CNV houdt in, dat de behandeling van de christelijk-sociale beweging in het kader van de ontwikkeling in "gereformeerde kring" eigenlijk niet juist is", aldus de schrijvers⁸. Maar dan is het kwaad al geschied! Als verontschuldiging wordt aangevoerd: "Om redenen van systematiek is hiervoor niettemin gekozen. Daarbij wordt nadrukkelijk de restrictie aangebracht dat een diepgaande behandeling niet mogelijk is, aangezien dit een afzonderlijke studie zou vergen". Ronduit gezegd: ik begrijp dit niet. Waarom niet een afzonderlijk hoofdstuk aan de christelijk-sociale beweging gewijd vóór de hoofdstukken IV en V? Dan zou bijvoorbeeld een man als Amelink — nu alleen vermeld als Tweede Kamerlid⁹ — niet hebben behoeven te ontbreken.

Intussen begrijp ik wel, waarom de schrijvers in dit hoofdstuk de christelijk-sociale beweging "nodig" hadden; zij behoefden een "achtergrond" voor hun beschrijving van de theorie van Dooyeweerd. Op die grond hadden zij echter de christelijke vakbeweging ook kunnen en moeten behandelen in hoofdstuk V, "Een sociale filosofie en sociologie vanuit hervormde kring". Want zoals de christelijke vakbeweging van ongeveer 1940 tot rond 1960 heeft moeten polemiseren met de filosofie van Dooyeweerd, althans met de consequenties die hij en sommige van zijn

6. t.a.p., blz. 171.

7. Samenvatting van de schrijvers.

8. Blz. 284.

9. Blz. 94.

discipelen uit zijn theorie trokken voor allerlei problemen op sociaal gebied, zo heeft de christelijke vakbeweging eveneens van ongeveer 1940 tot rond 1960 slag moeten leveren tegen de in de Hervormde kring allengs — overigens op onderscheidene gronden — gegroeide weerstand tegen christelijke organisatie op sociaal-politiek gebied. Die strijd was voor de christelijke vakbeweging heel wat belangrijker dan de discussie met Dooyeweerd. Echter, ik zal over die gedachtenwisseling toch iets moeten zeggen.

Voorop moet ik stellen, dat er in het debat met Dooyeweerd niets van persoonlijke aard schuilging. Eigenlijk moest het overbodig zijn, dat te zeggen, maar in de Nederlandse protestantse kring is dat helaas niet altijd het geval. Dooyeweerd was niet alleen als filosoof een groot man, hij was dat ook als mens. Nimmer zal ik vergeten, dat na de plechtigheid, waarin de Vrije Universiteit zo vriendelijk was mij een ere-doctoraat te verlenen, Dooyeweerd naar mij toekwam en mij zei: Ruppert, jij en ik stonden en staan minder ver van elkaar dan men wel eens meent. Wat nu zijn sociale filosofie betreft, zeggen de schrijvers terecht: "Elke evaluatie van Dooyeweerd's denken dient aan te vangen met een erkenning van de originaliteit, universaliteit en monumentaliteit er van". Doch even terecht voegen zij er onmiddellijk aan toe: "Niettemin is de invloed er van buiten de eigen kring — en zelfs daarbinnen — beperkt gebleven. Dit kan ten dele verklaard worden uit de geheel eigen terminologie, waarin zijn systematische wijsbegeerte gegoten is, en die haar moeilijk verstaanbaar maakt"¹⁰.

Voorzover ik dat kan beoordelen, lijkt mij de weergave, die de schrijvers van Dooyeweerd's opvattingen geven, correct. De kern van mijn bezwaar tegen deze opvattingen was het "wettische" karakter, het (eenzijdig) benaderen van het hedendaagse sociaal-economische leven vanuit de schepping, het verheffen van feiten en omstandigheden in het verleden tot norm voor het handelen hier en nu. Maar ik moet er bij zeggen — de schrijvers wijzen daar ook op¹¹ — dat hoe universeel zijn denken ook was, hij toch in de eerste plaats jurist en rechtsfilosoof was. "De grondproblemen in de sociale filosofie, die hij aan de orde stelde, hadden betrekking op de eigen, normatieve aard van samenlevingsverbanden als duidelijk herkenbare entiteiten (huwelijk, gezin, staat etc.). Met de typisch sociologische bestudering van de variabele vormgeving van de samenlevingsverbanden heeft hij zich niet bezig gehouden (èn — voeg ik er aan toe — als hij

het wèl deed, kwam de kortsluiting. R.). De door hem gestelde grondproblemen waren belangrijk, maar het studieterrain van de sociologie is breder. Dat betreft niet slechts een analyse van de structuren van samenlevingsverbanden; het heeft ook betrekking op het sociaal handelen van de mens binnen de maatschappelijke verhoudingen (interactie); niet alleen de duidelijk te onderscheiden samenlevingsverhoudingen vormen het object van de sociologie, ook de minder scherp te omlijnen formele en informele groepen, groeperingen en vage kollektiva en processen, zoals rangen, standen, horizontale en verticale mobiliteit, generaties, stedelijke bevolkingscentra, platteland en communicatiemedia.

Hoewel vele van deze verschijnselen wel geleerd kunnen worden aan de diverse structuurtypen, al was het alleen maar aan de categorie der *maatschappijrelaties* (cursivering van mij. R.), bleek het totale normatief-analytische schema van deze sociale filosofie te eenzijdig en/of te knellend voor de meeste sociale vakwetenschappers. Deze omstandigheid werd versterkt doordat de zich ontwikkelende "canon" van deze filosofie soms leidde tot vormen van kausaliteit, die werden ervaren als een blokkade bij het formuleren van theoretische probleemstellingen en praktische beleidsvoorstellen in een zeer snel veranderende samenleving"¹². Goede voorbeelden daarvan geven de schrijvers door te wijzen op het conflict tussen het CNV (en de "jonge" Gerbrandy) enerzijds en Dooyeweerd anderzijds over het recht van inzage in de bedrijfsboekhouding en op de polemiek over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie.

Wat het laatste punt betreft, heeft men wel eens de neiging Dooyeweerd achteraf gelijk te geven. Ook Albada deed dat toen hij in zijn rede op het symposium zei: "In zekere zin kan men stellen, dat Dooyeweerd bevestigd werd in zijn kritiek op het CNV, waar het de gedachte der bedrijfsorganisatie betrof". Ik ben dat niet met Albada eens. Het mislukken van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie komt niet op rekening van de onverenigbaarheid van bedrijfsleven en verordenende bevoegdheid, maar op het conto van liberale werkgevers en socialistische vakbeweging, die weigerden op loongebied verordenende bevoegdheid te aanvaarden van eigen bedrijfsorganen. De eerlijkheid tegenover Albada gebiedt er aan toe te voegen, dat deze óók schreef: "Maar zijn (Dooyeweerd's) verzet tegen de van over-

10. Blz. 122.

11. Blz. 125.

12. Idem.

heidswege verordende interne bedrijfsdemocratie is veel minder gefundeerd gebleken. Met hoeveel problemen de ondernemingsdemocratie ook nog worstelt, het blijkt een begaanbare weg te zijn. Maar de voortdurende verandering, die de grondregel blijkt te wezen van de industriële en de zich aankondigende na-industriële maatschappij blijkt dynamiet in zich te houden voor al te definitief geconstrueerde verbindingen tussen maatschappelijke organisaties".

De schrijvers wijdden in dit vierde hoofdstuk — terecht — uitvoerig aandacht aan Van Riessen's *"Filosofie en techniek"* (betrekkelijk optimistisch) en zijn donkerder gekleurde *"Maatschappij der toekomst"*, voorts aan de zo vroeg gestorven en nog zoveel belovende R. van Dijk alsmede aan Van der Kooy. Woldring en Kuiper rekenen deze drie mannen tot de tweede generatie van "aanhangers" van Dooyeweerd's wijsbegeerte en Van Zuthem tot het derde geslacht (misschien valt Van Zuthem voor wat zijn prille begin betreft nog in het kader van Dooyeweerd en zijn volgelingen te rangschikken, maar dat is dan wel van zeer korte duur geweest). Trouwens, ook bij Van Dijk en zeker bij Van der Kooy valt weinig meer te bespeuren van het typische Dooyeweerdiaanse denken. Hun invloed op de praktijk van het christelijk-sociaal handelen werd groter in dezelfde mate als zij zich van Dooyeweerd verwijderden. Van Riessen blijft voor mij — huiselijk gezegd — een "nummer apart". Aan de ene kant was — en is? — hij zo behoudend, dat hij een medebeslissingsrecht van de werknemers behalve ter zake van de arbeidsvoorwaarden afwees, maar zijn pleidooi voor schaalverkleining, voor de vorming van echte gemeenschappen en voor een door de mens beheerste techniek blijft actueel.

Van hoofdstuk V, "Een sociale filosofie en sociologie vanuit hervormde kring", hebben Woldring en Kuiper zelf een voortreffelijke samenvatting gegeven. Maar niet alleen hun samenvatting verdient die waardering, vooral het hoofdstuk zelf maakt aanspraak op lof.

Ik heb er eigenlijk weinig van te zeggen.

Eén opmerking maakte ik reeds, te weten het ontbreken van een indringende behandeling van de "strijd" tussen de christelijke sociale beweging met de toenmalige leiding van de hervormde kerk over het goed recht (om met Slotemaker te spreken) van christelijke vakbeweging.

Boeiend zijn de bladzijden over Banning. Zij kwamen bij mij over als een eerherstel in de VU-kring van deze bijzondere man. Geheel vere-

nigen kan ik mij met hetgeen de schrijvers in hun samenvatting opmerken: "Evenals Dooyeweerd zocht hij de oplossing voor de crisis van de westerse cultuur in een bijbelse antropologie, maar anders dan deze bepleitte hij een neokantiaanse onderscheiding tussen normwetenschappen als theologie en filosofie en empirische wetenschappen als de sociologie, die elkaar in de sociale ethiek moesten ontmoeten. De tegenstelling tussen individu en samenleving trachtte hij niet te overbruggen door een normatieve structuur- en ontwikkelingstheorie, maar door een pleidooi voor personalistisch socialisme. Kan hij aldus in de "praxis" als een reformist omschreven worden, zijn benadering van de ontwikkeling van de sociologie toont zijn opzet de eenzijdigheden van classicisme en romantisme te vermijden".

Niet minder treffend is het gedeelte, handelende over Dippel — in het bijzonder ook de beschrijving van de verantwoording van zijn afscheid van de PvdA¹³.

Hoofdstuk VI, "Ontwikkelingen na 1965" noopt mij tot de opmerking, dat ook thans weer de christelijk-sociale beweging behandeld wordt in het hoofdstukgedeelte, dat gewijd is aan de gereformeerde kring. Ik heb reeds de reden, die de schrijvers daarvoor gaven, geciteerd ("redenen van systematiek"), maar als men voor de tweede keer in het boek deze volstrekt onjuiste situering tegenkomt, moet je van goede huize zijn je te beheersen. De schrijvers zeggen, dat een diepgaande behandeling "niet mogelijk is, aangezien dit een afzonderlijke studie zou vergen"¹⁴. Welnu, zij hebben onloochenbaar aangetoond, dat zij tot diepgaande studie in staat zijn. Zouden ze hun — wat ik tot mijn spijt moet noemen: grote — fout niet willen herstellen door een boek te schrijven over de christelijk-sociale beweging en haar betekenis voor de hervormde en gereformeerde wereld, haar invloed op de ontwikkelingen op het gebied van sociale filosofie en sociologie in Nederland en daarbuiten van de 19e eeuw tot heden en haar betekenis voor de feitelijke sociale ontwikkeling?

Na kennisneming van de samenvatting van dit zesde hoofdstuk geeft het hoofdstuk zelf mij geen aanleiding tot opmerkingen. Het komt mij voor, dat de opvattingen van enerzijds J. H. Prins, Hoogendijk en Goudzwaard en anderzijds W. Aalders, Boerwinkel en Ter Schegget met zorg zijn beschreven.

13. Blz. 245 en volgende.

14. Blz. 284.

Reformatorische maatschappijkritiek

door dr. M. Ruppert

De schrijvers beginnen hun epiloog met het uiting geven aan de hoop, dat de vraag of er gesproken kan worden van een reformatorische traditie in het Nederlandse sociaal-wijsgerige en sociaal-wetenschappelijke denken, en of deze traditie bovendien getypeerd kan worden met het begrip "maatschappijkritiek" in de voorgaande hoofdstukken en paragrafen in voldoende mate bevestigend is beantwoord.

Die hoop is dunkt mij in vervulling gegaan, al verhele de schrijvers niet, dat "deze traditie alleen maar begrepen kan worden tegen de achtergrond van het westerse denken als zodanig en de zich ontwikkelende sociaal-kulturele context van de omringende samenleving. En evenmin werd onder stoelen en banken gestoken, dat onder andere dientengevolge sprake was van zeer belangrijke onderlinge verschillen van in sommige opzichten doodlopende wegen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de verabsolutering van de "gereformeerde" en "hervormde" opties met betrekking tot de herkerstening van de samenleving, en voor fixaties op bepaalde interpretaties van concepties als "antithese", "soevereiniteit in eigen kring", "volkskerk" en "gezag". Het is echter buiten kijf, dat er in de loop van de tijd een niet onaanzienlijke bijdrage is geleverd aan het sociaal-wijsgerige, en in mindere mate ook aan het sociaal-wetenschappelijke denken in Nederland. Voorts staat vast, dat een onmiskenbaar aandeel werd genomen in de vormgeving van de Nederlandse samenleving, zoals die zich in de loop der twintigste eeuw ontwikkelde. Te denken valt aan de ideële en feitelijke verzuilings- en pacifikatieprocessen in de politieke sektor en vele andere sectoren. Op deze wijze werden — in onderlinge samen- en tegenwerking met andere volksdelen en tradities — soms onbedoeld "organische" elementen in de vormgeving van

de Nederlandse samenleving gerealiseerd. Maar ook verschijnselen als "doorbraak", "ontzuiling" en "rekonfessionalisering" zijn niet denkbaar zonder daarbij de na-oorlogse ontwikkelingen in bepaalde stromen van de genoemde traditie te betrekken"¹⁵.

Tenslotte noemen de schrijvers vier immateriële "factoren", waarin de hoofdlijnen van het denken van de voornaamste besproken auteurs tot uitdrukking komen en die naar hun mening ook zouden kunnen dienen als "bakens in de moeizame tocht tussen de scylla van het pragmatisme en de charibdis van de ideologisering, die ook het reformatorische sociale denken bedreigen"¹⁶:

gerechtigheid;
solidariteit;
rentmeesterschap;
ontsluiting.

Wie zal ontkennen, dat dit belangrijke bijbelse noties zijn. Zouden het ook de enige zijn, die de Hervorming ons uit de Bijbel heeft "geleerd"?

Ik denk, dat wij in het licht van die vier "immateriële factoren" het slotwoord moeten lezen van Woldring in zijn interview met Wim Crezee en Dirk de Hoog:

"Het gaat om de vraag wat het CDA legitimeert; wat zijn de elementen, die werkelijk aan een kritische en normatieve bezinning op de samenleving bijdragen, en dan zijn restauratieve elementen (het hangt er m.i. maar van af: welke? R.) daarin niet zijn opgenomen. Als het alleen maar gaat om drie onder één dak, dan kunnen ze wat mij betreft op het dak gaan zitten"¹⁷.

15. Blz. 400 en volgende.

16. Blz. 402 en volgende.

17. Ad Valvas, 6 juni 1980, blz. 5.

Samenvatting van de hoofdlijnen van 'Reformatorische Maatschappijkritiek'

door dr. D. Th. Kuiper en
dr. H. E. S. Woldring

christelijk sociaal

Samenvatting van de hoofdlijnen van 'Reformatorische Maatschappijkritiek'

door dr. D. Th. Kuiper en
dr. H. E. S. Woldring

'Reformatorische Maatschappijkritiek' is het resultaat van samenwerking tussen twee collega's die beiden verbonden zijn aan de subfaculteit der sociaal-culturele wetenschappen van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hoewel beiden socioloog, leggen zij in hun werk de nadruk op de samenhang der verschillende sociale en sociaal-kulturele wetenschappen. D. Th. Kuiper vanuit de gezichtshoek der algemene sociologie, H.E.S. Woldring vanuit die der sociale filosofie. Zij zijn voortgekomen uit de traditie van het nederlandse neocalvinisme en voelen zich op kritisch-solidaire wijze verbonden met de ontwikkeling van deze traditie.

Voor een inzicht in de ontstaansgeschiedenis van dit boek is het volgende van belang. In december 1976 organiseerde de Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging (NSAV) ter gelegenheid van haar veertigjarig bestaan een congres, gewijd aan de sociale wetenschappen in de jaren dertig en thans. Dit thema werd door vele sprekers belicht. Woldring was gevraagd voor het onderwerp 'calvinisme en sociologie'. Howel in zijn referaat vooral de wijsgerige sociologie van H. Dooyeweerd en zijn zelfstandige leerling R. van Dijk centraal stonden, werd ook aandacht besteed aan het daaraan voorafgaande sociale denken uit de 19e eeuw en aan de er op volgende ontwikkeling in de zestiger jaren van deze eeuw. Tevens werd een ver-

gelijking beproefd met de sociologie van W. Banning. In verkorte vorm verscheen dit referaat in de bundel 'Toen en thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu', Baarn 1978. Nadat het genoemde referaat voor een kritische beperking was voorgelegd aan Kuiper ontstond een gesprek over de mogelijkheden voor een gezamenlijke publikatie over deze materie vanuit een bredere probleemstelling. Beide auteurs hadden zich reeds eerder met aspecten van het denken in 'gereformeerde' kring beziggehouden: de één vanuit historische-sociologische gezichtspunt in 'De Voormannen' (1972) en de ander vanuit wijsgerig-sociologisch gezichtspunt in 'Handelingsvrijheid en gedragsbeheersing' (1976). Zij besloten deze gezichtspunten te combineren in een studie over *de ontwikkelingen op het gebied van sociale filosofie en sociologie in de kring van het nederlands protestantisme van de 19e eeuw tot heden*. Daarbij zou het gaan om de beantwoording van de vraag naar de normatieve en maatschappelijke betekenis van dit denken binnen de Nederlandse samenleving, alsmede van de vraag wat de bijdrage van de verschillende varianten van dit denken voor de sociale filosofie en de sociale wetenschappen in Nederland is geweest.

Uit de zojuist genoemde ondertitel van deze studie blijkt reeds dat de auteurs zich op het standpunt stelden dat aandacht geboden was voor het sociaalwijsgerige en sociologische denken uit wat men de 'gereformeerde' én de 'hervormde' kring zou kunnen noemen. De oorzaak daartoe vloeit huns inziens niet alleen voort uit de intrinsieke waarde van beide typen denken, maar ook uit de overweging dat aan hun gescheiden optrekken een oorspronkelijk gedeelde probleemstelling ten grondslag lag. Zij vallen dan ook slechts ten volle te begrijpen indien hun onderscheiden reacties binnen dezelfde nationale samenleving in hun onderling samenhang vergeleken en geëvalueerd worden. Deze aanpak werd vergemakkelijkt doordat Kuiper zich reeds eerder met het uiteengaan van beide milieus in de 19e eeuw had beziggehouden terwijl Woldring niet alleen materiaal over Banning gereed had liggen maar ook in dezelfde tijd een uitvoerig 'wetenschappelijk In Memoriam' publiceerde over zijn geringe leermeester P. J. Bouman. De auteurs werden bovendien getroffen door de omstandigheid dat verreweg de meeste denkers, die zij in de aldus breed opgevatte reformatorische traditie situeerden, een gemeenschappelijke thematiek hadden in die zin dat zij protesteerden, een gemeenschappelijke thematiek

Samenvatting van de hoofdlijnen van 'Reformatorische Maatschappijkritiek'

hadden in die zin dat zij protesteerden tegen de geest van hun eeuw, hoe onderscheiden zij dit protest ook uitwerkten. Dit werd samengevat in de hoofdtitel van dit boekje: *Reformatorische Maatschappijkritiek*.

Deze benaderingswijze vroeg om een uitwerking van de stof, die van aanzienlijk groter omvang was dan de schrijvers aanvankelijk voor ogen stond.

Omdat een behandeling van deze materie vanuit de bovengeschetste probleemstelling naar ons vermoeden zeldzaam zal blijven, leek deze brede opzet verantwoord. Kenmerkend daarvoor is het streven de besproken reformatorische denkers niet te beschrijven als een volstrekt zelfstandige wapenrusting aan het hoofd van Zeus ontsproten was, maar hen te plaatsen in een vergelijkingskader, ontleend aan de ontwikkeling van het sociaal-wijsgerig en sociaalwetenschappelijke denken in Europa en Nederland vanaf de 18e eeuw; zulks tegen de achtergrond van de daarmee samenhangende maatschappelijke context. Dit geschiedt overigens op een wijze, waardoor onzes inziens de eigen identiteit en de authenticiteit van de besproken denkwereld niet wordt ontkend.

Daarom vangt deze studie aan met *eerste hoofdstuk* waarin *het ontstaan van de sociale wetenschappen* tegen de achtergrond van de maatschappelijke en wetenschappelijke omwentelingen van de 18e en 19e eeuw wordt geschetst. Daarbij komen ontwikkelingen ter sprake als:

— het streven naar *theorievorming* over en *empirisch onderzoek* naar psychische, sociale en politieke verschijnselen

— de *industriële revolutie* als uiting van de technologische en economische veranderingen; en de *fransen revolutie* als uiting van de sociale en politieke veranderingen.

— de processen van *differentiatie* (het uiteenvallen in verschillende relatief zelfstandige terreinen) en *pluralisering* (het naast elkaar voorkomen van onderscheiden inhoudelijke visies) van de samenleving én de wetenschappen.

In dit eerste hoofdstuk wordt tevens geschetst hoe al deze processen en de daaruit voortvloeiende problemen leidden tot een aantal kenmerkende patronen in het Europese wetenschappelijke en sociaal-politieke denken. Wat betreft de aard van het denken valt, met A. S. Gouldner, een onderscheid te maken tussen een *classicistisch* type, dat de nadruk legde op regelmaat en wetmatigheid, en een *romanticistisch* type, dat

door dr. D. Th. Kuiper en
dr. H. E. S. Woldring

het unieke en onvoorspelbare accentueerde. Wat betreft de inhoud van het denken wordt, in navolging van H. de Jager, een onderscheid gemaakt tussen een viertal typen van reageren:

— het *liberale* type, dat uitging van een atomistisch maatschappijmodel, waarin de activiteit van rationeel-autonome individuen leidt tot gemeenschappelijk welzijn;

— het *conservatieve* type, dat pleitte voor een organische maatschappijmodel, waarin het gedrag van de (ten dele) irrationele individuen door instellingen en tradities gereguleerd wordt;

— het *radicale* type, dat uitging van de oorspronkelijke onbedorvenheid en veranderbaarheid van de mensen en pleitte voor ingrijpende veranderingen van de onjuist geachte samenlevingsvormen;

— het *reformistische* type, dat uitging van een gemengd mensbeeld, en dat pleitte voor een geleidelijke verandering van de samenleving. Combinaties tussen 'liberale', 'conservatieve' en 'radicale' elementen leidden hier tot allerlei eigensoortige varianten.

Al deze typen zijn te kenschetsen als vormen van *maatschappijkritiek* en *wetenschapskritiek*, die veelal een pleidooi voor (her-) integratie bevatten. Een meer toegespitste probleemstelling van de studie luidt nu hoe de reformatorische denkers in Nederland vanaf de 19e eeuw op deze processen en problemen hebben gereageerd en hoe zij met behulp van bovenstaande typeringen te plaatsen zijn in het kader van het Europese sociaal-wijsgerige en sociaal-wetenschappelijke denken.

In het *tweede hoofdstuk* komen *de reformatorische denkers over de samenleving uit de 19e eeuw* aan de orde. Daarbij wordt gewezen op een essentiële trek van het calvinisme, nl. de wisselwerking tussen de *theocratische* en *democratische* accenten: centraal stonden Gods geboden en beloften, zoals deze door de democratisch georganiseerde gemeenschap der gelovigen werden verstaan. Dat dit kon leiden tot spanningen tussen de mogelijkheid om bepaalde situaties met behulp van de theocratische norm te legitimeren én de tendentie situaties met behulp van diezelfde norm te kristiseren vormt een van de hoofdlijnen van deze studie.

Dit bleek te kunnen leiden tot denkpatronen, die als 'conservatief' of 'radicaal' gekwalificeerd kunnen worden, maar leidde in de praktijk in vele gevallen tot 'reformistische' stellingnamen.

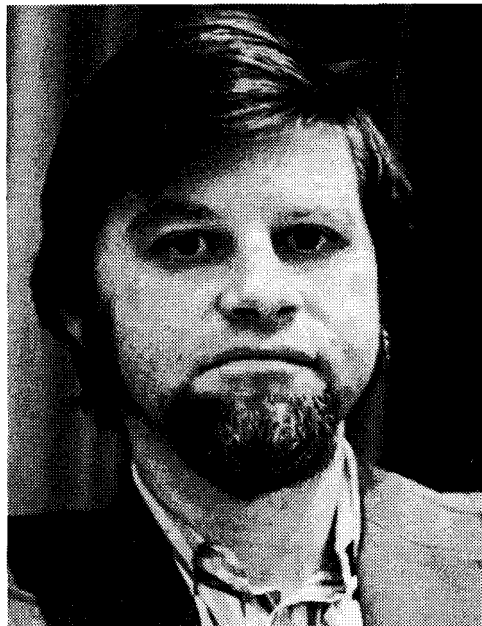
Zo is het protest tegen de geest der eeuw van de eerste generatie van de religieus-sociale be-

Samenvatting van de hoofdlijnen van 'Reformatiorische Maatschappijkritiek'

door dr. D. Th. Kuiper en
dr. H. E. S. Woldring

weging van het Reveil in beginsel als extreem-conservatief te typeren, mede omdat men zich bleef concentreren op de relatie tussen kerk en staat. Maar *Groen van Prinsterer* was in zijn kritiek op de beginselen van Verlichting en Revolutie niet contrarevolutionair, maar antirerevolutionair en bakende een eigen inhoudelijke positie af tegenover liberalisme, socialisme én conservatisme. Dat stond ongetwijfeld ook in verband met zijn aandacht voor de historische ontwikkeling van de maatschappij, als te onderscheiden van kerk en staat. Zijn aanvaarding van bepaalde vruchten van deze ontwikkeling en het, nolens volens, accepteren van feitelijke aspecten van differentiatie en pluralisering in de vorm van aparte christelijke organisatie, legde de grondslag voor een reformistische ontwikkeling van de belangrijke stroming in het Nederlandse calvinisme, waarvan *Kuiper* de vormgever zou worden. Deze kwam niet alleen tot de formulering van een neocalvinistische theorie van de samenleving in de vorm van de leer van de soevereiniteit in eigen kring, maar trachtte inzake de sociale kwestie met behulp van een architectonische kritiek ook een eigen organisch alternatief te bieden naast en tegenover de modellen van konservatisme, liberalisme en socialisme. Als 'klokenist der kleine Luyden' was hij bovendien één der vormgevers van de 'gereformeerde' kring, zoals wij die sinds ongeveer 1890 kunnen onderscheiden van de 'hervormde' kring. De verschillende overeenkomsten tussen het sociale denken van deze beide milieus vormen een belangrijk thema van deze studie. In het laatstgenoemde vertakking treffen wij twee uiteenlopende benaderingen aan. Die van Kuipers tijdgenoot *Hoedemaker*, die in zijn blijvende benadrukking van het thema van de relatie tussen kerk en staat de verschijnenselen van differentiatie, pluralisering en emancipatie zelfs niet ten dele kon honoreren, en die van Groens jongere tijdgenoot *Chantepie de la Saussaye* die, anders dan *Kuiper* en *Hoedemaker*, op een meer synthetische wijze op de eigentijdse maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen wilde inspelen.

De in hoofdstuk II besproken denkers zijn niet te beschouwen als sociaal-wijsgerige of sociaal-wetenschappelijke denkers, maar meer als geëngageerde historici of theologen die vanuit een regillieuze stellingname greep trachtten te krijgen op de maatschappelijke ontwikkelingen. Wel blijkt uit een uitvoerige beschouwing over de ontwikkeling van het sociale en sociaal-wetenschappelijk denken der 19e eeuw, dat zij, aan

Dr. D. Th. Kuiper is lector in de sociologie aan de Vrije Universiteit; hij is vice-voorzitter van de Antirevolutionaire Partij.

de hand van hun eigen denkbeelden en hun verwijzingen verdienden, geplaatst kunnen worden aan de romanticistische zijde van dat denken. Een andere conclusie uit deze classicistische tradities uit het laatste kwart der 19e eeuw, de speurtocht naar een 'objectieve' totaalstructuur deelde.

In het tweede hoofdstuk wordt ook enige aandacht besteed aan *De Bosche Kemper*, die wel Nederlands eerste socioloog en politicoloog genoemd is. Zijn 'Wetenschap der Zamenleving' vormde echter niet het begin van een Nederlandse sociaal-wetenschappelijke traditie. Dit werd niet alleen veroorzaakt doordat hij niet tot een eigen theoretisch-empirische aanpak kwam, maar ook door het 'remmend effect' van zijn ideeën over de goddelijk-maatschappelijke ordening van de samenleving.

Deze auteur behoorde overigens niet tot de Reveilkring. Zijn benadering kan gekenschetst worden als min of meer classicistisch en verlicht conservatief.

Het derde hoofdstuk is gewijd aan de eerste in-

Samenvatting van de hoofdlijnen van 'Reformatiorische Maatschappijkritiek'

door dr. D. Th. Kuiper en
dr. H. E. S. Woldring

leidingen in de sociologie, die aan het einde van de 19e eeuw ontstond als een min of meer zelfstandige wetenschap van de maatschappij. Na een schets van de (inter)nationale ontwikkelingen op dit gebied wordt aandacht besteed aan twee denkers uit reformatiorische kring die in de periode 1900-1914 over de grondslagen van deze wetenschap publiceerden. De op de 'gauche' van de gereformeerde kring staande *Anema* concentreerde zich in 'De grondslagen van de sociologie' op de verhouding tussen staat en maatschappij en de taak van de overheid in de sociale kwestie. In zijn afwijzing van het positivisme en zijn beroep op de duitse geesteswetenschappelijke traditie laat hij zich plaatsen aan de meer romanticiistische zijde. Uit zijn pleidooi om de sociologie als wetenschap der maatschappij te beschouwen als een onderdeel van een calvinistische rechtswetenschap wordt duidelijk dat deze als relatief zelfstandige discipline in zijn benadering geen kansen kreeg. Anema's normatief-ontologische benadering kreeg een tegenhanger in de 'Prolegomena der sociologie' van F. C. Gerretson, die later aan de 'droite' van de hervormde kring gesignaleerd zou worden. Vanuit een meer classicistische visie voerde hij een pleidooi voor de bestudering van het 'sociaal fenomeen' door een zelfstandige wetenschap, die de theoretisch en empirisch ontdekte wetten in de praktijk zou moeten toepassen: sociologie als wetenschappelijke politiek. Hoewel het werk van Gerretson zich kenmerkt door sociologische verbeeldingskracht, vond hij evenmin als Anema aansluiting bij degenen die later als de meest klassieke sociologen beschouwd zouden worden (Marx, Durkheim, Weber etc.). Dat gold trouwens evenzeer voor Steinmetz, uit wiens Amsterdamse school de meeste sociologen zouden voortkomen die na 1945 deze aansluiting wel zouden vinden. Opmerkelijk is overigens dat met Gerretsons aanpak samenhang dat daarin niets bleek van zijn reformatiorische achtergrond.

Het vierde hoofdstuk vangt aan met een schets van de maatschappelijke context van het reformatiorische denken in Nederland na 1900. Deze werd gekenmerkt door de zich doorzettende processen van differentiatie en pluralisering in samenleving en wetenschap en het besef van cultuurcrisis na 1914. Nadat aandacht is besteed aan de ontwikkeling van de *christelijk-sociale beweging* (*Sikkel, Slotemaker de Bruïne, Talma*), waarin gereformeerden en hervormden ondanks allerlei verschillen tot samenwerking kwamen, wordt dit vierde hoofdstuk verder ge-

wijd aan de ontwikkeling van de *sociale filosofie en sociologie vanuit gereformeerde kring*. Geschetst wordt hoe na 1920 de beantwoording van de vraag 'Wat nu' leidde tot consolidatie van het bereikte binnen de bescherming die de zich uitkristalliserende verzuildeheid bood.

Tegen deze achtergrond deed de school van *Dooyeweerd* in de periode 1930-1960 een grootse poging niet alleen de wijsgerige 'bovenbouw' van de gereformeerde wereld te vormen, maar ook via de methode van de *transcendentale kritiek* tot een 'gesprek in de poort' te komen met de andere, niet-reformatiorische grondmotieven van het westerse denken. Met behulp van zijn theorie van de dubbele structuur van de werkelijkheid trok hij in een systematische kosmologie en samenlevingstheorie, waarin alle wetenschappen en samenlevingsvormen hun plaats kregen, lijnen van Groen en Kuiper door. Gesteld wordt dat hij in zijn kritiek op Groens historicisme en Kuipers organicisme de tegenstelling tussen romanticiistische en classicistische denkvormen trachtte te overstijgen. In dit licht moet ook zijn diepgaande historisch-kritische onderzoek naar de ontwikkeling van de westerse sociologie in de dertiger jaren bezien worden. Zelf maakte hij een onderscheid tussen wijsgerige én empirische sociologie, waarbij de eerste de laatste moest leiden. Aan zijn normatieve structuurtheorie en zijn normatieve ontwikkelingstheorie wordt uitgebreide aandacht besteed.

De benadering van Dooyeweerd c.s. bleef niet onweersproken. Hoewel zijn reformatiorische samenlevingstheorie een uitgesproken reformistische signatuur had bleek de scherpe onderscheiding die daarin tussen staat en de maatschappelijke kringen werd aangebracht, in het kader van de vraag hoe de samenleving organisch geordend moest worden om aan allerlei problemen het hoofd te bieden, te leiden tot meningsverschillen met de *christelijk-sociale beweging*. Typerend daarvoor waren de discussies met *Gerbrandy* over de plaats van de factor arbeid in de onderneming en met *Ruppert* over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie.

Een andere problematiek kwam aan het licht toen na 1945 de vanzelfsprekendheid van verzuildeheid (doorbraak), gezag (Indonesië) en soevereiniteit in eigen kring (economische beleid) in de Nederlandse samenleving ter discussie kwam. Dit leidde tot verschillen van benadering in het denken van hen die de *tweede generatie*, na Dooyeweerd, genoemd kunnen worden. *Van Riessen* kan beschouwd worden als een wel-

**Samenvatting van de hoofdlijnen van
'Reformatische Maatschappijkritiek'**

 door dr. D. Th. Kuiper en
dr. H. E. S. Woldring

sprekende vertegenwoordiger van de meerderheid van deze generatie. Na een diepgravende studie over 'filosofie en techniek', die zich o.a. kenmerkte door een relatief optimistische visie op de mogelijkheden voor een genormeerde ontwikkeling van de techniek in de samenleving, publiceerde hij een calvinistische anti-utopie over de 'Maatschappij der toekomst'. Hij legde daarin de nadruk op de normatieve structuren van de zelfstandige kringen en verbanden en het gezag daarbinnen, en kritiseerde de tendenties van aanpassing aan feitelijke ontwikkelingen, zoals de toenemende rol van de staat, die hij niet alleen in de 'doorbraak' maar ook binnen de christelijke organisaties waarnam. Een andere leerling van Dooyeweerd, *Van Dijk* bepleitte daarentegen een dynamisering van diens structuurtheorie en huldigde een meer optimistische interpretatie van diens ontwikkelingstheorie. Hoewel hij vasthield aan de idee van een normatieve sociologie schiep het sterkere accent dat hij legde op enkele centrale normen een grotere mogelijkheid tot het onderscheiden tussen normatieve en feitelijke structuren. Het belang van Van Dijk is ook gelegen in de omstandigheid dat hij, als eerste leerstoelhouder in de sociologie aan de VU, de ontwikkeling denken, en tevens bruggen sloeg naar de sociologiebeoefening in hervormde kring. Van een derde vertegenwoordiger van de tweede generatie, de econoom *Van der Kooy*, kan gesteld worden dat hij afscheid nam van de structuurtheorie. Hij pleitte ervoor het denken in termen van de wetsidee te vervangen door denken in termen van de roepingsidee en formuleerde deze roeping als de noodzaak tot gelijktijdige verwerkelijking van velerlei normen in de veelzijdige werkelijkheid. Deze normen beschouwde hij in laatste instantie als specificaties van het goddelijk gebod der liefde.

Tenslotte wordt in het vierde hoofdstuk aandacht besteed aan één vertegenwoordiger van de derde generatie, *Van Zuthem*. Deze pleite, teruggrijpend op de kernmotieven van christelijke-sociale denkers als Kuiper, Sikkels en Talma, voor een doorbreking van het bij hen waar te nemen dualisme tussen gezag en vrijheid en voor een radicalisering van hun denken in de vorm van een benadrukking van de wederkerigheid van normen van gerechtigheid en solidariteit tussen bijv. werkgevers en werknemers. In zijn latere publicaties bepleit hij een analyse van de concrete bestaansproblematiek van mensen en groepen en de daaruit voortvloeiende met elkaar verbonden complexen van macht, recht en mo-

raal. Deze moeten onderworpen worden aan een kritische reflectie vanuit ethiek en levensbeschouwing. Kenmerkend is zijn totale afwending van de calvinistische wijsbegeerte en zijn toewending naar het denken in de oecumene, waaronder de hervormde kring.

In het vijfde hoofdstuk staat centraal de *sociale filosofie en sociologie vanuit hervormde kring*, zoals deze in de periode 1930-1960 ontwikkeld werd in het kader van de *herrijzenis van de volkskerkgedachte*. Daartoe wordt allereerst een schets gegeven van de ontwikkeling van het denken over kerk en samenleving van de Doeleantie (1886) — toen de Kuiper c.s. zich zelfstandigden — tot het 'reveil' van de Gemeente-opbouwbeving in de Hervormde kerk in 1945. Tengevolge van de oorlogsomstandigheden kwam het tot samenwerking tussen diverse stromingen, die teruggingen op de concepties van Hoedemaker en De la Saussaye, op de noemer van een Christus-belijdende volkskerk, die opnieuw zou moeten spreken jegens staat en samenleving. Dit hervormde reveil moet, afgezien van zijn intrinsieke waarde, overigens ook beoordeeld worden als een reactie op de verzuuldheid en het daarmee samenhangende relatieve succes van de 'gereformeerde' optie en ook als een onderdeel van een veel breder proces van streven naar reconstructie en organische eenheid van de samenleving, zoals dat ook op onderscheiden wijze tot uitdrukking kwam in Nederlandse Unie en Nederlandse Volksbeweging. *Binnen de hervormde vernieuwingsbeweging kan een drietal denklijnen onderscheiden worden.*

Van een belangrijke bijdrage tot de sociale wetenschappen is alleen sprake in de *eerste denklijn*. Een centrale vertolker daarvan was *Banning*, afkomstig uit rechts-vrijzinnige hoek, die in de traditie van 19e eeuwse 'ethischen' als De la Saussaye streefde naar een combinatie tussen de grondwaarden van Reformatie en Verlichting. Zijn optreden is, in de veelzijdigheid van activiteiten, vergelijkbaar met dat van Kuiper in diens kring. Hij leverde een essentiële bijdrage aan de heroriëntatie van de SDAP vanaf 1930 en aan de omvorming van deze partij tot de PvdA na 1945 en stond als één der 'driemannen' aan de wieg van de omvorming van de Hervormde Kerk van richtingkerk tot belijdende volkskerk. Evenals Dooyeweerd zocht hij de oplossing voor de crisis van de westerse cultuur in een bijbelse antropologie, maar anders dan deze bepleitte hij een neokantiaanse onderscheiding tussen norm-

Samenvatting van de hoofdlijnen van
'Reformatische Maatschappijkritiek'

door dr. D. Th. Kuiper en
dr. H. E. S. Woldring

Dr. H. E. S. Woldring is wetenschappelijk hoofdmedewerker in de wijsbegeerte der sociaal-culturele wetenschappen aan de Vrije Universiteit.

wetenschappen als theologie en filosofie en empirische wetenschappen als de sociologie, die elkaar in de sociale ethiek moesten ontmoeten. De tegenstelling tussen individu en samenleving trachtte hij niet te overbruggen door een normatieve structuur- en ontwikkelingstheorie, maar door een pleidooi voor personalistisch socialisme. Kan hij aldus in de 'praxis' als een reformist omschreven worden, zijn benadering van de ontwikkeling van de sociologie toont zijn opzet de eenzijdigheden van classicisme en romanticisme te vermijden.

Datzelfde gold voor zijn jongere tijdgenoten J. P. Kruijt en P. J. Bouman, die evenzeer gegrepen waren door de vernieuwing van Hervormde Kerk en PvdA. Hun bijdrage lag, vergeleken met Banning, meer in de beoefening der sociologie dan in de vormgeving aan de praktijk. *Kruijt* maakte, scherper dan Banning, onderscheid tussen empirische en wijsgerige sociologie, welke laatste binnen de grenzen van het menselijk er-vaarbare moest blijven. Hij kan, met Banning, beschouwd worden als een pionier van een

school die zich richtte op de sociaalwetenschappelijke bewerktuiging van kerkelijk beleid en godsdienstsociologie. *Bouman* daarentegen, die zich minder bij de institutionele kerk en partij betrokken voelde, ontwikkelde zich van een neokantiaan tot een waarde-betrokken cultuursocioloog, die in zijn vrije en autobiografische publicaties een pleidooi voor een normatieve sociologie niet schuwde.

Banning, Kruijt en Bouman huldigden organische samenlevingsconcepties, maar kritiseerden de desintegratie en polarisering die de kuyperiaanse concepties van antithese en soevereiniteit in eigen kring huns inziens hadden. Zij wilden de 'gemeenschap' in het Nederlandse volk herstellen door middel van een brede en sociaalprogressieve beweging, in welk kader ook de belijgende volkskerk een rol kan spelen. Was hun argumentatie meer gebaseerd op een *sociologische* denkwijze, die van de vertolkers van *twee andere denklijnen* was meer *theologisch* gefundeerd en richtte zich, vanuit de hervormde traditie, op de relatie tussen kerk en staat. Opvallend daarbij is dat zowel Van Ruler als Dippel niet alleen een overwicht aan romanticistische trekken vertonen, maar ook kritisch staan tegeover de reformistische denkwijze van Banning c.s. en hun neokantiaanse benadering niet delen. Bij de theoloog *Van Ruler* uitte dit zich in een weer opnemen van Hoedemakers visioen van een theocratische kerk-staat relatie, al werd de invloed van Barth o.a. zichtbaar in zijn pleidooi voor een theocratisch socialisme.

Niettemin kan zijn samenlevingstheorie als overwegend conservatief gekenschetst worden. De natuurwetenschapper *Dippel* kwam daarentegen aan de hand van Barths dialectische sociologie tot een organische samenlevingsconceptie, waarin 'totale democratie en 'gemeenschap' de oplossing vormden voor de crisis van kerk en wereld. In latere publicaties spiritualiseerde en radicaliseerde hij de volkskerkgedachte en kwam hij tot de conceptie van de messiaanse gemeente als model voor een democratisch-socialistische samenleving.

Het zesde hoofdstuk is gewijd aan *de ontwikkelingen na 1965*. Daartoe wordt allereerst een schets gegeven van de maatschappelijke context, die na wederopbouw en vooruitgang in de periode 1945-1965, gekenmerkt werd door de problemen van de verzorgingsstaat, economische stagnatie, grenzen van de groei, de derde wereld, de atomaire bewapeningswedloop, en in Nederland door het ontzuilingsproces.

**Samenvatting van de hoofdlijnen van
'Reformatische Maatschappijkritiek'**

 door dr. D. Th. Kuiper en
dr. H. E. S. Woldring

Tegen de achtergrond daarvan blijken er tussen het denken in 'gereformeerde' en 'hervormde kring' raakpunten en analogieën te bestaan, maar bleef anderzijds de verschillende herkomst een aanzienlijke rol spelen in de wijze waarop een en ander verwerkt werd. Zo is het sociale denken uit de ene kring het beste te beschrijven tegen de achtergrond van het sociaal-wijsgerig denken en de 'soevereine' sectoren van politieke partij en vakbeweging, en dat uit de andere tegen die van theologie en kerk.

De *gereformeerde wereld* werd gekenmerkt in de vijftiger jaren — na de consolidatie van de periode 1920-1940 en het isolement dat na 1945 volgde — door een 'stille omwenteling' naar aanleiding van de maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen. In het vierde hoofdstuk kwam reeds ter sprake hoe vertegenwoordigers van de tweede generatie van de zgn. wijsbegeerte der wetsidee daartegen front maakten. Opmerkelijk is echter dat de verdergaande heroriëntatie, die in de zestiger jaren plaatsvond en die zich kenmerkte door een verschuiving van personele naar sociale ethiek, mede gedragen werd door een aantal leden van de *derde generatie* van deze wijsgerige school, die de *evangelische radicaliteit* wensten te funderen in een aantal dooyeweerdiaanse kerngedachten. Een basis daartoe werd gelegd door *J. H. Prins*, die in 'Politiek en geloofsbeleving' de universele gelding van het appèl van de christelijke politiek wilde benadrukken en in dat verband de geijkte interpretaties van concepties als antithese en soevereiniteit in eigen kring ter discussie stelde. Zijn opvolger als directeur van de dr. A. Kuiperstichting, *W. C. D. Hoogendijk*, werkte deze visie programmatisch uit in 'De samenleving vernieuwen'. Hij confronteerde de 'antinomieën' in de empirische structuren met de bijbelse normen voor een harmonische en geordende samenleving en waarschuwde tegen de gevaren van pragmativering én ideologisering van de christelijke politiek. Hun pleidooi voor een meer positieve interpretatie van de taak van de staat in de samenleving sloot aan bij het denken van de christelijk-sociale beweging (*De Gaay Fortman, Ruppert en Lanser*), die daarom ook in dit verband behandeld wordt.

In feite vond in deze heroriëntatie van het gereformeerde denken een verschuiving plaats van het denken in termen van *schepping* naar dat in termen van *roeping*, van een uitgewerkte kosmologie naar een concentratie op een aantal ethische kernbegrippen. Dat is ook merkbaar bij *Goudzwaard*, die van de besprokenen overigens

het meest expliciet vast trachtte te houden aan de dooyeweerdiaanse denkwijze. Hij wenst deze echter te verzaadigen met Van der Kooy's gedachte van de simultane realisatie van een veelzijdig normativiteit en met gedachtengangen over de verantwoordelijke maatschappij uit kring van de theologie van de Wereldraad van Kerken. In zijn eerdere publikaties kritiseerde hij de neokantiaanse economiebeoefening en bepleitte hij een normatieve economie, die zich zou kunnen richten op de ontsluiting van de samenleving. Daarnaast stond hij een her-ijsking voor wat het denken over de relatie tussen staat en maatschappij, waartoe hij het begrip normativiteit in eigen kring muntte. Uit zijn, aan Groen opgedragen, studie over de relatie tussen kapitalisme en vooruitgangsgeloof blijkt zijn diepgaande kritiek op de scheefgroei van de westerse samenleving en het daarin dominerende groeigeloof. Hij bepleit, aan de hand van een dynamische ontwikkelingstheorie, een ombuiging van deze tendentie.

Overigens kan gesteld worden dat de denkers van deze derde generatie, met hun pleidooi voor radicalisering van evangelische grondnoties, bleven opereren binnen een reformistische visie op de samenlevingsverhoudingen. Aangezien Van Riessen zich in zijn latere publikaties bleef verzetten tegen deze radicalisering vindt een vergelijking plaats van de verschillen en overeenkomsten tussen deze denkers, die zich allen op het neocalvinistische gedachtegoed beriepen.

Het sociale denken in de *hervormde kring* na 1965 kenmerkte zich door een duidelijke teleurstelling over de resultaten van het 'hervormde reveil' van 1945. *F. Boerenwinkel*, één der directeuren van Kerk en Wereld, wordt besproken als één dergenen die het organische denken van Banning, en diens methode van sociale ethiek, voortzette, en in een pleidooi voor 'inclusief denken als nieuwe begin' de nieuwe problemen van de zestiger en zeventiger jaren verwerkte. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de ontwikkeling van de *godsdiensociologie na Banning en Kruijt, waarvan de vertolkers zich teleurgesteld toonden over het gebrek aan zelfkritiek van de verschillende theologie-opvattingen inzake hun concepties van de kerk en het gebrek aan ontvankelijkheid van de kerk voor kritische sociaal-wetenschappelijke begeleiding (De Loor, Vrijhof, Thung)*.

Het meest karakteristiek is misschien wel het feit dat de maatschappelijke en theologische ontwikkelingen na 1965 leidden tot het manifest worden van stromingen in de hervormde

Samenvatting van de hoofdlijnen van 'Reformatorische Maatschappijkritiek'

kerk, die even diametraal tegenover elkaar kwamen te staan als de richtingen uit vóór-oorlogse perioden. Terwijl in de eerste jaren na 1945 de nadruk gelegd werd op vernieuwing van de volkskerk kerstening van de samenleving verschoof het accent later naar de apostolaire functie van de kerk in dienst aan de wereld. Daaraan gepaard ging een ontwikkeling van de (internationale) theologie, waarin concepties als 'de dood van God' en 'theologie van de revolutie' elkaar afwisselden. Dit leidde ter rechterzijde tot een beweging van verontrusten uit gereformeerd-confessionele hoek, en ter linkerzijde tot actiegroepen van theologen die een radicalisering van de dialectische theologie voorstaan, waarin Barth met Marx wordt verbonden.

Een kenmerkende auteur voor de eerste richting is *W. Alders* die in een zeer expliciete stellingname de gehele theologische ontwikkeling vanaf De La Saussave tot Barth aanwees als de oorzaak van het verval van kerk en natie en wenste terug te grijpen op het denken van Groen en Kohlbrugge. In feite verwerpt hij niet alleen de neokantiaanse benadering van de relatie tussen levensbeschouwing en wetenschap, maar ook de gehele ontwikkeling van de westerse cultuur en wetenschapsbeoefening. Hij bepleit een terugkeer naar het 'oorspronkelijke' in de schepping neergelegde ethos en ziet in de categorie van de 'herhaling' de essentie van de historie, die hij wel wil onderscheiden van de profane geschiedenis. De tweede richting is in deze studie vertegenwoordigd door *G. H. ter Schegget*, die theologie wil opvatten als maatschappijkritiek en wetenschapskritiek en een pleidooi voert om in plaats van de sociologie, die de revolutie bestudeert, te komen naar een theologie, die de revolutie in de richting van een humane, door God bedoelde, samenleving bevordert. Is er in de gereformeerde kring sprake van een zeer aanzienlijke nuancering tussen hen die meer denken in termen van schepping en hen die meer denken in termen van roeping, in hervormde kring is er sprake van de nog veel grotere tegenstelling tussen hen, die denken in termen van 'oorsprong' en hen die denken in termen van 'eschaton'.

Niettemin is er ook hier sprake van raakvlakken tussen deze beide uitersten: hun kritiek op 'mid-denorthodoxie' en 'doorbraak-ideologie' hebben zij gemeen, evenals hun analyse van belangrijke Europese en Nederlandse wijsgeren en theologen; bij beiden is ook sprake van een domineren van romantistische trekken. Maar hun eigen inhoudelijke visies staan lijnrecht tegenover el-

door *dr. D. Th. Kuiper* en
dr. H. E. S. Woldring

kaar, de ene als conservatief en de ander als radicaal te kwalificeren.
Er is sprake van 'agreement to disagree'.

In het bovenstaande konden slechts de ruwe contouren geschetst worden van de inhoud van het boek. Daarbij is bewust gekozen voor een korte typering van de verschillende besproken denkers tegen de achtergrond van hun maatschappelijke en religieuze context. Het was niet mogelijk in het kader van deze samenvatting in te gaan op twee hoofddoelen van deze publikatie, te weten de analyse en vergelijking van de inhoud van het sociaal-wijsgerige en sociaal-wetenschappelijke denken van de betrokkenen én hun situering in het kader van de Europese en de Nederlandse wijsbegeerte en sociologie.

Datzelfde geldt a fortiori voor de samenvatting van het zevende hoofdstuk, dat een balans en evaluatie van de aan de hand van de probleemstelling getrokken conclusies over deze inhoud bedoelt te bieden.

Dit laatste hoofdstuk vangt aan met een omschrijving van de identiteit van de reformatorische traditie, waarin het (samen)leven, zonder de bemiddeling van kerkelijke curatele of staatsvoogdij, wordt opgevat als zinvol-in-relatie-tot-God, waarbij de kernbegrippen theocratie en democratie in hun onderlinge spanning en begrenzing als typerend kunnen worden aangemerkt. Geschetst wordt dat de reformatorische maatschappij- en wetenschapskritiek een gemeenschappelijke noemer heeft in haar reactie op (de gevolgen van) de verbreking van de eenheid van leven en denken, zoals deze kenmerkend was voor de westerse cultuurontwikkeling sinds de 18e eeuw. Met behulp van onderscheidingen als romantistisch/classicistisch liberaal/conservatief/radicaal/reformistisch en gereformeerde/hervormde kring wordt samenvattend beschreven hoe de aard van de antwoorden op deze problematiek vanuit dezelfde traditie uiteen kon lopen, ook al blijven de familietrekken duidelijk herkenbaar. Een en ander wordt in dit slot-hoofdstuk ingeweven in een vergelijking aan de hand van een aantal inhoudelijke thema's.

In de eerste plaats komen de reacties op de processen van differentiëring en pluralisering in de samenleving aan de orde, waarbij de diverse concepties inzake de relaties tussen kerk, staat en maatschappij binnen de diverse samenlevingstheorieën aan de orde komen: soevereiniteit in eigen kring, antithese en volkskerk in al hun varianten. De reacties op deze processen in de westerse cultuur worden gekenmerkt door

**Samenvatting van de hoofdlijnen van
'Reformatiorische Maatschappijkritiek'***door dr. D. Th. Kuiper en
dr. H. E. S. Woldring*

een *spanning waarvan de diverse auteurs vergeleken worden, wordt gevormd door de analyses van en de plaatsbepalingen tegenover dit spanningsveld, zoals deze in de te onderscheiden generaties geformuleerd werden. In de derde plaats wordt ingegaan op de reacties op de differentiatie en pluralisering van de wetenschappen* zowel tussen de theologie en de wijsbegeerte als tussen deze en de vakwetenschappen. Daarbij wordt vooral aandacht besteed aan de visie die men had op de grenzen tussen en de aard van sociaal-filosofisch, wijsgerig-sociologisch en empirisch-sociologisch denken. De auteurs komen ook zelf tot een genuanceerde positiebepaling ten aanzien van dit onderwerp. En in de *vierde plaats* wordt de aandacht gericht op *de diverse opvattingen over de inhoud van de sociale werkelijkheid*. Het gaat hierbij om de opvattingen inzake ontwikkelings- en verande-

ringsprocessen, omtrent de verhouding tussen 'materiële' en 'ideële' factoren en over die tussen individuen en collectiviteiten. Ook hier trachten de auteurs tot een eigen positiebepaling te komen, zowel naar de empirische als naar de normatieve zijde.

Tenslotte wordt de mogelijke bijdrage van de reformatiorische maatschappijkritiek samengevat als een *tweevoudig emancipatiemotief*: de ontplooiing van tussenmenselijke relaties en verbanden naar hun eigen aard én de ontplooiing van de mens naar de religieuze waarde van zijn mens-zijn binnen deze relaties en verbanden. Daartoe moet aan bepaalde materiële basisvoorwaarden voldaan zijn, maar is het streven naar positivering van een aantal dynamisch-normatieve kernbegrippen onontbeerlijk. Als zodanig worden genoemd: gerechtigheid, solidariteit, rentmeesterschap en ontsluiting.

Reformatiorische maatschappijkritiek:
bestaat zoiets wel?

door prof. dr. H. M. Kuitert

Reformatiorische maatschappijkritiek: bestaat zoiets wel?

door prof. dr. H. M. Kuitert

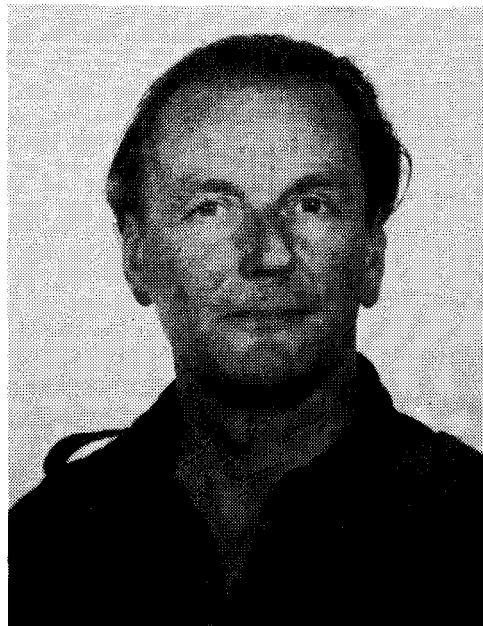
Maatschappijkritiek is de laatste jaren in toenevende mate het handwerk van theologen geworden. In deze bijdrage zal ik allereerst betogen dat theologie niet geschikt is voor dat doel en dat omgekeerd de maatschappelijke en politieke discussies verzanden naarmate er meer theologische argumenten worden gebruikt.

Ook het werken met z.g. reformatiorische maatschappijkritiek lijkt mij — om dezelfde redenen als bij argumenteren vanuit theologie — op een vertoebling van de sociaal-ethische discussie uit te lopen.

Aan het slot zal ik een eenvoudig discussiemodel weergeven waarin alles tot zijn recht kan komen wat christenen met hun theologische, reformatiorische of christelijke principes op het oog hebben. Sociale ethiek is in wat volgt de samenvattende term voor praktische filosofie op politiek en maatschappelijk terrein.

1. Theologie en samenleving

Mijn stelling is dat theologie een discipline is die minder bijdraagt aan maatschappijkritiek dan veel theologen het doen voorkomen, omdat theologie nu eenmaal niet sociale filosofie of een der sociale wetenschappen is en dus het samenleven van mensen niet als voorwerp van onderzoek heeft. Dat sommige theologen deze suggestie wel wekken, hangt deels samen met het

Prof. dr. H. M. Kuitert (1924) is hoogleraar aan de theologische faculteit van de Vrije Universiteit, waar hij ethiek doceert en de inleiding in de dogmatiek geeft.

Publiceerde o.a.: Sociale ethiek en geloof in Jezus Christus, Kampen 1967; Zonder geloof vaart niemand wel, Baarn, 1978⁶; Wat heet geloven?, Baarn, 1977²; Ethiek, mensen als mensen behandelen, in: Biologie van de mens, Biologische Raad reeks, Wageningen, 1979, 93-109.

door elkaar lopen van een aantal begrippen die ze hanteren, deels is het gegeven met wat dan wel het voorwerp van onderzoek van de theologie is.

In het eerste geval gaat het dus om onhelderheid die aanleiding geeft tot misverstanden omtrent het vak; in het tweede om de breedte van het vak zelf die tot verkeerde conclusies kan leiden.

Eerst de onderscheidingen die ik wil aanbrenge: geloof en maatschappijkritiek is niet hetzelfde als kerk en maatschappijkritiek, en dat is weer niet hetzelfde als theologie en maatschappijkritiek. Bij het laatste denken we aan een universitaire discipline, die de regels van het weten-

**Reformatorische maatschappijkritiek:
bestaat zo iets wel?***door prof. dr. H. M. Kuitert*

schappelijk spel dient te volgen, wil ze aan de universiteit verblijven, en die het in het volgen van die regels om de waarheid gaat over — in onze cultuur veelal — de christelijke godsdienst en uiteindelijk van de christelijke godsdienst. Natuurlijk is het niet verboden om theologie heel anders te definiëren, bijvoorbeeld als theorie van de christelijke praxis. Maar voorzover deze definitie op de marxistische traditie teruggrijpt, moeten de aanhangers ervan zich wel realiseren dat het woordje theorie een uiterst onherkenbare term blijft zolang je die niet nader definieert.

Is theorie hier verklarende theorie, zoals in het orthodoxe marxisme, zelfs een heel de samenleving verklarende; of moeten we er het zelfverstaan van de proletarische klasse onder verstaan? Of wordt er gewoon ideologie mee bedoeld, in de zin van: levensbeschouwelijke theorie die iemand erop nahoudt, of ook: politieke actietheorie? Het laatste is de gemakkelijkste oplossing, maar het betekent wel dat we niet zoveel nieuws gezegd hebben vergeleken bij vorige generaties. Op het politieke en maatschappelijke vlak komt het dan neer op een christelijk program van actie (of een program van christelijke actie). Terecht mag naar een dergelijk program worden gevraagd, maar dat doen we al, zoals Kuiper en Woldring laten zien, sinds de dagen van Groen van Prinsterer, en we hebben zo'n program nooit theologie genoemd. Ik beweert niet dat deze discipline, de theologie dus, geen enkele bijdrage aan het oplossen van samenlevingsproblemen heeft te bieden, maar wel dat zij de samenleving niet bestudeert of analyseert — daarvoor is deze discipline niet uitgerust — en dat haar bijdrage dus niet kan bestaan in concrete rechtlijnen voor politiek en/of maatschappelijk handelen.

Geloof en samenleving is een andere combinatie. Bij geloof en samenleving denken we aan een politiek en maatschappelijk subject dat tegelijk een christen is, en de vraag is hier of dit subject wat aan zijn geloof heeft in de maatschappelijke en politieke problemen van vandaag. Ik denk dat je hier zonder aarzeling bevestigend moet antwoorden. Geloven is niet iets dat je thuis kunt laten, ook niet als het om politieke en maatschappelijke vragen gaat. Dat hebben de christenen dan ook zelden of nooit gedaan. Ze verbonden het geloof vroeger met andere inzichten, maar dat het erop aankwam de samenleving naar " 's Heeren Ordinantiën" in te richten, stond voor de anti-revolutionair van 1900 precies zo vast als voor de CvS-er van vandaag. Ik kom hier nog op terug. Hier besluit

ik alleen met de opmerking dat de uitspraak: theologie draagt weinig bij tot verandering van de samenleving, dus niet betekent dat christenen of het christelijk geloof weinig bijdragen.

Weer een ander begrippenpaar is kerk en samenleving. De kerk (met een z.g. onzichtbare kerk kun je even weinig beginnen in de samenleving als met een onzichtbare staat) bestaat uit een veelheid van gelovigen en daarmee komen we moeilijkheid nummer één al tegen: deze gelovigen kunnen allemaal wel hun geloof met hun politieke en maatschappelijke ideeën verbinden, maar ze doen dat zeker niet op dezelfde manier. Tegelijk is de kerk een instituut en instituten veronderstellen dat mensen althans sommige dingen juist wel gelijk doen, want dat maakt een instituut juist tot instituut. Spreken we over kerk en samenleving, dan gaat het om de vraag of de kerk als instituut in woorden of werken wat te bieden heeft aan de samenleving, dan wel of zo'n voorstelling van zaken in het licht van de werkelijke rol die de kerken spelen, een illusie probeert warm te houden, ten behoeve van wie dan ook maar. Om daar achter te komen, moet je, als mensen over de kerk in de wereld spreken, altijd vragen of ze de kerk bedoelen zoals hij is (en dan moet je dus over de kerken spreken) dan wel over de kerk zoals hij naar het oordeel van de spreker zou moeten zijn, of misschien wel *is*, maar dan in Gods ogen. In de Sociale ethiek kan een "zijn" dat gelijkaard met "in Gods ogen zijn" geen rol spelen, want die ogen hebben wij niet.

Theologie is niet hetzelfde als geloof, en beide zijn weer niet hetzelfde als kerk, hoezeer ze alle drie ook met elkaar te maken hebben. Waar komt het nu vandaan dat deze drie begrippen zo vaak door elkaar gebruikt worden?

In de eerste plaats hangt dat ermee samen dat theologie bedreven wordt door theologen die tegelijk politiek subject zijn dat zich als gelovige wil opstellen, en als gelovige zijn engagement en zijn keuzen maakt. Als we Ter Schegget politieke standpunten horen aanprezen, horen we dan Ter Schegget als politiek subject en christen tegelijk, of horen we iemand die de resultaten van de theologie als wetenschappelijke studie op tafel legt? Ik zou daar gauw mee klaar zijn en zeggen: het gaat om het standpunt dat Ter Schegget als politiek subject en christen tegelijk inneemt, dus gaat het om politieke uitspraken (van een christen, in dit geval) en niet om theologische. Het feit dat Ter Schegget een theoloog is, doet daaraan niets af of toe. Niet alles wat een theoloog zegt, is theologie. Een uitspraak

**Reformatoische maatschappijkritiek:
bestaat zoiets wel?**
door prof. dr. H. M. Kuitert

wordt ook geen theologie *doordat* een theoloog ze uitspreekt. Wie dat niet in het oog houdt — of wat breder: wie niet onderscheidt tussen de theoloog als beoefenaar van een wetenschappelijke discipline en als politiek subject dat tegelijk gelovig christen wil zijn — en dat blijft elke theoloog natuurlijk ook — maakt al gauw van uitspraken van theologen theologische uitspraken, en meteen is het misverstand geboren: de politieke richtlijnen halen de christenen eigenlijk uit de theologie of minstens: dienen door hen uit de theologie gehaald te worden. Kunnen de theologen zelf dit misverstand niet voorkomen door te zeggen: ik spreek nu als christen-burger? Dat zou inderdaad wel kunnen, maar een aantal theologen wil dat niet, omdat zij inderdaad menen dat christenen bij de theologie moeten zijn om richtlijnen voor het politieke handelen te kunnen opdoen.

Daarmee kom ik op een tweede oorzaak van het door elkaar lopen van de begrippen kerk, theologie en geloof, maar nu moet ik eigenlijk van een *reden* spreken, omdat het door elkaar lopen een theologisch motief heeft: sommige theologen *laten* ze door elkaar lopen.

Deze tendens hangt samen met de theologische methode van Karl Barth. Voor Barth openbaart God zich exclusief in de persoon van Jezus van Nazareth, "das eine Wort Gottes". Dit "eine Wort Gottes" wordt door de kerk verkondigd en de theologie is, als dienst aan deze verkondiging, weer een bepaalde agregaatstoestand van verkondiging. Vanuit de gedachte van het "eine Wort Gottes", worden geloof, verkondiging, kerk (die verkondigt) en theologie (die de verkondiging dient) uitwisselbare begrippen, in elk geval: begrippen die *zakelijk* straffeloos door elkaar gebruikt mogen worden (Gollwitzer en Jüngel doen het dan ook beide), want als er maar één bron is voor onze kennis van Gods wil, het "eine Wort Gottes", en als alleen de kerk daarvan weet heeft en het predikt, en als theologie de kerk daarbij helpt, dan geeft het niet of je nu kerk en samenleving, theologie en samenleving of geloof en samenleving zegt: het komt allemaal op hetzelfde neer, n.l. dat je bij het "eine Wort Gottes" moet wezen, en dus bij verkondiging en theologie, om te weten wat je als christen en politiek subject moet doen.

Ik heb dit wat uitvoerig toegelicht, om te laten zien dat er een theologische intentie achter dit spraakgebrek steekt, een intentie die ik niet deel, en die mij niet alleen op praktische maar ook op theologische gronden zéér aanvechtbaar lijkt.

Het is hier niet de plaats om daar uitvoerig op in

te gaan. Ik kom er straks nog even op terug, om toch een argumentatie te bieden.

Hier volsta ik met het praktische argument dat theologie via de constructie van het "eine Wort Gottes" in principe gedwongen wordt op alle vragen van het menselijk samenleven, ook de politieke en maatschappelijke, antwoord te geven en daarmee in een rol gedrukt wordt die zij, al definieer je het vak nog zo ruim, onmogelijk kan vervullen. Zij bestudeert immers de samenleving niet, hoe zou ze dan de antwoorden kunnen geven op vragen die ze niet eens vooraf heeft kunnen formuleren? Dat doet ze dan ook niet. De bemoeienissen van de theologie — let wel: ik zeg niet van de theologen als politieke subjecten maar van de theologen als theoloog — hebben een averechts effect op de voortgang van emancipatie en bevrijding.

Wat je ziet gebeuren, is dat er zakelijk slechts algemeenheden worden uitgesproken: gerechtigheid, naastenliefde, menselijkheid enz. moeten betracht worden. Dat is waar en dat mag en moet natuurlijk gezegd worden, maar het is niet nieuw en het is ook geen concrete richtlijn. Aan de andere kant zie je tegelijk de eigenlijke maatschappelijke en politieke discussies de mist ingaan, omdat het onder theologen altijd weer uitloopt op theologische kwesties zoals legitimatievragen, vragen of je in bepaalde toestanden Gods hand mag zien, resp. Gods gebod in bepaalde politieke opties enz. Zeer boeiende, belangrijke, levensechte vragen, inderdaad ook vragen waarmee theologen bezig horen te zijn, maar je fabriceert er geen operationele richtlijnen mee temidden van een aantal politieke en maatschappelijke alternatieven. De bevrijdingstheologie van Latijns Amerika is een mooi voorbeeld. Waarom daaruit zoveel minder tevoorschijn komt dan je zou verwachten, is m.i. te wijten aan dat door elkaar lopen van theologie en maatschappijkritiek.

Op de meest ongelegen momenten verzandt de discussie in theologische controversen, en de vraag naar een andere maatschappijvorm valt uit de boot of wordt zonder een spoor van argumentatie overgenomen van het marxisme. Ik vind deze gang van zaken een goede illustratie van mijn stelling dat theologie wat anders is dan een al dan niet kritische maatschappij-wetenschap, en dus niet de eerst aangewezen instantie om ons aan richtlijnen te helpen. Voorzover in deze gedachtengang theologie in dienst van de kerkelijke verkondiging staat, voert de constructie ons trouwens regelrecht terug naar de tijd dat de kerk door middel van haar theologen de

**Reformatoren maatschappijkritiek:
bestaat zo iets wel?**

politieke en maatschappelijke vormgeving van het leven bepaalde en dat is toch een tijd die wij zowel op praktische als theoretische gronden niet terug willen.

Blijft nog één punt over: het vak zelf geeft óók aanleiding om buiten haar eigen oevers te treden. Theologie gaat — hoe we dat ook verder preciseren — over God, en wie God zegt, heeft het tegelijk over alles, of God zou niet God zijn.

Het is niet zo vreemd om in het verlengde daarvan de theologie ook over de maatschappij te laten spreken of over de staat. Wie ziet hoe unverfren vorige generaties theologische verhandelingen hielden over natuurwetenschappelijke theorieën omtrent het ontstaan van bijv. de sterrenwereld, hoeft zich niet te verbazen dat theologische verhandelingen vandaag de maatschappijkritische studies onder handen nemen.

Tegelijk geef ik daarmee de beperkingen van deze verhandelingen al aan. De theoloog die de maatschappijtheorieën behandelt, heeft niet zelf de maatschappij bestudeerd; op zijn best is hij getraind in sociale filosofie en ethiek. Hij mag er wel over meepraten, maar hij leent de kennis van zaken — op hoop van zegen — bij anderen. Hij is niet met zijn vak bezig. Al heeft God met alles te maken en in die zin ook de theologie, toch is niet alles theologie en weet theologie ook niet alles. Meer dan helpen uitleggen wat het betekent om in termen van Gods heilsbeloften over mens en wereld te spreken, en ten behoeve daarvan met andere vakwetenschappen in discussie te blijven, kan de theologie niet doen.

Hoe concreter ze dat doet, dat wil zeggen: hoe meer ze Gods heilsbeloften weer in termen van andere vakwetenschappen probeert weer te geven, des te kwetsbaarder en tijdgebondener stelt ze zich op. Als ze zich dat maar bewust blijft, kan ze zelfs op een verantwoorde manier met andere wetenschappen samenwerken. Maar ik leg er nog eens de nadruk op: de theologie heeft het ook in dat geval nog steeds over Gods heilsbeloften (ik reken daar ook Gods wil bij) en wel: op een herkenbare wijze, anders is ze geen theologie meer. Ze doet niet nog eens over wat andere vakwetenschappen al eerder en beter gedaan hebben, kan dat helemaal niet overdoen, wil ze niet bij het beruchte theologische "verdubbelen" van andere wetenschappen uitkomen. Dat is dus één ding: de theologie kan en mag meepraten met de andere vakwetenschappen en kijken of ze een eigen inbreng heeft (dat moet je altijd maar afwachten, natuurlijk, want dat bepalen ook de anderen mee).

door prof. dr. H. M. Kuitert

Een ander ding is dat de theologie op haar eigen terrein (de "God talk") nog het meest efficiënt is, en voorzover ik kan zien, ook nog de meeste kans heeft een kritische factor in de samenleving te vormen. Theologie kan (en moet) de "God talk" toetsen, waarmee maatschappelijke en politieke ideologieën en ideologen hun standpunt legitimeren: wordt "de Naam des Heren" terecht of ten onrechte erbij gehaald?

2. Politieke directieven en het geloof

Mijn voorafgaande opmerkingen over wat theologie wel en niet kan, hebben tot doel vast te stellen dat een christen, als politiek en maatschappelijk subject, méér nodig heeft om zijn weg te vinden dan theologie. Iets soortgelijks geldt dus ook voor de predikant en zijn preek: als hij op maatschappelijk en politiek terrein handreikingen wil doen in de zin van: richtlijnen wil geven, dan moet hij méér in zijn mars hebben dan alleen theologie, anders kan hij er beter het zwijgen toe doen (soms is zwijgen goud).

Dat "meer" bestaat natuurlijk uit kennis van zaken, informatie, maar dat lijkt mij te vanzelfsprekend dan dat ik daarover zou moeten uitweiden. Bij dat "méér" hoort ook een degelijk pakket morele normen en waarden waarmee hij de maatschappijkritiek kan benaderen. Hoe komt die christen (waarover we het hadden) daaraan? Haalt hij die uit zijn geloof? Het antwoord op die vraag laat ons zo iets als een drietrapsraket zien. Allereerst: zonder twijfel is het christelijk geloof voor de christen een gids, óók als het om politieke en maatschappelijke vragen gaat. Tot het christelijk geloof behoort ook de droom van een samenleving met een menselijk gelaat. Christenen geloven zelfs dat de verwerkelijking van deze droom een belofte van God is. Om het met een term van Schillebeeckx te zeggen: God is op menselijkheid bedacht.

In deze zin is met het christelijk geloof van nature een moraal van humaniteit verbonden. Christenen behoren op menselijkheid bedacht te zijn. Hun geloof sluit als handelingsprincipe in dat mensen zich moeten kunnen ontplooien. Christelijk, als normatief begrip, is hetzelfde als: menselijkheid bevorderend. Tegen deze voorstelling van zaken pleit niet dat de droom van een wereld met een menselijk gelaat ook buiten het christendom gedroomd wordt en dat men dus ook "elders" op humaniteit uit is.

Hier ligt de tweede stap die we moeten maken: christelijk geloof heeft betrekking op iets dat al-

**Reformatie maatschappijkritiek:
bestaat zo iets wel?**

door prof. dr. H. M. Kuitert

leen in de eigen christelijke winkel te vinden is, maar het bevat ook elementen die in andere winkels liggen, elementen die het deelt met anderen.

De klassieke theologische theorie verantwoordde dat met een beroep op Gods Algemene Openbaring (= ook buiten de kerk weet men van Gods heil en gebod) en Zijn Algemene Genade (= ook buiten de kerk is er heil van God). Abraham Kuyper muntte de term *Gemene Gratie*, om deze stand van zaken aan te duiden, dat wil zeggen: wel heil van God, maar ander heil dan wat door de kerk in de boodschap van de verzoening wordt gepredikt; aards heil en daarom voorlopig en voor tegenspraak en afbraak vatbaar. Kuyper bevestigde daarmee de klassieke reformatie theologie: ook Luther en Calvin gingen ervan uit dat christenen met alle mensen met name de morele beseffen delen, en al zou ik zelf aan een andere theologische verantwoording de voorkeur geven, aan de theorie zou ik vast houden. Zij sluit aan bij wat iedereen met eigen ogen kan aanschouwen: gaat het om politieke of maatschappelijke stellingnamen, dan verschillen deze gewoonlijk niet veel van de stellingnamen van niet-christenen, in elk geval: het argumentenarsenaal waaruit men put, is hetzelfde.

Daarmee zijn die positiekeuzen niet gediskwalificeerd, niet voor neutraal, zelfs niet voor niet-christelijk verklaard. Wat ik beweren wil, is juist dat christenen op grond van wat Kuyper dan *Gemene Gratie* noemde, van al die oplossingen die ze met anderen deelden, rustig durfden (en ook moesten) zeggen dat het christelijke oplossingen waren. Dat christenen uit hun geloof normen en waarden halen, komt dus omdat in het christelijk geloof ook een hele hoop elementen zitten die algemeen menselijk zijn, en die elementen zijn vooral de morele normen.

De derde trap van de redenering: die gemeenschappelijke moraal is niet (meer) het onderzoekveld van de theologie, maar van gedragswetenschappen en ethiek, praktische filosofie, sociale ethiek of welke term men ook kiest. Niet alleen omdat de normen en waarden-vraag een sterk filosofische inslag heeft, maar ook omdat kennis van de ingewikkelde werkelijkheid nodig is om normatieve uitspraken te kunnen doen die ergens op slaan. Bemiddeld (om zulk een germanisme eens te gebruiken) door sociale wetenschappen en sociale ethiek (als samenvattende term) ontleent een christen aan zijn geloof directieven voor politiek en maatschappelijk handelen.

Christelijke maatschappijkritiek is dus zeer wel mogelijk, niet: theologische maatschappijkritiek, en onder christelijke maatschappijkritiek versta ik dan de maatschappijkritiek van christenen. Maar omdat christenen zo verschillend denken over de inrichting van de samenleving, is christelijke maatschappijkritiek meestal de maatschappijkritiek van sommige christenen of van een bepaalde groep van christenen, die gemakkelijk de term christelijk monopoliseren. Daarom zou ik een dergelijke terminologie met voorzichtigheid willen hanteren.

In dezelfde zin kan er ook over reformatie maatschappijkritiek gesproken worden: het is maatschappijkritiek van reformatie christenen en als zodanig een legitieme, duidelijke term. Ik kan zelfs wel het spreken over reformatie beginselen voor maatschappijkritiek meemaken, maar dan op de manier waarop over christelijke beginselen gesproken kan worden: het zijn beginselen die overal voorkomen, maar christenen genereren zich niet om te zeggen dat ze tot hun pakket van normen en waarden horen en dus (in die zin) christelijk zijn.

Waar ik niet veel in zie, is in reformatie (of christelijke) beginselen, die, om zo te zeggen, als "eigen teelt" naast of tegenover de beginselen staan die we elders vinden. Ik heb daar voor een deel dezelfde bezwaren tegen als tegen theologische maatschappijkritiek: waar het om gaat, te weten het construeren van aanvaardbare alternatieven in concrete maatschappelijke en politieke ontwikkelingen, verdwijnt in de mist en de sociale filosofie of ethiek wordt vaandelzwaaien, het hooghouden van een overtuiging. Dat moet natuurlijk ook gebeuren, maar het gaat in de sociale ethiek om zaken doen, om aanvaardbare oplossingen voor concrete problemen die ontstaan zijn, en aan die oplossingen kom je niet meer toe als je voortdurend door middel van het zwaaien met je beginselen moet vertellen wie je zelf bent.

Ga je daarentegen naar de concrete problemen toe, dan zul je al spoedig zien dat die z.g. reformatie principes (in die exclusieve zin) niet zoveel betekenen als je dacht. De problemen waarvoor de sociale ethiek ons plaatst, zowel in macro- als in microvorm, laten niet zoveel oplossingen toe. Over God kunnen honderd meningen verkondigd worden, zonder dat God daarvan minder wordt, maar een man-vrouw relatie kan maar op een paar manieren geregeld worden, wil je een man en een vrouw bij elkaar houden; een maatschappij — zeker zo'n ingewikkelde als de onze — laat maar een beperkt aantal

**Reformatische maatschappijkritiek:
bestaat zo iets wel?**

door prof. dr. H. M. Kuitert

veranderingsmogelijkheden toe, wil je niet op miljoenen doden uitkomen. Wat heet hier een reformatische of een christelijke oplossing? Zijn er zoveel oplossingen? Voor christelijke problemen bestaan er misschien christelijke oplossingen. Maar de maatschappelijke en politieke problemen zijn niet *door* christenen gemaakt; het zijn ook niet alleen de problemen *van* christenen, maar het zijn ontwikkelingen, tendenzen, knelpunten en fuiken die héél de samenleving overkomen, of de mensen nu christen zijn of niet: eten en drinken, politieke vrijheid, belangenstrijd, pluralisme — over al deze problemen is een veelheid van controversen mogelijk als het om de theorie gaat, maar die controversen kun je toch bijna gratis noemen. Om het in termen van het marxisme te zeggen: het is strijd op het idealistisch vlak, een schuiven met blokken overtuiging. Zodra je weer naar de werkelijkheid kijkt, houdt het schuiven met blokken op. Ik wil niet beweren dat die levensbeschouwelijke controversen van de christenen onderling verkeerd zijn, integendeel, wij hebben ze nodig. Maar ik wil wel beweren dat je het beperkte belang daarvan voor de sociale ethiek, die naar aanvaardbare oplossingen en ontwikkelingen zoekt, goed in het oog moet blijven houden en wat minder bevreesd moet zijn voor door iedereen gedeelde normen van aanvaardbaarheid.

De praktijk valt mij hierin bij. Ik denk bijvoorbeeld aan het probleem van kernbewapening, de economische groei en de vervuiling van het milieu. De reformatische of christelijke oplossingen bestaan meestal uit bijval aan wat elders al is geboden aan oplossingen, of uit kritiek op wat wordt aangeboden. Maar ook in het laatste geval zijn de criteria voor die kritiek bepaald niet origineel. Dat blijkt bijv. uit de criteria waarmee Kuiper en Woldring hun boek besluiten. Je hoeft geen reformatisch christen te zijn om "kernbegrippen" als gerechtigheid en solidariteit te kunnen beamen, en wat de beide andere "kernbegrippen" die door hen genoemd worden, betreft (rentmeesterschap en ontsluiting): dat zijn geen sociaal-ethische criteria maar eerder bepaalde omschrijvingen van een levenshouding en een levensopdracht, die christenen erop na dienen te houden. Ze zeggen *hoe* je de dingen moet doen maar niet *wat* je moet doen. En om dat laatste gaat het in de sociale ethiek.

3. Criteria voor maatschappijkritiek

Daarmee kom ik tot mijn laatste punt. Wie uit

wat ik tot nu toe heb gezegd, een enigszins sceptische houding afleidt, heeft gelijk. Ik geloof dat we, als het om sociaal-ethische richtlijnen gaat, niet zover komen als we wel zouden willen. In het boek van Kuiper en Woldring wordt gesproken van een dilemma tussen een pragmatische en een ideologische overwoekering van de sociale filosofie (ethiek). Ik denk dat ze daarmee een karakterisering geven die op soortgelijke risico's van het vak duiden als ik in het bovenstaande heb proberen te tekenen. Het verschil is dat ik het pragmatische, zoals zij het noemen, minder snel pragmatisch — in de negatieve betekenis van het woord — zou noemen. In mijn gedachtengang gaat het bij dat pragmatische niet om oplossingen die een gebrek aan normativiteit verraden, niet om een positivistische zakelijkheid (al komt dat natuurlijk ook voor) maar om het gegeven dat er slechts een beperkt aantal oplossingen voor de maatschappelijke en politieke problemen mogelijk is — soms zijn er niet eens oplossingen — en dat heel de wijde scala van christelijke (reformatische of rooms-katholieke) samenlevingstheorieën met al hun variaties, aan dat gegeven voorbijgaat. Genormeerde, kritische zakelijkheid (ik spreek daarom telkens van oplossingen) tegenover onverplichtende want niet op de problemen betrekking hebbende ideologie — dat zou mijn tegenstelling zijn.

Valt er over de criteria voor maatschappijkritiek, in de zin van een kritische benadering van problemen en van de ontwikkelingen die daartoe leiden, meer te zeggen dan wat Kuiper en Woldring hebben gezegd?

Ik maak hierover enkele opmerkingen, en rond mijn bijdrage daarmee af.

Allereerst lijkt het mij methodisch onopgeefbaar dat elke kritische benadering de criteria voor de uitvoerende kritiek erbij levert. Allereerst al omdat er anders over de kritiek niet te praten valt. Niemand kan zien of de criticus gelijk heeft, niemand kan zijn maatstaf aanvechten. Wij weten eenvoudig niet welke maatstaf hij hanteert. Veel maatschappijkritiek is kritiek zonder criterium en dus onbespreekbaar. Maar ook wanneer de criteria wel openbaar gemaakt worden, kan kritiek onbespreekbaar zijn. In alle gevallen waarin criteria utopisch van aard zijn, meet men onze samenleving met een maatstaf waaraan zij nooit kan beantwoorden. Men heeft dus altijd gelijk, maar kan met zijn gelijk niets doen, doet er op den duur ook niets meer mee dan er totale kritiek mee uitoefenen. Dit soort kritiek kom je

Reformatoische maatschappijkritiek: bestaat zo iets wel?

door prof. dr. H. M. Kuitert

vooral van theologische zijde tegen. Ik beweer niet dat totale kritiek geen zin heeft, maar het biedt geen mogelijke uitweg of oplossing voor maatschappelijke en politieke problemen. We hebben het nodig, maar kunnen er in de ethiek niets mee, net als met de utopie zelf. In de utopie overschrijden wij immers de grenzen van het maakbare; daarom noemen wij het juist utopie.

Probeer je criteria voor kritiek te formuleren, dan blijkt al gauw dat ook niet-utopische criteria noodzakelijkerwijze algemeen blijven. Hoe algemener van aard ze zijn, des te vager en des te aanvaardbaarder voor alle mensen; en omgekeerd: hoe concreter en beperkter van actieradius, des te controversiëler. Geen mens is tegen menselijkheid, tegen solidariteit, tegen gerechtigheid, tegen de opheffing van armoede en lijden enz. Maar de onenigheid begint bij de vraag of we illegale gastarbeiders in bescherming moeten nemen tegen hun uitbuiters dan wel of we ze toch maar over de grens moeten zetten. Bij de laatste vragen spelen de morele criteria nog steeds hun rol, maar ze moeten nu hand in hand gaan met kennis van zaken, met belangenafweging en met inschatting van de effecten voor de betrokken partijen. Daar wordt het wel moeilijker van. Het betekent niet dat *alle* die algemene criteria net zo goed kunnen laten vallen; dat zeker niet. Maar het heeft niet *zo* veel zin de discussie daarover nog verder te trekken want ten eerste zijn alle mensen het over die criteria wel eens, en ten tweede ben je *er*, zo'n discussie opnieuw bezig met het bespreken van waarden en normen los van de problemen die je met behulp daarvan moet oplossen. Daarom denk ik dat je verder komt door in de sociaal-ethische discussies de omgekeerde weg te bewandelen: zeg waar je voor bent, zeg waar je tegen bent, en zeg erbij waarom. Bij dat laatste komen dan vanzelf de criteria op tafel, en kun je bovendien laten zien of en zo ja welke rol het christelijk geloof daarbij speelt. Het lijkt mij het meest geschikte overleg-model voor een pluriforme samenleving. Op deze manier krijgt de discussie over normen en waarden en over de eventuele inbreng van het christelijk geloof daarin zijn meest natuurlijke plaats.

Derde en laatste opmerking: mijn stellingname mondt niet uit in een pleidooi voor radicale omwentelingen in kerk, staat en maatschappij. Daarvoor heb ik twee redenen. De eerste heb ik al genoemd: kritiek die utopisch is, is radicaal, maar zij geeft geen handvat voor oplossingen.

Wij moeten er wel naar luisteren en er inspiratie uit opdoen, maar sociale ethiek kun je er niet mee bedrijven.

De tweede reden is, dat radicale kritiek vooronderstelt dat we het geheel van de samenleving overzien en daarom ook het effect van onze voorstellen voor oplossingen en remedies.

Ik ben daar sceptisch over, en denk telkens als ik met zulke stellige uitspraken wordt geconfronteerd: "je denkt dat je het weet, maar je weet het niet".

Natuurlijk erken ik dat we niet zonder diepgaande cultuurkritiek kunnen en geloof ik dat we veel verrassende inzichten aan cultuurcritici te danken hebben. Veel van wat ze te zeggen hadden zijn we intussen ook weer vergeten. Hoe komt dat? Voor kritiek is een diagnose nodig, en om een diagnose te kunnen stellen, moet je het geheel kunnen overzien. Kunnen we dat? Ik meen van niet. Om tot een geheel te komen, zijn cultuurcritici altijd weer gedwongen om dat kleine beetje dat we weten, te verlengen met droom, fantasie, geloof, intuïtie en wat niet al. Daarom moeten we, hoe onontkoombaar diagnose's ook zijn (dat is nog meer dan: hoe noodzakelijk ook) het resultaat altijd met een korreltje zout nemen. Anders worden ze een bron van dogmatisme en niet van — wat de bedoeling was — creativiteit. Veel van wat wij weten noemen — ik spreek nog steeds over de samenleving — kan geen toets doorstaan, heeft geen toets ondergaan of biedt voor toetsing, in welke vorm ook, zelfs niet eens de mogelijkheid. Dit gebrek aan weten compenseren met geloof en openbaring is, juist omdat je bij maatschappelijke en politieke maatregelen niet alleen met jezelf maar ook met anderen experimenteert, wetenschappelijk onverantwoord en moreel ontoelaatbaar. Dat is de reden waarom ik, bij al mijn verlangen naar een andere samenleving, een politiek messianisme (socialistische inzichten tot de macht van een godsdienstige waarheid verheffen) afwijs: wij maken er onze medemensen tot "mest op de velden van de toekomst" (Lenin) mee, en dat mag je niemand aandoen.

Samen: wij weten veel te weinig om ons al te grote radicaliteit in de politiek te kunnen permitteren. Politiek bedrijven komt praktisch dan ook altijd neer op compromissen sluiten. Wie dat niet wil, is levensgevaarlijk.

Radicaal zijn *met woorden* kan wel. Feitelijk is dat trouwens ook het geval: progressief zijn is voor het merendeel een verbale aangelegenheid. Ik bedoel echter nog meer dan een feitelijke uitspraak. We moeten er nog vrede mee

**Reformatrische maatschappijkritiek:
bestaat zoiets wel?**

door prof. dr. H. M. Kuitert

hebben ook, want het kan niet anders. Tenminste, als we het vallen van slachtoffers zoveel mogelijk willen vermijden. Radicale dingen horen op de preekstoel thuis. Daar bereken je niet wat haalbaar is of wat kan, maar daar profeteer je als het moet. Liefst niet ongecontroleerd, voeg ik er haastig aan toe. Ook profeten moeten in de bek gekeken worden. Als alleen de toon de profetie maakt, zijn er evenveel linkse als rechtse profeten. Maar dat neemt niet weg: wij hebben radicale dromen nodig en het zou prachtig wezen als we die in de kerk te horen kregen. Zoiets is in lange tijd niet vertoond. Maar hoe radicaler

de droom — bijvoorbeeld dat de dood overwonnen is — des te minder maatschappelijk en politiek realiseerbaar. Het bekende Pinksterverhaal (Hand. 2, 17 e.v.) belooft de christenen dan ook niet meer dan dat ze zullen dromen; het belooft niet dat ze de droom zullen realiseren.

Radicaal moet een mens ook in zijn hart zijn. Er zijn, ook in de politiek, opdrachten waaraan een mens zich radicaal moet verbinden, al komt zoiets niet zo vaak voor. Maar voor radicale politieke en maatschappelijke ingrepen weten wij eenvoudig te weinig van het geheel af om ze te kunnen verantwoorden.

Vragen rondom
"Reformatorische maatschappijkritiek"

door prof. dr. J. Klapwijk

christelijk sociaal

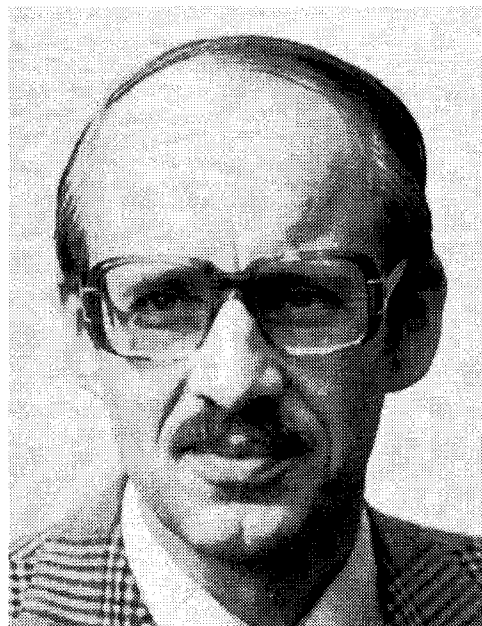
Vragen rondom "Reformatorische maatschappijkritiek"

door prof. dr. J. Klapwijk

I Wat bedoelen we eigenlijk?

De gelanceerde idee van "reformatorische maatschappijkritiek" heeft bij mij nogal gemengde gevoelens opgeroepen. Mijn eerste indruk was een gevoel van onbehagen en korzeligheid. In mijn vak, moderne filosofie, wordt het thema van maatschappijkritiek reeds ettelijke jaren druk besproken zonder veel geprononceerde inbreng van reformatorische zijde. Is dan de plotselinge verwijzing naar "reformatorische maatschappijkritiek" niet modieus bepaald? En heeft ze geen polariserende en monopoliserende uitwerking? Doet ze niet denken aan een slagzin van onze oosterburen uit vroeger tijd: "Wir haben es auch; wir machen es besser"? Ligt er niet een bepaalde pretentie besloten in het gebruik van de term "reformatorisch"? En kan deze worden waargemaakt? Heeft de Reformatie van de 16e eeuw, zakelijk gesproken, metterdaad van doen met het moderne verschijnsel van maatschappijkritiek?

In de tweede instantie bedacht ik, dat het mogelijk moest zijn de angel uit dit soort vragen weg te nemen door "reformatorisch" op te vatten als een godsdienstsociologische topologie. "Reformatorische maatschappijkritiek" zou dan niet direct betrokken behoeven te worden op de Reformatie zelf, maar gewoon kunnen slaan op bepaalde maatschappijbeschouwingen in protes-

Prof. dr. J. Klapwijk (1933) is hoogleraar in de geschiedenis van de nieuwe wijsbegeerte aan de Vrije Universiteit. Hij promoveerde in 1970 op een dissertatie, getiteld 'Tussen Historisme en Relativisme', uitg. Van Gorcum, Assen, 1970. Verdere publikaties o.a.: 'Dialektiek der verlichting'; Assen, 1977²; 'Vrede met de rede?' Assen, 1976.

tantse kring. Reformatorische maatschappijkritiek zou niet meer zijn dan maatschappijkritiek-van-reformatorische-christenen. Deze sociologische invalshoek is inderdaad mogelijk. Ze is ook kenmerkend voor het boek van Woldring en Kuiper, gelet reeds op de ondertitel. "Ontwikkelingen op het gebied van sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme van de 19e eeuw tot heden" zijn hier inderdaad breed bestudeerd en bijeengebracht. Wat is hier verkeerd aan?

Onzeker werd ik weer, toen ik me realiseerde, dat het er in het *sola fide*, *sola gratia* en *sola Scriptura* van de Reformatie toch om ging de bijbelse boodschap van geloof en genade weer boven tafel te krijgen en dat de Hervormers hieraan consequenties verbonden voor de samenle-

Vragen rondom "Reformatie maatschappijkritiek"

door prof. dr. J. Klapwijk

ving. De Reformatie was niet maar een hervorming van de kerk, ze beoogde tevens, met name in het Calvinisme, een omzetting van staatkundige en maatschappelijke verhoudingen. Wie denkt hier niet aan het *pro religione en libertate* van de Tachtigjarige Oorlog, aan de omwentelingen die o.m. volgden in Genève, Frankrijk, de Nederlanden, Schotland enz.? Zou de Reformatie, naar haar diepste intentie gepeild, dan toch iets hebben uit te staan met maatschappijkritiek? En vergis ik me, als ik zeg, dat dit ook de heimelijke verwachting van Woldring en Kuiper is geweest, de eigenlijke reden waarom ze zoveel heterogene stof met zoveel ijver hebben samengebundeld?

II Het grote dilemma

Toch schijnt er nog afgezien van allerlei andere verschillen een grote, om niet te zeggen, onoverkomelijke discrepantie aanwezig te zijn tussen de hervormingsdrang van de Reformatie en moderne maatschappijkritiek. In alle concepten van maatschappijkritiek, zoals die tegenwoordig in discussie zijn (van Marx, Dewey, Popper, Althusser, Habermas enz.) gaat het om een *rationeel-wetenschappelijke* reconstructie van de samenleving, om dat wat het positivisme van de 19e eeuw reeds uitdrukte als "organiser l'humanité scientifiquement" (Renan). Is zoiets te rijmen met de Reformatie, die zich in het *sola Scriptura* wenste te richten naar het licht van de bijbelse *openbaring*?

Ik moet hier denken aan een voor mij nog steeds onthullende uitspraak van de neomarxistische maatschappijkriticus Adorno, een gestolde reflectie op de doffe wanhoop waaraan zoveel miljoenen mensen in onze tijd zijn prijsgegeven. Adorno schrijft dan: Filosofie, zoals ze ten overstaan van de wanhoop alleen nog te verantwoorden is, zou de poging zijn alle dingen zo te beschouwen zoals ze zich voordoen vanuit het standpunt der verlossing. Kennis heeft geen ander licht dan wat vanuit de verlossing de wereld beschijnt: al het overige gaat op in maakwerk en blijft een stuk techniek. Er zouden perspectieven geschapen moeten worden waarin de wereld zich verplaatst, zichzelf tot een vreemde wordt, haar scheuren en spleten laat zien, zoals ze eenmaal zal openliggen in het messiaanse licht, behoeftig en misvormd... Het is het allereenvoudigste, omdat de toestand onafwijsbaar om zulk een kennis roept... Maar het is ook het volsla-

gen onmogelijke, omdat het een standplaats vooronderstelt die, zij het ook slechts minimaal, buiten de bankring van het bestaan ligt (*Minima Moralia* par. 153).

Ik noem deze regels onthullend, omdat Adorno hier het grote manco van zoveel maatschappijkritiek blootlegt. Het grote manco is, dat veel kritiek slechts loze constructie is om de simpele reden, dat de criticus zelf tot over zijn oren in die gekritiseerde maatschappij is ingepakt en dus bij lange na niet kan overzien wat er schort en hapert aan deze wereld die uit duizend wonden bloedt. Tenzij, aldus Adorno, een mens zich zou kunnen stellen op "het standpunt der verlossing" en de wereld, al was het maar voor een ogenblik, zou kunnen zien oplichten in het messiaanse licht. Maar die optie verwerpt Adorno naderhand, omdat ze z.i. niet strookt met het redelijk denken van de mens. Hoe spijtig ook, maatschappijkritiek moet steunen niet op revelatie maar op reflectie.

Adorno heeft ons al met al bepaald bij een moeilijk dilemma. Moeten we als reformatie christenen (om van de katholieke niet te spreken) uitgaan van een rationele, c.q. rationalistische maatschappijkritiek of hebben we misschien uit te gaan van een (door Adorno afgevoerd) messiaanse doorlichting van de werkelijkheid? Het lijkt me *de crux* van wat dan "reformatie maatschappijkritiek" zou kunnen heten: Vraagt de crisis van de huidige wereldsamenleving om ontmaskering met als uitgangspunt het licht van Gods Woord en Geest dan wel het licht van rede en reflectie? Een reformatie mens kan zich *in abstracto* heel stichtelijk stellen op het standpunt van het *sola Scriptura*, maar in de praktische discussies is dit standpunt uiterst moeilijk vol te houden, zo moeilijk dat alleen reeds hierom heel wat geëngageerde christenen — aan anderen heb ik in dit verband geen boodschap — per slot van rekening de gehele idee van maatschappijkritiek toch maar als onbegonnen werk opzij schuiven.

III Moeilijkheden te over

Aangenomen nu dat in het bovengeschetste dilemma inderdaad *het* grondprobleem van "reformatie maatschappijkritiek" gelegen is, is het wellicht mogelijk mijn verhaal te completeren door de hierbij opdoemende moeilijkheden nader onder ogen te zien en, wie weet, enigszins op te helderen. Voor mijzelf zie ik een zestal problemen.

Vragen rondom

"Reformatische maatschappijkritiek"

door prof. dr. J. Klapwijk

1. Rationele of profetische kritiek?

Een eerste moeilijkheid schuilt dunkt me in het complexe karakter van de moderne maatschappij. Roept het sociale systeem in al zijn ingewikkeldheid niet eerder om rationele analyse dan om profetische getuigenissen? Moet maatschappijkritiek niet eerder professioneel dan profetisch zijn? Ik moet zeggen, dat ik me niet erg gelukkig voel met een dergelijk dilemma: maatschappijkritiek moet m.i. èn rationeel èn visionair zijn. Een dilemma doet zich slechts voor, wanneer de vraag aan de orde wordt gesteld, vanwaar de kritiek *vertrekt!* Vertrekt mijn kritiek vanuit het gegeven bestaan of vertrekt zij vanuit een getranscendeerd bestaan, dat is (om Adorno nogmaals te citeren) "een standplaats die, zij het ook slechts minimaal, buiten de bankring van het bestaan ligt". Het lijkt me *in confesso*, dat een maatschappij die zo zeer gevormd en misvormd is door de agressieve bedenksels van wetenschap en technologie, ook slechts baat kan vinden bij het gecombineerde kritische vernuft van talloze wetenschappers. In zoverre moet maatschappijkritiek door en door rationeel zijn en zich wachten voor pseudo-professionele prietpraat. Maar hiermee is de vraag naar het startpunt of het beoordelingskader van mijn kritiek nog niet beantwoord. Val ik uiteindelijk terug op bijbelse maatstaven en vergezichten inzake menswaardigheid van het bestaan en sjaaloom in Gods schepping of zoek ik naar maatstaven die strikt wetenschappelijk te construeren of althans te achterhalen zouden zijn. Om kort te zijn, het *sola Scriptura* van de Reformatie blijft actueel, ook al gaat het om professionele en rationele maatschappijkritiek.

2. Hoe ver kom je met de bijbel?

Het bovenstaande brengt me bij een tweede moeilijkheid. Ze ligt m.i. besloten in het bepleite beroep op het *sola Scriptura* als laatste uitgangspunt. Hoever kom je eigenlijk met een beroep op de bijbel als het gaat om een nieuwe economische orde, nucleaire energie, internationaal recht enz. enz.? Het gevaar van een krampachtig, fundamentalistische bijbelgebruik ligt op de loer. Laten we toch open toegeven, dat de bijbel geen antwoord paraat heeft op zoveel moderne maatschappelijke misstanden. Wat dan? De Reformatie leek haar beoordelingsnorm voor de hervorming van kerk en samenleving eenvoudig te ontleen aan de Schrift. Toch werd reeds in de 16e eeuw beseft, dat de Schrift geen

blauwdruk bevat voor welke menselijke samenlevingsvorm dan ook. Beseft werd ook, dat de Schrift zelf terugwijst naar iets anders, naar scheppingsnormen "van den beginne" (bekende voorbeelden: Ps. 119, Mt. 19). De normativiteit van de Schrift geeft met andere woorden weer oog voor de normativiteit van de scheppingsorde of (iets persoonlijker geformuleerd) voor de bedoelingen die God van meet af met zijn schepping heeft voorgehad. Het *sola Scriptura* geldt dus wel, maar niet los van de scheppingsorde. Als het waar is, dat God zich kenbaar maakt niet alleen in zijn Woord maar (blijkens dit Woord) ook in zijn schepping (Rom. 1) en als Hij zich in het leven der volkeren niet onbetuigd laat (Hand. 14), dan moet er dacht ik, zij het ook met vallen en opstaan, een weg te vinden zijn die leidt van bijbels geloof via theologie, filosofie en andere met name sociale wetenschappen naar gearticuleerde maatschappijkritiek.

3. Schepping of koninkrijk Gods?

Er schuilt ondertussen een niet geringe moeilijkheid in dit traditionele beroep — reeds bij Calvijn — op de scheppingsorde. Men kan dunkt me zeggen, dat in de *kerkelijke* traditie met name calvinisten in hun maatschappijbeschouwingen doorgaans een nogal eenzijdig beroep hebben gedaan op "scheppingsordinantiën" en "creatuurlijke beginselen". Zodoende werd hun blik haast als vanzelf naar het verleden gericht. Hiertegenover zijn het vooral *sectariërs* geweest die zich in hun maatschappelijke opstelling lieten leiden door messiaanse verwachtingen en zo hun blik op de toekomst vestigden, op de opening van het "duizendjarig vrederijk" op aarde. Dit beroep op de "stad Gods" en deze blikwending naar de toekomst is veelszins ook kenmerkend voor de moderne theologie. De leer van beginselen heeft plaats gemaakt voor een leer van "eindselen" (S. U. Zuidema). Het is voor mij de vraag, of deze dubbele blikrichting niet onder christenen de grote tegenstelling heeft uitgelokt of in de hand gewerkt tussen progressieven en conservatieven, een tegenstelling die alle gecoördineerde maatschappijkritiek dreigt lam te leggen. Het is voor mij óók de vraag of die uiteenlopende blikrichting niet ten onrechte bestaat. Dat zou nl. het geval zijn, indien de schepping zelf in verwachting is ("in barensnood", Rom. 8) van het koninkrijk Gods, ik kan ook zeggen, indien het koninkrijk Gods de gekwelde schepping zelf is, maar dan gelovig gezien vanuit haar begenadigde eindbestemming. Reformato-

Vragen rondom "Reformatrische maatschappijkritiek"

rische maatschappijkritiek situeert zich zo (*sola fide* en *sola gratia*) tussen protologie en eschatologie. En de poging kan worden ondernomen om Gods bedoelingen met zijn schepping ook als in spiegelschrift af te lezen uit wat Hij uiteindelijk voor haar in petto heeft.

4. Antithetisch of algemeen?

De vraag wordt nu wel, of een kritische christen zich met een dergelijke aanpak niet opsluit in de isoleercel, waar hij gehoord noch aangesproken wordt. Stoelt zijn kritische positie niet op "antithese"? Het laatste is zeker waar, voorzover *ieder* mens (met Adorno) te kiezen heeft tussen tweemaal uitgangspunt: het ene transcendentel op revelatie, het andere immanent op redelijkheid gericht. Maar wordt de betrokkene zo in het isolement gezet? Soms voelen christenen zich aangesproken door de cultuurdiagnose en andersdenkenden (Marx in Latijns Amerika, Sartre in Oost Europa enz.). Soms zijn zij het die anderen bevrijdend toespreken over een muur van meningsverschillen heen. Is dit dan ongerijmd of ongeoorloofd? Mijn stelling is, dat een antithese in uitgangspunt nog niet impliceert een antithese in uitwerking. Of en in hoeverre de concrete *uitwerking* van reformatrische maatschappijkritiek loodrecht staat op de concrete uitkomsten van een marxistische of sartrianse maatschappijkritiek lijkt me een open kwestie. Waarom zou een christen zijn winst niet mogen doen met wat er van andere zijde aan sociaal-filosofische denkbeelden wordt ingebracht? Waarom kan een ander mijn ogen niet openen voor de onheilsmechanismen die in onze wereld werkzaam zijn? Christenen kunnen dwalen in weerwil van hun uitgangspunt. En andersdenkenden kunnen ondanks hun uitgangspunt rechte voren trekken, bijv. in hun pleit voor gerechtigheid, solidariteit en andere ethische kernbegrippen. Dat zal dan wel te maken hebben met God, die zich, zoals we zagen, aan niemand onbetuigd laat. Dat zulke begrippen hiermee tot een soort gemeenschapsgoederen worden en zouden duiden op een algemeen-menselijke ethiek, lijkt mij echter het andere uiterste. Daarvoor zijn deze noties niet alleen veel te vaag, maar ook (om een term van Woldring en Kuiper te bezigen) "dynamisch-normatief", noties die vanuit een dieper liggende grondovertuiging telkens opnieuw gestructureerd worden. Laat ik een voorbeeld noemen. Het woord "emancipatie" is in de maatschappijkritische literatuur stellig gemeengoed geworden, maar het maakt *inhoudelijk* wel even ver-

door prof. dr. J. Klapwijk

schil, of ik het terugkoppel op het bijbels grondmotief van de *uitleiding* uit het zg. slavenhuis Egypte, het diensthuis der zonde, dan wel op het modern-humanistisch grondmotief van de *uit-treding* uit de zgn. slavernij van de natuur, het diensthuis der onmondigheid. Anders gezegd, een begrip als emancipatie of bevrijding heeft allerlei connotaties, omdat vrijheid zelf meerzinnig is, een vlag die velerlei lading dekt. Ethische kernbegrippen worden door Jan en alleman herkend, maar ook door Jan en alleman naar eigen richting omgebogen.

5. Maatschappijkritiek of meer?

Een van de grootste moeilijkheden voor maatschappijkritiek is wel, dat als ze hout snijdt, ze ook altijd in eigen vlees snijdt. Landen, groepen en autoriteiten die macht hebben om te veranderen, hebben ook altijd een evenredig belang om te bestendigen. Het beroep om de weerbaarheid van de structuren en de ingewikkeldheid van de problemen zal vaak wel terecht zijn, het kan echter ook een alibi zijn, zeg maar een smoes, om de vereiste offers te ontlopen. De reformatie leerde de "corruptheid van de menseelijke natuur". Reformatrische kritiek op de corruptheid van de maatschappij zou wel eens aan eigen positie verplicht kunnen zijn het kwaad dieper te peilen, tot op de bodem van de menseelijke natuur. De maatschappij, de mens, ikzelf (mèt mijn maatschappijkritische concepten!) moet in het messiaanse licht gesteld worden. Maatschappijkritiek is vaak griezellig oppervlakkig. Ze zet alleen zoden aan de dijk, als ze cultuurkritiek en geesteskritiek insluit. Terecht zijn Woldring en Kuiper in hun studie gestart met lieden zoals Da Costa en Groen van Prinsterer en hun bezwaren tegen "de *geest* dezer eeuw". Waar de geest en gezindheid van de mens wordt afgedaan als een ideologisch neveneffect, kan de kritiek zich niet radicaliseren.

6. Kritisch en radikaal?

Radikale maatschappijkritiek kent echter ook zijn grenzen. Struikelblok op haar weg is het *geestelijk pluralisme* in de samenleving. Zodra reformatrische maatschappijkritiek wordt omgezet in politieke en sociaal-economische concepten, moet ze rekening houden met wat haalbaar is. Ze dient niet alleen rekening te houden met wat economisch haalbaar is. Ze dient ook te rekenen — en daarop doelde ik — met wat maatschappelijk haalbaar is onder mensen met zeer uiteen-

Vragen rondom
"Reformatorsche maatschappijkritiek"

door prof. dr. J. Klapwijk

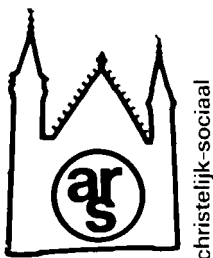
lopende opvattingen en overtuigingen. Zodra reformatorsche kritiek wordt ingevuld, bijv. als politiek programma, zal ze iets van haar zg. evangelische radicaliteit moeten prijsgeven. Of ze bekoopt haar radicaliteit met geestelijke onverdraagzaamheid, zoals ook bij marxistische en technocratische maatschappijvernieuwers telkens weer valt op te merken! Toegepast in de praktijk zal ze soms eerder om vuile handen dan om schone principes moeten vragen. Haar enige legitimatie is dan: *reformata quia reformanda*. Door goed gerucht en kwaad gerucht zal ze haar

weg moeten vervolgen, al wordt het ook een gevecht tegen de bierkaai. Altijd blijft ze solidair met de verdrukten en wanhopigen, vanuit het hardnekkige vertrouwen dat de geschonden schepping metterdaad niet Gods laatste woord is. Ik wil maar zeggen, als ze zich zo zou kunnen opstellen, zet ik mijn gemengde gevoelens jegens "reformatorsche maatschappijkritiek" opzij. Maar ik houd haar voor gezien, indien ze niet meer is dan de gekoesterde curiositeit van een topologisch bepaalde bevolkingsgroep in Nederland.

Reformatorsche Maatschappijkritiek
 Een heidens commentaar

door prof. dr. P. Thoenes

Reformatorsche Maatschappijkritiek

Een heidens commentaar.

door prof dr. P. Thoenes

De hier te bespreken publikatie wordt gekenmerkt door uitvoerigheid, zorgvuldigheid, grote kennis van binnen- en buitenwereld.

Het gekozen schema brengt de ontwikkeling in beeld bij het Protestantse volksdeel en in de aan hen gelieerde publikaties in de sociale wetenschappen. Dat proces wordt geplaatst binnen de Nederlandse cultuur en de Nederlandse sociale wetenschap en die beide weer binnen de Europese context.

Voorwaar geen geringe onderneming. Ik bewonder niet alleen de grote kennis, die er uit blijkt, maar ook de wijze van behandelen. Een ieder wordt in zijn recht voorgesteld, krijgt voorzover ik het zien kan met respect zijn volle pond. Dat neemt niet weg, dat de auteurs niet schromen om tekortkomingen aan te wijzen en op duidelijke, maar gepaste wijze van eigen voorkeuren blijkt geven.

Mijn commentaar heeft de volgende structuur. Eerst een algemene plaatsing van de gereformeerde en protestantse subcultuur binnen de context van maatschappij en wetenschap.

Daarna meer specifiek, als middenstuk de relatie met de sociale wetenschappen. Tot slot de verhouding met de socialistische en humanistische subculturen. Vooral vanwege het eerste en derde deel, lijkt het me goed even kort aan te geven, wat daarbij mijn eigen uitgangspunten zijn:

Als socioloog richt mijn belangstelling zich meer op processen, dan op structuren, meer op on-

Prof. dr. P. Thoenes (1921) is hoogleraar in de sociologie aan de R.U. te Utrecht. Publikaties van zijn hand: De elite in de verzorgingsstaat (1961); Utopie en Ratio (1969); Van wetenschap tot Utopie (1975).

derstromen dan op wat op het ogenblik de boventoon aangeeft. Er is dan ook een grote belangstelling voor het kritische moment. Toch alleen maar indien vergezeld van een tegenwicht in ontwerpdenken, beeldvorming en utopiereflectie.

Politiek gesproken socialist, cultureel gezien heidens humanist. Als directe verantwoordelijkheid voor de sociale wetenschap ligt mijn keuze bij een perspectiefbepaling voor de verzorgingsstaat voor de komende vijftig jaar. Hoe kan je nu, vanuit deze burcht, kijken naar de tinnen van de reformatische maatschappijkritiek?

Nu, in een aantal opzichten is het werkelijk wel een verre tocht. Op reis door de 280 bladzijden ben ik veel tegen gekomen, waar ik voor het eerst van hoorde. Ook wel het een en ander, met name uit de gereformeerde kerkgeschiedenis, dat goeddeels onbegrijpelijk voor me bleef.

Tegelijk was er veel vertrouwd. Ik ben erg gesteld op de werken van Bouman, Banning, Ver-

Reformatische Maatschappijkritiek
Een heidens commentaar*door prof. dr. P. Thoenes*

kuyl en Boerwinkel en maakte met genoeg kennis met Dippel en Ter Schegget.

Ik realiseer me wel, dat het hier volgend commentaar veel beter zou zijn, als ik veel meer wist. Maar het is nu eenmaal de eigenschap van alle subculturen, dat voor de buitenstaander veel verborgen blijft. Laat ik maar beginnen in te gaan, op dat wat ik meen, dat voor mij zichtbaar geworden is.

Van de vele facetten, die men zou kunnen belichten bij het bestuderen van de rol van het protestantisme binnen de geschiedenis van Nederland en Europa, is het, in verband met de rol van het daarbij behorende sociale denken van belang aandacht te besteden aan de plaats die het zich zelf schijnt toe te kennen in de samenleving als geheel.

Die rol is tweeduidig. Aan de ene kant is er sprake van een positie van een manende profeet. De wereld is niet gekerstend en zo gezien kan ze onderworpen worden aan Reformatorische Maatschappijkritiek.

De andere is, dat dit christelijke wereld is en daarmee in essentie al, wat ze moet zijn.

Daarmee gaat gepaard een dubbele maatschappijvisie.

De maatschappij is een onderdeel van Gods schepping en deelt in de heiligheid van al het geschapene. Revolutie en vooruitgangdenken zijn zo gezien vormen van ontheiliging. In de andere visie is de bestaande samenleving opnieuw uitdrukking van het onvolmaakte. Ze kan niet geheiligd zijn, zolang Christus niet is teruggekeerd.

Merkwaardig genoeg treft men ook een dergelijke tweedeling aan in de algemene geschiedenis van de sociologie. Binnen de ene is bestaande samenleving dan wel niet geheiligd, maar ze is natuurlijk. In die zin kan de sociologie ook een "natuur" wetenschap zijn. Zij analyseert en verklaart het aangetroffene en heeft geen behoefte daar enigerlei morele uitspraak aan te verbinden. Ze accepteert het bestaande als het gegevene. De andere ziet de bestaande samenleving ook wel als een stuk natuurlijk leven, maar tevens als patiënt. Het gaat niet goed en de sociologie moet dat kunnen zien en een recept aanbieden, waardoor vooruitgang mogelijk wordt.

Zo liggen de allianties voor de hand. De zegevierende kerk bedient zich van of erkent de waardevrije sociologie, de naar verlossing zoekende gemeente richt zich tot de bevrijdingssociologie.

Ruimer geformuleerd, bij elke religie past wel een sociologie en omgekeerd. Als er zogezien

nogal wat positiekeuze mogelijk is, wat is dan in het oog van de buitenstaander, de keuze, die gedaan is door het denkend en sprekend deel der gereformeerden?

In mijn beeld eten ze van beide walletjes, maar van welk walletje ze ook eten, ze zullen dat niet doen, zonder eerst even principieel te balken.

Dat is ook goed, als subcultuur zijn ze waardegebonden, ze moeten daarom hun standpunt bekend maken. Het probleem voor de belangstellende buitenstaander is alleen, dat voor zijn gevoel de standpunten wisselen. De hier gegeven bundel heet reformatische maatschappijkritiek. Veel van het genoemde wordt onder die titel gedekt. Maar in de praktijk van woord en daad lees en zie ik ook veel van andere aard.

Men stelt zichzelf als een dienaar van een centrale waarheid, waaraan het andere ondergeschikt moet worden. En blijkt men over macht te beschikken, dan stelt men zich ook zeer absoluut op. Er is rond het functioneren van de ARP een stuk machts-gretigheid en bij het bereikt hebben van een machtspositie een stuk conservatisme, dat het mij onmogelijk maakt het gereformeerde zonder meer te vereenzelvigen met een christelijk profetische aanklacht tegen het bestaande. Voorlopig zal ik mijn vrede moeten sluiten op basis van het geformuleerde op p. 257 onder Balans en Evaluatie:

Daarbij wordt er van uitgegaan dat deze reformatische traditie inderdaad een eigen identiteit kent, die zich ten principale daardoor kenmerkte . . . dat zij het leven en samenleven wens-ten op te vatten als zinvol in relatie tot God.

In mijn perceptie is dat een wonderenswaardig uitgangspunt. Het is echter niet geprofileerd genoeg om de gereformeerden een duidelijke rol te geven in de samenleving, noch om hun denken een duidelijke plaats te verschaffen in de sociologie.

Wat veeleer als positief erfgood mag gelden, is de uit de geschiedenis blijkende moed, om niet te blijven plakken bij wat eens gegeven leek. Het erfdeel der vaders wordt met eerbied beschouwd, maar desalniettemin telkens opnieuw gewogen. Andermans, noch eigen boezem wordt gespaard; in die zin is het kritisch zijn een onmiskenbaar maatschappelijk en wetenschappelijk groot goed binnen de gereformeerde traditie.

Hoe zal men nu, vanuit die perceptie van de activiteiten van het gereformeerde volksdeel, komen tot een waardering van hun bijdrage aan de sociale wetenschappen?

Reformatische Maatschappijkritiek Een heidens commentaar

door prof. dr. P. Thoenes

Wie zich heeft verdiept in de bijdrage van Nederland als geheel aan de sociologie, is daar al getroffen door het geringe en betrekkelijke toe-
valling van ons aandeel.

Geen Hugo de Groot, geen Boerhaave, geen Romein, geen Tinbergen. Ook geen systematische eigen schoolvorming, maar een wat commentariërend meelopen met de ontwikkelingen in Duitsland of de Verenigde Staten. Zo gezien, geldt dat nog meer voor het gereformeerde aandeel. Het is te klein en te onbestendig om daar werkelijk een stempel te kunnen drukken. Gemeten naar nationale maatstaf ligt dat echter anders. Met het in de publikatie opgevoerde garnituur wordt veel getoond, dat de Nederlandse sociologie siert.

Men kan niet anders dan eerbied hebben voor de werkkraft, de creativiteit en de onafhankelijkheid, die het karakter van de subcultuur duidelijk in de publikaties doet weerspiegelen.

Zoals men zal begrijpen, gaat mijn aandacht vooral uit naar die publikaties die het bestaande kritisch doorlichten en de mogelijkheid of wenselijkheid van maatschappijherziening aan de orde stellen. Daarbij is een combinatie nodig van christendom en maatschappijopvatting, waarbij de mens wordt gezien als onvoltooid en als functionerend in een gebrekkige wereld, zij het, dat hij toch wordt gezien als mondig en in staat tot het op weg gaan naar verbetering.

Het protestantisme, al weer veel ouder dan de sociologie, heeft in dat opzicht nooit erg als koploper gefunctioneerd, zij het meer dan haar oudere zusters, de diverse katholicismen. Ik heb weinig neiging om dat als verwijt te gaan hantelen. Voor mijn gevoel zijn de werkelijke mogelijkheden tot bewuste samenlevingsverandering nog betrekkelijk jong. Maar ze zijn er nu wel. Mijn waardering voor de gereformeerde sociologie zou nog groeien, als ze zich dat bewust werd en de geloofsgenoten mede zou mobiliseren in een inhaalbeweging.

Hiermee ben ik al beland bij het derde deel van mijn drieluik, de relatie van het gereformeerde maatschappijdenken met socialisme en humanisme.

Het vermogen van de socialisten om de be-

staande samenleving als onvolmaakt en onrechtvaardig te zien ontlenuen ze mede aan een stuk christelijk erfgoed, ja zelfs joods erfgoed van de oude profeten.

Wederdopers zijn o.m. de directe uitdrukking van een wapenbroederschap in het denken van een samenleving, die rechtvaardiger probeert te zijn in een christelijk-communistische zin. Maar dat soort voorbeelden zijn al te schaars. In het algemeen hebben socialist en christen elkaar met wantrouwen en vijandschap bezien. Het over-economische, bijna mechanistische, van een bepaald type materialistisch marxisme staat daar evenzeer schuld aan als het maatschappelijk conformisme van de christelijke kerken.

Misschien breken er andere tijden aan.

Altijd op het breukpunt der tijd, Augustinus en het Romeinse Rijk, Luther en het Keizerrijk, heeft de kerk zich los gemaakt van een aardse failliete boedel. Wellicht doet ze dat ook nu. Het socialisme op zijn beurt krijgt weer meer belangstelling voor ethiek en rechtvaardigheidsdenken. Misschien zou de geest toch weer samen kunnen brengen, wat de politiek als nog gescheiden houdt.

Moelijker ligt het een concordantie te zien tussen humanisme en gereformeerd christendom.

Als positief zie ik in het humanisme de mondig-verklaring van de mens. De daaruit volgende pluriformiteit is de Westerse vorm van vrijheid. Aan dat dogma ben ik te zeer gebonden, dan dat ik zou kunnen zien, hoe een geloof ons vrij kan maken.

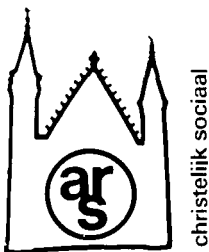
Maar als dat geloof functioneert als geweten (zoals de sociologie zoals ik die zie, altijd heeft gefunctioneerd als het slechte geweten) van de burgerlijke samenleving, dan is me dat goed, ik zou bijna zeggen, humanistisch genoeg. Graag volg ik dan Ter Schegget's formulering, die waarschuwt voor een ideologische toekomsttopie waarin de bijbelse toekomst verward wordt met een binnenwerelds categoriale toekomst.

Maar toch zou ik dan met hem zoeken naar een ethiek, die op de feiten vooruitloopt en deze kritisch transcendeert in de richting van een relatieve utopie als Merkmal van het komende rijk van God.

Kanttekeningen bij
'Reformatorische maatschappijkritiek'

door prof. dr. J. M. M. de Valk

Kanttekeningen bij 'Reformatorische maatschappijkritiek'

door prof. dr. J. M. M. de Valk

1. Wat mij het meest gefraspeerd heeft bij het lezen van het uitvoerige en goed gedocumenteerde overzicht door Kuiper en Woldring, is de tijdgebondenheid van het door hen beschreven reformatorische denken over de samenleving. Van Da Costa tot Van Zuthem vindt men er de Europese geestesgeschiedenis in weerspiegeld, met uitzondering alleen van die stromingen die in radicale tegenspraak komen met het christelijke denken. Wij zien hoe bij Da Costa en Groen van Prinsterer de romantisch-conservatieve maatschappijkritiek in een Nederlands kleed verschijnt, bij de eerstgenoemde tevens voorzien van het mystiek-nationalistische accent dat zo kenmerkend is voor de negentiende-eeuwse Romantiek; men denke aan Michelet en Mickiewicz. Tegen het einde van de eeuw, wanneer organicistische denkmodellen opgang maken in de sociale wetenschappen, zien wij de invloed daarvan op Kuiper. Ook bij Dooyeweerd kan men organicistische gedachtengangen aantreffen. De functionalistische ideeën die in de tijd tussen de twee wereldoorlogen beginnen op te komen, laten eveneens hun sporen na in het reformatorische sociale denken. En wanneer daarop later een golf van kritiek komt, vindt men ook reformatorische denkers onder degenen die zich tegen het functionalisme en neo-positivisme in het sociale denken keren. Tenslotte verschijnt ook de allermooernste radicale maatschappijkri-

Prof. dr. J. M. M. de Valk (1927) is hoogleraar in de sociologie en de sociale filosofie aan de Erasmusuniversiteit te Rotterdam. Publikaties: De evolutie van het wetsbegrip in de sociologie (1960); Maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef (1967); Tocqueville: democratie en revolutie (1971); Geschiedenis van de sociologie (met H. P. M. Goddijn, P. Thoenes en J. P. Verhoogt, 1971); Encyclopedie van de sociologie (1977).

tiek, mede dankzij de barthiaanse dialectische theologie, in een christelijke versie.

In dit panorama van het westerse sociale denken, gezien door een reformatorische bril, ontbreken zoals gezegd alleen die stromingen die in radicale tegenstelling staan tot het christelijke denken: het positivisme, het historisch materialisme en evolutionisme. Doch in afgezwakte vorm hebben ook zij invloed op het christelijke denken uitgeoefend. Per slot van rekening is iedere hedendaagse socioloog, wat ook zijn opvattingen mogen zijn, in meerdere of mindere mate schatplichtig aan Comte, Marx en Spencer, en dit geldt ook voor de protestantse vakgenoten.

Kanttekeningen bij
'Reformatorische maatschappijkritiek'*door prof. dr. J. M. M. de Valk*

Maar als de reformatorische maatschappijkritiek zulke uiteenlopende invloeden blijkt te hebben ondergaan en tot zo sterk verschillende maatschappijbeelden heeft geleid, kan men dan nog wel spreken over het christelijke sociale denken? Is er iets gemeenschappelijks te ontdekken in deze waaier van meningen? Kuiper en Woldring beantwoorden deze vraag bevestigend. Kenmerkend voor het reformatorische denken over de maatschappij is volgens hen, dat waarden als solidariteit en harmonie beklemtoond worden, en dat er een voorkeur bestaat voor geleidelijkheid in het bewerkstelligen van sociale veranderingen. Reformatorische maatschappijkritiek is reformistisch van aard (misschien moet daarbij een uitzondering gemaakt worden voor sommige aanhangers van de hedendaagse radicale maatschappijkritiek). Voorts is de idee van het rentmeesterschap fundamenteel: de mens heeft verantwoording af te leggen voor zijn omgaan met de goederen der aarde en voor zijn betrekkingen met zijn medemensen.

Dit zijn voortreffelijke gedachten, van welke waarde velen diep overtuigd zullen zijn. Doch zijn ze voldoende specifiek om van reformatorisch of — algemener — van christelijk sociaal denken te kunnen gewagen? Op de grondslag van de Bijbel kan men blijkbaar tot heel verschillende visies op de meest wenselijke inrichting van de samenleving komen. Of zou men moeten zeggen dat sommige der behandelde maatschappijmodellen onbijbels zijn? Ik zou het niet wagen dit te doen. Maar dan dringen zich twee conclusies op. In de eerste plaats, dat de verschillende reformatorische maatschappijvisies behalve op de Bijbel, ook voor een belangrijk deel stoelen op het wetenschappelijke en filosofische denken van de tijd waarin ze ontwikkeld zijn. En in de tweede plaats, dat het niet mogelijk is om op de grondslag van de Bijbel een voor christenen min of meer verplichtend maatschappijmodel te ontwerpen. Ten hoogste kan men met de Bijbel in de hand vaststellen wat beslist niet mag (ofschoon ook daarover wel verschil van mening mogelijk is). De Franse katholieke theoloog Yves de Montcheuil heeft dit inzicht aldus geformuleerd, dat voor het christelijke sociale denken het evangelie een negatieve norm en een positieve inspiratiebron is. Het komt mij voor, dat dit woord door Kuiper en Woldrings overzicht bevestigd wordt.

Er zijn trouwens frappante overeenkomsten tussen het reformatorische en het katholieke sociale denken. Van Louis de Bonald en Joseph de

Maistre via Lamennais en Le Play tot Chenu en Metz ziet men hier eenzelfde verscheidenheid van opvattingen. Ook hier overheerste aanvankelijk het romantisch-restauratieve denken. Katholieken als de Bonald en de Maistre zijn daarvan zelfs, met hun Duitse geloofsgenoten Baader en Müller, de voornaamste grondleggers. Later zijn organicistische invloeden bespeurbaar in het zgn. solidarisme, en vooral bij Othmar Spann. Ook de hedendaagse maatschappijkritische stromingen zijn aan het katholieke denken niet voorbijgegaan, getuige de zgn. politieke theologie van Metz en anderen. Opvallend is tenslotte de parallele ontwikkeling in beide milieus, wat betreft het geleidelijk minder leerstellige en meer empirisch-pragmatische karakter van het sociale denken. Daarop wil ik wat nader ingaan.

2. In de negentiende eeuw berust het denken over de meest wenselijke inrichting van de maatschappij, onder christenen zowel als atheïsten, nog overwegend op de idee van de consensus. Dit wil zeggen dat men er naar streeft een theorie van de samenleving en een daarop gebaseerde sociale politiek te ontwerpen, die zò overtuigend met argumenten kunnen worden gestaafd, dat ieder die over gezonde verstand beschikt deze theorie en deze politiek wel moet aanvaarden. Dat is het streven van Comte en ook dat van Marx (daarom noemt Engels zijn socialisme een wetenschappelijk systeem, in tegenstelling tot de wensdromen van de utopisten: het kan bewezen worden). Ook de christenen streven er naar, te laten zien dat hun maatschappijvisie de enig redelijke is.

De diepere reden voor deze houding is dat men zich niet kan voorstellen dat de maatschappij ooit goed geordend kan worden als de inzichten die de mensen hebben aangaande het wezen van de samenleving, radicaal van elkaar verschillen. Men is geschrokken van de heilloze verwarring der geesten, die tijdens de Franse Revolutie aan de dag getreden is. Men wil de eenheid van de samenleving herstellen, en men is van mening dat dit slechts mogelijk zal zijn als eerst de eenheid van denken hersteld is. Wat dit betreft is er geen verschil van mening tussen een atheïst als Comte en een katholiek als de Maistre (Terzijde opgemerkt: daarom zijn beiden felle tegenstanders van het protestantisme; want, zeggen zij, met de Reformatie is het allemaal begonnen; toen is de eenheid van denken in Europa voor het eerst fundamenteel aangetast).

De negentiende eeuw zag nog niet, dat het mogelijk is dat mensen die verschillend denken over

Kanttekeningen bij
'Reformatrische maatschappijkritiek'

door prof. dr. J. M. M. de Valk

fundamentele levensvraagstukken (bestaat God? wat is de mens? wat is de zin van het bestaan?) niettemin in vrede en eendracht samen kunnen leven. Om een samenleving redelijk te doen functioneren is het niet nodig dat men over al deze vragen tot overeenstemming is gekomen. Vereist is slechts, dat men het met elkaar eens is over de grondslagen van dit samenleven zelf: tolerantie, eerbied voor de menselijke persoon, rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid. Dat is mogelijk is, bewijst de ervaring die wij daarmee hebben opgedaan in de moderne pluralistische democratieën. Zeker, ook in onze hedendaagse samenlevingen heerst een bepaalde eenheid van denken; er zijn ideeën die niet getoereerd kunnen worden omdat zij in strijd zijn met de grondslagen van onze maatschappij (discriminatie bijv.). Doch de gedachte dat een nagenoeg volstreekte levensbeschouwelijke consensus van node zou zijn om de maatschappij te doen functioneren, hebben wij losgelaten.

De negentiende eeuw komt pas geleidelijk tot dit inzicht, en niet zonder harde strijd; Bismarcks Kulturkampf en de laïcisering in Frankrijk zijn daar de sprekendste voorbeelden van. Langzamerhand worden deze conflicten bijgelegd. Ook de katholieken, die nog onder Gregorius XVI en Pius IX fel de consensusgedachte hebben verdedigd, gaan over stag. Een belangrijk moment in deze ontwikkeling is het, wanneer Leo XIII in 1892 de Franse katholieken oproept hun vijandige houding ten opzichte van de laïcistische staat te laten varen. Later zullen Johannes XXIII en Paulus VI zich in hun sociale encyclieken niet slechts tot de katholieken en andere christenen richten, doch ook tot 'alle mensen van goede wil'. Daarmee is de consensus-gedachte losgelaten.

Eenzelfde ontwikkeling zien wij in het reformatrische denken over de samenleving, zoals beschreven door Kuiper en Woldring. Ook hier overheerst aanvankelijk het leerstellige, sterk normatieve denken over de maatschappij. Er wordt gezocht naar het enig juiste model voor de samenleving. Men zou zich kunnen verbazen over de pretentie van sommigen dezers denkers, als Nederlandse protestanten een model van de samenleving dat algemene geldigheid zou moeten bezitten, te ontwerpen. Men kan echter ook bewondering hebben voor de ernst waarmee dit gedaan wordt en voor het verantwoordelijkheidsgevoel dat uit hun werk spreekt. Maar: zij behoren tot een verleden tijd. In onze dagen heeft een maatschappijmodel dat op een duidelijk omschreven levensbeschouwing steunt, wei-

nig kans meer verwezenlijkt te worden, omdat wij nu eenmaal in een samenleving verkeren die gekenmerkt wordt door een godsdienstig en levensbeschouwelijk pluralisme.

Wie op het ogenblik de mensen wil winnen voor maatschappelijke hervormingen, en daarvoor begrip en steun wil vinden ook buiten zijn eigen levensbeschouwelijke milieu, zal daarom moeten uitgaan van weinig scherp omschreven doch algemeen aanvaarde waarden in onze samenleving, en vervolgens naar argumenten voor zijn voorstellen moeten zoeken die overtuigingskracht bezitten, ook los gezien van de levensbeschouwing van degene die ze naar voren brengt. Wat de waarden betreft, leveren de zojuist als gemeenschappelijk fundament van de verschillende reformatrische maatschappijvisies omschreven beginselen (solidariteit, harmonie, geleidelijkheid, verantwoordelijkheid) een bruikbaar uitgangspunt. Voor de concrete toepassing en uitwerking daarvan zal men zijn argumenten bij voorkeur zoeken in de wetenschappelijke sfeer: in de economie, de sociologie en de andere sociale wetenschappen. Dit verklaart naar mijn mening de sterkere empirisch-wetenschappelijke inslag in het werk van de jongere reformatrische sociale denkers. Het verklaart ook hun streven om hun wetenschap — zoveel mogelijk, zeggen Bouman en Kruyt; tot op zekere hoogte, zullen Goudzwaard en Van Zuthem waarschijnlijk liever zeggen — 'waardevrij' te beoefenen. Anderzijds beseffen deze denkers heel goed, dat wetenschap nimmer definitieve waarheden en oplossingen brengt, doch altijd slechts voorlopige en tentatieve antwoorden formuleert. Dit is een andere reden waarom hun werk een minder leerstellig karakter heeft.

Precies dezelfde ontwikkeling kan men in het katholieke sociale denken vaststellen. Als meest opvallend voorbeeld noem ik de sociale encyclieken. In 'Rerum Novarum' (1891) en 'Quadragesimo Anno' (1931) werd nog een gedachten-gang ontwikkeld, die de pretentie had om, uitgaande van vaste beginselen, een min of meer algemeen toepasselijk, normatief maatschappijmodel op te leveren. In de sociale encyclieken van Johannes XXIII en Paulus VI wordt een veel grotere plaats toegekend aan de uitkomsten der sociale wetenschappen, en daarom in 'Mater et Magistra' (1961) bijvoorbeeld komt men herhaaldelijk formuleringen tegen als 'wij menen dat . . .', 'het komt ons voor dat . . .', en 'eerlijk gezegd, wij geloven niet dat . . .'. De leerstellige uitspraken hebben plaats gemaakt voor weten-

Kanttekeningen bij
'Reformatorische maatschappijkritiek'*door prof. dr. J. M. M. de Valk*

schappelijke voorzichtigheid, en dat is dan ook de enige wijze van spreken die past in een stuk dat zich richt tot 'alle mensen van goede wil' ongeacht hun godsdienst of levensbeschouwing.

De geleidelijke verschuiving van dogmatisch naar empirisch denken mag echter niet alleen worden toegeschreven aan het veld winnen van het inzicht dat men slechts op deze wijze voldoende overtuigingskracht kan ontwikkelen in een pluralistische samenleving. Zij past ook in een algemene tendentie in het westerse denken van de laatste eeuw, waarin een zekere huiver voor dogmatische formuleringen aan de dag treedt. Dit geldt niet slechts voor het godsdienstige denken, maar evenzeer in de politiek en de wetenschap. Wat dit laatste betreft, het wetenschappelijk dogmatisme dus, kan men vaststellen dat het negentiende-eeuwse scientisme thans vrijwel volkomen verdwenen is; alleen in het orthodoxe dialectische materialisme leeft het nog voort. Dogmatische politieke opvattingen zijn eveneens weinig geliefd; wij hebben ze terecht leren vrezen. Zo ook, wat het sociale denken betreft.

Wij hebben leren inzien dat 'eeuwige' beginselen en hun gedetailleerde normatieve uitwerking achteraf steeds aan hun tijd gebonden bleken te zijn, en niet zelden ook een ideologische lading bleken te hebben, in die zin dat zij een rechtvaardiging van de toenmalige situatie inhielden. Dit betekent natuurlijk niet dat alle beginselen nu over boord moeten worden gezet, maar wel dat men behoedzamer is geworden bij het formuleren en toepassen ervan. In dit opzicht is de les van verschillende eeuwen christelijk denken over de samenleving niet aan ons voorbijgegaan. Als dit denken tot zo verschillende visies heeft kunnen leiden, dan past het ons voorzichtig te zijn bij het zoeken naar de hedendaagse uitwerking van de christelijke beginselen. De conclusie die soms ook wel getrokken wordt, namelijk dat alle voorgaande maatschappijvisies vergissingen zijn geweest en dat alleen ons maatschappijbeeld in overeenstemming is met het ware christendom, lijkt mij naïef. Groen was, voorzover ik dat beoordelen kan, even intelligent en gewetensvol als Goudzwaard.

Bij de oudere normatieve maatschappijvisies van reformatorische schrijvers is mij nog een eigenaardigheid opgevallen die misschien heeft bijgedragen tot het loslaten van deze manier van denken. Voorzover ik dit uit het boek van Kuiper en Woldring kan opmaken, ontbreekt bij deze auteurs een behandeling van het vraagstuk hoe men van de bestaande samenleving zou moeten

geraken tot de door hen beschreven maatschappelijke orde. Dit ontbreken van een 'overgangsregeling' geeft aan hun geschriften een utopisch tintje. Ook bij More, Bacon, Campanella en andere grote utopische schrijvers immers wordt weinig of geen aandacht aan dit probleem besteed. Het maakt dat hun gedachten wat in de lucht komen te hangen; zij hebben eerder een maatschappijkritische dan een maatschappijconstructieve betekenis. Dit lijkt mij ook voor de christelijke syntheses van verscheidene reformatorische denkers te gelden.

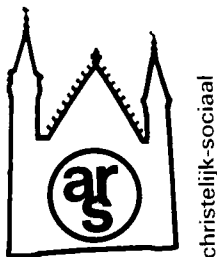
De belangrijkste redenen echter van het verlaten van nauwkeurig uitgewerkte maatschappijmodellen lijkt mij van sociologische aard te zijn. In de eerste plaats de ervaring van de snelle veranderingen in onze samenleving, waardoor concrete uitwerkingen van beginselen al snel verouderen omdat zij geen rekening konden houden met nieuwe ontwikkelingen. En in de tweede plaats het feit dat de christenen in onze pluralistische maatschappij niet meer de pretentie kunnen hebben een voor allen geldend waarden- en normensysteem te ontwikkelen. Dit geldt reeds binnen ons eigen land; internationaal gezien vormen de christenen zelfs een minderheid. Vooral daarom denk ik dat het tijdperk van de grote christelijke sociale syntheses voorbij is.

Terugziende op de lange tocht door het reformatorische maatschappijdenken die ik met Kuiper en Woldring als gidsen heb gemaakt, blijft een gevoel van bewondering over voor de denkracht en vooral voor de grote zedelijke ernst van velen der besproken auteurs. Hun streven naar een allesomvattende visie op het verschijnsel samenleving dwingt respect af. En ook al zijn de monumentale constructies die hieruit soms ontstonden, niet houdbaar gebleken, er valt heel wat van deze denkers te leren. Om daarvan slechts één voorbeeld uit vele te geven: het komt mij voor dat Dippels beschouwingen over de schaduwzijden van planning en bureaucrativering en zijn ideeën over schaalverkleining nog steeds actueel zijn. Zo zou men veel meer kunnen aanwijzen. Het vergaat de Nederlandse reformatorische maatschappijdenkers precies zoals andere wijsgerige en wetenschappelijke stromingen: de grote syntheses en constructies houden geen stand, maar vele van de erin verwerkte ideeën gaan voort om latere denkers impulsen te geven. De bewondering en de dank daarvoor blijven.

Reformatiorische Maatschappijkritiek
en de sociale en politieke praktijk daarvan

door prof. dr. P. J. Roscam Abbing

christelijk-sociaal

Reformatiorische Maatschappijkritiek en de sociale en politieke praktijk daarvan

door prof. dr. P. J. Roscam Abbing

Het boek "Reformatiorische Maatschappijkritiek" geeft een goed historisch overzicht van reformatiorische maatschappijkritiek in Nederland en evalueert die zelf zo objectief mogelijk. Het is de bedoeling, dat ik daarnaast op eigen verantwoordelijkheid een meer persoonlijke evaluatie geef.

Die sociale en politieke praktijk staat natuurlijk niet los van de eerder behandelde filosofische en theologische kant én van de sociaal-wetenschappelijke kant. Integendeel, wij hebben na te gaan tot welk een praktijk de filosofische en theologische stellingname leidt, tot welk een praktijk bepaalde sociaal-wetenschappelijke inzichten leiden en tenslotte tot welke praktische politiek dit alles in concreto voert.

I. Filosofische en theologische consequenties voor de praktijk.

Er is, dunkt mij, een duidelijk verband tussen theologische en filosofische visies enerzijds én al of niet confessionele politieke *partijkeuze* in de praktijk anderzijds. In feite kiezen reformatiorische christenen zowel voor confessionele als voor niet-confessionele politieke partijen. Zij, die kiezen voor bijv. het CDA vormen openlijk of verholen een meer rechtse vleugel in vergelijking met hen, die meer verbondenheid voelen met de

Prof. dr. P. J. Roscam Abbing (1914) is sinds 1958 hoogleraar in de christelijke ethiek aan de R.U. te Groningen. Van 1939 tot 1958 was hij predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk te Bovensmilde, Utrecht en Den Haag. In 1950 promoveerde hij in Utrecht op het proefschrift 'Diakonia, studie over het begrip dienst in dogmatiek en praktische theologie'. Andere publicaties o.a.: Ethiek van de geldbesteding (1962), Beroepsethiek (1962), Ethiek van de inkomensverdeling (1973), Maatschappijkritiek (1969).

PvdA. Zij, die kiezen voor een niet-confessionele partij, en een zekere "doorbraak" vertegenwoordigen, vindt men in de VVD en vooral ook in de PvdA, D'66, PPR, PSP en een enkele maal in de CPN.

In het algemeen geldt nu, dat zij, die menen, dat het evangelie expliciet en min of meer exclusief evangelische richtlijnen voor de politiek bevat, kiezen voor een christelijke partij, terwijl zij, die dat ontkennen, zich voegen bij een algemene partij. Dat is overigens niet altijd het geval, want het komt voor, dat men kiest voor een partij als noodbehuizing. Als namelijk een algemene partij in feite, hopelijk tijdelijk, gedemoniseerd is, móet

Reformatische Maatschappijkritiek en de sociale en politieke praktijk daarvan

door prof. dr. P. J. Roscam Abbing

men wel op een christelijke partij stemmen, en als een christelijke partij zich antichristelijk opstelt, móét men wel op een algemene meer humane partij stemmen. Een christelijke partij van protestantse huize wordt altijd door een — al of niet vermeende — bijbelse reformatische maatschappijkritiek bepaald.

Het boek-overzicht geeft een lange reeks van visies, volgens welke het evangelie een inhoudelijke maatschappijkritiek met zich meebrengt, die *expliciet* en min of meer *exclusief christelijk* is. Het expliciete (het is duidelijk christelijk geprofileerd) en het exclusieve (het is niet door niet-christenen te beamen) hangen met elkaar samen. Toch schuilt hier een probleem. De filosofie van de wets-idee ziet in het hart van de mens de uitgangen van het leven, ook van de politiek.

Deze transcendentale visie impliceert de antithese. Daar staat echter tegenover, dat diezelfde filosofie sterk denkt vanuit de schepping, die ook voor de niet-christen verregaand in haar structuur is te doorgronden. Daarom wordt de antithese soms minder hard (zoals bij Dooyeweerd) soms meer hard (zoals bij Van Riessen) gedreven. Beiden kiezen echter voor een confessionele partij.

Eenzelfde soort spanning neemt men ook waar in de hervormde sector. Er zijn theocraten, die menen, dat de specifiek bijbelse geboden Gods politiek vertaald moeten worden, niet alleen in een partijprogramma, maar zelfs in de grondwet vastgelegd, vgl. Hoedemaker, Van Ruler. Er zijn anderen, die van die grondwettelijke vastlegging afzien, zoals Aalders. Anderen zien die politieke theocratie na het Nieuwe Testament niet meer zitten, terwijl zij toch aan het evangelie als inspiratiebron voor de politiek vasthouden. Barthianen willen strikt vanuit de bijbelse verkondiging denken, niet alleen in de dogmatiek, maar ook in de daarmee verbonden ethiek en dus ook in de politiek, en komen in feite meestal toch terecht in een algemene partij, als ik het goed zie niet slechts omdat de feitelijke christelijke partijen verideologiseerd zouden zijn, maar ook afgezien daarvan.

Aldus bijv. Dippel en momenteel Ter Schegget. Anderen, zoals destijds Banning, pleiten voor een humane politiek, waar alle humaan ingestelde mensen het mee eens zouden kunnen zijn, en funderen en bewaken die humaniteit voor zichzelf vanuit de theologie.

Op de achtergrond van dit alles is werkzaam de visie op de verhouding tussen genade en natuur, tussen specifiek bijbelse geboden Gods en algemene geboden Gods, tussen mozaïsche wet en

natuurwet, tussen *evangelie* en *humaniteit*.

Vaak wordt nadruk gelegd op het normatieve van de sociale wetenschappen, op het *ethische* in alle politiek. Daarna wordt dan nadruk gelegd op het *wereldbeschouwelijk* bepaald-zijn van al het normatieve ethische. Die wereldbeschouwelijke bepaalde metafysische achtergrond van het normatieve ethische is dan altijd evangelisch of on-evangelisch. Zodoende komt men als vanzelf bij één of andere vorm van antithese en bij de keuze voor een christelijke partij.

Bij deze globale gedachtegang nu wil ik een kritische vraag stellen. Ik meen namelijk, dat er nog altijd een grote onklarheid bestaat over de aard van ethiek en antropologie, over het al of niet wetenschappelijk bepaalde karakter daarvan, over de al of niet metafysische fundering ervan.

De meta-ethische bezinning is pas na de laatste wereldoorlog in alle scherpheid opgekomen. Naturalistische, emotivistische, en intuïtivistische funderingen van ethische uitspraken zijn wel al oude, maar worden voor mijn beseef pas in onze tijd op niveau bediscussieerd. Persoonlijk meen ik, dat niet alleen de algemene wetenschap (volgens de reductieve, axiomatische, fenomenologische of semiotische methode) een algemeen menselijk bedrijf is en daarom een eenheid vertoont of steeds meer kan benaderen, maar dat ook de ethiek verregaand vanuit algemeen menselijke veronderstellingen kan worden beoefend. Er is zoiets als het *ethisch-evidente*, hetgeen fundeerbaar en aantoonbaar is. Volgens het *responsisme* ontstaat het ethische doordat een mens het appèl op hem van zijn medemens hoort en het dan voor hem evident kan worden, dat hij daarop in principe ja moet zeggen. Voor wie zijn naaste affirmeert, is het evident, dat hij dat doen moet.

Dat impliceert een bepaalde antropologie. De mens is niet alleen *object*, zelfs niet alleen *subject*, maar hij is als zodanig ook *relatie* en zelfs *geschiedenis*. Die algemene ethiek en die algemene antropologie sluiten niet een bijv. *christelijke ethiek* en een christelijke *antropologie* uit. Ik doceer al twee decennia met grote liefde "christelijke ethiek". De christelijkheid van die ethiek wordt juist des te duidelijker als men deze kan onderscheiden van de algemene ethiek. Die christelijke ethiek waakt niet alleen negatief tegen het verideologiseren of verdemoniseren van de algemene ethiek, maar wijst ook op tal van gedragingen waarin de christen, als het goed is, zich onderscheidt van de niet-christen in diens gedrag. Bovendien is er een specifiek christelijke

Reformatoren Maatschappijkritiek en de sociale en politieke praktijk daarvan

door prof. dr. P. J. Roscam Abbing

diepte-motivatie, perspectief en praktische encouragement van dat gedrag. Ik kan dat hier niet uitwerken. Ik constateer alleen, dat dat expliciet christelijke zich nu juist niet voordoet in de sociale ethiek en dus in de politiek mits deze zich houdt aan haar grenzen.

Die grenzen hebben alles te maken met een goede antropologie. Ook hier kan een christelijke antropologie de algemene antropologie bewaken voor verideologisering en verdemoning, extra funderen, integreren, *nader invullen*. Wat dit laatste betreft wordt de mens als relatie nu gezien als relatie tot God krachtens Gods relatie tot hem, als zondaar en bestemd voor het heil. Ik kan ook dat hier nu niet uitwerken. Het is echter niet specifiek christelijk om de mens te zien als fysiek psychisch maatschappelijk geconditioneerde vrijheid en verantwoordelijkheid. Juist die grootheden als *inkomen*, *vrijheid* en *verantwoordelijkheid* moeten eerlijk verdeeld worden in de samenleving. Daarom moet er democratie zijn, daarom moet de bevoegdheid van de overheid beperkt blijven tot de zorg voor een goede levensconditie van ieder, van waaruit hij zijn vrijheid en verantwoordelijkheid kan praktiseren.

Als dat waar is, mag men niet meer pleiten voor een theocratisch politiek ideaal, dat altijd een soort christelijke dictatuur over niet-christenen inhoudt. Dan hoeft men ook niet meer te pleiten voor een christelijke machtsvorming binnen de democratie, want dan komen christenen aan met argumenten, die verstaanbaar zijn ook voor niet-christenen. Juist met het communicabele van de argumenten is een echte democratie gebaat, omdat het dan niet gaat om het tellen van neuzen, maar om het luisteren naar elkaars argumenten. Welnu, m.i. heeft deze visie zowel theologisch als algemeen menselijk toekomst. Het evangelie wordt bevrijd uit de kluisters van allerlei z.g. specifiek evangelische visies, structuren, wetskringen, zodat wij — bijv. met Van der Kooy — weer terug kunnen naar onze oriëntatie op onze *roeping*.

Om misverstand te voorkomen wil ik onderstrepen, dat ik die roeping voor mij zelf een strikt evangelisch inhoud zie hebben. Ik meen zelfs, dat men de héle christelijke ethiek kan benaderen vanuit wat de roeping is van de gemeente van Jezus Christus hier op aarde. De *gemeente* is gerechtvaardigd, geheiligd en ook geroepen. Aan die roeping heb ik als gemeentelijk deel en daarnaast erken ik geen andere roeping. Dus heel mijn privé-leven, ook mijn beroepswerk, ook mijn politieke verantwoordelijkheid, moet ik vanuit die roeping kunnen benaderen en herken-

nen. Wat dat betreft denk ik dus theocratisch, als men wil christocratisch, eventueel zelfs ecclesiocratisch, niet dualistisch, niet secularistisch. Die roeping brengt echter met zich mee, dat ik " $2 \times 2 = 4$ " ernstig neem, dat ik de algemene wetenschap ernstig neem en dat ik ook het algemeen-ethische aanvaard en dat ik dus op dat terrein geen scheiding maak met anderen, als dat niet nodig is.

Als ik dus evaluerend terugkijk op de reformatoren maatschappijkritiek, acht ik veel daaruit achterhaald vanuit een gebrek aan wetenschappelijke en theologische bezinning op het ethisch-evidente en een algemeen-menselijke open antropologie. Men praat wel over gemene gratie en natuurrecht, maar men praat er over zonder scherp te zien wat dat inhoudt juist voor de niet-christen en men onttrekt zich aan de wetenschappelijke discussie daarover. Dat euvel vind ik niet alleen binnen de filosofie van de wets-idee, maar ook nog wel enigszins bij mannen als Dippel en zelfs Banning. Wij zullen op dit terrein niet verder komen als wij niet volop deelnemen aan de strikt wetenschappelijke discussie over wat ethiek is, met name sociale ethiek, want dan pas kan men zien in hoeverre christelijke ethiek zich ervan onderscheidt en in hoeverre een christelijke politieke partij — anders dan als eventueel tijdelijke (of chronische?) noodbehoef — al of niet noodzakelijk is.

II. Hoe staat het nu met de sociaal-wetenschappelijke kant en de praktische consequenties daarvan?

Sommigen onderscheiden — op neokantiaanse wijze wordt in ons boek gezegd — het constaterende van het normerende in de sociale wetenschappen. Dat onderscheid lijkt me globaal wel acceptabel, ook al kan men de relatie tussen beide variant zien. Klassiek-wetenschappelijk is de constaterende analyse van maatschappelijke verschijnselen. Die analyse moet dan methodisch helder onderscheiden worden van de waarderende normerende benadering, die als zodanig expliciet gemaakt moet worden. U heeft wel begrepen, dat ik meen, dat die norm ook aan een openbare universiteit wel gehanteerd mag worden als men zich houdt aan wat ethisch evident is. Vele reformatoren christenen plegen er echter als de kippen bij te zijn om in die wetenschappen het *normatieve* te onderkennen en dan onmiddellijk te concluderen, dat daarin wereldbeschouwelijke elementen werkzaam

Reformatorische Maatschappijkritiek en de sociale en politieke praktijk daarvan

waren, en dan weer vast te stellen, dat die elementen antichristelijk zijn als zij niet expliciet christelijk zijn. Velen zoeken zelfs hun kracht in het speuren naar ideologische elementen en dan in het kraken van die ideologie. Dat gebeurt veelvuldig in de kring rond Dooyeweerd en zijn volgelingen, die het ethische onmiddellijk verticaliseren tot wereldbeschouwing en meestal tot antichristelijke ideologie. Dat gebeurt echter ook in de kring van barthianen, vooral als zij mede met behulp van Marx ideologiekritiek bedrijven. Zo gaat men zelfs elkaar te lijf. Bij dat alles viert het negatieve kritiseren hoogtij en komt men zelden tot positieve constructieve voorstellen. Als theologen of filosofen dat doen, begeeft men zich meestal ook niet eens werkelijk in de materie, die door die sociale wetenschappen bestudeerd wordt.

Mijns inziens moet de discussie veel meer gaan over het al of niet terechte van wat die sociale wetenschappen constateren en concluderen. Als wij christenen meer ideologie-vrij zijn dan anderen, moeten wij ook des te scherper kunnen zien wat de werkelijkheid is, die die wetenschappen bestuderen en op des te overtuigender wijze die wetenschappen beoefenen. Wat is nu werkelijk de rol van het kapitaal en van de macht van bezitters? Wat is nu werkelijk de rol van het kapitaal en van de macht van bezitters? Wat is nu werkelijk de rol van het vooruitgangsstreven? Is Marx strikt wetenschappelijk gezien toen en nu terzake of niet? En is Goudzwaard's analyse terzake of niet? Wat zijn de gevaren van te weinig en van te veel staatsbemoeyenis op verschillende terreinen?

Brengt het appèl op ieders verantwoordelijkheid met zich mee een "gespreide verantwoordelijkheid" met veel decentralisatie en zelfs veel staatsonthouding, of juist niet? In "Ermessingsvragen" moet men elkaar niet "princiepelijk" te lijf gaan.

Vooralsnog meen ik, dat veel z.g. reformatorische maatschappijkritiek zelf *ideologisch* is bevangen. De gevolgen kunnen desastreuus zijn als zo doende een groot stuk reformatorisch christendom zich conservatief opstelt dáár, waar dat niet zou mogen. Men krijgt de indruk, dat hoe meer men zwaait met de vlag van het reformatorische van eigen maatschappijkritiek, hoe conservatiever men zich opstelt. Gelukkig geldt dat meer voor het verleden dan voor het heden, en in het heden meer voor bepaalde vleugels dan integraal.

door prof. dr. P. J. Roscam Abbing

III. Concrete praktische problemen.

Tenslotte let ik nu op een drietal rubrieken van concrete praktische problemen:

- vragen rond gezag en bevoegdheid,
- vragen rond zorg voor algemene levenscondities en
- vragen rond rechtvaardige verdeling van wat verdeeld moet worden.

1) *Gezag en bevoegdheid.*

a. Gezag.

Bij Groen van Prinsterer had de overheid nog een sacraal gezag en was het betwisten daarvan zaak van revolutie.

Hij ging er vanuit, dat het hierbij ging om een specifiek bijbelse visie op het overheidsgezag. Later is dat in vele toonaarden gevarieerd en afgezwakt en toch in alles ten diepste gehandhaafd. Op de achtergrond stond Paulus' visie op de overheid als dienaar van Gods, waar men in feite dacht aan de heidense romeinse overheid, of zelfs aan de oudtestamentische theocratische overheid.

Naar ik meen wemelt het hier van fatale vergissingen.

De oudtestamentische *theocratische overheid* is *heilshistorisch achterhaald*. Paulus wil in Rom. 13 in feite niet meer zeggen dan dat de (romeinse) overheid tot taak heeft de asociaal ingestelde mensen te straffen en de sociaal ingestelde mensen te belonen en dat dat is naar Gods wil. Tegenwoordig menen wij, dat machtsmisbruik door de overheid het beste kan worden tegengegaan door een *democratisch staatsbestel*, zodat het object van die staatsbemoeyenis tegelijk ook het subject ervan kan zijn. Is daarmee overheid als dienaar van Gods ingeruild voor volkssoevereiniteit? Beslist niet. Het is Gods wil, dat de enkeling leeft binnen een gemeenschap en ieder dus rekening moet houden met alle anderen. Dat komt daarin uit, dat wij samen de overheid hebben te vormen en die overheid hebben te gehoorzamen. Omdat wij van Gods wege leven als enkeling in een gemeenschap, is de overheid er van Gods wege. Niemand kan garanderen, dat de overheid inderdaad de zwakken zal beschermen tegen de asociaal, maar een democratie levert daar nog de beste garantie voor, terwijl die democratie in elk geval berust op een eerlijke verdeling van verantwoordelijkheid en zodoende een volk de overheid krijgt, die het verdient. Die democratie vraagt om inspraak van allen via politieke partijen, via getuigenissen, via geweldloze actiegroepen. Daarbij gaat het

Reformatiorische Maatschappijkritiek en de sociale en politieke praktijk daarvan

door prof. dr. P. J. Roscam Abbing

om een worsteling om waarheid in dienst van gerechtigheid, een worsteling om overtuigend te worden in eigen pleidooi voor rechtvaardigheid. Met deze korte opmerkingen blij ik te staan in de buurt van Van Zuthem. Het treft mij, dat niet alleen lutherse, maar ook calvinistische denkers vaak de noodzaak van overheidsmacht hebben onderstreept door er op te wijzen dat de zonden van zondige burgers moeten worden beteugeld. Die wat pessimistische kijk heeft tot keerzijde een optimistische ten aanzien van machtsdragers. Die machtsdragers zijn echter zelf zondaren en kunnen exponenten zijn van zondig egoïstische groeperingen. Bovendien is men vaak optimistisch, eigenlijk idealistisch, als men telkens wijst op de roeping van ondernemers en anderen, die in andere kringen leiding geven alsof het voldoende is om te wijzen op die roeping en er geen overheidscontrole nodig zou zijn. Dan heeft het optimisme ten aanzien van lagere machtshebbers ineens weer tot keerzijde een pessimisme ten aanzien van overheidsbevoegdheden. Daarover nu apart.

b) Overheidsbevoegdheid

Het veelvuldige pleidooi voor *soevereiniteit in eigen kring* kan zich praktisch goed én slecht uitwerken. Ik meen, dat de uitwerking goed is als daarmee wordt gewezen op een noodzakelijke beperking van overheidsbevoegdheid tot een bepaald levensterrein. Inderdaad moet de overheid zich beperken tot haar zorg voor algemene levenscondities en voor de eerlijke verdeling van wat verdeeld moet worden. Tot dat laatste behoort ook vrijheid en verantwoordelijkheid van ieder. Daarom moet zij niet aantasten, maar juist garanderen de grond-vrijheden van de burger. Globaal kan men zeggen, dat die overheid wel verantwoordelijkheden heeft, en dus bevoegdheden moet hebben op het terrein van de sociaal-economische levenscondities, en ook de daarvoor nodige burgerzin mag bevorderen, maar verder van de cultuurinhoudelijk moet afblijven. Grof gezegd: zij moet socialistisch zijn als het gaat om inkomen en productie, en liberaal als het gaat om de cultuur. Waar dat nader op neer komt, zullen wij zo dadelijk zien. Opvallend is echter, dat de notie van de soevereiniteit in eigen kring regelmatig is benut om overheidsbevoegdheden beperkt te houden óók op het terrein van inkomen en productie. Daarmee zat men ook sociaal-politiek in een liberaal vaarwater met alle rampzalige gevolgen van dien tot op vandaag. Ook ten aanzien van de bevoegdheden van de

ondememer, c.q. raad van commissarissen, kwam men niet tot klaarheid.

Natuurlijk moet een directie een slagvaardig beleid kunnen voeren, maar ze moet dat doen binnen het kader van een verregaande sociale regeling, gelegitimeerd en gecontroleerd van buiten af en van binnen uit. De reformatiorische maatschappijkritiek heeft tot op vandaag in meerderheid weinig oog gehad voor de noodzaak van externe democratie, dus voor inkadering en controle van overheidswege en ook niet voor interne democratie, dus voor mede-verantwoordelijkheid van de werknemers. Het is zeer de vraag of het nodig zou moeten zijn om van particulieren kapitaal te lenen, laat staan, dat die particulieren niet alleen recht hebben op rente, maar ook op inspraak.

2. Algemene levenscondities

Er zijn gevaren, die ons gezamenlijk bedreigen. De overheid moet daaromtrent helpen informeren en moet het hare doen om rampen te voorkomen of terug te dringen. Ik denk aan de bewapeningswedloop en de wapen-waanzin, een energieverpilling en milieu-bederf, aan groei-fanatisme en vooruitgangs-drift, etc. Voorzover ik zie valt over al deze punten goed te praten ook met niet-christenen. Wij, christenen, hebben de wijsheid niet in pacht en zij niet de onwijsheid.

Veel is uiterst *discutabel*, ook al heeft men dezelfde ethische vertrekpunten. Hoe taxeert men de noodzaken en de kwalijke gevolgen van de groeiwil? Wat Goudzwaard daarover zegt, is, dunkt me, uiterst belangrijk en moet door ieder overwogen worden, ook al blijft hij zich — m.i. nodeloos — beroepen op Gods openbaring, waarmee hij de communicatie afsnijdt met hen, die niet in die openbaring geloven. Ik vind het prima om als christenen in eigen kring evangelische dieptemotivatie in het geding te brengen, maar ik pleit wel voor een methodisch onderscheiden van benaderingswijzen.

In elk geval is het duidelijk, dat de *overheid bevoegdheden* moet hebben om in te grijpen. Er moeten zelfs boven-nationale (uiteraard democratisch gekozen) machtsorganen komen, die regelend optreden, al was het alleen maar om concurrentievervalsing te voorkomen, multi-nationale ondernemingen te kunnen controleren en de strijd tegen wat ons bedreigt te coördineren. Het pleidooi voor "klein is fijn" kan ik lang niet altijd reëel vinden, en vraagt in elk geval om een grootschalige bevoegdheid als contrapunt. "Gespreide verantwoordelijkheid" mag niet gaan ten koste van centrale bevoegdheden terwille van

Reformatrische Maatschappijkritiek en de sociale en politieke praktijk daarvan

door prof. dr. P. J. Roscam Abbing

de zorg voor levenscondities én voor . . . een eerlijke verdeling van wat een mens behoeft. Daarover nu.

3. *Rechtvaardigheid*

Van bijzonder groot belang is een rechtvaardige *inkomensverdeling* en uiteraard ook bezitsverdeling. Het treft mij, dat de reformatrische maatschappijkritiek daarover vaak óf beschamend conservatief blijft denken of toch wel wat kreterig progressief zich uit en zelden eigen idealen sociaal-economisch weet te vertalen. Ik vind dat een groot manco. U weet, dat ik zelf in die richting wel een poging deed. Ik schreef daarover een "Ethiek van de inkomensverdeling", waarin theologie of christelijke filosofie niet aan de orde komt. Economen en bepaalde sociale wetenschappers hebben het ten volle ernstig genomen, maar juist van reformatrische critici heb ik, voorzover ik weet, nauwelijks enige respons gekregen. Ik verklaar dat uit het feit, dat men het theologisch niet interessant vond en daarom meende er geen boodschap aan te hebben.

Ook ten aanzien van *werk en werkloosheid* komen weinigen met uitgewerkte plannen. Sommigen pleiten voor een ontkoppeling van basisinkomen en arbeid, een visie die ik fataal acht.

Men schuwt in het algemeen om tegenover *basis-rechten* ook *basis-plichten* te stellen. De werkgelegenheid moet eerlijk worden verdeeld, want het behoort tot de mensenrechten, dat ieder, die werken kan, ook kan meetillen aan de arbeidslast, die gedragen moet worden. Keerzijde is, dat men niet alleen een recht heeft op inkomen, maar ook een plicht heeft om dat inkomen te verdienen. Die klanken hoor ik zelden bij reformatrische maatschappijkritici. Dat zal wel te maken hebben met het feit, dat de relatie tussen *enkeling* en *gemeenschap* onduidelijk blijft of tenslotte toch op een individualistische wijze wordt opgelost. Het is "bon ton" zich af te zetten tegen enerzijds individualisme en anderzijds collectivisme, en onder dit laatste verstaat men dan niet alleen fascisme, maar ook communisme en zelfs socialisme. Dat lijkt op volksverlakerij! Naar ik meen moet de gemeenschap een uiterste zorg hebben voor iedere enkeling als on-eindig belangrijk uniek gegeven, maar moet die

enkeling het dan ook — in de betreffende levensfase via beroepsarbeid — de gemeenschap mogelijk maken die zorg te hebben.

Rond de arbeid speelt niet alleen de vraag naar het inkomen, maar ook de vraag naar humane *arbeidsomstandigheden* en vooral ook de vraag naar het *sociale nut* van de arbeids-prestatie.

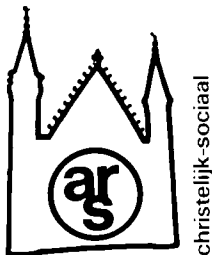
Een analyse van de factoren, die maken dat hij, die via zijn beroepsarbeid zich van zijn sociale verantwoordelijkheid wil kwijten, in menig opzicht gefrustreerd en gecompromitteerd wordt, vindt men m.i. helaas hoofdzakelijk bij de meer socialistisch georiënteerde reformatrische christenen. Het spijt me, dat ik dat zeggen moet. De termen "conservatief en progressief" zijn vaak zelf kreterig, omdat m.i. een christen zich in het éne geval zeer conservatief en in het andere geval zeer progressief moet opstellen. Toch heeft juist in het streven naar een meer humane rechtvaardige samenleving het progressieve een voorrang als men diep onder de indruk is van het gebrekkige en zelfs schandalige van huidige toestanden.

Daar staat echter tegenover, dat men ook niet kan volstaan met — zoals ik al zei — progressieve kreterigheid, als men niet aanwijst hoe een en ander praktisch is te realiseren en bovendien een — liefst revisionistische — weg daar naar toe weet uit te stippelen. Ook de "Frankfurter Schule" was sterker in het negatieve, de kritiek, dan in het positieve, het constructieve.

Omdat wij hier nu als christenen onder elkaar zijn, mag ik nu ook zelf eindigen met de uitspraak, dat ons geloof in Jezus Christus staat of valt met dat streven naar meer rechtvaardigheid, die de zwakken zal beschermen tegen de sterken.

In de Brief aan Timoteüs (2 Tim. 2:19) staat, dat de gemeente gefundeerd is op een steen, die een dubbele inscriptie heeft. Op de ene kant staat: "de Heer kent de Zijnen", dat is het verticale, het mystieke bevindelijke, de verzoende relatie tot God. Op de andere kant staat: "een ieder, die de naam des Heren aanroept, breke met alle ongerechtigheid". Dat houdt ook in het zich niet langer encaillieren met asociale praktijken en protesteren tegen asociale structuren. Men kan Christus verloochenen in de dogmatiek én in de ethiek, in de leer én in de praktijk.

christelijk-sociaal

De welvaartsstaat in het geding

door dr. W. Albeda

Lezing van het overzicht van Kuiper en Woldring leidt mij tot één belangrijke eerste conclusie, die overigens de taak die ik voor vanavond op mij had genomen niet eenvoudiger maakt. Die conclusie is immers, dat het christelijk sociale denken zoals dit in de 19e eeuw reeds als een stroom, omvattende conservatieve, reformistische denkers, is ontstaan nu is uitgewaaierd tot een beweging (als men ten minste van één beweging kan spreken), die representanten heeft in het gehele politieke spectrum van ons land. Er zijn geen politieke posten, waarin christenen, die vanuit hun christen zijn willen werken, niet een rol spelen.

De christelijke partijen, het CDA en de kleinere groeperingen, hebben niet, wellicht zelfs minder dan ooit een monopoliepositie in deze zin. Zij vertegenwoordigen slechts één van de opties waarvoor christenen in dit land kiezen. Het is goed zich dit te realiseren bij het naar buiten toe presenteren van het eigen beleid. Ook bij het naar binnen ontwikkelen van dit beleid en bij contacten met de kerken. Men kan een stap verder gaan. De ontwikkeling is nu zover gegaan, dat men ook aan anderen dan de christenen in de christelijke organisaties kan voorhouden dat het goed is zich te realiseren, dat er geen monopolieposities zijn, en dat die er ook niet behoren te zijn. Mij is gevraagd met name te spreken over praktisch-politieke implicaties van de ontwikkeling, zoals die zo overzichtelijk en toch in-

Dr. W. Albeda is minister van Sociale Zaken; daarvoor was hij rector van de Stichting Bedrijfskunde te Delft en lid van de redactie van AR-Staatkunde.

dringend naar voren gebracht is door de auteurs. Het lijkt vrijwel uitgesloten gemeenschappelijke ideeën te vinden bij zoveel auteurs met een, ondanks het gezamenlijk van reformatorische huize zijn, zo verschillende achtergrond. Is het mogelijk gezamenlijk ideeën te formuleren? De schrijvers hebben zelf een poging ondernomen om een aantal gemeenschappelijke gedachten te formuleren. Ik heb daar met meer dan gewone belangstelling van kennis genomen omdat ik zelf, nu inmiddels 23 jaar geleden een dergelijk lijstje heb proberen te formuleren. Wellicht mag ik ze eens met elkaar vergelijken.

1. Kuiper en Woldring

1. Gerechtigheid: Deze is niet alleen een juridisch-politieke categorie, maar heeft in haar meest fundamentele betekenis betrekking op Gods verzoening met de mensen door Jezus en

De welvaartsstaat in het geding

door dr. W. Albeda

zo ook op de verzoening tussen de mensen onderling. In de samenleving slaat het op de roeping van mensen om gestalte te geven aan solidariteit, rentmeesterschap en ontsluiting, "opdat het u wel ga", zoals het Evangelie zegt. Dat wil zeggen dat het verrichten van juridische economische, technische en sociale handelingen bijdragen moet leveren aan het bevorderen en waarborgen van het welzijn in de samenleving.

2. *Solidariteit*: Deze beoogt een evenwicht tussen de belangen van individuen in relaties en verbanden in het geheel van de orde van de samenleving. Ze verzet zich tegen de "prestatiemens" van het individualisme en de "discipline-mens" van het collectivisme. Ze stelt centraal de mens die geroepen is mens te zijn en in antwoord op dit appèl een *verantwoordelijk* mens behoort te zijn. Men zou dit ook als "inclusief" denken kunnen omschrijven. Het impliceert een ontmoeting met mensen die anders zijn en denken. Een ander ontmoeten betekent door hem of haar in de kern van het eigen bestaan geraakt te kunnen worden. Het belangrijke in de beschouwing van Buber over de ik-gij-relatie is dat de mens, die een ander mens als een ding beschouwt, zelf zijn mens-zijn niet kan realiseren. Tegenstellingen en conflicten behoven niet weggerukt te worden, maar moeten in wederkerige verantwoordelijkheid wel verwerkt kunnen worden.

3. *Rentmeesterschap*: Dit is niet alleen een economische norm. Het geeft een levenshouding aan en ook een bepaalde wijze van omgang met de natuur en de medemens. De "oikonomos" te beheren, d.w.z. hij had de bedrijfsvoering en droeg de zorg voor het goed functioneren en op peil houden van alle aspecten van het bedrijf: materieel en personeel. Dit betekende niet het "heersen" over of ten koste van delen van het bedrijf, maar het "beheren" ter ontplooiing in al zijn facetten. Zo behoort ook een mens te staan in de schepping. Niet er exploitatie maar ten behoeve van een zorgvuldig beheer van de natuur in haar variaties en vitaliteit en van ontplooiing-in-verantwoordelijkheid van humaniteit.

4. *Ontsluiting*: Dit hangt nauw samen met rentmeesterschap. Ook hier een metafoor: het opengaan van de baarmoedermond bij een geboorte teneinde nieuw leven ontwikkelingsmogelijkheden te bieden. De normatieve betekenis van het geïntroduceerde begrip "agogische interactie" wordt er goed door "verbeeld". (Voor een verdere bespreking van dit kernbegrip zij verwezen naar VI.2.4.4.4.)

II. Mijn lijstje uit 1957

1. Algemene afwijzing der "absolute rentabiliteit" van het kapitalisme.
2. Afwijzing van de totalitaire staat (noodzaak van decentralisatie, noodzaak van vele machtscentra, scheiding der machten).
3. Arbeid is geen koopwaar (rechtvaardig loon, eerlijke inkomensverdeling, zingeving aan de arbeid, arbeid als opdracht, recht op arbeid, recht op medezeggenschap door arbeiders, het bedrijf als gemeenschap).
4. Verschil van opvatting over arbeidsloos inkomen.
5. Streven naar sociale zekerheid (meer of minder uitgebreid).
6. Verschil van opvatting over de privaateigendom van produktiemiddelen (eigendom als natuurrecht, als voorwaarde der vrijheid, of als kwestie van doelmatigheid), doch eenheid van opvatting over beperktheid van de eigendom (rentmeesterschap).
7. Bij enkelen verzet tegen planning op macro-economische schaal.
8. Afwijzing van klassenhaat. Onmisbaar element: de onderlinge liefde (solidariteit).
9. Noodzaak van verhoging van de levensstandaard, ook door internationale bijstand.
10. Een werkelijk integraal-christelijke samenleving is in deze bedeling niet denkbaar en niet te organiseren.

Het aantal punten, waarover in brede kring een vrij grote mate van overeenstemming bestaat, is groter dan uit de discussies waarin uiteraard met name de verschillen sterk naar voren komen, weleens zou blijken. Daar waar we melding maakten van "verschillen" betreft het veelal de principiële tegenstelling tussen de "socialistische" en de "niet-socialistische" schrijvers. Zie ik het goed dan hebben de laatstgenoemde verschillen zich de laatste jaren wat toegespitst, in die zin, dat we thans in onze kerken de "Christenen voor het Socialisme" kennen als beweging, die bewust aansluiting zoekt bij het Marxistisch denken.

Mijn lijstje is wat langer. Maar voor een deel is dat te wijten aan de iets bredere focus die de auteurs gebruiken, waardoor zij de gedachten wat breder formuleren. Anderzijds zijn zij van een iets beperktere omschrijving van het sociale denken uitgegaan dan ik.

Christelijke politiek?

Juist indien men vaststelt, dat er geen monopolies zijn, rijst de vraag: wat kan er eigenlijk in de praktijk van de politiek van uitgaan, wanneer christenen in alle politieke partijen hun inbreng leveren. Een vergelijking met landen zonder specifiek Christelijke politieke partijen en vakverenigingen dringt zich op. Is de situatie wezenlijk anders dan die bijvoorbeeld in de VS, in Engeland? Een aantal jaren geleden verscheen er een Britse studie met een vergelijkende inhoud¹ waar exact die vraag aan de orde werd gesteld. De conclusie van James was wat ontuchtend. Hij ziet in landen met een actieve en invloedrijke christendemocratie een goed functionerende democratie, waarop van buitenaf bezien niet veel af te dingen is, en waar ook veel te prijzen valt. Maar, vraagt hij zich af, is dat het nu? Waar is het gans andere, dat christelijke politiek zou moeten brengen. En hij concludeert, dat de Britse praktijk, waarin christenen in elke politiek en sociale beweging functioneren, minder pretenties heeft en niet slechter of beter is, dan de continentale.

Een plausibele redenering op het eerste gezicht. Maar toch een die mij niet helemaal bevredigt. Ik denk dat onze politieke en sociale geschiedenis wel degelijk de sporen draagt van het als georganiseerde groep functioneren van grote aantallen christenen.

Ik denk, dat ook het functioneren van christenen in andere organisaties daardoor in sterke mate beïnvloed is. Door een niet geheel naspeurbare oorzaak geldt dat sterker voor de linkerzijde dan voor de rechterzijde. De doorbraak naar de PvdA leidde tot veel meer uitgesproken en veel indringender discussies, dan de kwantitatief zeker niet minder belangrijke overgang van christenen naar de VVD. Misschien moet men zeggen, dat de linkse christenen meer pretenties hebben dan de rechtse, wellicht net zo veel als zij die kozen voor een uitdrukkelijk zich christelijk noemende organisatie. Dat verklaart ook iets van de wederzijdse irritatie.

De wisselwerking tussen maatschappelijke ontwikkeling en het sociale denken

Ik ga er vanuit, dat men van mij een wat praktische beschouwing verwacht. Lijnen trekkend door de geschiedenis van het christelijk sociale denken hebben Kuiper en Woldring ons een be-

langrijke dienst bewezen. Door het geheel nog eens overzichtelijk in kaart te brengen is er de mogelijkheid van een kritische evaluatie.

Men kan daarbij verschillende wegen inslaan. De eerste, en meest ter zake doende is die, waarbij men de verschillende schrijvers plaatst in hun tijd en samenleving en vraagt, hoe relevant hun denken was in en voor hun tijd. Daarmee hangt gedeeltelijk de vraag samen of en in hoeverre men anderen en met name ook een volgende generatie op een spoor zette, dat de samenleving verder bracht. Tenslotte is er de vraag waar we thans zijn aangeland.

De schrijvers zien een tweevoudig emancipatiemotief in het reformatorisch denken:

— ontplooiing van tussenmenselijke relaties en verbanden naar hun eigen aard

— ontplooiing van de mens naar de religieuze waarde van zijn mens zijn binnen deze relaties en verbanden.

Daarmede zijn dan tevens twee belangrijke invalshoeken gegeven voor een evaluatie. Waar staan we in 1980? Hoe relevant zijn de overwegingen, die Kuiper en Woldring aan ons doorgeven? Het is duidelijk dat beide invalshoeken actueel zijn gebleven in honderd jaar. Het is ook duidelijk, dat geen van beiden probleemloos zijn. Misschien minder dan ooit. Wellicht kan men sterk generaliserend stellen, dat het christelijk sociale denken zoals dat begon met Groen en Kuiper in de afgelopen honderd jaar aanvaardbaar worstelde met de diep ingrijpende maatschappelijke verandering ten gevolge van de overgang van de agrarische naar de industriële samenleving. Vooral Kuiper gaf er blijk van deze problematiek te zien en een weg te willen aangeven naar een leefbare industriële maatschappij.

In de jaren '20 en '30 vindt er een zekere consolidatie plaats. Ondanks de diepgang en originaliteit van de Wijsbegeerte der Wetsidee functioneerde hij als een conserverende gedachten-gang. Na de Tweede Wereldoorlog zet de ontwikkeling naar een moderne welvaartsstaat hard door. Weinigen willen of kunnen zich onttrekken aan de vanzelfsprekendheden van sociale zekerheid en sociaal-economisch beleid. Maar de roep om inspraak en medezeggenschap vindt nog slechts aarzelend invulling en de p.b.o. blijkt in de praktijk al te zeer gebaseerd op overtuigingen gerijpt in de jaren veertig en toegenomen op de problemen van de toenmalige recessie.

1. Walter James, *The Christian in Politics*, London 1962.

De welvaartsstaat in het geding

door dr. W. Albeda

De unieke periode van snelle economische groei tussen 1950 en 1970 brengt de perfectionering van de welvaartsstaat tot de verzorgingsmaatschappij, maar ook de nieuwe twijfels over de schaduwen van de economische groei en de blijkbaar niet te ontgane technocratie. In wezen kan men deze nieuwe twijfels niet beter onder woorden brengen dan in de termen van de twee hoofdthema's, de ontplooiing van de tussenmenselijke relaties en verbanden en de ontplooiing van de mens.

Onze instituties zoals die, voortbouwend op de in de 30er jaren opgedane ervaringen, verder waren ontwikkeld in de jaren '40 en '50 blijken de snelle economische groei niet geheel ongeschonden te kunnen doormaken. Met name de conceptie van een welvaartsstaat gebouwd op basis van institutionele bouwsels als SER, Stichting van de Arbeid, p.b.o. bleek na 1960 niet zo te functioneren als wij hadden gehoopt. Het falen van de p.b.o., breuk in de loonpolitiek in '64 en de laatste verpietering ervan, illustreren wat ik bedoel.

In zekere zin kan me stellen, dat Dooyeweerd bevestigd werd in zijn kritiek op het CNV, waar het de gedachte der bedrijfsorganisatie betrof. Zijn geloof in de mogelijkheid de c.a.o. uit te bouwen in de richting van economische inspraak was wellicht toch realistischer dan die van een op de vrije organisatie gebouwde publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Maar zijn verzet tegen de van overheidswege verordende interne bedrijfsdemocratie is veel minder gefundeerd gebleken. Met hoeveel problemen de ondernemingsdemocratie ook nog worstelt, het blijkt een begaanbare weg te zijn. Maar de voortdurende verandering, die de grondregel blijkt te zijn van de industriële en de zich aankondigende na-industriële maatschappij blijkt dynamiet in zich te houden voor al te definitief geconstrueerde verbanden tussen maatschappelijke organisaties.

Misschien is het gelijk en het ongelijk van Dooyeweerd een sleutel voor het begrip van wat er gebeurde met de naoorlogse maatschappelijke bouwsels, zoals die sterk onder de invloed van het christelijk sociale denken tot stand kwamen. Hij had gelijk, waar hij kritisch stond tegenover kunstmatige, door de wet opgelegde verbanden, waarin werkgevers werknemers samen regels zouden stellen voor het sociaal-economisch verkeer. Hij had ongelijk, waar hij zich verzette tegen pogingen om de gezangsverhoudingen binnen de onderneming geleidelijk te veranderen. In

een snel veranderende samenleving bleken inspraak en medezeggenschap een voorwaarde te zijn voor overleven van organisaties.

Achteraf lijken de jaren vijftig alleen maar een periode van consensus te zijn. Terecht wijst Fase² er op dat er in die jaren telkens fundamentele verschillen van opvatting naar voren kwamen. Hij geeft voorbeelden, die er niet om liegen. Toch was er meer eensgezindheid over doelen en middelen dan thans. Het wonderlijke succes van de loonpolitiek tot het begin der jaren '60 getuigt ervan.

Kennismaking van de studie van Kuiper en Woldring bevestigt weer dat na 1960 belangrijke wissels worden getrokken. Tegenstrijdige ontwikkelingen vinden plaats. Terwijl de welvaartsstaat verder wordt uitgebouwd ontstaat een nieuwe kritische bezinning op zijn grondslagen. De kritiek vanuit de christelijk sociale beweging (CNV, werkgevers) en uit de politiek krijgt greep op de ontwikkeling van de loonpolitiek, wanneer deze onder invloed van de snelle economische groei en de tekorten op de arbeidsmarkt ook economisch ondermijnd wordt.

De geleide loonpolitiek gaat onder zonder dat een werkbaar alternatief wordt gevonden. Tegelijkertijd wordt het stelsel van sociale zekerheid uitgebouwd. Terwijl de loonvorming vrijer wordt, wordt door de koppelingsmechanismen de betekenis ervan voor het staatsbudget groter. Pas nu bemerken wij welke consequenties dat kan hebben nu de groei overgaat in stagnatie.

Inmiddels zet de modernisering, zoals die in de jaren vijftig was ingezet door. Deze ontwikkeling werd in de jaren vóór 1965 in het algemeen positief gewaardeerd. De kritische geluiden waren niet afwezig. Men leze nog eens wat Kuiper en Woldring rapporteren over Van Riessen en zijn waarschuwingen tegen schaalvergroting, de macht van de grote organisaties en de staatsbucreactie en over Dippel's zorgen met betrekking tot het functioneren van de welvaartsstaat. Zij richten zich juist tegen die ontwikkelingen, die pas na 1965 algemeen als negatief werden ervaren. Hun pessimisme onderscheidde hen (op verschillende gronden) van de consensus die binnen ons land bestond. Voor zover men oog had voor de schaduwzijde en ontsprongen van de welvaartsstaat verwachtte men, dat "meer van het zelfde" deze feilen zou kunnen elimineren.

2. Vijfendertig jaar loonbeleid in Nederland. Alphen a/d Rijn, Samson, 1980.

De welvaartsstaat in het geding

door dr. W. Albeda

Breuklijnen worden gevormd, nationaal door de loonexplosies (doorbreking van de beheersing en beheersbaarheid der economische ontwikkeling) in 1963 en de nacht van Schmelzer in 1966 (einde van de consensus, aanzet tot polarisatie). Internationaal moet uiteraard gewezen worden op de doorzettende détenté na 1962 en het eerste rapport van de Club van Rome. Maar waarschijnlijk waren dit slechts elementen in een proces van herbezinning op de ontwikkeling zoals wij die doormaakten. Elementen in die herbezinning waren: twijfel aan de vanzelfsprekendheid van de bestaande structuren, twijfel aan de beheersbaarheid van de economische en technologische ontwikkeling gepaard gaande met twijfel aan de tot dan toe bestaande positieve waardering van de ontwikkeling.

Interessant was in dat verband de discussie naar aanleiding van een artikel, dat een aantal A.R.mensen (waaronder ik zelf) publiceerden in ARS van mei '67, en waarin wij een aantal vanzelfsprekendheden te lijf gingen (door K. en W. vermeld in een voetnoot IV-124). In die discussie kwam naar voren, dat er behoefte was aan nieuw denken over de maatschappelijke structuren en over de gehele motivering van de christelijke politiek. Misschien mag ik mijn eigen samenvatting van de ideeën uit 1967 nog eens herhalen:

"De christelijke levenshouding is dus noch die van de conservatief door dik en dun, noch die van de paladijn van de gevestigde orde. Lijdzaam en geduldig eigen positie verdragend behoort de christen voortdurend de kritiek van het evangelie te richten op de structuren die hij aantreft.

Hoe kan hij daarbij te werk gaan? Welke toetssteen heeft hij voor die structuurkritiek? "De christelijke staatsleer", zegt Wolfgang Vogt "gaat ervan uit, dat het menselijk verstand in staat is de scheppingsorde feitelijk te kennen". Deze uitspraak van een katholiek ligt niet zover van wat A.R.mensen wel eens hebben menen te kunnen opbouwen als een hecht gebouw van beginselen. Men meende te weten hoe de verhouding overheid-maatschappij behoorde te zijn; men zag de eigendom in de schepping grond, enz. Indien men hierbij onvoorzichtig te werk gaat vindt gemakkelijk een soort principiële fixatie plaats van de verhoudingen zoals ze thans zijn of zoals ze in een beter geacht verleden waren. Omdat "de natuur" ook sterker is dan "deze leer" moeten de beginselen periodiek worden bijgesteld. Met een hecht gebouw van herziene

beginselen komen we er niet meer. "De mens komt in de knel" zegt Kuitert terecht, "wanneer men wél van Gods gebiedende wijs door middel van de wereld als datum wil weten, maar van de werkelijkheid zelf een achterhaalde of inadequante voorstelling heeft".

Onze houding tegenover de instituten, de ordeningen, de maatschappijstructuren, stelden wij in ons artikel, moet die zijn van een christelijke revolutie: "het openlijk verwerpen van opvattingen en toestanden, die de opbouw en ontwikkeling van een samenleving voor vrije, mondige mensen in de weg staan".

"Wij willen graag weten", zegt Kuitert, "hoe het staat met de instituten: hebben ze met deze God te maken of met de duivel? Dienen zij het humaan of belemmeren zij juist de ontplooiing van het menszijn?" "Vrije, mondige mensen". Ook over deze terminologie zijn door sommige scribenten kritische vragen gesteld. Is dit niet de mondigheid, de vrijheid van de zichzelf als autonoom beschouwende mens? Zuidema meende zelfs een echo van Feuerbach te vernemen. Ook op dit punt kan men zich slechts verbazen over zoveel wantrouwen. In christelijke zin is vrijheid de mogelijkheid van de verantwoordelijke beslissing, een vrijheid die niet ontspringt aan het "ni dieu, ni maître", maar een vrijheid die juist weet, dat er slechts heil is voor de mensheid, wanneer men die vrijheid gebruikt overeenkomstig de wil van Christus, dat wil zeggen: de naaste dienend. Waar de ruimte voor zo'n vrijheid beperkt wordt, waar in het arbeidsleven elke handeling dwangmatig is voorgeschreven, waar in het politieke "kadaver-discipline" wordt gevraagd, daar is plaats voor de christelijke revolutie waarover Troost spreekt".

Zonder tabula rasa te maken met het denken van vóór '65 zochten wij binnen het reformatorisch denken de voorwaarden te scheppen voor het verwerven van een eigen visie op de crisis van de Westerse maatschappij, die wij sinds het midden van de jaren '60 meemaken. Goudzwaard heeft met name gereflecteerd op de crisis zoals die gevoed wordt door het einde van groei geloof en groei. Daarbij, in mijn ogen althans, te veel verklarend uit slechts één factor — het vooruitgangsgeloof, maar ongetwijfeld een belangrijk strategisch element blootlegend. Maar de crisis is breder en dieper. Zij betreft zowel het praktisch functioneren van onze maatschappij als de doelstellingen, die wij in die maatschappij willen verwezenlijken. Op dit moment zijn wij zozeer geabsorbeerd door het eerste element — het praktisch functioneren —

De welvaartsstaat in het geding

door dr. W. Albeda

dat het gevaar aanwezig is, dat men voorbij zou gaan aan het tweede — de doelstellingen. Misschien moet men zeggen, dat onze problemen gedeeltelijk zo groot zijn, omdat wij in de praktijk deze doelstellingen ongewijzigd willen realiseren in een sterk veranderende context. Wij zoeken naar herstel van de economische groei omdat niet in te zien is, hoe zonder een minimum aan groei onze doelstellingen (werkgelegenheid, welvaart, welzijn, defensie, ontwikkelingsamenwerking) te realiseren zijn.

Bij de herbezinning op functionering en doelstellingen van onze maatschappelijke orde kan men het reformatorisch denken, zoals dat door K en W is samengevat als het ware op zijn bruikbaarheid toetsen. Wellicht is dat ook één van de vruchtbaarste manieren om het materiaal dat zij zo ijverig naar voren gebracht hebben en zo kortaf gepresenteerd, te gebruiken. Juist in een tijd van crises moet het mogelijk zijn het tijdgebonden denken van de blijvend waardevolle bijdragen te scheiden.

Enig nadenken over de verwarrend grote hoeveelheid materiaal, die ons in de schoot is geworpen bracht mij tot de conclusie, dat er meer onder de eerstgenoemde dan onder de laatstgenoemde categorie blijkt te vallen.

Hoe staat het met Kuypers, door Dooyeweerd magistraal uitgewerkte souvereiniteit in eigen kring? Enerzijds kan men vaststellen, dat met de nieuwe bezinning van de jaren zestig de al te mechanische invulling van dit begrip een behoorlijke deuk opliep. De tijd waarin men precies kon aangeven waar de grenzen lagen van s.i.e.k. van elk verband, en dus van de overheid, ligt achter ons.

Anderzijds geldt, dat één van de vraagtekens die steeds hardnekkiger geplaatst worden bij het functioneren van de maatschappelijke orde, betreft de centralisatie die onvermijdelijk is verbonden aan de welvaartsstaat (de verzorgingsmaatschappij), zoals wij die kennen. Het CDA-rapport "*Gespreide Verantwoordelijkheid*" is maar één van de vele geschriften van links en rechts waarin gezocht wordt naar manieren om de centrale macht in te perken. In die zin kan men zeggen, dat het grondmotief waar het om gaat het respect van de overheid voor de eigen verantwoordelijkheid van de burger, die hij beleeft in diverse verbanden, nog springlevend is, en meer actueel dan ooit.

Maar daar staat dan wel tegenover de weerbaarheid van de werkelijkheid. Juist de moderne welvaartsstaat heeft tendenzen die dwingen tot

centralisatie van het beleid. De macht van de grote corporaties — de grote onderneming; de vakbeweging of samenwerkingsverbanden tussen die twee; de macht van de goed georganiseerde regio; de niet geringe politieke macht van de groeiende aantallen niet-actieven; deze machten vragen om een machtige staat, die in elk geval zorg draagt voor het centraliseren van de beschikkingsmacht financiële middelen. Daarbij is het niet meer zo wezenlijk of het gaat om particuliere dan wel om publieke middelen en bestedingen. Respect voor de verantwoordelijkheid van de burger in zijn functionele verbanden is één, maar het aan die verbanden overlaten meer publieke bestedingen te generen, dan de totale ruimte die het nationaal inkomen toelaat is een ander punt.

De bestaande gemengde economische orde is juist door de menging niet zo gemakkelijk te karakteriseren. Sommige belangrijke beslissingen worden aan de markt overgelaten. Andere worden, met name op het meso-niveau, genomen consultatie en ruil tussen groepen onderling en tussen georganiseerde groepen en overheid.

Beslissingen op het macro-niveau worden daarnaast gedeeltelijk genomen door de centrale overheid, echter in voortdurende consultatie met centrale organisaties zich daartegen verzetten, en vanwege de feitelijke macht, die zulke groepen bezitten, en vanwege de moeilijkheid beleid te voeren zonder ten minste de passieve medewerking van de georganiseerde groepen, en vanwege de invloed van zulke groepen in het parlement.³

Terecht heeft Goudzwaard er in zijn "*Kapitalisme en Vooruitgang*" aandacht voor gevraagd, dat deze eigen verantwoordelijkheid en daarmee ook een andere betrokkenheid der overheid pas te realiseren is, bij een andere gezindheid bij de verschillende economische subjecten. Daarmee dreigt zijn betoog een utopisch trekje te krijgen. Vandaag botsen zij echter steeds duidelijker op de consequenties van het "realistische" alternatief.

Van Zuthem⁴ ziet in ons stelsel van arbeidsverhoudingen een grote discrepantie tussen macht en moraal. De regeling van de verantwoordelijkheid van de werknemer is niet in overeenstemming met zijn feitelijke door hem beheerste invloed. Hij pleit voor een gedecentraliseerde ver-

3. Zie H. J. G. Verhalen c.s., *Belangengroepen en democratie*. Alphen a/d Rijn, 1980.

4. *Macht en moraal in arbeidsverhoudingen*, Assen, Van Gorcum, 1978.

De welvaartsstaat in het geding

door dr. W. Albeda

antwoordelijkheid van werknemers, waarin verband bestaat tussen zeggenschap over investeringen en winstdeling, maar ook een terugkoppeling naar de externe en interne gevolgen van hun eigen werk en looneisen. In die zin is medezeggenschap het middel om de decentralisatie van onze systemen van besluitvorming te realiseren. Deze gedachtengang heeft een eerbiedwaardig verleden, zoals uit de studie van K. en W. blijkt. Juist op dit punt lieten Dooyeweerd en vooral veel van zijn volgelingen verstek gaan. Ook van Riessen bleef te zeer, om met Van Zuthem te spreken, steken in de managements — sociologie, ondanks zijn pogen aansluiting te vinden bij de CNV-lijst

Tenslotte was hij enkele jaren in dienst van een CNV-organisatie.

Van Zuthem pakt de CNV-lijn van Talma, Gerbrandy en Ruppert weer op. Een lijn overigens, waaraan Goudzwaard een nieuwe, meer op de bestaande crisissituatie toegesneden, richting geeft.

Maar hoe groot zijn de kansen van de decentralisatie door vergrote inspraak? Het scepticisme van Dippel blijft in dit opzicht actueel. Dippel ventileerde het onbehagen in de zich ontwikkelende verzorgingsstaat eerder dan de meeste anderen. Ik neem graag over wat K. en W. over zijn gedachtenwereld zeggen: "Voor Dippel stond "centraal het besef" dat wij in een oerchristelijke situatie zijn teruggebracht, waarin wij niets als laatste ernst ervaren kunnen dan God en de demonen" Deze demonen herkende hij in een viertal soorten crisisverschijnselen. Allereerst in een *geestelijke* crisis, want de tijd van de "christendommelijke" staat en de christelijke cultuur was voorbij en vervangen door het "bijgeloof in de mens". Vervolgens in een maatschappelijke crisis: tengevolge van een technisch-economische ontwikkeling ontstond "het feit van de klassestrijd". Er is een "diepe, onontkoombare achterdocht gegroeid, dat de oorzaken liggen in het systeem van verdeling en in de structuur van de samenleving". Maar politiek en kerk hadden onvoldoende beseft dat "de sociale gerechtigheid (de) grond van het sociale probleem" was. En het materialisme en de massificatie van arbeiders en burgers stonden de oplossing nog steeds in de weg: "Wij hebben geen gemeenschapsmensen. Alleen maar massamensen". Voorts in een politieke crisis: door de technische-economische ontwikkeling werd "de staat het welvaartsorgaan bij uitnemendheid". Deze ging de taak van de maatschappij overne-

men", hetgeen resulteerde in "de toenemende klaplopers- en profiteursmentaliteit van de leden van de maatschappij". Want het "noodlot der individualistische maatschappij" is nu eenmaal: "chaos en dicatuur ondanks ordening". Daarbij voegden zich kwalen als: een "wanverhouding" tussen parlement, partij en volk, het feit dat de staat een "min of meer ontoegankelijk mysterieuze werkelijkheid is geworden", het gebrek aan "public spirit", "vlucht voor verantwoordelijkheid", gebrek aan verantwoordelijke voorlichting, het wegsijpelen van "het democratisch besef . . . uit ons volk" en de "vrees voor werkelijke ontmoeting der volksdelen".

Men hoeft Dippels aanval op het neo-calvinisme, zijn afkeer van de christelijke organisaties, niet te delen om zijn onbehagen mee te voelen. Men kan zich niet aan de gedachte ontworstelen dat hij eerder zag wat wij pas beginnen te zien. Wanneer hij dan pleit voor een totale democratie, blijkt dat hij ook de oplossing zoekt, waar die sinds 1968 steeds meer is gezocht. Dippel was ook vroeg in zijn constatering, dat men onvoldoende oog heeft voor de feitelijkheid, dat grond, energie, grondstoffen, lucht, water, ruimte, stoffe en wetenschappelijke kennis gemeenschappelijk eigendom van de mens zijn, of nog beter ons naar geleend zijn. Dit is, dacht ik, een volgend thema dat in een evaluerende beschouwing niet mag ontbreken. Het is ook een thema, dat alleen goed tot zijn recht kan komen in het bredere kader van een kritische beschouwing van de welvaarts- of verzorgingsstaat.

Sinds het eerste rapport van de Club van Rome speelt het thema van de eindigheid van het milieu, van het ruimteschip aarde, terecht een rol in elke fundamentele discussie. Het is wel van belang in te zien dat doordenking van de implicaties ervan tot ontnuchterende conclusies moet leiden. Bestek '81 is niet uitdrukkelijk vanuit dit perspectief geschreven. Toch past Bestek '81 met zijn nadruk op de noodzaak van ombuiging in de publieke sector, zowel voor wat betreft de materiële overheidsuitgaven als voor de overdrachtsuitgaven, in dit perspectief. Bestek '81 gaat uit van een relatief te sterk beslag van de collectieve uitgave op het nationaal inkomen. Dit relatief te sterke beslag is het gevolg van het feit, dat de groei van die sector doordendert, ook nadat en juist nadat de door de groei beschikbare middelen in omvang afnemen, en zelfs bij de stagnering van vandaag geheel gaan ontbreken.

Het is altijd wat vreemd de voorstanders van een nulgroei voor onze economie bezwaar te

De welvaartsstaat in het geding

door dr. W. Albeda

zien maken tegen Bestek '81. Wie nulgroei progrageert moet oog hebben voor de problemen, die daaruit voor de publieksector voortvloeien. Goudzwaard zelf heeft op een naar mijn gevoel nogal onthutsende wijze deze conclusie verschillende malen getrokken. Hij komt zodoende tot aanmerkelijk hogere bezuinigingen dan de regering.

Maar de regering gaat dan ook niet uit van de wenselijkheid of zelfs onvermijdelijkheid van de nulgroei. De regering accepteert de noodzaak van een genormeerde of selectieve groei en is dus bereid een geconditioneerd groeibeleid te voeren.

Ik denk dat er over de noodzaak van een selectieve groei een belangrijke mate van consensus bestaat in ons land. Waarschijnlijk zelfs over de consequenties van het nog niet realiseren daarvan voor de economische stagnatie. Maar de bereidheid, die consequenties te aanvaarden ontbreekt bij de meeste belangrijke maatschappelijke organisaties. Het is bekend dat dit geleid heeft tot de aanvaarding van een loonmaatregel door het Kabinet. Maar daarmee wijkt de verantwoordelijkheid van de sociale partners voor die van de regering. Het is opmerkelijk hoe weinig van de genoemde reformatorische denkers van links en rechts hiermee op zichzelf gelukkig zouden zijn. Wie het proefschrift van H. M. de Lange over de verantwoordelijke maatschappij heeft gelezen weet dat hij, evenals bijvoorbeeld van den Doel (en ik denk ook Banning) wel zou kiezen voor een dergelijke vorm van "democratisch opgelegde dwang". Voor mij is het veeleer een nolens volens gehanteerd middel en ik denk dat ik mij daarmee in het spoor van de meerderheid bevind.

Het is, K. en W. doorlezend, interessant te zien, dat de rol van de eigendom in het debat gaandeweg wat kleiner is geworden. Zowel de stemmen van hen, die de particuliere eigendom positief waarderen als voorwaarde voor de vrijheid, als van hen die publiek eigendom zien als die voorwaarde zijn minder sterk dan 100 jaar geleden. De rol van de eigendom in het economisch leven is dan ook te zeer uitgehold. Achter de "papierene economie" van de eigendomsverhoudingen ligt de reële economie van op andere feitelijkheden gebaseerde machtsverhoudingen.

Van Ter Schegget wordt door K. en W. geciteerd "Ik zou inderdaad met het marxisme willen stellen, dat de produktiemiddelen in een moderne industriële maatschappij zozeer een sociaal karakter hebben dat zij (juridisch) aan de gemeenschap dienen te behoren".

Maar Ter Schegget en de christenen voor het socialisme staan daarmee toch wel in een wat geïsoleerde positie. De ervaringen in de zgn. socialistische landen laten overduidelijk zien dat er andere en wellicht fundamentele dingen gebeuren moeten om de machtsverhoudingen te wijzigen. Daarmede is, lijkt mij, niet gezegd, dat er geen eigendomsproblematiek is in de moderne maatschappij. Maar die problematiek is er meer één van de verdeling van de vruchten van het productieproces dan van de organisatie ervan. Vandaar dat de VAD nog wel op de agenda staat, maar dat de beheersproblematiek veeleer behandeld wordt wanneer het gaat om de structuur van de onderneming, de medezeggenschap en de invloed van de overheid. Het aanvallen van deze problematiek van de eigendom lijkt mij zinloos. Tenzij de overheid als hoedster van de beschikkingsmacht over de produktiemiddelen in belangrijker mate de rol van "dode hand" zou willen accepteren zou deze concentratie van eigendom kunnen leiden tot een ongewenste, immers verregaand gecentraliseerde, nieuwe rol van de eigendom.

Ter Schegget is ook in een minderheidspositie, wanneer hij de klassenstrijd als uitgangspunt van zijn beschouwing wil aanvaarden. Hij verwierpt dan ook de conceptie, die de Wereldraad van Kerken in 1968 lanceerde, van een "verantwoordelijke maatschappij". Hij ziet daarin toch uiteindelijk nog een soort christelijk harmonie-denken naar voren komen. Ik citeer K. en W.: hoewel zijns inziens de klassenstrijdgedachte niet verabsoluteerd mocht worden, aanvaardde hij deze als analytisch model. "In dit model wordt aan het licht gebracht, dat de burgerlijk-kapitalistische maatschappij zo is gestructureerd, dat er vijandige klassen (moeten) ontstaan, niet omdat de mens noodlottigermijns, krachtens een substantiële fout, een haatwezen zou zijn — dat is hij niet, hij is, ontologisch, sociaal —, maar omdat het systeem draait op dit antagonisme en dit systeem de menselijke maatschappij, die het zou moeten dienen, 'überfremdet' ". Daarom kon het middel "staking als een tijdelijk weigeren, van onder op, van collaboratie aan een vervreemde arbeidsorganisatie, acuut geworden in een conflict, . . . niet veroordeeld worden, omdat het een middel zou zijn dat in strijd is met het perspectief der verzoening".

Met deze opvatting kan ik niet uit de voeten, al begrijp ik, dat mondiaal gezien, rekening houdend met wat er gebeurt tussen rijke en arme landen, binnen Latijns Amerika, Afrika en Azië aanleiding kan liggen tot een meer radicale aan-

De welvaartsstaat in het geding

door dr. W. Albeda

pak, dan binnen de moderne welvaartsstaat. Maar ik zie niet in hoe de gehele methodologie en de vervreemde beschrijving van de bestaande maatschappelijke orde in marxistische categorieën ons verder kan helpen.

Wat ik erg mis in het overzicht van K. en W. is een doorlichten van de plaats van de arbeid. Niet slechts en niet voornamelijk omdat Kuyper, Talma, Sikkels, v. Riessen, v. Zuthem, Goudzwaard en anderen daar over nogal wat gezegd hebben. Vooral omdat nieuw denken over de arbeid onvermijdelijk is, wanneer geconstateerd moet worden, dat economische stagnatie voorshands waarschijnlijk is en bovendien dat herstel van een snelle economische groei niet wenselijk is. Onder zulke omstandigheden is ook het in heroverweging; en dat heeft weer gevolgen voor de plaats van de arbeid, en de kwaliteit ervan.

Mijn overtuiging is dat nieuw denken over de plaats van de arbeid (in brede zin genomen, maar ook verengd tot betaalde arbeid) onvermijdelijk is nu de groei der beroepsbevolking stagneert, het aantal niet-actieven groeit, men discussieert over deeltijdarbeid en de rol van de beroepsarbeid bij de mannen en de vrouwen. Beroep als roeping blijft een bijbelse gedachte, maar dan moet het begrip beroep wel worden losgemaakt van de enge inhoud, die het vooral na de industriële revolutie kreeg.

Daarmede zou ook de relatie tussen arbeid en inkomen aan de orde behoren te komen. Het is nodig opnieuw in kaart te brengen hoever het staat met wat ik⁵ noemde de inkrimpende plicht tot en het groeiende recht op arbeid.

Slotbeschouwing

De bezinning op een eeuw reformatorisch denken helpt ons ongetwijfeld bij het in kaart brengen van de crisis, die wij beleven. In de woorden van de schrijvers: De economische groei en de materialistische gelukshorizon hebben het oorspronkelijk technische ethos verdrongen en de gezindheid van veel mensen in de westerse verzorgingsstaten bepaald. Dat blijkt uit leventempo, schaalvergroting, onderwijsinhoud prestatiedrift, arbeidsopvatting, omgang met elkaar, gebrek aan broederschap. De samenlevingsverhoudingen zijn naar de economische orde gaan stáán. Dippel pleitte in dit verband voor een nieuwe sociale rechtsorde en Van Zuthem en Goudzwaard voor een nieuwe sociaal-economische orde.

Maar ondertussen zitten wij nog steeds met dat

wonderlijke bouwsel, dat wij welvaartsstaat noemen. Wassenberg⁶ brengt de recente ontwikkeling van onze gemengde orde aardig in beeld wanneer hij wijst op de twee tegengestelde tendenties: "aan de ene kant opsplitsing en schaalverkleining van belangengroepen (wat vergeleken met de achter ons liggende tijd, een stukje spelverruwing en knorrigheid in het maatschappelijk verkeer oplevert) en anderszijds uitdijning van de overheidsinvloed". Hij ziet hoe niet slechts het dualisme de staatkundig ideaal (distantie tussen uitvoerende en wetgevende macht) daarmee in gevaar wordt gebracht, maar dat tevens getornd wordt aan het maatschappelijk dualisme (afstandelijkheid tussen volksvertegenwoordiging en belangengroepen). En met H. W. de Jong verzucht hij: "vermoedelijk ontstaat er pas consensus over de inrichting der economisch orde, wanneer de nadelen voortvloeiend uit de rommel van de orde als groter worden ervaren dan de nadelen van de ordening van de rommel". En zover is het z.i. nog niet.

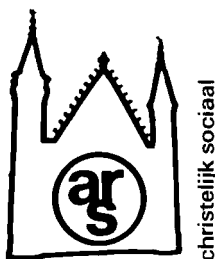
Voorshands ziet hij een wat rommelige economische orde nog wel doordraaien. De heftige discussies, stakingsdreiging en onderlinge beleidsblokkaden vertellen immers niet het gehele verhaal. Achter de schermen draait de overlegonomie op de verschillende niveaus door en de participanten hebben daarbij meer te winnen dan te verliezen.

Ik denk dat er veel waars zit in deze voorstelling van zaken. Het is moeilijk te geloven in een revolutionaire ombouw van onze economische orde. Toch kan het functioneren ervan niemand geheel bevredigen, en is de tijd gekomen om kritisch vragen te stellen aan de doelstellingen die wij met de aldus georganiseerde maatschappij willen realiseren. Als er een zaak duidelijk is, maar dat schetst dan tevens de moeilijkheid waarvoor wij staan, dan is dat de prioriteit die de herziening van de doelstellingen behoort te hebben in elke beschouwing over de crisis. Ik hoop dan altijd dat anderen daarmee bezig te zijn, terwijl wij ons bezighouden met het moeilijk functioneren van het bestaande stelsel. Voorshands roeien wij nog wel met de riemen die wij (niet altijd) hebben.

5. Arbeidsethiek en werkgelegenheid, in de bundel "Bananen van de baan". Uitgave S.M.O., Scheveningen, 1980.

6. Verhalen c.s. a.w. pag. 348.

christelijk sociaal

Slotbeschouwing

door dr. D. Th. Kuiper
en dr. H. E. S. Woldring

Inleiding

Graag maken wij gebruik van de ons geboden gelegenheid te reageren op de beschouwingen naar aanleiding van ons boek. Vooraf moet de opmerking gemaakt worden, dat tot nu toe veel aandacht geschonken is aan de (on)wenselijkheid en (on)mogelijkheid van de aan de orde gestelde thematiek, in de titel van ons boek *Reformatorische Maatschappijkritiek* tot uitdrukking gebracht. Daardoor is een even belangrijk aspect van de inhoud van onze studie, zoals in de ondertitel geformuleerd "Ontwikkelingen op het gebied van sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme van de 19e eeuw tot heden" onderbelicht gebleven. Ook daarvoor willen wij gaarne de aandacht van de lezer vragen. In het onderstaande willen we met name ingaan op enkele kritische opmerkingen die tijdens en rond het symposium gemaakt zijn. Wij volgen daarbij de dagindeling van het symposium: eerst werd over 'theologische en wijsgerige', daarna over 'sociaal-wetenschappelijke' en tenslotte over 'praktisch-sociale en -politieke' aspecten van ons boek gesproken.

1. Theologische en wijsgerige aspecten

1.1 *Reformatorische maatschappijkritiek of maatschappijkritiek van reformatorische christenen?*

Opvallend is, dat zowel *Kuitert* als *Klapwijk* zeer gereserveerd stonden ten opzichte van zgn. "reformatorische maatschappijkritiek". Bestaat zo iets eigenlijk wel? Kan zij wel bestaan, gezien de grote verscheidenheid van meningen over de samenleving? Als zo iets toch mogelijk is, wat houdt ze dan in? Alleen de econoom *prof. dr. A. van Doorn* verdedigde tijdens het symposium de gekozen titel van het boek: er zijn vele soorten socialisme, toch spreekt men samenvattend over socialistische maatschappijkritiek; waarom zou men ondanks de verscheidenheid in maatschappijvisies van reformatorische christenen niet samenvattend mogen spreken over reformatorische maatschappijkritiek? Toch deelden veel sprekers tijdens het symposium de aarzeling van *Kuitert* en *Klapwijk* op dit punt. Ook *dr. O. Jager*, die de eerste en uitgebreide recensie over ons boek schreef (*Hervormd Nederland* 31.5.80), heeft op dit probleem gewezen.

Kuitert gaf er de voorkeur aan te spreken over *maatschappijkritiek van reformatorische christenen*, mits deze niet als exclusieve 'eigen teelt' naast of tegenover die van anderen wordt geplaatst; inzichten van christenen zijn ook elders te vinden. Verwijzend naar *Kuypers* opvatting over de 'algemene genade', stelde *Kuitert* dat christenen uit hun geloof normen en waarden halen, die zij gemeen hebben met anderen; dit komt voort uit het feit, dat het christelijk geloof elementen bevat die algemeen menselijk zijn. *Klapwijk* sprak eveneens bij voorkeur over maatschappijkritiek van reformatorische christenen. Tijdens de discussie plaatste hij een kanttekening bij *Kuiterts* interpretatie van de 'algemene genade'; indien zij zo uitgelegd wordt dat zij ook kan leiden tot een algemeen menselijke ethiek, zou zij volgens hem in strijd komen met *Kuypers* visie op de antithese.

Ook wees *Klapwijk* erop, dat de Reformatoren van de zestiende eeuw de reformatie niet slechts zagen als een hervorming van de kerk, maar dat zij ook een omwenteling van maatschappelijke en politieke verhoudingen beoogden. Tijdens het symposium stelde hij de vraag wat reformatorische maatschappijkritiek als een 'kritische theorie' zou kunnen zijn; indien men het 'kwalitatieve moment' van reformatorische maatschappijkritiek wenst te achterhalen, zou men dan niet terug moeten tot ver vóór de negentiende eeuw?

Wij bestreden de legitimiteit van deze vraag niet, maar wezen in ons antwoord op de probleemstelling van onze studie, namelijk dat wij de opkomst en de ontwikkeling van de sociologie en

Slotbeschouwing

sociale filosofie in het Nederlandse protestantisme bestudeerden en dit tegen de achtergrond van het ontstaan van de sociale wetenschappen. Omdat de sociologische 'klassieken' in de vorige eeuw gesitueerd worden, kozen wij in die eeuw de 'tijdsgrens' voor onze probleemstelling. Daarbij hebben wij een bepaalde — in de samenvatting van ons boek vermelde — systematiek gehanteerd die het ons mogelijk maakte de verschillende auteurs in een kennissociologisch kader te plaatsen.

Hoezeer men 'reformatorische maatschappijkritiek' kan opvatten als een 'containerbegrip', omdat de besproken auteurs het begrip 'reformatorisch' verschillend interpreteren, betekent dit niet dat ons boek een 'container' is die zonder samenhang uiteenzettingen over allerlei auteurs bevat. Indien men het genoemde 'kwalitatieve moment' van het reformatorische opvat als een *vooropgezette* normatieve visie van de schrijvers, dan stellen wij dat wij daarvan niet zijn uitgegaan. Wij hebben zeer verschillende denkers eerst binnen een door ons opgezet kennissociologisch vergelijkingskader, willen laten uitspreken. Toch meende Klapwijk een 'heimelijke verwachting' bij ons waar te nemen naar een te ontdekken relatie tussen het 'sola fide', 'sola gratia', 'sola scriptura' en het 'coram Deo' en met een inhoudelijke maatschappijkritiek. Inderdaad is het zo dat wij deze relatie met name belichten in het analyseren van de diverse variaties die reformatorische denkers in de loop der tijd op dit thema ontwikkelden, om pas aan het slot van het boek met een meer persoonlijke visie te komen.

2 Radicaal en/of reformistisch?

Wat de rol van de theologie in de door ons beschreven ontwikkelingen betreft, verklaarde Kuitert *desgevraagd* dat deze historisch gezien een legitiemerende is geweest. Hij zal daarbij onder anderen aan Kuyper en Hoedemaker gedacht hebben. Maar hij zette ook grote vraagtekens achter de maatschappijkritische bijdrage van de theologie, zoals die volgens sommigen uit de theologie van Barth voortvloeit, omdat ook hier het gevaar van ideologisering dreigt. Hij wenst een duidelijk onderscheid te maken tussen de theoloog als theoloog en de theoloog als politiek subject, welke laatste zich uiteraard wel kan voorloven aan maatschappijkritiek te doen. Maar de taak van de theoloog als zodanig is het uitleggen van wat Gods heilbeloften betekenen, tot over de dood heen, in het kritisch toetsen van de 'God talk' in de verschillende ideologieën. De

door dr. D. Th. Kuyper en
dr. H. E. S. Woldring

concrete richtlijnen moeten echter van anderen komen, o.a. uit de sociale filosofie, de sociale ethiek en de sociale wetenschappen, die hier hun eigen taak vinden. Theologen die zich op dit terrein begeven dienen zich goed te informeren bij genoemde wetenschappen. Wij herkennen hier echo's van de bescheiden rol die Kuyper, in vergelijking met Hoedemaker, aan theologie en kerk in het geheel van wetenschappen en instituten toekende, maar ook van de dialoog die Banning bepleitte tussen normatieve wetenschappen als theologie en filosofie en empirische wetenschappen als sociologie, die elkaar in de sociale ethiek moeten ontmoeten. De door Kuitert geformuleerde 'drie trappen theorie' luidde: 1. christenen geloven dat de verwerkelijking de droom van een samenleving met een menselijk gelaat een belofte van God is; 2. maar zij kunnen de daaruit voortvloeiende morele besef en oplossingen met andere mensen delen; 3. die gemeenschappelijke moraal is het onderzoeksveld van gedragswetenschappen en ethiek.

De bescheiden taak die Kuitert in verband met maatschappijkritiek voor de theologie weggelegd zag, werd door Klapwijk gedeeld. Theologen kunnen bij gebrek aan sociaal-wetenschappelijke kennis gemakkelijk radicale uitspraken doen over allerlei onderwerpen, maar dan verleggen zij hun onkunde met een beroep op de bijbel of met hun theologie; zij bieden dan geen handvat voor het zoeken naar concrete oplossingen.

Wij leven volgens Kuitert in een pluriforme samenleving en dat betekent dat compromissen noodzakelijk zijn. Ook al moet volgens Kuitert een christen radicaal in zijn hart zijn, in zijn maatschappijkritiek toonde hij zich reformistisch. Ook Klapwijk wees erop dat maatschappijkritiek haar grenzen heeft; wij leven in een geestelijk pluriforme samenleving. Volgens hem behoort maatschappijkritiek radicaal te zijn, maar als zij omgezet wordt in sociaal-politieke concepten, moet zij rekening houden met wat haalbaar is. Als maatschappijkritiek 'ingevuld' wordt, verliest zij iets van haar radicaliteit; indien men tot deze concessie niet bereid is, vervalt men in geestelijke onverdraagzaamheid en extremisme, een gevaar waartegen Kuitert evenzeer waarschuwde. Bij Klapwijk gaan in zijn maatschappijkritiek de messiaanse doorlichting van de bestaande samenleving en het wetenschappelijk onderzoek en politiek handelen samen; zij is zowel profetisch als professioneel, zowel visionair als rationeel.

Slotbeschouwing

Deze benadering gaf de sprekers de mogelijkheid geargumenteed te antwoorden op een vraag van *ds. E. J. van Veen*, dat zij geen geïsoleerde maar een genomereerde rationaliteit en wetenschapsbeoefening voorstonden.

Betekent dit ook dat een normatieve maatschappijkritiek en wetenschapsbeoefening met normatief geïnterpreteerde begrippen werkt? In maatschappijkritische publikaties zijn begrippen als solidariteit, gerechtigheid en anderen gemeengoed. *Prof. dr. W. H. Velema* vroeg of de 'invulling' van deze begrippen niet op zeer verschillende wijze plaats vindt door mensen met verschillende overtuigingen; dan blijken zij niet zelden tegengesteld en tegenstrijdig te zijn. Met name Klapwijk beantwoorde deze vraag bevestigend, nadat hij er op gewezen had dat christenen met anderen zeer veel gemeenschappelijk hebben en zij met elkaar een heel eind op weg kunnen gaan. Dit laatste vond hij ook de moeite waard, ten einde als maatschappijkriticus door anderen serieus genomen te worden. In antwoord op een vraag van *prof. Roscam Abbing*, stelde Klapwijk in 'reformatorische maatschappijkritiek' de inbreng van niet-christenen zeer wezenlijk te vinden. Reformatorische maatschappijkritiek wil een echo vinden in een samenleving, in een cultuur; wij zijn volgens hem aangewezen op samenwerking. Ondanks verschillen, moeten wij in onze pluriforme samenleving er naar streven zo lang mogelijk met elkaar mee te gaan.

Prof. Roscam Abbing, die tot zijn teleurstelling Kuitert zag kiezen tegen een radicale stellingname en die daarin de suggestie opving dat ook seculaire ethiek niet radicaal mocht zijn, terwijl zij dit volgens hem wél moet zijn, kreeg van Kuitert het antwoord dat ook aan het adres van de seculaire ethiek zijn waarschuwing tegen extremisme gericht was. De theologiestudent *Hortensius* verdedigde dat juist profetische kritiek óók in de wetenschappen en in de sociale ethiek radicaal en tot uiting behoort te komen; ook zij moeten 'de levende hoop' tot uitdrukking brengen en een aanpassing aan het bestaande vermijden en bestrijden; dit zou slechts tot relativisme en tot een krachteloos reformisme leiden. De vraag, die vooral tot *prof. Kuitert* was gericht, werd door deze in drie punten beantwoord: 1. christelijk geloof impliceert hoop (tot over de dood heen), maar profetische kritiek is te gemakkelijk als zij alleen maar zegt dat iets fout is; reeds eerder had Kuitert er op gewezen dat pro-

door *dr. D. Th. Kuiper* en
dr. H. E. S. Woldring

fetische maatschappijkritiek het gevaar loopt utopisch en onbespreekbaar te worden als zij niet met behulp van duidelijke criteria wordt beoefend (hiermee tevens een vraag van *prof. Klijn* beantwoordend); 2. profetische kritiek is geen prerogatief van christenen; 3. het is te hopen dat het in positieve zin bij christenen te vinden is en met kennis van zaken, implicerend bescheidenheid, wordt geuit. Kreeg Kuitert aan de 'linker' zijde kritische vragen van o.a. *Hortensius*, aan de 'rechter' zijde ging *dr. W. Aalders* met Kuitert in discussie. Betreffende het derde punt van Kuiterts antwoord aan *Hortensius*, merkte *Aalders* op, dat met name gereformeerden vroeger hun opvattingen met absoluutheid en fanatisme brachten; zij spraken altijd 'een laatste woord'. *Aalders* pleitte voor een 'gelovige scepsis' en een 'tragische terughoudendheid' ten opzichte van wetenschappelijke, politieke en maatschappelijke problemen, zonder een 'laatste woord' te willen spreken.

2. Sociaal-wetenschappelijke aspecter

2.1. Bijdrage tot theorievorming

In hoeverre hebben publikaties van de in ons hoek besproken auteurs gevolgen gehad voor hun resp. 'volksdelen' tot welke zij behoorden? In hoeverre vertolkten zij wat bij 'hun' mensen leefden? Kennissociologische en empirisch-sociologische problemen, die door de sociologen *prof. dr. P. H. Vrijhof* en *prof. dr. G. Dekker*'s middags aan de orde werden gesteld. En omdat empirisch onderzoek theorievorming vooronderstelde, was de eerste vraag, die door *dr. R. G. Scholten* en die later ook door ons werd gesteld: hebben de in ons boek besproken auteurs iets bijgedragen tot sociologische theorievorming en tot sociologische kennisvorming van de samenleving?

Heel kort was deze vraag 's ochtends reeds aan de orde geweest, toen Klapwijk in antwoord op een vraag van één onzer zei, dat hij veel problemen had met Dooyeweerds opvatting over de gedifferentieerde normativiteit van samenlevingsstructuren. Hoewel deze opvatting de kern is van Dooyeweerds wijsgerige sociologie, zei Klapwijk dat deze Dooyeweerdiaanse theorie voor hem een 'struikelblok' is geweest.

De middag-referenten *prof. dr. P. Thoenes* en *prof. dr. J. M. M. de Valk* gingen op deze problematiek niet in, waarder belangrijke elementen van de in de ondertitel aangeduide ontwikkelingen op het gebied van sociale filosofie en socio-

Slotbeschouwing

logie eigenlijk buiten schot bleven. Maar misschien stak in het zwijgen ook een zeker oordeel? Immers Banning, Kruyt, Bouman c.s. leverden wel substantiële bijdragen tot de sociologie, ook van de kerk en godsdienst, maar ten gevolge van hun veelal neokantiaanse opstelling droegen deze geen specifiek-reformatorische signatuur. En de beschouwingen van Dooyeweerd c.s. getuigen op veel plaatsen weliswaar van sociologische verbeeldingskracht, maar zijn voor het besef van een katholiek als De Valk een humanist als Thoenes waarschijnlijk te veel ingebed in een specifieke wijsgerig-normatieve visie. Toch zou het wenselijk geweest zijn om uit sociaal-wetenschappelijke hoek een nadere visie te horen op de wijze waarop anderen, zoals R. van Dijk, T. P. van der Kooy, H. J. van Zuthem en B. Goudzwaard, elk voor zich, wilden komen tot een meer compleet samenspel van de normatieve én empirische aspecten van de beoefening der sociale wetenschappen. En de lezer van het zevende hoofdstuk van ons boek zal merken dat ook wij beiden van mening zijn dat er, ook wat betreft de sociaal-wetenschappelijke aspecten, meer op de zeef van 'balans en evaluatie' (hoofdstuk VII van ons boek) blijft liggen dan zou kunnen blijken uit de relatief geringe aandacht die daaraan in de inleidingen werd gewijd.

2.2. Cultuur- en kennissociologische plaatsbepaling

Thoenes en De Valk richtten hun aandacht hoofdzakelijk op een cultuursociologische plaatsbepaling van het reformatorische denken; de eerstgenoemde accentueerde voornamelijk het subculturele karakter van dit denken, terwijl De Valk deze plaatsbepaling uitwerkte in het kader van de Europese geestesgeschiedenis. Thoenes bleek sterk geïnteresseerd in het reformatorische volksdeel als subcultuur. Dat anderen (dr. P. E. Kraemer en prof. Vrijhof) ook nog een hervormde en gereformeerde subcultuur onderscheiden, kon Thoenes niet geheel meemaken; daarvoor zei hij te veel buitenstaander te zijn. Ook De Valk merkte op dat theologische verschillen tussen gereformeerden en hervormden hem ontgingen en in antwoord op een vraag van prof. Roscam Abbing merkte hij op ook geen wezenlijke verschillen te zien tussen reformatorische en rooms-katholieke opvattingen over de samenleving.

In zijn spreken over reformatorische subcultuur noemde Thoenes overigens alleen de gereformeerden. Zij zijn volgens hem steeds bereid om principieel te zijn, maar als er in de praktische

door dr. D. Th. Kuiper en
dr. H. E. S. Woldring

politiek een graantje valt mee te pikken, dan pikken zij het mee, eventueel ten koste van hun principes.

Als groot liefhebber van sociologische curiositeiten pleitte Thoenes voor het sterk maken van eigen subculturen. Niet dat hij Kuitert bestreed, die had gesproken over het algemeen menselijke dat bij christenen aanwezig is, maar hij wilde het bijzondere van de gereformeerden als sociologisch verschijnsel accentueren. Als zij dan een eigen subcultuur vormen, achte de referent het van groot belang dat niet alleen de principes hoog gehouden worden, maar dat deze ook wáár gemaakt worden. Dán leveren gereformeerden in een pluriforme samenleving een bijdrage tot die pluriformiteit. Hij zag toekomst voor subculturen die in hun isolement hun kracht zoeken. (Thoenes' dissertatie over 'De elite in de verzorgingsstaat' heeft niet voor niets de ondertitel: sociologische proeve van een terugkeer naar Domineesland).

Als gereformeerden jubileren wensen zij volgens Thoenes niet gefeliciteerd te worden als "stoere man in storm op dijk!" Maar gereformeerden zijn vaak zo 'oververbaal', hebben zoveel 'woordgeweld': bescheidenheid zou hen sieren en zou cultuursociologische ook juist zijn. Reformatorische maatschappijcritici kunnen wel denken en zeggen in de stormen van cultuurontwikkelingen en maatschappelijke omwentelingen te staan en een 'eigen geluid' te laten horen, maar wat is dan die eigen opdracht, eigen taak en eigen program?

In zijn antwoord op deze vragen sloot Thoenes aan bij zijn co-referent De Valk die over het tijdgebonden karakter van het reformatorische denken had gesproken. Thoenes: "U denkt geschiedenis te maken, maar de geschiedenis maakt u; als subcultuur wordt u steeds gedwongen mee te lopen met wat de westerse cultuur naar u toeschuift".

2.3. Betwiste tweedeling

In zijn paper ging Thoenes enigszins in op de in ons boek besproken sociologische 'visies' (niet op de meer of minder uitgewerkte theorieën). Hij schreef dat de rol van de protestanten in de samenleving 'tweeduidig' is: enerzijds is er sprake van een manende profet, die de wereld als niet gekerstend ziet, zij moet onderworpen worden aan een reformatorische maatschappijkritiek; anderzijds is er sprake van een christelijke wereld die in essentie al is wat zij moet zijn. Met deze 'tweeduidige' rol gaat een dubbele maatschappijvisie gepaard: enerzijds wordt de maat-

Slotbeschouwing

door dr. D. Th. Kuiper en
dr. H. E. S. Woldring

schappij opgevat als een onderdeel van Gods schepping en deelt zij in de heiligheid van al het geschapene; revolutie en vooruitgangdenken zijn dan vormen van ontheiliging; anderzijds is de samenleving een uitdrukking van onvolmaaktheid; zij wordt pas geheiligd als Christus is teruggekeerd. Volgens Thoenes treft men deze tweedeling ook in de geschiedenis van de sociologie aan: enerzijds is er sprake van de samenleving die niet geheiligd is, maar zij is natuurlijk; die stromingen in de sociologie doen geen morele uitspraken over de samenleving; anderzijds is er een benadering die de samenleving ook als patiënt ziet en die haar een recept wil aanbieden.

Prof. dr. C. J. Lammers en wij stelden onder andere de vraag, of in de natuurwetenschappelijk georiënteerde en 'waardenvrije' sociologische theorieën en onderzoeken de samenleving beschouwd wordt als 'natuurlijk' en of zij het bestaande slechts willen bevestigen; zijn zij ook niet dikwijls op 'ontmaskering' gericht en willen zij wantoestanden niet aan de kaak stellen? Terwijl vanuit reformatorische kring, vooral vanuit de kerken, dit ontmaskerende en kritische onderzoek als hinderlijk werd ervaren. Onder andere sociologen aan de Vrije Universiteit hebben volgens Lammers in hun onderzoek constructief-kritisch werk verricht.

De door Thoenes genoemde dubbele maatschappijvisie in het protestantisme moet o.i. wel falen, omdat zij gebaseerd is op de tegenstelling van de heiligheid der schepping en de profetische kritiek die tot verlossing uit het bestaande moet leiden. Het 'reformistische' dat het denken van veel reformatorische denkers blijkt te kenmerken, zou wel eens in verband kunnen staan met het 'bederf' dat zich tussen schepping en verlossing, het feit van de zondeval, bevindt, hetgeen tot een subtieler spanningsveld in de theorieën kan leiden.

Thoenes ging op de beantwoording van vragen over deze problematiek en over de zgn. tweedeling in de geschiedenis der sociologie niet nader in, maar verduidelijkte zijn opvatting over subculturen. Hoewel hij de invloed van christelijk denken op de maatschappelijke en politieke inrichting niet groot vond, achtte hij haar vanuit een reformatorische subcultuur wel mogelijk; uit deze kring zou misschien een 'interessante sociologie' kunnen voortkomen.

2.4. Vervaging der consensus

Zoals gezegd wees *prof. De Valk* in de eerste plaats op het tijdgebonden karakter van de refor-

matorische maatschappijkritiek; anders gezegd: de verscheidenheid van visies die in een Europese geestesgeschiedenis aanwezig is, vinden we in het reformatorisch denken weerspiegeld. Het gemeenschappelijke in die reformatorische visies wordt volgens hem in ons boek verwoord in enkele vage noties als gerechtigheid, solidariteit, rentmeesterschap en andere. Maar deze noties vinden we ook elders, zei hij, aansluitend bij de opmerkingen die Kuitert had gemaakt.

Ten einde de uiteenlopende visies in protestantse kring te verklaren, gaf De Valk twee mogelijke antwoorden: a. sommige visies zijn niet bijbels; de betreffende denkers hebben zich vergist; b. op grond van de bijbel is niet één duidelijke maatschappijkritiek te funderen. Het eerste antwoord wilde hij overigens in generaliserende zin niet graag voor zijn rekening nemen; het tweede antwoord wel, verwijzend naar het citaat (in zijn paper) van Yves de Montcheuil, dat het evangelie een negatieve norm en een positieve inspiratiebron is. Ons boek leek hem hiervan een bevestiging.

Ten tweede wees De Valk op de ontwikkeling van dogmatisch consensus-denken naar meer empirisch-wetenschappelijk, pragmatisch, voorzichtiger en bescheidener denken, dat minder doctrinair is. Zowel in rooms-katholieke en protestantse kring als daarbuiten achtte hij deze ontwikkeling bespeurbaar. De reden voor het consensusdenken in de negentiende eeuw kwam volgens De Valks hypothetische verklaring, voort uit de schrik die velen hadden overgehouden van de verwarring der geesten van de tijd der Franse Revolutie en daarna; men wilde de eenheid van opvattingen over fundamentele levensvragen herstellen. Onze tijd is volgens hem anders: 1. wij zijn bang geworden voor dogmatisme, omdat het anderen kwaad kan doen; 2. dogmatisme is ontmaskerd als onzuisver, omdat er vaak niet erkende belangenverdediging achter schuil ging; 3. wij zijn in het algemeen voorzichtiger geworden met generaliserende en stellige uitspraken, mede dankzij wetenschappelijk onderzoek; ook omdat de maatschappij zeer snel veranderde en verandert en omdat wij in een geestelijk pluriforme samenleving verkeren, waarin christenen een minderheid zijn (zeker op wereldniveau).

Wij vonden deze schets van De Valk verhelderend, al was het alleen al omdat zij zo goed aansluit bij de uiteenzetting over pluriformiteit van Thoenes, en bij de ochtendreferaten van Klapwijk en Kuitert. Toch vinden wij dat in De Valks vergelijking tussen de ontwikkelingen van het

Slotbeschouwing

katholieke en protestantse sociale denken, de overeenkomsten de óók aanwezige verschillen te veel overschaduwden. Het antwoord op de vraag waarom in nederlandse katholieke kring op het proces van ontzuiling na 1945-1960 nog al eens gereageerd werd in termen van deconfessionalisering en 'algemeenheid', terwijl in protestantse kring de 'objectieve' christelijk-sociale leer juist opgevolgd werd door een meer 'subjectieve' visie op "politiek als geloofsbeleving" en een denken in termen van reconfessionalisering, heeft iets met deze verschillen te maken!

Kortom: waarom moesten De Zeeuw en Goudzwaard elkaar in het CDA als schepen in de nacht passeren, om het daarna beiden te verlaten? Heeft dat toch iets te maken met reeds bij Groen én zijn katholieke tijdgenoten aanwezige verschillen?

Dr. H. *Zunneberg* stelde in dit verband de vraag of de door De Valk beschreven ontwikkeling niet verstaan moet worden als een 'golfbeweging' of, zoals dr. P. E. *Kraemer* het uitdrukte, als een 'gefaseerde' beweging. Zo heeft Banning gepleit voor een 'personalistisch socialisme' in die zin dat we het over de meest fundamentele waarden van cultuur en leven eens moesten worden, terwijl hij het in de jaren vijftig en zestig opgaf: het kan toch niet meer in een pluriforme samenleving. Ook na de tweede wereldoorlog waren velen van mening dat gezocht moest worden naar eensgezindheid in fundamentele waarden. Eén onzer voegde hieraan toe, dat in pauselijke encyclieken en elders vaak een beroep gedaan wordt op 'mensen van goede wil', is dit niet opnieuw een zoeken naar consensus?

In zijn antwoord retireerde De Valk niet, wel was hij gevoelig voor gesuggereerde nuanceringen. Hij stelde ter ondersteuning van zijn stelling dat het latere consensusdenken niet meer betekent een dogmatisch, exclusief en allesomvattend systeem; men wil aan anderen geen dictaten voorschrijven, maar *met* anderen naar iets gemeenschappelijk-normatief zoeken.

In antwoord op vragen van dr. W. *Aalders* en prof. *Vrijhof*, zei De Valk, dat hij geen a-confessionaliteit verdedigde; hij zag ook in onze tijd een behoefte aan normatief denken, dat wil zeggen: denken over en vanuit 'beginselen in gereduceerde vorm'; dat zou volgens hem een consensus kunnen vormen in onze samenleving.

2.5. *Aangevochten indeling*

In onze beantwoording gaven wij bijzondere aandacht aan prof. dr. J. van *Putten*, die had gevraagd of de in ons boek gebruikte indeling her-

door dr. D. Th. *Kuiper* en
dr. H. E. S. *Woldring*

vormd-gereformeerd wel toereikend is; schreef Banning primair als hervormde of als socialist en schreven Goudzwaard, Prins c.s. primair als gereformeerden of vanuit hun participatie in de ARP van de jaren zestig en zeventig? Zou het voor of tegen een christelijke partijformatie niet een beter indelingscriterium geweest zijn?

Ons antwoord op deze vraag was dat, hoewel andere indelingscriteria mogelijk zijn, wij reformatorische denkers als object van studie hadden gekozen en daarin derhalve een bepaald godsdienst-sociologisch criterium reeds hadden gehanteerd, ten einde vervolgens binnen deze collectiviteit een nadere en bekende hoofdscheiding aan te treffen, nl. die tussen hervormd en gereformeerd. Wij kozen de titel 'Reformatische maatschappijkritiek' omdat wij op grond van onze empirische studie ontdekten dat de besproken auteurs *grotendeels* op deze gemeenschappelijke noemer konden worden gebracht; zij allen beroepen zich namelijk, ondanks onderlinge verschillen, op een gemeenschappelijke traditie, van waaruit zij de problemen van hun tijd probeerden te benaderen. Allen geven blijk van een reactie op de verbreking van de eenheid van leven en denken, zoals dit proces zich vanaf het begin der vorige eeuw had voltrokken en dat leidde tot een differentiatie en pluriformiteit van de westerse samenleving. Ondanks hun onderling verschillende opvattingen en oplossingen voor bepaalde maatschappelijke problemen, ontdekten wij enerzijds bij de hervormden en anderzijds bij de gereformeerden *vergelijkbare denkstructuren*. Bij de hervormden golden onder andere kerk en theologie als belangrijke oriëntatiepunten, terwijl de gereformeerden zich meer richtten op sociale filosofie en christelijke organisaties; denkstructuren die bij latere generaties hervormden en gereformeerden herkenbaar blijven. Daarom is het criterium hervormd-gereformeerd niet willekeurig, maar als resultaat van onderzoek een *kennissociologisch relevant* criterium.

Dat de grootste nadruk op de stellingname inzake wel of niet christelijke partijvorming had behoren te vallen, is onzes inziens gebaseerd op een onderschatting van het feit dat de meeste der besproken auteurs juist vanuit een religieus, theologisch en/of kerkelijk engagement kwamen tot hun positieve aarzelende dan wel negatieve conclusies inzake christelijke partijvorming. Ook dat zijn politologisch en sociologisch gezien relevante feiten! Wel is het zo dat sommige 'hervormden', zoals Banning c.s., terecht kritiek leverden op de omstandigheid dat ten gevolge

van het 'antithetische' denken van vele 'gereformeerden' en het 'theocratische' denken van vele 'hervormden' de politieke en sociale problemen van hun tijd te weinig in hun eigen recht gezien werden en onderschikt werden gemaakt aan ideologische en organisationele opties en strijdvragen. Maar dat is een andere discussie, hoewel even relevant!

Overigens leidt het introduceren van het onderscheid 'gereformeerd' — 'hervormd' in ons boek niet tot het tegenover elkaar stellen van twee groepen, maar tot een speurtocht naar de overeenkomsten en verschillen tussen vertegenwoordigers uit beide kringen. Daarbij blijkt dat zij ondanks een ten dele gemeenschappelijke probleemstelling in de 19e eeuw uiteengaan en dat er ondanks een gescheiden optrekken in de eerste helft der 20e eeuw naast fundamentele verschillen ook verrassende overeenkomsten zijn; vervolgens dat er na 1965 bij een toenemende convergentie in denken toch typerende verschillen blijven op het punt van de rol van filosofie en theologie, alsmede op dat der christelijke organisaties.

Trouwens het betreft hier maar één van de indelingscriteria uit ons vergelijkingskader. Zo wordt naast kerkelijke en partijpolitieke oriëntatie uitgebreid aandacht besteed aan de wetenschappelijke ligging (hoe is de dosering van classicistische en romanticistische denkstructuren?) en aan de inhoud en richting van de maatschappijkritische elementen in het denken van de besproken auteurs (conservatief, reformistisch of radicaal). Op deze manier wordt een vergelijking tussen overeenkomsten en verschillen binnen de 'gereformeerde' en binnen de 'hervormde' kring mogelijk.

In het *Woord vooraf* van ons boek hebben wij ons 'kritisch solidair' verbonden genoemd met het nederlandse neo-calvinisme. Zijn wij toch meer solidair dan kritisch geweest in onze analyse en vergelijking van de besproken auteurs, zoals *Van Putten* tijdens het symposium suggereerde? Wij hebben geprobeerd de verschillende auteurs zo goed en uitgebreid mogelijk recht te doen, hen te laten uitspreken en met hen mee te denken. In de evaluaties die aan het eind van elk hoofdstuk te vinden zijn en in het laatste hoofdstuk, hebben wij niet geaarzeld enkele conclusies te trekken. Deze conclusies dragen soms een expliciet kritisch karakter. Wij spreken bijvoorbeeld over bepaalde 'doodlopende wegen', verideologisering van bepaalde opvattingen en over theorieën die geen navolging vonden. Tenslotte hebben wij enkele kernnoties aangegeven

en kort omschreven. Juist voor sociologen die, hoewel niet exclusief maar vanuit hun tradities wel expliciet, een normatieve en kritische wetenschapsbeoefening voorstaan, kan een analyse en uitwerking van de genoemde kwalitatieve begrippen een mogelijkheid zijn om uiting te geven aan en bij te dragen tot de pluriformiteit in de samenleving en in de wetenschap.

3. Praktisch-sociale en -politieke aspecten

3.1. *Op de praktijk gerichte denkers*

Met de reacties van *Roscam Abbing* en *Albeda* zijn wij gelukkig, omdat zij ons boek gebruikten zoals wij het bedoelen; niet als een poging om te komen tot een nieuwe synthese van reformato-ri- sche maatschappijkritiek. De Valk stelde terecht dat de grote syntheses en constructies die wij beschreven geen stand houden, maar dat vele van de erin verwerkte ideeën wel voortgaan om latere denkers en doeners impulsen te geven. Wij herkennen in hun bijdragen een poging om, ten aanzien van de vraag tot welke praktijk filosofische, theologische en sociaal-wetenschappelijke stellingnamen en inzichten voeren, te komen tot een discussie over criteria en concrete oplossingen volgens het door Kuitert bepleite overleg-model voor een pluriforme samenleving, al zijn wij wel benieuwd hoe een discussie tussen bijv. Kuitert, Roscam Abbing en Albeda over criteria en concrete oplossingen zou verlopen. Deze discussies kwam helaas in het bestek van het symposium niet volledig van de grond.

In dit kader moeten wij allereerst aandacht schenken aan de o.a. door de symposium-voorzitter, *prof. mr. W. F. de Gaay Fortman* in zijn inleidende beschouwing verwoorde kritiek, dat meer op de praktijk gerichte mensen van de christelijk-sociale beweging als Talma, Slotemaker de Bruïne, Ruppert e.a. wel erg summier behandeld worden in vergelijking met iemand als Dooyeweerd, die zijns inziens allerminst van maatschappijkritiek verdacht kan worden. Ons antwoord op deze begrijpelijke kritiek luidt niet alleen dat de probleemstelling van ons boek zich vooral richtte op het sociaal-wijsgerige en sociaal-wetenschappelijke denken, maar ook dat Dooyeweerds denken ook in het kader van het thema der reformato-ri- sche maatschappijkritiek van belang blijft. Niet alleen kwam hij tot een kritische systematisering van de samenlevingsmodellen, die bij Groen en Kuyper in de vorm

Slotbeschouwing

van maatschappijkritiek al in aanzet aanwezig waren, maar zijn wetenschapskritische methode vormde bovendien een inspiratiebron voor de door ons als derde generatie van de wijsbegeerte der wetsidee onderscheiden auteurs als Hoogendijk en Goudzwaard. Niettemin erkennen wij gaarne dat grotere aandacht voor de christelijk-sociale denkers gerechtvaardigd geweest zou zijn, al menen wij dat de consoliderende werking van Dooyeweerd's samenlevingsmodel in de periode 1920-1960 voldoende tot uitdrukking gekomen is in onze weergaven van de discussies tussen Dooyeweerd enerzijds en Gerbrandy en Ruppert anderzijds.

De wijze waarop *Albeda* en *Roscam Abbing* de door ons wel uitvoerig behandelde denkers gebruikten, ten einde na te gaan welke elementen uit hun werk bruikbaar kunnen zijn voor de vormgeving van de samenleving in de toekomst, doet ons de hoop koesteren dat onze inderdaad eenzijdige probleemstelling ons toch niet van de praktijk heeft afgesneden.

3.2. *Het etisch evidente*

Prof. Roscam Abbing besteedde in de toelichting van zijn paper aandacht aan de ethica naturalis, die geldt voor christenen en niet-christenen. Aansluitend bij Kuitert, stelde hij dat een ethicus zich in allerlei concrete problemen moet verdiepen en alleen ter zake kundig ethische uitspraken kan doen. Of men een speciaal christelijke ethiek nodig heeft, was volgens *Roscam Abbing* afhankelijk van het onderwerp; in veel medisch-ethische problemen leek hem een christelijke ethiek onmisbaar, maar inzake de ethiek van de inkomensverdeling niet. Deze visie lokte een kritische vraag uit van *prof. dr. A. van Doorn*, die verwees naar een studie van de economen *Pen* en *Tinbergen* over inkomensverdeling; zij onderscheiden in hun boek drie soorten rechtvaardigheid: 1. *elitisme* (loon naar werken), 2. *solidarisme* (loon naar werken, maar met een garantie voor een minimuminkomen), 3. *egalitarisme* (iedereen een zo gelijk mogelijke beloning met eventueel iets extra's voor inconvenientie arbeid). Aldus *Van Doorn*, die concludeerde dat er dus verschillende filosofieën over rechtvaardigheid zijn en vroeg of *Roscam Abbing* niet enigszins eenzijdig was in het stellen van één ethisch-evident standpunt.

Mede naar aanleiding van een vraag van één onzer ging *Roscam Abbing* uitvoerig in op het 'ethisch evidente' als iets dat voor zichzelf spreekt, niet tot iets anders te herleiden is en ook niet heteronoom bepaald is. 'Ethisch eviden-

door *dr. D. Th. Kuiper* en
dr. H. E. S. Woldring

tie' betekent niet, dat iedereen of de meeste mensen het zó zien, maar als je het zó ziet, dán zie je het krachtens de evidentie van de zaak zelf.

Christenen kunnen daarom kritisch solidair zijn met niet-christenen; zij kunnen met anderen meedenken; zij zijn communicabel. Het is mogelijk en soms nodig Gods openbaring in geding te brengen; een christen kan vanuit zijn achtergrond een diepte-motivatie geven met betrekking tot in discussie zijnde problemen; hij zal soms anderen kunnen corrigeren. In antwoord op een vraag van *dr. G. Manenschijn* stelde hij, dat niet-christenen eveneens christenen kunnen corrigeren, omdat het gevaar van ideologisering bij elk mens aanwezig is.

Zo kan men volgens *Roscam Abbing* is sociaal-economische problemen bijvoorbeeld kiezen voor de lijn van *Albeda*, die voorstander is van een 'overleg-economie' en die toch met een loonwet kwam, of voor de lijn van *Tinbergen*, *De Galan* en *Van den Doel* die al veel langer pleiten voor een 'overheidsverantwoordelijkheid' ook bij loon- en prijsvorming. Dit geschilpunt is volgens de referent een "interne discussie" waard vanuit algemeen menselijke noties. Het betreft hier twee wetenschappelijke scholen en een voor-wetenschappelijke discussie; maar het denken over deze onderwerpen wordt vertroebeld als men reformatorische inzicht erbij haalt, omdat wie deze inzichten niet deelt, dan in de discussie niet meer thuis hoort.

Aldus *Roscam Abbing*, die naar aanleiding van deze visie en naar aanleiding van zijn paper vragen kreeg van *prof. J. D. Dengerink* en *drs. H. Borstlap*: waarom zou de overheid wel een vergaande verantwoordelijkheid hebben voor de financieel-economische sektor en niet voor het culturele leven; de eerstgenoemde sector hangt toch nauw samen met het culturele, terwijl een andere vraag is in hoeverre het culturele zich uitstrekt; behoort het onderwijs er niet toe en houdt de overheid zich niet alleen financieel maar ook 'inhoudelijk' niet verstrekkend met deze sector bezig? Wordt overigens niet ten onrechte gesproken over wél of niet en meer of minder overheidsoptreden, terwijl de meest fundamentele vraag is die naar de 'richting', het 'waartoe' van het overheidsoptreden?

Roscam Abbing ging summier op deze vragen in en wees met name op de taak van de overheid om algemene levenscondities veilig te stellen. Hij voelde zich persoonlijk gegeneerd als visies op allerlei politieke en sociale problemen, waarmee hij zich het minst vertrouwd voelt, zich het

Slotbeschouwing

door dr. D. Th. Kuiper en
dr. H. E. S. Woldring

meest op reformatorische inzichten zouden beroepen.

Wij onderschrijven Roscam Abbing's kritiek op veel reformatorische denkers, die zich met de relatie staat-samenleving te weinig genuanceerd en diepgaand hebben beziggehouden; onzes inziens is op dit punt een 'inhaal-manoeuvre' noodzakelijk. Dit probleem werd in de bespreking ook door dr. *Albeda* onderkend, die in dit verband inging op de crisis der verzorgingsstaat.

3.3. Kritiek op de verzorgingsstaat

Albeda meende, onder erkenning van de uiteenwaaiing van het reformatorisch denken, daarin toch aanzetten te vinden voor een uitweg uit de crisis van de verzorgingsstaat, die gekenmerkt wordt door de grenzen van de economische en natuurlijke mogelijkheden, de sociale kosten van verdere economische groei en de innerlijke tegenstrijdigheid van meer perfectie en minder beheersbaarheid. Een crisis die volgens prof. dr. *W. Klijn* ook van ideologische aard is: de ideologie van een verzorgingsstaat is ook in gevaar, omdat zij vaak geïnterpreteerd wordt in het absoluut stellen van het recht van ieder individu om zijn toekomst geheel zelfstandig te bepalen. Volgens *Klijn* ligt een liberaal-ideologische individualisering aan het functioneren van de verzorgingsstaat ten grondslag.

In ieder geval komen in de huidige crisis van de westelijke wereld alle themata van reformatorische maatschappijkritiek opnieuw naar voren. De pragmatisch ingestelde *Albeda* is als leerling van Van der Kooy en oud-CNV-secretaris altijd criticus geweest van de wijsbegeerte der wets-idee, maar vroeg wel de aandacht voor het gelijk en ongelijk van Dooyeweerd. Deze had bij nader inzien gelijk in zijn kritiek op het CNV inzake de pbo, maar ongelijk in zijn kritiek op wettelijke regelingen van medezeggenschap. Ook waardeerde *Albeda* Van Riessens bezwaren tegen schaalvergroting, de macht van grote organisaties, de ontwikkeling van de staatsbureaucratie, maar hij bleef te veel steken in management-sociologie. Vanuit zijn affiniteit met de oorspronkelijke christen-radicalen uit 1967 is te verklaren dat de denkbeelden van overigens uiteenlopende denkers als Dippel, Van Zuthem en Goudzwaard hem het meest aanspraken in hun kritiek op de scheefgroei van verzorgingsstaat en vooruitgangsgeloof. Voor zijn reactie is kenmerkend dat hij het bleef opnemen voor de christen-democratische optie van de 'gespreide verantwoordelijkheid' en de grote nadelen van een te absolute planning van staatswege in het licht bleef stel-

len. Dit bleek ons ook uit de bespreking die *Albeda* van ons boek gaf in *Trouw* (7.6.1980).

In antwoord op een vraag van dr. *H. M. de Lange*, waarom er zo weinig gebeurt aan een betere inkomenspolitiek, zei *Albeda*, dat juist op dit terrein momenteel geen land in de westelijk wereld meer doet dan Nederland. Hij wees op de advies-aanvraag 'raamwet inkomensverdeling' waarvoor hij nog vóór 1 mei 1981 een wetsontwerp hoopt in te dienen. Hij wees op het voortgaande doordenken over aanvaardbare inkomensverschillen in de memorie van antwoord op het wetsontwerp op de openbaarheid van inkomens en op het beperken van de inkomensontwikkeling in de vrije beroepen.

3.4. Toch een reformatorisch alternatief?

In zijn toelichting op de stelling dat het mogelijk is "in het reformatorisch denken van de laatste 100 jaar en vooral van de laatste decennia, aanzetten te vinden voor een uitweg uit de crisis", wees *Albeda* o.a. op de gedachte van de 'soevereiniteit in eigen kring'. Ondanks de verideologisering van dit begrip in verschillende interpretaties heeft gekregen, zag hij het als een bruikbaar instrument in de strijd tegen centralisme, in het bevorderen van de eigen verantwoordelijkheid van maatschappelijke groeperingen, in het realiseren van andere doelstellingen van de samenleving en in het nader doordenken van de relatie staat-maatschappij. Problemen die ook door de socioloog prof. dr. *H. v. d. Berg* werden genoemd. Wijzend naar de 'soevereiniteit in eigen kring' zocht deze naar de identiteit van allerlei maatschappelijke groepen en stromingen en naar de identiteit van het welzijnswerk en van de hulpverlening in relatie tot de overheid.

4. Tot slot

In hoeverre ons boek, en met name het laatste hoofdstuk, iets van een program zou kunnen inhouden, laten wij graag mede aan de geargumenteerde beoordeling van anderen over. Dit geldt ook voor de vraag van de geschiedenisstudent *J. D. Snel*, die zich afvroeg of het boek niet het eindpunt van een ontwikkeling is die het beschrijft.

Wat ons betreft, kunnen wij verwijzen naar het in het laatste hoofdstuk aangehaalde citaat van *Huizinga*, die de wetenschap der geschiedenis omschreef als "de geestelijke vorm, waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden". Wij zijn van mening dat met een variatie

Slotbeschouwing

door dr. D. Th. Kuiper en
dr. H. E. S. Woldring

op dit citaat, voor de beoefenaars der sociale wetenschappen kan gelden dat zij in hun wetenschapsbeoefening zich rekenschap hebben te geven van de wijzen van samenleven in hun tijd, alsmede van het perspectief waarin zij deze plaatsen. Daarom hoeft ons boek geen afsluiting te zijn, wel een plaatsbepaling die zowel op het verleden als *op de toekomst* gericht is.

Aan het eind van het symposium vroeg *prof. Kuitert* naar een vervolg van de bezinning op vooronderstellingen van christelijk-sociaal denken. Een nieuwe christelijke-sociale conferentie is volgens hem in onze tijd zeer nodig.

Hoewel wij positief staan tegenover deze suggestie, noemde een onzer enkele complicaties die aan zo'n conferentie verbonden zijn; onder andere dat zij alleen een kans van slagen heeft als zij los staat van de discussie voor of tegen christelijke partijvorming. Wij zijn van mening dat het goed is om een 'afsluiting' van de zgn. 'christelijk sociale beweging' en het christelijk-sociaal denken (ook in de wetenschappen!) te doorbreken en een christelijke bezinning te stimuleren waarbij allen die zich tot het christendom rekenen, betrokken zouden kunnen zijn.

8
-
I

-
F
V
F
h
z
c

F
h
c

F
c

pag. 326

Van de redactie

pag. 327

Het verschijnsel 'de herleving van de islam' en zijn gevolgen
door prof. dr. A. Wessels

pag. 337

Beschouwingen beschouwd
door mr. W. J. Geertsema

pag. 340

Ter aanvulling en verduidelijking
door dr. J. Kremers

pag. 343

Interview met minister Van Aardenne
door dr. G. Puchinger

pag. 355

Interview met minister Wiegel
door dr. G. Puchinger

pag. 363

Voorraadeconomie
boekbespreking door drs. A. Schouten

80/9

50e jaargang, nr. 9 september 1980.

Herleving Islam

Wessels

Opnieuw de Beginselprogramma's van
VVD, PvdA en CDA

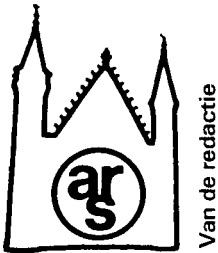
Nabeschouwing van Geertsema en Kremers

Interview: Van Aardenne en Wiegel

Puchinger

Boekbespreking: Voorraad-economie

Schouten

Dit nummer wordt geopend met een bijdrage van de hand van prof. dr. A. Wessels over de betekenis van de heilleving van de Islam. De nadruk in dit artikel valt op het informeren over de stormachtige recente ontwikkelingen in met name Iran, Egypte, Syrië en Turkije. Wessels signaleert het gevaar van toenemende polarisatie tussen de islamitische en christelijke wereld. Hij concludeert overigens dat niet alleen godsdienstige factoren een rol hebben gespeeld gedurende de afgelopen jaren. De islamitische wereld zoekt naar een eigen identiteit temidden van de wereldmachten. Men protesteert tegen uitbuiting en onderdrukking. Wij moeten ons, aldus Wessels, afvragen wat er waar is van de beschuldiging over uitbuiting van de islamitische wereld door westerse en communistische machten.

*
**

Vervolgens reageren in dit nummer de voorzitters van de commissies van Uitgangspunten van CDA en VVD op de artikelen die (en de heer Nauta) in ons julinummer hebben geschreven. Toen hebben zij geschreven over de programma's van de ander. Thans krijgt men de gelegenheid in een korte nabescherouwing misverstanden uit de weg te ruimen en onderdelen te verduidelijken. In het julinummer was men, schrijvend over het programma van de anderen, zeer vriendelijk en begrijpend van toon — thans moet echter het eigen erf worden beschermd tegen de aantijgingen van de anderen en dat vereist hier en daar krachtiger taal. Niettemin: de beschouwingen eindigen in harmonie. Er is zelfs een voorstel dat de politieke partijen rond de tafel zouden moeten gaan zitten voor een discussie over principes.

De heer Nauta was helaas niet meer in de gelegenheid een reactie op schrift te stellen. Daarom zijn in dit nummer alleen de nabescherouwingen van de heren Geertsema en Kremers opgenomen.

*
**

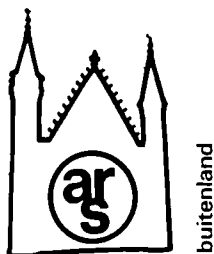
Vervolgens heeft dr. G. Puchinger gesprekken met de heren drs. G. M. V. van Aardenne, de Minister van Economische Zaken, en H. Wiegel, de Minister van Binnenlandse Zaken, tevens vice-Minister President.

*
**

Tenslotte bespreekt drs. A. Schouten de studie van Paul Friese over voorraad-economie.

Het verschijnsel
'De herleving van de Islam'
en zijn gevolgen

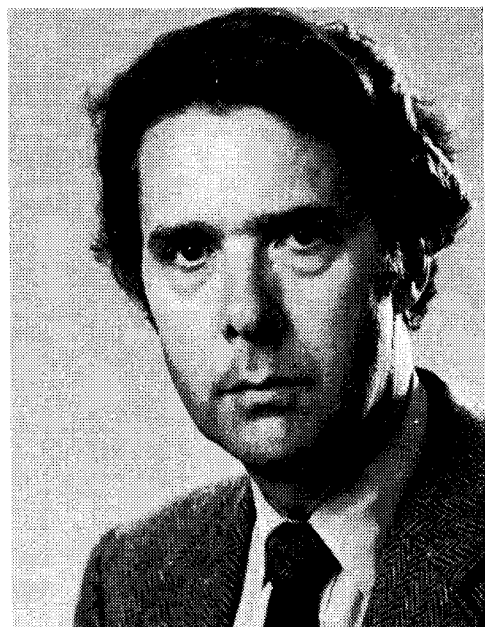
door prof. dr. A. Wessels

Het verschijnsel 'De herleving van de Islam' en zijn gevolgen

door prof. dr. A. Wessels

In het jaar 1900 verscheen het boek *De Stille kracht* van de bekende Nederlandse schrijver Louis Couperus. Het speelt in het Nederlands-Indische milieu van ongeveer een eeuw geleden en beschrijft op beklemmende wijze de (stille) krachten die zich van Indonesische zijde tegen het Nederlandse gouvernement gaan keren. Door het verhaal spookt bedreigend op de achtergrond een 'hadji' rond, de naam voor een moslim die zijn religieuze plicht heeft gedaan om, indien hij daartoe fysiek en economisch in staat is, eenmaal in zijn leven een pelgrimsreis naar Mekka te maken. Daarmee brengt Louis Couperus tot uitdrukking dat het bij die stille tegenkrachten van verzet tegen de Nederlanders om iets islamitisch gaat. Niet toevallig daarom eindigt zijn boek met een scene waarin de hoofdfiguur, de resident Van Oudijck, de aankomst ziet van een trein met 'nieuwe hadji's': "Allemaal verse Mekka-gangers," zegt hij tegen zijn vrouwelijke gezellin. Louis Couperus besluit zijn boek dan met de volgende passage: "Zij voelden het beiden, het onuitzeggare: dat wat schuilt in de grond, wat sist onder de vulkanen, wat aandonst met de verre winden mee, wat aanruist met de regen, wat aandavert met de zwaar rollende donder, wat aanzweeft van wijd uit de horizon over de eindeloze zee, dat wat blik uit het zwarte geheimoog van de zielgeslotene inboorling, wat neerkruipt in zijn hart en neerhurkt in zijn nederige hormat, dat wat

Dr. A. Wessels (42) is hoogleraar theologie aan de Vrije Universiteit. Andere publikaties van zijn hand: *A modern Arabic biography of Muhammad*, Leiden (Brill), 1972; *De nieuwe arabische mens. Moslims en Christenen in het arabische oosten vandaag*, Baarn (Ten Have), 1977; *De moslimse naaste; op weg naar een theologie van de islam*, Kampen (Kok), 1978; *Van Alkmaar begint de victorie... Gastvriendschap sleutel tot het verstaan van de verhouding van christenen en mensen van ander of 'geen' geloof*, Kampen (Kok), 1979; *De Renaissance van de islam; zullen de Khomeini's de toekomstige koers van de islamitische wereld bepalen*, Baarn (Ten Have), 1980.

knaagt als een gift en een vijandschap aan lichaam, ziel, leven van de Europeaan, wat stil bestrijdt de overwinnaar en hem sloopt en laat kwijnen en versterven, heel langzaam-aan sloopt, jaren laat kwijnen, en hem ten laatste doet versterven, zo nog niet dadelijk tragisch dood gaan: zij voelden het beiden, het Onuitzeggare...

En in het voelen ervan, tegelijk met de weemoed van hun afscheid, dat zo dadelijk dreigde, zagen zij niet, te midden der golvende, deinende, gon-

Het verschijnsel 'De herleving van de Islam' en zijn gevolgen

door prof. dr. A. Wessels

zende menigte, die als eerbiediglijk voorstuwde de gele en purperen voornaamheden der uit Mekka terugkerende hadji's — zagen zij niet die éne grote witte, rijzen boven de menigte uit en kijken met zijn grijnslach naar de man, die hoe hij ook zijn leven geademd had in Java, zwakker was geweest dan Dát . . ."

(Louis Couperus, *De stille kracht*. Wageningen/Bussum 1900/1973, p. 205, 206.)

In de laatste decennia van de vorige eeuw waren kolonialisme en imperialisme tot ongekende bloei gekomen. De Europese mogendheden (denk maar aan het congres van Berlijn in de tachtiger jaren van de vorige eeuw) hadden grote delen van de rest van de wereld onder elkaar verdeeld zonder veel respect voor de gevoelens, meningen en wensen van de betrokken volkeren aan de dag te leggen. De 'stille krachten' die zich in die landen daartegen richtten werden meer in de koloniale landen stil gehouden, verzwegen of misduid, dan dat die krachten ook werkelijk stil waren. Soms werden zij hardhandig tot zwijgen gebracht, blijkens de vele koloniale oorlogen. De strijd in Atjeh is een van de voorbeelden uit onze eigen koloniale geschiedenis. In Amsterdam-Zuid prijkt nog steeds het standbeeld van Van Heutz, die daar 'iets groots verrichtte'. Het meest bekend is waarschijnlijk wel de Mahdi-opstand van honderd jaar geleden geworden waarbij men in bloedige opstand kwam tegen de Britten in de Soedan.

Herleving van de islam?

Het heeft enige zin om naar de gebeurtenissen van zo'n eeuw geleden te verwijzen teneinde enig inzicht te verkrijgen in het verschijnsel wat nu allerwege aangeduid wordt met de 'herleving of de renaissance van de islam'. Een dergelijke benaming wordt niet alleen in de westerse pers zo gegeven, maar evenzeer aan islamitische zijde gehanteerd. Ook daar spreekt men van herleving (*ihya*) of renaissance (*nahda*) van de islamitische godsdienst en beschaving.

In de islamitische wereld bestaat het geloof dat aan het einde van elke eeuw een vernieuwer zal opstaan die de herleving van de islam moet verwelkomen. In november 1979 begon er voor de moslims een nieuwe eeuw, en wel de vijftiende. Moslims beginnen hun jaartelling met het jaar 622 van de christelijke jaartelling toen de profeet Mohammed uitweek van Mekka naar Medina. Het is niet geheel toevallig dat bij de spectaculaire bezetting van de grote moskee in

Mekka op 21 november 1979, dus juist bij het begin van het nieuwe jaar en de nieuwe eeuw, iemand zich uitgaf voor de verwachte Mahdi, een soort messiasfiguur die naar de moslims geloven eens zal komen om recht en gerechtigheid op aarde terug te brengen. Alvorens deze 'messias pretendent' door de saoe-di-autoriteiten met een aantal anderen werd geliquideerd, hadden zij verschillende geestelijke leiders (*ulama*) om hun oordeel over deze aanspraak gevraagd. Een van hen verklaarde dat het enige bezwaar dat men kon maken was dat deze kandidaat nog niet bewezen had de Mahdi te zijn omdat recht en gerechtigheid nog niet op aarde waren hersteld.

Moslims noemen voor elke eeuw namen van mensen die zij beschouwen als dergelijke vernieuwers van de islam. Een van zulke figuren uit onze middeleeuwen was de bekende theoloog en mysticus al-Ghazzali. Als de vernieuwer van de laatste islamitische eeuw wordt wel Jamal al-Din al-Afghani genoemd. In de tachtiger jaren van de vorige eeuw was deze Pers, want dat zal hij naar alle waarschijnlijkheid wel geweest zijn, hoewel zijn bijnaam Afghanistan als land van herkomst aanwijst, zeer actief. Hij riep de moslims in de gehele islamitische wereld op in verzet te komen tegen de koloniale overheersers. Deze grote opwekker, zoals hij genoemd werd, ageerde niet alleen tegen de kolonisatoren (vooral de Engelsen), maar ook tegen hen die met hen heulden. Hij wordt (mede)verantwoordelijk gesteld voor de moord op de Sjah van Iran. In 1882 was hij actief in *nota bene* Parijs, zoals bijna precies een eeuw later zijn landgenoot ayatollah Khomeini!

Ging het een eeuw geleden om een verzet tegen kolonialisme en imperialisme, in onze tijd gaat het onder meer om een in verzet komen tegen nieuwe vormen van afhankelijkheid, van neo-kolonialisme. Grote delen van de derde wereld, waartoe ook de islamitische wereld behoort, zijn afhankelijk van economische, militair en politiek machtigere eerste en tweede wereld. In beide perioden speelt de godsdienst een rol als referentiekader, als manier waarop zich het verzet naar binnen en naar buiten toe uitdrukt.

Zo spreekt men nu in praktisch alle islamitische landen van een herleving van de islam. Zowel in Iran als in Indonesië, in Tunesië als in de Sowjet-Unie, waar naar sommigen voorspellen de moslims het sowjet-imperium met hun groeiende aantallen (momenteel zo'n 50 miljoen) zullen bedreigen.

Zoals vaker met dergelijke aanduidingen, ze zijn

Het verschijnsel 'De herleving van de Islam' en zijn gevolgen

door prof. dr. A. Wessels

zowel verhelderend als verduisterend. Enerzijds is het juist om oog te hebben of te krijgen voor de rol die de godsdienst in de huidige islamitische wereld speelt. Daarmee kan heel wat verklaard, geïllustreerd en toegelicht worden. Maar anderzijds kan deze aanduiding, zowel bij diegenen die het in de positieve of in de negatieve zin gebruiken, bij de betrokkenen zelf en de buitenstaanders fungeren om de eigenlijke problemen waarom het draait toe te dekken of te verduisteren.

Zijn het de godsdienstig-islamitische beginselen — de roep om de invoering van de islamitische staat, islamitische republiek, islamitische revolutie of islamitische wet — die bepalen wat er momenteel in diverse islamitische landen gebeurt of verwacht mag worden te gebeuren of zijn het andere 'krachten' die de toekomst van die landen gaan bepalen? Hoe onbevredigend en afgezaagd het ook moge klinken, gezegd moet worden dat de waarheid in het midden ligt en de werkelijkheid erg gecompliceerd is. Het draait steeds om een combinatie van sociale, politieke, economische en ook godsdienstige factoren.

Iran

Schaak mat. De Shah is dood, betekent dat. Egypte dat de eeuwen door bekend staat vanwege zijn gastvrijheid, was de laatste en eigenlijk enige die Shah Muhammad Reza asiel verleende. Ook de in 1969 door kolonel Qhadhafi verdreven nu bijna honderdjarige koning Idris van Libië vertoef in Egypte, evenals de verdreven koning Saoed, broer van koning Feisal inder tijd in het land van de Nijl een toevlucht vond. De bij de revolutie van 1952 uitgeweken koning Farouk werd op zijn verzoek na diens dood in 1965 in Egyptische bodem begraven. Trouwens de vader van de Shah die in Zuid-Afrika stierf, werd in dezelfde moskee als nu zijn zoon tijdelijk begraven.

Tot voor twee jaar was de Shah nog in vele landen een graag geziene gast en velen lieten zich bij hem zien, en niet alleen bezoekers uit Amerika en het westen. Nog in de zomer van 1978 bezocht de Chinese premier Hué de Shah in Teheran. President Carter noemde hem een trouwe en loyale bondgenoot en vriend.

De shahinshah, de vorst der vorsten zoals hij zichzelf noemde, achtte zichzelf de regeerder te zijn van de vijfde militaire macht ter wereld. Tot die groothedswaan, die een CIA-rapport hem

toedichtte, hadden de Amerikanen met hun excessieve wapenverkoop aan hem zelf niet weinig bijgedragen. In 1972 lieten vele 'groten der aarde' zich gaarne uitnodigen voor de miljoenen verslindende viering van het 2500-jarig bestaan van het Perzische rijk in Persepolis. De Shah zag zich staan in de traditie van de Perzische vorsten Darius en Cyrus de Grote.

Behalve *Amnesty International* bekreunden weinigen zich om het feit dat ongeveer 500.000 mensen in de vijf en twintig jaar van zijn bewind in gevangnissen vertoefden en tienduizenden, sommigen spreken van 70.000 zijn omgebracht, vaak gemarteld, zoals de Shah zelf in een interview niet verheelde. Wel demonstreerden indertijd Rudi Dutschke en de zijnen tegen de Shah. Erg veel algemene waardering echter ondervonden anti-Shah demonstraties in West-Duitsland en ook Nederland niet.

De Shah had een decor opgebouwd dat zijn land voor de oppervlakkige waarnemer het aanzien gaf van ontwikkeling en progressie. In dezelfde periode dat in Latijns-Amerika het programma *Alliance for Progress* werd gelanceerd, kwam hij ook op Amerikaanse instigatie (president Kennedy) met zijn 'witte revolutie', wit genoemd omdat deze revolutie niet bloedig zou zijn. Maar de grote massa van Iraniërs, zoals ieder die het platteland van Iran of de arme wijken van Teheran bezocht kon constateren, profiteerde niet van deze 'ontwikkeling'.

In de vijftiger jaren ondernam premier Mosadeq een poging de oliemaatschappijen te nationaliseren. Die poging faalde uiteindelijk en hij werd ten val gebracht. De westerse oliemaatschappijen (waaronder ook de Nederlandse) zorgden voor een overgang van Iran aan hun belangen. De Shah die korte tijd was uitgeweken werd met behulp van de Amerikaanse geheime dienst weer aan de macht gebracht.

Ayatollah Khomeini

In de jaren '60 en nog meer in de jaren '70 is het bewind van de Shah steeds regressiever geworden. In 1963 kwam het weer tot een uitbarsting waarbij voor het eerst ayatollah Khomeini een rol speelde. Deze laatste werd verbannen. Hij vertoefde eerst in Turkije en daarna tot september 1978 in Najaf in Irak.

Het verzet tegen het regiem van de Shah kwam van uiterst rechts tot uiterst links. Het is onjuist om te denken dat het in de eerste plaats van de zijde van de geestelijken kwam. Zij hebben, zoals

Het verschijnsel 'De herleving van de Islam' en zijn gevolgen

in zo veel andere islamitische landen, vaak bijgedragen tot het legitimeren van het regime. Het verzet kwam van groepen als de *fedayeen* van het volk, een marxistisch-leninistische groep, evenals de communistische *Tudeh*-partij, naast meer rechts islamitische groeperingen.

Tot oktober 1978 was ayatollah Khomeini een onbekende grootheid in de westerse wereld. Door zijn vertrek naar Parijs en de enorme aandacht die hij van de westerse pers kreeg, werd hij mede tot een soort symbool en incarnatie gemaakt van alle verzet tegen de Shah. Dat verduisterde het feit dat in feite de verzetsbeweging tegen de Shah veel heterogener van samenstelling was en niet uitsluitend en zelfs niet in de eerste plaats door de geestelijkheid was geïnspireerd. Wel is het een feit dat Khomeini in Iran ook voordien een bekendheid was en dat zijn toespraken via cassettes overal terecht kwamen zodat men nu wel van een cassette-revolutie spreekt.

Het is echter toch belangrijk, op het godsdienstig referentie-kader te letten waarin zich een en ander afspeelt. Iran is een land met een overgrote meerderheid van shi'ieten. Negentig procent van alle moslims in de wereld zijn soennieten, degenen die de soenna (gewoonte) van de profeet Mohammed volgen. Tien procent zijn shi'ieten, aanhangers van de partij (shi'ah) van de neef en schoonzoon van Mohammed, 'Ali. In de meeste islamitische landen zijn de shi'ieten in de minderheid. Vandaar ook dat hun geschiedenis vaak een dramatische is geweest. Veel van hun grote voorgangers (imams) stierven als martelaar. Het sterven van de zoon van 'Ali bij Kerbela (in Irak) in 680 wordt elk jaar op de tiende islamitische maand Muharram met veel passie gevierd. De twaalfde nazaat van 'Ali, de twaalfde imam, is naar de shi'ieten geloven niet gestorven, maar verdwenen en zal eens weerkeren om recht en gerechtigheid op aarde te herstellen. Tijdens zijn afwezigheid is daarom elk bewind voorlopig en tijdelijk. Geestelijke leiders als ayatollah's voeren namens hem een zeker gezag als uitleggers van zijn wil. Maar ook een shi'itisch bewind ontkomt niet aan de kritiek van de verborgen, te verwachten imam. Toen dan ook tijdens de laatste jaren van het bewind van de Shah op de dag dat de 'verdwijning' van de imam wordt gevierd overal in Iran de naam *De Verwachte (al-Muntazar)* verscheen kon niet scherper tot uitdrukking worden gebracht van wie wel en van wie niet het herstel van recht en gerechtigheid in Iran wordt verwacht.

Voor Khomeini en de zijnen is er een heimwee

door prof. dr. A. Wessels

naar de beginperiode van de islam, de medien-sische periode van de vier recht geleide kaliefen, in het bijzonder dan van de vierde 'Ali.

In het islamitische (theologische) denken staat het geloof in de eenheid van God centraal en het veelgodendom, het polytheïsme is de doodzonde bij uitstek. Polytheïsme betekent dat loyaliteit gegeven wordt aan iemand of iets (een ideologie) welke alleen aan God behoort. In de maatschappelijke context vertaald betekent die 'eenheid' ook de afwezigheid van nationale tegenstellingen en klasseconflicten.

Volgens hem is er in de islamitische maatschappij 'veelgodendom' binnengedrongen in de vorm van economische onderdrukking en uitbuiting. In Iran kwamen tegenover elkaar te staan het safawidische-godsdienstige establishment en de alidische godsdienst. Concreet hield dat in dat de regering van de Pahlavi-vorst zich verwijderd had van de werkelijke eisen die gelden voor een rechtvaardige maatschappij ingegeven door principes van het shi'isme (de partij van 'Ali). Het godsdienstige establishment legitimeerde sociaal onrecht.

Voor Khomeini is de 'duivelse' vijand het westers imperialisme met zijn expansiezucht, najagen van winst en plunderen van bodemschatten. De Engelsen hebben daarvoor de grondslag gelegd, waarop later, zijns inziens, de Verenigde Staten en Israel hebben verder gebouwd. Door een anti-islamitische propaganda trachtten zijns inziens christenen, samen met de Bahai-secte, het geloof bij de jeugd weg te nemen. Zij hebben de samenleving gecorrumpeerd door de notie te propagieren dat godsdienst en politiek twee zaken zouden zijn. Zo is, volgens Khomeini, een generatie opgegroeid met de idee dat godsdienst alleen maar met gebed en vasten te maken heeft, dus een privé-zaak is bestemd voor het persoonlijke leven alleen.

Een moslim voor het socialisme

Niet alleen van 'rechterzijde' wordt gebruik gemaakt van de godsdienst voor de analyse en verandering van de samenleving. Dat wordt ook van 'linkerzijde' gedaan. Dat blijkt uit de toespraken en lezingen die gehouden werden door een zekere 'Ali Shariati die wel als de geestelijke vader wordt beschouwd van de 'strijders van het volk' (*mujahidinal-khalq*) een linkse stadsguerillagroep die marxistisch-leninistisch is, maar toch islamitisch blijft.

Shariati studeerde sociologie aan de Sorbonne

Het verschijnsel 'De herleving van de Islam' en zijn gevolgen

door prof. dr. A. Wessels

in Parijs en werkte in Meshed (in Oost-Iran) en Teheran. Hij was zeer populair. Hij overleed in 1977 in een ziekenhuis in Londen na een 'behandeling', naar men zegt, door de Iraanse geheime dienst, Savak.

Hij probeerde het shi'itisch-islamitische denken te herformuleren in het licht van onder meer het marxisme. Hij sprak die jongeren zeer aan die de godsdienst als iets achterlijks waren gaan zien. Nu ontdekten zij daarentegen dat die iets te zeggen had voor de sociale en politieke vragen van vandaag.

Om een indruk te geven hoe Shariati zijn revolutionaire ideeën vanuit het islamitisch geloof legitimeert, volgt hier een citaat uit zijn boek over de pelgrimsreis. Hij maakt gebruik van namen van gestalten die in de koran (en ook de bijbel) en islamitische traditie voorkomen, waarbij Pharao het symbool is voor onderdrukking, Korach het symbool voor het kapitaal en het kapitalisme en Bileam het symbool van hypocrisie.

Herleving van een fundamentalistische islam

Waartoe de ontwikkelingen in Iran na de val van de Shah uiteindelijk zullen leiden is moeilijk voorspelbaar. Sedert de triomfale terugkeer van de ayatollah Khomeini in februari 1979 is het land een islamitische republiek geworden met een gekozen president en parlement. De invloed van de geestelijkheid vooral van ayatollah Khomeini is erg groot. Maar op te roepen om terug te keren naar de fundamentele principes en idealen van de islam is een ding, de implementatie daarvan is een andere zaak.

Wat de gebeurtenissen in Iran met die in andere landen verbindt is deze roep tot terugkeer tot de islam, de islamitische staat of de islamitische wet. Indien men van een herleving van de islam wil spreken kan men het beste spreken over de herleving van de fundamentalistische islam. Het is de opvatting en overtuiging waarbij een bepaalde fundamentalistische vorm van de islam als panacee voor alle kwalen van de moderne tijd beschouwd wordt.

Bij de opening van de bisschoppenconferentie in Puebla in Mexico in 1979 zei Paus Johannes Paulus II dat de oplossingen voor de uitdagingen van vandaag niet lagen bij het systeem van kapitalisme of marxisme, maar bij de sociale leer van de kerk. Iets dergelijks zeggen veel van deze moslimleiders. De oplossing moet niet bij het

kapitalistische westen, of het marxistische oosten gezocht worden maar bij de islam. In zijn toespraken veroordeelt Khomeini nu meestal Amerika en Rusland in één adem.

Even moeilijk als het is om in te vullen wat dan de sociale leer van de kerk op het politieke vlak concreet betekent is het om in te vullen wat de islam dan concreet betekent en welke antwoorden hij aanreikt voor de oplossing van de moderne sociale, economische en politieke problemen. In de praktijk blijkt dat heel wat verschillende zaken en verschijnselen zich voor islam kunnen uitgeven en onder het vaandel van de islam kunnen doorgaan. Zelfs het officiële marxistisch-leninistische regiem van Zuid-Jemen zal er voor oppassen de islam openlijk te antagoniseren en heeft behoefte aan een zekere legitimatie vanuit de islam.

Maar in de sociale en economische crisis waarin een groot deel van deze islamitische wereld verkeert, krijgen deze oproepen een ruimer gehoor. Een groot deel van de bevolking in islamitische landen is nog analfabeet en leeft in het vertraagde religieuze referentie-kader waarop het gemakkelijk kan worden aangesproken. Maar zij kunnen zo ook gemakkelijk doelwit worden van manipulatie. Een moslim hoorde ik niet lang geleden — misschien enigszins cynisch — verklaren dat de gehele zogenaamde islamitische renaissance een gevolg was van de bevolkingsexplosie. Feit is dat door de enorme toename van de bevolking — sommige islamitische statistieken spreken van hun aantal als tegen de één miljard — tot gevolg heeft dat de vooruitgang die op het terrein van alfabetisering, onderwijs en economische ontwikkeling geboekt was vaak tot nul is gereduceerd.

Die terugkeer naar de fundamentele van de islam of naar de islamitische wet voltrekt zich in Iran, maar in andere landen in naar ons gevoel vaak 'uiterlijke' en oppervlakkige zaken als het verbieden van alcohol, het herinvoeren van straffen zoals de rondtrekkende rechter en executeur ayatollah Khomeini in alle stuitendheid demonstreert en het verbieden van westerse dans en muziek. Op 23 juni 1980 werd in Iran zelfs de sluiting van de bioscopen bevolen.

De argumentatie bij dergelijke besluiten is dat deze maatregelen gericht zijn tegen de afhankelijkheid van de islamitische wereld van allerlei vormen van een vreemde westers-christelijke cultuur, middelen die gebruikt zijn om moslims van hun eigen identiteit te vervreemden.

Maar het is vaak meer een uiting van een sentiment dan dat deze terugkeer naar de principes

Het verschijnsel 'De herleving van de Islam' en zijn gevolgen

door prof. dr. A. Wessels

van de islam een blauwdruk zou zijn voor praktisch politiek handelen.

Het is dan ook niet onbegrijpelijk dat moslims in verschillende landen elkaar verwijten de godsdienst voor eigen politieke doeleinden te manipuleren zoals Bani Sadr deed.

"Toen kwam Mohammed. De (Byzantijnse) keizer en de Perzische vorst werden verslagen, de priester en de zoroastrische prediker werden verworpen. Maar later werden de keizer en de koning vervangen door kaliefen... Massamoorden werden heilige oorlog (*djihad*) genoemd, plundering als *zakat* (aalmoes, een van de vijf hoofdplichten van de islam) en het lijden van het volk werd gezien als de wil van God.

... De kalief werd een shi'iet en de safawieden-koning aanvaardde de positie van *shi'ah*-leiderschap... Bileam verliet de kerk (in het westen) en verscheen aan de universiteit.

"Wij zullen nooit van onze neven, de kinderen van Kain, die elkaar steunen afkomen. Wij zijn de wezen van de geschiedenis; dat wil zeggen de armen en onderdrukten op deze aarde. Wij, de kinderen van de gemartelde Abel, zijn de ware gelovigen in God. Abel werd het onschuldige slachtoffer van kapitalisme (Kain's eigenaar zijn). Vandaag zijn kapitalisme en het heersende kolonialisme vermomd als neo-kolonialisme. De drie afgoden zijn betrokken in het hersenspoelen van de mensheid met behulp van hun experts en geavanceerde technologie...

"Het gevaar ligt niet in de hinderlaag achter de rotsen of bergen, maar diep in het hart of in uw geweten. Het is niet een hinderlaag om uw leven of uw geld, maar om uw geloof, uw menselijkheid, uw kennis, uw overwinning, uw strijd, de erfenis van uw geschiedenis, uw weg om als Abraham te worden en uw weg om de almachtige God te naderen.

"De Farao is vandaag niet een persoon, maar een systeem! Korach (of Croesus) is er niet een, maar een klasse. Bileam spreekt niet van geloof, maar hij spreekt liever van wetenschap, ideologie en kunst!

"De drie kwaden — verwaarlozen van mensenrechten en vrijheid, mensen tot slaaf maken en hen arm en onwetend houden... Het is een grote tragedie als vandaag deze anti-menselijke supermachten de menselijke waarden proberen te verlammen door de harten van de mensen leeg te maken... De geschiedenis heeft deze machten geleerd dat teneinde economie en politiek over te nemen, zij deze waarden die door de mensen gekoesterd worden, moeten vernietigen en hun menselijke natuur moeten veranderen.

Met andere woorden zij moeten 'vervreemd worden'...

De 'revolutie' in Iran, zoals waarschijnlijk elke andere, is geen homogeen verschijnsel. Momenteel wordt alles in het werk gesteld om aan politiek pluralisme een eind te maken. Tegenover voorstanders van een meer pro-westerse democratische republiek (Bazargan en zijn aanhangers), staan de 'studenten' die trouw zijn aan de lijn van 'de imam'. In verschillende etappes zijn de 'linksen' aangepakt. De bureaus van de '*fedayeen* van het volk' zijn aangevallen door de benden van 'partisanen van God' (*hisballah*), en ook gematigd linkse beweging en *ondervinden* oppositie. Een andere progressieve groep, de *Mujahidin* zijn door dezelfde partisanen aangevallen. President Bani Sadr heeft wel onlangs na de benoeming van een hem niet welgevallige 'fundamentalistische' nieuwe premier niet nader genoemde groepen aangevallen die zich islamitisch noemen en de macht proberen te monopoliseren, maar in werkelijkheid leugenaars, bruten en charlatans zijn.

God veroordeelt de onderdrukking, onwetendheid en hypocrisie. Hij kritiseert die geestelijke leiders die bewust of onbewust mensen misleiden in plaats van hen te leiden. Pelgrims kunnen (in Mekka) hun problemen met mensen uit andere delen van de wereld bespreken die hetzelfde geloof, liefde, noden en ideologie hebben. Islamitische denkers en intellectuelen die hier vergaderen en vrijheidsdenkers die kolonialisme, onderdrukking, armoede, onwetendheid en corruptie in hun eigen landen bestrijden, leren elkaar kennen, discussiëren over hun problemen, vinden oplossingen en vragen elkaar om hulp.

"Polytheïsme is het opium voor het volk. Wie zijn de onderdrukkers die tegen God rebelleren en de mensenrechten niet achten? ... Zij zijn de onderdrukkers die de ... posities die alleen aan God behoren usurperen. ...

Polytheïsme: Kain de moordenaar verschijnt met drie gezichten en regeert de kinderen van Abel. Er is één Kain en zijn drie gezichten zijn: Farao, Korach (of Croesus) en Bileam.

"Lang leefden de mensen als broeders. Bossen en rivieren waren hun gemeenschappelijk bezit. Zij allen kregen aanzittende aan de vrije tafel van de natuur hun deel. Vissen en jagen waren een middel om voedsel te verkrijgen om te overleven. God was de enige eigenaar en alle mensen werden als gelijken beschouwd. Mensen hielden zich aan de moraal van Abel en leefden zoals hij. Maar Kain werd boer en maakte op het land als

**Het verschijnsel
'De herleving van de Islam'
en zijn gevolgen**

door prof. dr. A. Wessels

zijn eigendom aanspraak en legde daarmee beperkingen op aan het gebruik ervan. De eenheid was verbroken! Het aanbidden van één God werd vervangen door de aanbidding van vele; Kain verscheen met drie gezichten en mensen aanbaden hem in plaats van God.

"De drie onderdrukkers zijn de drie gezichten van Kain, de eigenaar die zijn broeder Abel doodde en herder en hoeder werd van Abel's verweesde kinderen. De moordenaar wordt de erfgenaam van de slachtoffers... Het is de traditie van Kain, dat zijn kinderen, wolf, vos en rat — wolf staat voor onderdrukking, de vos voor bedrog en de rat voor sluwheid en het schaap voor slavernij — hun best doen de kinderen van Abel (de mensen) als schapen te hoeden door onderdrukking, hersenspoeling en despotisme. Dat is de reden waarom af en toe in verschillende perioden in plaats van een filosoof, geleerde of het hoofd van een centrum van cultuur, een opvoedingsinstelling, wetenschappelijk gezelschap of godsdienstige tempel, een herder of ongeletterde plotseling uit het hart van de woestijn wordt geroepen en zijn kudde verlaat om leider te worden en de slachtoffers van Kain's macht te bevrijden. De geschiedenis door, steeds wanneer een boodschapper optrad temidden van zijn volk om zijn zending te vervullen of wanneer een verantwoord persoon de zaak van gerechtigheid droeg, dan wordt door de regerende machten gepoogd hem te vermoorden....

"Kain bracht een verdeling in twee klassen tot stand en maakt zo de geschiedenis bipolair en verkeerde de eenheid in dualiteit. Korach maakte een hele vertoning van zijn rijkdom en wordt met zijn paleis door de aarde opgeslokt, een voorbeeld voor hen die de voorkeur geven aan de vlietende rijkdom van deze wereld boven de beloning van God in de komende wereld....

Polarisatie

Een van de gevaarlijkste gevolgen van dit verschijnsel van 'de herleving van de islam' is de toenemende polarisatie niet alleen tussen de islamitische en de westerse-christelijke wereld (hoewel Rusland nu evenzeer daarbij wordt ingesloten vooral na de invasie in Afghanistan), maar in de diverse islamitische landen zelf tussen de islamitische meerderheid en de andere ethnische, godsdienstige (islamitische, christelijke of joodse) minderheden. Trouwens het zijn toch vaak de minderheden die vaak het eerst het

slachtoffer worden in perioden van economische en politieke crises. Hiervan zijn verschillende voorbeelden te geven zowel in Iran als in andere islamitische landen.

Iran

In 1979 werd een moordaanslag gepleegd op de anglicaanse bisschop van Isfahan, Hasan Dehgani-Tafti. Wiens zoon werd in het voorjaar van 1980 in Teheran vermoord. De christelijke gemeenschap in Iran heeft het zwaar te verduren. De laatste slachtoffers schijnen de rooms-katholieken te worden terwille van wie onlangs de paus, via bisschop Hilarion Capucci heeft trachten te bemiddelen. Onder de joodse gemeenschap in Iran zijn ook slachtoffers gevallen. Maar een andere groep die het zwaar heeft te verduren is de Bahai-secte. Moslims hebben steeds zeer intolerant gereageerd op een ieder die er aanspraak op maakte na Mohammed een profeet te zijn. Zo werd in 1974 de ahmadiyya sekte in Pakistan tot niet-islamitisch verklaard vanwege de aanspraak van Mirza Ghulam Ahmed, die aan het einde van de vorige eeuw met profetische pretenties optrad. In het geval van de Bahai-secte werd een dergelijke aanspraak ook in de vorige eeuw gemaakt door een zekere Baha'ullah.

Egypte: de kopten

In Egypte is in de laatste jaren duidelijk sprake van een toenemende spanning tussen de moslims en de kaptisch-christelijke minderheid. Er vonden veel meer confessionele incidenten in het Egypte van Sadat plaats dan in de periode van de meer 'linkser' Nasser. Sadat was zelf een sympathisant van de fundamentalistische *moslim broeders* en fungeerde indertijd als *trait d'union* tussen deze beweging en de vrije officieren van Nasser die de Egyptische revolutie van 1952 voorbereidden.

Maar Nasser kreeg toen hij aan de macht kwam het aan de stok met deze beweging omdat zijn politiek als on-islamitisch werd afgekeurd en overleefde verscheidene aanslagen op zijn leven. Een van de in de hele islamitische wereld bekende en veel gelezen ideologen van de *moslim broeders*, Sayyid Qutb, werd in 1965 mede verantwoordelijk gesteld voor een aanslag op Nasser's leven en werd in augustus 1966 opgehangen.

Het verschijnsel 'De herleving van de Islam' en zijn gevolgen

Zodra Sadat na Nasser's dood in 1970 aan het bewind kwam, liet hij een aantal gevangenen leiders van deze fundamentalistische beweging op vrije voeten hetgeen vrijwel onmiddellijk al tot confessionele incidenten aanleiding werd. In dit jaar werden er twee aanslagen op kerken in Alexandrië gepleegd waar deze of verwante bewegingen voor aansprakelijk zijn gesteld. Rond het paasfeest van de kopten dit jaar deden zich eveneens ongeregeldeheden voor, zodanig dat de koptische patriarch het paasfeest uit protest 'boycotte'.

In de lente van 1979 hebben fundamentalistische jongeren bij wie Khomeini populair is relatjes geschopt in Minia en Asyut, twee steden in Boven-Egypte met een substantiële christelijke bevolking. Zij trachtten de koptische studenten, zo'n 20%, van de faculteiten te weren en van de campussen te verjagen. Tevens wilden zij de scheiding van seksen doorvoeren. De *Abou Douhoun*, de gebaarden, zoals zij genoemd worden, omdat zij hun strikt moslim zijn door het dragen van een baard uiten, controleren soms bij de ingangen de identiteitskaarten en weren de christenen.

Wat in die kringen over christenen gedacht wordt blijkt uit een brochure die voor het eerst in 1977 in Saoedi-Arabië verscheen van de hand van Ibrahim Solayman Jabhan *Wat een moslim moet weten over de christenen en de evangelisatie (zending)*. Daarin wordt onder meer gezegd, "De kruistochten duren al 800 jaren. 85000 priesters staan gereed om een campagne te lanceren tegen de islamitische renaissance onder de bescherming van de Amerikanen, "Voorts wordt beweerd dat de kopten een kruisvaarder-staat willen installeren in Asyut in coalitie met Israël tegen de Arabieren". Verder wordt er in die kringen een oproep gedaan om de koptische artsen te boycotten. (Le Monde 21 juni 1980).

In de Verenigde Staten is een koptische vereniging nogal actief, evenals een andere in Australië in een soort campagne gericht tegen de door hen benard geachte positie die de christenen in Egypte innemen. Bij zijn laatste bezoek aan Amerika werd president Sadat met deze uitingen geconfronteerd wat in mei j.l. voor hem aanleiding was bij zijn terugkomst in Egypte de koptische delegatie op de luchthaven niet te ontvangen op 14 mei een anti-koptische toespraak te houden. Vooral met het hoofd van de koptische kerk Anba Shenouda leeft hij in onmin, omdat deze laatste zich niet uitgesproken van die

door prof. dr. A. Wessels

uitspraken van kopten buiten Egypte heeft gedistancieerd.

Hoewel president Sadat zelf ook bedreigd wordt door extreem-rechts islamitische bewegingen, — zij zij zijn tegen de Camp-David akkoorden — wordt hij ervan beschuldigd hen niet volledig te ontmoedigen. De maatregel van 30 april 1980 waarbij hij verklaarde dat "het koranische recht de voornaamste bron van de wetgeving is" wordt uitgelegd als een concessie aan het doch tevens als een poging extreem fundamentalistische invloed binnen de perken te houden.

Syrië

Een ander land waar vooral in de laatste twee jaar sprake Syrië van een groeiende activiteit van de *moslim broeders* is Surië. Het officieel als socialistisch (*ba'th-partij* die ook in Irak aan de macht is) bekend staande regiem in Damascus berust in feite in handen van een lid van een shi'itische secte, die der alawieten. Dat is een minderheidsgroep die voor tien jaar nimmer aan de macht is geweest en door de soennitische moslims wordt veracht. De president Hafiz al-Asad en vooral ook zijn machtige broer Rifat al-Asad heeft te maken met een toenemend verzet tegen hun bewind. Een stelselmatige campagne van moorden van vooral vooraanstaande leden van de secte van de alawieten is aan de gang in steden als Aleppo, Hama en Damascus. Onlangs werd er ook een aanslag op de president zelf verijdeld. In de laatste maanden alleen al zijn honderden doden gevallen.

Het Syrische bewind laat niet na ook terug te slaan. Het reageert fel op iedere kritiek die uitgebracht wordt op zijn bewind. De leider van de *moslim broeders* Issam al-Atar heeft toevlucht gezocht in de Bondsrepubliek. Er wordt beweerd dat de *moslim broeders* momenteel steun ontvangen van Jordanië om welke reden de grenzen tussen beide gesloten werden. Een van de laatste slachtoffers van de wraak van het Syrische regiem is niemand minder dan een van de oprichters van de *ba'th-partij*, Salah Bitar die in Parijs werd vermoord. Bitar zou onlangs toenadering hebben gezocht tot de *moslim broeders* en er wordt beweerd dat Rifat al-Asad hem van te voren gewaarschuwd had of de kritiek op de regering te staken of te worden geliquideerd.

**Het verschijnsel
'De herleving van de Islam'
en zijn gevolgen***door prof. dr. A. Wessels***Turkije**

Turkije heeft decennia lang terecht of ten onrechte als het voorbeeld gegolden voor een geslaagd secularisatieproces in een islamitisch land. Doch in de vijftiger jaren was er in dit land van Mustafa Kemal Atatürk, die zijn land wilde moderniseren naar westers voorbeeld, sprake van een duidelijk weer opleven van de godsdienst.

Momenteel wordt het land verscheurd door een toenemende terreur van rechts en van links. Doordat beide voornaamste politieke leiders Ecevit en Demiral niet samenwerken wordt des te meer voet gegeven aan wat op anarchie gaat lijken. Het land balanceert, zo wordt gezegd, tussen anarchie en militaire dictatuur. Wapens uit Oost-Europa tegenover drughandel stimuleren de strijd die momenteel een gemiddelde van vijftien doden per dag eist. Sedert 1979 zijn er 5000 slachtoffers gevallen waarvan 2000 sinds het begin van 1980, en het ritme neemt alleen maar toe. Ook in Turkije constateert men een vergelijkbare polarisatie met minderheidsgroepen zoals de Kurden en Alawieten. In Nederland is de toestand vooral in Oost-Turkije in de belangstelling gekomen omdat verscheidene Europese landen waar onder Nederland (met name in Twente) groepen vluchtelingen (syrisch-orthodoxen) hebben opgenomen.

Hoe ook hier de regering inspeelt op fundamentalistische sentimenten bleek uit het besluit om godsdienstoefeningen toe te staan in de Aya Sophia in Istanbul.

Bij de verovering van Byzantium (of Constantinopel), nu Istanbul geheten in 1453 werd de grootste kerk van de christenheid, de Aya Sophia (de kerk van de heilige wijsheid) in een moskee veranderd. Een godsdienstige voorganger hield na de verovering er een preek om de triomf van de islam over christendom te verkondigen.

De op secularisatie gerichte Kemal Atatürk die moskee en staat naar westers voorbeeld wilde scheiden, veranderde de 'moskee' in 1930 in een museum. Sindsdien mocht er geen godsdienstoefening meer worden gehouden. Toen Paus Paulus VI Turkije bezocht en ook deze voormalige kerk bezocht is hij een moment neergeknield en heeft er gebeden. In de afgelopen jaren hebben ook islamitische Turken er overigens gebeden (de salat het islamitische rituele gebed) verricht onder meer uit protest tegen de diverse aanslagen van Armeense christenen tegen Turkse ambassadeurs. Onlangs werd

nu officieel toestemming verleend om er godsdienstoefeningen te houden. Het is een concessie aan die partij Turken die de islam wil herstellen. Het gebaar wordt gezien als een miskenning van 50 jaar kemalisme, een soort tweede verovering van Constantinopel. Sommigen vragen zich af of het ook geen aanmoediging is van rechts extremisme.

Conclusie

Het is natuurlijk niet werkelijk mogelijk in dit te snelle en korte en bepaald niet volledige overzicht conclusies te trekken over het gehele verschijnsel van de renaissance van de islam en zijn consequenties. Er is meer gelet op een bepaalde 'trend' die men in de gebeurtenissen van meent te kunnen ontdekken.

Het draait om een gebruik en misbruik van de godsdienst voor een variëteit van doeleinden. Er is een brok authentiek opkomen voor eigen identiteit bij, voor het niet vervreemd willen worden van eigen wortels, het protesteren tegen aangedane uitbuiting en onderdrukking. Daaruit valt mede te verklaren waarom een beweging als die van Khomeini zo'n spectaculair succes kan boeken. Het is goed dat 'buitenstaanders' het goed recht daarvan voor de ander erkennen en niet alleen zoals veelal gebeurt in negatieve bewoordingen — de islam barst los de militante islam; de islam rukt op, enz. daarover schrijft op de wijze waarop indertijd over het 'gele gevaar' werd gesproken. Maar de gebeurtenissen in Iran evenals die in andere landen — en er werden maar een paar uit meerdere voorbeelden buiten Iran genoemd — laten zien wat voor onrecht er ook in naam van de godsdienst begaan wordt en kan worden. Dit heeft uiteraard het onrecht dat ook de islamitische 'derde wereld' werd aangedaan niet op.

Onlangs werd in Iran het besluit genomen de christelijke scholen te sluiten. Om daar tegen te protesteren zond paus Johannes Paulus II de eerder genoemde bisschop die indertijd in een Israëliëse gevangenis vertoefde op beschuldiging wapens te hebben gesmokkeld ten behoeve van de Palestijnen, Hilarion Capucci, naar ayatollah Khomeini. Ayatolla Khomeini zei tegen de bisschop: "Ik weet heel goed dat de Heer Jezus Christus partij koos voor de onderdrukten. Wat zou ik aan ons volk kunnen antwoorden indien het ontdekte dat de christelijke geestelijkheid zich in dienst stelt van de grootmachten. Meneer de paus zendt me boodschappen om

**Het verschijnsel
'De herleving van de Islam'
en zijn gevolgen**

door prof. dr. A. Wessels

me te laten luisteren naar het geschreeuw van de onderdrukkers. Het zou beter zijn U (Hilarion Capucci) naar Carter te sturen om hem aan de eisen van het christendom te herinneren"

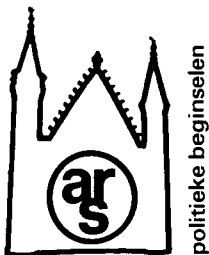
Wat niet uit deze uitspraak blijkt is het bewustzijn dat het mes aan twee kanten snijdt. Ook Khomeini's revolutie wordt naar de maatstaven van het opkomen voor de onderdrukten en de armen gemeten. Dat hun rechten en die van andere benaderde minderheden in deze islamitische republiek gegarandeerd zijn, daarvan kan men nog moeilijk overtuigd zijn.

De Algerijnse geleerde Ali Merad wijst op een overlevering die aan de profeet Mohammed wordt toegeschreven en die luidt: "God is met de (islamitische) gemeenschap die verenigd is hetzij die onderdrukker of onderdrukte is." Ali Merad aarzelt niet dit een verschrikkelijk woord te noemen. "Het gaat," zo zegt hij, "in tegen het bevel van de Koran dat gehoorzaamheid aan God stelt boven enige andere vorm van gehoor-

zaamheid. Wat voor misdaden zijn er niet begaan in de naam van de islam? Misdaden die bedekt zijn door despotische macht van de ene, de onverschilligheid van de andere. Welke schreeuwende schendingen van mensenrechten? welke onschuldige slachtoffers die zonder medelijden zijn opgeofferd aan het staatsraison? (*Le Monde* 16 december 1978).

Liever dan al te snel in een paniekerige sfeer al te mystificerende aanduidingen als geheimzinnige al of niet "stille krachten" te gebruiken, is het goed zich af te vragen wat de waarheid is omtrent de beschuldigingen over westerse (en ook communistische) uitbuiting van de islamitische wereld in heden en verleden en in hoeverre islamitische landen momenteel in staat zijn of ook in staat gesteld worden temidden van zoveel multi-nationale tegenkrachten en belangenstrijd, hun antwoord te vinden op de sociale en politieke crisis van vandaag.

Beschouwingen beschouwd.

door mr. W. J. Geertsema.

Het doet mij genoegen, dat de redactie is ingegaan op mijn voorstel de drie commissievoorzitters nog de gelegenheid te geven op elkaars bijdrage in te gaan. Dit kwam mij gewenst voor niet alleen terwille van een eventuele rechtzetting van gerezen misverstanden, maar ook met het oog op de noodzaak van weerlegging van als onterecht ervaren kritiek, dan wel van de — in politicus ongebruikelijke — erkenning van de juistheid van bepaalde kritische beschouwingen. Allereerst zou ik een misvatting van Nauta willen rechtzetten, in ieder geval wat de VVD betreft. Ons ontwerp-Beginselprogramma is niet samengesteld door mensen, die actief aan het politieke leven deelnemen, zoals hij veronderstelt. Althans wanneer hij daaronder verstaat lid zijn van het Parlement. Wel maken drie van de negen leden deel uit van een gemeenteraad en/of een statenfractie. De Partij heeft zeer bewust geen parlementsleden in de commissie opgenomen, opdat zij, voor de tekst geen verantwoordelijkheid dragende, ongeremd van hun goed- of afkeuring blij kunnen geven. Waar ik altijd kregel van word is de in PvdA-kringen geliefde suggestie — ook Nauta ontkomt daar niet aan — dat er twee stromingen in de VVD zouden bestaan, een stroming Wiegel en een stroming Vonhoff-Geertsema, die resp. conservatief en progressief zouden zijn. Zij die nog aan deze suggestie geloof zouden hechten beveel ik het uiterst lezenswaardige artikel van Van Aartsen in

In het julinummer van AR-Staatkunde hebben de voorzitters van de commissies die in het CDA, de PvdA en de VVD belast waren met het opstellen van een program van uitgangspunten geschreven over elkaars programma's. De heer Geertsema deed de suggestie in een volgend nummer alsnog kort op elkaars beschouwingen in te gaan, teneinde misverstanden weg te nemen en zonodig verduidelijkingen van het eigen standpunt aan te brengen. Dat gebeurt in dit nummer. De heer Nauta was evenwel niet meer in de gelegenheid een nabeschuiving op schrift te stellen.

het vorige nummer van AR-Staatkunde ter kennisneming aan!

Maar genoeg nu ten aanzien van de misverstanden, over naar de inhoud van Nauta's beschouwing. Allereerst mist hij in ons Beginselprogramma een strategie-analyse. Die is echter doelbewust in deze stukken weggelaten. Dat is een kwestie van taakverdeling. Het opzetten van een politieke strategie is een taak van het Hoofdbestuur en van de opstellers van het Verkiezingsprogram, niet van de Commissie voor het Beginselprogramma. Schoenmaker blijf bij je leest! Trouwens alweer een misverstand uit de wereld! Nauta verbaast mij in hoge mate, als hij constateert, dat de VVD met art. 6 van de Beginselverklaring het socialistische kamp *gevaarlijk* dicht nadert. Waarom *gevaarlijk*? Is hij een zo grote aanhanger van het polarisatiemodel, dat hij elke overeenstemming tussen socialisme en liberalisme als een gevaar voor het socialisme ervaart? Dat zou mij in hem tegenvallen.

Wat zijn verwijt betreft, dat wij in hoofdzaak alleen maar Nederlandse individuen hun vrijheid gunnen, heeft de Partij — zij het wat dat betreft in onwetendheid — zijn kritiek ter harte genomen. Behalve ten aanzien van de Monarchie en het onderwijs heeft de Beginselverklaring nu een mondaal karakter. Ook wat de sociale rechtvaardigheid betreft. Die had dat karakter overigens ook al in ons concept. In het Liberaal Manifest wordt daaraan heel bewust uitwerking gegeven

Beschouwingen beschouwd

door mr. W. J. Geertsema

o.a. in het Hoofdstuk Mens en Welvaart, waarin de verbetering van de levensomstandigheden in de derde wereld als *eerste* reden voor een verantwoordde economische groei worden genoemd.

Waarom geen woord over internationale verhoudingen in de Beginselverklaring? Omdat de Commissie van mening was, dat deze niet behoren tot de "tijdloze" beginselen van het liberalisme, maar voortdurend aan verandering onderhevig zijn. De Algemene Vergadering heeft echter met deze opvatting geen genoegen genomen en de Commissie opgedragen een nieuw artikel voor de Beginselverklaring te ontwerpen met betrekking tot de internationale samenwerking. Daarin moet tevens tot uitdrukking worden gebracht, dat de liberale beginselen ook het buitenlandse beleid van de VVD dienen te inspireren. Ik geef Nauta bij nader inzien bovendien gelijk als hij het Hoofdstuk Mens en Wereld als te mager betitelt. Uit de vele, dikwijls zeer uitvoerige amendementen blijkt dat ook (een deel van) de Partij er zo over denkt.

Ik verwacht, dat Nauta de definitieve versie van Beginselverklaring en Liberaal Manifest met meer genoegen zal lezen. Eén van Nauta's opmerkingen kan ik overigens niet onweersproken laten. Dat is nl. zijn kwalijke suggestie — want anders kan ik die betreffende passage niet lezen — dat met het oog op onoirbare belangen de VVD niet wil dat Nederland zich terugtrekt uit de tegenstelling tussen de grote nucleaire mogendheden. Dat belang is daarentegen bijzonder eerbear en heel erg duidelijk. Het behoud van onze vrijheid staat voor de VVD voorop en de verdediging van die vrijheid mogen we niet alleen aan anderen overlaten. Deze gewraakte passage richt zich — en zeer terecht — tegen allen die voor Nederland eenzijdige nucleaire ontwapening bepleiten.

Daarmee wil overigens allermint gezegd zijn, dat bij ons niet dezelfde zorgen over de bewapeningswedloop heersen als bij PvdA en CDA. Als Nauta uitroept, dat er vrijheid moet zijn voor iedereen of voor niemand, dan zeg ik akkoord. Maar laat hij dan bedenken, dat de kans groot is, dat bij eenzijdige ontwapening van het Westen te zijner tijd niemand meer in vrijheid zal kunnen leven. Dat is wat de VVD wil voorkómen.

Om dan tenslotte — wat Nauta betreft — in het harmoniemodel te eindigen: zijn suggestie, dat de politieke partijen rond de tafel zouden moeten gaan zitten voor een discussie over principes, juich ik van ganser harte toe. Als hij het initiatief neemt, ben ik zijn man!

Ik kom dan nu tot de beschouwing van mijn collega Kremers. Ik ben van mening, dat hij in sommige opzichten ons Beginselprogram onrecht aandoet. Is zijn verwijt terecht, dat wij ons vooral op de individuele mens richten en te weinig oog hebben voor de samenleving? Niet voor niets spreken wij in de Beginselverklaring over het noodzakelijke besef van de mens van zijn verantwoordelijkheid voor anderen, voor de gemeenschap en (nieuw) voor de omgeving, waarin hij leeft. Niet voor niets zeggen wij, dat de mens de bereidheid moet hebben anderen te nemen zoals ze zijn en waar mogelijk met hen samen te werken ten behoeve van de samenleving. Niet voor niets spreekt het Liberaal Manifest over *sociaal* ondernemen en *sociale* markteconomie.

Kremers trapt ook een open deur in, als hij stelt, dat de mensen op deze wereld ook wel eens naar anderen mogen luisteren. Die opvatting is echt niet het prerogatief van het CDA! Wij schrijven in de Inleiding n.b.: "De mens is niet op de wereld om te doen wat anderen zeggen. Maar hij mag best eens luisteren... Wie luistert er echter naar wat zijn buurman collega werkelijk beweegt?" Wat wil Kremers op dit punt nu nog meer? Hij verwijt ons voorts, dat wij het vrijheidsbeginsel te veel centraal stellen en daarmee te weinig nadruk leggen op onze andere uitgangspunten, t.w. verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid en (nieuw) de gelijkwaardigheid van alle mensen. Wat het centraal stellen betreft heeft hij gelijk, maar met zijn verwijt m.i. niet. Een mens nl. die geen vrijheid geniet (in de dubbele betekenis van de vrijheid "van" en de vrijheid "tot") komt aan al die andere punten niet of nauwelijks toe. Om in dit punt mede een verklaring te zoeken, waarom het CDA-beleid haaks staat op de liberale politiek gaat mij wel heel erg ver.

Wat het verwijt van Kremers betreft, dat ons program te eng op eigen land georiënteerd blijft, kan ik volstaan met te verwijzen naar mijn antwoord aan Nauta.

Of ons programma "massa's naar lokkende verten brengt" weet ik niet. Wij hebben geprobeerd met beide benen op de grond te blijven staan en geen lokkende verten voor te spiegelen als die binnen enigermate afzienbare tijd onbereikbaar zijn. Het is bovendien niet alleen zo, dat — zoals Kremers stelt — de ideale liberale samenleving meer nodig heeft dan "oprechte tolerantie en wat broederschap", het is zelfs een kenmerk van het liberalisme — zoals ik in mijn eigen bijdrage ook heb uiteengezet — dat het geen blauwdruk

Beschouwingen beschouwd

door mr. W. J. Geertsema

wenst te geven van de ideale maatschappij in de verre toekomst.

Wat Kremers' programvergelijking betreft kan ik betrekkelijk kort zijn, aangezien hij er meestentijds geen kritische beschouwingen aan verbindt. Slechts een paar uitzonderingen. Het zal Kremers goed doen, dat de Partij bij nader inzien een nieuw artikel in de Beginselverklaring heeft opgenomen, waarin o.a. de plicht van de overheid is neergelegd het particulier initiatief te stimuleren.

Hoe zit het voorts met het onderwijs? Heeft Kremers gelijk met zijn — gezien de gematigde toon van de rest van zijn betoog — vrij zware verwijt aan de Partij, dat deze bij wege van amendement weer een voorkeur heeft uitgesproken voor het openbaar en ditmaal ook voor het algemeen bijzonder onderwijs? Laat ik voorop stellen, dat ik de aanneming van het betreffende amendement betreur. Maar Kremers gaat beslist te ver, als hij suggereert, dat de VVD voorstanders van christelijk onderwijs daardoor discrimineert. De nieuwe bepaling zegt nl. dat in inrichtingen van openbaar en algemeen bijzonder onderwijs de veelvormigheid van de Nederlandse samenleving het beste weerspiegeld wordt. Ik vraag mij in alle ernst af of zelfs verklaarde voorstanders van christelijk onderwijs zouden willen volhouden, dat *in* hun scholen — wat het protestantisme betreft dan nog weer gesplitst naar vele denominaties — ook die veelvormigheid wordt weerspiegeld. Slechts het bestaan van vele christelijke scholen naast elkaar, dikwijls op loopafstand van elkaar gelegen, is een weerspiegeling van de veelvormigheid van onze samenleving. Als we deze opvatting combineren met de gegeven waarborgen voor de vrijheid van onderwijs en voor de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs moet

het duidelijk zijn, dat ook voorstanders van christelijk onderwijs met een gerust geweten lid van de VVD kunnen zijn. Wij schrijven hen echt niet voor wat zij moeten doen!

Wat voorts te zeggen van Kremers verwijt, dat de VVD zich met betrekking tot de sociale uitkeringen en de belastingen niet uitlaat over een verdeelsleutel tot solidariteit? Is het niet voldoende wanneer wij pleiten voor een maatschappij, waarin een ieder uit overwegingen van sociale rechtvaardigheid bereid is offers te brengen ten behoeve van hen, die nog geen vrijheid in materieel opzicht deelachtig zijn? Voor ons spreekt het vanzelf — moge dat Kremers gerust stellen — dat deze offers naar draagkracht moeten worden gebracht en dat de uitkeringen moeten zijn gebaseerd op de omstandigheden van elk individu.

Als Kremers stelt, dat men tevergeefs in het Liberaal Manifest een passage zoekt over het volkshuisvestingsbeleid heeft hij schoon gelijk. Vele afdelingen hebben dat met hem geconstateerd. De commissie heeft zich in dat opzicht niet alleen laten leiden door de — eveneens door vele afdelingen onderschreven — wens het Liberaal Manifest beknopt te houden, maar ook door de overtuiging, dat deze problematiek beter en concreter in een Verkiezingsprogramma aan de orde kan worden gesteld.

Om ook in dit geval weer in de harmoniesfeer te eindigen, het doet mij deugd, dat Kremers uiteindelijk tot dezelfde conclusie komt als ik, nl. dat op grond van de verschillende beginselprogramma's het CDA geen "natuurlijke" bondgenoot heeft. Ik zag die voor de VVD evenmin. Tenslotte hoop ik van ganser harte, dat ook Kremers positief zal staan ten opzichte van een ronde tafel-discussie tussen de politieke partijen over principes en dat ook bij een eventuele oproep van Nauta gehoor zal geven.

Ter aanvulling en verduidelijking

door dr. J. Kremers

De redactie van AR-Staatkunde biedt Geertsema, Nauta en mij de gelegenheid kort op elkaars bijdragen in het juli-nummer te reageren. Die reactie moet kort en daarom hier en daar onbevredigend zijn. Soms zijn immers vrij fundamentele vragen in het geding, die niet naar behoren in de vorm van een kanttekening behandeld kunnen worden.

Het valt op dat zowel Geertsema als Nauta op tal van punten — soms tot hun verrassing! — in het CDA-program en in elkaars program opvattingen zijn tegengekomen die hen aanspreken. Dat verheugt mij zeer, en het is politiek van belang: in een land dat slechts geregeerd kan worden wanneer partijen samenwerken, is het van groot belang dat gezocht wordt naar wat partijen bindt.

Nauta mist in het CDA-program iets van de geïnspireerdheid van "Niet bij brood alleen", het CDA-verkiezingsprogramma van 1977, en schrijft dat toe aan het feit dat de ideeën van Goudzwaard niet zo lekker in de markt zouden liggen. Ik kan hem natuurlijk zijn indruk niet ontzeggen, maar denk wel dat hij er naast zit. Evenals Goudzwaard zat ook ik in beide commissies. Daarom weet ik hoe onjuist het is het ene program aan te duiden als de Goudzwaard-aanpak en het andere desgewenst als de mijne: beide zijn produkten van vrij omvangrijke commissies, in beide hebben velen een inbreng gehad, en beide werden door allen onderschreven. Ik meen

In het juli-nummer van AR-Staatkunde hebben de voorzitters van de commissies die in het CDA, de PvdA en de VVD belast waren met het opstellen van een program van uitgangspunten geschreven over elkaars programma's. De heer Geertsema deed de suggestie in een volgend nummer alsnog kort op elkaars beschouwingen in te gaan, teneinde misverstanden weg te nemen en zonedig verduidelijkingen van het eigen standpunt aan te brengen. Dat gebeurt in dit nummer. De heer Nauta was evenwel niet meer in de gelegenheid een nabeschuiving op schrift te stellen.

met zekerheid te weten dat in het CDA-beginselprogram veel staat waaraan Goudzwaard zeer gehecht is; alleen de defensie-paragraaf heeft hij in tweede instantie niet kunnen onderschrijven.

Het ontbreken van een hoofdstuk maatschappij-analyse rekent Nauta ons nogal zwaar aan. Het korte hoofdstukje 2 "De vragen van deze tijd" wil hij niet als zodanig aanmerken. Dat hoofdstuk is inderdaad kort, maar niet zonder betekenis, in die zin dat de keuze van de onderwerpen die erin behandeld worden, voor het CDA typerend is. Nauta zal mij in dit geval waarschijnlijk niet volgen, wanneer ik hem verwijfs naar de oude waarheid "In der Beschränkung zeigt sich der Meister". Daarom voeg ik er een voor de hand liggende verklaring aan toe: het CDA kon zich — met het oog op de fusiedatum — niet de luxe van de PvdA permitteren om 4 jaar (van 1973 tot 1977) aan het beginselprogram te werken. Er is derhalve van afgezien de vele voortreffelijke maatschappij-analyses, die door de drie wetenschappelijke bureaus van de CDA-partijen in de afgelopen jaren geleverd zijn, nog eens samen te vatten ten behoeve van dit program.

Minder begrijp ik van het verwijt van Nauta aan zowel VVD als CDA dat een hoofdstuk "Strategie" ontbreekt. En dat niet omdat wij er vanuit zouden gaan dat er geen afstand is tussen droom en werkelijkheid. Die is er wel degelijk,

Ter aanvulling en verduidelijking

door dr. J. Kremers

maar die behoort naar onze mening overbrugd te worden door een verkiezingsprogram, dat heel concreet de strategie voor de komende vier jaar aangeeft. Nauta vreest, dat zonder zo'n hoofdstuk in een beginselprogram(!) dineetjes achter kamerschermen gemakkelijk gaan beslissen over zaken die in feite thuishoren op de partijraad. Ik vraag me af of de PvdA zich in dit opzicht onderscheidt van VVD en CDA. Indien men echter de invloed van de partijleidingen al wil beperken, dan schijnen werkprogramma's daarvoor betere instrumenten dan publieke vertogen over te volgen strategieën.

Nauta heeft gelijk wanneer hij stelt dat het CDA normatief gesproken pluriformer is dan de beide andere partijen. In mijn eerste bijdrage wees ik daar reeds op. Wij hanteren niet één, maar vier dragende beginselen: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Nauta vindt het bezwaarlijk wanneer een partij zo veel ethiek doet in haar politiek. Ethische formuleringen zouden de problemen nogal eens toedekken in plaats van verhelderen. Dat verwijt is natuurlijk niet mis en ik ben dan ook naarstig gaan speuren naar de onderbouwing ervan. Volgens Nauta zou het CDA "ethisch in het luchtledige blijven zweven" — als de instrumenten niet worden aangegeven. Welnu die instrumenten staan niet in het beginselprogram, ergo... Hierboven heb ik al opgemerkt, dat die instrumenten naar onze opvatting inderdaad niet thuis horen in een beginselprogram. Nauta gaat voort met de stelling dat "het ethisch jargon het CDA in staat stelt om op het punt van fundamentele maatschappelijke hervormingen altijd weer middenpartij te zijn, die van twee wallen eet en lippendienst bewijst aan zowel de conservatieven als de progressieven". Daargelaten dat het niet eenvoudig is anno 1980 in ons land aan te geven wie dan de conservatieven en wie de progressieven zijn, rijst ook hier weer de vraag: hoe wordt deze stelling onderbouwd? Dat gebeurt een pagina verder aldus: "Het CDA... plaatst zichzelf als volgt: wij leggen grote nadruk op zowel de individuele verantwoordelijkheid als de structuren. Dus inderdaad de middenpartij, ...". Zó eenvoudig is dat: iedere partij die niet in één-dimensionale simplificaties denkt, is daarmee middenpartij. Het komt mij voor dat in die opvatting het CDA er geen enkel bezwaar tegen heeft middenpartij genoemd te worden, hoe absurd dat begrip verder ook moge zijn.

Soms is Nauta al te slordig in de formulering van zijn verwijten. Zo noemt hij het gebruik van de

term "verantwoordelijkheid" onverantwoord in het CDA-programmapunt dat de zorg voor de gezondheid allereerst tot een zaak van persoonlijke verantwoordelijkheid bestempelt. Zijn toelichting schijnt te mikken op mensen die alleen zijn commentaar en niet het CDA-beginselprogram zelf lezen: "Men behoeft de gebitten van de gegoede middenklasse en de mensen daarboven maar te vergelijken met die van de laagst-betalenden en ongeschoolden, om te weten waar hier in concreto de grenzen liggen van die verantwoordelijkheid. "Ten overvloede zij artikel 43 uit het CDA-program geciteerd: "De overheid waarborgt een samenstel van op elkaar afgestemde voorzieningen in gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening."

De persoonlijke verantwoordelijkheid kan tegen die achtergrond gestalte krijgen, bijvoorbeeld in eetgewoonten en prioriteitsstelling binnen een huishoudbudget.

Geertsema is verheugd over de ruimere inhoud die in de CDA-benadering gegeven wordt aan het begrip geestelijke vrijheid, en wijst daarbij in het bijzonder op de passages die handelen over huwelijk, gezin en alternatieve samenlevingsvormen. Hij "vergeeft" het CDA de nog steeds uitgesproken voorkeur voor het traditionele huwelijk en gezin, omdat "alles niet ineens kan", en omdat de VVD op dit punt in het verleden ook niet zonder zonden was. Voorlopig ziet hij op het punt van de geestelijke vrijheid nog wel enig verschil tussen CDA en VVD. Zo mist hij bij het CDA een pleidooi voor het toekennen van meer eigen rechten aan kinderen van 12-18 jaar, en evenzo een passage, die het mogelijk maakt, dat ongehuwde relatiepartners, heterofiel of homofiel, kinderen adopteren. Maar als ik hem goed begrijp, heeft hij goede hoop dat het CDA spoedig geheel bekeerd zal zijn. Ik denk dat hij zich daarin vergist. Het lijkt geen enkele twijfel, dat het CDA zijn uitgesproken voorkeur voor huwelijk en gezin zeer bewust en nadrukkelijk handhaaft. Het staat evenzo vast, dat het CDA dat de plaats vindt waar voor kinderen een harmonische groei naar de volwassenheid het best gegarandeerd is. Het nieuwe van dit beginselprogram is, dat de overheid burgers die in verantwoordelijkheid kiezen voor een ander duurzaam samenlevingsverband, en daarin ook verantwoordelijkheid voor elkaar aanvaardden, niet mag discrimineren.

In de beide onderwijsparagrafen ziet Geertsema een bewijs te meer, dat de schoolstrijd dood en begraven is. Die conclusie had ik willen delen op basis van het concept van zijn Commissie.

Ter aanvulling en verduidelijking

door dr. J. Kremers

Zoals ik al in mijn eerste bijdrage schreef, ben ik daar, na het amendement dat door de Algemene Vergadering van de VVD is aanvaard, minder zeker van. Dat amendement zal de toenadering tussen VVD en CDA naar mijn mening niet bevorderen. Het betreft de passage "openbaar en daarmee gelijk te stellen neutraal bijzonder onderwijs". Mogelijk hebben de samenstellers van het amendement zich onvoldoende gerealiseerd dat "daarmee gelijk te stellen" in de onderwijs-wetgeving een geijkte betekenis heeft. In die gebruikelijke betekenis zou de financiële gelijkstelling volgens de VVD dan niet meer gelden voor het overig bijzonder onderwijs. Dat kan toch niet bedoeld zijn! Of is bedoeld een "inhoudelijke" gelijkstelling? Maar ook dat kan ik mij niet voorstellen. Er zijn immers heel wat instellingen van neutraal bijzonder onderwijs die "inhoudelijk" niets van doen hebben met het openbaar onderwijs. Een verduidelijking is hier wel op zijn plaats.

Geertsema heeft gelijk als hij concludeert, dat ook het CDA instellingen van het particulier initiatief wenst te democratiseren. Het CDA wil dat evenwel zodanig realiseren, dat de identiteit van de instellingen gewaarborgd blijft. De VVD denkt daar bij mijn beste weten niet anders over. Aan het door hem gesignaleerde schrappen van de passages over de vergroting van de mondigheid van de patiënt en de cliënt behoeft hij niet te tillen. De toelichting blijft gehandhaafd.

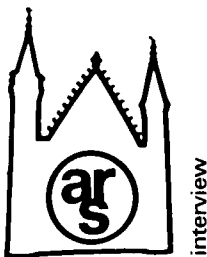
De constatering van Geertsema, dat in het CDA-program geen opsomming te vinden is van de rechtvaardigingsgronden voor beloningsverschil-

len, is juist. Het program laat er weliswaar geen twijfel over bestaan dat de overheid gerechtigd is zo nodig een grenzen stellend inkomensbeleid te voeren, maar dit stuk verdient inderdaad verdere uitwerking.

Tenslotte nog een opmerking over de NAVO. Geertsema vermeldt met teleurstelling, dat de NAVO noch in het CDA-program, noch in de toelichting ook maar één keer met name werd genoemd. Die constatering is juist, maar er moet niet een betekenis aan worden gehecht die niet bedoeld is. Het CDA laat geen twijfel bestaan aan de noodzaak van een bondgenootschappelijk verband. Dat is fundamenteel! De vorm die daarvoor met recht en reden gekozen is — de NAVO — kan evenwel bezwaarlijk het karakter van een beginsel hebben. In het CDA-program en in de daarbij behorende toelichting worden ook andere samenwerkingsverbanden niet met naam genoemd. Op die regel is maar één uitzondering: de Verenigde Naties. Maar daar betreft het een organisatie die doelbewust alle staten van de wereld omvat. Die is er of die is er niet; daarvoor zijn geen andere "vormen" mogelijk. Daarom werd het niet bezwaarlijk geacht deze organisatie — in tegenstelling tot o.m. de NAVO in het beginselprogram met naam te noemen.

Geertsema is overigens inmiddels op zijn wensen bediend. De partijen hebben een amendement aanvaard waardoor in de toelichting op het program is opgenomen dat de NAVO hoofd-instrument is van het beleid.

Gesprek met minister Van Aardenne

door dr. G. Puchinger

Drs. G. M. V. van Aardenne (50) is minister van Economische Zaken. Hij studeerde wis- en natuurkunde aan de Rijksuniversiteit in Leiden, waar hij in 1955 doctoraal examen deed. Vanaf 1 september 1957 was de heer Van Aardenne werkzaam bij de Kon. Fabr. Penn en Bauduin NV in Dordrecht, waar hij vanaf 1967 tot 1970 directeur was. In maart 1964 werd hij lid van de gemeenteraad van Dordrecht. Van juli 1970 tot mei 1972 trad hij op als wethouder voor bedrijven en recreatie van de gemeente Dordrecht, daarna was hij voorzitter van de VVD-fractie in de gemeenteraad. Vanaf 18 februari 1971, met een korte onderbreking van mei tot augustus 1971, is de heer Van Aardenne lid geweest van de Tweede Kamer voor de VVD, tot zijn benoeming als minister in december 1977.

"Een belangrijk probleem is: Nederland in de wereld.

De Nederlanders zeggen en denken dat ze heel internationaal denken, maar dat doen ze niet erg, en dat is bepalend en valt me in de laatste tijd sterk op.

De plaats van Nederland in de wereld maar ook de meningen in andere landen zijn heel belangrijk. Ik denk dat dat een zaak is die als het ware diepgaander beschouwingen waard is dan nu veelal plaats vinden, want er zijn diepere samenhangen dan men wel eens vermoedt. Enige bezonnenheid in het politieke oordeel wordt hier wel eens gemist in Nederland."

Deze opmerkingen maakte minister drs. G. M. V. van Aardenne op dinsdag 8 juli 1980 tijdens een voorbespreking ten bate van het hiernavolgende interview.

Wie door de minister van Economische Zaken ontvangen wordt, vindt in de ruime wachtkamer stof tot historische overpeinzing. Want moge hij in de hal boven reeds het borstbeeld van M. W. F. Treub hebben aangetroffen, hier vindt hij de portretten van alle bewindslieden die sinds de stichting van dit departement in het gebouw aan de Bezuidenhout 30 hebben gezeteld: Verschuur, Steenberghe, Gelissen, Vos, Huysmans, Van den Brink, Zijlstra, De Pous, Andriessen, Den Uyl, Bakker, De Block, Nelissen, Langman en Lubbers. Alleen de "Londense" bewindslieden, P. A. Kerstens en J. H. Gispén ontbreken.

Opvallend is dat deze bewindslieden verdeeld zijn over alle grote partijen. Wie de rij functionarissen langs gaat, beseft verder dat zij de geschiedenis weergeven van wereldcrisis tot wereldcrisis, want zoals Verschuur, Steenberghe en Gelissen het hoofd moesten bieden aan een werelddepressie, zo is dat nu ook de taak van minister Van Aardenne, zij het dan in een periode van sterk gestegen welvaart.

Gesprek met minister Van Aardenne

door dr. G. Puchinger

De kamer van de minister getuigt van strenge zakelijkheid. Alleen twee méér dan één meter hoge stapels nota's en andere papieren op zijn bureau getuigt van de last die hij dagelijks moet torsen.

De minister beantwoordde met duidelijke stem mijn vragen, een enkele keer onderbroken door een gêne-achtig lachje en een breed gespreid armgebaar.

Ik had hem verzocht vooraf wat te willen vertellen over zijn achtergronden, over hoe hij denkt over religie en kunst, welke zijn lectuur en liefhebberijen zijn, opdat er een menselijk beeld zou ontstaan, en ik stelde het daarom zeer op prijs dat de bewindsman op dit verzoek inging en bij het vijf uur durend gesprek als volgt van wal stak:

"Dat is anders wel een vraag die een lang antwoord vereist. Moet ik maar wat vertellen?

Dat is nog niet eens zou eenvoudig . . . Ja, mijn achtergronden . . .

(gaat met een ruk achteruit in zijn stoel zitten, handen bijeen, vingers tegen elkaar aan)

Het is niet zo makkelijk over jezelf te praten. Ik heb er een hekel aan om diep te duiken in het privéleven van in het publiek optredende persoonlijkheden. Dat soort bladen, waar dat allemaal in staat, die lees ik niet. Maar ik erken aan de andere kant: voor het begrijpen van iemands politieke beschouwingswijze is kennis van zijn achtergronden welhaast onmisbaar. En als zodanig begrijp ik dat U met deze vraag begint.

Ja . . . Maar nu die achtergronden . . .

Ik ben, zoals U weet in Rotterdam geboren en getogen, als ik 't zo mag zeggen. Ik studeerde twee jaar in Leiden toen mijn vader stierf. Ik was toen negentien. En dat heeft natuurlijk toch een belangrijke invloed op me gehad, nog afgezien van de emotionele kant, omdat je toen voor bepaalde verantwoordelijkheden gesteld werd — mijn zuster, die ouder is dan ik, was toen al getrouwd — die je anders niet zou hebben gehad op die leeftijd.

En uiteraard is ook belangrijk als achtergrond dat ik tien jaar was toen de oorlog uitbrak en vijftien toen hij eindigde. Dat houdt ook in dat je juist in die tijd van persoonlijkheidsvorming geconfronteerd werd met alles — en dat is pejoratief bedoeld, dat woord is dus gekleurd — wat oorlog en bezetting betreft. Maar ook met het daarvan met de tijd weer oprabbelen — deftig heet dat "wederopbouw" — van de maatschappij. En dan grijp je ook pas bewust terug naar de jaren daarvoor, die je *niet* bewust hebt meegemaakt, want van een jongen van acht à

tien jaar kan je niet verwachten dat hij alles bewust heeft meegemaakt, al las ik toen al wel kranten.

Ja, ik spring dan nu maar meteen even over naar uw vraag over kunst en lectuur.

Ik denk dat ook je keus van literatuur met name erg bepaald wordt gedurende die leeftijdsperiode. Ik heb nu weinig of geen affiniteit met wat na vijftig op literair gebied naar voren is gekomen, misschien met een enkele uitzondering; de laatste bundels van Roland Holst bijvoorbeeld reken ik overigens niet tot na vijftig. En bij muziek ligt het ook zo, al is die grens in de loop van de tijd wat verschoven; want toen ik zelf zo even in de twintig was, zou ik de grens bij 1920 hebben gelegd: bij Mahler, Debussy en Ravel. Nu schuif ik die grens wat verder op naar circa 1950; maar het twaalftonenstelsel van Schönberg zegt me nog steeds niets; maar goed, ik heb ook geen contact met Wagner, evenmin als met Verdi, in het algemeen niet met de operamuziek van de negentiende eeuw. Ik mis daar blijkbaar de affiniteit voor. Maar ja, zo heeft ieder zijn voorkeuren.

En wat de lectuur betreft . . . ja, op 't ogenblik kom ik niet veel meer aan lezen toe, behalve van ambtelijke stukken en kranten. Ik vind overigens dat ik, nu ik wat ouder ben, ook minder behoefte heb om andere dan historische beschrijvende stukken te lezen.

Ik ben nu juist van vakantie terug. Vroeger als Kamerlid las ik veel in bed. Dat is nu de krant geworden, vroeger was het een boek, zeker tien minuten voor ik slapen ging. En de laatste jaren las ik Lou de Jong. Dat zijn nu negen delen, en ik las tijdens mijn vakantie het begin van het zevende deel; nu heb ik voorlopig weer geen tijd meer, behalve voor kranten en stukken.

Wat ik nu nog wel eens doe, heel even, is in een gedichtenbundeltje lezen; heel kort lezen, dat lukt nog wel eens.

Ja, maar ik moet dan nu weer terug naar die achtergronden . . .

Ik heb geen bewuste beroepskeuze gedaan. Toen ik eindexamen gymnasium bèta deed — *moest* doen om te kunnen studeren — aan het Erasmusium te Rotterdam, dacht ik: welke *studie* trekt je aan? Niét: welk *beroep*?

Een aantal dingen waren er die ik niét wilde: géén medicijnen, hoewel mijn vader chirurg was en mijn zuster toen net voor haar artsexamen zat. Ik had een oom en een neef, enfin, allemaal medici. Maar ik heb . . . je kan 't niet onder woorden brengen, maar ik *wou* dat niet, het lag me gewoon niet. Wat ik ook niet wou en kon

Gesprek met minister Van Aardenne

door dr. G. Puchinger

was een taal studeren. Ik vond talen alléén maar interessant in historisch perspectief. Talen studeren — al kon ik dat al niet eens met mijn eindexamen gymnasium bèta — wilde ik dus ook niet. Ik heb toen gearzeld tussen de wiskunde en natuurkundige faculteit — zelfs heb ik even aan geologie gedacht — en rechten. Maar ik heb tenslotte wis- en natuurkunde gekozen, en het is achteraf gezien misschien toch niet zo gek dat ik met die opleiding tenslotte toch in de politiek ben terecht gekomen.

Ik deed langer over mijn kandidaats dan strikt nodig was, ik deed er vier en een half jaar over; ik zat in het studentenleven, was onder andere penningmeester van de Nederlandse Studentenraad. Na mijn kandidaats heb ik gekozen voor de experimentele kant van de natuurkunde, eenvoudig omdat wiskunde en theoretische natuurkunde toch te zwaar zou zijn . . .”

Omdat het u niet lag?

“Nee, omdat het te moeilijk zou zijn. In die experimentele natuurkunde heb ik drie jaar later mijn doctoraal gedaan; maar ik vond het niet zo bevredigend, omdat je zo afgezonderd opereert in dat vak: je doet met hoogstens twee of drie collega's metingen en je werkt dat dan uit; je staat te weinig in de maatschappij, en dat lag me niet zo. Maar goed, ik gaf het niet op, ik deed wel mijn doctoraal, want ik had nu eenmaal een basis nodig om in mijn levensonderhoud te voorzien. Ik was direct na mijn afstuderen even leraar *parttime* aan de Meisjes-HBS te Rotterdam, een twee à drie maanden tussen mijn afstuderen en militaire dienst, om iemand te vervangen.

Een sprong terug: naar de maatschappelijke context.

Kijk, dat is door de oorlog en de tijd daarna naar voren gekomen: de politieke keuze. Ik vind twee heel essentiële zaken in de maatschappij, dat zijn een vrijheidsgevoel en rechtszekerheid; en dat zijn de twee dingen die er tijdens de bezetting níét waren; en dat zijn de twee waarden die democratie mogelijk maakt. Die waarden omvatten overigens méér dan een staatsvorm. Maar elke andere staatsvorm dan de democratie doet er schade aan.

Het stelt wél eisen, met name aan degene die erin functioneert. En ik geloof dat dat het beste met het begrip *verantwoordelijkheid* wordt omschreven. Je moet je verantwoordelijkheid beseffen, maar niet alleen op het moment dat je beslist, maar ook voor wat een handeling *nu* voor *later*, voor de *toekomst* betekent. Het bete-

kent ook dat je risico's durft te nemen, en daarvoor de verantwoordelijkheid kunt dragen. Nou ja, en dan ben ik bij mijn *politieke* keuze aangeland.”

En de religie?

“Misschien is het toch wel goed die nu maar te nemen.

Ik ben in de religie van typische protestantse habitus, met ook religieus een *eigen* verantwoordelijkheid. Hoe je verhouding met God is, daar draag je *zelf* de verantwoordelijkheid voor, en de verantwoording daarvan is niet eens zo gemakkelijk af te leggen.

We waren thuis niet zeer kerkelijk georiënteerd. We gingen wel eens naar de kerk, maar niet erg vaak en zeker niet regelmatig. We waren gewoon hervormd, maar vrijzinnig.”

Nóg?

“Kom ik straks op . . .

Ik heb toen ik een jaar of twaalf, dertien was voor mezelf hele stukken in de bijbel zitten lezen, maar vooral het Oude Testament. Waarschijnlijk was het Nieuwe Testament nog te moeilijk voor me.

Ik heb — iets wat ik nog niet heb aangeroerd — een sterk *historische* belangstelling. En dat raakt niet alleen de staatkundige geschiedenis, maar met name ook de geesteshistorie. En ik herinner me dat ik in mijn laatste schooljaren thuis nogal lange filosofisch en historisch getinte gesprekken met mijn moeder had, die daar ook belangstelling voor had.

Dat speelde dus allemaal mee, ook in je verhouding tot later. Ik denk overigens niet dat ik een religieuze overtuiging, die ik zeker heb, gemakkelijk kan omschrijven; ik kan die ook moeilijk passen in kerkelijke schema's, maar ik zie — en dat is de historische kant! — in het formuleren van dogma's en leerstellingen diezelfde worsteling van mensen om het in wezen ón-begrijpelijke toch áán-schouwelijk te maken. En dat gaat natuurlijk op het feit terug dat de meerderheid van de mensen het geloof geconcretiseerd vóór zich wil zien, en het is de taak van de kerk om die concretisering zo goed mogelijk uit te voeren; maar het is bijna onmogelijk, denk maar aan de leer van de drieëenheid!

Nou speelt daar nog bij — en dat is een ander punt — dat mijn keuze voor de studie wis- en natuurkunde natuurlijk toch wel onderbouwd was: met name de wiskundige weergave van de

Gesprek met minister Van Aardenne

door dr. G. Puchinger

natuurlijke realiteit, en vooral ook de logische opbouw in de wiskunde, die hebben voor mij ook een hoge esthetische waarde. En dan denk ik dat een religieus begrip en de abstracte beschrijvingen van de wiskunde op zich niet eens zover van elkaar staan, hoe gek dat op het eerste gehoor misschien ook moge klinken. Zoals iemand eens zei: het lijkt er toch het meeste op, dat God een groot wiskundige was, omdat de wereld toch het meest begrepen wordt door mathematische formules. De schepping is dan een mathematische zaak.

Dat zijn dus . . . goed . . .
(breed handgebaar)

U vroeg ook nog: hoe is het op dit moment?

Ik denk dat de kerk nu veel te sterk gehorizontaliseerd is. Ik heb wel eens het gevoel dat men dat gedaan heeft uit angst om contact met de bevolking te verliezen, maar ik denk dat men het zo óók verliest!

Kijk, ik heb geen problemen met de maatschappelijke verantwoordelijkheid van een kerk. Natuurlijk moet de kerk zich niet beperken tot abstracte godsdienstoefening binnen de muren. Maar de kerk moet wel óók verticalistisch blijven; dat is zelfs de *eerste* taak van de kerk; en dan is een daarvan *afgeleide* taak, bijvoorbeeld dat je doet aan diaconie; je kunt niet alléén maar mediteren. Maar je mag het niet omdraaien, zoals nu vaak gebeurt, dat men steeds meer horizontalistisch bezig is. Zo zei Steenkamp — en Steenkamp is rooms-katholiek — mij pas dat hij onlangs een preek had gehoord, waarin het woord *God* niet één keer was voorgekomen, en ik denk dat dat niet goed is.

Ik ga niet vaak naar de kerk. Wel soms met Pasen, dat vind ik de meest geëigende gelegenheid.

Ja, we zitten nog altijd in de achtergronden . . . en u vroeg ook naar liefhebberijen. Ik heb er niet veel, maar ik ben een natuurliefhebber. Ik wandel graag, fiets graag in de vakantie, en loop graag buiten, zie vogels enzovoort. Ik fotografeer ook wel en neem op de wandeling de kijker mee. Ik vind dat leuk. Een liefhebberij van mij is verder mij te verdiepen in allerlei: samenhangen in de maatschappij te zien, als je bijvoorbeeld in het buitenland bent, om te zien hoe 't dáár allemaal maatschappelijk functioneert. De sfeer in zo'n land. Wat ik ook wel graag doe, als ik in Nederlandse steden rondloop, is om te zien dat ze allemaal anders zijn; maar dan noem ik de centra, want de buitenwijken zijn tegenwoordig alle-

maal gelijk. Dat is dus ook een liefhebberij: lopen, kijken.

Ik deed nooit aan sport. Ik fietste en wandelde om te kijken. Ik zal niet de Vierdaagse lopen . . ."

U bent geen Van Agt . . .

"Nee, die fietst om de sport, en daar word ik niet warm voor.

Maar je omgeving zie je het best als je loopt of fietst.

Verder lees ik graag historie, maatschappelijke beschrijvingen en gedichten, al heb ik er nu geen tijd meer voor.

Ja, ik denk dat ik uw eerste vijf punten wel gehad heb. Er zijn natuurlijk veel zaken die ik niet vermeld heb, maar ik denk dat ik 't voornaamste wel genoemd heb. En wat er nog bij mocht komen in de loop van het gesprek, last u wel in."

U is fysisus; hoe ervaart U het thans econoom te moeten zijn?

"Ik relativiseer het fysisus zijn. Ik spreek hier liever over wis- en natuurkunde.

Tinbergen — zonder mij met hem te willen vergelijken — heeft ook wiskunde gestudeerd.

De denktrant is overigens niet zo verschillend. 't Gekke is: een zekere overeenkomst in benadering bij de jurist, de econoom en de natuurkundige, en dat bestaat in de logische opbouw en het vinden van een ingang. Die logische denktrant komt je te stade en het vinden van verbanden is van belang. Verder ben ik, schat ik, in mijn leeftijdsklasse — vijftig — de laatste generatie die de oorlog nog *bewust* heeft meegemaakt. Dat alleen al betekent betrokkenheid met de politiek.

Gegeven al het voorgaande geeft dit de persoonlijke kleur wel aan."

Welke herinneringen hebt U aan Uw collega Peijnenburg?

"Ik heb Rinus het best leren kennen in de eerste week dat we met het kabinet-Van Agt bezig waren, al kende ik hem uiteraard al als Kamerlid, en praatte je dan met elkaar over moties als die ingediend werden.

Gedurende het eerste deel van de formatie van het kabinet-Van Agt zaten we toen in het Kamergebouw op een zolderkamertje te werken aan de sociaal-economische paragraaf van het regeerakkoord. We zaten heel verstoken, en ja, dan leer je elkaar wel kennen.

Gesprek met minister Van Aardenne

door dr. G. Puchinger

Ik geloof dat hij ook sterk kon relativeren, en ik vind dat dat een heel erg goede eigenschap is. Er zijn namelijk heel weinig dingen absoluut en ik denk dat één van de grootste problemen in alle mogelijke menselijke samenwerkingsverbanden is, dat de mensen zoveel dingen absoluut zien en er niet van af willen. En misschien was het daarom dat we allebei vanuit die gedachte opererend, elkaar snel hebben gevonden. Hij was ook een bescheiden mens. Wanneer hij iets vroeg, deed hij dat voorzichtig, iets verontschuldigend . . .

(onderbroken door telefoon van minister Van der Stee; daarna:)

Hij was dus een bescheiden mens, en soms bereik je dan ook meer.

Ik zou hem het best kunnen typeren met de opmerking dat het werkelijk een gróót verlies is dat hij zo jong gestorven is."

Hoe typeert U de sociaal-economische situatie van ons land? Wat is hier de hoofdlijn van het kabinetsbeleid? En welk perspectief zoekt U?

"Die is, zoals bekend, niet zo gunstig, trouwens in de gehele wereld niet. En daar heeft ons land natuurlijk de gevolgen van mee te dragen.

De geïndustrialiseerde wereld wordt geconfronteerd met het feit dat men decennia lang de energie goedkoop heeft gekregen, terwijl nu onze maatschappelijke structuur op het duurder worden van de energie nog niet is ingesteld: iets dat schaars is, daar ben je zuinig mee, maar niet op iets dat er overvloedig is.

Ik ben van oordeel dat de energie mondiaal de spil is waar alles om draait, en dat komt omdat onze samenleving met een redelijk gemiddelde welvaart alleen maar op dit hoge peil heeft kunnen komen dank zij het benutten van energie op de wijze die wij sinds James Watt gewend zijn geraakt; want de uitvinding van de stoommachine heeft méér veranderd in de menselijke samenleving dan veel dat er aan vooraf ging. We zien ook dat sedertdien in een belangrijk deel van de wereld er een bestaanszekerheid is opgebouwd, die er eens niet was. Tot 1750 groeide de wereldbevolking nauwelijks, en daarna zien we de bevolkingsexplosie, omdat er voor méér mensen bestaansmogelijkheden bleken te zijn dank zij de inzet van energie: de industrialisatie.

Duidelijk is dat de derde wereld, die die bestaanszekerheid nog niet heeft, waar zelfs nog hongersnoden voorkomen, óók die inzet van energie wil. En ik ben er van overtuigd dat we wegen zullen vinden om de klassieke vormen

van stromingsenergie — zonnewarmte enz. — dat we die op veel groter schaal zullen leren toe te passen dan nu het geval is, maar zover 's het nog niet; dat duurt nog een paar tientallen jaren, en zolang zijn er grote risico's in de wereld, onder andere de kans op oorlog. En dat alles vertaalt zich nu in een sociaal-economische wereldcrisis in de Westerse wereld.

Hier komt nog bij dat we in Nederland . . .

(denkt lang na)

beneveld door het aardgas, boven onze stand zijn gaan leven. Er zijn er natuurlijk hier al sinds zeg maar ongeveer 1960 die een sterke uitzetting van particuliere bestedingen en collectieve voorzieningen wensen. Dat was al plusminus 1970 een punt van zorg. Daar heeft Drees junior met DS'70 — het jaartal zegt het — zijn verkiezingswinst aan te danken gehad. En ik geloof dat het belangrijkste politieke verwijt aan het vorig kabinet is, dat men die lijn — zeg maar de lijn van matiging — heeft omgebogen, omdat het verkiezingsprogramma "Keerpunt" van PvdA, D'66 en PPR zoveel wensen bevatte; en ik denk dat dat begunstigd is omdat toen de mondiale situatie in '74 verslechterde, men voor de financiering op het gas ging vertrouwen; en eigenlijk zitten we daar nog steeds mee! We zitten met een heel hoog collectief deel in het nationale inkomen.

Nu wil ik direct relativeren: dat laatste is niet absoluut slecht, maar het gaat niet als de mensen zelf nog tévens een aanmerkelijke *persoonlijke* welvaart wensen te hebben. En als je dan elke verzwaaring van collectieve lasten afwettelt, omdat deze niet ten koste mag gaan van je eigen vrije bestedingsruimte, dan is duidelijk dat je vastloopt.

Ik zou nog wat anders willen zeggen, meer in 't algemeen: in elke maatschappij, zeker in een democratische, maar ook elders (denk maar vandaag aan wat er in Polen gebeurt) kan een overheid zich niet te ver verwijderen van de wensen van de totaliteit van de burgers. Er zijn best een *aantal* mensen die zeggen: ik kan wel met aanmerkelijk minder toe, maar die vormen een minderheid. En dat betekent dat je met andere mensen, op collectief gebied, je mogelijke grenzen moet kennen. Nog anders gezegd: als men terecht zegt dat er uit hoofde van solidariteit goede sociale voorzieningen moeten zijn, denk ik dat iedereen het er wel mee eens is en iedereen er wel een offer voor over heeft; maar als het zo is dat die solidariteit wordt overtrokken, en dat er méér gevraagd wordt aan collectieve lasten en men niet overtuigd is dat die sociale voorzie-

Gesprek met minister Van Aardenne

door dr. G. Puchinger

ningen goed besteed worden, dan gaat er een afweermechanisme werken. Dat geldt natuurlijk voor andere collectieve voorzieningen op dezelfde wijze als voor de sociale.

Er zijn er een paar waar we *allemaal* van profiteren, maar er zijn ook een aantal zaken waar maar een deel van de bevolking plezier van heeft. En je moet als overheid heel zorgvuldig te werk gaan, wil je voor die zaken je collectieve beslag vergroten.

Kijk, ik geloof dat ik daar ook tot een essentieel politiek verschilpunt genaderd ben. Alleen drukt dat zich niet zo gemakkelijk uit met te zeggen: dat is nu het verschil tussen socialisme en liberalisme.

Ik zou willen zeggen dat een sociaal program dat zich vooral zou richten op gelijkmaking van kansen en democratiseringsprocessen, dat dat niet zou hoeven te leiden tot een vergroot collectief beslag. De beste demonstratie daarvan is wel dat de kabinetten-Drees een bijzonder zuinig beleid voerden, terwijl er in die tijd toch wel een en ander gebeurd is voor de welvaart en het welzijn van de arbeidersklasse, om het nu even in socialistische termen te zeggen.

Ik denk dat het verschil méér ligt in je benadering van de mogelijkheid van vrije keuzen van de mensen zelf. Als je zegt: 't kan allemaal het beste door de overheid gebeuren en die stelt het wel beschikbaar voor iedereen, dan verklein je daarmee de individuele keuzeruimte van de burger, en dan ga je voor die burger denken in plaats dat hij het zelf doet.

(denkt even na)

En dat geeft dan, als die burger niet bereid is van zijn eigen vrije keuze af te zien, de problemen.

Je kunt zeggen dat het belangrijker is om te beschikken over goede bibliotheken dan dat iedereen een auto heeft. En dat is nog wel waar ook misschien, maar je schiet er niet mee op, als de meerderheid van de burgers daar nog niet van overtuigd is. Vandaar dat ik daarnet zei: een overheid kan niet te ver afgaan van zijn burgers, al kan een politieke partij proberen de burgers duidelijk te maken dat de keuze *verschoven* moet worden! Maar wil je geen dwang, dan loop je op korte termijn toch vast.

Daar komt nog een factor bij: we hebben sinds de jaren zestig een groei van de directe democratie, zoals dat dan wel heet, wat zich bijvoorbeeld uit in het zich tussentijds verplichten van last- en ruggespraak aan de gekozenen; het *terugroepen* is daarvan een extreme vorm, ik denk dat dat een facet is van hetzelfde verschijnsel. Als die burger zich ergens door de overheid te

beperkt gaat voelen, zoekt hij andere uitwegen: actiegroepen en dergelijke, en dan kom je dus in het systeem van de directe democratie terecht, zoals ze dat tegenwoordig noemen.

Maar — en dat is voor mij een principiële zaak — maar ik vrees dat een *te* direct maken van de democratie, die democratie heel ernstige schade gaat toebrengen. En waarom? Omdat in een besluitvormingsproces van de afgevaardigden — Kamer, gemeente, bewindslieden — steeds *een afweging* moet plaats vinden, omdat nu eenmaal het nut van het ene belang vaak strijdig is met dat van het andere, en de vrijheid van de een de vrijheid van de ander beperkt. En ons democratisch systeem is nu juist zo opgezet, dat men vertrouwen schenkt voor een *bepaalde* periode aan *bepaalde* mensen, en als ze dat vertrouwen niet waard blijken, worden ze niet herkozen. Maar die mensen *moeten* als gekozenen die afweging doen en *moeten* ook rekening houden met de *gevolgen* van wat ze besluiten; en ik denk dat als men dat besluit voor besluit terugdraait naar de direct belanghebbenden, de maatschappij fragmentariseert en ten slotte verlamd wordt. Kijk, er zijn natuurlijk een heleboel wensen — ook negatieve —; je kunt het op gemeentelijk niveau heel goed zien: bijvoorbeeld dat de bushalte dichtbij komt, maar de halte mag niet voor de deur komen, want dat veroorzaakt lawaai en stank! Nog een ander voorbeeld: een groep burgers, die dat plezierig vindt, vraagt om een plantsoen, maar ze hebben wél bezwaar tegen verhoging van gemeentelijke belastingen; ook kan men een aantal burgers hebben dat, wellicht op goede gronden, het aanleggen van een weg afwijst, maar daardoor blijft het ziekenhuis moeilijker bereikbaar dan 't anders zou zijn.

Wat ik nu meen is dit: wanneer een vertegenwoordigend lichaam bij die beslissingen te veel kans loopt "teruggeroepen" te worden of hun afweging doorkruist wordt door actiegroepen, lopen ook die tegengestelde belangen vast! Je moet dus in bepaalde afgevaardigden — zij het tijdelijk beperkt — zeker vertrouwen stellen. En ik denk dat die verantwoordelijkheid niet kan worden overgenomen. Zo'n actiegroep die tegen die weg is, heeft gewoon niet de verantwoordelijkheid voor de bereikbaarheid van het ziekenhuis. Maar de gemeenteraad heeft dat wel, en moet die twee zaken tegen elkaar afwegen. Als de gemeenteraad door een actiegroep *gedwongen* wordt, geeft dat onvrede. En daarom vind ik de *omschrijving* van de democratie als georgani-

Gesprek met minister Van Aardenne

door dr. G. Puchinger

seerd wantrouwen één van de grootste gevaren voor de democratie zelf.

Wat dat betreft zeg ik maar: op de middelbare scholen zou bij het historisch onderwijs véél meer aandacht moeten worden geschonken aan de casus van Thucydides, waar hij beschrijft hoe de Atheense democratie in de laatste fase van de Peloponnesische oorlog aan zichzelf te gronde gaat!

Misschien hebt u gemerkt dat ik nog altijd gemakkelijk over de gemeente-politiek praat. Ik heb er in Dordrecht lang in gezeten. Ik kwam in '57 in Dordrecht te wonen, was daarvóór nooit lid van een politieke jongerenorganisatie geweest, maar toen ik eenmaal *gesetteld* was, werd ik lid van de VVD, werd in '64 twaalf jaar lang lid van de gemeenteraad, waarvan twee jaar wethouder, van 1970-1972. Daarna fractievoorzitter in de gemeenteraad, tot de kabinetsformatie 1977.

Ik heb daar in die gemeenteraad gezien dat je met verschillende uitgangspunten heel goed kunt samenwerken, dat er geen partijen zijn die elkaar behoeven uit te sluiten en dat een heel groot deel van het bestuurlijke werk geen partij-politieke kleur heeft, maar het natuurlijk wel steeds op die *afweging* aankomt. Ik geloof daarom dat de gemeenten waar de verschillende partijen goed met elkaar kunnen samenwerken, heel gelukkige gemeenten zijn, en ik moet er dan aan toevoegen dat ik Dordrecht daartoe reken; maar je hoort ook wel van andere plaatsen, waar de verhoudingen slecht zijn, want dat men daar niet heeft geleerd te relativeren."

(We stoppen tegen twaalf uur, omdat de minister naar een bijeenkomst van de Bestek-ministers moet. We kunnen echter van vijf tot acht uur verder werken en het gesprek afmaken)

Hoe is de organisatie van Uw departement?

"Dat is een beetje een technische vraag.

Het is een groot departement.

Er zijn vijf directoraten-generaal en enkele directies. Politiek is vooral van belang het directoraat Algemene Economische Politiek. En in dit departement is gebruikelijk dat de secretaris-generaal een bekend macro-econoom is. Het dagelijkse runnen van het departement wordt hier dan ook mede door de plaatsvervangend secretaris-generaal en de adjunct secretaris-generaal gedaan. Onze secretaris-generaal Rutten is bovendien nog hoogleraar te Rotterdam.

De directeur Algemene Economische Politiek houdt zich, evenals de secretaris-generaal in het

algemeen met name bezig met de macro-economische problemen; het is de afdeling die op dit moment zwaar bezig is met de rijksbegroting, met Bestek-problemen enz.

Van de vijf directoraten-generaal zijn er drie waar ik meer mee te maken heb dan met de twee andere. Dat zijn: 1. Industrie; 2. Energie; 3. Prijzen en ordening, alsmede: regionaal beleid. Het derde bestaat dus uit twee delen. En de andere twee zijn: 1. Handel, ambacht en diensten, daar heb ik wat minder mee te maken, omdat het voor een groot deel ligt op het terrein van de staatssecretaris Th. M. Hazekamp; en dan is er nog 2. het directoraat-generaal van buitenlandse economische betrekkingen, dat voor een groot deel ligt op het terrein van staatssecretaris mr. K. H. Beyen, een zoon van de oud-minister. Maar de frequentie van de contacten met deze twee laatste directoraten-generaal is minder dan met de drie andere. Ik vind dat de beide staatssecretarissen een eigen beleidsterrein moeten hebben, en ze dit beleid ook zelf moeten verdedigen in de Kamer; ik bemoei me er ook alleen mee in de uiterste noodzaak.

Daarnaast zijn er dan nog de zogenaamde "Diensten", onder andere het CBS, het Centraal Bureau voor de Statistiek, en het Centraal Planbureau.

Maar een politieke bewindsman moet enkel de grote lijnen uitzetten. Als 't maar goed loopt, en het loopt wel, al zijn de directeuren-generaal het niet altijd met elkaar eens. Nu, dat merk ik dan wel, en dan moet ik een beslissing nemen, mede aan de hand van de adviezen van de secretaris-generaal.

Zoals gezegd, het is een groot departement. Er zijn stemmen opgegaan om het te splitsen. Maar daar ben ik niet voor, want splitsing zou de zaak toch bemoeilijken. Economie wordt immers voor een groot deel bepaald door industrie en energie, en die hangen nauw samen. Je kunt een deel ervan dus beter niét afsplitsen. Alleen, ik moet veel in de Kamer verschijnen, dat legt dus veel beslag op je tijd. Naar men zegt het meest van alle bewindslieden."

Wie of wat is Uw voorbeeld?

"Op deze vraag kan ik eigenlijk geen antwoord geven, want ik ben me niet bewust een voorbeeld te hebben. Soms kan je tegenstander je voorbeeld zijn, en een andere keer juist helemaal niet."

Gesprek met minister Van Aardenne

door dr. G. Puchinger

In de kranten hebben berichten gestaan dat het kabinet voor de komende jaren 5 à 6 miljard gulden moet bezuinigen. Is het mogelijk om bóven op Bestek '81 en de 3 miljard bezuinigingen ten tijde van het aftreden van minister Andriessen deze bedragen nog te vinden?

"Daar zitten we dus nu midden in. Ik denk dat de vijf à zes miljard niet zo groot zijn, omdat er nog delen van de drie miljard van Andriessen nog definitief moeten worden ingevuld, en dan daarnaast nog wel wat meer. En dan kom je alles tesamen wellicht in de buurt van de vijf miljard.

Dat is dan voor 't komende jaar! Hoe het daarna wordt? Dan denk ik dat we voor de taak staan — omdat er nieuwe verplichtingen op je afkomen — om andere zaken kritisch te bezien, of die niet kunnen worden verminderd.

Als we rekening houden met een matige economische groei voor de komende jaren, en wat de bevolking nu dan toch wel zelf verwacht: een redelijke stabilisatie van het welvaartsniveau — iéts lager weliswaar, maar niet te erg — dan denk ik dat we daaruit alleen al een stabilisatie van de collectieve sector moeten afleiden. En die stabilisatie vind je niet alleen in bezuinigingen — kappen — maar ook in maatregelen waardoor autonome stijgingsprocessen worden gestopt, zoals toetreding tot de WAO.

Het wordt er dus niet gemakkelijker op."

Staat Bestek '81 nog recht overeind?

"Het is duidelijk dat Bestek '81 nog recht overeind staat, maar dat het te weinig is, dat er nog iets "bij" moet."

Welk commentaar hebt U achteraf op het aftreden van minister Andriessen?

"Dan zeg ik weer: dat ik dat aftreden niet *nodig* vond, maar dat kon *hij* voor zich natuurlijk alleen zelf beoordelen. Ik *betreur* het wel.

En waarom was het niet nodig? Omdat de wil tot de bezuiniging van de drie miljard ombuigingen bij het kabinet duidelijk aanwezig was, en stel dat het kabinet in zijn geheel zou zijn afgetreten, wij in sterke mate zouden zijn tekortgeschoten, want dan was er niets gebeurd."

Is het kabinet ook politiek verzwakt?

"Politiek niet, nee, want dat zou betekenen dat er een politieke steun aan zou zijn ontvallen, en

de partijen waarop het kabinet steunt, zijn blijven steunen."

Is het kabinet moreel verzwakt?

"Misschien, ik weet het niet. Maar het is natuurlijk te betreuren als je een karwei samen aanvat en het niet samen kunt afmaken. Het ging echter meer over het tempo en over hoe snel iets definitief gemaakt kon worden, en dat soort zaken."

U was tien dagen vervangend minister van financiën?

"Ja, minder dan de honderd dagen van Napoleon.

Ik deed zelf het voorstel om die drie miljard verder in te vullen. Ik bracht ze weer in het kabinet. Het besluit was genomen en het moest nu nog "verdeeld" worden over de departementen. Collega Van der Stee heeft het later uitgewerkt. En dan weet je wel dat het nog niet alles definitief is, maar dat kon ook niet. Ik geef maar aan dat *de wil* tot bezuiniging er wel was!"

Onlangs is een rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid verschenen, waarin wordt bepleit de industrie in ons land opnieuw te versterken. Wat is Uw persoonlijke reactie op dit rapport?

"Ik geloof dat je niet zonder industrie kunt. Het is een misvatting te denken dat de industrie haar tijd gehad heeft. De industrie verandert wel van karakter, en je moet ook de moed hebben om wat dat betreft niet conservatief te zijn. En daarmee bedoel ik: *coûte que coûte* een stuk industrie, dat niet meer van deze tijd is, in dit land willen handhaven.

Tot zover zit ik parallel met de WRR.

Ik ga verschillen van de WRR als deze zich te veel verwijderd van de vraag van de markt, en teveel vertrouwt op het handelen van de overheid, een soort geleide productie-economie voorstaat, omdat ik niet weet of je voor bepaalde producten ook afzet hebt.

Dit hangt natuurlijk weer samen met mijn politieke voorkeur voor een zo groot mogelijke vrije keuze van die burger als consument, eventueel als consument van kapitaalgoederen als hij een bedrijf heeft of een huis bouwt. En daarin past bij mij een visie op de markt als een democratisch orgaan, want daar kan men naar vrije keus handelen, al moet die markt dan wel "werken".

Gesprek met minister Van Aardenne

door dr. G. Puchinger

De WRR vertrouwt mijns inziens te veel op de leiding van de overheid en te weinig op de inventiviteit van de mensen in de samenleving."

Acht U het mogelijk dat een sterk matigingsbeleid uitgevoerd kan worden zonder de Partij van de Arbeid in het kabinet, of acht U het nóg moeilijker te matigen mét de Partij van de Arbeid in het kabinet?

"Ik geloof dat de *mogelijkheid* van een matigingsbeleid niet afhankelijk is van wie er in het kabinet zitten. Je zou op 't eerste gezicht kunnen zeggen: de Partij van de Arbeid kan het beter verkopen, maar de praktijk heeft wel eens naders geleerd.

Mag ik het zo zeggen: waarschijnlijk wordt wat je *extern* wint *intern* weer verloren, omdat op andere punten de Partij van de Arbeid een groei voorstaat van uitgaven. Ik praat dan over de Partij van de Arbeid zoals die *nu* functioneert, en niet die van de jaren vijftig?"

Is het wel mogelijk om enige jaren achtereen de nullijn, en mogelijk zelfs de minlijn te handhaven ten aanzien van de inkomens? Zal de Vakbeweging dit ooit kunnen accepteren?

"De vraag is dan natuurlijk: wat *is* de Vakbeweging, want de Vakbeweging is een groot aantal mensen met vele eigen opvattingen; er is een achterban, er zijn verschillende bonden en verschillende centrales; en we zien nu heel duidelijk — denk aan de discussie Groenevelt-Schelling — dat men ook in de Vakbeweging niet altijd van dezelfde opvatting is.

Voor de Vakbeweging geldt evenzeer wat ik ook van de overheid zei: men kan niet al te ver verwijderd komen van wat de grote meerderheid van de leden wil; en als er een maatschappelijke overtuiging is dat matiging onontkoombaar is, dan denk ik dat deze vraag toch wel bevestigend kan worden beantwoord. Het hangt dus af van de maatschappelijke aanvaardbaarheid!"

Hoe denkt U over de houding van D'66 jegens Uw beleid?

"D'66 is een moeilijk plaatsbare partij, en ik zeg ook hier weer met enige nadruk: het *huidige* D'66.

Misschien zou het beter D'77 kunnen heten, want we weten allemaal dat het oude D'66 praktisch verdwenen was en dat in '77 een wedergeboorte heeft plaatsgevonden.

Het oude D'66 was een bij uitstek *pragmatische* partij. Zij hebben dat woord toen politiek in de handel gebracht. Ik heb nu soms de indruk dat men nu veel meer, ja... "dogmatisch" denkt en soms komt op de lijn waar vroeger de PPR zat en soms nog zit. Ik denk ook dat een heleboel PPR-kiezers bij D'66 terecht gekomen zijn. Dat is bijvoorbeeld gebleken op het congres van D'66 over de bewapening, najaar vorig jaar, waar Brinkhorst bijvoorbeeld geen voet meer aan de grond kreeg met zijn "pragmatische" argumentatie. En zo heeft die partij een wat tweeslachtig karakter.

Aan de ene kant zie ik in het industriebeleid punten waarin ik het oude D'66 herken, en waar ik geen moeite mee heb; ik denk aan de noedzaak van vernieuwing, die zij altijd gepropageerd hebben, en die ik onderschrijf. Op dat punt is D'66 niet conservatief; maar op andere punten zijn ze dat heel duidelijk wél!

Als ik denk aan hun houding inzake het energiebeleid, dan zie ik daar een, ik zou zeggen tekortschieten aan verantwoordelijkheid in. Men kan namelijk niet afwijzen én kolen én kernenergie én bijvoorbeeld vloeibaar aardgas én het ontsluiten van nieuwe aardgasvelden, ook als dat wat problemen geeft, zónder zich tegelijkertijd uit te spreken voor een sterke welvaartsdaling.

Wat dat betreft is de PPR consequent. Deze zegt: onze economie moet op een lagere pit: minder industrie, meer kleinschalige bedrijvigheid, minder export; maar dán ook minder import! Ik zou willen zeggen: alles een beetje *knusser*. Nou, dat is dan de mening in Nederland van een duidelijke *minderheid*, maar áls je die mening hebt, dan heb je ook minder energie nodig. Heb je die mening echter níet, en wijs je de economische groei dus *niet* af, dan moet er ook met name de bereidheid zijn om nieuwe wegen op gebied van kernenergie te onderzoeken.

Nou wil ik er wel wat bijzeggen: dat ik óók niet vind, met alle prioriteit die een energiebeleid moet hebben, dat je daar alles aan moet opofferen. Ook hier ligt een afweging, maar ik zie wel eens dat er toch minder verzet tegen een blijvende ingreep in een ecologisch systeem is, door bijvoorbeeld het bouwen van een woonwijk, dan tegen een tijdelijke en veel minder zware ingreep ten bate van energiewinning.

En het is die sfeer die ik dan wel eens bij D'66 aantref — dat er ook vooral niet te veel zou moeten veranderen — die ik dan het conservatieve noem, en dat acht ik onvruchtbaar, want er veranderen natuurlijk wél dingen in de maatschappij. Aan politiek doen is: het maken van

Gesprek met minister Van Aardenne

door dr. G. Puchinger

keuzen, en daarvoor óók de verantwoordelijkheid nemen."

Voert de VVD via dit kabinet een soort middenpolitiek?

"Ik denk dat deze vraag bevestigend kan worden beantwoord, en ik denk dat dat op zich een heel natuurlijke positie is. De VVD is natuurlijk in principe een middenpartij, al willen sommigen het altijd graag anders voorstellen."

Het midden waartussen?

"Tussen . . . ja wat is een middenpartij?

Een middenpartij is een partij die zich met name richt tot vrij grote bevolkingsgroepen die wel gevoelig zijn voor maatschappelijke veranderingen, maar toch geen abrupte overgangen wensen, en die als zodanig ook moet staan voor een realistisch beleid. Ik geloof ook dat de grote meerderheid van een bevolking in wezen in de buurt van het midden zit. Je kan dat heel duidelijk zien in de landen met een twee-partijen-systeem. Wanneer één van die partijen zich tezeer naar links of tezeer naar rechts beweegt, verliest die partij. Klassieke voorbeelden zijn twee Presidentsverkiezingen, in '64 en '72 in de Verenigde Staten: in het eerste jaar kwamen de Republikeinen met een ultra-rechtse kandidaat, Goldwater, en daar moesten de kiezers echt niet zoveel van hebben; maar het was ook duidelijk dat toen de Democraten MacGovern naar voren wilden schuiven, dat óók heel duidelijk werd afgewezen. Men ziet zulke verschijnselen ook in Groot-Brittannië. Bij een meerpartijensysteem als bij ons is dat moeilijker te constateren, maar ook hier is mijn overtuiging dat als een partij zich te veel van het midden verwijderd, dit niet alleen samenwerking met anderen bemoeilijkt, maar het ook de aantrekkingskracht voor de kiezers vermindert."

Gelooft U dat er veel in het kabinetsbeleid zou gaan veranderen, wanneer de Partij van de Arbeid aan de regering zou deelnemen?

"Ik denk dat het erg afhangt van de vraag welke stroming van de Partij van de Arbeid de toon zou aangeven. Er is ook in de Nederlandse Partij van de Arbeid, en zeker bij de kiezers, een sterke ouderwets "sociaal-democratische" stroming. Maar in het Nederlands partijkader komt die veel minder tot uitdrukking dan bij sommige buitenlandse zusterpartijen het geval is: denk bijvoorbeeld aan de Bondsrepubliek, denk ook aan

België, denk aan *Labour*, hoewel daar de worsteling tussen Callaghan en Benn nog niet beëindigd is!

En met de linkervleugel in het kabinet — al moet je je afvragen wat tegenwoordig links en rechts is — denk ik dat er wél veel zou veranderen, met alle negatieve effecten die ik daarvan zou verwachten."

Welke zijn de sleutelproblemen waar we in de jaren tachtig op zullen moeten letten en hoe stelt U zich voor de problemen aan te vatten?

"Ik maak even een driedeling.

Eerst dan voor wat betreft de Nederlandse economie ruim genomen.

Hier worden wij geconfronteerd met een sterke vernieuwingsnoodzaak in het bedrijfsleven en dus in de industrie en de diensten, maar ook met een sterke toename van mensen die werk zoeken. En dat bij een steeds klemmender ontwikkeling van het energievraagstuk.

Binnen de overheidssfeer hebben we weinig reserves meer, en ik denk dat die *achteruitgang* van met name de reservepositie en het niet gebruiken van onze aardgasreserves voor economische structuurvernieuwing, ons parten heeft gespeeld.

Nu kom ik aan mijn tweede punt. Dat ligt ook binnenslands.

Dit sleutelprobleem is niet zozeer economisch, al heeft het er zijn invloed en wisselwerking op. Er valt te constateren, en dit is bijna een open deur intrappen, een maatschappelijke onvrede; er is een ongerustheid over de werking van de democratie, en er is een fragmentarisatie van de samenleving ten gunste van eigen en deelbelangen. Ik denk dat het voor de politiek nog een heel zware uitdaging zal worden om hierop een goed antwoord te formuleren, en dit is bovendien niet alleen een Nederlands probleem. Ik geloof ook daarom — en dat sluit weer aan bij wat ik vanmorgen zei over de verhouding van overheid en burgers in een democratie — dat de partijen van het midden, en daar reken ik in de Nederlandse politiek vele toe, al hebben ze soms uitsteeksels naar buiten, buiten dat middenveld, zich daar wel bewust van moeten zijn. Polarisatie "werkt" en helpt dan niet, eerder stimuleert dat in tegengestelde richting. Als men de samenleving van 1980 vergelijkt met die van laten we zeggen 1950, dan is die samenleving in haar onderlinge samenhang en verdraagzaamheid en

Gesprek met minister Van Aardenne

door dr. G. Puchinger

de wil om ook andermans positie te begrijpen, er niet beter op geworden.

Het derde punt is de internationale ontwikkeling, waar we maar een uiterst beperkte invloed op uit kunnen oefenen, een ontwikkeling die overigens bepalend is voor onze economie. Welnu, deze internationale ontwikkeling — en ook dat is nauwelijks nodig om te zeggen — ontwikkelt zich in ongunstige richting. En ook daar ligt het knelpunt bij de energievoorziening.

Ik denk dat — heel globaal genomen — dit wel de sleutelproblemen van de jaren tachtig zullen zijn."

Is er verschil in beleid tussen een liberaal minister van economische zaken en een christen-democratische, zoals uw voorganger?

"Nja . . . Er is in ieder geval altijd verschil tussen twee ministers van Economische Zaken, ook al behoren ze tot dezelfde partij, want de benadering van de één is altijd anders dan die van de ander.

Ik denk dat dat verschil . . . laat ik het zo zeggen: als er een spectrum is in beide partijen, dan kan de afstand tussen twee in één partij net zo groot zijn als van twee uit verschillende partijen. Ik zeg dat ook daarom, omdat juist Economische Zaken een erg zakelijk departement is. En als je — ik verwijs weer even naar mijn verhaal over de middenpartij — wél ontwikkelingen in de maatschappij wilt bevorderen, maar daarbij toch ook plaats wilt blijven inruimen voor de eigen verantwoordelijkheid van de burgers, ook op economisch gebied, en dat is in beide middenpartijen terug te vinden . . ."

U heeft het hier over VVD en CDA?

" . . . dan denk ik dat de praktische aanpak misschien nog meer afhangt van de politieke omgeving waarbinnen die minister functioneert, met name het kabinet waarvan hij deel uitmaakt, dan van eventuele verschillen in de verschillende partijen waaruit de bewindslieden voortkomen. Een natuurkundig beeld: de invloed van een krachtenveld op een object is altijd aanwezig, ook als het object een eigen kracht vormt."

De kernenergie blijft omstreden. Geloof U in de maatschappelijke discussie hierover? Wat is Uw oordeel over een eventuele aanwending in ons land van kernenergie?

"Die vraag verdient een vrij uitvoerig antwoord.

Maatschappelijke discussie vind ik op zich een moeilijk woord. Wat wij daarmee beogen is structuur geven aan een inspraakprocedure op basis van te objectiveren gegevens, die moeten leiden tot wat ik wel genoemd heb: een energie-kernbeslissing, de EKB.

Maar de uiteindelijke verantwoordelijkheid daarvoor ligt uiteraard bij de regering en het parlement, en na wat ik daarover vanmorgen zei, zal U dat niet bevreemden.

Dit wat de procedure aangaat.

Uw tweede vraag is inhoudelijker.

Het kabinet heeft inmiddels het derde deel van de Energienota gepubliceerd en daarin nemen we een voorlopig standpunt in, waarbij we als inzet *in* die maatschappelijke discussie hebben het besluit van het vorige kabinet tot de bouw van drie kerncentrales. Dat is dus het uitgangspunt van de maatschappelijke discussie. En dat doen we niet omdat kernenergie geen zaak zou zijn zonder negatieve kanten, maar omdat ik geloof dat je hier de zaak inderdaad objectief moet bezien; en ik heb wel eens het gevoel dat de tegenstanders van kernenergie *hetzij* niet tot een afweging van verschillende energievormen en de negatieve kanten ervan zijn toegekomen, *hetzij* — en dat betreft wel een minderheid, maar een zeer spraakmakende — de kernenergie zien als symbool van een maatschappij die zij niet wensen.

Ik zal dat toelichten, vooral het eerste.

Ik heb vanmorgen al over de energieproblematiek gesproken. In dit stadium verdraagt onze maatschappij niet een sterke *teruggang* van energiegebruik, al moeten we uiteraard alles doen aan een zuinig gebruik! Maar dat is natuurlijk wat anders: als we mogen besluiten zouden Hoogovens en DSM te sluiten, zouden we heel wat energie besparen. Maar dat willen we immers niet!

Nou, dan komt de vraag: hoe voorzien we in die energiebehoefte?

We hebben in dit land geen waterkracht. Overigens zou ik er op willen wijzen dat de landen die wel waterkracht hebben, óók sterke tegenkanting ondervinden bij het bouwen van waterkrachtcentrales.

Dat betekent dat we op 't ogenblik in Nederland helemaal afhankelijk zijn van olie en gas.

Nou, dat gas is erg milieuvriendelijk, en als we dat nu reserveren voor huishoudelijk gebruik en een paar andere toepassingen, dan kunnen we daar nog tot een eind na 2000 mee vooruit. De olie — een beetje hebben we zelf — moet voor het overgrote deel uit andere landen komen. We

Gesprek met minister Van Aardenne

door dr. G. Puchinger

maken ons daarmee niet alleen economisch en politiek afhankelijk, maar bovendien zijn die landen begrijpelijk niet van zins om zich al te snel te laten leegpompen. Dan doen zij ook langer met hun olie en dus met hun verdiensten; nog afgezien van het feit dat het ontvangen van alle verdiensten *tegelijk* hun maatschappij desintegreert, denk aan Iran! Derhalve komt er op wereldschaal bezien een tekort aan olie. Nou, dan resten praktisch gesproken voor dit moment — deze decennia — alleen kolen en kernenergie. En dan moet je bij beide met de negatieve factoren rekening houden. Die zijn er bij kolen natuurlijk ook: verontreiniging, afval en met name de koolzuurproductie. En bij kernenergie is er het heel kleine risico van een grote ramp en de afvalproblematiek.

Nou, ik vind dat als je dat allemaal naast elkaar zet: de olie, de kolen en de kernenergie, dat je dan niet a priori moet zeggen: kernenergie *nóóit!* Maarre, uiteraard wel veiligheidswaarborgen; maar die maken we ook bij een deltaplan, dáár is ook een *kleine* kans op een *grote* ramp. En dan moet je die kans zo klein mogelijk maken; en dat kan bij kernenergie ook, evenals door het deltaplan.

Ik pleit derhalve voor een rationele benadering. Dan zal het gebruik van kernenergie in dit land beperkt blijven. Wij hebben overigens, door de mogelijkheid voor ons land om voorshands nog selectief gas te gebruiken, méér keus dan vele andere landen.

En dit alles afwegende vind ik dat er reden genoeg is om de toekomstige en waarschijnlijk gefaseerde bouw van drie kerncentrales als voorlopig regeringsstandpunt in die discussie over de EKB in te brengen."

Heeft U nog tijd en gelegenheid om de partijdiscussies te volgen, bijvoorbeeld met betrekking tot het nieuwe beginselprogramma van de commissie-Geertsema? Wat is in grote lijnen Uw oordeel over dit programma?

"Ik moet zeggen dat ik het samenstellen van een nieuw beginselprogramma niet meer zo intensief kan volgen, als ik dat tien jaar geleden gedaan zou hebben. Maar ik wil wel zeggen dat het feit dat we nu wéér over een beginselprogramma praten, terwijl ik aan het vorige — begin zestiger jaren — zeer intensief heb meegewerkt, dat dat weer bevestigt dat je ook beginselprogramma's niet te zeer moet verabsoluteren. Ze zijn natuurlijk belangrijk als een weergave van de evaluerende maatschappelijke opvattingen in een partij. Maar

het gaat voor mij in wezen om die kernpunten van vrijheid en verantwoordelijkheid en de democratische rechtsstaat, waar ik al eerder over sprak. En die kernpunten vind ik in dit nieuwe beginselprogramma terug."

Staan we er momenteel — zij het onder veel betere condities — net zo voor als in de jaren dertig, toen wel werd getracht de crisis te weerstaan, maar we niet bij machte waren de internationale verschijnselen onder controle te krijgen?

"Er zijn duidelijke overeenkomsten.

Ik heb net dat drietal vragen over de tachtiger jaren genoemd: de sleutelproblemen.

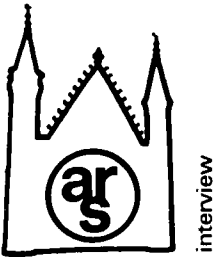
Ik denk, en dat is geen rooskleurige opmerking, dat de twee laatste sleutelproblemen — de maatschappelijke onvrede en de internationale ontwikkelingen — gelijkenis vertonen met wat er in de dertiger jaren gebeurde. Maar economisch ligt het anders. Ook nu is er van een bepaalde crisis — zij het een andersoortige — sprake, maar ik denk dat wij én internationaal en nationaal nú de potentie hebben eraan het hoofd te bieden. Daartoe is echter wel politieke *wil* nodig!

Mijn beschouwingen schijnen wat in mineur te eindigen, maar ik ben niet geneigd tot somberheid te vervallen, want ware dat zo, dan zou ik dit ambt niet moeten bekleden, en ik zou het dan zeker niet plezierig vinden.

Ik kan gelukkig zeggen dat ik dit werk, met al z'n moeilijkheden, met alle problemen waarvoor je dagelijks gesteld wordt en alle soms moeilijke beslissingen die je moet nemen, toch bijzonder boeiend vind. Want je probeert je eigen kleine bijdrage te leveren aan de beantwoording van de uitdaging die de toekomst voor ons allen inhoudt.

Den Haag, 13 augustus 1980.

Gesprek met minister Wiegel

door dr. G. Puchinger.

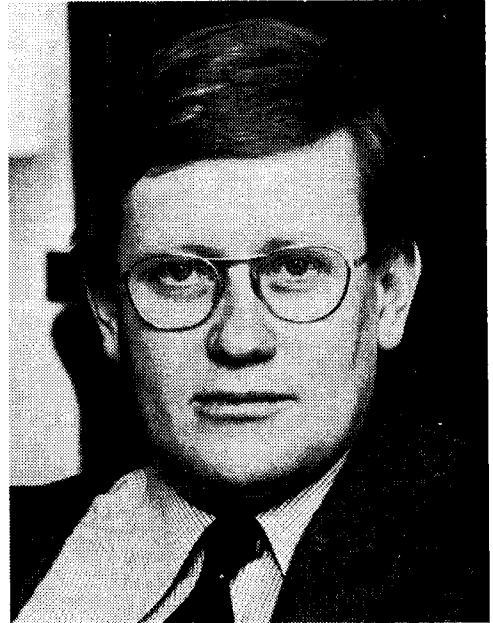
"Er werd gisteren in de ministerraad gezegd: als hier nu zestien PSP-ers aan tafel zouden zitten, zouden ze de maatregel die wij nu moeten nemen, óók moeten nemen.

Dat vond ik wel aardig gezegd".

Dit werd door de minister van binnenlandse zaken, H. Wiegel, die tevens vice-premier is van het kabinet-Van Agt, opgemerkt, om aan te geven dat ieder kabinet, ongeacht zijn politieke samenstelling, vaak maatregelen moet nemen, die gewoon onontkoombaar zijn, ook al is niet iedereen altijd blij met die beslissingen, ja al betreuren de bewindslieden het zelf dat zij bepaalde besluiten moeten nemen. De minister zei mij dit op donderdagmiddag 3 juli 1980, tijdens een rustige voorbespreking, waarbij wij samen vaststelden over welke onderwerpen we tijdens het interview zouden spreken.

Het eigenlijke gesprek vond eerst na zijn vakantie plaats, op zaterdag 16 augustus bij de minister thuis. Hij woont in het hart van het land, in een oud, smaakvol ingericht notarishuis, dat weer gelegen is in het hartje van Amerongen, een dorp waarvan de naam in 1918 even wereldberoemd werd, omdat keizer Wilhelm II na zijn vlucht uit Duitsland zijn intrek nam op het nabijgelegen Kasteel Amerongen van de familie Bentinck. Daar zou hij op 28 november 1918, ten overstaan van een Amerongse notaris, afstand van zijn troon doen.

We reden die zaterdagmorgen vanaf station

H. Wiegel (geb. 1941) is minister van Binnenlandse Zaken en vice-minister-president sinds 19 december 1977. Na zijn schooltijd in Amsterdam en Hilversum studeerde hij enige jaren politieke en sociale wetenschappen aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. De heer Wiegel werd in 1961 lid van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie, doorliep verschillende bestuursfuncties en werd in 1965 landelijk voorzitter van de JOVD. In 1964 werd hij lid van de VVD en in 1967 lid van het hoofdbestuur van deze partij. Van april 1967 tot december 1977 was hij lid van de Tweede Kamer. In juli 1971 werd hij voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de VVD. Hij publiceerde in 1969 het boekje 'Een partijtje libre' en in 1974: 'De geloofwaardigheid van een alternatief'.

Driebergen per auto door het schitterende Utrechtse landschap, passeerden Huis Doorn, waar de ex-keizer nog jarenlang woonde, en kasteel Langbroek, het buiten van de Van Lynden van Sandenburgs. Daarna vond bij de minister thuis van 11.15 tot 1.30 uur het gesprek plaats.

De minister, die als vice-premier en oud-fractie-leider van de VVD in de Tweede Kamer een der

Gesprek met minister Wiegel

door dr. G. Puchinger

bekendste bewindslieden van dit kabinet is, behoeft bij de lezer geen introductie, daar bijna iedereen zijn stem en gezicht via radio en televisie kent.

Rekening houdend met het feit dat ik geen steno beheers, dicteerde hij, rustig in zijn stoel gezeten, met als bij uitzondering een enkel handgebaar, op mijn vragen de volgende duidelijk geformuleerde antwoorden, die ik in dit zo vreedzaam landelijk milieu zo nauwkeurig mogelijk vastlegde.

Kunt U iets over Uw achtergronden vertellen?

"Ik ben, zoals u wel weet, in Amsterdam geboren, in 1941, in het begin van de oorlog. Mijn vader was in die tijd in dienst van een meubelmakerij; hij is na de oorlog voor zichzelf begonnen. Hij kwam uit een gezin van een geschoolde arbeider; zijn vader was typograaf en dat was in die tijd in Amsterdam, net als bijvoorbeeld een diamantbewerker, een vak van zeker aanzien. De vader van mijn moeder was onderofficier in het KNIL, het Koninklijk Nederlandsch Indisch Leger. Ik ben dus, ja, opgegroeid in een gezin dat tijdens mijn jongste jaren gerekend kan worden tot de kleine middenstanders, de kleine zelfstandigen, waar vele uren ongeregeld werd gewerkt, waar je van huis uit meekreeg dat je alles uit jezelf moest halen wat er in zat, dat je vlijtig en spaarzaam moest zijn, kortom een serie ouderwetse deugden.

Ik heb de lagere school doorlopen, dat was de Potgieterschool in Amsterdam-West. Ik herinner me nog heel goed dat in de zesde klas, toen duidelijk was dat ik redelijk kon leren, mijn ouders dachten: misschien zou hij wel naar de HBS kunnen; dat was voor hen een enorme stap in de maatschappij vooruit. De onderwijzer van de Potgieterschool zei dat hij vond dat ik naar het gymnasium moest, en dat is ook gebeurd. Ik ben aangenomen voor het Barlaeusgymnasium te Amsterdam. In diezelfde tijd verhuisden we naar Laren, in het Gooi. Ik kwam toen terecht op het Gemeentelijk Gymnasium te Hilversum. Omdat ik al op het Barlaeusgymnasium was aanvaard, behoefde ik in Hilversum geen toelatingsexamen meer te doen.

Het waren overigens geen gemakkelijke jaren op dat Hilversums Gymnasium, omdat de Gooise sfeer totaal anders was dan de omgeving waarin ik in Amsterdam-West was opgegroeid. Ik was in die tijd nogal teruggetrokken, verlegen, en misschien had ik ook wel een gevoel van wat minder te zijn dan de andere kinderen op die

school. Maar toen mijn klasgenoten van Vijf-Bêta zeiden dat ik maar klassevertegenwoordiger moest worden, zo realiseerde ik mij dat later, toen kreeg ik duidelijk meer zelfvertrouwen. Ik deed in '59 eindexamen, ben toen in Amsterdam politieke en sociale wetenschappen gaan studeren, nadat ik eerst een maand of vier rechten studeerde!"

Waarom liet U de rechtenstudie los?

"Ik vond in die rechtenstudie — maar ik beoordeelde het toen verkeerd! — te weinig concrete raakvlakken met wat in de praktijk van de samenleving gebeurde. Ik vond de politieke en sociale faculteit, waar economie, geschiedenis en rechtswetenschappen werden gegeven, veelzijdiger.

Ik heb vrij laat candidaats gedaan, pas in '65-'66. Dat was relatief nog niet eens zó lang, al was het een fiks aantal jaren. Dat kwam omdat ik in maart '61 lid was geworden van de Jongerenorganisatie voor Vrijheid en Democratie, en ik enkele jaren lang in die vereniging allerlei functies ben gaan vervullen zoals afdelingsvoorzitter, het redacteurschap van het blad en tenslotte algemeen voorzitter. Kortom, ik heb in die tijd erg veel aandacht aan die vereniging besteed, maar ben pas in '64 lid van de VVD geworden; niet eerder; ik dacht lang na over de vraag waar ik me uiteindelijk het best thuis zou gevoelen; maar toen ik die keuze eenmaal gedaan had, ben ik zeer actief in de partij geworden.

In '66 kwam de vraag op mij af of ik niet, op de lijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen wilde staan. Ik antwoordde: ik maak liever eerst mijn studie af; maar vanuit de VVD werd op mijn kiesbaarstelling aangedrongen, met name door mevrouw Fortanier de Wit en de vroegere vice-premier Korthals, die ik heel goed heb leren kennen, omdat hij Erevoorzitter was van de JOVD, en tussen ons een hechte band was ontstaan. Ja, vooral zij beiden waren het die me overhaalden. Toen zei ik, omdat de kandidaatstelling al vrij ver gevorderd was, dat ik dat alleen wilde doen wanneer de partijleiding — Toxopeus, Van Riel en Geertsema — daar geen bezwaren tegen zouden hebben. Zo ben ik op de achttiende plaats van de lijst gekomen. We kregen in '67 zeventien zetels; ik zat er dus nèt niet in: maar nadat het kabinet-De Jong was gevormd, werd door mij op 18 april 1967 de belofte afgelegd, de dag van de regeringsverklaring van het kabinet-De Jong, in de Tweede Kamer.

Zo kwam ik in de politiek".

Gesprek met minister Wiegel

door dr. G. Puchinger

Heeft de religie enige betekenis voor U?

"Ik vind het moeilijk daar absoluut nee op te antwoorden. Ik ben opgegroeid in een gezin, waarvan met name mijn moeder aangesloten was bij de Nederlandse Hervormde Kerk, al was ze niet kerks. Ik ben wel op kinderkerk geweest in Amsterdam. Ik heb me heel korte tijd aangesloten bij het Humanistisch Verbond, maar ook dat sprak me niet aan, omdat het samen met anderen beleven van je levensbeschouwing, nou dat lag me niet, nee! Maar voor mij liggen aan christendom en humanisme dezelfde zedelijke achtergronden ten grondslag, beginselen die ook een partij als de mijne diep heeft, en die beginselen vormen de basis van mijn levenshouding: beginselen als tolerantie, respect voor anderen overtuiging, streven naar sociale rechtvaardiging. Dat zijn voor mij uitgangspunten die voor mij fundamenteel zijn, zodat ik niét zou willen zeggen dat religie geen enkele betekenis voor mij heeft".

Wie zijn Uw favorieten in Uw lectuur?

"Ik ben een groot bewonderaar van Nescio en van Gerard van het Reve. Ik heb helaas nu veel te weinig tijd om die "bij" te houden. Ik kom er de laatste jaren nauwelijks meer toe om literatuur te lezen. Maar als u het mij vraagt, dan boeien die twee schrijvers mij het meest. Verder lees ik graag parlementaire geschiedenis, met een speciale belangstelling voor boekwerkjes die het accent leggen op het anekdotische in het politieke en parlementaire gebeuren. Maar het dagelijks bestaan van een minister laten je onvoldoende tijd om in alle rust en met de nodige concentratie datgene te lezen wat je eigenlijk het liefst zou willen lezen".

Welke zijn Uw liefhebberijen?

"Ik ben erg geïnteresseerd in oude prenten, vooral in prenten van bepaalde plaatsen van het land, waarmee ik affiniteit gevoel: Amsterdam, Friesland, vooral het Noord-Oosten van Friesland, de Utrechtse Heuvelrug en dan met name Amerongen en omgeving, waar ik woon. Daaraan besteed ik wel tijd, om de geschiedenis daarvan te lezen en in oude winkeltjes te zoeken om te zien of ze nog boeken of oude prenten over dat gebied hebben.

Dát dus een parlementaire geschiedenis zijn mijn liefhebberijen; maar ook het rustig 's avonds zitten met een paar goeie vrienden, dat vind ik een

paar zaken in het leven die ik zéér liefheb — of om door weer en wind uren lang met een goede vriend over de dijken in Friesland te lopen. Dan kom je helemaal los van datgene waarmee je in je dagelijks werk steeds weer bezig bent".

Welke herinneringen hebt U aan Uw overleden collega voor Wetenschapsbeleid, drs. M. W. J. M. Peijnenburg?

"Ik heb Rinus Peijnenburg leren kennen gedurende de laatste fase van de jongste kabinetsformatie. Daarvóór, ook al waren we jarenlang Kamerlid, hadden we heel weinig contact. In die laatste fase van de kabinetsformatie heeft hij samen met Van Aardenne het sociaal-economische deel van het regeerakkoord geschreven, dat de grondslag vormt van het huidige kabinet. Van Aardenne en Peijnenburg slaagden erin om dat in een dag of twee te doen, en dat kon alléén omdat beiden inventief aan het werk waren, steeds zochten naar overeenstemming, compromissen konden sluiten en realistisch en praktisch bezig waren.

En zo fungeerde Rinus Peijnenburg ook in de ministerraad, waar hij tegenover de premier en mij zat, zodat ik hem steeds kon zien; en ik heb het altijd heel opvallend gevonden dat hij pas op een laat moment in de discussie, en met name als deze niet tot een goede uitkomst scheen te leiden, op een gegeven moment zijn hand opstak en zei: Voorzitter, zouden we het niet zus of zo kunnen doen? Geen lange verhalen, niet trots om zich heen kijkend, nee, steeds bescheiden, maar uiterst constructief bezig.

Hij had veel gezag in de ministerraad en ieder was ook geweldig op hem gesteld".

Hoe is de werkverdeling binnen Uw departement?

"De staatssecretaris mr. H. E. Koning doet op het departement de financiën van de lagere overheden en is verantwoordelijk voor het beleid van de directie, organisatie en automatisering; heeft verder onder andere het algemeen burgerlijk pensioenfonds en de Staatsuitgeverij onder zijn directe verantwoordelijkheid.

Ik doe zelf de constitutionele aangelegenheden, het binnenlands bestuur, het beleid ten aanzien van politie en brandweer, de civiele verdediging, het overheids personeelsbeleid en het minderheidsbeleid.

Maar in feite is het zo dat de verhouding tussen de staatssecretaris en mij — wij kwamen in '67

Gesprek met minister Wiegel

door dr. G. Puchinger

tegelijk in de Tweede Kamer — zo is dat wij beiden steeds samen het beleid voeren, en hij dus in feite eerder als onderminister dan als staatssecretaris functioneert."

Wie is als minister van binnenlandse zaken Uw voorbeeld?

"Toxopeus!"

Waarom?

"Man van de grote lijnen . . .

In de praktijk nog al wat tot stand gebracht . . .

Voortreffelijke verhouding met zijn ambtenaren . . .

Geen detaillistisch bestuurder . . ."

Hoe is momenteel de stand van het politievraagstuk?

"De stand van zaken op dit moment is dat het wetsontwerp tot instelling van de provinciaal georganiseerde politie, en dus in feite het voorstel dat er toe zal leiden dat de gemeentepolitie en de rijkspolitie worden geïntegreerd, dat dat voorstel om advies het land is ingestuurd. Het is de bedoeling dat de komende maanden, na binnenkomst van de adviezen, dit wetsontwerp zijn definitieve vorm zal krijgen en nog in deze kabinetsperiode zal worden ingediend bij de Volksvertegenwoordiging. Als dat lukt dan zijn collega De Ruiter en ik erin geslaagd waar velen van onze beide ambtsvoorgangers ook reeds naar hadden gestreefd, namelijk een uitweg te vinden uit de nu al vele jaren bestaande, toch wel merkwaardige situatie dat er twee soorten georganiseerde politie naast elkaar bestaan, die van de gemeenten en die van het rijk."

Hoe is momenteel de stand van de provinciale en gewestelijke reorganisatie?

"Ik heb in de afgelopen paar jaar kunnen constateren dat een ieder van mening is dat het binnenlands bestuur in ons land moet worden gereorganiseerd, maar dat vervolgens iedereen het met iedereen *oneens* is over de vraag *hoe!* Vandaar dat ik besloten heb via een reeks van kleine stappen te trachten de bestuurlijke reorganisatie ook in de praktijk, en niet alleen in fraaie boekwerken verder te brengen. Concreet betekent dit dat binnen een paar maanden de memorie van antwoord met betrekking tot het wetsontwerp reorganisatie binnenlands bestuur zal verschij-

nen, waarin ik tegemoet zal komen aan de grootste bezwaren vanuit de bestuurlijke praktijk. Zo zal — maar dat is voor de technici — de zogenaamde "negatieve lijst" uit het wetsontwerp worden geschrapt.

In dat zelfde beleid van praktische stappen hoop ik dan fasegewijs te komen tot de verkleining van de provinciale schaal. Het wetsontwerp tot splitsing van de provincie Zuid-Holland is technisch klaar. Ten derde ga ik verder met het steunen van die provinciale besturen, die streeksgewijze gemeentelijke herindeling op touw zetten. Zo zal de gehele provincie Friesland worden heringedeeld, wat mij betreft praktisch conform de wensen van het provinciaal bestuur. Ook is in de maak een wetsvoorstel dat algemene regels geeft voor het gemeentelijk herindelingsbeleid. En om dan nog de twee laatste facetten te noemen: naar de Raad van State is een door mij ontworpen voorstel voor een nieuwe Wet Gemeenschappelijke Regelingen, die duidelijkheid moet scheppen in de samenwerking tussen de gemeenten; en voorts wordt op mijn departement de laatste hand gelegd aan een nota over de decentralisatie van rijkstaken. Kortom, op tal van terreinen van ons binnenlands bestuur wordt gewerkt aan stappen die de bestuurlijke praktijk kunnen verbeteren."

Hoe is momenteel de stand van de abortuswetgeving?

" 't Zal mij zeer benieuwen of de regering thans binnenkort met de Volksvertegenwoordiging van gedachten kan gaan wisselen over het regeringswetsontwerp dat er ligt. Dit voorstel is in nauw overleg tussen de christen-democraat De Ruiter en de liberaal Ginjaar opgesteld. Ik weet dat beide collegae vanuit het eigen geweten denkend, en met respect voor de overtuiging van de ander, in goede onderlinge harmonie dit voorstel hebben ontworpen, een voorstel dat recht doet aan de verscheidenheid van opvattingen die over deze tere aangelegenheid in ons volk leeft; en ik hoop dat de Volksvertegenwoordiging hier geen partijpolitieke strijd over zal willen voeren, maar centraal in de gedachtenwisseling zal zetten, dat het om tal van redenen *goed* is dat dit vraagstuk thans via nieuwe wetgeving wordt opgelost en uit de politieke strijd wordt gehaald."

Wat heeft U geleerd van de Inhuldigingsdag op 30 april jl.?

"Eén facet van het gebeuren op de Inhuldigings-

Gesprek met minister Wiegel

dag heeft mij als minister van binnenlandse zaken uiteraard zeer geraakt: dat waren de ongeregeldeheid op die dag.

Ik geloof dat gebleken is dat het bijzonder goed is geweest dat de politie via een grootscheeps opgezet veiligheidsplan en met kwantitatief grote inzet kon optreden.

Ik hecht eraan om te zeggen hoeveel waardering ik heb voor het optreden van de politieambtenaren en de Koninklijke Marechaussee op die dertigste april, en ik geloof dat de overgrote meerderheid van het Nederlandse volk diezelfde waardering heeft."

Minister van Agt verklaarde onlangs dat hij ongaarne in de Kamers kwam. Geldt dat ook voor U?

"Het in de Kamers komen vind ik een van de meest plezierige onderdelen van mijn werk. Dat komt natuurlijk ook omdat ik vroeger Kamerleden ben geweest en dus vele van de huidige Kamerleden persoonlijk ken. Komt ook omdat ik houd van de politieke discussie, van het debat, van de interruptie, van het politieke steekspel."

Hoe ervaart U het vice-premierschap?

"Dank zij de instelling van de minister-president is het vice-premierschap voor mij een van de meest boeiende en ook voldoening gevende onderdelen van mijn werk.

De minister-president laat mij de ruimte. We hechten aan elkaars oordeel, we opereren als een *tandem*, we hebben soms aan een half woord van elkaar genoeg, en ik vind het altijd heel plezierig om met hem een paar uur of aan een goede maaltijd of 's avonds laat met een glas wijn het moeilijke politieke gebeuren door te spreken.

Het vice-premierschap is wel een heel beslag op mijn tijd, omdat het ook inhoudt dat ik in allerlei overlegsituaties word betrokken, het overleg ook met mijn eigen partij moet voeren, zodat juist door die combinatie ik het ministerschap wel als heel zwaar ervaar.

De samenwerking met premier Van Agt verloopt echter zodanig, dat wij in ons hart waarschijnlijk reeds genoege scheppen in mogelijke verdere samenwerking in de toekomst."

Kunt U iets vertellen over de vóorgeschiedenis van de benoeming van mr. W. Scholten tot vicevoorzitter van de Raad van State?

"Ik ben over de benoeming van de heer Schol-

door dr. G. Puchinger

ten door de oppositie op een naar mijn overtuiging ónredelijke wijze aangesproken. Men heeft het voorgesteld als zou ik niet correct het advies van de Raad van State in mijn verdediging van de benoeming in de Kamer hebben weergegeven.

Ik weet echter dat bij de opstelling van het advies vanuit de Raad van State bepaald óók is gedacht aan de heer Scholten en ik verklaar de kritiek op mijn beleid uit het feit dat blijkbaar de socialisten niet konden verkroppen dat *hun* kandidaat het niet geworden is. Ik heb met name mij zo gestoken gevoeld door die kritiek, níet omdat men bezwaren had tegen mijn keuze, maar omdat men het zo trachtte voor te stellen als zou ik incorrect hebben gehandeld."

Vindt U het prettig dat mr. F. Andriessen tot lid van de Eerste Kamer is gekozen?

"Ik geloof dat het voor de Eerste Kamer een aanwinst is dat oud-minister Andriessen tot lid van die Kamer is gekozen. Zowel politiek als persoonlijk juich ik het toe dat de heer Andriessen gekozen is. Wij waren in de Tweede Kamer indertijd reeds goede collegae en waren dat ook in het kabinet. Ik hoop dat hij voor de Nederlandse politiek niet verloren is, en dat zijn plotseling heengaan als minister van Financiën later zal blijken een kort heengaan uit de politiek te zijn geweest."

Oud-minister Den Uyl merkte in Elseviers Weekblad van 5 juli jl. in een interview ten aanzien van het kabinetsbeleid op: "Ik zie geen enkele aanpak." Is dit zo of is Den Uyl blind dan wel maakt hij propaganda tegen het kabinet?

"Natuurlijk blijkt uit dit soort bewoordingen van de vroegere premier dat hij propaganda tegen ons kabinet maakt. Dat is ook zijn goed recht. Ik vind echter *dit* soort oppositie wel wat goedkoop en beneden zijn niveau.

Ik kan mij echter de teleurstelling van de heer Den Uyl wel voorstellen. Hij had nooit gedacht dat dit huidige kabinet er zou komen; hij had niet verwacht dat het zo lang aan zou blijven; en hij wéét dat zijn partij door zijn eigen toedoen, en met name omdat hij de linkervleugel van zijn groepering niet heeft durven weerspreken, in de oppositie is geraakt; hij weet bovendien ook dat de kans dat er na de verkiezingen wederom een kabinet van CDA en VVD — wellicht aangevuld met D'66 — komt, zeker niet uitgesloten is, zodat de positie van de Partij van de Arbeid en

Gesprek met minister Wiegel

door dr. G. Puchinger

haar aanvoerder in eigen kring soms als uitzichtsloos wordt geschetst.

Dat is dunkt mij de verklaring van de negatieve, vaak ook machteloze oppositie."

In datzelfde interview verklaart Den Uyl over het kabinetsbeleid: "Het is uitgediend." Is dat waar? Is dit kabinet vermoeid?

"Het kabinet is niét vermoeid, maar het is natuurlijk wél zo dat het soms onder zware druk en spanning staat, en dat de problemen waar we voor staan én de tegenkanting tegen oplossingen die wij aandragen, ook in eigen kring, vaak zo groot is, dat je daar soms wel eens mismoe-dig van wordt.

Je ziet dat de werkloosheid, ondanks ons beleid — een *noodzakelijk* beleid, gericht op matiging van de collectieve uitgaven, gericht op het terugbrengen van het aantal mensen dat een sociale uitkering krijgt, gericht op het naar beneden brengen van de stijging van de arbeidskosten — toch verder stijgt! Je merkt in de praktijk hoe moeilijk het is de door het vorig kabinet in gang gezette *forse* stijging van de collectieve uitgaven tot staan te brengen en óm te buigen.

Toch geloof ik, wanneer wordt gezien naar Bestek '81, naar de extra maatregelen ten bate van de sanering van de economie, die dit jaar weer zijn genomen, dat dit kabinet zeker niet uitgediend is; en ook uit opiniepeilingen blijkt dat de meerderheid van het Nederlandse volk hoopt dat dit kabinet de rit zal uitzitten."

Wederom in datzelfde interview merkt Den Uyl op: "Als de minister van Sociale Zaken laat weten, dat hij, passief, beschikbaar is voor Brussel, dan geeft hij ermee te kennen, dat hij is uitgekeken."

Is het inderdaad niet wat vreemd dat minister Albeda over een afscheid denkt?

"Ik heb niet van collega Albeda begrepen dat hij denkt aan een tussentijds afscheid. Maar elke minister denkt natuurlijk, zeker als hij naar de gigantische zorgen ziet, waar wij voor staan, ook wel eens aan een rustig, zonniger bestaan."

Wat is er van Bestek '81 terechtgekomen?

"Bestek '81, de noodzakelijke bezuinigingsoperatie na de uitgavenexplosie in de jaren vóór 1977, is hier en daar door het parlement aangestast; door amendering zijn gaten in dit plan geslagen.

Het standpunt van het kabinet is dat die gaten moeten worden gedicht. Voor een deel — ik denk met name aan de bezuinigingen bij het overheidspersoneel en in de sector volksgezondheid — is dit reeds geschied; in de sector sociale zekerheid nog niet, maar in de begroting 1981, waar op dit moment in het kabinet aan wordt gewerkt, zal dat ook gebeuren.

Kortom, Bestek '81 is overeind gebleven. Maar voldoende is dit plan door de verslechterde interne economische situatie niet; er zal dus méér moeten gebeuren. Volgend jaar méér ombuigen, méér matiging van de particuliere inkomens. Ik ben ervan overtuigd dat door ons beleid en door het hámérén — handgebaar! — op de noodzaak van matiging, ons volk méér dan een paar jaar terug, nu duidelijk beseft dat die matiging *moet* komen, en dat ons volk ook bereid is daaraan mee te werken."

Is het vandaag niet net als in de Colijn-periode, slechts met dit verschil dat de werkloosheidsvoorzieningen veel en veel beter zijn? Ook toen kon men internationale situaties niet keren en moest men gewoon zo goed als mogelijk was volhouden, maar zonder kans op wezenlijk herstel van de binnenlandse economie.

"Voor een deel hebt u gelijk. Maar ik dacht dat de internationale *samenwerking* op het terrein van bestrijding van inflatie en werkloosheid, nu groter dan vroeger, toch bepaald mogelijkheden biedt om de recessie van onze wereldeconomie te keren. Juist kijkend óver onze grenzen *blijft* het daarom nodig dat er op allerlei terreinen zo zuinig mogelijk wordt gewerkt. Als ik zie naar de rijksuitgaven, dan komen we in ons land bepaald niet extreem hoog uit; maar volledig uit het lood hangen de uitgaven van de sociale zekerheid. Dat is *de* kwaal van onze samenleving: de gigantische toeneming van het aantal mensen dat in de WAO zit, tast de fundamente van onze welvaartsstaat aan. Het kabinet is er onvoldoende in geslaagd om hier paal en perk te stellen. Toch moet dat, want als dat niét lukt, is het onontkoombaar dat de hoogte van de sociale uitkeringen in de komende jaren duidelijk zal moeten worden beperkt. Ons sociale stelsel is voor de toekomst slechts dan te handhaven als alléén diegenen een uitkering krijgen, die deze ook werkelijk nodig hebben!"

Gesprek met minister Wiegel

door dr. G. Puchinger

De hogere inkomens worden reeds aangepakt; de lagere zijn nu wellicht aan de beurt. Waar dit laatste misschien noodzakelijk wordt, is het dan niet beter met de Partij van de Arbeid te gaan regeren?

Ik vraag dit niet zozeer aan de liberaal H. Wiegel, maar vooral aan onze minister van binnenlandse zaken.

Bij de kabinetsformatie van 1977 heb ik gepleit voor de vorming van een *nationaal* kabinet. Sommigen dachten toen dat dit een politieke trucage was; maar mijn pleidooi werd ingegeven door mijn opvatting dat een aanpak van werkloosheid én inflatie, met alle nodige *harde* maatregelen vandiën, de *beste* kans op succes zou hebben, wanneer *alle* grote constructieve partijen bereid zouden zijn met elkaar gezamenlijk deze vragen aan te vatten.

Zeker zullen nu ook de trekkers van de lagere inkomens met minder inkomen genoegen moeten nemen. Ik geloof dat de mensen zelf daartoe thans ook wel bereid zijn. Ik geloof ook dat een groot deel van de top van de Vakbeweging de noodzaak daarvan inziet. Nu zal de Vakbeweging politiek gemakkelijker uit de voeten kunnen in het uitleggen van deze nodige matiging aan haar leden als er een kabinet is waar de Partij van de Arbeid in zit; maar de kans dat de Partij van de Arbeid gaat meeregeren acht ik, door haar vaak onredelijke — soms tegen beter weten in — oppositie én door het oprukken van de radicalen in die partij, er de laatste tijd niet groter op geworden."

Is het momenteel denkbaar dat de VVD nog eens met de Partij van de Arbeid gaat regeren?

"Oud zei al eens: het is nooit *nooit* in de politiek. Ik herinnerde zopas aan mijn pleidooi in 1977 voor een nationaal kabinet. Hoe mijn partij zich in de verkiezingen zal opstellen is nog niet definitief bepaald, maar de politieke realiteit gebiedt mij te zeggen dat de kans dat op *afzienbare* termijn Partij van de Arbeid en VVD samen gaan regeren, bepaald klein is."

Hoe ziet U aan tegen de zogenaamde "loyalisten" van het CDA?

"Ik vind dat die "loyalisten" zich het slechtst hebben gemanifesteerd in het debat vóór de zomer over een mogelijke Nederlandse olieboycot tegen Zuid-Afrika. Zo'n eenzijdige olieboycot zou *feitelijk* tot niets hebben geleid, een slag in de

lucht geweest zijn; en dáárvóór zetten een aantal Kamerleden van het CDA dan het eigen kabinet op het spel, en ook nog een kabinet dat aan de vooravond stond van de begrotingsbesprekingen! Ik vind dat zo iets niét kan!

Je moet als lid van een regeringsfractie natuurlijk de ruimte hebben. Je hebt als lid van een regeringsfractie ook recht op eigen opvattingen; maar de houding van deze "loyalisten" toen vond en vind ik zowel ten opzichte van de eigen fractiegenoten als ten opzichte van het kabinet en ten opzichte van het landsbelang deloyaal."

Heeft de VVD-fractie niet ook zijn "loyalisten", maar in het verborgen en precies naar de andere kant?

(knikt langzaam nee)

"Nee, de VVD-fractie heeft géén loyalisten. Wel is het zo dat sommigen in de fractie enige tijd hebben gestreefd naar een kabinet van PvdA en VVD, maar deloyaal ten opzichte van de eigen groep, ten opzichte van het kabinet én tegenover de regeringspartner zijn ze nimmer geweest. Ik denk ook dat een partij als de VVD dat niet zou aanvaarden."

Hoe verklaart U de winst van de D'66-groep, die verwacht wordt in de opiniepeilingen?

"De winst van D'66 is voor een belangrijk deel, denk ik, te verklaren uit de persoonlijke indruk die de heer Terlouw bij de kiezers maakt, voor een ander deel uit het feit dat deze groep, waar het gaat om het maken van politieke keuzes, meestentijds niét *kies*t.

Bij het kiezen van de ene of de andere aanpak van een vraagstuk, krijgt een groepering nu eenmaal altijd kritiek, worden bepaalde kiezers afgestoten. Het niét kiezen op dit moment legt D'66 in de enquêtes blijkbaar heel wat eieren, maar daarvan zouden er straks, bij de *echte* verkiezingen, als er wél gekozen moet worden door D'66 in tal van concrete situaties, best eens heel wat windeieren kunnen zijn.

In ieder geval zal de VDD D'66 tot keuzes dwingen."

Wat is Uw oordeel over het nieuwe beginselprogramma van de VVD?

"Het nieuwe beginselprogramma... daaraan is tot nu toe slechts een eerste discussie gewijd. Het is dus nog niet volledig.

Ik kan mij in het nieuwe beginselprogramma be-

Gesprek met minister Wiegel

door dr. G. Puchinger

paald wel vinden. Even kijken of ik het oude program heb . . .

(loopt weg om het oude program te zoeken; komt ermee terug)

Over twee wijzigingen ten opzichte van het huidige program ben ik niet zo gelukkig.

In artikel 3 van het oude program staat dat de VVD de Nederlandse samenleving gedragen ziet door de geest van christendom en humanisme. In het nieuwe program is dat geschrapt, en dat betreur ik.

In de tweede plaats krijgt het openbaar onderwijs in het nieuwe program een extra accent, terwijl in het oude program naar mijn overtuiging evenwichtiger over openbaar en bijzonder onderwijs werd gesproken.

Wanneer ik trouwens nog eens teruglees het eerste beginselprogram van de VVD uit 1948, indertijd geschreven door Oud, en ik ontdoe dat van tijdgebonden concrete stellingnames, dan was dat program wellicht het beste dat wij hadden."

Voorziet U bij de komende verkiezingen verlies voor de VVD?

"Ik geloof dat het realistisch is ervan uit te gaan dat de VVD bij de komende verkiezingen minder dan de huidige achtentwintig Kamerzetels zal krijgen. De groei is vanaf 1971 wel bijzonder explosief geweest. Kiezers winnen is op zich al niet eenvoudig, maar kiezers behouden — niet alleen eenmalig hun stem, maar *blijvend* hun vertrouwen winnen — is veel moeilijker. Hoe de verkiezingsuitslag er uit zal zien, ik durf daarover echt geen voorspelling te doen.

Mocht ik zelf in die campagne een belangrijke rol vervullen, dan denk ik dat dit wel de moeilijkste verkiezingsstrijd zal worden die ik tot nu toe heb meegemaakt. Maar die velen die denken dat dit kabinet zijn meerderheid in 1981 vast en zeker zal verliezen, moeten niet te vroeg juichen."

Hoe ziet U de toekomst als de PvdA weer gaat meeregeren?

"Als de Partij van de Arbeid weer gaat meeregeren, zal de nivellering, waar het de inkomens doch ook waar het bijvoorbeeld het onderwijsbeleid betreft, zeker sterker zijn dan wanneer de huidige coalitie zou worden voortgezet. De machtsdrang van de overheid zal groter worden, het beslag van de collectiviteit op de middelen evenzo. Maar de werkloosheid zal zeker niet be-

ter bestreden worden en onaangename maatregelen zullen ook dan moeten worden getroffen. Denkt u maar aan de zestien PSP-ers in een eventueel kabinet, waar ik u de vorige keer al een opmerking over maakte.

Ik geloof daarnaast dat *als* de PvdA weer zou gaan meeregeren op de manier zoals de vroegere minister-president Den Uyl dat vier jaar lang heeft bevorderd, dat het wederzijds vertrouwen binnen een dan te vormen kabinet, het wederzijds respect en het gelijkwaardig zijn van de bondgenoten — kenmerken van de samenwerking in de huidige coalitie — er niet in die mate als thans zouden zijn, tenzij de Partij van de Arbeid een andere stijl van regeren zich verwerft."

Wat is nodig om verdere polarisatie in de Nederlandse politiek te voorkomen?

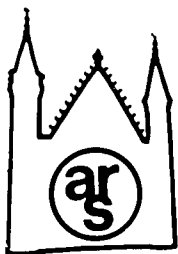
"Respect voor elkaars overtuiging, het zoeken naar gezamenlijke oplossingen, de wil de eigen overtuiging niet altijd en per sé beter te achten dan die van de ander, het kiezen voor samenwerking en het afwijzen van opgeblazen polarisatie, is volgens mijn wijze van zien verreweg de beste wijze van het aanpakken van de sleutelproblemen van de jaren tachtig.

We zullen de werkloosheid niet terug kunnen dringen, we zullen de stijging van de inflatie niet kunnen indammen, we zullen de noodzakelijke inkomensmatiging niet kunnen bereiken, en de nodige beperking van de uitgaven niet kunnen realiseren, als we de wil tot samenwerking niet vooropzetten.

Ik zou daar mijn eigen partij toe willen oproepen, maar ook de andere partijen!"

Amerongen, 16 augustus 1980.

Boekbespreking

Paul Friese, *Voorraadeconomie*. Publikatie van de Wiardi Beckmanstichting. Kluwer, Deventer, 1979. 240 p. Prijs f 28,—.

Dit boek wordt besproken door drs. A. Schouten, directeur Economisch Technologisch Instituut voor Gelderland; oud-lid van de Tweede Kamer voor de ARP.

Voorraadeconomie

door drs. A. Schouten

'Voorraadeconomie' verloochent zijn afkomst nergens. Het is een door en door socialistische benadering van een deel van de moderne economische theorie en van de actuele economische praktijk.

Dat valt in het boek te prijzen. Niet alleen omdat de lezer dankzij het consequent volgehouden uitgangspunt precies weet waar hij aan toe is. Het valt vooral te prijzen vanwege de manier waarop dat gebeurt.

Nergens doet Friese een poging tot de bewering dat zindelijk wetenschappelijk denken per definitie leidt tot keuze voor het socialisme. Integendeel, herhaaldelijk laat hij zien dat zijn keuze voor het socialisme subjectief is, aan zijn wetenschappelijke denkbeelden vooraf gaat en dus zijn theoretische bespiegelingen aprioristisch kleurt (zie bijvoorbeeld pag. 18). Dat is niet alleen juist, het is ook duidelijk en eerlijk.

Bovendien plaatst Friese zich niet klakkeloos en automatisch in de socialistische traditie. Hij keurt niet vanzelf goed wat daarbinnen, en af wat daarbuiten valt. Zijn kritische gezindheid blijkt zowel uit zijn benadering van socialistische als van andere geschriften. (Hoewel... nee, daarover straks meer.) Ook dat valt mijns inziens te prijzen in het boek.

Inhoud van het boek

Het geschrift bestaat uit een woord vooraf van Wouter Gortzak, directeur van de Wiardi Beckmanstichting, vijf hoofdstukken en twee bijlagen. Dat is de formele indeling. Inhoudelijk blijkt het boek echter te bestaan uit drie hoofddelen.

Het eerste zou men terecht 'voorraadeconomie' kunnen noemen. Friese constateert dat de voorraadvorming een verwaarloosd verschijnsel is in de economische theorie en dientengevolge ook in het economische beleid. Hij gaat na hoe die lacune kan worden opgevuld en komt daarbij tot enkele conclusies die hij ter discussie aanbiedt.

Het tweede hoofddonderdeel is een analyse van de sectorontwikkelingen in de Nederlandse economie gedurende de laatste dertig jaar. Een aantal sectorgrootheden worden in onderlinge verwevenheid geïnventariseerd op grond waarvan een economisch beeld per sector wordt ontwikkeld.

Het derde en kleinste hoofddonderdeel heeft betrekking op het 'prisoners' dilemma' waarvan Van den Doel gedurende de laatste tijd zo onder de indruk was. Friese speelt wat met het begrip. Hij doet dat op scherpzinnig-analytische wijze en laat zien dat het prisoners' dilemma op zijn best een nieuwe verwoording is van wat we al lang wisten. Daarbij verwijst hij naar Rom. 7:15-26. 'Want wat ik uitwerk, weet ik niet. Want ik doe niet wat ik wens, maar waar ik een afkeer van heb, dat doe ik... Immers, het wensende is wel bij mij aanwezig, maar het goede uitwerken kan ik niet. Want niet wat ik wens, het kwade, doe ik, maar wat ik niet wens, het kwade, dat doe ik... Zo vind ik dan deze regel: als ik het goede wens te doen, is het kwade bij mij aanwezig. Ik, ellendig mens! Wie zal mij verlossen...'

Friese's verwijzing naar deze bijbeltekst om te bewijzen dat het prisoners' dilemma op zijn hoogst een nieuwe verwoording is van een oude waarheid, is terecht. Toch past er een kanttekening bij. Het goede staat bij Paulus in relatie met de wet Gods voor het mensenleven, terwijl het goede in het prisoners' dilemma van Van den Doel c.s. niet verder reikt dan de sociale norm. Weliswaar omvat het eerste het tweede, maar het omgekeerde kan niet worden gezegd. Het prisoners' dilemma blijft dan ook als een dilemma hangen in het sociale vlak, onoplosbaar en eindeloos, terwijl de ellendige mens van Paulus wél uitkomst vindt in de liefde van Christus (Rom. 8:37-39).

Na lezing van het boek vroeg ik mij af of de drie hoofdonderdelen erg veel samenhang vertonen. Ik ben geneigd die vraag ontkennend te beantwoorden. Weliswaar haalt Friese soms gedachten uit het eerste deel aan in de beide andere delen, maar dat maakt van het boek nog niet een consistent geheel.

Bovendien zou de behandeling van drie onderwerpen — voorraadeconomie, sectoranalyse en prisoners' dilemma — mijns inziens duidelijk tot uiting moeten komen in de indeling en in de inhoudsopgave van het boek.

Voorraadeconomie

Het eerste hoofdonderdeel is naar mijn smaak veruit het interessantste. De invloed van de voorraadvorming op de ontwikkeling van andere macro-economische grootheden wordt inderdaad in vele economische theorieboeken wat onderbelicht. En het gevolg daarvan is dat in het economisch beleid te weinig aandacht bestaat voor dat verschijnsel.

Natuurlijk zijn er economen die bij hun theorievorming wel voldoende aandacht besteden aan de voorraadvorming. Friese haalt zelf in dit verband bijvoorbeeld Hirsch, Mishan en Korz aan. Maar vanuit mijn persoonlijke ervaring kan ik Friese's constatering van de verwaarlozing van de voorraadvorming slechts beamen. Pas jaren na mijn afstuderen aan de NEH te Rotterdam heb ik een beetje zicht gekregen op het fenomeen.

Hoe gaat Friese zelf om met de voorraadvorming? Hij constateert dat de aanwezigheid van een grote voorraad aanleiding kan geven tot produktievermindering en dat een slinkende voorraad een impuls kan geven om de produktie te vergroten (pag. 47). Ook stelt hij dat het moment van nieuwe produktintroduktie veelal wordt bepaald door de stand van de voorraad (pag. 49). Die invloed heeft zowel consequenties voor het acceleratie- als voor het multiplieerproces (pag. 50, 51). Op grond van deze overwe-

gingen lanceert Friese de stelling dat de stagnatie in de investeringen vanaf 1970 kan zijn veroorzaakt door overcapaciteit in de consumptiegoederenindustrie zonder dat de consumptie zelf al daalde (pag. 53). Die stelling wordt overigens niet met behulp van feitelijke cijferreeksen onderbouwd.

Ik heb enige moeite met de wat krampachtige manier waarop Friese probeert aan te tonen dat in de socialistische traditie altijd al meer aandacht bestond voor het verschijnsel van de voorraadvorming. Hij haalt bijvoorbeeld aan dat in het bekende PvdA-rapport 'De weg naar vrijheid' (1951) al wordt gepleit voor de opbouw van een statistiek van de voorraadvorming bij gebruikers en bedrijven (pag. 77). Maar Friese weet evenmin als ik raad met het feit, dat dit pleidooi zonder enige argumentatie wordt gelanceerd en dat niet wordt vermeld wat er met die statistiek van de voorraadvorming zou moeten worden gedaan om hem van nut te doen zijn voor de economische politiek.

Wat zijn volgens Friese de gevolgen van aandacht voor de voorraadvorming voor het door socialisten voorgestane economische beleid? Over die vraag is de auteur mijns inziens niet al te duidelijk. Op pag. 84 schrijft hij dat zijn aandacht is gericht op 'structurele voorraadontwikkelingen die aan het verloop van de produktie ten grondslag liggen'. En hij suggereert dat die aandacht belangrijke gevolgen heeft voor de socialistische visie op conjunctuurbeheersing. Welke die gevolgen echter zijn blijft, althans voor mij, enigszins in het vage. Op pag. 85 wordt socialisering van de investeringsgoederenindustrie een achterhaalde socialistische doelstelling genoemd. En als alternatief wordt geformuleerd de planning van de vraag waarvan de kennis van de voorraadvorming de basis moet zijn.

Ik betwijfel of de socialistische economen daarop zaten te wachten. Immers, zij hadden de stap van nationalisatie en socialisatie van de produktie naar planning van de vraag ook zonder — overigens terecht — aandacht voor de voorraadvorming al gemaakt.

Inhoud

pag. 367

Van de redactie

pag. 369

Een fusieproces

door mr. W. C. D. Hoogendijk

pag. 377

Het is gebeurd

door drs. J. Boersma

pag. 378

Instrument en waarborg

door mr. P. J. Boukema

pag. 384

Bestuursrecht in de sociale rechtsstaat

door prof. mr. P. de Haan

pag. 398

De kernwapens en het volkenrecht

door prof. mr. P.-H. Kooijmans

pag. 407

Wat vooraf gaat aan strategie

door drs. R. F. M. Lubbers

pag. 416

Ontvoogding van de school

door drs. A. M. Oostlander

pag. 429

Gesprek met minister-president Van Agt

door dr. G. Puchinger

pag. 437

Christen-democratisch appèl tegen fascisme

door dr. H. van Ruller

pag. 449

Het sprookje van de verzorgingsmaatschappij

door drs. H. Borstlap

pag. 459

Inhoudsopgave 50e jaargang

80/10. 11.12

50e jaargang, nr. 10/11/12

SLOTNUMMER

Hoogendijk, Boersma, Boukema,
De Haan, Kooijmans, Lubbers,
Oostlander, Puchinger,
Van Ruller, Borstlap

Van de redactie

Van de redactie

Dit is het laatste nummer van Anti-Revolutionaire Staatkunde. Als gevolg van de fusie van de drie christen-democratische partijen in het CDA vindt er ook een fusie plaats van de drie wetenschappelijke instituten. Dat wil zeggen dat er een gemeenschappelijk wetenschappelijk periodiek komt. Over dit nieuwe orgaan zullen de lezers van ons blad afzonderlijk ingelicht worden. Op dit moment willen wij even stilstaan bij het feit dat AR-Staatkunde, na vijftig jaargangen volgemaakt te hebben, ophoudt te verschijnen.

*
**

AR-Staatkunde is voor het eerst verschenen in oktober 1924, als orgaan van de Dr. Abraham Kuiperstichting. Het was toen een maandblad. In 1927 wordt het blad gesplitst in twee edities: een maandelijks en een driemaandelijks. Dit gebeurt om ruimte te scheppen voor een nog fundamenteeler aanpak dan in de maandelijks periodiek mogelijk bleek. Beide edities komen uit tot aan de laatste wereldoorlog. Na de bevrijding komt AR-Staatkunde weer terug, nu echter slechts als maandblad en zo zal het blijven tot aan dit laatste nummer.

*
**

De Dr. A. Kuiperstichting en AR-Staatkunde zijn beide uitdrukking van de overtuiging, dat principiële politiek niet als ééndagsaangelegenheid behandeld kan worden. Principiële politiek wil boren tot aan de diepere lagen van het politieke bedrijf, wil de wortels van de cultuur bloot leggen, wil de geestelijke achtergrond van de heersende opvattingen op het spoor komen, wil aan de samenhang recht doen tussen levensbeschouwing en levenspraktijk. Het is een grootse daad van de generatie antirevolutionairen uit de jaren twintig, dat zij doorzien hebben dat deze diepte-dimensie onmisbaar was voor de politiek die ons voor ogen stond en dat dit organisatorische voorzieningen noodzakelijk maakte.

De oprichting van de Dr. Kuiperstichting viel samen met het overlijden van Dr. Kuiper. Toen

Kuiper gestorven was besefte men, dat zijn denkkraft, dat zijn universele benadering, niet meer in één of enkele personen gevonden zou worden. Toen is de Dr. Kuiperstichting opgericht. Eén onderdeel van de veelzijdige persoonlijkheid van Kuiper is geïnstitutionaliseerd, en hoe! Via giften is toen een bedrag van een miljoen gulden bijeengebracht, als basiskapitaal voor de Dr. Kuiperstichting. Voor die tijd een formidabel bedrag. Van de opbrengst van dit vermogen heeft de Dr. Kuiperstichting tot lang na de oorlog bestaan.

Voor het verspreiden van de meer fundamentele beschouwingen is AR-Staatkunde opgericht. Dit blad heeft in die tijd een geweldige vormende betekenis gehad. In de eerste plaats door de serie artikelen van de eerste directeur van de Dr. Kuiperstichting, dr. H. Dooyeweerd over 'christelijke staatkunde', een serie die zich over jaren uitstrekte. Het is een filosofische en cultuurhistorische bezinning geworden op de staatkunde, van een allure die het specifiek politieke veroversteeg en die een nieuwe, na-Kuiperiaanse fase van het calvinisme inleidde.

De tweede lijn was die van de adviespraktijk. In het blad werden adviezen opgenomen als antwoord op gestelde vragen aan de Dr. Kuiperstichting over principiële en politiek-bestuurlijke aangelegenheden. Het waren adviezen over concrete onderwerpen, maar met een zekere algemene gelding. Deze adviezen hebben voor de kadervorming betekenis gehad.

En tenslotte waren er de bijdragen van tal van auteurs over verspreide onderwerpen.

*
**

Na het herverschijnen van het blad na de laatste wereldoorlog kunnen wij redactioneel twee periodes onderscheiden. De eerste periode, direct na de bevrijding tot in de vijftiger jaren wordt gekenmerkt door het streven de oude antirevolutionaire lijn door te trekken. Het is de periode van strijd tegen de doorbraak, van het pleidooi voor de eigen christelijke organisatie. Het is de periode waarin de gevestigde antirevolutionaire staatsidee, geconcentreerd in begrippen als het eigen recht van de overheid, gezag, soevereiniteit in eigen kring, afwijzen van revolutie opnieuw uitgediept wordt.

In de jaren zestig begeleidt AR-Staatkunde de vernieuwingsbeweging in de ARP, de koers op de evangelische volkspartij, de wending naar het CDA. De partij en ARS gaan 'door de bocht'; er worden vraagtekens geplaatst bij opvattingen die voordien slechts van uitroepstekens werden

Van de redactie

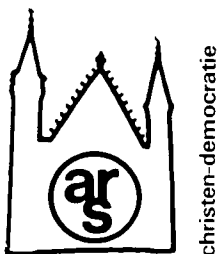
voorzien. Het streven is ook in deze situatie de principiële confrontatie met de cultuurdominanten van onze tijd te bevorderen.

*

* *

Wij menen dat AR-Staatkunde gedurende de vijftig jaren van zijn bestaan echt iets te betekenen heeft gehad; en wij zijn er een beetje trots op. Wij sluiten nu af. Wij nemen afscheid van onze lezers, omdat het nieuwe blad een nieuwe redactie krijgt. Wij beseffen dat wij u, lezers, vaak zware kost hebben voorgezet, die bovendien niet altijd even boeiend werd opgediend. Maar wij hebben wel geprobeerd de grondtoon van onze tijd, toegespitst op een verscheidenheid van onderwerpen, aan de orde te krijgen. Onze indruk is dat de lezers dat hebben begrepen en gewaardeerd. Wij nemen ook afscheid van onze uitgever, J. H. Kok in Kampen, die al deze jaren met grote loyaliteit ons blad heeft gedrukt. Wij herinneren ons daarbij óók de tijd toen het ons blad slecht ging, maar wij op de firma Kok konden blijven rekenen.

Wij nemen als redactieleden ook individueel afscheid van onze lezers, op een naar onze mening voor een redactie passende wijze, door in dit nummer zelf bijdragen te verzorgen, waarvoor wij anders anderen plegen uit te nodigen. Ieder der redactieleden over een onderwerp, zoals wij in de redactie afgesproken hebben, dat hem na aan het hart ligt.

Een fusieproces

Kanttekeningen van een deelnemer

door mr. W. C. D. Hoogendijk

Op het moment waarop dit laatste nummer van AR-staatkunde verschijnt is de fusie van ARP, CHU en KVP voltooid. De oprichting van het CDA is dan een feit. Bij een groot deel van het fusieproces ben ik als directeur van de Dr. Kuyperstichting direct betrokken geweest; nadien heb ik de fusie op iets grotere afstand gevolgd. Het navolgende bevat enkele persoonlijk getinte kanttekeningen rondom de totstandkoming van het CDA.

Het CDA: voltooiing van een ontwikkeling

De totstandkoming van het CDA is, voorzover het de ARP betreft, de consequentie van een proces dat na het vertrek van Schouten als voorzitter van de partij begonnen is en onder leiding van Bruins Slot en Berghuis voltrokken is. Dit proces van herijking, dat in verschillende fases moeizaam verlopen is, kan misschien het beste getypeerd worden met de titel van een boekje van Bruins Slot uit die jaren: *Kleine partij in een grote wereld*.

De dekolonisatie van Nederlands Indië en later de Nieuw-Guineakwestie hebben als katalysator gewerkt. Maar in feite is de ARP veel fundamenteel 'door de bocht gegaan'.

In feite kwam het gehele traditionele calvinistische cultuurpatroon in geding.

mr. W. C. D. Hoogendijk is hoofd van de afdeling Welzijn van de provinciale griffie van Zuid-Holland.

Nadat wij ons in de eerste jaren na de laatste wereldoorlog nog hevig verzet hadden tegen de modernistische opvattingen uit de kring van de doorbraak, in hoofdzaak geïnspireerd door de Barthiaanse theologie, leidde de voortgezette polemiek met de doorbraak geleidelijk tot het inzicht, dat de kritiek uit de kring van de doorbraak op de gevestigde christelijke organisaties op zijn minst elementen van waarheid bevatte. Met name het gevaar van vereenzelving van de opvattingen van de eigen organisatie met de authentieke boodschap van het evangelie heeft in die jaren indruk gemaakt.

Zo ontstond een grotere openheid voor wat elders in christelijke kring leefde, ook buiten de — gesloten — leefgemeenschap van de gereformeerde gezindte. De ARP raakte in die jaren geïnteresseerd in het denken van met name de Hervormde Kerk over christendom en politiek; wij stonden er doorgaans weliswaar kritisch tegenover, maar wij bleven er niet meer onberoerd onder. Wij ontdekten dat er ook buiten onze landsgrenzen, landsgrenzen, christelijk denken

over maatschappij en politiek bestond in de wereldraad van kerken, ja zelfs in landen van de derde wereld. De kring van hen met wie wij ons geestverwant wisten werd groter. Zo volgden wij ontwikkelingen op maatschappelijk en politiek terrein binnen de rooms-katholieke kerk. Een encycliek als *Pacem in terris* ging tot de standaardlectuur behoren van door de Kuyperstichting verzorgde leduurpakketten voor het antirevolutionaire kader, zoals ook andere lectuur uit rooms-katholieke kring en de kring van de wereldraad.

De ontwikkelingen buiten onze landsgrenzen, met name in Europa, kregen onze belangstelling. Wij volgden de oprichting van de Europese gemeenschappen. Wij gingen deelnemen aan een unie van christen-democratische partijen in Europa, samen met KVP en CHU. Zo ontmoeten wij deze beide partijen buiten onze grenzen in een sfeer van geestverwantschap niet gehinderd door historische tegenstellingen en rivaliteiten. De herkenning van wat wij samen gemeen hadden was verrassend.

Wij 'ontdekten' de problematiek van de derde wereld. Wij 'ontdekten' de ethisch-politieke vragen voortkomend uit de splitsing van de wereld in twee machtsblokken. Wij gingen ons bezinnen op de vooronderstellingen van het maatschappelijk systeem van de westelijk-kapitalistische wereld.

In dit alles kwamen wij tot het besef dat een beroep op het evangelie leidt, tot een positiekeuze die tal van vanzelfsprekendheden in onze maatschappij onder kritiek stelt. Een evangelische inspiratie en de keuze voor de gevestigde machten gaan zelden samen.

In deze turbulente ontwikkeling, die de ARP zelf menigmaal tot barsten toe onder spanning zette, begon het proces van eenwording van de drie partijen. Het zou dwars tegen de koers die wij zelf gekozen hadden zijn ingegaan, indien wij op dit streven naar eenwording negatief zouden hebben gereageerd. Deze eenwording was integendeel de politieke en organisatorische bevestiging, van wat in eigen kring reeds aan vernieuwing aan de gang was. Het zou een stap terug zijn geweest in de geschiedenis, indien wij in die omstandigheden, nu de kans op eenwording aanwezig keek, gekozen zouden hebben voor het geïsoleerd voortbestaan van de ARP-oudestijl.

Tussen wantrouwen en vertrouwen

In de ontstaansperiode van het CDA hebben wantrouwen en vertrouwen om de voorrang gestreden. Een groot deel van de moeilijkheden en spanningen is op wantrouwen terug te voeren, anderzijds zou het CDA nooit tot stand zijn gekomen indien er niet een fundamentele basis van wederzijds vertrouwen was gegroeid.

Het wantrouwen bestond (en bestaat bij sommigen nog steeds) vooral in a.r.-kring ten aanzien van de bedoelingen van de KVP.

De wording van het CDA viel in een periode waarin met name de KVP het electoraal zwaar te verduren had. Voorts stond de KVP onder de verdenking in de grond van de zaak een op macht beluste politieke groepering te zijn, die bereid was zowel het eigen uitgangspunt als het eigen program aan deze doelstelling ondergeschikt te maken. Zo werd de KVP in de publiciteit tot symbool van een kleurloze, opportunistische partij, die uit lijfsbehoud (electoraal motief) en uit machtsbegeerte zich in het comfortable centrum van de politiek het beste thuis gevoelde.

Dit beeld van de KVP leefde ook in a.r.-kring en is één van de grote obstakels geweest bij het tot stand komen van het CDA. De ARP had immers, zoals wij gezien hebben, net een proces van herijking van de eigen identiteit achter de rug, zowel principieel als praktisch-politiek. Wij waren opnieuw gaan zien hoe indringend de boodschap van het Evangelie is, óók voor het maatschappelijke en staatkundige leven. Wij waren ons daarnaast bewust geworden hoe in onze eigen politieke levenspraktijk het evangelie soms te gemakkelijk tot de vlag was gemaakt die een dubieuze lading moest dekken. En wij hadden in die jaren bovendien leren zien, dat christen-democratische groeperingen in het buitenland, niet het minst in landen van de derde wereld, zich vaak vereenzelvigden met heersende élites in plaats van zich solidair te verklaren met de rechtelozen aldaar. En wij waren van één ding overtuigd geraakt: die kant mag het met het CDA nooit op.

Het gevolg was een kritische en vaak zeer gereserveerde houding van de ARP jegens de KVP in het onderhandelingsproces.

Het verrassende was echter, dat dit beeld van de KVP in onze contacten met vertegenwoordigers van de KVP niet met de werkelijkheid overeen bleek te stemmen. Reeds in de eerste fase van de onderlinge contacten, in de periode van de zogenaamde proefboringen, bleek een

grote mate van overeenstemming over de te volgen weg. De kameraadschappelijke sfeer waarin de consensus bereikt kon worden heeft de grondslag gelegd voor het ontstaan van persoonlijke relaties tussen vertegenwoordigers van de drie partijen. Deze relaties, die later werden verbreed en verdiept, zijn de dragende elementen geweest van het CDA in fasen van tegenslag en tegenstellingen. Zij waren het vliegwiel, dat het CDA-in-wording menigmaal door impasses heenhielp. Een andere belangrijke stuwkracht was het gevoel van verbondenheid aan de basis. Het contact met personen uit de twee andere partijen heb ik als iets heel wezenlijks ervaren. Het is duidelijk dat personen, met wie zo'n geestelijk contact was tot stand gekomen, ook in hun politieke optreden vanuit deze achtergrond werden geïnterpreteerd. Dit heeft dit mijn relatie tot de top van de KVP gestempeld: de basis was het fundamentele *vertrouwen* met betrekking tot de belangrijkste keuzen in leven en politiek. En in verband daarmee het groeiende inzicht dat niet wij, gereformeerde ARP-ers, alleen hèn iets te zeggen hadden, maar dat zij ons de ogen openden voor een levensstijl die verruimend en inspirerend kan wezen. Mijn 'Leitmotiv' is na de eerste periode van kennismaking in de jaren die daarop volgden dan ook niet geweest: hoe kan ik zo veel mogelijk van de klassieke ARP reddend en inbrengen in het CDA, maar: hoe kunnen wij het wezenlijke, datgene wat blijvende betekenis heeft in de *drie* partijen, bijeen brengen, zo dat de drie krachten elkaar versterken, vernieuwen en inspireren. Dat veronderstelde, dat wij bereid zouden zijn ons van meetaf open te stellen voor beïnvloeding door de ander, om er zelf, om er samen beter van te worden.

Deze benadering van het CDA heeft onvoldoende kansen gehad. Het proces van de onderhandelingen dwong de partijen te vaak in hun eigen partijpolitieke stellingen.

Als ik terugzie, dan geloof ik dat wij de andere twee te weinig hebben gerespecteerd in wat voor hèn eigen was; wij hebben ze beoordeeld naar wat voor *ons* karakteristiek was: een goed geformuleerde grondslag, een goed georganiseerde partijmachine, gezonde financiën, een meelevend en competent middenkader. Hiernaar gemeten vielen de andere twee door de mand en werden dus gediskwalificeerd. Volgens mij hebben de andere twee gevoeld, dat wij er niet altijd voldoende op uit waren hen tot hun *recht* te laten komen, maar dat wij (ten dele misschien zelfs onbedoeld) probeerden hen in een antirevolutionaire attitude te vangen. Dat is ge-

loof ik in sommige fasen fruikend geweest voor de inspiratie.

Onze relatie tot de kerk

Bij het ontwerpen van het CDA is veel aandacht geschonken aan het principiële uitgangspunt en aan de politieke plaatsbepaling. Wij hebben daarover weer een grote mate van overeenstemming bereikt. Het is echter opvallend, dat in al die jaren de relatie tot de kerk nauwelijks expliciet aan de orde is geweest. Alles kan ook niet tegelijk. Toch denk ik dat het van belang is in een niet al te verre toekomst ook hieraan aandacht te geven. In de eerste plaats omdat de kerkelijke herkomst een wezenlijk onderdeel is van onze wederzijdse geestelijke bagage en in de tweede plaats omdat de respectievelijke kerken zich ook in de politiek doen gelden.

Onze relatie tot de kerk maakt een wezenlijk deel uit van onze geestelijke bagage. In dit verband hebben wij m.i. te maken met een tweetal ontwikkelingen: a) de grotere openheid tussen de protestantse en de katholieke kerken; en b) de groei van een godsdienstig leven buiten de gevestigde kerkelijke instituties om.

De grotere openheid tussen de kerken was waarschijnlijk een wezenlijke voorwaarde voor de totstandkoming van het CDA. Voor de reformatorische kring is daarbij de vernieuwing in de rooms-katholieke kerk, zoals die door paus Johannes XXIII op gang is gebracht en zoals die in de Nederlandse kerkprovincie inhoud heeft gekregen, van niet te onderschatten betekenis geweest. Ik denk dat toen voor het eerst sinds jaren in reformatorische kring de geloofsband met de katholieken wezenlijk voelbaar was, dwars door alle institutionele kerkgrenzen heen. Het Nederlandse episcopaat was niet meer een regentencollege van een voor ons overigens vreemde kerk, neen, het was in feite mede voor de protestanten een geestelijk baken geworden; het was als het ware, hoewel katholiek, tegelijk een beetje van ons zelf. En daarmee was een klimaat geschapen, om elkaars kerken en elkaars kerkelijk-culturele milieu ook van binnen uit nader te verkennen en elkaar daarin te ontmoeten. Dat behoefde niet te betekenen dat wij klakkeloos alles van elkaar overnamen; het schiep wel de ruimte voor wederzijds begrip en voor wederzijds respect, ook in die zaken waarin wij elkaar niet volgden. Het was echter een korte lente. Ik denk dat de huidige trend in het Vaticaan, ondanks de persoonlijke charme van paus Johan-

Een Fusieproces

door mr. W. C. D. Hoogendijk

nes Paulus, voor menige protestant, zoals trouwens voor tal van katholieken, een vervreemdend effect heeft. De dienende kerk is weer bezig de heersende kerk te worden; de zorg voor het instituut, voor de kerk als organisatie, lijkt in de ogen van ons protestanten de overhand te krijgen boven het begaan zijn met mensen, als of niet lid van de kerk. Een paus die als kerkvorst staatsbezoeken aflegt en een militaire erewacht inspecteert staat heel ver af van wat een protestant zich voorstelt over het wezen en het functioneren van de kerk. Ik weet dat ik hiermee een versimpeld beeld geef van wat zich voltrekt. Maar ik doe het toch, omdat deze 'trends' in een wereldkerk als de katholieke óók hun maatschappelijke en politieke betekenis hebben. En binnen het CDA zullen èn katholieken èn protestanten samen daar een antwoord op moeten geven. Met andere woorden, hoe kunnen — en mogen — wij spreken over de ontwikkelingen in elkaars wederzijdse kerken, zonder elkaar onrecht te doen en zonder elkaar te kwetsen, maar ook zonder om elkaar heen te lopen?

Het lijkt mij dat het voor de spiritualiteit van het CDA voorts van belang is zorgvuldig te volgen en te analyseren wat zich aan christelijk-geestelijk leven buiten de kerken voltrekt. Het zou kunnen zijn dat daar veel creatief vermogen is opgetast, dat in de institutionele vormen van de gevestigde protestantse kerken en van de katholieke kerk dreigt te verstikken, maar dat politiek-maatschappelijk via een beweging als het CDA wel degelijk een uitweg kan vinden.

En dan tenslotte: hoe moeten wij als CDA reageren wanneer wij geconfronteerd worden met kerkelijke uitspraken die politieke oordelen inhouden. Omdat dit uitspraken zijn van kerken, of kerkelijke organen, wordt licht de suggestie gewekt dat hier de waarheid wordt afgekondigd tegenover hen die zich met het politieke handwerk bezighouden.

Wij zullen ons dunkt mij zéér sceptisch tegenover dit soort spreken van de kerk moeten opstellen. Want waaraan zou de kerk, of zouden kerkelijke organen hun specifieke gezag ontlenen als het gaat over zaken van politiek? Toch niet veronderstel ik aan hun grotere deskundigheid? Tenzij de kerk het advies volgt van mensen die gepokt en gemazeld zijn in het politieke bedrijf. Maar is dit dan het spreken van de kerk? Zou hun oordeel méér waard zijn dan het oordeel van christen-politici die hun verantwoordelijkheid serieus nemen?

Daar komt nog iets bij. Er is géén institutie zo élitair als de kerk wanneer zij over politiek

spreekt. Als de kerk politieke uitspraken doet, dan betekent dat allerminst dat zij dit namens de gemeente doet. De kerk kent namelijk geen politiek terugkoppelingsmechanisme. Ambtsdragers worden in de kerk niet op grond van hun politieke overtuiging op hun posten geplaatst. Zij kunnen dan ook niet, vanwege hun politieke opvattingen, binnen de kerken ter verantwoording worden geroepen. De gemeente is in politieke zin binnen de kerk volstrekt onmondig. Ik acht dit geen ramp, integendeel, omdat in mijn ogen de kerk geen politieke taak heeft, maar het is wel goed ons van deze stand van zaken reenschap te geven, wanneer de verhouding van het CDA tot de kerken in geding is. In de praktijk zal het er op neer komen, dat die leden van het CDA die voor hun eigen opvatting steun vinden in een uitspraak van de kerk deze met graagte zullen aangrijpen, terwijl andere leden, die een andere opvatting hebben, dit nog maar als het begin van een binnen het CDA te voeren discussie zullen aanmerken.

Hiermee is overigens nog niet alles gezegd. Kerkelijke organen kunnen namelijk de functie vervullen die in het Oude Testament op de profeten rustte. Kerkelijke ambtsdragers kunnen profetisch stelling nemen tegenover gangbare opvattingen en waarschuwen tegen heilloze ontwikkelingen. Wij mogen dankbaar zijn dat dit type geloofsgetuigen ook in onze wereld nog voorkomt, maar nogmaals, zo iemand zal als regel niet spreken op titel van de kerk, maar op titel van het gezag van zijn boodschap. De complicatie is, dat er geen instantie is die voor ons uitmaakt welke uitspraken gerangschikt moeten worden onder goedbedoelde adviezen van kerkelijke instanties en welke behoren tot het profetisch getuigenis. De ontvanger van het getuigenis zal het telkens zelf moeten uitmaken.

Het profetisch getuigenis is trouwens geen monopolie van de kerk. Zoals de profeten indertijd gerecruteerd werden uit alle geledingen van het volk, zo mogen wij verwachten dat ook in deze tijd het getuigenis niet afhankelijk is van kerkelijke prominenten alléén.

Besturen of getuigen

Wij stuiten hiermee trouwens op een probleem, waar het CDA de laatste jaren kennelijk mee geworsteld heeft: hoe politieke verantwoordelijkheid te aanvaarden, zonder aan de geloofwaardigheid van ons politieke getuigenis te kort te doen?

Een Fusieproces

door mr. W. C. D. Hoogendijk

Het dilemma waarvoor een praktiserend politicus in het CDA is gesteld lijkt frustrerend. Wij weten vaak zo goed hoe het zou moeten, maar we missen het vermogen dit te bewerkstelligen. Onder de titel van christen-democratische politiek moeten wij kiezen in dilemma's, die wij principieel niet als dilemma's kunnen aanvaarden. Wij willen, om het meest beklemmende voorbeeld te noemen, een kernoorlog voorkomen, maar wij doen mee in bondgenootschappen die kernbewapening als hoeksteen hebben. Onze bewegingsruimte lijkt vaak niet die tussen goed en kwaad, maar die tussen kwaad en een heel klein beetje minder kwaad. Mag dit alles, kunnen wij de eindeloze rij compromissen aangaan die ons afgedwongen worden, zonder onze integriteit te verliezen?

Het is geen wonder indien menigeen die politieke verantwoordelijkheid draagt wanhopig zoekt naar mogelijkheden om het echte getuigenis, om de waarheid, om de gerechtigheid meer zichtbaar, minder omfloerst in het optreden van het CDA te brengen. Het is geen wonder indien zij die dit te goeder trouw proberen er op dreigen af te knappen en sommigen, ten einde hun persoonlijke integriteit te behouden, ten einde raad maar afhaken van het CDA. Het is begrijpelijk, maar naar mijn mening hangt het samen met het onvoldoende onderkennen van de structuur waarin politiek bedreven moet worden. De 'verkondiging' van de wet, zoals de profeten deden en zoals die uiteindelijk in het evangelie zijn voltooiing heeft gekregen, mag en kan namelijk niet vereenzelvigd worden met het politieke handwerk dat wij verrichten, al doen wij het nog zo bezielend en al proberen wij daarin het evangelisch getuigenis nog zo te laten doorklinken. Dat heeft te maken met het feit, dat wij niet van buitenaf, niet van uit een 'schone' positie, op de politieke werkelijkheid ingrijpen, maar het van binnenuit moeten doen, staande te midden van de gevestigde machtsverhoudingen en er zelf deel van uitmakend.

En de gevestigde machtsverhoudingen zijn geen zuivere, geen 'schone' structuren. Wij stuiten hier op de redengeving, waarom onze vaders spraken van de overheid 'om der zonde wil'. Wij kunnen het ook anders stellen: de overheid, dus ook de politieke partijen, grijpen in, in een zondige werkelijkheid, met alle beperkingen van dien, want ook na het ingrijpen, en ook ondanks het ingrijpen, blijft het een zondige werkelijkheid. Een werkelijkheid waarin het vaak niet mogelijk is het goede te doen en waarin het alléén mogelijk is kwaad te doen, zij het dat het ene kwaad

minder is dan het andere, ook al twijfelen wij ook dan nog menigmaal welke van de twee kwaden werkelijk het minste is. Dat is de betekenis van het vuile handen maken, niet alleen in de politiek, maar in het geheel van ons leven. Daar helpt geen klooster tegenaan, zoals de middeleeuwen nog dachten. Er is géén archimedisch punt, waarop wij de hefboom kunnen laten rusten, van waaruit de maatschappelijke en politieke werkelijkheid in waarlijk evangelische zin te veranderen. Ook het CDA, zeker het CDA, kan niet als zo'n hefboom dienen.

Maar indien deze zienswijze juist is, zijn wij dan niet bezig met een volstrekt zinloze onderneming? Wat praten wij nog over christen-democratische politiek, als alleen pragmatisme in een overigens uitzichtloze situatie ons rest? Met op zijn best een getuigenis tégen deze wereld, in plaats van het bevrijden van deze wereld?

Wat de overheid doet, is te vergelijken met wat de verpleegkundige in een ziekenhuis doet. De verpleegkundige verlicht door zijn handreiking het lijden van de zieke. Vele zieken worden zelfs, mede door toedoen van de verpleegkundige, genezen ontslagen. Maar het ziekenhuis zal nooit leeg worden, omdat zieken zullen blijven. In overheidstermen vertaald: de overheid kan nooit een 'goede' samenleving organiseren; deze wetenschap scheidt ons fundamenteel van alle op het marxisme steunende staatsbeschouwingen. De overheid kan wel maatschappelijke ontwikkelingen bijbuigen, verzachten, soms voorkomen, waardoor de situatie na het ingrijpen van de overheid iets beter is dan daarvoor. Dat lijkt misschien weinig, maar in werkelijkheid is het heel veel. Een samenleving die het moet stellen zonder de beschuttende hand van de overheid valt in de kortste keren verscheurd uiteen, zoals de geschiedenis uitwijst. In deze bescheiden, maar voor de betrokkenen zo wezenlijke taak, mag de overheid zich dienares weten: bij de gratie Gods. Of anders gezegd, gezonden, geroepen, om in de benauwdheid van de zondige wereld, verlichting te brengen, structuur, gerechtigheid.

Ik meen dat dit inzicht, dat niet een logisch sluitende redenering bevat, maar wel berust op een kennisinhoud die wij over de wereldgeschiedenis hebben, ons van een beklemmende last kan bevrijden. Niet wij zijn de architecten van de wereldgeschiedenis; de loop van de wereldgeschiedenis wordt door een hogere macht bepaald. Op ons rust echter wel de verantwoordelijkheid, op de plaats waar wij in de wereldgeschiedenis zijn gesteld, in de omstandigheden die wij aantref-

Een Fusieproces

fen, in verantwoordelijkheid onze positie in te nemen. Ons handelen, ook in de overheids sfeer, is een **antwoorden**. Het is het antwoorden op de concrete staatkundige en maatschappelijke werkelijkheid waarin wij ons bevinden, binnen de beperkingen die de situatie ons oplegt, met het uitzicht hoe het eigenlijk zou moeten.

Wij naderen hiermede aan wat misschien kenmerkend zou kunnen zijn voor de attitude van christen-democratische politiek bedrijven. Enerzijds het rusteloos en bevlogen bezig-zijn, het activisme, geïnspireerd door de onrust over de maatschappelijke en politieke situaties die wij aantreffen, het weigeren deze situaties als definitief te aanvaarden, de hervormingsgezindheid, het streven naar architectonische kritiek. Anderzijds de aanvaarding van een gebarsten levenswerkelijkheid, waarin van ons wél gevraagd wordt positie te kiezen, maar die wij niet zelf tot een nieuwe levenswerkelijkheid behoeven om te vormen; en de rust die deze wetenschap geeft.

Is hiermede iets bewezen over het CDA? Geenszins. Het is niet een stellingname die ten einde toe rationeel verantwoord kan worden. Het is ten dele een irrationele keus, zoals belangrijke keuzes meestal zijn. Maar als wij deze keus eenmaal gemaakt hebben, dan dient dat m.i. te zijn inclusief de consequenties daaraan verbonden, inclusief de vreugden die dit meebrengt, maar ook inclusief de tegenvallers die dit zal opleveren. De positie die wij kiezen is altijd inclusief en nooit exclusief.

De bedreigende wereld

Het inzicht in de kansen die de politiek ons biedt aan de ene kant en de beperkingen waaraan ons handelen in de politiek onderworpen is aan de andere kant, kan ons helpen als wij het nauwoud krijgen onder de opgaven die wij op ons af zien komen en het onvermogen dat wij voelen daarop doeltreffend te reageren. Dat is vooral het geval als wij trachten recht te doen aan de boven-nationale dimensie in de politiek, die in toenemende mate het gehele politieke handelen doortrekt.

Onze keuze voor het CDA heeft namelijk consequenties. Een van deze consequenties is, dat wij ons voegen in het gezelschap van andere christen-democratische partijen, ook al brengt ons dat in een verwarrende situatie.

Want deze partijen treden weliswaar op onder de noemer van de christen-democratie, maar hebben een heel andere achtergrond dan wij. Zij

door mr. W. C. D. Hoogendijk

interpreteren de problemen anders, zij slaan andere politieke wegen in, kortom hun gehele partij-politieke traditie is een andere dan de onze.

In dat gezelschap zijn wij als CDA niet de machtige groepering die de lakens uitdeelt, neen, wij behoren tot een klein land, met een beperkt machts-politiek bereik. Met andere woorden, wij worden betrokken in een machtspolitieke constellatie, die onze eigen opvattingen slechts (zeer) ten dele weerspiegelt en waar wij slechts in bescheiden mate onze inzichten in kunnen verwezenlijken, maar waar wij intussen wel mede-verantwoordelijkheid voor dragen. Concreet in één dilemma samengevat, maar er zijn veel meer te noemen: de CDU/CSU is onze 'geestverwant' in Duitsland, maar wij hopen als leden van het CDA in meerderheid dat onze zusterpartij in Duitsland, met haar kandidaat Strauss de verkiezingen van deze herfst niet zal winnen, omdat hij de representant is van een wijze van politiek bedrijven die voor ons veel verder weg staat dan de wijze van politiek bedrijven van de socialistische regeringspartij met haar kandidaat Schmidt.

Het ons mengen in de boven-nationale machtsverhoudingen heeft niet alleen tot gevolg dat wij partijpolitiek deel worden van grotere verbanden, waar wij ons soms (nog) vreemd in voelen, het heeft ook tot gevolg dat wij stuiten op problemen die beangstigend zijn vanwege hun omvang en schijnbare onafwendbaarheid: oorlog, onderdrukking, honger.

Wij voelen ons machteloos, omdat wij nauwelijks weten hoe hierop te reageren en voorzover wij ons een overtuiging kunnen vormen, vaak merken dat die niet doorkomt in de wereld van de 'grote' politiek. Bovendien zijn de rampen die wij overal in de wereld waarnemen, of die ons zelf bedreigen, van zo'n omvang, zo veelvuldig en zo aanhoudend, dat het ons emotionele verwerkingsvermogen in feite te boven gaat.

En dan treedt licht een afweermechanisme in werking: wij sluiten ons er voor af en trekken ons terug op de wereld die wij wél kunnen bevatten, die dicht bij huis weliswaar ook zijn zorgen kent, maar zorgen van een menselijke maat. De verleiding is dan groot ons te concentreren op de 'kleine' politiek, uit onvermogen de 'grote' politiek te bevatten, die wij dan maar overlaten aan de in onze ogen 'autonome' machten, en in eigen kring aan enkele deskundigen, gedrevenen en hobbyisten.

Volgens mij is de wijze waarop wij in Nederland in overgrote meerderheid reageren op de economische recessie er een voorbeeld van, hoe een

Een Fusieproces

door mr. W. C. D. Hoogendijk

probleem vertekend wordt indien het wordt behandeld als een binnenlands-politiek verdelingsvraagstuk, terwijl het er om gaat hoe wij, als deel van de hoogontwikkelde geïndustrialiseerde westelijke wereld inspelen op zich wijzigende politieke machtsverhoudingen in de wereld, in samenhang met zich wijzigende economische machtsverhoudingen en in samenhang daarmee op (internationale) arbeidsmarktsituaties.

Wat is ons politiek-ethisch oordeel over de huidige recessie en wat dient ons politiek-strategisch antwoord te zijn in samenhang daarmee? M.i. kunnen hierop geen antwoorden gegeven worden, zonder tevens de positie van de derde wereld in onze beschouwingen te betrekken, niet alleen als concentratiepunt van armoede, maar tevens als opkomende machtsfactor. Het valt mij op, dat het pogen herkenbare strategische lijnen uit te zetten in het CDA als een opgave wordt onderkend en aanvaard. Het is daarom des te opvallender dat wij in ons dagelijkse parlementaire handwerk er kennelijk nog zo veel moeite mee hebben. Daarom wil ik deze kanttekeningen over het fusieproces besluiten met enkele opmerkingen over het parlementair functioneren van het CDA.

Partij — fractie — regering

Het CDA is ons, na de vele jaren van voorbereiding, eigen geworden. De leden van de drie partijen zullen na de fusiedatum een tijdlang moeten wennen tot zij zich in de nieuwe sfeer ook werkelijk **thuis** voelen, er moet nog een herkenbare **nestgeur** ontstaan, dat neemt niet weg dat de voorwaarden aanwezig zijn het CDA na de fusiedatum als een gemeenschappelijk bezit van ons allen verder te ontwikkelen. Belangrijke aanzetten voor de verdere profilering van de partij zijn intussen reeds in tal van geschriften en documenten gegeven.

Ook op kabinetsniveau zijn aanzetten voor een herkenbaar CDA-profiel gegeven. Premier Van Agt is de markante verpersoonlijking van het CDA op kabinetsniveau. Het beleid van het kabinet is niet onomstreden, ook niet in CDA-kring. Maar dat is ook niet te verwachten en voor de profilering van het beleid trouwens niet eens nodig. Gegeven het feit dat dit kabinet, evenals elk kabinet in ons land, een coalitiekabinet is; dat het over een uiterst krappe parlementaire steun beschikt; dat deze parlementaire steun zelfs in de CDA-fractie aan elkaar gekrampd is; en dat dit kabinet voor de opgave staat een uit de rails ge-

volgen ontwikkeling weer op het spoor te krijgen — gegeven dit alles lijkt het er op dat het kabinet in het volk over meer prestige beschikt dan de allerwege op het kabinet geïfde kritiek doet veronderstellen. De opgaven waarvoor het kabinet staat kunnen niet verwezenlijkt worden zonder een redelijke mate van steun in de samenleving, een steun die in de afgelopen jaren slechts zeer terughoudend en slechts tot zekere grenzen verkregen kon worden, ook in geestverwante kring. Wanneer wij bedenken dat door dit alles de politieke en maatschappelijke beleidsruimte voor het kabinet zeer beperkt is, dan meen ik dat het uiteindelijk oordeel over het beleid van het kabinet redelijk positief dient uit te vallen.

Het zwakste element in het CDA-gebouw is voorshands de fractie. In tegenstelling tot het partijbestuur dat in CDA-kring als **ons** bestuur wordt onderkend, in tegenstelling tot de minister-president die in CDA-kring als **onze** premier wordt onderkend, heeft de vereenzelviging van het CDA met de fractie veel minder plaats gevonden. Het is de fractie niet gelukt een herkenbaar en overtuigend beleid in de huidige kabinetsperiode te ontwikkelen.

Dat heeft verschillende oorzaken. Een daarvan is het verloop van de kabinetsformatie en het onvermogen van een aantal fractieleden, waaronder de toenmalige voorzitter van de fractie, om de uitkomst daarvan te verwerken. Dat heeft m.i. het gehele functioneren van de fractie gedurende al deze jaren in een ongelukkig licht geplaatst. Een andere oorzaak is het al te nadrukkelijk zichtbaar blijven van de 'bloedgroepen'. Een derde oorzaak lijkt mij het op zich zelf te respecteren pogen van de fractie om zich als echte CDA-institutie te doen gelden tegenover het kabinet, dat immers — slechts — een coalitiekabinet is en dus de representant van een compromis-formule.

Bij het laatste wil ik even stilstaan. Nu wij als CDA een grote partij zijn geworden dreigt namelijk het risico dat wij in de regeringscoalities zo'n dominante positie gaan innemen, dat deze kabinetten vanzelf een CDA-signatuur gaan aannemen. Dat wordt versterkt indien de lijsttrekker tevens premier wordt. Er behoeft dan nog slechts een kleine stap gezet te worden en de premier wordt, zo niet formeel dan toch feitelijk, de politieke leider van de partij. De taak van de fractie wordt dan de regering van de nodige parlementaire steun te verzekeren. Het ligt voor de hand dat de regering en het regeringsbeleid dan de inzet worden van de verkiezingen en voor wij

Een Fusieproces

door mr. W. C. D. Hoogendijk

er erg in hebben zitten wij in het monistische bestel, zoals dat in de ons omringende landen reeds veelal het geval is.

Het lijkt mij de vraag, of wij moeten willen dat het deze kant opgaat. Zo niet, dan zullen wij tijdig onze tegenactie moeten organiseren. Voorschijns lijkt mij dat behoud van het dualistische stelsel de voorkeur heeft. Ik zie nauwelijks wezenlijke voordelen van een monistisch bestel. Indien, ook bij nadere analyse, zou blijken dat wij aan een ontwikkeling in de richting van het monistisch stelsel geen behoefte hebben, wat kunnen wij daar dan aan doen? Het is immers een ontwikkeling die zich geheel voltrekt binnen de ruimte van ons bestaande staatsrecht.

Volgens mij kunnen wij door een betrekkelijk eenvoudige ingreep, die geheel binnen de beleidsruimte van onze eigen partij ligt, een heel eind in de goede richting komen. Nodig is versterking van het prestige van de fractie, in de relatie tot de partij tegenover het kabinet. Dat zou volgens mij te bereiken zijn, indien onze lijsttrekker niet voorbestemd zou zijn om (als premier) toe te treden tot het kabinet, maar, indien onze lijsttrekker voorbestemd zou zijn om fractievoorzitter te worden en te blijven. Dat zou naar mijn mening voor de eigen kiezers de herkenbaarheid en het gezag van het optreden van de fractie in de relatie tot het kabinet aanmerkelijk verhogen. Het is voor een partij ook veel gevegd, om kort

na de verkiezingen, nadat men zich in de campagne vereenzelvigd heeft met de lijsttrekker, van solidariteit te wisselen en over te schakelen op de solidariteit met de wie dan fractievoorzitter wordt.

Men begrijpe mij niet verkeerd. Het bovenstaande is op geen enkele wijze gericht tegen de persoon van de huidige fractievoorzitter, die binnen de ruimte die hij heeft naar mijn indruk zijn taak op een knappe en spirituele wijze waarmaakt. Het gaat over de positie die de tweede man per definitie inneemt tegenover de eerste man, zeker indien de eerste man zo nadrukkelijk premier wordt van een door het CDA gedomineerd kabinet. Indien wij deze weg kiezen worden bovendien enige problemen waar het CDA nu mee te kampen heeft, namelijk of de premier van één partijcoalitie nog wel geloofwaardig premier kan blijven in een andere partijcoalitie, vanzelf opgelost.

Het zou de moeite waard zijn tijdig voor de verkiezingen nader te overwegen, of het CDA er niet goed aan zou doen, van de lijsttrekker te verlangen, dat die openlijk te kennen geeft, indien tot fractievoorzitter gekozen (want die keuze is het recht van de fractie), behoudens zeer bijzondere en niet te voorzien omstandigheden, gedurende de gehele parlementaire periode fractievoorzitter te willen blijven en niet van plan te zijn een kabinetsfunctie te aanvaarden.

christen-democratie

Het is gebeurd

door drs. J. Boersma

Ik schrijf nog maar heel zelden. En dan nog maar weinig. Dit wordt dus een kort stukje. Een zwanzang behoeft ook geen lang verhaal. Voorgoed: dâg AR-Staatkunde. Vanwege het overlijden van de Anti-Revolutionaire Partij, een legitieme, wat onpersoonlijke, vorm van euthanasie op een springlevende honderdjarige. Donor voor een slepende ziekte. Slachtoffer van een zinsbegoocheling, die van de macht vertaald in een getal, onder het dunne vernis van een breed-christelijk-partijpolitiek ideaal. De KVP weer terug onder een nieuwe naam, met voorlopig weer evenveel zetels als 20 jaar geleden.

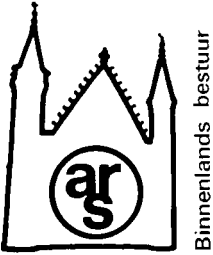
Dertig jaar heb ik actief meegedaan in de AR, in de ARJOS, in de kiesvereniging, in de Tweede Kamer en in de kabinetten Biesheuvel en Den Uyl. Met overtuiging, zij het soms op mijn eigenwijze wijze; vooral op het sociale terrein, in de lijn van Kuiper, Sikkels, Talma, Gerbrandy en anderen. En oer-conservatief, wanneer het gaat om behoud van dit bestaande. Natuurlijk ben ik als Fries tegelijkertijd ook nuchter genoeg om te beseffen, dat ik enerzijds niet moet idealiseren, anderzijds niet mag verketteren. Anders gezegd: ik weet, dat ik KVP en CHU en veel oud-collega's niet recht doe, wanneer ik het CDA zo emotioneel benader en voor de laatste keer in een AR-blad als mijn mening geef, dat ik de prijs te hoog vind en de uitkomst ongewis, op zijn minst. Dat zo velen er anders over denken,

drs. J. Boersma is lid van de Raad van Bestuur van Ogem Holding NV. Van 1971-1977 was hij minister van Sociale Zaken.

brengt mij niet aan het twijfelen, doet mij hoogstens berusten. En een massameeting, vol euforie, zegt mij meer dan niets, maar niet veel meer. Ik heb diep respect voor het doorzettingsvermogen van Steenkamp, maar voor ovationeel applaus ben ik huiverig, evenals voor bewieroking voor iemand, die van achter uit de zaal naar het podium schrijdt. Dat bejaarde mensen ontroerd worden als de zaal psalm 150 zingt, is aandoenlijk, maar geen garantie voor evangelisch-radicaal beleid in kabinet en Kamer. Zo weinig aanklang bij de jongeren daarentegen wel een mene tekel aan de politieke wand. Wèg 'AR-Staatkunde', wèg ook 'Nederlandsche Gedachten'; want wèg Anti-Revolutionaire Partij. Het is gebeurd: de ARP is dood, leve het CDA.

Binnenlands bestuur

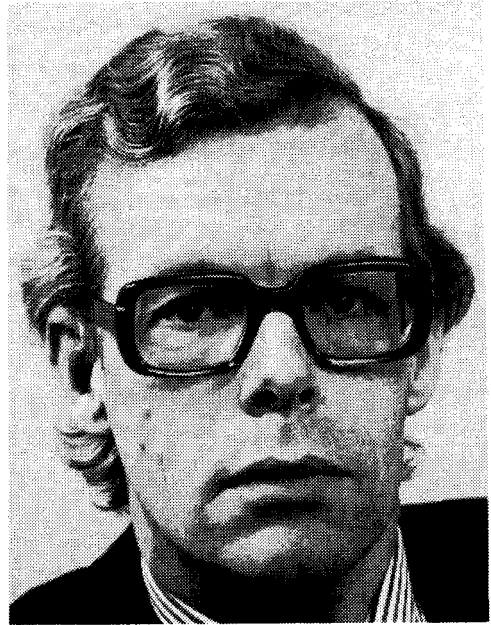
Instrument en waarborg

door mr. P. J. Boukema

Van nachtwerkerstaat tot verzorgingsstaat: zo wordt niet zelden de ontwikkeling van de staats-taak gedurende de laatste vijftig jaren aangeduid. Weliswaar wordt ook deze slogan gekenmerkt door overdrijving — de nachtwerkerstaat was minder passief en de verzorgingsstaat minder totalitair dan gesuggereerd — maar onmiskenbaar is dat de omvang van de staatstaak spectaculair is gegroeid. Er zijn momenteel weinig terreinen des levens waarop de overheid geen rol speelt. Wie daarvan nog niet overtuigd is raadplege de beginsel- en verkiezingsprogramma's van de politieke partijen. Het is allemaal, om een bekende typering aan deze ontwikkeling aan te passen, van vòòr de wieg tot nà het graf.

Naarmate de overheid zich intensiever met de ontwikkeling van de samenleving bemoeit, groeit de behoefte aan regeling van die bemoeienis. Het daartoe strekkende bestuurs- of administratief recht is dan ook van de verschillende onderdelen van het recht het meest in omvang toegenomen en vormt tegenwoordig — anders dan tot de vijftiger jaren het geval was — een belangrijk onderdeel van de juridische studie.

Het zijn prof. Mr. P. de Haan, mr. Th. G. Drupsteen en mr. R. Fernhout die in hun "Bestuursrecht in de sociale rechtsstaat" met als ondertitel: "Instrument en waarborg", verschenen in 1978 bij Kluwer, aan die moderne stand van zaken recht trachten te doen. Naar hun inzicht

mr. P. J. Boukema is lid van de Raad van State.

heeft de totale karakterverandering van de staat diepgaande consequenties voor de positie en inhoud van het administratief recht, welke echter in de traditionele beschouwingen over dat recht niet tot uiting komen. Daarin immers staat als bestuursinstrument de beschikking centraal, waarmee het incidentele en eenzijdige karakter van het overheidsoptreden getypeerd wordt.

De Haan c.s. zien het publiekrecht meer als een middel tot besturing van maatschappelijke processen. Het administratief recht is in hun gedachtengang bij uitstek geschikt als instrument van de overheid om haar beleid te vormen en uit te voeren en als waarborg van de burgers om zich daartegen te verzetten (blz. 19).

Het is niet mijn bedoeling van dit baanbrekende en belangrijke boek een vakwetenschappelijke recensie te geven. Die past niet in Anti-Revolutionaire Staatskunde. Maar wel is De Haan's visie aanleiding in te gaan op enkele, ook voor de politiek relevante kwesties zoals de functie van het administratief recht, de taak van de overheid en de rechtsbescherming van de burger.

Recht als instrument

De Haan c.s. zien het bestuursrecht vooral als juridisch beleidsinstrumentarium van de overheid. Zowel de grondslagen, waarbij de doeleinden van het bestuur worden vastgelegd, als de middelen, die tot verwezenlijking van die doeleinden dienen, vallen eronder. Verworpen wordt de gedachte dat de politiek zich met de doel- of taakstelling van de overheid zou bezig houden en dat het bestuursrecht slechts betrekking zou hebben op doelverwezenlijking. Gevolg van deze visie is grote aandacht voor wetgeving en planning als bestuursinstrumenten. Administratieve wetgeving is zelf ook bestuur en zelfs bestuurstechniek.

Niet te ontkennen valt, dat in het bestuursrecht — met name in de wetgeving — beleidsdoeleinden worden vastgelegd. Daaraan vooraf gaat echter een politieke discussie die tot de conclusie heeft geleid dat het wenselijk is bepaalde doeleinden na te streven. Die discussie en besluitvorming tot het bestuursrecht te rekenen, gaat mij te ver. Zij behoren tot het terrein van de politiek. In de politieke sfeer wordt beslist in welke richting de maatschappij zich dient te ontwikkelen en — globaal — welke middelen zullen worden aangewend de gestelde doeleinden te bereiken. Niet zelden is één van de instrumenten het bestuursrecht. Hanteert men daarbij de wetgeving als middel dan zal vaak de doelstelling in de wet worden opgenomen. In zoverre kunnen de doeleinden van het bestuur tot het bestuursrecht worden gerekend. Als men daar dan maar niet de conclusie van exclusiviteit, in die zin dat de bestuursdoeleinden uitsluitend tot het bestuursrecht behoren, uit trekt.

Zoals gezegd leggen De Haan c.s. de nadruk op het instrumentele karakter van het bestuursrecht. Het gaat om het realiseren van bestuursdoeleinden. Welke middelen daartoe worden aangewend: wetgeving, concrete voorschriften, planning, is een zaak van doelmatigheid. Deze zienswijze spreekt aan. Zij maakt het wetgeven tot een minder verheven gebeuren dan vroeger wel werd aangenomen en remt het klakkeloos grijpen naar wetgeving als het bestuursmiddel bij uitstek. Een ander gunstig effect van deze visie is meer aandacht voor de andere middelen die de overheid ter beschikking heeft, zoals planning.

Het is echter m.i. niet het gezichtspunt van de doelmatigheid dat beslissend behoort te zijn bij de keuze van de middelen. Aangezien de rol van de volksvertegenwoordiging bij het wetgevings-

proces tot nu toe groter is dan bij planning en de wet in de regel meer waarborgen voor de burgers bevat, moeten ook die gezichtspunten in de beschouwing worden betrokken.

Nagegaan dient te worden of de te nemen beslissingen niet zo gewichtig zijn of een zodanig karakter hebben, dat daarbij de volksvertegenwoordiging optimaal moet worden betrokken. Indien het antwoord daarop bevestigend luidt, is dit een aanwijzing dat de wet als instrument dient te worden gehanteerd. Meer algemeen gesteld zou gepoogd moeten worden criteria te ontwikkelen voor de keuze tussen planning en wetgeving, waarbij het verschil in karakter tussen beide niet uit het oog mag worden verloren. Terzijde zij opgemerkt, dat het als instrument op één lijn stellen van wetgeving en planning de indruk wekt, dat de produkten daarvan: de wet en het plan, afzonderlijke, elkaar niet overlappende figuren zijn. Die indruk is echter onjuist: een plan kan bij wet worden vastgesteld (begrotingswetten) of algemene regels bevatten (bijvoorbeeld voorschriften bij een bestemmingsplan). Ik ga aan deze complicatie hier verder voorbij, al dwingt zij m.i. wel tot een nadere bezinning op het uitgangspunt van de gelijkwaardigheid als instrument van wetgeving en planning.

Beklemtoning van het instrumentele karakter van het bestuursrecht zou de indruk kunnen wekken, dat de inhoud van dat recht waardevrij is. Waardevrij in deze zin, dat de enige maatstaf waarmee dat recht kan worden beoordeeld de doelmatigheid is. Anders gezegd: recht zou "goed" zijn indien het gestelde bestuursdoel met behulp daarvan het best zou kunnen worden bereikt.

De Haan c.s. hebben dit gevaar onderkend. Zij schrijven uitdrukkelijk, dat hun visie op het bestuursrecht niet zover mag gaan "dat dit recht *geheel* (cursivering van mij, B.) herleid wordt tot een maatschappelijk besturingssysteem" (blz. 19). Het recht is immers gericht op een rechtsidee, nl. het ideaal van de absolute gerechtigheid en dient te berusten op rechtsbeginselen. Het is jammer, dat deze gedachtengang niet verder is uitgewerkt. Overbodig lijkt mij dat niet, juist gezien de nadruk die in het boek gelegd wordt op de stelling dat het primaire doel van het bestuursrecht is het fungeren als juridisch beleidsinstrumentarium van de overheid. Een poging om de grenzen aan te geven waarbinnen de overheid moet blijven bij het gebruik maken van de genoemde middelen zou zeer actueel zijn.

Niet geheel duidelijk is de relatie die De Haan c.s. leggen tussen de rechtsidee en de rechtsbe-

ginselen. Vertaalt de rechtsidee zich geheel en al in rechtsbeginselen? Zijn er in dat geval daarnaast nog criteria aan de hand waarvan kan worden nagegaan of wat zich als recht aandient op die naam wel aanspraak kan maken?

Aansluiting in hun opvatting over de rechtsidee zoeken de auteurs bij de wijsbegeerte der wetsidee, zij het dat naar hun oordeel voor het bestuursrecht aan de sociale gerechtigheid meer accent en uitwerking dient te worden gegeven. Die uitwerking is zeker nodig, omdat anders het begrip als richtsnoer en toetssteen onbruikbaar is en verwordt tot een vlag die praktisch elke lading kan dekken.

De vraag is gesteld wie, als het bestuursrecht primair instrumentarium van overheidsbeleid is, daarover de beschikking heeft. Is dat het bestuur zelf? Bepaalt het bestuur de inhoud van dat recht? En zo ja, leidt dat niet tot een onderschikking van wetgever en rechter aan het bestuur?

Blijkens een met de auteurs over hun boek gepubliceerde discussie, zie Bestuurswetenschappen 1980, blz. 109 e.v., hebben De Haan c.s. nu de gelijkwaardigheid van het instrumentele en het waarborg karakter van het bestuursrecht beklemtoond en de onderwerping van het bestuur aan het recht onderschreven. Naar hun mening komt het niet aan het bestuur toe maar aan de vertegenwoordigende lichamen de beleidsgrondslagen bindend vast te stellen. Mag hieruit worden afgeleid dat het bestuur geen doorslaggevende rol speelt bij de vaststelling van de bestuursdoelinden? Ik neem dat aan. Een verduidelijking van dit punt in de volgende druk — en de kwaliteit en betekenis van dit boek garanderen dat die druk er komt — zou echter van belang zijn.

Staatstaak

Als rechtvaardiging voor het verschijnen van hun boek wijzen de auteurs op de wenselijkheid een visie op het bestuursrecht te ontwikkelen die in overeenstemming is met de overgang van de liberale naar de sociale rechtstaat. Van die overgang geven zij een beschrijving zonder expliciet een waardeoordeel aan te verbinden. Geen beschouwingen zijn gewijd aan de vraag of en zo ja welke grenzen aan de overheidsbemoeienis zouden dienen te worden gesteld. Ik verwijt dat de schrijvers niet: de gestelde vraag behoort eerder tot het terrein van de staatsleer of staatkunde dan tot dat van het bestuursrecht. Toch is het een uiterst belangrijke en actuele vraagstelling,

waarvoor in anti-revolutionaire kring altijd veel belangstelling heeft bestaan. Des te merkwaardiger, dat — oppervlakkig beschouwd althans — uit die kring voortkomende schrijvers nogal van mening lijken te verschillen over de grenzen en omvang van de overheidstaak. Donner bijvoorbeeld waarschuwt in zijn bespreking van het ontwerp van uitgangspunten van het CDA (ARS, 1980, blz. 3 e.v.) tegen een hoogst gevaarlijke overschatting van de mogelijkheden van de staat en tegen het zelfbedrog, dat de staat en overheid een "aanvaardbare" samenleving vorm zouden kunnen geven. Elders (christen-democratie en gezag', in: 100 jaar Partij, blz. 261 e.v.) beschrijft hij twee uitgangspunten: het ene uitgangspunt is, dat staat en overheid in de samenleving het goede en rechtvaardige hebben te handhaven, het andere geeft staat en overheid een beperkte taak, nl. het mogelijk maken van vrede, zekerheid en recht, waarbij verscheidenheid van voorkeuren en belangen van burgers dient te worden erkend. Donner kiest voor het laatste uitgangspunt: de overheid dient ruimte en vrijheid aan de burgers te laten hun roeping en verantwoordelijkheid te beleven. Volgen van het eerste uitgangspunt — aldus Donner — kan leiden tot een totalitarisme dat ook de wereldlijke vrijheid bedreigt.

Goudzwaard noemt in de eerder genoemde bundel (blz. 62) als meest kenmerkende norm van God voor het staatkundig leven "het rechte doen zonder aanzien des persoons". Is het al te boud te veronderstellen dat Goudzwaard de inspirator was van artikel 4 van het ontwerp van uitgangspunten waarom het begin luidt: "De overheid is geroepen om in de samenleving recht te doen aan allen, zonder aanzien des persoons. Dit betekent dat zij zich inzet voor een maatschappij waarin recht en vrede heersen" . . . etc.? Maar het zijn juist deze woorden die voor Donner moeilijk verteerbaar zijn, juist omdat die er op neer lijken te komen, dat de overheid het recht maar te distribueren en ieder zijn verantwoordelijkheid toe te wijzen heeft (ARS, 1980, blz. 5).

Toch beklemtoont ook Goudzwaard het beginsel dat de overheid de menselijke verantwoordelijkheid dient te respecteren. Zijn de verschillen tussen beide auteurs over de staatstaak dan terug te brengen tot een terminologische kwestie? Bedoelen zij beiden het zelfde of schuilt er achter de verschillende formuleringen een wezenlijk verschil van mening?

Overeenstemming over uitgangspunten garandeert overigens nog niet gelijkkluidendheid van

Instrument en waarborg

door mr. P. J. Boukema

opvatting over de uitwerking ervan in de praktijk. Als Goudzwaard — terecht m.i. — opmerkt dat de overheid moet optreden als burgers hun verantwoordelijkheid niet verstaan, dan zijn de volgende discussiepunten al gegeven, wanneer is er sprake van een ontlopen van verantwoordelijkheden? En met welke middelen? Mag de overheid zich min of meer in de plaats stellen van degene die zijn verantwoordelijkheid ontliet?

Naarmate de antwoorden op deze en dergelijke vragen algemener worden, geven ze in de praktijk van alle dag minder houvast. Dit kan er licht toe leiden het belang van pogingen die antwoorden te vinden te bagatelliseren. Hoe kan men uit de voeten met algemeenheden als: de overheid moet de eigen verantwoordelijkheid van de burgers respecteren; de overheid mag geen taak op zich nemen bij afwezigheid van een algemeen belang; de overheid moet zich beperken tot een voorwaarden-scheppend beleid e.d.? Toch is het noodzakelijk, dat een politieke beweging als het CDA zich bovengenoemde vragen blijft stellen en pogingen doet in de praktijk hanteerbare antwoorden te vinden. Laat men dat na, dan bestaat de kans dat de bestaande economisch-financiële situatie het concrete beleid volledig bepaalt, ter rechtvaardiging waarvan men dan nog hoogstens verwijst naar enkele fraai geformuleerde uitgangspunten. Reeds nu lijkt het er soms op, dat het beroep op erkenning van de eigen verantwoordelijkheid van de burgers meer geïnspireerd is door de relatie tussen staat en maatschappij.

Dit pleidooi voor permanente bezinning op de principiële uitgangspunten voor het overheidsbeleid, ontslaat niet van de plicht daarop gebaseerd c.q. daarmee strokend beleid te formuleren. Een moedige poging daartoe is te vinden in het rapport 'Gespreide Verantwoordelijkheid' (1978). Dat een dergelijk rapport om een nadere uitwerking vraagt is duidelijk. De Haan en Fernhout wezen er al op ('Economisch ordeningsrecht en gespreide verantwoordelijkheid', in ARS 1978, blz. 476 e.v.), dat de voorgestelde wijziging van de economische orde niet mogelijk is zonder wijziging van het economisch ordeningsrecht, welk recht een onderdeel is van het bestuursrecht. In dit verband pleiten zij voor een wet op de Economische Ordening. Een mooi voorbeeld van bestuursrecht als instrument. Maar — aldus de auteurs — de totstandkoming van een dergelijke wet zal ook de rechtsbescherming in het economisch bestuur kunnen verbeteren. Dit brengt me op het laatste onder-

deel van dit artikel, nl. de opvattingen van De Haan c.s. over het bestuursrecht als waarborg.

Recht als waarborg

Ook in een visie waarin het instrumentele karakter van het bestuursrecht centraal staat, moet volgens de auteurs aandacht worden geschonken aan de waarborgen voor een rechtvaardige en doeltreffende uitoefening van het administratief recht als juridisch beleidsinstrumentarium (blz.319). Door het zo te formuleren wordt de suggestie gewekt, dat de waarborgfunctie in dienst staat van het instrumentele karakter van het bestuursrecht. In een dergelijke visie zou de positie van de burger ten opzichte van de overheid slechts beschermd worden voorzover de doeltreffendheid van het bestuur niet in gevaar komt.

Elders (BW,1980,blz.111) hebben de auteurs gepreciseerd, dat zij de waarborgfunctie gelijkwaardig achten met de instrumentele functie en dat het hen te doen is om de realisering van de rechtsstaatgedachte in het kader van de sociale rechtsstaat. Het valt te betreuren, dat de schrijvers in hun ijerf om de aandacht te vestigen op de tot nu toe huns inziens veronachtzaamde instrumentele kant van het bestuursrecht de waarborgfunctie wat onderbelicht hebben. Dit komt m.i. ook tot uiting in een wat krampachtig aandoende poging een scheiding aan te brengen tussen onderdelen van het bestuursrecht die tot het beleidsinstrumentarium en die tot de bestuurswaarborgen behoren. Onvoldoende is rekening gehouden met het feit, dat juist in de organisatie van het bestuur waarborgen zijn gelegen voor de burger. Is de hele procedure die voor het totstandkomen van wetten is voorgescreven niet bedoeld te garanderen, dat degene die tot nakoming van de wettelijke voorschriften kunnen worden verplicht invloed op de inhoud daarvan kunnen uitoefenen? Komt daarin de waarborgfunctie van de wetgeving niet duidelijk tot uitdrukking? En welk doel heeft het staatsorganisatie-principe van de machtscheiding anders dan de bescherming van de burgers tegen de overheid?

Natuurlijk kunnen vragen gesteld worden over de mate waarin door die procedures en organisatievormen een rechtvaardig bestuur is gewaarborgd, maar dat neemt niet weg dat één van de leidende principes bij de inrichting van de staat en van het bestuur is geweest machts-

Instrument en waarborg*door mr. P. J. Boukema*

opeenhoping en -misbruik te voorkomen, dit alles ter bescherming van de burgers.

Anderzijds beogen sommige onder de bestuurswaarborgen besproken figuren de doeltreffendheid van het bestuur te garanderen. Waarom ze dan niet onder te brengen bij het beleidsinstrumentarium? Kortom: ik heb er geen moeite mee het bestuursrecht te karakteriseren als instrument en waarborg, maar wel tegen een daarmee strokende indeling van het bestuursrecht. Dat recht is in bijna al zijn onderdelen zowat instrument als waarborg. Het niet onderkennen daarvan kan leiden tot kunstmatige indelingen en een te technocratische visie op het bestuursrecht: een visie die ik overigens niet bij de auteurs veronderstel.

Beroep

Veel aandacht geven de auteurs aan de mogelijkheden van de burger om tegen bestuursbeslissingen beroep aan te tekenen. Achtereenvolgens beschrijven zij het beroep op een hoger orgaan binnen de administratie (administratief beroep), het beroep op een administratieve rechter en het beroep op de gewone rechter. Tegen de verbrokkeldheid van dit systeem tekenen zij protest aan. Zij achten het stelsel uit een oogpunt van rechtseenheid en rechtssystematiek onaanvaardbaar.

Over de vraag hoe het stelsel van rechtsbescherming op dit punt verbeterd kan worden vinden we — verscholen in een paragraaf over de verhouding tussen de burgerlijke rechter en de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State — slechts enkele summier uitspraken. Als uiteindelijke oplossing staat de auteurs voor ogen het onderbrengen van de gehele administratieve rechtspraak bij de gewone rechter, die dan behalve uit burgerlijke en strafkamers, uit administratieve kamers zal bestaan (blz. 403). Als motivering moet dienen de overweging dat daardoor competentieproblemen worden voorkomen en de kwaliteit van de rechtsbescherming, door uniformiteit en duidelijkheid, zal toenemen.

Nu valt er over deze problematiek heel wat meer te zeggen dan de auteurs doen. Wat al te gemakkelijk wordt voorbijgegaan aan de nadelen van een volledige integratie van de rechterlijke macht. Ook valt daarvan niet zonder meer als resultaat een verhoging van de kwaliteit van de rechtsbescherming te verwachten. Gezien de summier toelichting daarbij ga ik op het standpunt van De Haan c.s. niet dieper in. Er is wel-

licht aanleiding, wanneer de Staatscommissie-Van Zeben, die over de organisatie van de rechterlijke macht zal adviseren, haar rapport zal hebben uitgebracht, op dit punt nader terug te komen. Wel wil ik er al tegen waarschuwen te snel de organisatorische band tussen de Kroon als beroepsinstantie en de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State te verbreken. Die band vormt immers een belangrijke bijdrage tot de coördinatie van uitspraken over de betekenis van administratiefrechtelijke regels. De burgers zijn daarmee in hoge mate gediend, terwijl juist gezien het terugdringen van de gewone rechter bij het beslechten van geschillen tussen burgers en overheid integratie van die rechter en de Afdeling Rechtspraak minder urgent is.

Tenslotte

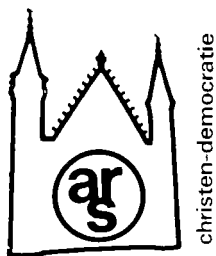
De ontwikkeling van nachtwakerstaat tot sociale rechtstaat roept tal van vragen op. Welk doel heeft de staat eigenlijk? Hoever mag de overheid gaan bij het ingrijpen in maatschappelijke processen? Zijn er principiële of doelmatigheidsgrenzen overschreden? Kan de overheid wel — indien zij dat zou willen — voldoen aan de eisen en verwachtingen van de burgers, door Donner in dit verband tekenend klanten genoemd? En zo nee: welke nadelige gevolgen heeft dat voor de bereidheid van de burgers zich bij de genomen overheidsbeslissingen neer te leggen? Tot welke visie op het recht leidt de genoemde ontwikkeling?

Slechts de laatste vraag is door De Haan c.s., en dan nog slechts voor het bestuursrecht, beantwoord. In het voorwoord bij het boek lijken de schrijvers te suggereren, dat de overgang van de liberale naar de sociale rechtsstaat dwingt tot een fundamenteel andere visie op het bestuursrecht dan de gebruikelijke. Die noodzaak hebben zij m.i. niet waargemaakt. Wel hebben zij terecht andere accenten gelegd en is meer aandacht gegeven aan de instrumentele kant van het bestuursrecht. Het is een aanpak die daardoor bijzondere verdiensten heeft. Zij dwingt echter niet tot het als verouderd en onbruikbaar overboord zetten van de gebruikelijke visies op het bestuursrecht, hoogstens tot een aanpassing daarvan aan de gewijzigde stand van zaken.

Er is samenhang tussen het door De Haan c.s. behandelde vraagstuk en de andere door het fenomeen van de welvaarstaat opgeroepen problemen. Niet alles kan tegelijkertijd worden behandeld. Het is niet de staat alleen die gevaar

loopt teveel hooi op de vork te nemen. Dit euvel bedreigt ook auteurs als De Haan. Maar het is wel van belang, ook voor de ontwikkeling binnen het CDA, met name de voorvraag, nl. die naar de omvang van de overheidstaak aan de

orde te stellen. En als De Haan, en anderen, zich aangespoord voelen om daarover te schrijven, heeft deze summiere bespreking althans één nuttige functie ten behoeve van het blad, dat ARS moet doen vergeten, vervuld.

christen-democratie

Bestuursrecht in de sociale rechtsstaat

Een politieke verantwoording
door
prof. mr. P. de Haan

1. Inleiding

Onderwerpen over recht en staat hebben, ook wanneer zij op vakwetenschappelijke wijze worden behandeld, uit hun aard mede een politieke dimensie. Wanneer een handboek over bestuursrecht in de sociale rechtsstaat tevens als ondertitel draagt de woorden "Instrument en waarborg", behoeven de auteurs¹ er zich dan ook niet over te verbazen, dat in kritische besprekingen zowel de politieke aspecten van de instrumentele functie als die van de waarborgfunctie van dat recht volop naar voren komen. Het is daarbij opvallend dat aan de ene kant ervoor gewaarschuwd wordt, dat een visie op het bestuursrecht als instrumentarium van overheidsbeleid gemakkelijk kan leiden tot het misbruik dat daarvan in socialistische rechtsstelsels wordt gemaakt², terwijl aan de andere kant in een tijdschrift van een socialistische uitgeverij juist geconstateerd wordt, dat de nadruk in het boek teveel op de individuele rechtsbescherming van de burger tegenover de overheid wordt gelegd³. Deze en andere reacties geven mij als hoofdauteur aanleiding tot een politieke verantwoording, waarbij ik uit de aard der zaak niet voor mijn mede-auteurs, doch alleen voor mijzelf

prof. mr. P. de Haan is hoogleraar in het onroerend-goedrecht en de systeemontwikkeling van de administratieve wetgeving aan de TH te Delft en in het grondgebruikrecht aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij is lid van de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening (RARO).

kan spreken. Het afscheid van AR-Staatkunde vormt daartoe een goede gelegenheid, al was het alleen maar om te accentueren, dat de christen-democratische beweging een geheel eigen rol heeft gespeeld bij de opbouw van de sociale rechtsstaat. Een rol die alles te maken heeft met het spanningsveld tussen de instrumentele en

1. P. de Haan, Th. G. Drupsteen en R. Fernhout, *Bestuursrecht in de sociale rechtsstaat, Instrument en waarborg*, Deventer 1978.

2. H. J. M. Jeukens in *Bestuurswetenschappen* 1980, blz. 111. Zie ook L. G. van Reijen, *Door de gemeenten geboeid*, 's-Gravenhage 1979, blz. 24.

3. Eke Poortinga, *Recht en Kritiek* 1980, blz. 214 e.v. Zelfs de anarchist Thom Holterman heeft in *Bedrog De As 38* het boek een recensie waardig gekeurd, tezamen met dat van Meijer over het welzijnsbeleid overigens.

de waarborgfunctie van het bestuursrecht, even goed als met de socialistische overschatting van het ene en de liberalistische overschatting van het andere element.

2. Kritiek op de verzorgingsstaat

Het is opmerkelijk, dat tegenwoordig zowel van socialistische als van liberale zijde kritiek wordt geuit op het functioneren van wat in politicologische literatuur meestal als verzorgings- of welvaartsstaat wordt aangeduid en in juridische literatuur als sociale rechtsstaat. Van den Berg wijst in zijn preadvies⁴ voor het dit jaar aan de V.U. gehouden staatsrechtcongres op de paradox dat liberalen klagen over de onmacht van de burger en socialisten over de onmacht van de staat. Volgens hem hebben zij beide gelijk, omdat de verzorgingsstaat zowel afbreuk heeft gedaan aan de effectieve macht van de burger als aan die van de overheid. Nu geloof ik van het laatste helemaal niets: de daadwerkelijke invloed van de overheid is op praktisch alle levensterreinen heden ten dage vele malen groter dan in de liberale rechtsstaat van de vorige eeuw en de mogelijkheid voor de gewone burger om zich, mede met behulp van overheidsvoorzieningen, te ontplooiën eveneens.

Toch kan ik mij de frustratie van liberalen en socialisten wel voorstellen. De verzorgingsstaat of beter gezegd de verzorgingsmaatschappij, aan de totstandkoming waarvan zij — meestal afwisselend — in noodgedwongen samenwerking met de christen-democraten sinds het einde van de vorige eeuw hebben meegewerkt, beantwoordt allerminst aan het liberalistische resp. socialistische staat- en maatschappijbeeld, zoals men zich dat destijds voor ogen had gesteld. Immers de liberalen gingen aanvankelijk uit van een absolute scheiding tussen staat en maatschappij, waarbij de staat er alleen maar was om de vrijheid van individuele burgers te garanderen en waarbij het bestuursrecht dus ook alleen maar een waarborgfunctie en geen instrumenteel karakter had. Welnu, van die scheiding, waarvan overigens aan het eind van de vorige eeuw ook progressieve liberalen als Van Houten en Kappeyne al duidelijk afstand hadden genomen, is thans niets meer over. Het is één en al vervlechting tussen staat en maatschappij wat de klok slaat, met name in de vorm van samenwerking tussen overheden en maatschappelijke organisaties, zelfs zodanig dat men tegenwoordig alom van neo-corporatisme spreekt⁵. En onveranderlijk krijgt dit neo-corporatisme de schuld

van alle kwalen van de moderne verzorgingsstaat, ook van de zijde van socialisten⁶ en centrum-democraten als Couwenberg⁷.

3. Neo-corporatisme

Het is daarom goed bij dit verschijnsel wat nader stil te staan, temeer omdat datgene wat men er mee tracht aan te duiden — ook al zou ik dat geen corporatisme willen noemen, ik kom daarop terug — wel overeenstemt met de christen-democratische staats- en maatschappijleer, zoals die onveranderd sinds de vorige eeuw wordt gehuldigd en wel in haar twee varianten van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring. Beginselen die men nu in het Program van uitgangspunten van het CDA en eerder al in het rapport over de economische orde heeft trachten te integreren tot het beginsel van een gespreide verantwoordelijkheid. Vóór ik over die beginselen verder ga, eerst nog iets over de bezwaren van socialisten en centrum-democraten (waartoe men ook langzamerhand D'66 als merkwaardige kruising van liberalisme en socialisme kan rekenen) tegen het — wat zij noemen neocorporatisme.

Het komt er kort gezegd op neer, dat zij menen dat zich tussen overheid en burgers machtige, vaak als hiërarchisch en verzuild aangeduide, belangengroepen hebben genesteld, waarvan de staat steeds meer de speelbal zou worden, met name door het gevreesde samenspel tussen vierde (ambtenaren) en vijfde macht (belangenorganisaties). Bijna alle grote problemen van de verzorgingsstaat hebben volgens Couwenberg hiermee te maken. Hij denkt daarbij met name aan de overbelasting van het staatsapparaat, de snelle expansie van de collectieve sector, het vastlopen van de staatsfinanciën, de inflatie, de ondoorzichtigheid en desintegratie van het staatsbestel, de uitholling van de parlementaire democratie, het verval van de fiscale moraal, de neiging wetgeving alleen nog legitiem te achten,

4. J. Th. van den Berg, *Parlementaire democratie en stagnerende economische groei*, Ars Aequi Libri, Serie Staats- en Bestuursrecht 3, blz. 71 e.v. Zie ook de daar aangehaalde literatuur van socialistische en liberale zijde.

5. Zie hieromtrent de bundel *Corporatisme in Nederland*, onder redactie van H. J. G. Verhallen, R. Fernhout en P. E. Visser, Reeks Arbeidsverhoudingen, Alphen a/d Rijn/Brussel 1980.

6. Zie o.m. H. Daudt en L. de Wolff in *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme* (1979).

7. Zie meest recent S. W. Couwenberg, *Publiekrecht en economische orde*, E.S.B. 1980, blz. 870 e.v.

als zij door de belanghebbenden wordt aanvaard en de verstarring die men allerwege ziet ontstaan.

Eerlijk gezegd geloof ik er niets van, dat deze problemen hoofdzakelijk aan de invloed van belangengroepen te wijten zouden zijn. Terecht is er ook door een felle anti-corporatist als Wassenberg⁸ op gewezen, dat de rechtstreekse invloed van belangengroepen in het parlement sterk is afgenomen, terwijl uit een studie in het kader van de Commissie Hoofdstructuur Rijksdienst, die dit najaar zal verschijnen, blijkt dat de invloed van belangenorganisaties in talloze adviesorganen (sectorraden) duidelijk geringer is dan die van ambtenaren en dat deze organen vaak meer dienen voor legitimering van het overheidsbeleid dan voor beïnvloeding daarvan. M.i. hebben de problemen waar Couwenberg op doelt, veel meer te maken met de overdreven welvaartszucht van de hele samenleving sinds de zestiger jaren, het verkeerde instrumentele gebruik van wetgeving (met name financieringsautomatismen in de sociale verzekeringswetgeving, de WIR en een deel van de welzijnswetgeving) en het veel te grote centralisme — dus juist geprek aan gespreide verantwoordelijkheid — in de verzorgingsstaat. De departementen vormen dan ook mede door het gebrek aan afwegingsmechanismen op bovendeartementaal niveau, een groter probleem dan de belangenorganisaties. Ook daarop kom ik in verband met de instrumentele betekenis van het bestuursrecht straks terug.

4. Socialisme en maatschappelijke organisaties

Maar eerst nog iets over de socialisten en hun houding tegenover de maatschappelijke organisaties. Die is ambivalent. Aan de ene kant lenen zij graag het oor aan de sterkste corporaties die er überhaupt bestaan, nl. de vakbonden. Voor het overige zien zij de souvereiniteit van de samenlevingsverbanden echter niet zo zitten. Terecht wijst Kremers er in zijn programvergelijking in ARS 80/7, blz. 253 op, dat zij voor het particulier initiatief eigenlijk alleen iets voelen, in zoverre de burgers zelf en niet alleen de besturen van de organisaties bij het beleid betrokken worden, en dat de ondernemingsgewijze productie uiteindelijk volgens het PvdA-beginselprogramma weinig kans krijgt. Ook Couwenberg bevestigt de wisselende opstelling van de PvdA ten aanzien van onze gemengde economische

orde die men in het beginselprogramma van 1959 leek te aanvaarden, maar sinds het programma van 1976 weer enkel als overgangsfiguur naar een nieuwe, nl. socialistische, orde afdoet. Inderdaad is men, na daar tijdens en na de oorlog van te zijn afgestapt, opnieuw op de socialisatietoer gegaan, zowel ten aanzien van de grond als ten aanzien van de voornaamste productie- en welzijnssectoren. Natuurlijk aanvaarden socialisten best de gedachte van decentralisatie, maar dan alleen binnen de overheidsfeer in territoriale of functionele zin, zodat ondernemingen en instellingen zoveel mogelijk van overheidswege worden beheerst.

Overigens verwijt Couwenberg zowel de democratisch-socialisten (a.h.w. blz. 875) als de christen-democraten⁹, dat zij zich weinig bekommerd hebben om de ontwikkeling van een eigen staatstheorie. Dit laatste wordt door socialisten als De Wolff t.a.p. ook erkend en terecht, want een democratisch-socialistische rechtsstaat is eigenlijk een contradictio in terminis. Nergens ter wereld bestaat een socialistisch rechtsstelsel¹⁰ dat met echte democratie gepaard gaat en Polen is momenteel het beste voorbeeld, hoe corporaties zich in zo'n stelsel van de staatsdwang moeten vrijvechten. Arbeiders onder inspiratie van de katholieke kerk nog wel, die zo vaak van corporatisme in kwalijke zin is verdacht.

Het grappige is, dat wanneer iemand als Holterman de handschoen van Couwenberg opneemt, hij als anarcho-socialist terecht komt op een socialistische radendemocratie, opgebouwd vanaf de basis, als een soort federatie van vrije maatschappelijke organisaties, ook al noemt hij dat geen corporatisme, maar syndicalisme¹¹. Anderen als Van Putten zoeken het in arren moede in functionele deelparlementen voor de belangrijkste terreinen van overheidszorg¹², hetgeen ik eerst recht corporatisme zou willen noemen, ook al gaat het dan gepaard met algemeen kiesrecht. Geen wonder dat hij in ARS 80/7, blz.

8. A. Wassenberg, *Neo-corporatisme: de carrière en de schutkleuren van een begrip*, in *Corporatisme in Nederland*, blz. 351.

9. *Het CDA als religieus-politiek verschijnsel*, Civis Mundi, mei 1980, blz. 85 e.v.

10. Zie voor een vergelijking van socialistische met andere rechtsstelsels René David, *Traité élémentaire de droit civil comparé*, Parijs 1950, blz. 332 e.v.

11. Thom Holterman, *Syndicalisme als alternatief*, in *Corporatisme in Nederland*, blz. 70 e.v.

12. *Haagse machten*, Staatsuitgeverij 1980.

Ook J. van den Doel komt in zijn *Economie van de onbetaalde rekening* terecht bij een soort radendemocratie, zij het op centraal niveau.

238, schrijvend over het democratisch socialisme van de PvdA, over de verzorgingsstaat spreekt als een *monsterverbond* tussen kapitalisme en socialisme. Geheel in de lijn van Schuyt¹³ die meent dat de overheidsmaatregelen vaak qua strekking socialistisch en qua uitvoering liberaal zijn, zodat noch liberalen noch socialisten er zich volledig mee kunnen identificeren. De solidariteit die de verzorgingsstaat veronderstelt, heeft volgens hem dan ook geen emotionele basis.

Dit mag voor liberalen en socialisten gelden, waar deze met hun eenzijdig uitgangspunt in resp. vrijheid en gelijkheid duidelijk in deze staat onvoldoende uit de voeten kunnen, ook al brengen zij — zoals Kremers t.a.p. opmerkt — nog zoveel reducties op hun beginsel aan, voor christen-democraten geldt het zeker niet. Want de verzorgingsstaat past volledig in hun sinds de vorige eeuw, of eigenlijk al sinds Thomas en Althusius, gehuldigde staats- en maatschappijleer, ook al bestaan er terecht wel bezwaren tegen het feitelijk functioneren.

5. Christen-democratische staats- en maatschappijleer

Anders dan Donner in zijn kritiek op het ontwerp-program van uitgangspunten van het CDA in AR Staatskunde 80/1, blz. 3 e.v. vind ik dat de verhouding tussen staat en maatschappij in dat program, zeker in zijn uiteindelijke versie, heel behoorlijk tot uiting komt. Het is opvallend dat ook de liberaal Geertsema in het julinumnummer (blz. 212) diens kritiek verwerpt en dat alleen Couwenberg in *Civis Mundi* (1980, blz. 91 e.v.) hem met instemming citeert. Naar mijn mening is het CDA-beginselprogramma een zeer evenwichtig stuk, waarin deze partij niet maar haar uitgangspunt zoekt in één op zichzelf uiterst waardevol beginsel als bijv. de vrijheid of de gelijkheid of zelfs ergens het midden daartussen, een positie die Couwenberg — ook nú nog — zo graag aan de christen-democraten wil toedichten. Te aangehaalder plaatse noemt hij mijn bijdrage Eigendomsverhoudingen in driestromenland in het ARS-jubileumnummer als uitzondering op de regel dat christen-democraten deze middenpositie tussen liberalen en socialisten niet zonder meer willen aanvaarden. Hij heeft mij dan echter op dit punt wel verkeerd begrepen. Ik erkende de bemiddelende rol van de christen-democraten ten opzichte van liberalen en socialisten bij de opbouw van de sociale

rechtsstaat, maar wees er op blz. 135 e.v. tegelijk op, dat de convergentie tussen de drie politieke stromingen niet alleen dáárvan het gevolg is, maar ook en vooral van de reuzenzwaai die zowel liberalisme als socialisme sinds de vorige eeuw juist in de richting van de christen-democratische eigendomsopvatting hebben gemaakt. Een opvatting waar principieel nog niets aan veranderd is.

En niet alleen wat de eigendomsopvatting op grond van het schriftuurlijk rentmeesterschap betreft, ook overigens is er met de CDA-beginselen uit het huidige programma in wezen niets nieuws onder de zon, ook al zijn zij thans toegepast op de huidige maatschappelijke en politieke situatie. Het is niet één beginsel, maar het zijn er in feite vier, die in een zeer dynamische verhouding staan ten opzichte van elkaar: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. In de gerechtigheid zijn algemene rechtsbeginselen als vrijheid en gelijkheid volledig begrepen, óók in hun onderlinge spanningsverhouding. De gespreide verantwoordelijkheid omvat zowel de subsidiariteit als de soevereiniteit in eigen kring, ook weer in een spanningsverhouding waar ik op terugkom. De solidariteit is niet alleen gericht op de zwakkeren in de samenleving, maar omvat ook de broederschap, zoals die bijv. in een convent van christelijke maatschappelijke organisaties over de kloven van de belangentegenstellingen heen beleefd wordt. Zij stond óók in het blazen van de Franse Revolutie, maar sindsdien is van de zijde van degenen die daaraan hun geestelijk erfgoed ontlene hierover, althans principieel, nooit meer iets gehoord. En het rentmeesterschap tenslotte betreft niet alleen eigendomsverhoudingen van grond en produktiemiddelen, maar óók — zelfs in de eerste plaats — het beheer van natuur en milieu, een zaak die nauwelijks met vrijheid en nog minder met gelijkheid, maar alles met verantwoordelijkheid tegenover God en Zijn schepping te maken heeft.

Met dit alles doe ik op geen enkele manier af aan de democratische gezindheid en zelfs niet aan de praktische politiek van liberalen en socialisten, want die kan in vele opzichten voortreffelijk zijn, maar dat heeft dan op zichzelf vaak weinig te maken met hun oorspronkelijk staatkundig beginsel. Evenmin beweer ik dat christen-democraten altijd zo consistent zijn in hun politiek

13. C. J. M. Schuyt, *Het rechtskarakter van de verzorgingsstaat*, in J. A. A. van Doorn en C. J. M. Schuyt, *De stagnerende verzorgingsstaat*, 1978, blz. 77 e.v.

en zo precies weten wat de uitwerking van hun op zichzelf juiste beginselen in de concrete maatschappelijke verhoudingen moet zijn. Dat blijkt wel uit wat ik nu over het spanningsveld tussen subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring ga zeggen.

6. Subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring

Dit spanningsveld klinkt opnieuw door in art. 9 van het program van uitgangspunten. In dat artikel wordt allereerst uitgesproken dat het CDA een staatkundig bestel voorstaat, waarin de macht is gespreid en waarin de verantwoordelijkheid van overheid en maatschappelijke groepen wordt *onderscheiden*. Let wel: er staat dus niet gescheiden (oorspronkelijke liberale opvatting) en er staat ook niet vermengd (oorspronkelijke socialistische opvatting). Maar dan komt het: "Hogere bestuurslagen onthouden zich van taken die op een lager niveau ter hand behoren te worden genomen." Dat is dus het subsidiariteitsbeginsel, hetwelk ook voor protestanten en zelfs voor anderen heel goed aanvaardbaar kan zijn, mits het zich, zoals hier, tot de overheids sfeer beperkt. Want anders dan in de vorige eeuw in het kader van de zgn. driekringenleer nog wel werd beweerd, zijn provincies, gemeenten en waterschappen ten opzichte van het Rijk wél autonoom, maar niet sovereen. Subsidiariteit is binnen de staatsorganisatie een kwestie van decentralisatie, niet van soevereiniteit.

Anders staat het echter in de verhouding tussen staat en maatschappij. De stelling van het neocalvinisme van Abraham Kuiper¹⁴ was, dat niet alleen de staat, maar ook de maatschappij in al haar verbanden sovereen is. Daarentegen zag het neothomisme, zoals dat in de vorige eeuw in de katholieke staats- en maatschappijleer opnieuw tot bloei kwam, de verhouding tussen staat en maatschappij hiërarchisch, ook al werd die hiërarchie sterk gematigd door het subsidiaire karakter van het overheids optreden. Nu kan men natuurlijk een hiërarchische verhouding tussen overheid en onderdanen onmogelijk ontkennen, maar de vraag is alleen, hoever deze zich uitstrekt. Strekt zij zich m.a.w. ook uit tot wat Kuiper en in navolging van hem de wijsbegeerte der wetsidee van Dooyeweerd de eigen aard van de maatschappelijke levensverbanden noemt? Want over de organische opbouw van de maatschappij — wat geheel iets anders is dan een statische — waren katholieken en ge-

reformeerden het vanouds wel eens. Maar hoe ziet men die organen van de samenleving, kortom de maatschappelijke organisaties, die nu zo vaak vanwege hun veronderstelde duistere invloed op de overheid onder de benaming van neocorporatisme in opspraak worden gebracht, nu eigenlijk?

7. Wezen van de democratie

Laat ik er dan maar geen doekjes om winden: voor mij zijn de vrije organisaties, ook in hun gerechtvaardigde invloed op de overheid (ik kom daarop terug), niets minder dan het wezen van de democratie, uiteraard náást de individuele mensenrechten. En het deed mij genoegens destijds bij gelegenheid van een loonmaatregel van het kabinet Van Agt in NRC/Handelsblad te lezen, dat niemand minder dan Abraham Peper — wél te onderscheiden van die andere Abraham — ook sprak in termen van de democratische rechten van de sociale partners, voor wat de bepaling van de arbeidsvoorwaarden betreft. Welnu dan, wat voor sociale partners geldt, dat geldt voor welzijnsinstellingen, incl. de koepels, evenzeer, ook al worden deze grotendeels van overheidswege of via sociale verzekeringen betaald. Want de overheid is in de verzorgingsstaat ook maar een collectant en overdrager van ons aller belastinggelden en premies, zodat er geen sprake van kan zijn, dat de macht die de overheid via dat gemeenschapsgeld kan uitoefenen, ten koste zou mogen gaan van de geestelijke vrijheid van deze organisaties. Dat was immers reeds de inzet van de onderwijsstrijd, waar de hele christen-democratische beweging ten onzent mee op gang kwam. Die had met emancipatie van katholieke en andere kleine luyden veel minder te maken dan met de strijd om de geestelijke vrijheid, niet alleen in formele zin (want die kon er bij de liberale vrijzinnigen van meet af aan best af), maar vooral ook in financiële zin. Die vrijheid zal straks door de christen-democraten opnieuw bevochten moeten worden, omdat men haar wéér, nu met behulp van de maatschappelijke democratisering, dreigt aan te tasten.

Hiermee kom ik dan op een heel essentieel punt,

14. Wie, zoals Van Waarden in *Corporatisme in Nederland* blz. 29, de oppervlakkigheid begaat te denken, dat Kuiper en Groen zich hoofdzakelijk door Duitse katholieke denkers zouden hebben laten inspireren, begaat een enormiteit die door de feiten volledig wordt gelogenstraft.

omdat juist die maatschappelijke democratisering¹⁵ het moet hebben van de souvereiniteit in eigen kring. Maar vóór ik daarover in verband met bedrijfsdemocratisering en democratisering van welzijnsinstellingen, iets meer zeg, wil ik eerst de historische en nu weer volop actuele discussie over de bedrijfsorganisatie aan de orde stellen.

8. Privaatrechtelijke of publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie

Vanaf het eerste uur is tussen katholieken en protestanten en ook tussen de laatsten onderling in discussie geweest de vraag of men met het oog op de noodzakelijke ordening van het bedrijfsleven moest komen tot privaatrechtelijke of publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties. Steenkamp heeft er in zijn voortreffelijke studie over de gedachte der bedrijfsorganisatie in protestants-christelijke kring¹⁶ terecht op gewezen, dat W. H. de Savornin Lohman, anders dan Kuyper, geen voorstander was van publiekrechtelijke, doch alleen van privaatrechtelijke bedrijfsorganisatie. En het paradoxale is nu, dat Dooyeweerd in zijn geniale filosofische uitwerking van de leer van de souvereiniteit in eigen kring — want meer is de W.d.V. tenslotte niet, maar ook niet minder — Lohman in feite gelijk heeft gegeven, terwijl de CHU later veel minder moeite had met de p.b.o.-gedachte, evenmin als het CNV.

De discussie, destijds door het CNV met Dooyeweerd gevoerd, is thans opnieuw opgelaaid, doordat Albeda, die eerder al tegenover bepaalde katholieke opvattingen waarschuwde tegen het gevaar dat de vrije werkgevers- en werknemers-organisaties geheel in publiekrechtelijke corporaties zouden dreigen op te gaan¹⁷, nu in het augustusnummer alsnog de zijde van Dooyeweerd kiest.

En terecht naar mijn mening: het zal misschien van mij als uitgesproken voorstander en bewonderaar van de bedrijfsorganisatie in de landbouw wat vreemd klinken, als ik zeg dat Dooyeweerd ook voor het geslaagde deel van de p.b.o. — en dat is gezien landbouw en middenstand toch altijd nog heel wat — volstrekt gelijk heeft gekregen. Op het staatsrechtcongres aan de V.U. heb ik al gezegd, dat de p van p.b.o. mij gestolen kan worden. En dan bedoel ik de p van publiekrechtelijk, niet die van privaatrechtelijk.

Ruppert die destijds de discussie met Dooyeweerd voerde, verdedigt zich nu in hetzelfde nummer met de redenering dat de mislukking

van de p.b.o. niet komt op rekening van de onverenigbaarheid van bedrijfsleven en verordenende bevoegdheid, maar op conto van liberale werkgevers en socialistische vakbeweging, die weigerden op loongebied verordenende bevoegdheid te aanvaarden van eigen bedrijfsorganen. Maar wat is onaanvaardbaarheid in dit verband anders dan onverenigbaarheid? En als deze woordspeling iemand niet mocht bevredigen, de autonome verordenende bevoegdheid van de p.b.o. stelt óók in de landbouw en met name in het invloedrijke Landbouwschap praktisch niets voor. Men heeft nooit een loonverordening gemaakt en enkel de c.a.o.'s in schapsverband gesloten. En het nu jubilerende Landbouwschap is pas een succes geworden, toen de stands- en vakorganisaties in de jaren 60 — de koekoekjaren zo gezegd — besloten het voortaan niet meer als een bedrijfslichaam boven zich, maar als een *overlegorgaan* tussen de vrije organisaties te beschouwen.

En daar nu ligt de clou van de zaak, die Albeda destijds ook al aanroerde. Hoe laat het principe van *vrije* maatschappelijke organisaties, waar het bij de souvereiniteit in eigen kring toch om gaat, zich überhaupt verenigen met *dwangmatige* bevoegdheden, zoals die eigen zijn aan publiekrechtelijke samenwerkingsorganen? Realiseren de vakbonden die thans weer teruggrijpen op het voorontwerp Vos met zijn ingrijpende publiekrechtelijke bevoegdheden voor eventuele bedrijfstakorganen¹⁸, zich eigenlijk wel, wat zij nu precies vragen? Willen zij zich zelf als vrije organisaties op voorhand binden aan toevallige meerderheden in een bestuur van een bedrijfstakraad? Of zou het misschien toch zijn, dat zij zich beter kunnen vinden in de voor Dooyeweerd voorgesteld constructie de c.a.o. uit te breiden ook tot de economische medezeggenschap op bedrijfstakniveau?

Fernhout en ik hebben in ons artikel in ARS 1978, blz. 476 e.v. over Economisch ordeningsrecht en gespreide verantwoordelijkheid deze weg gekozen, met daarbij de mogelijkheid van algemeen verbindendverklaring door de over-

15. Door mij aldus aangeduid in een rede t.g.v. het 130-jarig bestaan van de Technische Hogeschool te Delft over *Recht, democratie en universiteit*, Zwolle 1972.

16. P. A. J. M. Steenkamp, *De gedachte der bedrijfsorganisatie in protestants christelijke kring*, Kampen 1951, blz. 17 e.v., 32 e.v. en 51 e.v., naar wie ook Fernhout a.h.w. blz. 123 verwijst.

17. W. Albeda, *Vakbeweging en maatschappij*, Kampen z.j., blz. 70 e.v., aangehaald door J. van der Linden in *Corporatisme in Nederland*, blz. 244.

18. Zie daarover R. Fernhout, a.h.w. blz. 197 e.v.

heid. Hierdoor kunnen de vrije organisaties in feite alles bij overeenkomst regelen, wat zij ook bij een p.b.o.-verordening zouden kunnen regelen. En als men het zou laten bij een privaatrechtelijke bedrijfsorganisatie, is er principieel ook niets meer op tegen bedrijfstakraden met zo'n collectieve overeenkomst-bevoegdheid wettelijk verplicht te stellen. Per slot van rekening doet de wetgever dat bij de ondernemingsraden ook en met succes. Er is geen sprake van, dat ook dit een vorm van publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie zou zijn en nog wel het sluitstuk, zoals een enkeling¹⁹ beweert. Het is een puur privaatrechtelijke aangelegenheid, ook al is die bij de wet geregeld.

In ieder geval lijkt mij een op vrije organisaties steunende bedrijfstakraad een juistere constructie dan het VVD-voorstel dat destijds tot intrekking van het wetsonderwerp betreffende lichte schappen leidde²⁰ en waarbij de besturen van deze schappen rechtstreeks verkiesbaar zouden worden gesteld. Immers in dat geval worden organisaties die op bedrijfstakniveau, veel meer dan op ondernemingsniveau, hun sporen verdiend hebben, als dragende krachten teveel uitgeschakeld, terwijl men bovendien niet meer met de privaatrechtelijk zo aantrekkelijke overeenkomstconstructie kan werken.

9. Eerherstel Wijsbegeerte der Wets-idee

Nu de ARP als politieke tegenhanger van de W.d.W. gaat verdwijnen — niet in de mist van een vergrote KVP overigens, zoals sommige oneilsprefeten willen doen geloven — lijkt het mij tijd worden te pleiten voor een eerherstel van de enige complete systematische wijsbegeerte die dit land ooit rijk is geweest. En dan nog wel één die thans, ondanks gemaakte fouten, naar mijn mening actuele is dan ooit tevoren. Couwenberg vraagt zich in *Civis Mundi* (1980, blz. 93) af, hoe het komt dat men in de reformatorische staatkunde zo weinig profijt getrokken heeft van dit indrukwekkende wijsgerige denksysteem. Het antwoord kan allereerst luiden, dat dit wel degelijk is geprobeerd, maar dat men dit systeem vaak als te statisch en te gesloten heeft opgevat, terwijl het juist heel geschikt is om als een dynamisch en open systeem te fungeren.

Het is de enige filosofie die ooit de vakwetenschappen in een duidelijk samenhangend verband met elkaar heeft weten te brengen en het daardoor mogelijk maakt een samenhangende

wetenschappelijk verantwoorde visie op de werkelijkheid als geheel, ook de maatschappelijke, te ontwikkelen. Met haar aspectbenadering geeft zij volledig aansluiting op de moderne facetplanning, zoals die zich hier te lande ontwikkelt in de vorm van ruimtelijke, ecologische, sociale, culturele, economische en waarschijnlijk op den duur ook energetische planning. Stuk voor stuk vormen van maatschappelijke orderingsplanning, wél te onderscheiden van de sectorale verzorgingsplanning, van welk onderscheid ik de politieke betekenis, ook in verband met de verhouding tussen staat en maatschappij, hierna nog zal trachten aan te duiden. Ik heb eerder²¹ al eens gezegd, dat Dooyeweerd's aspectenleer volledig aansluit op de systeemhiërarchie van Boulding, grondlegger van de hedendaagse systeemtheorie, ofschoon ik de laatste gebrekiger vind. Zelf heb ik er de hoofdindeling van het bestuursrecht in de sociale rechtsstaat mede aan ontleend²².

Maar de aspectbenadering is niet de enige bijdrage van de W.d.W. op het politiek-bestuurlijke vlak. Direct daarmee hangt immers samen de onderscheiding van de eigen aard van samenlevingsverbanden. En juist op dit punt hebben Dooyeweerd en anderen soms conclusies getrokken, die mensen uit de christelijk-sociale en -politieke wereld in het verkeerde keelgat schoten. Ik noemde al de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, waarvan nu achteraf het gelijk van de W.d.W. is komen vast te staan. Albeda wijst er t.a.p. terecht op, dat dit gelijk niet opgaat ten aanzien van Dooyeweerd's verzet tegen de van overheidswege verordeneerde interne bedrijfsdemocratie. Maar dat is dan ook iets geheel anders dan p.b.o., namelijk gewoon het regelen van de privaatrechtelijke zeggenschap binnen de onderneming. De Wet op de ondernemingsraden onderscheidt zich daarin niet wezenlijk van de wetgeving op de naamloze vennootschap, gelijk wij die vanouds hebben gekend. Zoals deze wetgeving de zeggenschap van de aandeelhouders en de directie regelde, zo regelt eerstgenoemde wet de zeggenschap van de werknemers. En die lijn moet gewoon worden doorgetrokken tot de

19. B. van Hees, *Arbeidsverhoudingen op ondernemingsniveau; personeelsorganisatie en vakbond*, in *Corporatisme in Nederland*, blz. 297 e.v.

20. Daarover Fernhout a.h.w. blz. 178 e.v.

21. *Onderwijs en onderzoek in parageodetische vakken*, Nederlands Geodetisch Tijdschrift 1973, blz. 46 e.v.

22. Overigens ook aan de indeling van de facetplanning, zoals blijkt uit *Bestuursrecht in de sociale rechtsstaat*, blz. 42 e.v.

economische beslissingen, want waarom zouden managers en kapitaalbezitters daarover de alleenheerschappij moeten behouden?

10. Maatschappelijke democratisering

Dit laatste is beslist niet in strijd met de leer van de souvereiniteit in eigen kring. Integendeel, juist deze leer laat echt ruimte voor maatschappelijke democratisering²³. Immers, zonder eigen vrije beslissingsruimte zou er voor het bedrijfsleven niets wezenlijks zijn te democratiseren, noch op ondernemings- noch op bedrijfstakniveau. Natuurlijk kan binnen staatsondernemingen ook op grondslag van functionele decentralisatie worden gedemocratiseerd, zoals in het Joegoslaviësche model gebeurt, maar de speelruimte is dan toch wel veel kleiner, zeker in economisch opzicht. En wat voor ondernemingen geldt, dat geldt voor maatschappelijke instellingen even zeer. Ook daarvan kan de democratisering best bij de wet worden geregeld, bijv. in de vorm van universiteits- en faculteitsraden, schoolraden en voor mijn part woningcorporatieraden, ziekenhuisraden en andere instellingsraden in welzijnsland.

Maar de wetgever moet dan wel één ding in het oog houden: zoals de economische vrijheid wezenlijk is voor ondernemingen, zo is de geestelijke vrijheid dat voor welzijnsinstellingen. Terecht noemt art. 25 van het CDA-program van uitgangspunten deze vrijheid dan ook de hoeksteen van het welzijnsbeleid. Direct daaraan voorafgaand wordt gesproken over de eigen betekenis van particuliere, levensbeschouwelijke organisaties op het terrein van o.m. onderwijs en vorming, maatschappelijk werk, volksgezondheid en maatschappelijke bewustwording. Alle betrokkenen — zo luidt het dan — dient de mogelijkheid gegeven te worden bij de vormgeving van het beleid medeverantwoordelijkheid te dragen. Ja zeker, maar van bestuursleden dient dan toch wel instemming met de levensbeschouwelijke of andere specifieke doelstelling te worden gevraagd, zoals ook in het concept-verkiezingsprogramma (3.3 c) staat. De Wet Universitaire Bestuurs hervorming is wat dat betreft wél over de schreef gegaan²⁴ door te veel het model van de gemeentelijke, dus intern-statelijke, democratisering verplicht te stellen, behoudens de op zichzelf gezonde gedachte van de geleidingestructuur²⁵.

Met Fijen²⁶ kan men zich afvragen of in het

bijzonder niet ook van de liberalen een belangrijke bijdrage aan deze erkenning van de geestelijke vrijheid mag worden verwacht. Of onderscheiden zij zich van socialisten, die vaak alleen maar in machtstermen over confessionele organisaties (vijfde macht) praten, echt uitsluitend in sociaal-economisch opzicht? Ook partijen mogen elkaar op hun beginselen aanspreken. Gelukkig vindt, na alle pragmatisme uit de zestiger jaren, het beginsel in de politiek weer volop weerklank.

11. Afwijzing van corporatisme

Eén van de (eigen)aardigheden van de W.d.W. betreft de afwijzing van ieder -isme, d.w.z. iedere verabsolutering van welk aspect ook van de werkelijkheid. Op het politieke terrein kan dit niet anders betekenen dan afwijzing niet alleen van liberalisme en socialisme, maar ook van corporatisme, ook al lijkt dit laatste in eigen vlees te snijden. Christen-democraten behoren even liberaal te zijn als sociaal en bovendien nog corporatief in hun denken, maar zeker niet -ist in welke vorm dan ook. Onder corporatisme versta ik dan iedere vermenging van publiek- en privaatrecht in de zin van een corporatieve staatsvorm, d.w.z. een staat die op corporaties is gebouwd. Van vrije maatschappelijke organisaties kan daarbij nauwelijks nog sprake zijn, omdat publiekrecht nu juist de mensen niet vrijlaat om zich aan te sluiten of niet aan te sluiten. Dit bezwaar geldt zowel voor de p.b.o. als voor de functionele deelparlementen van Van Putten. Weliswaar wordt in beide gevallen het geheel overkoepeld door een staat die op corporaties is gebouwd. Van vrije aantasting van de democratie is dan ook geen sprake. Dat is anders bij het fascisme en trouwens ook bij het communisme, die beiden gericht zijn op de totale beheersing van het maatschappelijk leven, óók en juist door de inlijving van de maatschappelijke organisaties bij de staat.

Het belangrijke van de W.d.W. is nu, dat deze bij alle innerlijke vervlechting die er — juist in onze

23. Dit wordt door Dooyeweerd's opvolger Van Eikema Hommes bij diens kritiek op de W.U.B. in *Civis Mundi* 1977, blz. 102 e.v. m.i. onvoldoende onderkend.

24. Zie ook J. Donner, *De vrijheid van het bijzonder wetenschappelijk onderwijs*, diss. V.U. 1978 blz. 164 e.v.

25. Hierover uitvoeriger mijn in noot 15 genoemde rede en ook de bijdrage *Over de vervlechting van publiek- en privaatrecht* in de Van Wijnbergen-bundel *Regel en praktijk*, Zwolle 1979, blz. 59.

26. AR-Staatkunde 80/4, blz. 115.

sociale rechtsstaat, anders dan in de liberale — is tussen publiek- en privaatrecht, met name daar waar overheid en maatschappelijke organisaties gaan samenwerken, scherp blijft onderscheiden tussen beide. Dat is ook wel nodig, omdat een geheel vrij gebruik van privaatrechtelijke bevoegdheden voor openbare doeleinden de overheid te veel aan publiekrechtelijke waarborgen onttrekt, terwijl omgekeerd de toekenning van publiekrechtelijke bevoegdheden aan privaatrechtelijke organisaties de vrijheid van die organisaties aantast²⁷.

Veel zuiverder is het daarom de noodzakelijke samenwerking tussen overheid en maatschappelijke organisaties te regelen via aparte adviesraden en zelfstandige bestuursorganen, waarin beide vertegenwoordigd zijn, zoals op vele gebieden reeds het geval is. Elk van beide behoudt daarbij zijn eigen verantwoordelijkheid, ook in de beleidsbepaling. Het hele agrarisch structuurbeleid wordt door het ministerie van Landbouw gevoerd in samenspel met de landbouworganisaties, o.a. in het kader van de wettelijk geregelde Centrale Cultuurtechnische Commissie die het ruilverkavelingsbeleid uitvoert, de Stichting Beheer Landbouwgronden die het grondbeleid voert, het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw, dat zich met de bedrijfsontwikkeling bezig houdt, en het Borgstellingsfonds voor de Landbouw, voor wat betreft de investeringen. Economische Zaken durft dit soort constructies nog niet goed aan, houdt alle bevoegdheid uiteindelijk aan zich en slaagt dan ook slecht in het voeren van sectorstructuurbeleid, getuige de mislukking van de NEHEM, hoewel dat mede ligt aan het ontbreken van een bedrijfstakingorganisatie. Industrie en bouwnijverheid lopen wat dit betreft achter bij landbouw²⁸ en middenstand en zouden maar eens op excursie moeten gaan bij het Landbouwschap, ook in zijn regionale vertakkingen (gewestelijke raden). Daarbij alle onzin over verordeningsbevoegdheid vergetende, want die hoort principieel bij de overheid thuis.

12. Onderscheid tussen ordenings- en verzorgingstaken

Dit brengt mij dan ook op het al eerder genoemde verschil tussen ordenings- en verzorgingstaken. Ordeningstaken behoren typisch bij de overheid. Zij zijn gericht op ordening van de samenleving, hetgeen heel iets anders is dan beheersing. De nadruk ligt daarbij op afweging van

belangen en de uitkomst ervan wordt geacht het algemeen belang te zijn. Algemene belangenafweging kan men niet aan maatschappelijke organisaties opdragen. Economische ordening, waaronder marktordening, conjunctuurbeleid en algemeen structuurbeleid, is geen zaak van de sociale partners, ook al kunnen deze er via de SER over adviseren. Evenmin is de ruimtelijke ordening in de zin van de verdeling van de schaarse ruimte over de verschillende maatschappelijke doeleinden een kwestie van gezamenlijke verantwoordelijkheid van overheid en samenleving, zoals ten onrechte in het CDA-program van uitgangspunten (art. 57) staat. Terecht wordt daar wél gesproken over rechtsbescherming en inspraak van de burgers, maar dat is heel iets anders dan gezamenlijke verantwoordelijkheid. Wat men echter zal bedoelen, dat is niet de ruimtelijke ordening, dus de bestemming van de ruimte, maar ruimtelijke inrichting en ruimtelijk beheer, kortom het geheel van verzorgingstaken met betrekking tot de ruimte.

Verzorgingstaken zijn namelijk niet specifieke overheidstaken. Integendeel, men noemt de sociale rechtsstaat wel mooi verzorgingsstaat, maar in feite is er sprake van een verzorgingsmaatschappij, waarbij de overheid in beginsel alleen maar regelend en sturend optreedt en, waar nodig, ook zelf verzorgingstaken op zich neemt, maar dan alléén, inzoverre de maatschappij het in samenspel met de overheid niet of minder goed aan kan. Dat is ook altijd de zienswijze van de christen-democratische staats- en maatschappijleer geweest en die zienswijze gaat nog steeds over de volle lengte en breedte van het openbaar bestuur op.

Naast de economische ordening als typische overheidstaak zijn er de economische verzor-

27. Zie over de vervlechting van publiek- en privaatrecht mijn in noot 25 genoemde bijdrage in *Regel en Praktijk*, blz. 39 e.v.

28. Trouwens ook in andere opzichten is het landbouwbeleid, zoals dat door het Ministerie van Landbouw in samenspel met deze bedrijfstak wordt gevoerd, superieur aan het industriebeleid, zoals ook in het WRR-rapport over De plaats en toekomst van de Nederlandse industrie wordt geconstateerd. Bijv. op het gebied van het toegepast wetenschappelijk onderzoek via de Landbouwhogeschool en de Wageningse instituten, waar boeren en tuinders rechtstreeks van profiteren, terwijl de middelgrote en kleine industrie en bouwnijverheid ten opzichte van de technische hogescholen eenvoudig "nergens" zijn. Het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen kan dit soort zaken niet aan en Economische Zaken heeft er geen zeggenschap over. Beter dan een apart ministerie voor industriële technologie te creëren ware het EZ uit te breiden met een directoraat-generaal voor dit doel, waaronder dan ook de t.h.'s zouden moeten ressorteren.

gingstaken die in principe het domein van particuliere ondernemingen zijn. Tenzij deze het niet aan kunnen, zodat overheidsbedrijven of een steunverleningsbeleid ten aanzien van particuliere bedrijven nodig zijn. Maar ook in dat laatste geval is dat beleid alleen maar aanvullend, zodat het niet anders dan in samenspel met de sociale partners kan geschieden. Daarom ben ik het ook absoluut oneens met de WRR, dat deze bij het sectorstructuurbeleid zoveel mogelijk zouden moeten worden uitgeschakeld. Integendeel, men zal herstructureringsplannen voor bepaalde bedrijfstakken in de eerste plaats moeten laten vaststellen door de representatieve werkgevers- en werknemersorganisaties in een wettelijk te regelen bedrijfstakoverleg en onder goedkeuring en met eventuele algemeen verbindendverklaring door de overheid. Daarom heeft het mij genoegen gedaan, dat deze eerder²⁹ door Fernhout en mij in dit maandblad bepleite regeling nu ook in de artikelen 2.11 en 2.12 van het concept CDA-verkiezingsprogramma wordt voorgesteld. Het rapport Gespreide verantwoordelijkheid van de drie CDA-instituten hield hierover nog onvoldoende in.

Wat voor economische verzorgingstaken geldt, dat geldt al evenzeer voor de ruimtelijke en de sociale en culturele. Trouwens voor ruimtelijke inrichtings- en beheerstaken wordt dit ook meer en meer aanvaard. Ten onrechte meent men vaak, dat op ruimtelijk gebied een nogal sterk van de overheid uitgaand beleid wordt gevoerd en dat dit op economisch en welzijnsgebied anders zou zijn. In feite is het soms eerder omgekeerd. Zeker, de ruimtelijke *ordering* is een overheidstaak. Dat lijdt geen twijfel en dat is ook terecht. Maar land- en staatsinrichting en ook landelijk en stedelijk beheer zijn zaken, waarin overheid en maatschappelijke organisaties c.q. individuele bedrijven ten nauwste moeten samenwerken. Voor de landinrichting en het landelijk beheer wordt dit door het Ministerie van Landbouw dan ook consequent nagestreefd resp. via ruil- en herverkavelingen en beheersovereenkomsten. Voor de stadsinrichting en het stedelijk beheer gebeurt dit ook wat stadsuitbreiding en woningcorporaties betreft, maar het Ontwerp Wet op de stadsvernieuwing is weer te veel overheid-gecentreerd, terwijl de gemeentelijke overheid meestal weinig klaar kan maken zonder medewerking van de eigenaren en gebruikers in het betrokken gebied. Een door mij voorbereide Wet op de stedelijke herverkaveling zal dan ook van een andere conceptie uitgaan.

Voor het welzijnsbeleid ligt de zaak nog tegen-

strijdiger. Terwijl er tot nu toe van een algemeen welzijnsbeleid, waarin de samenhangen van het geheel tot uitdrukking komen, geen sprake is, produceert men wél een Ontwerp Kaderwet specifiek welzijn, waarin — ondanks de thans gegeven voorrang aan het particulier initiatief — de indruk wordt gewekt, alsof *welzijnsvoorzieningen* hoofdzakelijk vanuit de overheid, met enige inspraak van de welzijnsinstellingen, zouden kunnen worden gepland. Deze laatste worden in het ontwerp vooral als *uitvoerende* instellingen aangemerkt. Dat is natuurlijk, ook naar "ruimtelijke" maatstaven gemeten, onhoudbaar. De overheid heeft tot nu toe, althans wat CRM betreft, niet veel anders gedaan dan subsidiëren. Men mag al blij zijn, als zij er in slaagt via planning voldoende *samenhang* in het geheel van welzijnsvoorzieningen te brengen. Maar laat zij daar dan ook zich op richten en de planning van de voorzieningen zelf zoveel mogelijk gezamenlijk met de instellingen ontwikkelen. Kortom, laat zij zich in hoofdzaak tot ordening van de welzijnszorg beperken.

Ik laat nu daar of men hierbij van *gescheiden* verantwoordelijkheden moet spreken, zoals in publikaties³⁰ van de Vereniging van christen-democratische gemeente- en provinciebestuurders gebeurt, of dat het voldoende is deze verantwoordelijkheden duidelijk te *onderscheiden* binnen het kader van een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het geheel. In het laatste geval zou er dus ook ruimte zijn voor een planvoorbereiding door een zelfstandig bestuursorgaan als samenwerkingsorgaan van overheid en maatschappelijke organisaties, bijv. een commissie ex art. 61 Gemeentewet. Zulks naar analogie van het ruimtelijke verzorgingsmodel, zoals dat met name bij inrichting en beheer van landelijke gebieden wordt toegepast³¹. Dit komt namelijk overeen met wat in bedoelde publikaties het sociale planningsmodel wordt genoemd. Het lijkt trouwens beter in het algemeen tussen een ordenings- en een verzorgingsmodel van de planning te onderscheiden, waarbij in het eerste geval alleen van inspraak en in het tweede van

29. *Economisch ordeningsrecht en gespreide verantwoordelijkheid*, AR Staatskunde 78/12, blz. 476 e.v.

30. Vergelijk de pas verschenen brochure *Welzijnspolitiek in gemeente en provincie* en de daarin aangehaalde publikaties o.a. in Bestuursforum.

31. Zie ook het Ontwerp Landinrichtingswet met haar Centrale Landinrichtingscommissie en voor elk gebied een afzonderlijke landinrichtingscommissie, belast met voorbereiding en uitvoering (niet vaststelling) van de plannen. Beide commissies zijn samengesteld uit vertegenwoordigers van overheden en maatschappelijke organisaties.

medeverantwoordelijkheid van de maatschappelijke organisaties sprake is.

13. Verhouding tussen facet- en sectorplanning

In ieder geval zal men ook op welzijnsgebied beter tussen facet- en sectorplanning moeten onderscheiden. Dit onderscheid komt namelijk globaal overeen met dat tussen ordenings- en verzorgingstaken. Facetbeleid is gericht op de ordening van het maatschappelijk leven vanuit een bepaald samenhangend aspect, bijv. het ruimtelijke, het economische of het sociaal-culturele, sectorbeleid daarentegen op de verzorging van een bepaald maatschappelijk belang. Eén van de grondfouten van het Ontwerp Kaderwet specifieke welzijn is in mijn ogen, dat deze tegelijk facet- en sectorwet moet zijn. D.w.z. enerzijds — zoals ook in art. 3.2 van het concept CDA-verkiezingsprogramma staat — moet leiden tot een samenhangend welzijnsbeleid op gemeentelijk en provinciaal niveau en anderzijds een wettelijke regeling wil geven aan tot nu toe niet bij de wet geregelde welzijnssectoren (hoofdzakelijk van CRM). Het resultaat is een multisectorwet, waarin gezondheids- en onderwijsvoorzieningen voorlopig nog alleen in registratieve zin in de plannen worden opgenomen, maar waarbij het einddoel blijft alle sectoren op den duur aan één planningsstelsel te onderwerpen, zij het met een verschillende uitwerking voor uiteenlopende sectoren. Op deze manier laat men onvoldoende recht wedervaren aan de geheel verschillende bestuurstraditie en de geheel eigen aard van de sectoren, ook wat mate van decentralisatie, wijze van financiering, democratisering enz. betreft.

Ook hier weer zou ik willen wijzen op het grote verschil met het ruimtelijke facet- en sectorbeleid, waarbij de wetgever duidelijk uitgaat van *tweesporigheid* in de besluitvorming, zowel wat wetgeving als planning, ook wettelijk geregelde planning, hebben. Men is allang afgestapt van de illusie dat ruimtelijke plannen krachtens de Wet Ruimtelijke Ordening ook tevens een integrale planning van alle ruimtelijke facetplannen als streek- en bestemmingsplannen hebben is, dat zij moeten zorgen voor de samenhang van de ruimtelijke activiteiten van sectorale overheden en burgers beide. Daartoe is voldoende, dat zij kunnen dienen als afwegingskader en toetsingsgrondslag voor sectorale beleidsplannen als bouwplannen, wegenplannen, ontgrondin-

genplannen, landinrichtingsplannen etc. In aansluiting aan de Wet Ruimtelijke Ordening komen dan ook langzamerhand tientallen inrichtings- en beheerswetten, alle met eigen planningsstelsels voor de verschillende sectoren, tot stand, maar telkens wél met een of andere koppeling aan de ruimtelijke facetplannen. En voorzover al multisectorplanning in de zin van een gecoördineerd voorzieningenbeleid plaatsvindt, zoals bij de land- en stadsinrichting, worden hiervoor toch afzonderlijke wetten in het leven geroepen (Landinrichtingswet en Wet op de stadsvernieuwing), die even goed als monosectorale wetten aansluiting aan de W.R.O. moeten vinden.

Kortom, multisectorplanning is een geheel andere vorm van coördinatie dan facetplanning³². Het één is gecoördineerde belangenverzorging, het ander gecoördineerde belangenafweging naar een bepaald aspect. De Kaderwet specifiek welzijn richt zich teveel op de eerstgenoemde vorm, terwijl voor een samenhangend welzijnsbeleid met de tweede vorm had kunnen worden volstaan. Beter zou het zijn die wet te splitsen in een multisectorwet voor het CRM-welzijn (naast andere als de Wet Voorzieningen Gezondheidszorg en de planningswetgeving voor het onderwijs) enerzijds en een *algemene welzijnswet* met daarin geregelde facetplanning op de drie bestuursniveaus anderzijds. Onder facetplanning versta ik hier dan algemene welzijnsplannen van Rijk, provincie en gemeente, die enkel de samenhang tussen de verschillende soorten van voorzieningen op het oog hebben en ook alleen maar als coördinatie- en integratiekader dienen voor de verschillende sectorplannen van overheden en instellingen. Kortom een provinciaal welzijnsplan zou dan voor het welzijnsbeleid een soortgelijke functie hebben als een streekplan dat voor het ruimtelijk beleid heeft.

Het opmerkelijke is, dat het derde grote hoofd-beleidssterrein naast ruimtelijk en welzijnsbeleid, t.w. het sociaal-economisch beleid, langzamerhand wél het fundamentele onderscheid tussen facet- en sectorbeleid en zelfs facet- en sectorplanning leert kennen. Het stemt mij niet weinig tot voldoening dat, geheel in de lijn van het artikel van Fernhout en mij in AR-Staatkunde van december 1978, thans in het ontwerp-verkiezingsprogramma voor het eerst in de geschiedenis van de CDA-partijen wordt gesproken niet alleen over sectorale herstructureringsplannen

32. Zie over dit onderscheid ook mijn artikel over *Het Ontwerp Landinrichtingswet in het kader van het onroerend goed recht* in De Pacht augustus 1980, blz. 338 e.v.

(2.12), maar ook over planning van het algemene macro-economische beleid, kortom de *economische facetplanning*. Terecht wordt in art. 2.6 de eerste verantwoordelijkheid voor dit beleid in handen van de overheid gelegd, zodat het ook minder juist lijkt in dit verband te spreken over consultatieve planning. Vermoedelijk is hier gedacht aan wat wij in ons artikel consensusplanning noemden als uitdrukkingsvorm van de overlegeconomie, maar daarbij valt toch vooral aan bedrijfstakplanning te denken. De pas verschenen begroting en miljoenennota trachten in eerste instantie teveel verantwoordelijkheid voor het nationaal-economisch beleid bij de sociale partners te leggen. Voor het macro-niveau kan men beter in termen van indicatieve planning spreken, waarbij het dus gaat om beleidsvoornemens van de Regering in plaats van enkel om macro-economische prognoses van het Centraal Planbureau. De Nota Duisenberg en Bestek 81 gingen al in deze richting; alleen droegen deze ten onrechte geen jaarlijks voortschrijdend karakter, waardoor de uitgangspunten binnen de kortste keren verouderden. Voorwaarde is overigens wel, dat het C.P.B. tenminste om de twee jaar — in plaats van nu eens in de vier — een volledige prognose incl. bedrijfstakanalyse kan geven.

En om alle *misverstand* te voorkomen: ik denk bij economische planning niet aan bindende (normatieve) planning, zoals wij die op ruimtelijk gebied in de vorm van het bestemmingsplan wél kennen. Die hoort, voor wat de economische planning betreft, in communistische landen thuis, niet in het onze.

14. Het bestuursrecht als instrument

Bovenstaande verkenning rond het moderne planningsrecht voert mij terug naar de eerste van de beide functies van bestuursrecht in de sociale rechtsstaat, nl. de instrumentele. Als ik over deze functie spreek, moet men haar vanzelfsprekend plaatsen tegen de achtergrond van de staats- en maatschappijleer die ik eerder ontvouwde. Te weinig nog wordt ook in christendemocratische kring deze functie op juiste waarde geschat. In zijn veelbesproken boek *Kapitalisme en Vooruitgang* spreekt Goudzwaard met geen woord over de vraag, met behulp van welke instrumenten de overheid burgers en samenleving naar een soberder levensstijl en een beter rentmeesterschap over natuur, milieu, grondstoffen en energie zou kunnen voeren. Zelfs niet

over de vraag hoe men een goed CDA-program of regeringsprogram in dit opzicht operationeel zou kunnen maken. Toch ligt daar de grote zwakte van ons hele openbaar bestuur: een overmaat aan in- en uitpratende nota's, waarin vooral het kabinet Den Uyl uitblonk, en een groot tekort aan wetgevings- en planningscapaciteit om allerlei fraaie beleidsvoornemens ook daadwerkelijk uit te voeren. Er is geen enkele bewaking van het regeringsprogramma als geheel, geen waarborg voor tussentijdse bijstelling, geen ingebouwde zekerheid dat Ministerraad en onderraden zich alleen met hoofdzaken bezig houden, geen garantie voor een bovendepartementaal beleid op hoofdgebieden en geen systematisch onderzoek naar mogelijkheden van territoriale en functionele decentralisatie. De rijksoverheidsorganisatie is een ware jungle, waarin alom wildgroei overheerst, of het nu gaat om onderraden, coördinerende bewindslieden, interdepartementale commissies, adviesraden enz. Overal is er van het goede direct weer teveel. Het valt te betreuren dat er nog steeds geen organisatiewet voor de rijksdienst bestaat, die de hoofdzaken van de centrale bestuursorganisatie op soortgelijke wijze regelt als een Provincie- en een Gemeentewet dat voor de decentrale organisatie doen en waardoor het organisatiebeleid ook parlementair bespreekbaar zou worden.

Trouwens de hele positie van het parlement laat ernstig te wensen over. Niet vanwege het door links en rechts zo gevreesde neocorporatisme, want wat men daarvoor aanziet is òf een wildgroei aan advies- en overlegorganen òf een gerechtvaardigd samenspel met maatschappelijke organisaties. Nee, de oorzaak ligt veeleer in drie dingen. Ten eerste, dat er geen goed wetgevingsbeleid is, met name niet wat betreft interdepartementale coördinatie en programmering, terwijl wetgeving toch het voornaamste beleidsinstrument van regering en staten-generaal vormt. Ten tweede, dat de beleidsplanning, met name de bovendepartementale, nog steeds zwak gestructureerd is, zowel wat algemene beleidsplanning parallel aan de begroting als wat facetplanning op hoofdgebieden aangaat. Alleen de planologische kernbeslissingen nemen als ruimtelijke facetplanning enigszins een uitzondering in, maar de invloed van het parlement is nog marginaal, nu een volwaardig recht van amendement voor de Tweede Kamer ontbreekt en de Eerste Kamer zelfs geheel buiten spel staat. Dit ondanks het feit dat de artikelen 120 e.v. van de Grondwet het parlement het recht

geven om ook andere voorstellen van de regering dan die van wet volgens de wetsprocedure te behandelen. Ten derde is het zo — wat ik reeds noemde — dat de staten-generaal nauwelijks invloed op het organisatiebeleid kunnen doen gelden.

Dit alles is best voor verbetering vatbaar. Beleidsnota's kunnen heel goed in plan- of zelfs wetsvorm worden gegoten, waarbij de beleidsvoornemens of -beslissingen worden vooropgesteld en voor amendering vatbaar gemaakt, terwijl de rest van de nota als memorie van toelichting dient. Een regeringsprogramma als geheel kan jaarlijks in bijgestelde vorm bij de begroting worden gevoegd en parlementair bespreekbaar worden gemaakt. De facetplanning kan, behalve op ruimtelijk, ook op milieuhygiënisch, economisch en welzijnsgebied tot ontwikkeling worden gebracht, telkens met volwaardige inschakeling van de staten-generaal. Op deze wijze kan het afwegingspotentieel van de overheid ook ten opzichte van het beleid in de verschillende sectoren enorm worden versterkt, zodat voor neocorporatisme, gesloten circuits en ijzeren ringen rond het regeringsapparaat niet verder hoeft te worden gevreesd.

Tegelijk moet men het dan aandurven de hele bovendepartementale organisatie van minister-raad, onderraden, coördinerende bewindslieden, ambtelijke voorportalen en externe adviesorganen zodanig te herzien, dat er inderdaad een *hoofdstructuur* van de rijksdienst ontstaat en niet alleen maar een commissie die deze naam draagt³³. Ook moet een systematisch decentralisatiebeleid worden gevoerd zowel naar de provincies en gemeenten toe als in de vorm van zelfstandige bestuursorganen op rijksniveau, zodat de topzware departementale organisatie zoveel mogelijk wordt ontlast. Dit alles kan, wanneer men het bestuursrecht, incl. het bestuurlijk organisatierecht, welbewust als instrumenten gaat hanteren. Want het zijn de knooppunten van wetgeving, planning, financiering en organisatie, ook in hun onderlinge afstemming, waar het openbaar bestuur om draait. Al weet ik best dat structuren en procedures maar een deel van de bestuurlijke werkelijkheid zijn en dat mentaliteit en gezindheid minstens zulke belangrijke factoren zijn. Het is echter onjuist alleen op laatstgenoemde factoren te willen inspelen, want dan wordt christen-democratische politiek al gauw tot onvruchtbare getuigenispolitiek. Het onderhavige ontwerp verkiezingsprogramma van het CDA is gelukkig al weer een stuk instrumenteler dan het vorige, ook al is het wat dit be-

treft nog lang niet wat het zou moeten zijn³⁴. Wel zou de werkgroep "Niet bij brood alleen" beter om een zinvol bestaan binnen het CDA

15. Het bestuursrecht als waarborg

Het heeft mij erg veel deugd gedaan, dat Eke Poortinga in haar bespreking van ons boek in *Recht en Kritiek* ervoor waarschuwt ons niet teveel als instrumentalisten die alleen maar het overheidsgezag willen versterken te beschouwen, omdat wij in haar ogen er eerder op uit zijn aan de burger een sterkere positie te verschaffen. Nou, inderdaad willen wij dat en dan niet alleen op het gebied van het schadevergoedingsrecht, waar het bijv. in het grondpolitieke conflict van het vorige kabinet om ging, maar over de hele linie. Eén van de grote nadelen van de verzorgingsstaat is geweest, dat het beginsel van de wetmatigheid van bestuur³⁵ uit de liberale rechtsstaatsidee van de vorige eeuw hopeloos in de verdrukking is geraakt. Formeel bleef het beginsel gelden, omdat uiteindelijk elke overheidsbevoegdheid op een wet rust, al is het maar een begrotingwet, waarop dan weer de hele ondoelmatige rimram van pseudowetgeving rust. Maar materieel kwam er natuurlijk niets meer van het rechtszekerheidsbeginsel van beleidsvoering bij of krachtens de wet terecht, en door de veel te ver gaande delegatie van wetgeving aan Kroon en ministers en door verschijnselen als pseudowetgeving, beleidsnota's, buitenwettelijke planning etc.

Wat mij voor ogen staat is niets minder dan een herijking van de wetmatigheid van bestuur in de zin dat alle beleidsvorming plaatsvindt via wettelijk gereguleerde kaders, met volledige inschake-

33. De Commissie Hoofdstructuur Rijksdienst zal voor het eind van het jaar haar derde rapport uitbrengen met daarin richtingen voor aanbevelingen op grond van verricht onderzoek op verschillende gebieden van organisatie en feitelijk functioneren van die dienst. Tijdig voor de kabinetsformatie komt dan het eindrapport uit met definitieve aanbevelingen, terwijl verder een reeks achtergrondstudies zullen verschijnen. De eerste beide meer oriënterende rapporten zijn onder de benamingen "Zou Thorbecke nu trevreden zijn?" en "Weinigen denken dat het goed gaat" bij de Staatsuitgeverij verschenen.

34. De vergelijking die Ton Planken in *NRC/Handelsblad* van 28 augustus jl. over de ontwerp verkiezingsprogramma's van PvdA en CDA in dit opzicht maakte, deed hem de plank overigens mis slaan.

35. Zie over dit beginsel laatstelijk J. J. Oostenbrink, *Kanttekeningen bij de wetmatigheid van bestuur*, inaug. rede V.U. 1978.

ling van het parlement en onder een veelkleurig palet van waarborgen voor burgers en maatschappelijke organisaties in de vorm van openbaarheid, inspraak, medezeggenschap, rechtsbescherming, schadevergoeding, ombudsman en weet ik wat niet al. Met Hirsch Ballin³⁶ ben ik van mening, dat beleidsvorming uiteindelijk naar het normatieve aspect rechtsvorming is. Welnu, rechtsvorming behoort niet in het wilde weg te geschieden, maar langs democratisch geordende banen van wettelijke regelingen en plannen. Dat bijv. het regionaal-economisch beleid en het economisch structuurbeleid nog goeddeels op pseudo-wettelijke basis plaatsvinden, zonder een redelijke mate van decentralisatie resp. naar provincie en bedrijfstak en zonder voldoende coördinatie met andere beleidssectoren, is zowel uit instrumenteel als uit waarborgoogpunt onaanvaardbaar. Gelukkig dat op welzijns- en andere gebieden betere wegen worden ingeslagen.

Wat de waarborgen zelf betreft, is er de laatste jaren veel verbetering ingetreden door invoering van de Wet AROB³⁷ en de Wet op de openbaarheid van bestuur, terwijl de Wet op de nationale ombudsman ook het een en ander kan betekenen. Verder wordt de inspraak in tal van wetten geregeld. Een grote belemmering voor een effectieve rechtsbescherming is nog altijd het bestaan van twee rechterlijke machten naast elkaar, waardoor zich een groot deel van het overheidshandelen aan toetsing aan algemene beginselen van behoorlijk bestuur en verdere rechtswaarborgen onttrekt³⁸. Ook deugt er van het administratieve schadevergoedingsrecht nog

weinig en wat er voor goeds is, namelijk het ont-eigeningsrecht, dreigt voortdurend aan politieke waanideeën te worden opgeofferd, zelfs onder dit kabinet³⁹. Gelukkig wordt in het ontwerp verkiezingsprogram van het CDA voor een verbeterde planschaderegeling en voor een publiek-rechtelijke regeling van het gemeentelijk grondbeleid (resp. 6.19 en 6.6) gepleit. Zaken die er allemaal bij horen, als men ooit tot een evenwichtige uitbouw van de verzorgingsstaat tot sociale rechtsstaat wil komen.

De lezers van AR Staatkunde zullen het mij hopelijk ten goede houden, dat deze laatste bijdrage bijna even breed is uitgesponnen als de verzorgingsstaat zelf. Zij kunnen zich troosten met de gedachte dat het juist die staatkunde is geweest, welke — waarschijnlijk meer dan enige andere — de ideologische basis voor deze omstrede staat heeft geleverd⁴⁰.

36. E. M. H. Hirsch Ballin, *Publiekrecht en beleid*, diss. G.U. Amsterdam, 1979, blz. 44.

37. Zie daarover J. A. Borman in AR-Staatkunde 78/9, blz. 337 e.v.

38. Zie voor een pleidooi voor integratie van de rechterlijke macht via administratieve kamers bij de gewone rechter de bundel *Regel en Praktijk*, blz. 51 e.v.

39. Voor kritiek op de jongste creatie van de wijziging van de Onteigeningswet kan men zowel in het Nederlands Juristenblad van 15 maart jl. als in het voorlopig verslag van de Tweede Kamer terecht.

40. Vergelijk Couwenberg, *De omstreden staat*, Alphen a/d Rijn 1974. Komt het daarvan, dat thans alle handboeken over staats- en bestuursrecht afkomstig zijn van of in bewerking bij aanhangers van deze richting? In ieder geval bestaat het gezelschap van staatsrechtsgeleerden niet meer grotendeels uit liberalen, zoals Van Waarden in *Corporatisme in Nederland*, blz. 18 suggereert.

defensie

De kernwapens en het volkenrecht*)

door prof. mr. P. H. Kooijmans.

Aan de kernwapendiscussie in ons land is de laatste tijd een dimensie toegevoegd: die van het recht. Dit onderdeel van de discussie is aangezwengeld door de kapitein van de luchtmacht Meindert Stelling. Deze stelde dat eventuele inzet van kernwapens strijd met het internationale recht zou opleveren, omdat het gebruik van kernwapens door het volkenrecht zou zijn verboden 1). Hij voegde hieraan toe dat dientengevolge de individuele Nederlandse militair het recht en zelfs de plicht heeft medewerking aan de inzet van kernwapens te weigeren. Naar aanleiding van deze uitspraken stelden op 19 maart van dit jaar de Tweede-Kamerleden Couprie en De Kwaadsteniet vragen aan de minister van Defensie, die op 25 maart toezegde de Kamer een notitie over deze materie te doen toekomen. Op 14 juli deed de minister zijn toezegging gestand. In de notitie aan de Kamer kwam minister Scholten overigens tot de conclusie dat het humanitaire oorlogsrecht het gebruik van kernwapens onbesproken en ongeregeld laat en dat derhalve de Nederlandse overheid door in te stemmen met een eventuele inzet van kernwapens geenszins in strijd zou handelen met verplichtingen, opgelegd door verdragen waarbij ons land partij is, dan wel voornemens is partij te worden. Als logische conclusie vloeit uit deze opstelling voort dat de minister dus ook niet de opvatting van kapitein Stelling kan delen dat de Nederlandse militair het recht of zelfs de plicht

prof. mr. P. H. Kooijmans is hoogleraar Volkenrecht aan de Rijksuniversiteit te Leiden

heeft medewerking aan de inzet van kernwapens te weigeren 2).

Het antwoord van de minister kon Stelling echter niet overtuigen. Hij verweet de bewindsman onvolledigheid en onjuistheid 3). Sinds dat moment is de discussie meer gegaan over de positie van kapitein Stelling in het militaire apparaat (kan een militair, die oproept tot het weigeren van een dienstbevel, in de dienst worden gehandhaafd?), dan over de aanleiding tot die vraag.

De opvatting, dat het geldende volkenrecht de inzet van kernwapens zou verbieden, is belangrijk genoeg om haar eens nader te onderzoeken. Het feit dat onze Grondwet nog steeds vermeldt (en ook zal blijven vermelden 4)), dat de regering de internationale rechtsorde moet bevorderen,

* Dit artikel is afgerond vóór de brief van minister De Geus van 14 oktober j.l. over personeelsbeleid en kernbewapening.

1 Trouw, 29 februari 1980.

2 Tweede Kamer, 1979-1980, 15800 Hoofdst. X, nr. 39.

3 Trouw, 9 augustus 1980.

4 Een voorstel van de regering om deze bepaling bij de grondwetsherziening te laten vervallen, aangezien de inhoudelijke betekenis daarvan gering is, kon niet de instemming van de Kamer verdringen. Zie hierover mijn *wijkend ideaal* in ARS nr. 3/4 1979, pag. 139/140.

De kernwapens en het Volkenrecht

door prof. mr. P. H. Kooijmans

maakt het dubbel interessant de conclusies van de minister van Defensie eens op hun juistheid te toetsen.

Wat zijn nu de gronden waarop Stelling zijn argumenten baseert? Immers — daarover zijn de minister en Stelling het eens — een uitdrukkelijk, expliciet volkenrechtelijk verbod van het gebruik van kernwapens is er niet. Het komt er dus op aan om uit meer algemeen geformuleerde regels van volkenrecht een dergelijk verbod af te leiden. Daartoe baseert Stelling zich op twee onderdelen van het volkenrecht: het humanitaire oorlogsrecht en het Genocide Verdrag van 1948. Laten we met dit laatste beginnen, al was het alleen maar omdat Stelling's redenering dienaangaande niet gefundeerd lijkt.

Het Genocide Verdrag van 1948

Genocide — of om de meer gangbare Nederlandse uitdrukking "volkerenmoord" te gebruiken — is in 1948 bij verdrag strafbaar gesteld als een misdrijf krachtens internationaal recht. Gezien de waarschijnlijkheid dat grote delen van een bevolking het slachtoffer zullen worden van de inzet van kernwapens is Stelling van oordeel dat deze inzet neerkomt op volkerenmoord.

De minister reageert hierop met de laconieke mededeling dat het Genocide Verdrag op deze problematiek niet van toepassing is, aangezien dit verdrag zich richt tegen de *systematische* en *doelbewuste* uitroeiing van bepaalde etnische groepen 5). Stelling verwijt de minister vervolgens verregaande onzorgvuldigheid en onjuistheid, maar dit verwijt is zeker niet steekhoudend. Het sluiten van het Genocide Verdrag is een directe reactie geweest op de Jodenvervolging door de nazi's, een schoolvoorbeeld van het vervolgen en uitroeien van een etnische groep als zodanig. Volkerenmoord is massamoord (of een poging daartoe) met een speciale bedoeling, gebaseerd op het bijzondere karakter van de leden van de groep 6). Je beoogt de groep als zodanig uit te roeien. Daden, die resulteren in de totale of gedeeltelijke vernietiging van een groep, maar die verricht zijn zonder de bedoeling de groep als zodanig te vernietigen, vallen niet onder het begrip genocide. Genocide is dus een delict, waarbij de opzet gericht moet zijn op het uitroeien van de groep als groep 7).

Je zou nu kunnen zeggen: als je van te voren weet of kunt bevroeden dat zulk een totale of gedeeltelijke vernietiging het gevolg kan zijn van

je handelen, dan moet de opzet worden geacht ook daarop gericht te zijn.

Zulk een redenering moge wellicht opgaan voor het nationale strafrecht, in het onderhavige geval doet zij dat zeker niet, waarbij ik overigens geenszins wil uitsluiten dat een handelen dat leidt tot een dergelijk resultaat uit anderen hoofde strafbaar krachtens internationaal recht kan zijn; maar genocide is het niet. De hele totstandkoming van het Verdrag laat overduidelijk zien dat het begrip volkerenmoord beperkt blijft tot groepsvernietiging, waarbij de opzet tegen de groep als zodanig is gericht. In een commentaar van het VN-secretariaat bij het eerste ontwerp voor het Verdrag wordt nadrukkelijk gesteld dat een duidelijke afbakening van het begrip noodzakelijk is, omdat er anders vermenigming met het oorlogsrecht zou kunnen ontstaan 8). Het is dan ook niet voor bestrijding vatbaar dat ten tijde van het opstellen van het Verdrag door de Verenigde Naties er geen enkele twijfel bestond over de enge omschrijving van dit misdrijf 9). Men kan het betreuren dat die omschrijving zo eng gekozen is, maar daarbij dient men zich te realiseren dat, indien men een ruimere definitie had gekozen, er naar alle waarschijnlijkheid geen verdrag zou zijn geweest, omdat er dan geen meerderheid voor had kunnen worden gevonden 10).

Voor zijn opvatting, dat het Genocide Verdrag wel op de inzet van kernwapens van toepassing is, beroept Stelling zich nog op een gedachtenwisseling bij de parlementaire goedkeuringsprocedure. Het Eerste Kamerlid Diepenhorst stelde toen dat bij een als gevolg van de inzet van kernwapens resulterende verwoesting van bijvoorbeeld het Rijnland, New York of Londen zeer beslist van Genocide in de zin van de conventie zou kunnen worden gesproken 11). De toenma-

5 Het Verdrag spreekt overigens niet alleen van etnische, doch ook van nationale, raciale en godsdienstige groepen (art. 2).

6 Pieter N. Drost, *The Crime of state*, 1959, vol. II, pag. 123.

7 De aanhef van art. 2 van het Verdrag luidt: "In dit verdrag wordt onder genocide verstaan een van de volgende handelingen, gepleegd met de bedoeling (with intent to destroy) om een nationale, etnische, godsdienstige groep dan wel een groep behorend tot een bepaald ras, geheel of gedeeltelijk zo zodanig (as such) te vernietigen . . .

8 Drost t.a.p. pag. 8, 9.

9 Zie naast Drost, t.a.p., pag. 82 ook Nehemiah Robinson *The Genocide Convention*, 1960, p. 58-60.

10 Opvallend is dat Drost, die zeer kritisch staat tegenover de bewoordingen van het Verdrag, juist op dit onderdeel geen kritiek uitoefent, maar het als vanzelfsprekend aanvaardt.

11 Handelingen Eerste Kamer, zitting 1963-64, blz. 1084.

De kernwapens en het Volkenrecht

door prof. mr. P. H. Kooijmans

lige staatssecretaris van Buitenlandse Zaken (een andere heer Diepenhorst) antwoordde daarop echter — anders dan Stelling in zijn artikel van 9 augustus in *Trouw* lijkt te suggereren — dat aan de conventie "geen zelfstandig argument ontleend kan worden voor de *algemene ongeoorlooftheid* (cursivering van mij) van het gebruik van zodanige (nucleaire) wapens, bijv. ten aanzien van steden" 12). Natuurlijk is het zo — en de staatssecretaris ontkende dat niet — dat men met een kernwapen genocide kan plegen, nl. als men door inzet van dat wapen een bepaalde groep *beoogt* te vernietigen, doch dan is weer de opzet gericht op de vernietiging van de groep *als groep* 13). De staatssecretaris concludeerde dan ook dat hij het niet eens was met zijn naamgenoot-Kamerlid.

Met alle respect voor de opvattingen van het Kamerlid Diepenhorst, dient echter te worden opgemerkt dat de reikwijdte van een volkenrechtelijke regel niet wordt vastgesteld in het Nederlandse parlement. Gelukkig maar, ben ik geneigd te zeggen, terugdenkend aan het Urenco-debat in de Tweede Kamer van enige tijd geleden, toen de minister-president een opvatting over de *clausula rebus sic stantibus* ten beste gaf die de volkenrechtelijke toets der kritiek niet kon doorstaand.

De conclusie moet naar mijn overtuiging dan ook luiden dat de minister van Defensie met zijn mededeling, dat het Genocide Verdrag op de door Stelling aan de orde gestelde problematiek geen betrekking heeft, het volkenrechtelijk gelijk aan zijn zijde heeft.

Het humanitaire oorlogsrecht

Overtuigender is Stelling, wanneer hij zich baseert op het humanitaire oorlogsrecht. Uit het feit dat een expliciet verbod van het gebruik van kernwapens ontbreekt, mag namelijk niet de conclusie worden getrokken dat hun gebruik *dus* is toegestaan.

Het humanitaire oorlogsrecht is het recht dat geldt *in* de oorlog: het beoogt de oorlogvoerende partijen aan zekere gedragsregels te onderwerpen, om het aan een oorlog noodzakelijkerwijs verbonden lijden zoveel mogelijk te beperken. Er zijn veel mensen die van dat oorlogsrecht geen al te hoge dunk hebben.

De oorlog zelf is zulk een barbaars bedrijf dat iedere poging tot humanisering ervan tot een innerlijke tegenspraak leidt. Daartoe opgestelde

rechtsregels vragen er om om overtreden te worden. In een radiogesprek met Stelling op 27 sept. ll. gaf het Tweede Kamerlid Van der Spek nog van deze opvatting blijk; een opvatting die ten tijde van de Eerste Haagse Vredesconferentie in 1899 reeds werd vertolkt door de overigens zeer havik-achtige Britse afgevaardigde Sir John Fisher, die maar één wens had: zo weinig mogelijk resultaten van de conferentie. Het was deze Sir John Fisher die uitbarstte: "Het menselijker maken van de oorlog? Je kunt net zo goed gaan praten over het menselijker maken van de hel!" 14). Deze lage dunk van het oorlogsrecht heeft de vertegenwoordigers van de verschillende staten er niet van kunnen weerhouden regels op te stellen die, zolang het oorlogsverschijnsel zelf niet kan worden uitgebannen, in ieder geval beogen excessief lijden, zoveel als mogelijk is, te vermijden.

Bij het oorlogsrecht wordt wel onderscheid gemaakt tussen twee verschillende soorten rechtsregels 15). Men heeft aan de ene kant getracht bepaalde categorieën personen te beschermen tegen de gevolgen van het oorlogsgeweld: krijgsgevangenen, gewonden, burgers in bezet gebied. Deze regels worden wel het Geneefse recht genoemd, omdat een belangrijk gedeelte daarvan is neergelegd in de zgn. Rode Kruis-Verdragen van Genève van 1949.

Aan de andere kant heeft men getracht de verschrikkingen van de oorlog te verzachten door bepaalde strijdwijzen of het gebruik van bepaalde wapens te verbieden. Dit noemt men wel het Haagse recht, omdat hiertoe een belangrijke aanzet is gegeven tijdens de Haagse Vredesconferenties van 1899 en 1907, welke laatste conferentie het zgn. Landoorlogsreglement heeft opgeleverd. Aan de laatste benadering, die van het Haagse recht, ligt de gedachte ten grondslag dat tegenover de vijand niet alle middelen van bestrijding geoorloofd zijn. Met name zouden die strijdmiddelen of strijdmethoden ongeoorloofd zijn die nodeloos leed tweebrengen, dan wel geen onderscheid maken tussen de krijgsmacht van de tegenstander en de burgerbevolking (combattanten en non-combattanten). Nu be-

12 t.a.p. blz. 1086.

13 Het Kamerlid Diepenhorst kwam tot zijn redenering, omdat uit de oorspronkelijke tekst van het Verdrag het begrip "met voorbedachte rade", was verwijderd. Dat betekent echter niet dat de bedoeling niet gericht zou moeten blijven op het vernietigen van de groep als zodanig.

14 Zie Barbara Tuchman, *The Proud Tower*, 14e druk, pag. 302.

15 Voor een algemeen overzicht van het oorlogsrecht zie F. Kalshoven, *Zwijgt het recht als de wapens spreken?*, 1974.

De kernwapens en het volkenrecht

door prof. mr. P. H. Kooijmans

vinden we ons bij het uitwerken van die uitgangspunten natuurlijk op uiterst glibberig terrein. Want wie bepaalt welk leed nodeloos is en wat vanwege het militair nut nog net door de beugel kan? En de grens tussen combattanten en non-combattanten verschuift voortdurend, naarmate de burgerbevolking meer bij de oorlogsinspanning betrokken wordt: in de Middeleeuwen met zijn ridderlegers lag dat anders dan in een moderne oorlog met zijn vrijwel alles omvattende oorlogsindustrie. Vandaar dat het van het grootste belang is deze uitgangspunten zoveel mogelijk te concretiseren, een zaak waar men nog steeds mee bezig is 16). Welnu, de eerste grote aanzet daartoe op niet-incidentele schaal werd gegeven op de Haagse Vredesconferenties. Bij de totstandkoming van het Landoorlogsreglement in 1907 realiseerde men zich dat nog veel te regelen overbleef. Teneinde te voorkomen dat na afloop van de conferentie de conclusie zou worden getrokken dat al datgene wat niet expliciet verboden is, derhalve geoorloofd is, werd in de preambule van het desbetreffende verdrag de volgende bepaling opgenomen, die in de wandeling bekend is geworden als de De Martens-clausule, genoemd naar de voorzitter van de commissie die zich met het oorlogsrecht bezighield, de Russische volkenrechtsgeleerde De Martens: "In afwachting van een meer volledige weergave van het oorlogsrecht, achten de Hoge Verdragsluitende Partijen het nuttig te verklaren dat in al die gevallen, die niet bestreken worden door de thans overeengekomen regeling, bevolkingen en oorlogvoerenden blijven vallen onder de bescherming en onder het bereik van de beginselen van het volkenrecht, zoals die voortvloeien uit de tussen beschaafde volken gevestigde gebruiken, de wetten van de humaniteit en de eisen van het openbaar rechtsbewustzijn".

Het is met name deze De Martens-clausule, waarop Stelling zich baseert voor zijn opvatting dat de inzet van kernwapens strijdig is met het volkenrecht. Hij wijst er terecht op dat de De Martens-clausule de redenering dat het volkenrecht het gebruik van kernwapens nergens expliciet verbiedt en dat dit gebruik derhalve geoorloofd is, tot een onjuiste maakt. Hij wijst er vervolgens op dat het kernwapen per definitie geen onderscheid maakt tussen strijdenden en niet-strijdenden (het bedreigt zelfs komende generaties) en dat het veroorzaakte leed in geen enkele verhouding staat tot het eventuele militaire nut. Hij attendeert erop dat in het verleden wapens van een vergelijkbaar karakter, de bacteriologi-

sche en chemische wapens, door een gebruiksverbod zijn getroffen 17). En hij vestigt er ten slotte de aandacht op dat het openbaar rechtsbewustzijn bij monde van internationale conferenties en met name bij monde van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties met klem dringt in de richting van een gebruiksverbod van kernwapens.

Het betoog klinkt overtuigend. Inderdaad, als we momenteel praten over een gebruiksverbod, althans een gebruiksbeperking, van napalm en van andere zgn. onmenselijke wapens, dan ligt het toch voor de hand aan te nemen dat in ieder geval de kernwapens met hun onvergelijkbaar desastreusere uitwerking verboden zijn. Als dat niet het geval zou zijn, dan is toch een conferentie als die over napalm e.d. onzinnig: je verbiedt de winkeldiefstal terwijl je moord ongemoeid laat 18).

Stelling heeft bovendien gezaghebbende auteurs aan zijn zijde bij zijn bewering dat inzet van een kernwapen ten allen tijde strijdig is met het volkenrecht; zo onder meer de befaamde Belgische internationale strafrechtsgeleerde Stefan Glaser. Deze past een analogische redenering toe, een methode die in het recht is toegelaten alhoewel het Internationale Gerechtshof er, voor wat het volkenrecht betreft, uiterst voorzichtig mee is. Hij constateert dat het gebruik van een aantal wapencategorieën verboden is *op grond van hun inhumane karakter* en concludeert dan dat het kernwapen dat in uitwerking alle tot dusver verboden wapens overtreft, als het inhumane wapen bij uitstek verboden is 19). Het lijkt een logisch en derhalve onweerlegbaar betoog. En toch . . . de meeste beoefenaren van het volkenrecht en van het humanitaire oorlogsrecht hebben moeite met deze redenering, ook al stellen velen hunner tezelfder tijd dat zij een uitdrukkelijk verbod van inzet van kernwapens uiterst gewenst achten.

16 Op het moment dat ik dit schrijf, is er in Genève een conferentie aan de gang, waarop men poogt het gebruik van bepaalde strijdmiddelen, waarvan napalm wel het meest bekende is, aan nauwe grenzen te onderwerpen dan wel geheel te verbieden.

17 In 1925 werd bij het Protocol van Genève het gebruik van B- en C-wapens verboden.

18 Deze stelling is overigens niet de mijne. In een oorlog, waarin geen kernwapens worden gebruikt (en dat zijn sinds de Tweede Wereldoorlog alle gewapende conflicten geweest) maakt het wel degelijk verschil uit of bepaalde weezinwekkende strijdmiddelen of strijdmethoden verboden zijn of niet, onverschillig of er een verbod op de inzet van kernwapens bestaat of niet.

19 Stefan Glaser, *Droit International Pénal Conventionnel*, Brussel 1970, pag. 92 e.v.

De kernwapens en het Volkenrecht

door prof. mr. P. H. Kooijmans

Waarom? Vanwaar deze aarzeling bij diegenen die zich het meest zouden moeten inspannen voor het consequent doorvoeren van de beginselen van het volkenrecht? Het antwoord zou wel eens kunnen zijn, dat beroepsbeoefenaren van het volkenrecht als geen ander zich bewust zijn van het feit dat het volkenrecht geen produkt van de logica is, en ook geen consequente uitwerking van een aantal ethische premissen. Volkenrecht is het produkt van de al dan niet uitdrukkelijk verklaarde wil van staten. Volkenrecht is tot op grote hoogte nog het geheel van rechtsregels dat de betrekkingen tussen de staten regelt en dat — bij gebreke van een internationale wetgever — tot stand komt door de overeenstemmende wilsverklaringen van diezelfde staten, wier gedrag er door geregeld wordt. En dat volkenrecht komt tot stand in een eindeloos gemarchandeerd tussen staten die allen op de bescherming van hun vermeende of echte belangen uit zijn (20). En juist omdat er ook geen centrale instantie is die op de naleving van dat volkenrecht toeziet en die naleving eventueel afdwingt, bewijs je dat volkenrecht geen dienst door het buiten zijn grenzen te gaan interpreteren.

Terug nu naar de kernwapens. Het is waar dat een aantal uiterst weerzinwekkende wapensoorten *als zodanig* buiten de wet zijn gesteld. De bekendste daarvan zijn de bacteriologische en de chemische wapens. Maar daar is dit gebeurd krachtens uitdrukkelijke wilsverklaring van de staten, voor de zojuist genoemde wapens bij het Protocol van Genève van 1925. En de normerende waarde van deze verbodsbepalingen is zo groot gebleken dat men er tegenwoordig van uitgaat dat zij deel uitmaken van het internationale gewoonterecht, dat wil zeggen dat zij ook gelden voor die landen die geen partij zijn geworden bij het Protocol.

Een vrijwel constante praktijk (in dit geval van niet-gebruik, althans van de bacteriologische wapens en de dodelijke gassen) benevens een algemene rechtsovertuiging dat deze wapens niet gebruikt mogen worden, rechtvaardigt deze conclusie.

Maar ten aanzien van de kernwapens ligt de situatie wel iets anders. Het is wederom waar dat van velerlei kant gepoogd is tot een categorische veroordeling van alle kernwapens te komen. Gezaghebbende organisaties op het gebied van het volkenrecht en het oorlogsrecht als de International Law Association, het Instituut de Droit International en het Internationale Rode Kruis, hebben verklaringen opgesteld die in die

richting tenderen (21). En in 1961 is in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties een resolutie aanvaard, waarin werd uitgesproken dat het gebruik van kernwapens strijdig is met het volkenrecht (22). Nu is een resolutie van de Algemene Vergadering per definitie niet bindend, doch wel kan daarin een bepaalde rechts-overtuiging tot uitdrukking komen, die kan wijzen op het aanvaarden van een bepaalde regel als rechtsregel. Daarvoor is echter wel nodig dat zulk een resolutie met algemene stemmen of met een grote meerderheid wordt aanvaard. Bij deze resolutie was dat niet het geval. Drie van de vier kernwapenstaten die lid waren van de VN stemden tegen, benevens een aantal andere (meest Westerse) staten, terwijl eveneens een groot aantal staten zich onthield. Aan de resolutie als zodanig kan dan ook weinig waarde worden ontleend voor een bewijsvoering van het ongeoorloofd zijn van het gebruik van kernwapens (23). In zijn notitie aan de Kamer wijst minister Scholten daarop.

Nu zegt Stelling in zijn artikel van 9 augustus jl. in Trouw dat de minister verzuimt te vermelden dat de resolutie van 1961 nog eens nadrukkelijk werd bevestigd door de Algemene Vergadering in 1972 (24) en dat Nederland toen niet meer tegenstemde, maar zich onthield. En, voegt hij daaraan toe: "Dit houdt naar volkenrechtelijke opvatting in, dat Nederland zich niet tegen die resolutie wenste te verzetten. Een niet onbelangrijk gegeven lijkt mij". Wàt dat gegeven is, zegt Stelling verder niet, maar hij lijkt te willen suggereren dat Nederland zijn verzet tegen de resolutie van 1961 heeft opgegeven en er nu aan is gebonden. Dit nu noem *ik* een voorbeeld van onzorgvuldig redeneren. In de eerste plaats is een onthouding niet een gekwalificeerde voorstem, maar een gekwalificeerde tegenstem. Men aanvaardt de resolutie *niet* anders zou men

20 Wie enige illusie mocht hebben over de verhevenheid van de atmosfeer, waarin het eerste Haagse recht tot stand kwam, leze uit het reeds geciteerde werk van Barbare Tuchman, *The Proud Tower*, het vijfde hoofdstuk: *The Steady Drummer*.

21 Zie voor deze verklaringen Dieter Fleck in *Beitrage zur Weiterentwicklung des humanitaren Völkerrechts für bewaffnete Konflikte*, 1973, pag. 12/13.

22 Res. 1653 (XVII), 24 nov. 1961, aangenomen met 55 stemmen vóór, 20 tegen en 26 onthoudingen. Zie over de juridische waarde ervan Obed Y. Asamoah *The Legal Significance of the Declarations of the General Assembly of the United Nations*, 1966, pag. 101-120.

23 Zo ook Denise Bindschedler-Robert in *A Treatise on International Law*, vol. I, 1973, pag. 340.

24 Res. 2936 (XXVII), 29 november 1972, aanvaard met 73 stemmen voor, 4 tegen en 46 onthoudingen.

De kernwapens en het Volkenrecht

door prof. mr. P. H. Kooijmans

wel voorstemmen. In de tweede plaats laat Stelling na te vermelden dat het onderwerp van de resolutie niet hetzelfde is als dat van de resolutie van 1961, doch een wijdere strekking heeft. Wel wordt in de preambule verwezen naar resolutie 1653 en wordt in de eerste paragraaf het verbod van het gebruik van kernwapens herhaald. Maar dat is juist tegen deze twee onderdelen van de resolutie dat de Nederlandse permanente vertegenwoordiger bij de VN in zijn stemverklaring uitdrukkelijk bezwaar heeft gemaakt; hij noemde de eerste paragraaf ronduit onaanvaardbaar 25). Het is mij derhalve een raadsel hoe Stelling de stemhouding door Nederland als een (volkenrechtelijk) niet onbelangrijk gegeven kan kwalificeren.

Je hoeft het bepaald niet eens te zijn met al die tegenstemmers en onthouders (op de argumenten van een deel van hen kom ik nog terug) om tot de conclusie te komen dat alle pogingen om tot een algemeen aanvaard categorisch verbod van het gebruik van kernwapens te komen, tot niets geleid hebben.

Maar dat is nog bij lange na niet het eind van het verhaal. Want die conclusie leidt tot een andere conclusie, nl. die dat het gebruik van kernwapens dus onderworpen blijft aan de *algemene* regels van het oorlogsrecht. Dat betekent bijvoorbeeld dat inzet van kernwapens tegen bevolkingscentra met de bedoeling de tegenstander in zijn bevolking te treffen, strijdig is met het volkenrecht. Men moet immers non-combattanten zoveel mogelijk ontzien en mag ze dus zeker niet tot speciaal doelwit maken. Maar dat wil tevens zeggen dat uitvoering van de zgn. counter-city-strategy — of om de meer euphemistische uitdrukking te gebruiken: counter-value strategy — van de NAVO, die jarenlang de kern van de t.a.v. inter-continentale kernwapens gehanteerde strategie heeft uitgemaakt, "een onvoorstelbaar ernstige schending van de meest wezenlijke beginselen van het oorlogsrecht" 26) zou opleveren.

Wellicht was het tot in de zeventiger jaren vrijwel onmogelijk zich enig gebruik van kernwapens voor te stellen dat niet strijd zou opleveren met deze of andere regels van het algemene oorlogsrecht. Maar zulk een gebruik is niet per definitie ondenkbaar.

En nu dreig ik in een uiterst merkwaardige problematiek te verzeilen. Want door recht zou zien. Maakt hij dat onderscheid niet, postuleert hij als geldend recht wat hij (en vele anderen met hem) als geldend recht zou willen zien, dan plaatst hij zich niet alleen buiten de (overigens niet zo ple-

zierige) politiek-maatschappelijke werkelijkheid, doch dan dreigt hij bovendien de betekenis van de wel geldende (nog onvoldoende rechtsregels te ondermijnen.

de ontwikkeling van de technologie, door de verbeterde richttechnieken, door de vergrote beheersbaarheid van de effecten van nucleaire wapens, door de miniaturisering ervan, zijn die in de zestiger jaren vrijwel ondenkbare gebruiksmogelijkheden, die zich zouden verdragen met de regels van algemeen volkenrecht, in betekenis toegevoegd 27). Vanuit het gezichtspunt van het oorlogsrecht zou men de verschuiving van een counter-city strategy naar een counter-force strategy, waarbij de raketten gericht worden op militaire objecten, moeten toejuichen.

Vanuit het volkenrechtelijk oogpunt zou men de miniaturisering van kernwapens met de daarmee gepaard gaande verminderde uitwerking moeten verwelkomen. En ga zo maar door. Maar het zijn juist deze ontwikkelingen die vanuit politiek gezichtspunt de grootste zorg baren. Want het 'fatsoeneren' van de kernwapens, het 'hanteerbaarder' maken ervan, doet de kans op hun daadwerkelijk gebruik toenemen. Tot dusverre kan worden gesproken van een psychologische waterscheiding tussen kernwapens en conventionele wapens. Het is deze psychologische waterscheiding die er toe heeft bijgedragen dat sinds de Tweede Wereldoorlog het kernwapen nog niet is gebruikt. Door de recente technologische ontwikkelingen dreigt het kernwapen, waarvan de inzet tot kort geleden 'ondenkbaar' leek juist door de oncontroleerbare effecten ervan, zich te ontwikkelen tot een wapen, waarmee men onder bepaalde omstandigheden wel oorlog kan voeren. De waterscheiding dreigt doorbroken te worden, maar wie weet dan waar het eind is? De megaton-bommen blijven bestaan en hun inzet lijkt nimmer verenigbaar met

25 Zie uitgave 102 van het ministerie van Buitenlandse Zaken, blz. 249.

26 Kalshoven, *Zwijgt het recht* pag. 95.

27 Kalshoven, die een massale inzet van kernwapens tegen de burgerbevolking mogelijk zelfs een 'misdrif tegen de mensheid' noemde, stelt bijv. t.a.v. de neutronengranaat, dat hij zich een inzet daarvan zou kunnen voorstellen die het oorlogsrecht niet zou schenden: *The new Humanitarian Law in War and Conflict*, 1978, pag. 27. In diezelfde zin over de mogelijkheid van niet met het oorlogsrecht strijdige inzet van kernwapens. Fleck, t.a.p. pag. 12 en Bindschedler-Robert, t.a.p. pag. 341.

28. Deze verschuiving, die onder meer een gevolg is van de grotere trefzekerheid van raketten, manifesteerde zich voor het eerst aan Amerikaanse zijde in de Schlesinger-doctrine van 1974 en kreeg een zwaarder accent in de door president Carter onlangs afgekondigde zgn. countervailing strategie.

De kernwapens en het Volkenrecht

door prof. mr. P. H. Kooijmans

het oorlogsrecht, maar wie kan de grens aangeven tussen het nog net geoorloofd en net niet meer geoorloofd gebruik van kernwapens? Het menselijk onderscheidingsvermogen lijkt niet bij machte om deze taak te vervullen vóórdat een nucleair conflict losbreekt en wie zal er na afloop van zulk een conflict nog over zijn om vast te stellen waar die grens is overschreden?

Het lijkt er derhalve op dat we de voorkeur moeten geven aan de onbeheersbare, volkenrechtelijk uiterst dubieuze kernwapens boven hun meer controleerbare en derhalve zich beter met het oorlogsrecht verdragende soortgenoten, juist omdat de eerste tot groter voorzichtigheid en behoedzaamheid nopen en derhalve de kans op een nucleair conflict geringer maken.

Het volkenrechtelijk kader, waarin Stelling de kernwapenproblematiek plaatst, lijkt derhalve te beperkt om deze problematiek aan te kunnen. De kaarten worden elders geschud en (een opmerking die ik nog nader zal verklaren) behoren ook elders geschud te worden. Schwarzenberger heeft gelijk als hij zegt dat het de eerste plicht van de beoefenaar van het volkenrecht is om te waarschuwen tegen de gevaarlijke illusie dat zijn bevindingen over de rechtmatigheid of onrechtmatigheid van kernwapens de kans hebben om op enigerlei wijze de besluitvorming over de inzet van deze werktuigen van gemechaniseerd barbarisme te beïnvloeden (29). Dat wil overigens niet zeggen dat het verwijt van onzorgvuldigheid dat Stelling (die overigens zelf niet altijd even zorgvuldig formuleert) tot de minister richt, alle grond mist. Wanneer de minister concludeert dat door in te stemmen met een eventuele inzet van kernwapens de Nederlandse overheid geenszins in strijd zou handelen met verplichtingen, opgelegd door verdragen waarbij ons land partij is, dan wel voornemens is partij te worden (30), formuleert hij op zijn zachtst gezegd onzorgvuldig. Het hangt er nl. geheel van af op welke wijze deze kernwapens worden ingezet en wat hun karakter is. Wat dit aangaat had de minister zich beter kunnen laten leiden door het Amerikaanse Legerhandboek dat zegt: "Op het ogenblik is er geen regel van volkenrecht, die staten uitdrukkelijk het gebruik van kernwapens verbiedt. Bij afwezigheid van zo'n uitdrukkelijk verbod, is de inzet van zulke wapens *tegen vijandelijke combattanten en andere militaire doelen toegestaan* (31)." De opstellers van dit handboek lijken zich meer bewust te zijn van de regels van het humanitair oorlogsrecht dan de Nederlandse minister van Defensie, waarbij overigens ook het Amerikaans Handboek in het mid-

den laat hoe valt te beoordelen of de aangegeven criteria in acht worden genomen of niet. En de conclusie van de minister dat het humanitaire oorlogsrecht het gebruik van kernwapens onbesproken en ongeregeld laat, moge voor wat het 'onbesproken' betreft waar zijn, dit geldt zeker niet voor het 'ongeregeld'. Maar ook Stellings opvatting, dat iedere inzet van kernwapens per definitie strijdig is met het oorlogsrecht is, zeker voor de toekomst, voor bestrijding vatbaar.

Kernwapens en machtsevenwicht

Gegeven de boven geschetste schier onmenselijke taak om onderscheid te maken tussen gebruik van kernwapens, dat zich wel verdraagt met het oorlogsrecht, en gebruik van kernwapens dat strijd daarmee oplevert en gezien de volstrekt onvoorspelbare, doch welhaast onvermijdelijk catastrofale gevolgen van hun inzet, lijkt er alles voor te pleiten om toch maar te streven naar een categorisch verbod, zoals dat ook voor chemische en bacteriologische wapens tot stand is gebracht. Waarom hebben dan een aantal landen, waaronder Nederland, zich tegen de opstelling van zulk een verbod verzet?

Het antwoord op deze vraag ligt voor de hand: de kernwapens zijn in overwegende mate bepalend voor het machtsevenwicht. Het is hun politieke functie die het in de ban doen ervan belet. Op zeer duidelijke wijze is dit onder woorden gebracht door de Nederlandse vertegenwoordiger bij de VN toen hij in de reeds eerder genoemde stemverklaring uitlegde, waarom een categorisch verbod van de kernwapens voor Nederland onaanvaardbaar was. Hij noemde een dergelijk verbod een onevenwichtige maatregel van wapenbeheersing, omdat het degene die over een grotere conventionele strijdmacht beschikt, zou bevoordelen. En hij ging verder: "Bovendien, kernwapens zijn een beslissende factor geworden bij het handhaven van een relatief stabiele verhouding tussen de beide wereldmachten. Men kan dat om allerlei redenen betreuren, maar het is een realiteit waar men niet omheen kan en die erkend moet worden als een reële, zij het weinig geruystellende, bijdrage aan de mondiale veiligheid. Een verbod van kernwapens zou het gehele stelsel van de bestaande

29 Georg Schwarzenberger, *The Legality of Nuclear Weapons*, 1958, pag. 58.

30 Deze zinsnede heeft betrekking op de in 1977 overeengekomen protocollen bij de Geneefse verdragen van 1949.

31 *U.S. Army Field Manual*, 35.

De kernwapens en het Volkenrecht

door prof. mr. P. H. Kooijmans

machtsverhoudingen buiten beschouwing laten en is daarom gevaarlijk en onwenselijk" 32). Chemische en bacteriologische wapens hebben deze politieke functie nooit gehad en daarom was het wel mogelijk om t.a.v. deze wapens een gebruiksverbod tot stand te brengen. De nogal cynische gevolgtrekking die sommigen maken, nl. dat het klaarblijkelijk slechts mogelijk is die wapens te verbieden die niemand meer nodig heeft, is niet van alle grond gespeend, maar gaat in dit geval toch ook niet helemaal op. Chemische wapens zijn wel degelijk inzetbaar, kunnen ook militair 'profijt' opleveren, maar desalniettemin blijft de ban op hun gebruik gehandhaafd. Nu kan het best zijn dat het belang van de kernwapens als stabiliserende factor schromelijk wordt overschat — een kwestie die ik thans buiten beschouwing laat — maar zolang de staten zelf van dat belang overtuigd zijn, zal een alomvattend gebruiksverbod op onoverkomelijke moeilijkheden stuiten. We stuiten hier op het feit dat men het kernwapen een functie heeft gegeven die politiek gezien belangrijker is geworden dan het eventuele gebruik ervan in een oorlogssituatie, nl. de functie van een middel tot oorlogsvoorkoming, een middel om een oncomfortabele vrede te bewaren. En met die functie is een gebruiksverbod niet verenigbaar, omdat de benauwende paradox van het afschrikkingsevenwicht nu eenmaal is dat de oorlog het best voorkomen wordt door de geloofwaardigheid van de dreiging. En die dreiging wordt minder geloofwaardig als je de middelen waarmee die dreiging eventueel moet worden waargemaakt niet zou mogen gebruiken.

Je zou het dus zo kunnen zeggen: de oorlogsvoorkomende functie van de kernwapens staat een verbod van hun gebruik *in* een oorlog (een verbod dat eigenlijk iedereen zou toejuichen) in de weg. Een treffender illustratie van ons menselijk onvermogen is moeilijk denkbaar: we hebben wapens, waarvan ieder weldenkend mens weet dat ze nooit gebruikt mogen worden, nodig om elkaar van het gebruik in eerste instantie van minder ernstige wapens te weerhouden. Moreel is zulk een situatie natuurlijk volstrekt verwerpelijk en er is dan ook alle reden om met inzet van alle kracht te blijven streven naar wat menswaardiger middelen tot oorlogsvoorkoming.

Gebruik en bezit

Hoe gewenst het overigens moge zijn dat de politieke omstandigheden zich zodanig wijzigen

dat een gebruiksverbod mogelijk wordt, we moeten de betekenis van zulk een gebruiksverbod ook weer niet overschatten. Met name is het niet zo dat we met zulk een gebruiksverbod van het kernwapenprobleem af zouden zijn. Want van de kernwapens zelf zijn we daarmee niet af. Laten we weer eens de vergelijking trekken met de bacteriologische en de chemische wapens. Vanaf 1925 is er voor deze wapens een gebruiksverbod. Desalniettemin komen in de arsenalen van vele staten chemische wapens voor en we hebben zojuist kunnen vernemen dat de Amerikaanse senaat besloten heeft tot uitbreiding van de produktie ervan. Is dat een bewijs dat men het verbod van gebruik niet ernstig neemt? Die voor de hand liggende conclusie is niet zonder meer gewettigd. Een gebruiksverbod verbiedt in beginsel slechts het eerste gebruik van zulk een wapen. Indien echter de tegenpartij in een gewapend conflict dit verbod mocht schenden, dan is de ander wel gerechtigd de verboden wapens als represaille in te zetten 33). We hebben dan ook gezien dat in weerwil van het gebruiksverbod de chemische wapens zijn blijven liggen in de arsenalen. En het is niet uitgesloten dat het feit dat deze wapens in de Tweede Wereldoorlog — die overigens van weinig terughoudendheid blijk gaf — niet gebruikt zijn in belangrijke mate is toe te schrijven aan het feit dat beide partijen er over beschikten en van overtreding van het gebruiksverbod terugschrokken uit vrees voor de eventuele represaille-maatregelen van de ander. Een gebruiksverbod leidt dus zeker niet automatisch tot afschaffing van de verboden wapens, ook al mag je ze niet gebruiken.

Integendeel, je zult ze aanhouden wanneer je niet zeker weet dat ook de ander ze afschaft. Als je ze nl. zelf wel afschaft, maar de ander doet het niet, dan kan het voor de ander aantrekkelijk worden om het verbod te overtreden, want dan hoeft hij niet voor represaille-maatregelen (het koekje van eigen deeg) te vrezan. Wil je echt tot afschaffing van de betrokken wapens komen dan moet je het gebruiksverbod laten volgen door een bezitsverbod. Tot dusverre is dat alleen gelukt met de bacteriologische wapens (bij een verdrag van 1972). Maar een reeds jarenlang durend onderhandelingsproces om ook tot een bezitsverbod van chemische wapens te komen heeft nog altijd geen resultaat opgeleverd. Waarom lukte het bij de B-wapens

32 Uitgave 102, Buitenlandse Zaken, pag. 249.

33 Bindschedler-Robert, t.a.p. pag. 342.

wel en bij de C-wapens nog niet? Omdat men bij de B-wapens van een inspectie-systeem heeft afgezien, terwijl men zulk een inspectiesysteem bij de C-wapens onmisbaar acht. Omtrent militaire toepassingsmogelijkheden van B-wapens maakt men zich vooralsnog weinig illusies, maar van de C-wapens weet men dat ze zeer effectief kunnen zijn in een oorlogssituatie. Hier wil men zich dus zeer goed vergewissen van de naleving van een productie- en bezitsverbod, juist om te voorkomen dat de gewiekste ontduiker van zulk een verbod zich in een militair voordelige positie manoeuvreert. Zo ergens, dan geldt hier dat de misdaad betaalt. De overtreder van een bezitsverbod is ook degene die op voor hem profijtelijke wijze het gebruiksverbod overtreden en het feit dat hij het bezitsverbod overtreedt maakt het aannemelijk dat hij ook weinig scrupules zal hebben met het gebruiksverbod. Vandaar het hameren op een zo waterdicht mogelijk controle-stelsel. Om allerlei redenen is dat t.a.v. de chemische wapens nog niet gelukt. Maar we kunnen er zeker van zijn dat, mocht het ooit komen tot een bezitsverbod van kernwapens, het nog onvergelijkelijk veel moeilijker zal zijn tot een bezitsverbod van kernwapens te komen. In een nucleair ontwapende wereld beschikt immers degene die het bezitsverbod ontduikt over een machtswapen zonder weerga, ook al heeft hij maar enkele wapens van het formaat van de Hiroshima-bom.

Althans, hij heeft die positie in de korte periode tussen het bekend worden van zijn eigen ontduiking en de nucleaire herbewapening door de anderen als gevolg van die ontdekking, hetgeen de verleiding alleen maar sterker kan maken voor hem om in die korte periode die machtspositie uit te buiten. En in een nucleair ontwapende wereld 'loont' het inzetten van een paar 'kleine' atoomwapens weer.

We kunnen dus rustig concluderen dat een eventueel gebruiksverbod van kernwapens zeker niet spoedig ook tot hun afschaffing zal leiden. Maar dat betekent wel dat er met die wapens geoefend zal blijven worden, dat er met betrekking tot hun eventuele inzet een zekere strategie zal moeten worden gehandhaafd, precies als dat nu bij een aantal landen met de chemische wapens het geval is.

Zou het Stelling's problemen oplossen indien hij zou weten dat die strategie slechts is opgesteld voor het geval de ander eerst van de kernwapens gebruik heeft gemaakt? En is die situatie vanuit zijn problematiek zo wezenlijk anders dan die van een strategie die is gericht op oorlogsvoorkoming, al heeft zo'n strategie natuurlijk een andere functie in het veiligheidsdenken? Ik zou mij kunnen voorstellen dat Stelling — maar laat hij dat zelf maar zeggen — deze vragen ontkenkend beantwoordt. Want ik heb het gevoel dat zijn probleem er méér een is van gewetensnood met betrekking tot een wapen, waarvan hij vindt dat het nimmer en nooit mag worden gebruikt. Dat is een volstrekt honorabel standpunt, maar hij heeft dan wel het verkeerde kader gekozen: aan de hand van het geldende humanitaire oorlogsrecht kan hij het door hem gestelde doel niet bereiken. Het volkenrecht is nog te beperkt om de kernwapenproblematiek in zijn volle omvang te beheersen. Kalshoven heeft dat op een symposium, belegd door het Nederlandse Rode Kruis in 1978, treffend weergegeven: "... het humanitaire oorlogsrecht is te klein, te breekbaar, om de kernwapens te bevatten. Als de kernwapens wezenlijk op grote schaal worden gebruikt, dan blazen ze alles op... Hun daadwerkelijke inzet zou niet alleen het humanitaire oorlogsrecht, maar alle volkenrecht opblazen. Het zou de zin ontnemen aan alle normen en regels die in de huidige samenleving als geldig en waardevol worden ervaren" (34).

Ik heb eerder gezegd dat je het geldende volkenrecht geen dienst bewijst door het buiten zijn voegen uit te rekken; daarvoor is het te zwak. Het bouwen aan een nieuw, een sterker volkenrecht is een totaal andere zaak. Ook daar ligt een taak voor beoefenaren van dat volkenrecht; maar het tot stand brengen van nieuwe normen van volkenrecht, waaraan bitter behoefte bestaat, ligt in de eerste plaats in de handen van de politici. De kernwapenproblematiek blijft een politiek probleem; zij ontsnapt nog voor een groot — toegegeven: een te groot — deel aan de greep van het volkenrecht.

34 Kalshoven, *The new Humanitarian Law*, pag. 27.

christen-democratie

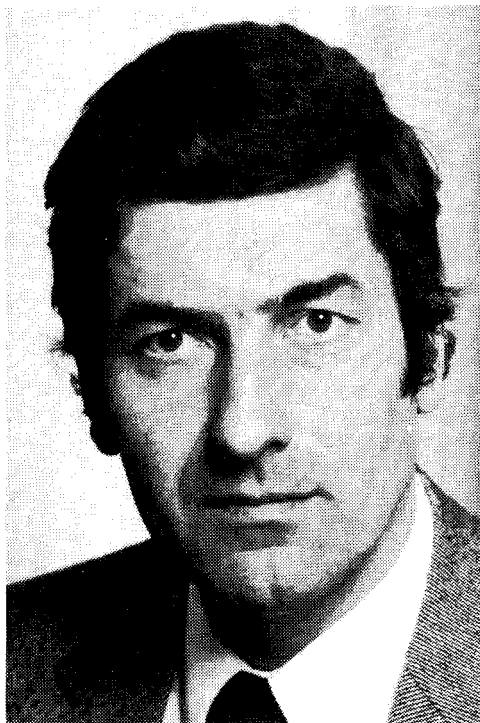
Wat vooraf gaat aan strategie

door drs. R. F. M. Lubbers

Met veel genoegen ben ik de laatste drie jaar lid geweest van de redactie van ARS 'in christen democratisch perspectief' zoals de ondertitel de laatste jaren luidde. In dit slotnummer wil ik schrijven over de politieke strategie van het CDA en over de vragen die daaraan voorafgaan. Want het moet bij het CDA in de eerste plaats gaan om de vestiging en invulling van de eigen identiteit. Steen voor steen is daartoe in de laatste jaren gelegd. Eerst was er het fundamentele rapport: "Grondslag en politiek handelen". Dit rapport schrijft vanuit de visie dat de oproep van het Evangelie genoeg appél en oriëntatie voor de politicus kan inhouden (de vraag of dit kan leidt tot de paradoxale conclusie dat het kan voor wie gelooft, èn hoopt, èn lief heeft. In Hem, uit Hem en door Hem, die ons geschapen heeft. Dat be-moedigt en maakt ons bescheiden tegelijk.

De volgende "steen" die ons politiek profiel aan-geeft is "het program van uitgangspunten". Een tijdsgebonden document, maar wel een geladen benadering van de politieke vragen.

En dan is er vervolgens nu het nieuwe concept-verkiezingsprogram, dat in de partij onderwerp van intensieve politieke discussie moet worden. Zo'n program maken is alleen al goed omdat het ons dwingt maatschappelijke vragen in hun on-

drs. R. F. M. Lubbers is sinds november 1978 fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer. Van 1973-1977 was hij minister van Economische Zaken.

derlinge samenhang te zien, en vervolgens poli-tieke keuzen te doen. Dat vergt een zorgvuldige analyse, èn een grondhouding tegenover de pro-blemen.

Laat ik eerst iets zeggen over die grondhouding van het CDA zoals ik die zie.

Volkspartij

Allereerst dan over het sociale aspect.

Als het CDA niet sociaal is, zal het niet zijn.

Het CDA moet in de meest wenselijke zin van het woord *volkspartij* zijn. Dat gaat terug op de overtuiging "dat de mensen er zijn voor God en voor elkaar". Het antwoord geven aan de ander, het verantwoordelijk zijn, is niet iets wat de mens slechts in zekere mate behoort te doen.

Wat vooraf gaat aan strategie

door drs. R. F. M. Lubbers

Neen, het is de kern van de zaak. Een gemeenschap is méér dan een optelsom van elkaar respecterende individuen. Het is ook méér dan een belangengemeenschap. Niet alleen als mens, maar ook als mensheid zijn wij onderweg. Het christendom heeft zich nooit over willen geven aan de atomisering, de volledige individualisering van de samenleving; en in de mate waarin deze atomisering nu leidt tot vervreemding en eenzaamheid zijn wij verplicht de koers te verleggen.

In die zin heeft de term "volkspartij" een dubbele betekenis. Het betekent niet alleen dat wij een partij zijn die het algemeen belang als uitgangspunt kiest, die geen deelbelangen verdedigt. Maar het betekent ook dat wij menen tezamen te moeten leven, als vanuit een stam. Dat wil zeggen dat wij ons beperkingen op moeten leggen daar waar wij geestelijk én materieel te veel uit elkaar dreigen te groeien.

Volkspartij uiteraard niet om het "elck wat wils" na te streven. Wel om een ieder te dwingen zijn schijnbaar unieke belang, zijn eigen rol te relativeren in het licht van de opgave gemeenschappelijk bezig te zijn.

Willen wij als volkspartij goed functioneren dan is voorwaarde dat wij alle schakeringen van onze samenlevingen terugvinden in onze partij. Het is immers onmiskenbaar zo, dat de analyse en de waardering van politieke vragen sterk afhankelijk van waar wij zelf in die samenleving staan, jong of oud, ambtenaar of werkend in een bedrijf, man of vrouw en ga zo maar door.

Welnu, dat betekent dat onze interne CDA-discussie des te objectiever verloopt naarmate die schakeringen van de samenleving in onze partij te horen zijn.

Anders geformuleerd: Het CDA als volkspartij moet zichzelf wantrouwen als bepaalde schakeringen in de samenleving uit het CDA verdwijnen, er zich niet meer thuis voelen. Dat betekent immers tekort schieten in bepaalde opzichten, bovendien verduistert het de blik, hetgeen weer tot verdere scheefgroei kan leiden.

Het op zoek zijn naar vertegenwoordiging van zoveel mogelijk schakeringen in de samenleving te horen en zo een partij van de brede basis te zijn, roept nogal eens de kritiek op alsof wij naar corporatisme zouden koersen.

Dat is echter onjuist. Integendeel, het is juist om de parlementaire democratie, de volksvertegenwoordiging zo sterk mogelijk te laten functioneren. Ik denk ook dat het CDA als brede volkspartij zich minder gelegen laat liggen aan de specifieke wensen van werknemers- en werkgevers-

organisaties als bijvoorbeeld PvdA en VVD dat doen.

Evenzo heeft de fundamentele wens volkspartij te zijn ook van doen met de afwijzing van de opvatting dat de eerste (en soms de enig genoemde) voorwaarde voor de oplossing van problemen het verplaatsen van de macht is.

Sociale fundering

De sociale fundering van onze politiek "als mensheid onderweg" geeft aan, dat onze verantwoordelijkheid zich niet alleen uitstrekt tot de mens hier en nu, maar ook tot de mens ginds in de Derde Wereld, of in het Oostblok. In die zin liggen rentmeesterschap en solidariteit in elkaars verlengde.

Die verantwoordelijkheid is er deels een van structuren, deels een van mentaliteit. Als er geen bereidheid is om goede bedoeling om te zetten in structuren, dan moet men wantrouwend zijn. Maar evenzeer moet men wantrouwend zijn waar structuren of de afwezigheid ervan het alibi verschaffen voor een tekortschietende mentaliteit.

Een overaccentuering van micro- of macro-ethiek is erg gevaarlijk.

(Over dit vraagstuk zou men een afzonderlijk artikel kunnen schrijven. Vaak denkt men dat de problemen met de directe naaste zich via de mentale instelling laten regelen en de problemen "verder weg" structuren en wetgeving behoeven. Dit is een misverstand. Ook het verkeer met man of buur kent zijn wetten, in de letterlijke zin des woords; en in onze verantwoordelijkheden over de grenzen heen ontberen wij vaak de wetten en structuren, wat weer reden is de mentale instelling, de politieke signalen, ook van grote betekenis te achten).

Het CDA wil volkspartij zijn, gericht op een fundamentele visie van de mensheid onderweg. Dan spreekt het welhaast voor zich de vragen betreffende mens en samenleving niet te reduceren tot politieke vragen alleen, tot vragen die de rol van de overheid raken. De samenleving kent tal van geledingen en structuren welk netwerk wij met de term "maatschappij" aanduiden. Al deze geledingen hebben hun eigen kenmerk en maken samen het weefsel van de samenleving uit. Mentaliteiten en structuren gediënen ook daar of schieten er tekort.

Wezenskenmerk van christen-democratische politiek is dat zij de verantwoordelijkheid wil delen met mensen en structuren in de samenle-

Wat vooraf gaat aan strategie

door drs. R. F. M. Lubbers

ving. De politieke democratie is daarbij een structuur. De parlementaire democratie is een zeer kostbaar goed, dat alleen kan blijven floren als zij ruimte geeft aan gespreide macht en gespreide verantwoordelijkheid.

Op het sociaal-economisch vlak is de christendemocratie een dubbele beweging begonnen. Dat bedoel ik in die zin, dat zij een systematisch verdere opvoering van de democratisering in bedrijven en bedrijfsleven, koppelt aan een gespreide verantwoordelijkheidsconceptie vanuit de overheid gezien. Deze dubbele beweging is noodzakelijk om markante crisissen, zoals die in de sociale zekerheid en die in de winst-werk relatie, te overwinnen. Natuurlijk is de overheid verantwoordelijk voor een goed sociaal verzekeringsstelsel en voor werkgelegenheid. Maar de overheid kan deze verantwoordelijkheden slechts waarmaken door een complementaire actie bij werknemers, werkgevers en bedrijven, welke laatste op hun beurt hun verantwoordelijkheid slechts kunnen waarmaken als beide "meespelen" en de macht hebben om zulks te doen.

Maatschappelijke strategie

Als het CDA volkspartij wil zijn is dat niet alleen een electorale typering maar het geeft ook aan een politiek maatschappelijke strategie. Wat betekent die typering "volkspartij" nu voor de vraag of het CDA behoudend dan wel vooruitstrevend zal zijn? Naar mijn wijze van zien zegt het begrip volkspartij hier weinig of niets over.

Natuurlijk, waar een volkspartij het meer van inspanning dan van strijd moet hebben, is er een tendens tot een stap-voor-stap-politiek. Daar waar haar democratiserend karakter gebiedt ook de dragen mee te blijven nemen is er andermaal een vingerwijzing naar een politiek van kleine stappen. Maar dat behoeft zeker niet tot behoudendheid te leiden. Integendeel. Pur sang kapitalisme en pur sang socialisme (communisme) zullen zich in hun afzetten tegen de huidige samenleving beide zelf veranderingsgezind noemen. Maar zijn zij in wezen niet feitelijk behoudend omdat zij het utopische zo benadrukken dat zij vergeten echte stappen in de goede richting te doen? Ja, in hun extreme verlangens vaak zelf anderen beletten zulks te doen?

Om diezelfde reden denk ik ook dat begrippen progressief en conservatief in Nederland tot op de draad versleten zijn indien er de uitleg aan gegeven wordt dat progressieven alle heil van

staatsinterventie verwachten en de conservatieven daar alle kwaad van vrezen. Toch wordt die maatlat, met die versleten termen als uiteinden, nogal gemakkelijk gehanteerd. Welnu, gemeten naar die maatlat is het CDA met haar bovengenoemde symbiose-model van overheid en maatschappelijke structuur, met haar "gespreide verantwoordelijkheid", partij van de brede basis. Jazeker, maar zegt dat iets over de vraag of zij wil behouden of veranderen? Ik meen van niet. Een volkspartij kan evenzeer behoudend als veranderingsgezind zijn.

Wat betreft het CDA is er echter een andere vingerwijzing. Deze is gelegen in de gekozen grondslag, namelijk het Evangelie.

Het Evangelie is inspiratiebron om het anders, beter, te doen; het doet daar een appèl op ons en geeft ons daartoe tevens de oriëntatie. Aan de "mensheid onderweg" is de norm van de gerechtigheid meegegeven.

Maar die norm vraagt steeds weer om een nieuwe invulling. Die nieuwe invulling is vereist om in veranderende omstandigheden steeds weer na te gaan hoe wij in de praktijk solidariteit, rentmeesterschap en andere aspecten van gerechtigheid gestalte moeten geven.

In die veranderende omstandigheden moeten wij uitgaan van levende, steeds vernieuwende normen. Juist omdat omstandigheden veranderen kunnen wetten, structuren, voorschriften — lang geleden politiek gepland om de mens te bevrijden en de gerechtigheid haar kans te geven (te doen zegevieren) — nu verstikkend, ontoereikend of leeg zijn. Wij dienen in het *levend* recht gewortelde wetten en voorschriften te bewaken, er tevens op toezien dat gevestigd recht niet verkalkt en in de volksconsciëntie afreft. Want als wij dat nalaten, dan worden wij, als de Farizeeërs, als witgepleisterde graven.

Veranderen die omstandigheden dan zo sterk, dat wij het historisch erfgoed steeds weer kritisch moeten doorlichten juist om de wezenlijke culturele waarden en die uiterste norm van de gerechtigheid te behouden? Jazeker, die omstandigheden veranderen zo sterk. Ik noem u er een paar.

De toenemende verstrengeling van de economieën van de volkeren stelt de eis van een redelijke inkomensverdeling, ook over de grenzen heen.

De intensiteit van de groei van de materiële consumptie in samenhang met de mondiale inkomensverdeling stelt ons voor een nieuwe ethiek waar het betreft uitputting en aantasting van milieu.

En om dichter bij huis te blijven: de andere demografische verhoudingen, kleinere en korter durende gezinnen stellen ons voor de noodzaak om het werk anders te verdelen, en ons te bezinnen op de verhoudingen tussen betaald en onbetaald werk.

Dan spreek ik nog niet van de ontwikkeling van de techniek. Ontwikkelingen die van DNA tot (tele)communicatie-explosie, van micro-elektronica tot kerntechnologie, de samenleving tot in het hart raken.

Mensheid onderweg

Staande voor deze vragen lijkt het voor de hand liggend dat een "mensheid onderweg" overtuigd is van de noodzaak om de norm van de gerechtigheid steeds weer nieuwe vorm te geven. Maar is dat werkelijk zo? Of wordt de hier verworven welvaart beschouwd als een onaantastbaar recht, dat geldt voor de samenleving als geheel en voor de deelgroep waar ik toe behoor, in het bijzonder?

Of wordt de uitputting van de aarde beschouwd als "gevestigd"?

— en de economische verhoudingen met de Derde Wereld als normaal?

— en de wapenwedloop als iets wat ons door de ander aangedaan wordt?

Neen, het is een zware taak de vooruitstrevendheid als dienst aan de gerechtigheid waar te maken.

Hier zijn wij aan het tweede wezenskenmerk van het CDA. Als volkspartij die zich richt op de voortdurende noodzaak aan de gerechtigheid te werken, moeten wij in de politieke discussie en analyse steeds de "belangen" opsporen die de oorzaak zijn van stagnatie bij de oplossing van problemen. Tegelijk moeten we vaststellen welke maatschappelijke samenhangen van betekenis zijn voor het doen van doorbraken.

Juist om echt te veranderen moet onze politiek gekenmerkt zijn door een onafgebroken evolutie, die juist in zijn *voortdurende* beweging revolutionair is. Als mensheid onderweg hebben wij tijd voor fundamentele veranderingen. Ook dat is historisch besef, maar de tijd is tegelijk kostbaar. Er moet voortdurend voortgang in de goede richting zijn. Is die er politiek-maatschappelijk niet dan moeten wij net als bij 'de ledigheid' van de individuele mens spreken van des duivels oorkussen.

Het CDA als politieke beweging is geleed in verantwoordelijkheden. Van gewoon lid tot minis-

ter, van volksvertegenwoordiger tot jongerenafdeling. Deze schakeringen moeten ruimte laten voor de wijze waarop ieder werkt aan het gebod van gerechtigheid en de noodzaak om te veranderen.

De een zal in "de politieke oproep" meer aandacht geven aan einddoel en richting van onze politiek, de ander zal in zijn bestuurlijke verantwoordelijkheid meer bezig zijn met de concrete uitwerking in een weerbarstige realiteit.

Deze zelfde spanning vinden wij in ons concept-programma. Bij de bestudering en amendering daarvan moeten wij bovenstaande aspecten van het CDA als volkspartij met een wezenlijk sociale fundering (voortdurend op zoek hoe het oude afgeworpen en de gerechtigheid (ver)nieuw(d) gevestigd moet worden), goed in het vizier houden.

Politieke strategie

Het concept-program zal moeten worden bijgewerkt in en door politieke discussies in onze partij. Na 'Grondslag en politiek handelen' en na de weerslag daarvan in het 'program van uitgangspunten' moet nu het actie-program 'Om een zinvol bestaan' onze politieke strategie completeren. Politieke strategie waarvan het kenmerk dus is: niet aan anderen maar aan zichzelf iets op te leggen. Wat wij als CDA onszelf op moeten leggen is volkspartij te zijn, zoals ik het hierboven aanduidde; sociaal te zijn als overheid onderweg d.w.z. mentaliteit en structuren, samenleving en rol van de overheid daarin steeds te onderwerpen aan de norm van de gerechtigheid.

Norm die wij per definitie willen verstaan als een welke de samenleving onder kritiek stelt, 'dynamiseert'. Niet om de erfenis van de vaders en Gods woord in de geschiedenis op te geven maar juist om te leven naast Hem, die aan het eind der tijden staat reikend naar mens én mensheid; dan in de hele bestemming niet meer te onderscheiden.

Sociaal en veranderingsbereid tesamen verantwoordelijk, dat inhoud te geven is hart van onze strategie. Slechts zo weten andere partijen in de samenleving wat men aan ons heeft. En dat is de eerste voorwaarde voor goede verhoudingen met andere partijen. Of men daarmee nu in coalitie verbonden is of niet.

Er zal de komende maanden weer veel gesproken gaan worden over mogelijke coalities, formatie-criteria, lijsttrekkers en wat dies meer zij. Allemaal uiterst belangrijke zaken. Maar toch 'ij-

Wat vooraf gaat aan strategie

door drs. R. F. M. Lubbers

dele zaken', als wij niet allereerst onze eigen koers goed uitstippelen. Daartoe biedt de discussie over het concept-program kansen te over. Het concept-program heeft als eerste hoofdstuk voor de internationale solidariteit gekozen. De daar gekozen benadering lijkt mij van grote betekenis.

Ik zie er vier hoofdlijnen in:

- een complete ontwikkelingsconceptie en mentale bereidheid daartoe;
- het niet ontgaan van materiële offers aan onze kant;
- een nadruk op structurele oplossingen leidend tot een mondiale nieuwe economische orde;

- een oriëntatie van de Nederlandse samenleving als geheel op de ontwikkelingsprioriteit.

Op deze wijze kan ons totaal-beleid terzake geloofwaardiger en meer samenhangend worden. Ik wijs bijvoorbeeld op het punt dat wij in het concept-programma in de berekeningen over de door onszelf te besteden welvaart van de produktie een half procent per jaar aan ruilvoetverslechtering aftrekken (cumulatief). Wij aanvaarden die trendmatig relatief lagere betaling voor wat wij presteren en het méér betalen voor wat wij van anderen kopen.

Dat alles zal wellicht in Nederland gemakkelijk gemeengoed kunnen worden, maar het lijkt mij des te meer de moeite waard onze benadering van de internationale solidariteit in de Europese Volkspartij steeds met nadruk aan de orde te blijven stellen.

Economische groei

De in het hoofdstuk sociaal-economisch en financieel beleid gekozen aanpak heeft al direct veel aandacht getrokken.

Helaas is de schijnwerper daarbij te sterk gericht op de mogelijke bruto groei van het nationaal produkt van 2½% die het program zou kunnen opleveren.

Politiek veel relevanter als de toch altijd ongewisse groei-uitkomst, is de keus om er vanuit te gaan dat de Nederlandse samenleving jaarlijks én cumulatief een half procent zal moeten inleveren aan zogenaamde ruilvoetverliezen, én daarnaast een half procent aan verbetering van onze concurrentiepositie, resp. positie van het bedrijfsleven.

Wanneer de produktiviteit per werkende naar wij schatten niet meer zal stijgen dan door verschuivingen in beloningsverhoudingen (het zgn.

incidenteel), betekent dit koud en nuchter, dat op de prijscompensatie jaarlijks twee keer een half procent in mindering gebracht zal moeten worden. Dit inkomensoffer zal naar draagkracht uitgewerkt moeten worden.

Betekent dit nu dat de totale consumptie in ons land zal verminderen? Dit betekent het niet, want wij moeten er vanuit gaan dat het aantal inkomenstrekkers in ons land jaarlijks met 1½% zal stijgen (ruw te verdelen in een half procent bevolkingsgroei en één procent hogere participatie, dus aandeel van de beroepsbevolking in de werkende bevolking, resp. uitkeringsgerechtigden).

Deze ontwikkeling vloeit direct voort uit de veel kleinere (en korter durende) gezinnen, in samenhang met emancipatie-tendenzen.

Dit leidt immers tot steeds meer werkenden of uitkeringstrekkers (in ieder geval individuele inkomensgerechtigden).

De vraag is, hoe wij ons tegenover deze "culturele" tendens moeten opstellen. Welnu, wij stellen ons er onomwonden positief tegenover. Een ieder die kan en wil werken moet daartoe in de gelegenheid zijn.

Hopelijk zal een deel van de samenleving (of de samenleving deels) bereid zijn deze inzet te vertalen in vrijwilligerswerk, resp. niet-betaalde dienst aan de ander. Het is een delicate opgave daartoe te stimuleren, zonder zo te reguleren dat vrijwilligerswerk "doodgeknuffeld" wordt.

Hiernaast dan betaalde arbeid.

Er is een behoefte om per jaar tenminste 75.000 mensen meer in het arbeidsproces te betrekken. Betekent dit evenzovele banen meer? Dit hoeft niet. Men mag er vanuit gaan dat een deel van de behoefte uit deeltijdbanen bestaat.

Dat geldt zowel voor arbeidsgeschikten als partiel arbeidsongeschikten. Economisch gezien is er geen fundamenteel verschil tussen arbeidstijdverkorting en meer deeltijdarbeid. Het ziet er echter naar uit dat bevordering van deeltijdarbeid meer inspeelt op een samenleving die behoefte heeft aan minder stereotiepe voor ieder gelijke aantallen werkuren met dienovereenkomstig inkomen. Veel gezinnen en andere vormen van duurzame samenleving zullen gebaat zijn met de 1½ baan, in het midden latend hoe die over de partners verdeeld is.

Uit dit ene punt blijkt al dat wij de keus met betrekking tot de werkgelegenheid niet kunnen reduceren tot een modelmatige inkomensmatiging ten gunste van meer banen. In feite gaat het ook om een andere organisatie van de samenleving.

Wat vooraf gaat aan strategie

door drs. R. F. M. Lubbers

Dit zal op meer punten nodig zijn. In het concept-program gaan wij er vanuit dat het mogelijk moet zijn het aantal openstaande vacatures terug te brengen met 25.000. Het economisch belang hiervan zal duidelijk zijn. Geen bloed, zweet en tranen in termen van organisatie en nieuw kapitaal om deze banen te creëren, maar eenvoudig bestaande capaciteit benutten en aldus tegelijk voorkomen dat bedrijven of afdelingen sluiten bij gebrek aan personeel.

Voor de hand liggend; maar tegelijk een gigantische opgave. Een trendbreuk die met name bij de jeugd aangepakt moet worden.

Plan van de arbeid

De meest spectaculaire taak is echter dat het aantal uitgeschakelde arbeidsongeschikten met 120.000 vermindert en dat een daarmee overeenkomende inschakeling in 60.000 hele banen wordt bereikt. Dit is een zware opgave. Hierbij dient men te bedenken dat het aantal arbeidsongeschikten nu stijgt met een aantal van vele tienduizenden per jaar, en dat er tegelijk in hogere leeftijdsklassen een grote doorstroming is naar de pensioengerechtigde leeftijd. Anders gezegd, het gaat er in de eerste plaats om de instroom in het bestand arbeidsongeschikten sterk af te remmen. Daarvoor worden in het concept-program een aantal voorstellen gedaan. Ook de recente SER-adviesaanvraag over de sociale verzekeringen bevat het nodige terzake. Maar de hoofdinspanning zal toch moeten komen van de werknemers en werkgevers zelf; in onderneming, in sector, in bedrijfsvereniging, in regio.

In feite gaat het hier alles gezien om een "plan van de arbeid". Inkomensmatiging, arbeidsplaatsen en inschakeling in het werk (dat is zowel arbeidsmarkt als zgn. volumebeleid) moeten wettelijk een driepoot vormen. De daarbij in het geding zijnde verantwoordelijkheid zal door werknemers en werkgevers gedeeld moeten worden. Dit is een onverbidde voorwaarde voor de noodzakelijke sociale innovatie.

En het is deze sociale innovatie op haar beurt, die weer bitter hard nodig is om de ook noodzakelijke technologische innovatie doorgang te kunnen laten vinden. In dit "Plan van de arbeid" is doorgaande democratisering en werkelijke concreet ingevulde gespreide verantwoordelijkheid even belangrijk als inkomensmatiging.

Het recente rapport van de W.R.R. heeft nog eens duidelijk gemaakt dat wij de sectorale

stuurmechanismen niet mogen overschatten. Dat betekent echter destemmer dat in de ondernemingen zelf de toekomstplanning, van investeringsplan tot personeelsplanning, onderwerp van gemeenschappelijk beraad zal moeten zijn. Ik voeg daar nog aan toe dat het gebied van de sociale innovatie (daarin begrepen het arbeidsmarktbeleid en het zgn. volumebeleid in de sociale verzekeringen, maar ook de systematische bevordering van deeltijdbanen) een nieuw perspectief biedt voor in vakverenigingen georganiseerde werknemers om richting aan de toekomst te geven.

Lukt dit niet dan zal de stijging van de druk van de sociale premies onverbidde doorgaan; dan zal de aftrek op de prijscompensatie ook een illusie blijken, hetgeen weer zal leiden tot grotere werkgelegenheidsproblemen.

Zo geraken wij dan in een vicieuze cirkel, leidend tot maatschappelijke explosie waarvan de breuk tussen actieven en inactieven een van de belangrijkste elementen zal zijn.

Zullen wij aan 2½% bruto-groei en aan 1½% meer bestedingen komen?

Dat is onzeker. Het is best mogelijk dat gegeven de internationale economische ontwikkelingen er een lagere groei zal resulteren. Dat betekent overigens voor ons program weinig. Er treedt geen andere wijziging op dan dat de reële salarisontwikkeling dienovereenkomstig lager zal liggen.

Laten wij wel wezen. Groei is geen doel op zichzelf. Het is ook niet de eerste voorwaarde voor de uitvoering van het program.

Dat neemt niet weg, dat het concept-program expansief is. Wij lezen daar immers in, dat het CDA voor de komende jaren kiest voor:

— behouden en voor velen verschaffen van werkgelegenheid

— nieuwe impulsen aan de woningbouw en de stadsvernieuwing

— het waarmaken van onze financiële hulp aan de opbouw van de derde landen (dat betekent voor ons ook minder consumeren en meer exporteren)

— het fundamenteel behouden van ons stelsel van sociale zekerheid (dat betekent volumebeleid, dus minder arbeidsongeschiktheid en ziekte).

Al deze vier punten leiden in beginsel tot meer werken, tot meer produktie.

Maar is het om dit meer begonnen? Neen. "Waar het immer echt omgaat" is de vraag of wij de inschakeling in het werk over zovelen mogelijk willen spreiden of niet.

Wat vooraf gaat aan strategie

door drs. R. F. M. Lubbers

Toch is het niet alleen een zaak van spreiding en onderverdeling.

Ik houd het erop dat sectoren als bouw, energiebesparing en dienstverlening elkaar, in onze samenleving voldoende werk opleveren. Dan spreek ik nog niet eens over de hierboven genoemde wens, dat wij in de verhouding van produktie en consumptie weer komen tot een overmaat, die ons in staat stelt de middelen, geproduceerd door ons aan de Derde Wereld over te dragen.

Neen, economische stagnatie is meer een keuze van mens en samenleving dan een natuurwetenschappelijke uitkomst.

Impasses doorbreken

Het doorbreken van de sociaal-economische impasse is niet alleen een zaak van sociale en technologische innovatie.

Om de impasses te doorbreken zijn meer doorbraken nodig. In het concept-program is getracht daar samenhangende aanzetten toe te geven.

In de belastingparagraaf bijvoorbeeld wordt gepleit voor een stroomlijnen, verminderen van aftrekposten tesamen met een vermindering van de sterk progressieve tarieven over de hele linie.

Tegelijk wordt een verschuiving van directe naar indirecte belastingen bepleit.

Daarbij moet het natuurlijk vooral gaan om 'de minder essentiële levensbehoeften; resp. juist die goederen die bij te sterk gebruik nadelige effecten hebben voor gezondheid van mens en samenleving.

Evenzeer vindt men maatregelen in het kader van een nationaal spaarbeleid.

Men moet deze zaken in onderlinge samenhang zien.

Het gaat er dus niet alleen om de afwenteling van belastingen op arbeidskosten te verminderen, maar ook om fiscale voorwaarden te scheppen, meer te sparen en minder te consumeren. Bij het denken over de consumptie komen wij er overigens niet met "macro-categorieën".

Neen, het gaat er ook om invloed uit te oefenen op die zaken waaraan het geld wordt besteed. Daar zijn ook belangrijke bijstellingen nodig.

Een voor de hand liggend punt daarbij is de energieconsumptie. Zeker nu het concept-program bepleit om voorshands geen uitbreiding te geven aan de toepassing van kernenergie in ons land, stelt zich de eis van de energiebesparing

én de vergroting van efficiency van energie des te nadrukkelijker.

Isolatie als besparingsbron in de grootste verbruikscategorie, "de verwarming" is dan evenzeer van belang als de benzine die nu met het huishoudelijke elektriciteitsverbruik de snelste groeiër van het energieverbruik is.

Integratie van warmte en kracht op allerlei manieren. Geforceerde verschuiving van olie naar kolen om onze bijdrage te leveren aan de Europese noodzaak om de olie-importen te verminderen.

Ziehier een van de speerpunten om stagnatie in produktie en consumptie te doorbreken.

Mogelijk, mits de wil en de bereidheid aanwezig is om levensgewoonten aan te passen.

Volkshuisvesting

Dan de keus in ons consumptiepatroon ettelijke miljarden van onze bestedingen te verschuiven naar volkshuisvesting en stadsvernieuwing. Dat is een sociaal imperatief.

Dit sociale imperatief vloeit ook voort uit een consequent minderhedenbeleid.

Nieuwkomers met vaak grotere gezinnen hebben ook een woonrecht.

Is er een verschuiving van het totaal van onze consumptieve bestedingen ten gunste van het wonen mogelijk? Ja. Laten wij ons bijvoorbeeld realiseren, dat de doorsnee Nederlander nu evenveel aan auto "verrijdt" als hij "verwoont".

De afremming van de auto door de overheid middels een belastingheffing van 1/3 van de autokosten ten spijt.

Ten spijt ook het feit, dat de woningbouw daarom waarschijnlijk minder aan belasting oplevert als er aan subsidies terugvloeien (dit alles althans als men afziet van de betekenis van in de bouw verdiend inkomen voor de collectieve sector).

Een van controversiële voorstellen in het program is het daarheen te leiden, dat over 4 jaar de Nederlander 2% meer van zijn inkomen dan nu aan het huis besteedt.

De harde argumenten voor een dergelijke bijstelling verdienen een aparte beschouwing.

Hier beperk ik mij tot een drietal punten:

— de bouwkosten zijn harder gestegen dan de huren;

— de structurele verhoging van de rentekosten zijn nog niet in de prijs verdisconteerd;

— de kwaliteit van de woning is verbeterd. Hiermee is natuurlijk niet het laatste woord ge-

Wat vooraf gaat aan strategie*door drs. R. F. M. Lubbers*

zegt over de verhoging van de huurquota in de consumptie.

Waar ik hier echter op wil wijzen is dat de afremming van de autokosten met 2% van de totaal consumptieve bestedingen de meer "consumptie" aan bouw kan financieren.

Waar beide categorieën goed zijn voor een 10% van de berekeningen is het inderdaad de vraag of het mogelijk is in 20% goedkopere, zuinigere auto's te rijden resp. daarin wat minder kilometers te rijden.

Ik denk het wel, maar het zal toch moeilijk zijn.

Deze vergelijking toont overigens nog iets anders aan, namelijk de vragen van inkomensverdeling die achter deze verschuivingen schuil gaan. De één kan op zijn auto bezuinigen, het inkomen van de ander is zo laag, dat hij die auto niet eens heeft.

Alleen al daarom verdient de extra huurverhoging zorgvuldige heroverweging.

En wat te zeggen van al diegenen die nu profiteren van een in relatie met hun inkomen zeer goedkope woning? Is die specifieke "achterstand" in huurniveau daar niet groter en meer te bekritisieren dan de algemene achterstand in huurniveau?

En wat te denken van deze vraag: is het a-sociale in extra huurverhogingen niet goeddeels te compenseren door een toereikend aanbod in juist de 'goedkope' woningen te verzekeren?

Natuurlijk is het vrij willekeurig de verschuivingen in het consumptie- en bestedingspatroon te versmallen tot die tussen auto en huis.

Er is natuurlijk veel meer in het geding. Neem bijvoorbeeld de sector volksgezondheid.

Het wordt steeds duidelijker dat deze kostenpost of bestedingscategorie, die reeds meer dan 10% van het totaal uitmaakt, ook actiever beheerst zal moeten worden.

Maar realiseren wij ons wel voldoende dat consumptie van bepaalde artikelen — ik noem slechts als voorbeeld roken, maar er is natuurlijk veel meer — een fors effect heeft op de volksgezondheidskosten?

Voedings- en levensmiddelen, de wijze van autogebruik inclusief (verkeersongevallen!) zijn een belangrijke factor in 'de vraag' die op de gezondheidszorg wordt uitgeoefend.

Het concept-programma geeft er gelukkig veel aandacht aan. Hetzelfde geldt voor de benadruking van de zelf-zorg en mantel-zorg.

Cruciaal bij dit alles lijkt mij de constatering dat "het wegvallen van sociale hulpstructuren als bijstand in de familie, burenhulp en pastorale

zorg, velen ongewild en onbedoeld in het vangnet van de medische sector brengt."

Als wij erin slagen in de gezondheidszorg de groei af te remmen en de zorg qua kosten-aandeel in de nationale bestedingen te stabiliseren op het huidige niveau, vinden wij andermaal de ruimte voor "het wonen".

Het concept "Om een zinvol bestaan" is doortrokken van een visie om mensen meer te betrekken bij de samenleving. Verschuivingen in de organisatie van het werk en veranderingen in het productie- en consumptiepatroon zijn niet alleen uitkomst, maar ook voorwaarde voor de betrokkenheid van de burgers in al hun geledingen.

Een organisatie van de samenleving die de betrokkenheid van de mens en de oriëntatie door de mens tot uitdrukking brengt.

Een belangrijke voorwaarde daartoe is inderdaad de economie dichter bij de burger te brengen en in ruimere zin voortdurend te werken aan de integratie van de burgers in de samenleving. Dit centrale element komen wij in het program steeds weer tegen.

De visie op de inschakeling van de mens in de arbeid versterkt dit en is tegelijk voorwaarde voor de ontwikkeling van de rol van de vrouw in de samenleving; de zgn. emancipatie. Emancipatie die nu niet alleen meer gaat om gelijkberechtiging maar ook om een andere organisatie van de samenleving. Met alle consequenties van dien ook voor de man. Het totaal-resultaat is echter wel een verdere integratie van de samenleving.

Diezelfde integratiefunctie vinden wij ook in de volwasseneneducatie. De opbouw hiervan is nog een zaak van zoeken en tasten. Dat maakt haar echter niet minder wezenlijk. Hopelijk zullen afbakeningsdisputen binnen de departementen van O. en W. en CRM niet remmend werken; en hopelijk zullen bedrijfsleven, werkgevers en werknemers samen een vruchtbare samenwerking ook met het onderwijsveld ontwikkelen. In feite is het buurt- en verenigingswerk ook zulk een 'integrerende' activiteit. Datzelfde geldt voor het minderhedenbeleid en een pluriform media-aanbod. In feite gaat het er steeds weer om via een specifieke identiteit waarin men zich kan herkennen te voorkomen dat mensen vereenzamen en te bevorderen, dat zij via maatschappelijke groepen en structuren geïntegreerd worden in een samenleving, die functioneert als een samenhangend weefsel van vele identiteiten. Geen de-personaliserende neutrale opzet, maar een in sociale structuren samengevatte en gemotiveerde samenleving.

Wat vooraf gaat aan strategie*door drs. R. F. M. Lubbers*

Daar waar het vrijwilligerswerk en de bijzondere richting zo sterk bepleit wordt, is het in feite om dezelfde reden.

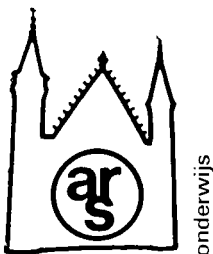
Integratie ook voor gehandicapten en meer in het algemeen voor iedere groep die in de verdrukking zit. Terecht staat in het hoofdstuk "justitie en binnenlandse zaken" dat er steeds weer nieuwe groepen van mensen zijn die in een achterstandsituatie geraken en dat juist daarin politieke verantwoordelijkheden liggen.

Dit integratie-aspect zal ook in de economie vitaal blijken. Het gaat er om de vervreemding te verminderen. In de bedrijven daar waar het gaat om de gezamenlijke toekomstplanning. Maar ook bijvoorbeeld in de volksgezondheid waar de

eigen verantwoordelijkheid en het begrijpen wat er aan de hand is vitaal is. In feite doet diezelfde nadruk op de betrokkenheid en de verantwoordelijkheid van de burgers ons ook pleiten voor de bevordering van het eigen woningbezit; ook of wellicht juist in een situatie waarin de sociale woningbouw zo benadrukt moet worden. Waarom zouden lagere inkomensgroepen geen eigen woning mogen hebben? Zo kan ik doorgaan.

Bij dit alles gaat het eigenlijk niet om de economie maar veel directer om de ontwikkeling van de samenleving zelf. Het bouwen steeds weer aan een organisch weefsel waarin vrije mensen zich kunnen ontplooiën in dienstbaarheid aan elkaar.

Ontvoogding van de school

door drs. A. M. Oostlander*)

De democratisering van het onderwijs is op het ogenblik een onderwerp dat sterk in de belangstelling staat. Op de een of andere manier blijkt deze democratisering met name in verband te worden gebracht met noodzakelijk geachte veranderingen in het bijzonder onderwijs. Over de openbare school wordt betrekkelijk weinig gesproken, terwijl het toch zo is dat daar structurele gebreken in de democratische vormgeving aangewezen kunnen worden. In het volgende artikel wordt, op grond van de verantwoordelijkheid die christen-democraten voor het hele Nederlandse schoolsysteem hebben, met name de democratiseringsproblematiek voor de openbare school aan de orde gesteld.

I. Van verzorgingsstaat naar verantwoordelijke samenleving

De christen-democratische richting ontstond in Nederland in een periode waarin reeds sprake was van de rechtsstaat. De klassieke grondrechten waren, onder invloed van de Franse revolutie, geformuleerd, geproclameerd en als basis voor de samenleving aanvaard. De christen-democraten begonnen aanstonds te werken aan de uitbouw van de rechtsstaat tot sociale rechtsstaat. Dat spreekt zeer duidelijk in de schoolkwestie, waar het recht op het geven van onderwijs als klassiek grondrecht onvoldoende werd

drs. A. M. Oostlander is directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

geacht. De overheid diende materiële voorwaarden te scheppen opdat dit recht als sociaal grondrecht kon worden gerealiseerd. Pas door overheidsfinanciering kon het geven van onderwijs als recht op grote schaal in praktijk worden gebracht. Na de beëindiging van de schoolstrijd werden andere sociale rechten aan de orde gesteld. De "sociale kwestie" kwam op het eerste plan. Ook in de benadering van de koloniale politiek en van de problematiek rond het wonen en later rond het welzijn, blijkt de invalshoek van de sociale rechtsstaat-idee. Op diverse terreinen ervoeren de grondleggers van de christen-democratie, dat de klassieke rechtsstaat voor hen onvoldoende was. Intussen schortte het zelfs nog aan klassieke vrijheidsrechten. We hoeven slechts te denken aan de problemen rond de eigen organisatie van de katholieke en de gereformeerde kerken. De emancipatie had derhalve zowel op de vestiging van klassieke als van sociale grondrechten betrekking.

*) De tussen haakjes geplaatste cijfers verwijzen naar de literatuurlijst.

Ontvoogding van de school

door drs. A. M. Oostlander

De sociale rechtsstaat is aldus een verworpenheid waarop met name ook christen-democraten trots kunnen zijn. Toch is er iets anders van geworden dan in feite bij hun streven paste. Christen-democraten streefden vooral naar zulk een optreden van de overheid, dat de uitoefening van verantwoordelijkheden door burgers en organisaties zou worden bevorderd. Zij wilden niet een breed uitgedijde verzorgingsstaat, maar sociale rechten die een bodem onder het bestaan legden. Op basis daarvan zouden mensen en organisaties werkelijk hun verantwoordelijkheden voor zichzelf en hun omgeving kunnen realiseren. Het ging dus niet om het overnemen van taken van de vrije samenleving door de overheid, maar om het stimuleren van de uitoefening van dit aken door samenlevingsorganen zelve. Het christen-democratisch streven heeft desalniettemin op zichzelf al de staatstaak doen uitdijen, immers elke staatkundige vernieuwing leidt op een of andere wijze daartoe. Daarmee wil uiteraard niet gezegd zijn dat de mate van vernieuwing parallel loopt met de mate van uitbreiding van overheidstaken! Veeleer is onder invloed van de christen-democratie het aantal taken, dat de samenleving zelf op zich neemt, gegroeid. Dat was een opvallend gevolg van hun werk. Katholieken en protestanten hebben een groot aantal instellingen gesticht, die het welzijn van de bevolking bevorderden. Zij deden dat vanuit hun eigen principes, hoe zou men zich anders bij zo'n gigantisch karwei hebben kunnen laten motiveren? De levensbeschouwelijke grondslag is de enige die tot zulk een taai volharding leidt. Er werd door hen een krachtige nadruk op het zelf doen gelegd. Dit hing samen met hun visie op de Nederlandse staat als een minderhedenstaat. Christen-democraten waren, al zagen ze de grondtoon van het volkarakter op een bepaalde manier, niet de dragers van het meerderheidsgevoel van die dagen. Zij vereenzelvden zich dus niet met *de* gemeenschap. Juist door die specifieke motivatie, en door de aanvaarding een minderheid te zijn, hebben de christelijke groepen veel activiteiten op sociaal, cultureel en educatief terrein op hun naam staan. En juist omdat het bij liberalen en ook bij socialisten anders lag hebben deze groepen een forse achterstand in dit opzicht. Het is te betreuren dat deze achterstand niet wordt ingehaald, maar dat men zich ertoe beperkt om de sporen van de voorsprong van anderen zo goed mogelijk uit te wissen (verstatelijking en gedwongen algemeenisering). Soms worden die groepen daarbij gesteund door personen uit christelijke

kring die goed zijn voor de verdoezeling van het vaak anti-christelijk karakter van dergelijke acties.

De verleiding van het afwentelen

Een en ander wil niet zeggen dat christen-democraten steeds de verleiding hebben weerstaan om net als anderen te leven volgens het patroon van de afwenteling op de overheid. Dat proces leidt tot verschijnselen die wij vandaag als problematisch zien. De overheid wordt financieel en bestuurlijk overbelast door de veelheid van zorgen en de gedifferentieerdheid van de regels die nageleefd en gecontroleerd moeten worden. Overheidspersonen menen vaak ten onrechte dat zij zich in hun ambt waar kunnen maken door steeds meer verantwoordelijkheden op zich te nemen. De burgers zijn zo langzamerhand geconditioneerd op het uiten van al maar meer verlangens en eisen, die door de overheid moeten worden bevredigd. Zelfs de kerken hebben het merendeel van hun diakonale taken afgestaan, zonder daar veel creatiefs voor in de plaats te stellen. Ook hun relatie tot de overheid ondersteunt soms de eisende sfeer waarin de burger terecht gekomen is. De overheid wordt zowel als bron van teveel goed als oorzaak van teveel kwaad gezien. Tekorten in menselijke levensomstandigheden worden voornamelijk aan het niet-optreden van de overheid toegeschreven.

Ook in democratisch opzicht is het de overheid niet mogelijk om al haar taken voldoende onder controle te houden. Het ambtelijk apparaat heeft zich in hoge mate verzelfstandigd, zodat men kan zeggen dat de hoeveelheid democratie in feite aan het afnemen is. Geen wonder dat er spanningen ontstaan rond het functioneren van de politiek. Dat buiten-parlementaire methoden worden gehanteerd en de bron of oorzaak van zoveel kwaad krachtig gewantwoord wordt. En toch freewheelen velen nog steeds op het spoor van de verstatelijking en de veralgemenisering, alsof deze geijkte methoden van "probleemoplossing" niet ernstig onder verdenking zijn gekomen. In de christen-democratie zien wij een andere weg, namelijk die naar de verantwoordelijke samenleving, waaraan de politiek naar vermogen een creatieve bijdrage moet leveren.

II. School — kerk, staat en gezin

De positie die de school in de samenleving wordt toegekend, hangt uiteraard samen met de

Ontvoogding van de school*door drs. A. M. Oostlander*

historische fase waarin die samenleving zich bevindt. In onze streken is het onderwijs met name vanuit de kloosters ter hand genomen. Vrij spoedig werd dit onderwijs ook vanuit de overheid bevorderd. De band aan kerk en overheid is derhalve van oorsprong zeer sterk geweest. In de tijd van de republiek bleef dat zo, waarbij aan de overheid de beslissende stem toekwam, maar aan de kerk de geestelijke leiding. Veel problemen leverde dat niet op, tenminste niet voor protestanten, aangezien de overheid de gereformeerde religie via het onderwijs wilde bevorderen. Overigens fungeerde deze school in katholieke streken min of meer als katholieke school. Men kan dus spreken van een christelijke overheidsschool (9). Bij de scheiding van kerk en staat werd de band tussen school en kerk verbroken, omdat inmiddels de overheid het meeste gezag over de school verworven had en men destijds nog niet toe was aan een gedifferentieerder opvatting over het eigen karakter van samenlevingsverbanden. Het afscheid van de christelijke overheidsschool, dat door de scheiding tussen kerk en staat noodzakelijk was, is menigeen zwaar gevallen. Zo ook bijvoorbeeld Groen van Prinsterer, die de bijzondere christelijke school steeds als een noodoplossing is blijven zien. Daarmee verraadt hij een restauratieve trek, waarin op het pre-revolutionaire tijdperk teruggegrepen wordt.

In katholieke streken heeft die scheiding, zoals gezegd, praktisch weinig effect gehad, vanwege het homogeen godsdienstige milieu waarin de overheidsschool zich aldaar bevond. Het was niet zo moeilijk om via de gemeentebesturen een dusdanig beleid te voeren dat de overheidsschool voor katholieken acceptabel bleef. Wellicht is uit deze sociologisch te typeren omstandigheid de geringere tegenzin tegen openbare scholen, en soms ook ten opzichte van "algemene" organisaties, te verklaren. Voor het katholiek houden van deze instellingen, behoefde in overwegend katholieke streken nooit gevochten te worden.

De scholastische verdeling van het leven in het gebied van de kerk enerzijds en dat van de staat anderzijds, riep van meetaan de vraag op waarbij de school zou moeten worden ingedeeld, indien er tussen kerk en staat een scheiding werd gemaakt. Gezien de overwegende rol die de overheid reeds ten aanzien van de school had gespeeld, was een indeling daarvan bij het gebied van de staat min of meer vanzelfsprekend. Uiteraard bleef deze indeling bij velen vragen oproepen. Sommigen maakten tot in onze tijd

nog de keuze voor onderbrenging van de school bij de kerk. De Hervormde Raad voor kerk en school heeft de kerkelijke school zeer lang als alternatief voor de christelijke overheidsschool gezien. In het omvangrijke en zeer lezenswaardige Unie-cahier van de hand van L. Kalsbeek wordt over de ontwikkeling van de relatie tussen kerk, staat en school uitvoerig en boeiend verslag gedaan.

In c.h.-kring werd de lijn van Hoedemaker nog lang vastgehouden. Ook in katholieke kring heeft nog geruime tijd moeite bestaan rond de waardering van de eigen aard van de school. Een bepaalde lezing van pauselijke encyclieken, waarin de kerk als opvoeder en onderwijzer werd uitgebeeld, leidde tot de mening dat het onderwijs als zodanig van de kerk behoorde uit te gaan. Toch is ook daar de "eigenstandigheid" van de school meer en meer erkend. Pelosi (11) wijst erop dat het onderricht der kerk van geheel eigen aard is gezien het bijzondere karakter daarvan in prediking, sacramentsbediening, catechese etc. Deze "onderwijzende" taak heeft de kerk gelijklijk voor jeugdigen en volwassenen. Bij het beheer van scholen gaat het om kwalitatief andere zaken. De school is derhalve niet herleidbaar tot en kan dus ook niet beschouwd worden als een onderdeel van de kerk. Haarsma (8a) wijst erop dat de, ook in katholieke kring bekend geworden, politieke theologie de betekenis van de evangelische boodschap voor het publieke leven heeft onderstreept en dat tegelijkertijd iedere bevoogding, van staat, maatschappij, wetenschap en kunst door de kerk, in deze theologie wordt afgewezen.

Kuyper en Van der Bruggen onderkennen al spoedig dat van de staat geen christelijke school kon uitgaan als men de staat niet als drager van een godsdienstige richting zou willen bestempelen. En zij wilden dat inderdaad niet. De zoëven vermelde ideeën van de huidige politieke theologie komen zodoende aan hen die in de Kuyperiaanse traditie staan als sympathiek maar weinig verrassend voor. Kuyper en Van der Bruggen grepen vervolgens niet terug op vervlogen tijden, maar, met name Kuyper, kwamen tot de erkenning van de eigen aard van de school als samenlevingsverband, een gedachte die aansloot bij ideeën die reeds eerder bij Groen in aanzet aanwezig waren.

Aan de ouders?

De leuze "de school aan de ouders" onthult merkwaardigerwijze een relatief nieuwe opvatting. Omstreeks 1870 werd deze gedachte door

Ontvoogding van de school

door drs. A. M. Oostlander

Kuyper gelanceerd. De school zou als opvoedingsinstituut, onder het gezag van gezinshoofden, vaders en moeders, dienen te vallen. Daarmee werd een derde levenskring, na kerk en staat, als oorsprong van de school gesteld. In feit vindt deze stelling verband met de opvatting van "het gezin als de hoeksteen van de samenleving", waarin een overaccentuering, een verbreding van de betekenis van het gezin wordt geponeerd. Zulks conform de idee dat het gezin (of liever het huishouden) de kleinste "cel" vormt van de als "organisme" opgevatte samenleving. Kuyper's voorkeur voor gezinshoofdenkiesrecht ligt in het verlengde hiervan.

Deze aristotelische en scholastische visie doet tekort aan het wezenlijke verschil tussen de levensverbanden, school en gezin. Pelosi corrigeert op dit punt de stellingname van Kuyper, waardoor hij dicht in de buurt komt van uitwerkingen van het "soevereiniteit in eigen kring"-principe, zoals we die van Dooyeweerd en de zijnen kennen. Pelosi steekt zijn waardering daarvoor dan ook niet onder stoelen of banken. Hier blijkt nogmaals dat de pude begrippen, zoals die van de subsidiariteit bij de dragers daarvan een aanmerkelijke ontwikkeling kunnen doormaken, waardoor protestantse en katholieke denkers ten aanzien van belangrijke politieke vraagstukken parallelle standpunten gaan innemen.

Toch is de leuze "de school aan de ouders" schrijver dezes uiterst sympathiek en hij zal de enige niet zijn waarvoor dat geldt. Evenwel is deze sympathie terug te voeren op het radicale democratische ethos dat eruit blijkt. Het was zeker in de tijd dat zij gesteld werd een explosieve mededeling. In katholieke en reformatorische kring heeft men echter aangevoeld dat deze stelling niet direct op het eigen karakter van de school sloeg. Van dit intuïtieve inzicht vinden we de sporen terug in de houding van de CDA-Tweede Kamer-fractie, zoals die onlangs ten opzichte van de democratisering van het onderwijs werd ingenomen. Aanvankelijk valt daarin enige onverwachte terughoudendheid op. Bij nader inzien verdient de leuze inderdaad een principiële analyse van z'n strekking en van de rol die ze bij de bespreking van de bestuursvorm voor het onderwijs toekomt. Bovendien dwingen latere inzichten tot een verdieping en verbreding van die leuze, op grond van het feit dat de school als een werkgemeenschap van ouders, leerlingen, personeel en sympathisanten wordt gezien.

Eigen aard

De conclusie van een en ander blijft dat de

school, op grond van zijn eigen karakter, in principe vrij moet zijn bij de behartiging van het eigen mandaat. Voor een christen zal dit mandaat als een rechtstreekse opdracht van God gelden, waarbij geen andere levenskringen, zoals overheden, tussengeschiedeld behoren te worden. Bovendien is een onderschikking aan kerk of gezin principiële onjuist. Juist dat eigen karakter van de school leidt tot de principiële stelling "bijzonder onderwijs regel, openbaar onderwijs uitzondering", om met Kuyper (1869) te spreken of, zo men wil, met de zich veertig jaar eerder in die zin uitende Thorbecke!

III. Rijkdom en armoede van het democratiebegrip

De bestuursvorm van de bijzondere school stoelt op meerdere principes. In de eerste plaats is daar het inzicht in de ontvouwing van de cultuur naar zijn diverse aspecten, hetgeen in een verscheidenheid van levensverbanden tot uitdrukking komt. Een daarvan is het terrein van het onderwijs, de school. Men kan al of niet de consequenties trekken die zulk een inzicht heeft ten aanzien van de erkenning van de eigen verantwoordelijkheid van de bestuurders/stichters van deze scholen. In de christen-democratie worden de eigen mandaten van samenlevingsverbanden uitdrukkelijk erkend.

In de tweede plaats gelden de principes van medeverantwoordelijkheid van de direct betrokkenen. De ouders voorop. Vandaar de leuze "de school aan de ouders", waarin het gaat om medebeslissingsrechten en niet om alleen maar inspraak en andere vormen waarin gezaghebbers hun repressieve tolerantie praktiseren. We bevinden ons hier op een ander niveau van principiële denken. Het gaat hier om de erkenning van de school als een werkgemeenschap van ouders, "vrienden van de school", leerlingen en personeel. Onder "vrienden van de school" kunnen we de bevolkingsgroep of de organisatie verstaan waardoor de school geestelijk gedragen wordt. Uiteraard maken de leden van de andere genoemde categorieën meestal daarvan deel uit, zodat we niet van scherpe scheidingen tussen deze categorieën spreken kunnen. Ten derde is er de erkenning van de pluriformiteit van de samenleving ten aanzien van de daarin levende opvattingen op religieus, levensbeschouwelijk, pedagogisch-didactisch, politiek en ander gebied. Men kan ook zeggen dat het hier gaat om de erkenning van het recht van minder-

Ontvoogding van de school

door drs. A. M. Oostlander

heden op hun eigen cultuur. Dit principe gaat samen met de stelling dat onderwijs niet neutraal kan zijn en dat de overheid niet verantwoordelijk kan zijn voor scholen van een bepaalde richting.

In deze principes gaat het uiteindelijk over de rijkdom of de armoede van het gehuldigde democratiebegrip. Bij de beoordeling van iemands democratische opvatting gaat het om drie vragen:

1. In hoeverre wordt het eigen gezag van samenlevingsverbanden erkend, en het mandaat dat daarin geldt gerespecteerd?
2. In hoeverre wordt de verantwoordelijkheid, het beslissingsrecht, van de deelnemers in de betreffende organisaties erkend?
3. In hoeverre worden de rechten van minderheden op de ontwikkeling van hun eigen cultuur erkend en in hoeverre is men derhalve bereid zich beperkingen op te leggen bij de toepassing van de regel "de meerderheid beslist"?

De antwoorden, die op deze vragen gegeven worden, waren en zijn ook nu soms nog zeer verontrustend. Het onderscheid tussen genoemde drie vragen naar het democratiebegrip is men zich nauwelijks bewust. Dat komt voort uit de omstandigheid dat er nogal wat relaties tussen te leggen zijn. Zo erkent Van Kemenade (10) bijvoorbeeld dat het niet waardenvrij zijn van het onderwijs (3e vraag) de noodzaak van zeggenschap voor de ouders versterkt (2e vraag). Het gaat volgens hem om de wensen en idealen die zij ten aanzien van de schoolopvoeding van hun kinderen willen realiseren. Hij acht dit de belangrijkste achtergrond van de huidige administratieve structuur van het onderwijs. Het antwoord dat hij ten aanzien van deze vragen geeft dwingt hem om, in het verlengde daarvan, ook ten aanzien van de eigen aard van de school een iers positievere visie te ontwikkelen (1e vraag) dan voorheen in socialistische kring dominant was. Dat loopt bij hem uit op een grotere nadruk op de vrijheid van inrichting van onderwijs, waarbij de genoemde vier categorieën van direct betrokkenen een groter speelruimte zou moeten worden gegund. Ook in het bijzonder onderwijs krijgt dat aspect meer aandacht (6).

Consequenties voor het bijzonder onderwijs

De principes, waarop het bijzonder onderwijs stoelt, komen niet altijd voldoende tot hun recht. De vrijheid van onderwijs is enigszins verschaald tot het stichten van scholen. In de regel

wordt bij die stichting de eigen aard van de school onderkend. Uiteraard is het volkomen legitiem dat scholen gesticht worden door initiatieven vanuit kerken, vakorganisaties en eventueel anderen, zoals bijvoorbeeld overheden. Meestal is echter sprake van de inzet van ouders dan wel van expansie van bestaande schoolverenigingen of stichtingen. De vrijheid van stichting wordt in redelijke mate benut. Evenwel wordt van de vrijheid van inrichting slechts een zeer beperkt gebruik gemaakt.

Het christelijk onderwijs met name is, wellicht nog uit de reactie tegen de lange schoolstrijd, zeer braaf en volgzzaam terzake van de naleving van de rijksvoorschriften op onderwijskundig gebied. Vrijwel nooit worden de grenzen van de vrijheid van inrichting zodanig afgetast dat botsingen met overheden in zicht komen. Met andere richtingen in het bijzonder onderwijs is het soms beter gesteld. De zogenaamde "vrije scholen", waar de gedachten van Rudolf Steiner worden gepraktiseerd, moeten hier met ere genoemd worden. Misschien wreekt zich hier het zich niet voldoende bewust zijn, of wellicht het nog te zeer ontbreken, van eigen onderwijskundige visies. Eigenlijk is het vreemd dat de levensbeschouwelijke richtingen in het onderwijs weinig in pedagogisch-didactische opvattingen tot uitdrukking komen. De opleving in het christelijk onderwijs terzake het karakter van de christelijke school, kan wellicht ook in dit opzicht vruchtdragend worden. Hopelijk verschuilt men zich niet langer achter personalistische "filosofieën".

De te geringe betrokkenheid van ouders en personeel bij het besturen van de school, wordt door sommigen bekritiseerd. Gelukkig is op dat vlak meer activiteit gaande, mede ondersteund door "Cahiers voor het christelijk onderwijs" (15). Iedere vorm van democratie kan aan slijtage onderhevig raken. Door velen wordt echter met de christelijke school meegeleefd. De oproep om in eigen kring aan democratische wensen gestalte te geven past goed in het geestelijk klimaat van de bijzondere school. De eigen aard en verantwoordelijkheid van de school brengt met zich dat deze oproep niet met uitvoerige wettelijke voorschriften gepaard dient te gaan. Democratie eist een vormgeving die door de betrokkenen zelf wordt gewild. Tegenstanders van christelijk onderwijs blijken in die democratisering soms een mogelijkheid voor ondermijning van de christelijke school te zien. Vandaar dat het medebeslissingsrecht van ouders die niet met de grondslag van de school instemmen, door hen wordt onderstreept (2a).

Ontvoogding van de school

Terecht wordt o.a. door Deetman (15b) gesteld dat de democratisering van het bijzonder onderwijs ertoe zou moeten leiden dat de stichtingsvorm die nog in een groot aantal gevallen bestaat uit democratisch gezichtspunt door de verenigingsvorm moet worden vervangen, opdat allen die de richting van de school ondersteunen een volwaardige stem kunnen hebben. De suggesties die in de Nota Van der Burg (3) worden gedaan, om stichtingen, middels de instelling van raden met op sommige punten bindende adviesrechten, te democratiseren, doen gekunsteld aan en blijven in een aantal opzichten toch beneden de maat.

Consequenties voor de openbare school

De schoolstrijd is in feite en in zijn algemeenheid op de vrije school gericht geweest. Toch is men zich, onder de druk der omstandigheden en vanwege de geringe interesse van de tegenpartij voor een eigen school, voornamelijk met de bevordering van bijzonder *christelijk* onderwijs gaan bezighouden. Dat kan tot een ongewenste reductie van de reikwijdte van het eigen principe voeren. De verantwoordelijkheid welke met christelijke politiek echter voor het gehele onderwijs heeft, brengt met zich, dat ook het openbaar onderwijs niet aan onze zorg mag ontsnappen. Helaas is gebruik dat de zaken die het openbaar onderwijs betreffen meestal worden overgelaten aan de politici die zich met de cliëntèle van dat onderwijs verbonden voelen. Zelfs wordt meermalen, bij portefeuille-verdeling in Colleges van B & W, vrijwel vanzelfsprekend de onderwijsportefeuille aan de christen-democratische politici onthouden. Wij dienen ons echter voor het welzijn van de betreffende scholen en stellig ook voor de bestuursvorm daarvan te interesseren, omdat onze principes geen ideologisch, uitsluitend op eigen groepsbelang gericht, gebruik verdragen, maar moeten worden gezien als uitgangspunten die ook voor anderen van grote positieve betekenis zijn. De democratiseringsgolf en de afwijzing van het neutraliteitsbegrip hebben inmiddels een goed klimaat geschapen om de gebreken in de bestuursvorm van de openbare school aan de orde te stellen.

door drs. A. M. Oostlander

IV. Hoe democratisch is de openbare school?

A. "De eigen aard"

Liberale visie

De erkenning van de eigen aard van de school en de consequenties die daaruit ten aanzien van de bestuursvorm getrokken moeten worden, passen niet in ieders democratiebegrip. Toch blijken ook buiten de christen-democratie ten dezen in ruime mate inzichten te bestaan, waarbij christen-democraten zouden kunnen aanknopen. Zo kan Thorbecke gezien worden als voorstander van een bestuursvorm die wij nu als bijzonder neutraal zouden typeren (1b). Deze opvatting ligt in de lijn van de scheiding tussen staat en maatschappij, zoals die in de liberale visie wordt onderkend. Thorbecke's voorkeur voor vrijheid van onderwijs moet tevens geplaatst worden tegen de achtergrond van de beperkingen die aan de klassieke rechtsstaat opgelegd waren. Dit in onderscheid van Kuyper en Lohman die de vrijheid van onderwijs als een sociaal grondrecht hebben gezien, waaraan dus een recht op financiering uit overheidsmiddelen verbonden was. Met name Lohman heeft dit recht op financiering overtuigend beargumenteerd (11). Onder invloed van Kappeyne van de Coppello zijn de liberalen lange tijd van de lijn van Thorbecke afgeweken. De verleiding om de voorrang voor de liberale "confessie" in het openbare leven te handhaven bracht hen ertoe om op alledrie de democratievragen een tamelijk bedenkelijk antwoord te geven. Zij waren in hun dagen de dragers van het meerderheidsgevoel. De drang om de eenheid in de cultuur te handhaven bracht hen tot repressie van andersdenkenden. Pas in de huidige periode wordt de eigen aard en opdracht van de school door de liberalen weer ingezien, hetgeen tot een grotere voorkeur voor de bijzondere bestuursvorm leidt. Men pleit er zelfs voor om de openbare school te onttrekken aan de directe invloed van de gemeenteraad en voor het leggen van het bestuur daarvan in handen van zelfstandige bestuurscommissies (1b). Via de statuten van zo'n bestuurscommissie kan ook de grondslag van de aldus ontvoogde openbare school gegarandeerd worden. Zodoende kan de openbare school op een aan de bijzondere school analoge wijze worden gedemocratiseerd. De eigen optie betreft geen richtingsschool als zodanig, maar het type van de samenwerkingschool op algemeen neu-

trale basis. Mevr. Ginjaar (1b) verzucht dat in feite alleen vrijheid van richting bestaat terzake de stichting van bijzondere scholen. De inrichtingsvrijheid geldt slechts in zoverre deze aan de richtingsvrijheid gekoppeld is. In wezen is er geen vrijheid van onderwijs voor de openbare school en dat acht zij een treurige conclusie. Het is duidelijk dat de voorkeur voor een "algemeen-neutrale" bijzondere school voortkomt uit de principiële visie van mevr. Ginjaar op de eigen aard van het onderwijs. Zij acht het noodzakelijk dat de autonomie van de school zowel wat betreft richting als inrichting grondwettelijk verankerd wordt. Ook vanuit het Humanistisch Verbond wordt gesteld dat de eigen optie (samenwerkingschool) het best via de bijzonder neutrale vorm gerealiseerd kan worden en dat slechts bij gebrek aan zo'n vrije samenwerkingsschool voor de openbare school gekozen wordt (1d).

Socialisme en "de eigen aard"

Ook in socialistische kring is reeds lang voorkeur geuit voor de bijzondere bestuursvorm. Banning stelde dat de binding van de school aan de staat, en dus aan de politiek, een vloek is geweest. De staat is niet het enige orgaan van de gemeenschap. Niet het feit dat de staat steeds meer functies aan zich trekt ligt in de lijn van de sociaal-democratie, maar wel dat er in de maatschappij nieuwe organen worden gecreëerd voor bepaalde functies. Aldus Banning, die hierdoor blijk geeft van een goed inzicht in de ontvouwing van de samenleving naar diverse aspecten, resulterende in samenlevingsverbanden met onherleidbare eigen mandaten. Banning was in socialistische kring bepaald niet de enige die uit wilde gaan van de stelling "vrij onderwijs regel en openbaar onderwijs uitzondering". Ook de openbare school is een richtingschool en wel van christen-humanisten of moderne humanisten, aldus Daalder. Vrijheid van onderwijs wordt door hem belangrijk geacht omdat op die wijze de school haar taak en plaats temidden en in dienst van andere levensgemeenschappen meer bewust wordt (11). In socialistische kring wordt momenteel de inrichtingsvrijheid veel sterker benadrukt dan voorheen (10, 16, 17). Dat geldt ook voor het FNV. Consequenties in de richting van een ontvoogding van de openbare school worden daar echter lang niet altijd aan verbonden. Dit hangt wellicht samen met de spanning in socialistische kring tussen hen die accent leggen op de staat en zijn sociale organisaties tegenover hen die meer van het particulier initiatief verwachten, tussen hen die de gelijkheidsfi-

losofie inclusief planning en bureaucratische uitvoering beklemtonen en hen die deze filosofie vanwege de enorme daaraan verbonden nadelen relativeren ten bate van participatie en identificatie; tussen de centralisten en de voorstanders van (functionele) decentralisatie; tussen de van-boven-affers en de van-onder-oppers; planning en inspraak, democratische gelijkheid en democratische vrijheid, de collectiviteit en het individu (Santema). In de sociaal-democratische visie is het evenwel moeilijk om een goed zicht te krijgen op de ontvouwing van de samenleving in onderling principiële onherleidbare levensverbanden. Wat dat betreft heeft deze maatschappijvisie primitieve trekken. Het begrip functionele decentralisatie heeft daarin meer een praktische, afgedwongen, dan een principiële strekking. Soms schijnt een duidelijk inzicht te bestaan in de democratische nadelen van overheidsbestuur, zo signaleert Kleerebeem (2c) het gevaar van de ongecontroleerde handelingsvrijheid van gemeentebestuurders en in het bijzonder van de wethouder van onderwijs in het meerderheidscollege van de stad Groningen.

Bij Van Kemenade heeft men steeds de indruk dat een wat achterhaalde versie van het subsidiariteitsprincipe bij hem de overhand heeft. Ook daarin was het onderscheid tussen levensverbanden aanvankelijk weinig principiële. Bij mensen als Pelosi treft men veel verder geëvalueerde versies van dit principe aan die veel gelijkenis vertonen met de filosofie van de soevereiniteit in eigen kring. Dat is niet verwonderlijk aangezien deze filosofie in zijn aanzet (via Groen van Prinsterer en Kuyper) op zijn minst de inspiratie door katholieke denkers heeft ondergaan. Men denke slechts aan de grote betekenis van Lamenaïs voor de visie van Groen.

Er zijn echter maar weinig socialisten die aan de tekortkomingen van de politieke filosofie op dit punt voorbij kunnen gaan. Alleen zij die zich in de extreme marges van het socialisme bevinden zijn nog tamelijk kritiekloos. Zo stelt Van Hoogstraten (13a) dat de scheiding tussen staat en maatschappij typisch burgerlijk is, waardoor de behartiging van particuliere belangen tegenover de staat verdedigd worden. Hij wijst op die gronden ook de Contourennota als burgerlijk idealistisch verlichtingsdenken af. Anderzijds vindt men bijvoorbeeld in CPN-kringen een weifelende houding ten opzichte van bijzondere instellingen (1c). Wellicht hangt dit samen met de kansen die men ziet voor de verbreiding van de eigen ideologie. In feite echter is het onderscheid tus-

Ontvoogding van de school

door drs. A. M. Oostlander

sen staat en maatschappij in de communistische samenleving geheel verdoezeld.

Het verbijzonderingsproces

Vanuit christelijke kring is het streven naar verbijzondering van de openbare school als historisch normaal te beschouwen. Vanaf 1920 konden openbare scholen, vanwege de financiële gelijkstelling, gemakkelijk in bijzondere worden omgezet. Het werden in de regel bijzondere christelijke scholen. De leerkrachten gingen daarin gewoon mee. De stijging van het percentage bijzondere scholen tussen 1900 en 1950 is aanzienlijk (van 38% naar 73%, Santema). Sinds 1950 is dit percentage constant gebleven. De overdracht van een openbare school aan een "bijzondere vereniging" wordt na de tweede wereldoorlog als een merkwaardigheid beschouwd, maar er zijn wel voorbeelden van te geven (14). Vanuit het christelijk onderwijs wordt af en toe wel voor deze verbijzondering gepleit vanuit principieel oogpunt, immers, geheel los gedacht van het bestaan van "confessionele" scholen is de bijzondere bestuursvorm het waard om er voor op te komen (11).

B. Zeggenschap in de openbare school

Ouders hebben invloed op het onderwijs. Dat is het resultaat van de schoolstrijd. Aldus het WBS-cahier "Onderwijs en vorming in de toekomst" (17). Onderwijs is helaas niet een zaak van alle betrokkenen geworden vanwege alle centrale regelingen ten aanzien van de inrichting. Toch is onderwijs zo belangrijk dat het niet aangaat om de invloed op de inhoud van het onderwijs vrijwel geheel aan de betrokkenen te onthouden dan wel om hen uitsluitend via het parlement enige invloed te geven. Zo gaat het WBS-cahier voort.

De mening van Van Kemenade komt in grote trekken met deze stellingname overeen. Hij bepleit meer zeggenschap voor ouders en personeel in het beheer en bestuur van scholen, meer invloed op de richting waarin de kinderen zich binnen het onderwijs kunnen ontwikkelen. Hij klaagt daarbij over de beslotenheid van veel besturen bij het bijzonder onderwijs, hoewel hij zulks ook bij het openbaar onderwijs signaleert. Derhalve voorspelt hij een nieuwe schoolstrijd en wel, "niet tegen de staat, maar tegen de organisaties en de besturen die die vrijheid hebben beheerd en zich hebben goegeëigend. Er zal een petitionnement moeten komen tegen de besturen van openbaar en bijzonder onderwijs". De doelstelling van zo'n schoolstrijd is helaas weinig

opzienbarend. Van Kemenade acht een medezeggenschapsregeling nodig voor personeel en ouders in openbare en bijzondere scholen. Een schoolraad zou inspraak moeten garanderen bij een aantal voor het onderwijs belangrijke taken. Zijns inziens loopt het openbaar onderwijs hierin reeds voorop, hoewel hij inziet dat sommige (!) bijzondere scholen daartoe al kansen boden. Die inspraak moet evenwel voortdurend binnen de uiteindelijke verantwoordelijkheid van de overheid plaatsvinden, aldus Van Kemenade (1). Onzes inziens stelt zo'n inspraak weinig voor. Van Kemenade bepleit geen medebeslissingsrechten voor de naast betrokkenen. En dat terwijl het bijzonder onderwijs dat beslissingsrecht reeds meer dan honderd jaar met succes praktiseert! Samen met Poppe en Worrell diende Van Kemenade een initiatief-ontwerp in om de zeggenschap van de betrokkenen te versterken (7). Dit laat bij het openbaar onderwijs het bestuur bij de gemeenteraad. Het voorstel vertoont parallellen met de gedachten in het rapport van Van der Burg (3) waarin gesproken wordt over de mogelijkheden voor democratisering in het geval dat van stichtingen sprake is. Om dezelfde redenen als ten aanzien van dit rapport eerder is opgemerkt, te weten het gekunstelde karakter en de geringe reikwijdte van zo'n democratisering, kunnen zulke voorstellen voor het openbaar onderwijs als ontoereikend worden afgewezen. Jammer is dat krampachtig wordt vastgehouden aan de overheid als uiteindelijk bevoegd gezag. Banning was op dit punt zijn PvdA-genoten ver vooruit. Volgens hem moest er meer berep worden gedaan op de liefde en het verantwoordelijkheidsgevoel van de ouders. Uit dien hoofde acht hij twijfel aan de voortreffelijkheid van het overheidsapparaat boven die van de vrije organen uit het volk gewettigd (11). In het WBS-cahier "Uitgangspunten voor onderwijsbeleid" (16) wordt trouwens reeds gesteld dat de meeste gemeenteraden te ver afstaan van de betrokkenen om een goede beïnvloedingsmogelijkheid te geven. Zij laten slechts beperkte beslissingsbevoegdheden toe. Aldus het WBScahier. Men kan beter zeggen dat zij principieel geen beslissingsbevoegdheden toe kunnen kennen. Er kan slechts gedelegeerd worden onder voorbehoud. Echte democratisering van openbare scholen en eventueel van bijzondere stichtingsscholen zou bij voorkeur plaats moeten vinden door overdracht van de betreffende scholen aan verenigingen. Daarin zouden overheidsvertegenwoordigers, volgens het rapport Van der Burg, niet passen aangezien hun positie

Ontvoogding van de school

door drs. A. M. Oostlander

onvergelijkelijk is met die van de andere leden van een vereniging.

Soms gaat de voorkeur voor een grotere invloed van de ouders gepaard met de aandring om de richtingsvrijheid van de in ons land bestaande minderheidsscholen (in feite zijn alle richtingen minderheden) te ondergraven. Ouders die andere waarden ten aanzien van het onderwijs prioriteit geven dan de school waar zij gebruik van maken, zouden een bedreiging kunnen zijn voor de "bestaande machtsverhoudingen" (2a). Wellicht dat op grond van die overweging ook gesteld wordt dat de vrijheid van onderwijs niet voor de verstrekkers maar voor de gebruikers dient te gelden (Van Kemenade). Toch steekt, ondanks die lelijke bijgedachten, ook veel goeds in dit streven. Boef-van der Meulen en Bouwhuys (2a) stellen dat men in nieuwe wijken geleidelijk, samen met de ouders, zou moeten komen tot het opstellen van schoolwerkplannen, grondslagen en bestuursvormen. Wel zou dan een tijdelijke openbare bestuursvorm nodig zijn om dit proces te begeleiden. De auteurs achten de politieke en praktische implicaties echter zo groot, dat zij verwachten dat de machthebbers in het onderwijs daarvoor wel terug zullen deinzen. Zelfs stellen zij dat ouders, die iets anders willen, te lichtvaardig worden verwezen naar de mogelijkheid om zelf een school te stichten. Immers, "de tijd, kennis en energie die daarvoor vereist is, is zodanig dat dit slechts voor weinigen een oplossing is". De lezer zal zich hierbij afvragen: die nieuwe schoolstrijd, waar Van Kemenade over spreekt, kan daar wel wat van komen?

"Verdediging" van de openbare bestuursvorm

De auteurs reppen over zo'n nieuwe schoolstrijd dan ook niet en blijken zich snel bij de bestaande toestand neer te leggen. Opgewekt delen de schrijvers mede: "via vierjaarlijkse verkiezingen kan elke stemgerechtigde inwoner van de gemeente zijn invloed uitoefenen op de samenstelling van het gemeentebestuur. Een ouder met een kind op een openbare kleuter- of lagere school heeft op deze wijze invloed op de samenstelling van het schoolbestuur; de school staat praktisch altijd in de woongemeente. Bij voortgezet en buitengewoon onderwijs is dat in mindere mate het geval. Inwoners van kleine gemeenten hebben het voordeel van een relatief zwaardere stem bij het kiezen van hun eigen gemeentebestuur, maar het nadeel dat ze voor voortgezet en buitengewoon onderwijs eerder

buiten hun eigen gemeente terecht moeten. In dat geval hebben zij geen actief en passief kiesrecht voor hun schoolbestuur". Voorts merken de schrijvers met spijt op dat het bestuur van een rijksschool wel op democratische wijze tot stand komt, maar dat de afstand daarvan tot de ouders dermate groot is, dat van een reële bestuursparticipatie nauwelijks gesproken kan worden. Zij zien in dat bij de samenstelling van een gemeentebestuur de functie die het heeft als schoolbestuur veelal een ondergeschikte rol speelt. Ook in de nota van Van der Burg wordt de afstand tussen gemeenteraad en rijk enerzijds en betrokkenen anderzijds aanzienlijk groter geacht dan die bij het bijzonder onderwijs. Wij zouden daaraan kunnen toevoegen dat ingezetenen zonder stemrecht op deze wijze in het geheel niet participeren kunnen in een bestuur. Bovendien schijnen de auteurs ermee akkoord te gaan dat de identiteit van de school door voor- en tegenstanders gelijkelijk wordt bepaald, hetgeen in bijvoorbeeld homogeen katholieke of orthodoxprotestantse streken voor de schrijvers toch tot ongewenste beperkingen zou leiden. Van orthodoxmarxistische zijde (i.c.) wordt eveneens beweerd dat de openbare lagere school door oudercommissie en gemeenteraad democratischer zijn dan de bijzondere school. Beter dan een bestrijding onzerzijds toont de verdediging van de openbare bestuursvorm van deze auteurs aan hoe lachwekkend het is om de openbare bestuursvorm als een echte democratische te bestempelen. Waarom gingen zij niet verder in op de experimenten die zij voor nieuwe wijken voorstelden. Anderen (Santema) hebben meer vertrouwen in de effecten van een actieve voorlichting over alternatieven betreffende de beheersvorm van scholen en van een passende begeleiding bij experimenten daarmee. Er zullen aangepaste cursussen moeten komen voor schoolbestuurders in het bijzonder christelijk onderwijs (6) en voor hen die met de vrijheid van onderwijs voor het eerst aan de slag gaan. Er bestaat een tamelijk wijd verbreid pessimisme ten aanzien van de geneigdheid van de burgers om van hun vrijheden gebruik te maken. Naar het schijnt hangt dit samen met de collectivistische traditie waarmee een pessimistisch mensbeeld gepaard gaat (2c). Hoogstraten (13a) meent dat democratisering verdeeldheid brengt. Van der Burg vermeldt de opvatting dat, indien men de apathische kiezer activeert, men de autoritaire levensvisie een grotere kans biedt en de politieke stabiliteit bepaald niet bevordert. Voorstellen tot ontvoogding wekken soms regel-

Ontvoogding van de school

door drs. A. M. Oostlander

rechte paniecreacties op. Wellicht dat om dit soort redenen velen een beslissende invloed van de overheid in het besturen van scholen noodzakelijk achten, ook indien verdergaand gedemocratiseerd wordt. Een bestuurscommissie van ouders, die verantwoordingsplicht heeft ten opzichte van en onder toezicht staat van het gemeentebestuur, verwerft volgens deze zegslieden een extra grote en deskundige bestuurskracht, omdat door het directe contact met B&W gebruik kan worden gemaakt van gemeentelijke diensten en deskundigen. Onverantwoord beleid kan gecorrigeerd worden door B&W. Alle partijen worden gelijkmatig beschermd door de democratische overheden (De Bruyn, 12c).

De staat wordt daarbij gezien als de meest zuivere gedaante van de gemeenschap. Blijkbaar is het wantrouwen in de vrije organisatie zeer groot. Het is bevreedend dat, terwijl het bijzonder onderwijs, ook volgens de tegenstanders, betere scholen oplevert (1c), bij verbijzonderde openbare scholen een kwalitatief mindere bestuurskracht wordt verondersteld. Anderzijds is het vertrouwen in de democratische overheid wat erg groot. Mevr. Ginjaar en Kleerebezem wezen al op de problemen die meerderheidscolleges kunnen creëren waar het de bescherming van de rechten "van alle partijen" betreft.

Geen angst voor vrijheid

De Bruyn verfraait zijn weinig opwekkend betoog met: "De totaliteit van de a.r.-levensbeschouwing is verouderd. Wie volgt nog de politieke manipulator en demagoog Abraham Kuiper". Ik zou zeggen: wij. En hopelijk ook veel van zijn voormalige tegenstanders.

Immers door zijn optreden en dat van zijn christelijk-historische en katholieke vrienden werd ingezien dat de ouders bij uitstek zijn aangewezen om de integratie tot stand te brengen tussen de rechtstreekse effecten van de schoolopvoeding en de gezinsopvoeding en de pedagogische effecten van allerlei factoren. Het is de plicht van de ouders zich een kritisch oordeel te vormen over de school van hun keuze en stappen te ondernemen wanneer het daar niet goed gaat (11). Het democratisch ethos draagt een christelijke signatuur (8a). Democratie in de school is nodig en mogelijk door de toename van informatiemogelijkheden, van het ontwikkelingsniveau, de bewustwording, de mondigheid, de behoefte aan openheid (3). Bovendien hangt democratisering en zelfbestuur samen met de doelstelling van de school. De ouders zullen trouwens een andere

rol daarbij spelen als het personeel. Beide groepen verdienen een goede plaats in de vereniging indien zij met de doelstelling (grondslag) van de vereniging instemmen. Het personeel heeft daarenboven nog eigen bevoegdheden die met zijn specifieke dagelijkse taak samenhangen. Hun eigen opdracht zal gerespecteerd moeten worden, ook door het bestuur. Voor diverse aspecten van de inrichting van het onderwijs zijn zij bij uitstek bevoegd. Een grotere inrichtingsvrijheid zou hun werk ten goede komen (6).

C. Richting en minderheidscultuur

De openbare school heeft tot doel om als ontmoetingsvlak voor diverse richtingen te dienen. Tevens biedt zij passende vorming voor minderheden die geen eigen school kunnen of willen stichten. Het ontmoetingsideaal heeft een positieve strekking. Echter de voorstanders van de openbare school twijfelen vaak aan de mogelijkheden tot realisatie van deze ontmoeting. Zo valt op dat de samenwerkingsschool in de praktijk niet tot levensbeschouwelijke bewustheid leidt, maar dat juist dat centrale punt onbesproken blijft. Ook voelt men aan dat de aandacht voor levensbeschouwelijke en maatschappelijke waarden en opvattingen snel op gespannen voet komt met de pluriformiteit binnen de school. In de praktijk moet worden gelaveerd tussen de Scylla en de Charibdis van de verbijzondering en de passieve naturaliteit, aldus Van Kemenade. Beide klippen betekenen het einde van de zin van de openbare school. Van Kemenade onderkent deze gevaren, maar weet ook het recept niet om de gevaren te vermijden.

Geheel anders is het met de vrije school die gezindte-school wil zijn. Deze schudt juist de geesten wakker en maakt de school meer bewust van zijn maatschappelijke positie. Vandaar dat ook in socialistische kring momenteel wel gepleit wordt voor de mogelijkheid om de levensbeschouwelijke identiteit in de inrichting van het onderwijs tot uitdrukking te brengen (16). Dit vereist een grotere autonomie voor de scholen. Uiteraard heeft men dan het oog op andere ideologische scheidslijnen en een andere sociale pluriformiteit dan die welke het resultaat is van de veel gesmaide "verzuiling". Onderwijs hangt samen met politieke stellingname, zo wordt erkend. De pedagogische doelstellingen, weerbaarheid, mondigheid, maatschappelijke oriëntatie die we van Van Kemenade kennen zouden volgens hem socialistisch kunnen worden opgevat. Toch wil men geen eigen gezindte-school, aangezien die naar opvatting van de schrijvers

maatschappelijk in een isolement zal geraken. Van Kemenade heeft zich uitdrukkelijk gekeerd tegen een socialistische school als vijfde zuil. Met name omdat hij zich zowel katholiek als socialist voelt en bij de schepping van een keuzemogelijkheid daartussen niet voor halve katholiek of halve socialist wil doorgaan. Bovendien, zo stelt Van Kemenade, zou zo'n initiatief spoedig gesmoord worden. Hieruit blijkt dat hij bijzonder weinig vertrouwen heeft in de socialistische drijfveren die tot zo'n school zouden kunnen leiden. Het moet dus blijven bij nuanceringen in de identiteit van ontmoetings- of samenwerkingsscholen. Op zichzelf is dat jammer, aangezien zo een goede kans op emancipatie van de socialistische cultuur verloren gaat.

Geen bestrijding van het bestaande

Slechts zelden wordt openlijk ten strijde getrokken tegen de bijzonder christelijke school. Men betreurt weliswaar het bestaan daarvan, maar stelt geen maatregelen er tegen voor. Ingezien wordt dat een schoolstrijd op de oude punten de energie, die voor betere zaken gebruikt zou kunnen worden (zoals onderwijsvernieuwing) geheel zou kunnen opslorpen. In feite heeft de poging om minderheden te onderdrukken destijds inderdaad schade toegebracht aan de flexibiliteit van het onderwijs. Indien men vernieuwing steeds met bedreiging van rechten gepaard doet gaan, kan uiteraard weinig tot stand worden gebracht. Wel treft men bij voorstanders van het huidige openbaar onderwijs veel weerstand aan tegen de koepels van de besturen en tegen de professionele organisaties van het bijzonder onderwijs. Men schijnt er wat voor over te hebben om deze zogeheten machtsstructuren te doorbreken. Men wordt verweten dat zij de besluitvorming in het parlement onder druk zetten en via de "confessionele" partijen een onevenredige invloed uitoefenen. Vanuit het algemeen bijzonder onderwijs (7) wordt evenwel gesteld dat in het parlement de besluitvorming stéeds onder invloed van pressiegroepen of belangenorganisaties staat en dat daarbij het onderwijs vermoedelijk geen uitzonderlijke positie inneemt. Ook tracht men op zijn minst de uitbreiding van het bijzonder onderwijs te belemmeren. Het bijzonder onderwijs wordt verweten als een barrière te fungeren bij de inrichting van een goed vormingsonderwijs en bij de integratie van het tertiair onderwijs (Santema). Dat is merkwaardig omdat het bijzonder onderwijs slechts bij deze nieuwe ontwikkelingen een constructieve rol zou wensen te spelen.

Intussen is er sinds de schoolstrijd veel verbeterd in de houding van de tegenstanders van het bijzonder onderwijs.

Twijfel aan de "eenheidscultuur"

De zucht om uit te gaan van een Nederlandse eenheidscultuur is afgenomen. Wie van zo'n eenheidscultuur uitgaat kan uiteraard de vrijheid van minderheden niet respecteren. Onderkend wordt dat wat men wel als de cultuurgodsdienst bestempelt (5a) slechts die levensvisie betreft waarin de bourgeoisie de eigen belangen, drijfveren en waarden tot een nationale zaak heeft weten te maken.

Momenteel is het bestaan van een grote culturele verscheidenheid van Nederlandse en allochtone minderheden tot velen doorgedrongen. Toch worden bepaalde democratiseringgedachten soms tegen de identiteit van minderheidsscholen in stelling gebracht. Vanuit het bijzonder christelijke en het bijzonder neutrale onderwijs wordt het recht op handhaving van de eigen grondslag krachtig onderstreept. Daarbij kan de zogenaamde "behoefte aan confessioneel onderwijs" (2b) niet doorslaggevend zijn. Indien in enquêtes aan personen gevraagd wordt om hun keuze voor een bepaalde school te motiveren, dan wordt daarmee een voor velen tamelijk moeilijke vraag gesteld. Indien het bestaansrecht van een bepaalde bijzondere richtingsschool aan de uitslag van zo'n enquête wordt afgemeten dan wordt wel een zeer elitair criterium aangelegd. In het algemeen zal evenwel kunnen worden gesteld dat wie als gast de christelijke school bezoekt zich ook als gast zal moeten gedragen (8a) en dat geldt ook voor scholen van ander type. Van der Burg past deze redenering toe op het montessori-onderwijs dat minder onder vuur van anti-verzuilingsideologen staat. Het zal voor ieder evident zijn dat het bestuur van een montessorischool, met name met het oog op de overtuigde voorstanders van deze onderwijsvorm, verplicht is om de grondslag en de pedagogische doelstelling van zo'n school te verdedigen en te handhaven. Daar is niets ondemocratisch aan, integendeel, het respect voor minderheidsculturen is een wezenskenmerk van de democratie. Op deze wijze kan de weg vrij blijven voor nieuwe minderheden om zich op constructieve wijze in het Nederlandse onderwijssysteem in te passen. Dat is een belangrijk middel voor de emancipatie van hun cultuur en van hun groep.

Ontvoogding van de school

door drs. A. M. Oostlander

Doelmatigheid

Een belangrijk argument tegen de richtingschool lag destijds in de veronderstelde ondoelmatigheid, die van ("sectarische") versnippering het gevolg zou zijn. Diverse auteurs schrijven in deze zin. Toch wordt door vriend en tegenstander opgemerkt dat in de praktijk de bijzondere school een betere school is (1b, c). Een zelfstandig schoolbestuur blijkt grotere doelmatigheid te betrachten, hetgeen tot matiging van de uitgaven leidt.

In het in 1978 verschenen onderzoek van de commissie Londo (4), dat door het Centraal bureau voor Verificatie en Financiële adviezen van de VNG en de Centrale accountantsdienst van het Ministerie van Financiën naar de onderwijsuitgaven van het kleuter- en lager onderwijs is uitgevoerd, wordt geconcludeerd:

"Zowel bij het kleuteronderwijs als bij het lager onderwijs zijn de kosten van instandhouding bij de bijzondere scholen gemiddeld duidelijk lager dan bij het openbaar onderwijs".

De volgende oorzaken worden daarvoor aangevoerd:

- Een waarschijnlijk groter kostenbesef bij de bijzondere scholen.
- Geen toezichtskosten op uitgevoerd en onderhoudswerk omdat bestuursleden en/of schoolhoofden dit toezicht uitoefenen.
- De soms relatief hoge opslagen van de dienst gemeentewerken bij het openbaar onderwijs.
- De soms voorkomende inschakeling van ouders (bij kleuterscholen) voor eenvoudige onderhoudswerkzaamheden.

Gezien deze uitkomst verbaast het dat de vorige minister van onderwijs (10) destijds voorstelde om de besturen te "verlossen" van een aantal taken die niet met onderwijskundige verantwoordelijkheid te maken hebben. Daaronder viel met name het beheer van de gebouwen. De conclusie zou juist moeten zijn om deze verantwoordelijkheden te laten waar ze zijn en de ontvoogding van de openbare school planmatig en goed begeleid tot stand te brengen. Wij zijn ons bewust dat dit de minst belangrijke reden is voor de verzelfstandiging van de openbare school, maar gezegd moet worden dat een populair verwijt tegen de "versplintering" vanwege het bijzonder onderwijs door genoemd onderzoek radicaal in strekking is gewijzigd.

V. Ontvoogding van de openbare school

Op grond van een drietal principiële criteria voor het democratisch gehalte van het onderwijssysteem en op grond van bijkomende argumenten uit de pedagogische (conformiteit tussen bestuursvorm en onderwijsdoelstelling) en de doelmatigheid- (kosten) sfeer zou opnieuw met kracht op ontvoogding van de openbare school moeten worden aangedrongen. En dan niet met het oog op een verdere uitbreiding van de invloedssfeer van de bestaande "zuilen", maar op grond van ons inzicht in het recht van de school, het recht van de direct betrokkenen, en het recht op emancipatie van nieuwe culturele minderheden en nieuwe "samenwerkingsvormen". Het CDA voelt zich zeer verwant met het christelijk onderwijs, maar kan zich niet onttrekken aan zijn verantwoordelijkheid voor de huidige openbare school en voor diegenen die deze vorm van levensbeschouwelijke ontmoeting op prijs stellen. Het CDA is immers geen eenzijdige belangenpartij, ook niet de partij van het "christelijk belang" alleen. Het CDA vertegenwoordigt vanuit haar visie tevens het hele volk. Zeker in een tijd, waarin alom op bezuiniging in de overheidsuitgaven wordt aangedrongen, zou zo'n ontvoogding van de school op z'n plaats zijn, omdat dit een van de weinige bezuinigingen oplevert die niet schaadst, maar juist aan de ontplooiing, de flexibiliteit en vernieuwingsmogelijkheden binnen de scholen ten goede komt. Geen nieuwe schoolstrijd, maar een vergroting van de vrijheid van onderwijs die voortaan niet alleen voorstanders van christelijk onderwijs maar ook anderen ten goede kan komen.

Zo zullen CDA-fracties op allerlei niveau, zeker op dat van de gemeenteraden, zich als vertegenwoordigers moeten beschouwen die voor de hele bevolking verantwoordelijk zijn. Vandaar dat onzerzijds activiteit ontplooid zal moeten worden die de algemene gelding en de noodzaak van onze principes ten aanzien van het vrije onderwijs voor anderen duidelijk en waardevol maken.

Literatuurlijst

- 1 C. M. Bolle e.a.: "Het onderwijs gekleurd", Stafleu, 1976
- a) C. M. Bolle: "Waar ligt de rode school?"
- b) N. J. Ginjaar-Maas: "Onderwijs in de branding"
- c) S. J. Karsten: "De marxistische visie op het onderwijs"
- d) J. K. de Vries: "Modern Humanisme en Onderwijs"
- 2 L. Box, e.a. (red.): "Vrijheid van Onderwijs" — Marges in

Ontvoeding van de school

door drs. A. M. Oostlander

het onderwijs in maatschappelijk perspectief", Link, Nijmegen, 1977.

a) S. Boef-van der Meulen en S. G. Bouhuys: "Vrijheid van onderwijs en bevoegd gezag"

b) J. de Jonge: "Motivatief voor protestants-christelijk onderwijs"

c) P. Kleerebezem: "De gevangenenbewaarders van de vrijheid"

3 F. H. van den Burg e.a.: "Rapport van de commissie van advies inzake het democratisch en doelmatig functioneren van gesubsidieerde instellingen", Staatsuitgeverij, 1977.

4 Commissie Londo: "Onderzoek naar de uitgaven van het kleuter- en lager onderwijs", Staatsuitgeverij, 1978.

5 K. W. Dahm e.a.: "Godsdienst en maatschappijkritiek", Amboboeken, 1975

a) Van Drehsen: "Godsdienst in Amerika — ethisch fluidum"

6 C. A. M. van Dongen e.a.: "Bouwen aan de relatief autonome school", Nederlandse Katholieke Schoolraad, 1979

7 W. G. G. van Doorn & G. van Putten (red.): "Demokratie", Staatsuitgeverij, 1980

a) Ett. Schuyter, B. ten Zaldam-Hartelust: "Democratisering bij het onderwijs"

8 Th. A. G. van Eupen e.a. (red.): "Waarden en normen in het onderwijs", Annalen van het Thijmgenootschap 65; 1, Amboboeken, 1977

a) F. Haarsma: "Waarden en normen in de verhouding school-maatschappij-kerk"

9 L. Kalsbeek: "Theologische en wijsgerige achtergronden van de verhouding van kerk, staat en school in Nederland". Cahiers voor het christelijk onderwijs, Kok, 1976.

10 J. A. van Kemenade: "Als de smalle weegbree bloeit", Bert Bakker, 1979

11 E. Pelosie s.j.: "Vrij onderwijs", Zwijssen, 1960

12 M. Santema e.a.: "Commentaren rond de Contourennota", Tjeenk Willink/Wolters - Noordhoff, 1976

a) M. Santema: "Onderwijsbeleid en regio: over van-onderop en van-boven-af"

b) M. Santema: "Het schoolinrichtingenvraagstuk in verleden en heden"

c) A. A. de Bruin: "De Contourennota en de ontmoetings-school op basis van het tertium; confessionelen en de vrijheid van onderwijs"

13 G. A. van der Ven e.a.: "Vrijheid en onderwijs", Annalen van het Thijmgenootschap, 66; 3, Ambo-boeken 1978.

a) H. D. van Hoogstraten: "De angst voor vrijheid in historisch perspectief"

14 Els van Wees: "Nota bestuursvorm openbare school t.b.v. de discussie in de raad van Muiden", 1977 (niet gepubliceerd)

15 Werkgroep Unie: "School en Medezeggenschap", Cahiers van het christelijk onderwijs, Kok, 1980

a) S. G. Bruggemann: "Opkomst van de democratisering"

b) W. G. Deetman: "Maatschappelijke en politieke aspecten van de democratisering in het onderwijs"

c) B. de Haan, R. Hartman: "Medezeggenschap in toekomstperspectief"

16 WBS: "Uitgangspunten voor onderwijsbeleid", Kluwer, 1973

17 WBS: "Onderwijs en vorming in de toekomst", Kluwer, 1976

interview

Gesprek met minister-president Van Agt

door dr. G. Puchinger

"Dit interview is in enkele opzichten ook voor mij uniek.

Het zal, als ik het goed begrepen heb, worden opgenomen in het laatste nummer van het maandblad "Anti-Revolutionaire Staatkunde" en tevens in een boek, waar in alle andere ministers het woord voeren, mijn collega's met wie ik zo goed samenwerk. Bovendien zondig ik nu tegen een leefregel, die ik mijzelf gesteld heb, namelijk dat ik mij, zolang ik mijn huidige functie vervul, niet in interviews zal begeven.

Maar nu al mijn collega's op jouw verzoek zijn ingegaan, mag ik niet ontbreken; vandaar dus dat ik tot de laatsten behoor die er aan meedoen. En ook dáárom heb ik me gaarne tot dit vraaggesprek laten verlokken, omdat de nadering van de fusiedatum van het CDA op 11 oktober aanstaande uitnodigt tot een korte bezinning op hetgeen we in de afgelopen jaren hebben gedaan, en op hetgeen de hand te doen zal vinden in het tijdvak dat vóór ons ligt. En bovendien is het wel boeiend om mij bij het binnentreden van het CDA door een anti-revolutionair, in casu door jou, te laten interviewen!"

Dit merkte minister-president Van Agt op aan het einde van ons gesprek gekomen over zijn interview in het algemeen.

Onze eerste ontmoeting hiervoor vond plaats op woensdagavond 10 september van negen tot elf uur op het Catshuis, de ambtelijke woning van de Nederlandse minister-president. Ik ontmoette

mr. A. A. M. van Agt (49) is minister-president, minister van Algemene Zaken sinds 19 december 1977.

Hij studeerde rechten aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen en was na een tweejarige advocatenpraktijk vijf jaar werkzaam bij het ministerie van Landbouw en Visserij te Den Haag. In 1963 ging hij over naar het ministerie van Justitie. Met ingang van 1 oktober 1968 werd hij benoemd tot hoogleraar in de juridische faculteit te Nijmegen. Hij werd op 6 juli 1971 benoemd tot minister van Justitie in het kabinet Biesheuvel en bekleedde dit ambt ook in het kabinet Den Uyl tot 8 september 1977. Vanaf 8 juni 1977 was hij voorzitter van de CDA-fractie in de Tweede Kamer tot aan zijn benoeming tot minister-president en minister van Algemene Zaken.

daar die avond een door zijn dagtaak vermoeide, maar montere, opgewekte en zeer ontspannen minister-president, die mij na de begroting op mijn vraag hoe hij het maakte, antwoordde: "Het is nu vijf weken na de vakantie, maar het lijken wel vijf maanden, want wij hebben een begroting vastgesteld, die menselijkerwijs niet te vervaardigen viel!"

Gesprek met minister president Van Agt

door dr. G. Puchinger

dr. G. Puchinger is hoofd van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

We dronken heel goede koffie.

Toen hij vernam dat ik het Catshuis nog nooit gezien had, liet hij het mij zien, waaronder de kleine werkkamer, waar de minister-president zich rustig kan terugtrekken. Hij toonde er mij een bijbel, en zei: "Het is niet mijn verdienste, maar die heb ik hier aangetroffen, tot mijn voldoening overigens".

In de ruime zaal waar de ministers wekelijks vergaderen — met aan de wand een schilderij van de staatsman-dichter Jacob Cats, naar wie het huis genoemd is — heeft aan de brede tafel ieder lid van het kabinet zijn vaste stoel. Terwijl hij mij enkele stoelen van collega's aanwees, liet mijn rondleider zich ontvallen: "Hier is wat afgestreden!"

Verder toonde hij mij een kleine, mooie eetkamer en een ruimere salon. Hij zei herhaaldelijk dat het Catshuis overdag, met een blik op de tuin, op zijn mooist is: "Maar je moet het bij daglicht zien!" En toch, ook 's avonds maakt het interieur van het Catshuis een gedistingeerde in-

druk. Nergens overdadig of weelderig, maar sober, stijlvol, proper en typisch oud-hollands. "De buitenlanders vinden vooral hal en gang heel mooi", zegt de minister.

Daarna gingen we de vragen langs, waarover het interview zou handelen, slechts een enkele keer geplaagd door "de gesel voor de mensheid". Zoals minister-president Van Agt de telefoon noemde.

We accordeerden die avond over de vragen en kwamen op zaterdagmiddag 13 september bij mij thuis van 12 tot 3 uur opnieuw bijeen, om het door ons beiden verder voorbereide gesprek nader vorm te geven, waaruit in hechte harmonie het volgende gesprek ontstond.

Dit is een gesprek dat in het laatste nummer van het maandblad "Anti-Revolutionaire Staatkunde" zal verschijnen; want met het opheffen van de Anti-Revolutionaire Partij gaat ook dit tijdschrift op in een nieuw, gezamenlijk op te richten orgaan. Welke ervaringen hebt U met de KVP, de CHU en de ARP? Zullen die ooit samen iets worden?

"Met de drie partijen die over enkele weken samenkomen in het CDA heb ik afzonderlijk weinig bemoeiing gehad. Toen ik in 1971 minister van justitie werd, had ik geen andere politieke ervaring dan die verkregen na een kortstondig voorzitterschap van het wetenschappelijk instituut van de KVP. En verder had ik meegedaan aan de opstelling van het KVP-program, het program-Steenkamp, voor de periode na het kabinet-De Jong. Daarna kwam, tamelijk onverwacht, het ministerschap en dat heeft een totaal beslag op me gelegd.

Bitter heb ik het gevonden dat de Christelijk-Historische Unie in 1973 buiten het toen gevormde kabinet-Den Uyl bleef. Overigens hebben degenen die lange tijd sceptisch en laatdunkend deden over de kansen op verwezenlijking van het CDA hun inzicht danig moet herijken, toen bleek dat zelfs met twee van de drie in de regering en de derde in de oppositie, de toenadering naar een uiteindelijke fusie toch voortging. Voor de kleinste van de drie, tevens de in en door de oppositie ietwat geïsoleerde CHU, moet dit zeker een moeilijke periode zijn geweest, trouwens voor ons allemaal".

Vindt U het óók niet een beetje jammer dat de drie oude rechtse partijen worden opgeheven?

"Ja natuurlijk, want ze hebben alle drie als kleur-

Gesprek met minister president Van Agt

door dr. G. Puchinger

nijke vlinders gedarteld in de zon van een nu vertrekkende zomer. Maar het is ermee als met de wisseling van de seizoenen: pas nadat de bomen hun beschuttend gebladerte hebben verloren, komt het voorjaar met nieuw levenskrachtig lover.

Het CDA wordt een succes, beter: dat is het al! Dwarskijkers werpen wel tegen dat er blijkbaar nogal eens interne verschillen van mening zijn, met name binnen de Tweede-Kamerfractie. Maar zulke verschillen waren er ook al, en zijn er nog, binnen ieder van de samenstellende partijen. Die zijn er niet minder in andere grote politieke partijen. Waarom toch steeds die obsessie-aandacht voor wat er botst en kraakt binnen de kring van de christen-democraten? Is er geen diepergaande richtingstrijd binnen de VVD? Ligt er binnen de PvdA soms geen kloof tussen de links-radicalen maatschappijbestormers en de nieuw-realistische reformisten?

Heel de ontstaansgeschiedenis van het CDA demonstreert zijn innerlijke kracht. Het wordt niet alleen gedragen door een stuwend enthousiasme in het land, het heeft ook een hecht gedachtengoed. Het nieuwe beginselprogramma getuigt ervan.

Natuurlijk erken ik dat er ook risico's zijn. Maar dat is nu eenmaal kenmerkend voor de politiek".

U bent dus niet bang voor een scheur?

"Dat beschouw ik nu juist als één van de risico's, maar dat het tot werkelijkheid zal worden geloof ik niet".

U heeft eigenlijk een merkwaardige politieke loopbaan gehad. In juli 1971 werd U plots gevraagd om van de wetenschap naar de politiek over te stappen, toen mr. Biesheuvel U vroeg als minister van justitie te willen optreden in zijn kabinet. In 1977 vroeg men U lijststaanvoerder te worden; in 1978 leidde dit ertoe dat U minister-president werd. U heeft dit alles niet gezocht; hoe ervaart U dit alles nu?

"Je kunt wel spreken over enige keerpunten in mijn leven... Uit de wetenschap over te stappen naar de politiek was voor mij geen reuzensprong, want vóór ik de Nijmeegse juridische faculteit betrad, was ik al tien jaar lang beleidsambtenaar geweest op een tweetal Haagse departementen, namelijk Landbouw en later Justitie. Nijmegen is zodoende, onbedoeld natuurlijk, een intermaat geworden. Bovendien overkwam het mij bij mijn verhuizing naar de academische

wereld dat daar juist het "studentenoproer" ontstond, vergezeld van heftige discussies over de inrichting van de maatschappij binnen en buiten de universiteit: een intense politisering in een voordien nogal apolitieke gemeenschap.

Het verzoek, najaar 1976, om lijststaanvoerder te worden van het CDA, heeft me nogal verrast. Dit was uiteraard een moeilijke beslissing. Want eigenlijk was ik graag naar Limburg gegaan, om daar Commisaris van de Koningin te worden. Waarom heb ik dan toch *ja* gezegd? Was het plichtsbefes of ijdelheid? Van allebei wat, denk ik, en ik weet niet in welke onderlinge dosering. Minister-president heb ik tot het laatst toe niet willen worden. Nadat de Partij van de Arbeid, na bijna een half jaar van moeizaam onderhandelen, de formatietafel had verlaten, en een akkoord van het CDA met de VVD tot stand was gekomen, heb ik me het vuur uit de sloffen gelopen om een andere christen-democraat bereid te vinden de leiding op zich te nemen van het kabinet. Als numero één heb ik, zoals je weet, Zijlstra gevraagd. Eigenlijk ben ik dus een premier tegen wil en dank. Maar nadat ik eenmaal voor die kar was gespannen, heb ik er met alle kracht aan getrokken, en dat doe ik nu nog!"

U heeft soms gezegd niet op de politiek gesteld te zijn, maar iets moet er U toch in aantrekken, anders kan men niet zo lang in de politiek voortaanstaan. Wat is dat? En welke belevenis heeft U als minister diep getroffen?

"Je zegt eigenlijk wel terecht: "Anders kan men niet zo lang in de politiek voortaanstaan". Ja, dat is wel zo.

Aantrekkelijk in het werkzaam zijn in de politiek is voor mij vooral, (gaat ijverig in de kamer rondlopen) dat je de resultaten van je werk meestal reeds op korte termijn ziet zichtbaar worden. Anders dus dan in de wetenschap, die meestal op lange termijn werkt en waarvan de uitwerking minder aanwijsbaar is.

Mag ik hier nog een ontboezeming aan toevoegen?

Je zei: "Iets moet er U in aantrekken..." Dat ik het in de politiek zo lang heb volgehouden, staat in dadelijk verband met de weerstand die ik daar ondervonden heb. Want het is zo, dat ik mij schrap zet, naarmate ik meer tegenstand krijg. Dan vraag je naar mijn belevenissen. Welke belevenis de voornaamste was? Dan was *de* ervaring die het langst, ja mijn leven lang mij zal bijblijven: de discussie over de drie van Breda.

Gesprek met minister president Van Agt

door dr. G. Puchinger

Ik ben nu bijna tien jaar minister. Belevissen te over dus, vreugdevolle en droevige. Maar de meeste indruk heeft op me gemaakt wat er zoal gebeurd is in 1972, rondom mijn voorstel om gratie te verlenen aan de nog gedetineerde Duitse oorlogsmisdadigers. De toen verkregen ervaringen zijn zo aangrijpend geweest, dat ik er moeilijk toe kan komen deze te plaatsen in een reeks waarin ook latere gebeurtenissen worden opgesomd".

Dat heeft nog méér indruk op U gemaakt dan de beide Menten-debatten en Bloemenhove?

"Véél meer! Bij de ervaringen in het voorjaar 1972 staat al hetgeen nadien gekomen is in de schaduw."

Over mensen gesproken, in begin 1979 overleed minister Peijnenburg. Hoe denkt U aan hem terug?

"Rinus Peijnenburg was in ons midden tot ongeveer anderhalf jaar geleden. Hij was een briljant econoom; deed cum laude zijn doctoraal; een man van maatschappelijk gezag, vooral in de Stichting van de Arbeid, waarin hij gezeten had namens de Christelijke Werkgevers. Klein van gestalte, maar geducht in de politiek. In de Tweede Kamer werden zijn interrupties gevreesd. Niet om de toon ervan, want luidruchtigheid, etaleerdrang en Rechthaberei waren hem vreemd. Maar wel om *wat* hij zei; want dat raakte bijna altijd de kern van de zaak.

In de ministerraad was Rinus de man van het verzoenende woord, de attente wisselwachter ook, die de trein van een op dood spoor rijdende discussie soms op de goede koers bracht. Maar vooral was hij een goed mens die eigenlijk louter vrienden had."

Over gebeurtenissen gesproken: hoe heeft U de Inhuldigingsdag op 30 april jl. ervaren?

"De imposante plechtigheid 's middags in de Nieuwe Kerk te Amsterdam hebben bijna alle Nederlanders via de televisie meegemaakt. De leden van de ministerraad en nog een klein aantal anderen hadden het voorrecht ook aanwezig te zijn bij de abdicatie 's morgens in een van de zalen van het Paleis op de Dam. Een heel eenvoudige ceremonie, bijna huiselijk vooral ontroerend.

Nadat de acte van abdicatie getekend was, bleven we nog even bij de Koningin en haar familie

te gast. En toen gebeurde er iets heel verrassends: de jarige Juliana vroeg ieders aandacht voor een felicitatie aan de, eveneens jarige, minister van Justitie: de vijftig jaar geworden Job de Ruiter kreeg een *Abraham* in peperkoek aangereikt. Een hartveroverende geste in een naar tijd en plaats unieke situatie.

's Middags de jonge Koningin in haar eerste optreden voor de natie: waardig, zonder ophef, bewogen. Je voelde een nieuw tijdperk was nu aangebroken, al behoor je voor je besef nog tot het oude.

Wat ook bij me opkomt wanneer ik terugdenk aan de Inhuldiging van Koningin Beatrix is: zelfs in dit plechtige uur in de Nieuwe Kerk werden mijn gedachten nog al eens afgeleid naar hetgeen her en der buiten in de stad aan de gang was, en dat is toch wel symbolisch voor de onrust van deze tijd. Want wie had vroeger ooit kunnen voorspellen dat de stilte in de kerk tijdens de Inhuldiging van de nieuwe vorstin zou worden verbroken door het lawaai van heliocopeters die de politie moest inzetten voor het handhaven van de openbare orde in de hoofdstad?"

En wat was voor U hét moment tijdens de plechtigheid?

"Het meest supreme ogenblik was, voor mij althans, de eedsaflegging! Denk eens aan Koningin Wilhelmina in 1898, wat dié voor moeilijke, ja bijna, onmogelijke beslissingen heeft moeten nemen om haar eed gestand te doen en te handhaven!

In dat licht krijgt het "Mijn schild ende betrouwen, zijt Gij o God, mijn Heer" toch wel een heel bijzondere betekenis . . ."

En hoe ervaart U Uw Europese contacten in de internationale politiek?

"De buitenlandse politiek is me steeds meer gaan boeien. Ik heb méér officiële bezoeken aan diverse hoofdsteden elders gebracht dan waarschijnlijk een van mijn voorgangers. Het onvergetelijkst daarvan is zeker de reis door Indonesië geweest.

Ambtshalve ben ik minister van Buitenlandse Zaken ad interim. Later ooit eens als vakminister daar? Een mooie dagdroom . . ."

In een kabinet-Lubbers?

"Je kunt maar nooit weten . . ."

Gesprek met minister president Van Agt

door dr. G. Puchinger

Hoe heeft U de diverse wisselingen van coalitiepartners in 1973 en 1977 ervaren?

"Na de periode van het vijfpartijkabinet-Biesheuvel heb ik vier jaar in een regeringsploeg gezeten met socialisten en nadien inmiddels al weer een drietal jaren met liberalen.

Het is hachelijk die tijdperken te karakteriseren. De ene socialist is de andere niet en van de liberalen geldt hetzelfde; van onszelf trouwens niet minder.

Toch een enkele kanttekening.

In het kabinet-Den Uyl domineerden de progressieven en daarbinnen weer de socialisten: rood met een witte rand. Het Partij van de Arbeid-program *Keerpunt '72* gold aanvankelijk als hun *Summa Theologica*. Later kwam er meer "vrijzinnigheid" in hun gelederen."

Wat bedoelt U daarmee?

"Dat ze toch niet vastgebakken leven aan de teksten van hun eigen partijprogram als in het begin.

Ook Joop kent de nodige plooibaarheid!

Voor de christen-democraten was het functioneren in dat kabinet verre van gemakkelijk. In procedureel opzicht, doordat de progressieve meerderheid, althans de ministers van de Partij van de Arbeid, de door de ministerraad te nemen besluiten vaak in eigen kring hadden voorgekookt. In materieel opzicht, doordat wij nogal eens in de positie werden gebracht te moeten betogen dat *nieuw* niet per definitie gelijk staat met *beter*, en dat, willen op zichzelf wenselijke, althans pleitbare hervormingen in de samenleving wortel kunnen schieten, zoveel mogelijk burgers deze hervormingen als redelijk en aanvaardbaar moeten kunnen begrijpen. En dat alles heeft ons wel eens het verwijt opgeleverd dat wij hebben geremd en gedifficulteerd.

In het nu functionerende kabinet heersen minder spanningen, hoewel de financieel-economische situatie veel moeilijker is geworden en daarmee dus ook de problemen voor het kabinet. Het is zeker niet waar dat de coalitie van vandaag minder sociale bewogenheid zou hebben. Er mag trouwens nog wel eens aan herinnerd worden dat ons stelsel van sociale zekerheid, dat uniek in de wereld is, grotendeels is opgebouwd door kabinetten waaraan ook de VVD deelnam."

Zoudt U het zien zitten om opnieuw met de Partij van de Arbeid te gaan regeren, als daar aanleiding toe is? Hoe is Uw politieke verhouding

met drs. Den Uyl? Zou het tussen U en hem niet opnieuw kunnen samengaan, als de verkiezingsuitslag dit wenselijk zou maken, of discrimineert U hem?

"Opnieuw met de Partij van de Arbeid en met Den Uyl?

Het zal, uiteraard, allereerst de uitslag van de in mei 1981 te houden verkiezingen zijn, die bepaalt hoe de kabinetsformatie daarna zal verlopen. En het is daarbij ook *mijn* standpunt dat géén van de partijen die voor deelneming aan het kabinet in aanmerking komt, één van de andere partijen *bij voorbaat* als coalitiegenoot mag afwijzen, uitsluiten. Het CDA moet dus straks bereid zijn óók met de Partij van de Arbeid in overleg en onderhandeling te treden.

De Partij van de Arbeid heeft, gelukkig, nu onlangs, begin september, de deur geopend naar de christen-democraten. Al is het minder fraai dat het CDA daarbij bij voorbaat tot tweede keus verklaard is. Samen met Den Uyl in één kabinet?

Ik ben het eens met collega De Ruiter, die onlangs in het weekblad *De Tijd* gezegd heeft, dat kabinetsformaties niet mogen stranden op onmin tussen bepaalde personen. Welnu, ik heb al eens, geruime tijd geleden, gezegd, geen beletsel te zien in een ministerschap van Den Uyl in een kabinet, waarvan ook ik zelf deel uitmaak. Helaas heeft *hij* wél bezwaar gemaakt tegen de eventualiteit van ons beider presentatie in één kabinet.

Hoezeer ik Joop de Uyl waardeer, ook als mens, heb ik overigens herhaaldelijk kenbaar gemaakt. Ik ben dus, wanneer de politieke situatie daar om vraagt, in voor samenwerking met Den Uyl binnen het kabinet."

Voor wat de sociaal-economische problemen aangaat zegt men vaak: je kunt niet regeren zonder de Partij van de Arbeid. Nu is dit opnieuw reeds drie jaar lang gebeurd. Hoe beziet U dit probleem momenteel vanuit Uw centrale functie?

"Dat je zonder de Partij van de Arbeid een goed sociaal-economisch beleid kunt voeren, is proefondervindelijk bewezen. Ik laat het kabinet-Biesheuvel onvermeld, omdat de levensduur daarvan kort is geweest.

Zeker, de vakbeweging bejegt een coalitie als die van vandaag met een zekere argwaan. Waaraan ik toevoeg dat het de vakcentrales stellig niet mag aanmerken als doublures van elkaar. En binnen die vakcentrales gedragen de di-

Gesprek met minister president Van Agt

door dr. G. Puchinger

verse vakbonden zich ook weer op verschillende wijze.

De verstandhouding tussen ons kabinet en de vakbeweging is naar mijn taxatie mede ook daarom koel en afstandelijk gebleven, omdat vrijwel niemand ons kabinet een lang leven beschoren achtte. Want van het beginaf aan werd er min of meer mee gerekend dat het ogenschijnlijk wankel bouwsel wel zou instorten of worden omgeblazen. Maar het is anders uitgekomen, ondanks al die onheilsprofeten.

Een half jaar na ons aantreden voor de middel-lange termijn. Het kwam, zoals je weet, bloot te staan aan zware kritiek. En ook van politiek-bevriende zijde werd er aan gesjord. Maar nu, ruim twee jaar later, heet het dat de destijds voorgestelde maatregelen *nog niet ingrijpend genoeg* waren. Ons beleidsplan legde, in 1978 al, een sterk accent op matiging van inkomens. Maar in het politieke debat daarover werd ons te verstaan gegeven dat de koopkracht van de inkomens beneden die van de modale werknemer gesauveerd moest blijven. Nù wint het besef veld dat het zelfs niet mogelijk is de minimum-inkomens op koopkracht te houden. En naarmate de verkiezingen-1981 naderen, geeft de Partij van de Arbeid meer en meer anti-Bestek-thesen prijs!"

Hoe denkt U in dit verband over D'66?

"Welke kleren heeft de keizer aan?

De partij begon zich te afficheren als *progressief*. Samen met de Partij van de Arbeid en de PPR in een grote Progressieve Volkspartij. Maar dat project is intussen ten grave gedragen.

Nu toont deze partij zich gecharmeerd wanneer zij in enigerlei woordverbinding *liberaal* wordt genoemd. Politieke commentatoren bezigen ook wel de kwalificatie van een CDA zonder C.

Wie de contemporaine geschiedenis wil beschrijven, blijkt veelal bijziend. Een boeiend, be-gaafd studentendispuut in het groot?"

Wat denkt U van het abortusontwerp-Ginjaar-De Ruiter? Acht U dit als compromis aanvaardbaar of zegt U: dit compromis is dáárom aanvaardbaar omdat er nu eindelijk een wettelijke regeling moet komen, en méér zit er voor het CDA, met op dit punt VVD én PvdA tegenover zich, niet in?

"Als de bevolking van Nederland uitsluitend uit christen-democraten bestond, zou ons land een andere abortuswetgeving krijgen, dan nu te

voorzien valt. Want nu hebben wij te kiezen — en voor dit dilemma staan wij al jaren. Willen wij de handen schoon houden door de besluitvorming over de aanpassing van de wet over te laten aan andere groeperingen, die een libertijnser opvatting voorstaan? Of zijn we bereid vuile handen te maken door deel te nemen aan die besluitvorming, met het doel te bewerkstelligen dat de nieuwe wet tot uitdrukking zal brengen dat het afbreken van zwangerschap géén louter medische verrichting is, maar een ingreep die een bijzondere zorgvuldigheid vereist, niet alleen in de uitvoering ervan, maar ook in de voorbereiding ertoe, omdat het gaat om menselijk leven. Ja, het is een wat lange zin, maar nu staat het er ook allemaal in!

Het onderwerp-Ginjaar-De Ruiter is het beste dat er in het Nederland *van vandaag* te realiseren valt. Het alternatief is: een wetsontwerp dat nog verder van onze denkbeelden verwijderd is, danwel géén wetswijziging. Het laatste komt vrijwel neer op het ontbreken van enige wettelijke regulering, want de justitie is niet meer in staat de bestaande strafbepalingen jegens artsen te hanteren".

Men heeft van begin af aan minister Albeda de hoeksteen van dit kabinet genoemd. U kunt dit als minister-president, reeds jegens Uw andere collega's, natuurlijk niet nazeggen. Maar hoe ziet en verklaart U zijn positie in dit kabinet?

"Albeda de hoeksteen van het kabinet?

De minister van Sociale Zaken neemt heden ten dage altijd een sleutelpositie in. Want hij is de bewindsman van het inkomensbeleid. Voor zover de overheid bemoeiing heeft met de loonvorming, gaat dat vooral door toedoen van hem. Die loonvorming is van kardinale betekenis geworden. Dat komt door de koppelingen in ons stelsel: het trendbeleid voor de ambtenarensalarissen; én de koppeling tussen lonen en sociale uitkeringen.

Collega Albeda ken ik overigens al goed uit de tijd dat we samen als informateurs alsnog de weg openden voor een kabinet onder leiding van Den Uyl in 1973. Wij kunnen heel goed met elkaar overweg".

Over Sociale Zaken gesproken, wát vindt U sociaal aanvaardbaar en wat niet?

"Ja, wat is sociaal aanvaardbaar?

Werken aan een rechtvaardige inkomensverdeling is niet hetzelfde als nivelleren. Tot dusver

Gesprek met minister president Van Agt

door dr. G. Puchinger

heeft er overigens, ook in het nabije verleden, een steeds voortgaande verkleining van inkomensverschillen plaats gevonden, die in vergelekbare landen haar weerga niet kent.

"De sterkste schouders moeten de zwaarste lasten dragen", spreken we al vele jaren in koor. Natuurlijk, dat spreekt vanzelf. Maar wie economisch sterk zijn en wie zwak, is een vraag waarvan de beantwoording wel eens wordt versimpeld. Het is in dit verband opmerkelijk dat in berichten en commentaren over de inkomens boven modaal meestal melding wordt gemaakt van de bruto-posities. Daardoor ontstaat in de discussie en meningsvorming vaak een onwerkelijk beeld.

Voor mensen in de zogeheten middengroepen betekent een vooruitgang in hun bruto-salaris niet zelden een achteruitgang in hun netto-positie. Dat is het "gecondoleerd-met-uw-promotie"-probleem.

Met dat al, in de jaren die vóór ons liggen zullen de burgers *moeten* inboeten aan koopkracht. Dat de noodzakelijke matiging *nóóit* de vorm zou mogen aannemen van een *procentueel* offer, lijkt mij een onredelijke stelling".

Hoe reageert U op het verkiezingsprogramma van het CDA?

"Een oordeel daarover geef ik liever nog niet ten beste. Bij de opstelling daarvan ben ik niet betrokken geweest. Dat is geen verwijt aan wie ook. Maar het verklaart misschien wel waarom ik me hierover nog nader moet beraden.

Ik denk overigens dat wanneer ik wél bij de opstelling van het verkiezingsprogramma betrokken was geweest, het er hier en daar iets anders had uitgezien".

Indien U bereid zoudt zijn als lijsttrekker op te treden, wat zouden dan Uw hoofdpunten van beleid zijn inzake:

de buitenlandse politiek,

de defensie,

de sociaal-economische politiek,

het justitiebeleid

en het welzijn?

"Hierover spreek ik met schroom, want ik wil niet de indruk wekken het als *sousentendu* te beschouwen dat ik ook in de volgende kabinetsperiode minister zal zijn.

Daarom slechts enkele globale aanduidingen.

Op sociaal-economisch terrein zal de ingrijpende

keuze zijn die tussen daling van koopkracht óf voortgaande werkloosheid.

Voor het behoud van vrede en veiligheid in de wereld is er het vitale vraagstuk van de wapenbeheersing, conventioneel en nucleair.

Verder zal het van onschatbare betekenis zijn of we tot afspraken weten te komen over de bestendige aanvoer van energie tegen betaalbare prijzen. De hooggeïndustrialiseerde wereld heeft daarbij tot taak paal en perk te stellen aan het verbruik van energie en zoveel mogelijk af te zien van de consumptie van fossiele brandstoffen.

De omvang van de nood in de Derde Wereld is ten hemel schreiend: ethisch onaanvaardbaar en op langere duur ook een bedreiging voor de welgestelden op het noordelijk halfrond.

Op het terrein van de rechtsbedeling zal het de hoogste opgave zijn het vertrouwen in de rechtstaat te bewaren en waar nodig herwinnen.

Welvaartsprobleem nummer één wordt het te zorgen dat het zich snel voltrekkende proces van verandering naar een multiculturele samenleving op voor alle betrokkenen humane wijze zal verlopen.

Kijk, je kunt er natuurlijk nader over uitwijden, maar dit zijn wel de essentiële zaken".

Welke gevaren ziet U, wensen hebt U en perspectieven acht U aanwezig voor een lijsttrekker van het CDA?

"Dit is een vraag, waar ik kilometers van wegloop!"

En waarom?

"Ik ben nog geen lijsttrekker van het CDA, en anderen zullen straks dienen uit te maken of ik het ooit zal worden. Ik dacht dat dit een heel duidelijk antwoord was."

Dan zijn we aan het einde van ons gesprek gekomen. Heeft U er nog iets aan toe te voegen?

"Het is nu zaterdag 13 september, minder dan drie etmalen vóór de opening van het nieuwe parlementaire jaar door de nieuwe Koningin.

Een zekere voldoening zal geen van de leden van het kabinet geheel vreemd zijn, want we zijn er dan toch maar in geslaagd de waarschijnlijk moeilijkste begroting samen te stellen van na de bevrijding in 1945.

Natuurlijk zal er wel allerwege gemord en gemurmureerd worden; dat hoort er nu eenmaal

Gesprek met minister president Van Agt*door dr. G. Puchinger*

bij, want *dankbaarheid* is in de politiek een schaars artikel.

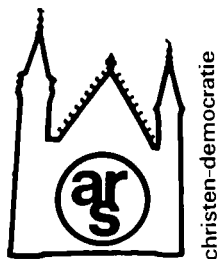
Maar de Nederlanders hebben altijd hun beste prestaties geleverd in tijden van tegenspoed.

En ik houd het ervoor, dat die veerkracht nog steeds aanwezig is.

Uit kracht van ons geestelijk erfgoed zullen we de moeilijkheden weten te klaren, zoals we eerder andere, veel zwaardere beproevingen te boven gekomen!"

Den Haag, 13 september 1980.

Christen Democratisch Appel tegen fascisme

Een aanzet voor discussie¹
door dr. H. van Ruller

I Fascisme is in ons en onder ons

Het op zich zelf gelukkige feit van het in Nederland nauwelijks aanwezig zijn van manifeste fascistten verhindert een politieke discussie met de verdedigers van deze ideologie. Het CDA profileert zich in Nederland wel expliciet ten aanzien van het socialisme en het liberalisme, maar niet ten aanzien van het fascisme. Toch is dit nodig, omdat het voor de buitenstaander, vaak politieke tegenstander, niet altijd duidelijk is hoe loodrecht de ideeënwereld van christen-democraten op de ideologie van het fascisme staat.

In de tweede paragraaf wordt een poging gedaan tot plaatsbepaling van het begrip fascisme en van het fascisme in het Nederlandse politieke krachtenveld. Eerst enige inleidende opmerkingen.

*

Fascisme manifesteert zich in Nederland niet of nauwelijks. Er vindt dus ook geen publieke discussie plaats met fascistten. Het leed, dat door fascistten in de Nederlandse samenleving is veroorzaakt voor en gedurende de Tweede Wereldoorlog is echter nog geenszins vergeten: de sa-

dr. H. van Ruller is raadsadviseur voor coördinatievraagstukken op het ministerie van Binnenlandse Zaken.

menleving is nog voortdurend bezig de gevolgen zowel individueel als collectief te verwerken. Het gevolg daarvan is, dat het kenmerken van de politieke opvattingen van een individu of groep als fascistisch grenst aan een belediging.

Daarmee is dan de situatie ontstaan, die Delfgaauw aanduidt als het belangrijkste gevaar van het fascisme namelijk, dat wij "het fascisme niet bij onszelf en in de eigen samenleving zien en in verband daarmee aan een zekere blindheid lijden voor fascistische structuren, zolang er mogelijkheden zijn de ogen voor de fascistische realiteit te sluiten."² De beschuldigende vinger wordt opgeheven naar hen, die gedurende de

1. Ik dank drs. H. Koetje, drs. J. Krapels, drs. A. M. Oostlander en mr. drs. J. F. Schrijver voor hun kritiek op een eerdere versie van dit artikel.

2. Bernhard Delfgaauw: *Het Fascistisch gevaar*, Socialisme en Democratie, nummer 1, januari 1980 pag. 16.

Tweede Wereldoorlog geen nationale of duidelijke anti-fascistische opvattingen hadden. Een politieke organisatie, die zonder omwegen fascistische doelstellingen nastreeft is zeker in strijd met de rechtsorde en zal verboden worden, omdat dit onder meer zal inhouden het in het openbaar uiten van discriminerende opvattingen, hetgeen een strafbaar feit kan opleveren.

De democratie beschermt zichzelf. Gelukkig, maar deze situatie verhindert wel een discussie in de eigen samenleving met fascisten of met hen, die voor deze politieke stroming (veel) begrip kunnen opbrengen. Deze mensen leven onder ons, sterker het fascisme zit ook in onszelf.

Fascisme kan begrepen worden als de politieke vertaling van onder meer elitaire en superioriteitsgevoelens. Wie van ons zou willen beweren dat hij of zij zich niet anders, vaak beter en verheven voelt boven de boeren, de stadsbewoners, de Belgen, de Duitsers, de Zigeuners, de Joden, de Turken, de Indianen, de Zwarten?

Wij zouden ons zeker niet hoeven te verbazen, dat aan dergelijke gevoelens politiek vorm gegeven werd, hoewel verpakt in een pakket met ook andere samenstelling. Dat dit gelukkig niet gebeurt, wil overigens niet zeggen, dat er in de Nederlandse samenleving niet op grote schaal gediscrimineerd wordt: men vrage het aan hen, die behoren tot één van de zogenaamde etnische minderheden in ons land.³

Mensen met begrip voor fascisme leven ook onder ons.⁴

In principe komt elke partij in aanmerking voor een deel van dit potentiële electoraat, hoewel de mentale afkeer van het bedrijven van democratische politiek, die fascistten eigen is, doet vermoeden, dat juist onder de thuisblijvers zich potentiële kiezers met fascistische opvattingen bevinden.

Traditioneel hebben fascistten zich verzet tegen klassieke liberale en socialistische ideologie. Een bewust uitgebrachte stem van een fascist voor een liberale of socialistische partij ligt dus niet voor de hand. Misschien is beginselloos pragmatisme voor een fascist aantrekkelijk.

De vrees bestaat, dat bij gebrek aan andere keuzemogelijkheden het CDA voor potentiële fascistten een optie is. De relativering van het politiek bedrijf, die men veel in christen-democratische kringen aantreft, wordt wellicht door hen, die niet vertrouwd zijn met de achtergrond daarvan, vertaald in afkeer van politiek, parlement en democratie. Aan de andere kant biedt een relatief zwakke partijorganisatie de mogelijkheid van een politieke carrière voor hen, die het slechts

om de macht te doen is. Elementen uit de gedachtenwereld van de christen-democraten en hun voorgangers kunnen verkeerd begrepen en verdraaid misschien aantrekkelijk zijn voor potentiële fascistten (wellicht geldt dit ook voor SGP en GPV). Tenslotte recruteert het CDA evenals in het verleden de fascistten veel kiezers uit de middengroepen.

Al met al kan naar mijn gevoelen het CDA zowel op de kiezersmarkt als bij het aantrekken van leden aantrekkelijk zijn voor hen, die begrip kunnen opbrengen voor het fascisme.

Dit is een gevaar voor het CDA, dat moet worden onderkend, zoals overigens ook in andere politieke partijen dergelijke gevaren blootgelegd dienen te worden. Daarom is een bewuste expliciete stellingname van het CDA tegen het fascisme geboden.

*

Bovenstaande motiveert de keuze van het onderwerp. Het moment van het schrijven is ook niet toevallig.

De grote christen-democratische partijen in Duitsland en Italië hebben na de Tweede Wereldoorlog grote successen geboekt door aantrekkelijk te zijn voor een electoraat, dat daarvoor direct dan wel indirect fascistten moet hebben gesteund of minstens getolereerd. De start van het CDA vindt plaats op een aangenamer moment in de geschiedenis. Er is noch oorzaak, noch aanleiding om voor Nederland anno 1980 eenzelfde conclusie te trekken ten aanzien van het CDA. Er rust echter een taboe op de discussie met het deel van de Nederlandse samenleving, dat een potentieel fascistisch gevaar vormt. De start van CDU (Duitsland), DCI (Italië) en MRP (Frankrijk) na de oorlog ging gepaard met een zich heftig afzetten tegen het fascisme.⁵ Het bestaan van betrekkelijk sterke fascistische stromingen in een aantal Europese landen houdt bovendien de discussie gaande. Er is geen reden

3. F. Bovenkerk: *Omdat zij anders zijn; patronen van rassen-discriminatie in Nederland*, Meppel, 1978

4. De verkiezingsuitslagen van voor de Tweede Wereldoorlog leren, dat wij rekening zouden kunnen houden met een percentage van tussen de 5 en 10% van de bevolking. Men zie: Dr. A. A. de Jonge: *Het Nationaal-Socialisme in Nederland, voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling*, Den Haag, 1968. Dr. G. A. Kooy: *Het echec van een "volkse" beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland, 1931-1945*, Assen, 1964.

5. Michael P. Fogarty: *Christian Democracy in Western Europe 1820-1953*, Notre Dame, Indiana, 1957, pag. 334.

om Nederland in Europa te beschouwen als een markante uitzondering in die zin dat hier geen fascistische onderstroom zou zijn.

Een zekere mate van zorg komt ook voort uit de pessimistische geluiden over de dreiging, die uitgaat van onze bewegingloze, starre op economische groei ingestelde maatschappij, waarin orde op zaken moet worden gesteld. Sommigen achten de politici niet in staat zich het instrumentarium daartoe op democratische wijze te verschaffen en te gebruiken.⁶

Het CDA moet zich duidelijk en scherp afzetten tegen het fascisme. Ik hoop dat het volgende een aanzet vormt voor discussies in eigen kring en, zo nodig, met de buitenwacht in Nederland. In het buitenland hoeven wij helaas niet lang naar fascistische tegenstanders te zoeken. Horen ze echter voldoende van ons?

II. Wat is fascisme?

Het is moeilijk om een beschrijving te geven van het fascisme als politieke ideologie. Eén van de oorzaken van deze moeilijkheid is het nationalisme en de persoon van de dictator of elite die inherent zijn aan het fascisme. Deze kenmerken hebben tot gevolg dat er in elk land, waar men van een fascistische beweging kan spreken, in principe sprake is van een voor die situatie unieke ideologie.⁷

Fascisme is een politieke beweging, die streeft naar een autoritaire regeringsvorm, die in het verleden veelal regel was, waarbij de totale macht berust bij een dictator of bij een elite, die het behoud van de macht verzekert met moderne bestuurs- en propagandamiddelen. Daarbij wordt uitdrukkelijk onderdrukkend geweld niet geschuwd, integendeel het geweld wordt vaak zelfs verheerlijkt. De elite, die de macht heeft veroverd en tracht te behouden, steunt veelal op groeps-, klasse-, partij- of rassenwaan. De machthebbers legitimeren zich vaak door zich heftig af te zetten tegen in een bepaalde situatie heersende denkbeelden. De aanhangers zetten zich scherp af tegen de bestaande maatschappij en zoeken zekerheid, vaak met een verwijzing naar het verleden. De beweging heeft bij het veroveren van de macht een irrationeel anti-karakter. Soms doet men ook een beroep op een hogere mystieke macht, soms zelfs God. Het (doen) formuleren van een eigen ideologie door fascistische machthebbers en het uitdragen daarvan komt veel voor.⁸

Over de gehele wereld waren en zijn er vele fas-

cistische regimens die alle om een aparte karakterisering zouden vragen.⁹

Er is veel discussie over de al dan niet onont-

6. *Gespreide Verantwoordelijkheid, een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde*, CDA, Den Haag, 1978, pag. 87. Prof. dr. H. Daudt en drs. E. van der Wolk (red.) *Bedreigde democratie? Parlementaire democratie en overheidsbemoediging in de economie*, Amsterdam, 1978. L. van der Geest (red.): *De geronnen maatschappij, 1970-1980 en verder*, Meppel, 1980.

7. Bij wijze van voorbeeld de volgende definitie van Linz. Hij legt de nadruk op de wijze van het verkrijgen van de macht door het zich afzetten tegen de bestaande heersende ideologieën (vertaling van mijzelf).

"Wij definiëren fascisme als een hypernationalistische, vaak pan-nationalistische, anti-parlementaire, anti-liberale, anti-communistische, volkse en daarom anti-proletarische, ten dele anti-kapitalistische en anti-burgerlijke, anti-clericale, of ten minste niet-clericale beweging met het doel nationale sociale integratie door middel van één partij en een corporatieve vertegenwoordiging, die niet altijd even belangrijk wordt geacht, met een zich duidelijke eigen stijl en retoriek; de beweging wordt gesteund door activistische kaderleden, die bereid zijn tot gewelddadige actie gecombineerd met participatie in verkiezingen om de macht te verkrijgen door een combinatie van legale en gewelddadige tactieken ten einde totalitaire doeleinden te verwezenlijken".

Zie: Juan J. Linz: *Some notes toward a comparative study of fascism in sociological historical perspective*, pag. 25; in: Walter Laqueur (ed.): *Fascism: a reader's guide, analyses, interpretations, bibliography*. Penguin, 1976.

8. S. I. P. van Campen: *Nationaal-socialisme en fascisme*, in: *Repertorium van de sociale wetenschappen*, Amsterdam 1958. Walter Theimer: *Geschiede der politischen Ideen*, Bern, 1955, pag. 450 e.v. Walter Laqueur (ed.): *Fascism, a reader's guide, analyses, interpretations, bibliography*. Penguin, 1976.

9. De genoemde en andere kenmerken zijn steeds in meer of mindere mate aanwezig. Wellicht is het beter te spreken van regimes met een aantal fascistische kenmerken of trekken. Zo hebben de heersende elites steeds een verschillend karakter. In een aantal Arabische landen is er sprake van een partij-elite (bijv. Syrië) of een familie (Saudie-Arabië). In veel Afrikaanse landen zijn militaire dictaturen aan de macht, waarbij de elite geselecteerd wordt binnen het leger. Ook in vele Latijns-Amerikaanse landen speelt het leger een grote rol, dat op zijn beurt weer vaak rust op een klein aantal rijke families van veelal Spaanse afkomst. In Zuid-Afrika heerst een raciale elite, die op zich omvangrijk is en zijn leiders op democratische wijze selecteert. In de communistische landen heerst een partij-elite, waarbij dus de leiderschapsselectie zich binnen de communistische partij afspeelt.

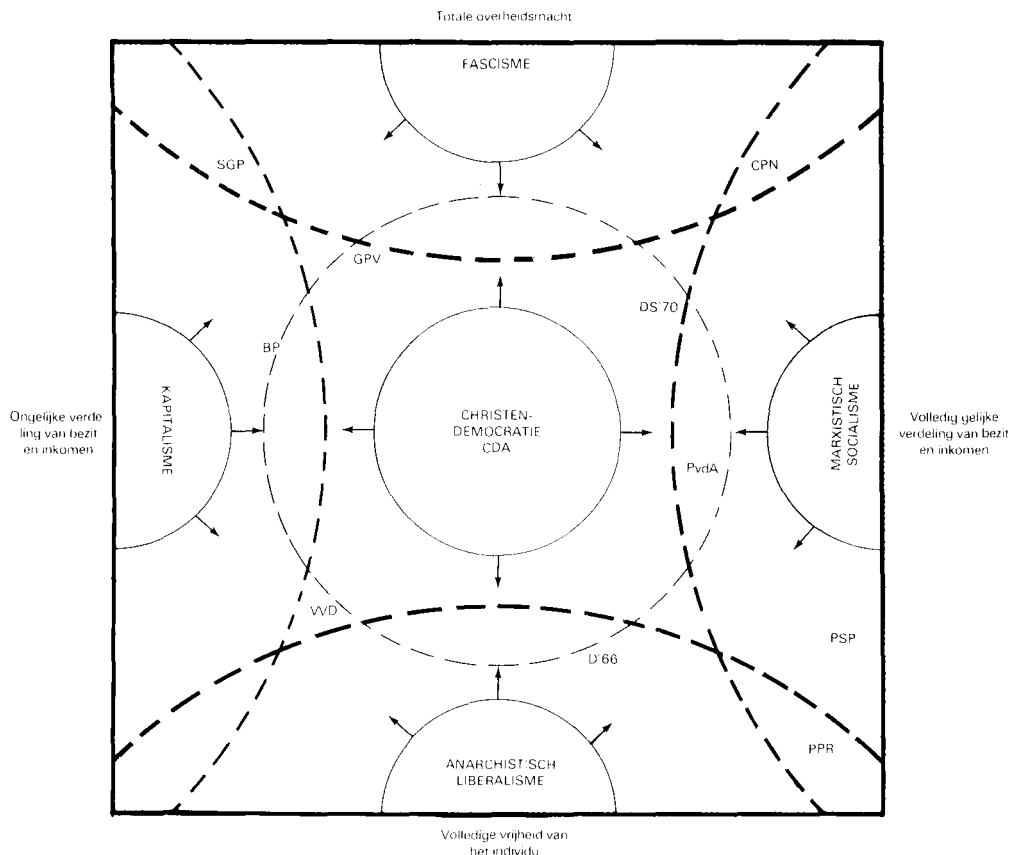
10. Henry Ashby Turner jr.: *Fascism and Modernization*, in: *World Politics*, Volume XXIV, number 4, July 1972, pag. 547.

Anthony James Joes: *Fascism in the Contemporary World: Ideology, Evolution, Resurgence*, Boulder, Colorado, 1978, pag. 97 e.v.

Samuel P. Huntington: *Political Order in Changing Societies*, New Haven, 1968.

Aristide R. Zolberg: *Creating political order, the party-states of West-Africa*, Chicago, 1966.

FIGUUR
Plaatsbepaling Nederlandse Politieke Partijen
in een ideologisch krachtenveld

koombare noodzaak van regiems met onmiskenbaar fascistische trekken in verband met een kennelijk noodzakelijk geacht intensief ontwikkelings- en moderniseringsproces.¹⁰

In het vervolg zal ik mij beperken tot de Nederlandse situatie in Europees verband. Als referentiekader voor de plaatsbepaling van het fascisme wordt veelal het Italiaanse fascisme met Mussolini als dictator gebruikt. Het aangeven van de relatie tussen het Italiaanse fascisme en het Nationaal-Socialisme van Hitler-Duitsland is dan onontkoombaar. In het algemeen wordt het Nationaal-Socialisme opgevat als een virulente en zeer consequente vorm van fascisme, waarbij het racistisch element ongekend sterk aanwezig is (zie voorts IV). Het is een duidelijk voorbeeld waar fascisme op kon uitdraaien.

Generalisaties zijn bij een onderwerp als het onderhavige erg onbetrouwbaar. Toch begeef ik mij op dit glibberige pad teneinde een poging te doen een discussie in onze eigen politieke situatie wat meer handen en voeten te geven. Ik zal mij daarbij bedienen van een simplificerend schema, waarin ik een aantal Nederlandse politieke partijen een plaats geef.

Het gaat mij er om de positie van het CDA ten opzichte van het fascisme af te grenzen. Wellicht zou het ook kunnen dienen om hetzelfde te doen met andere stromingen of partijen, maar dat is hier uitdrukkelijk niet de bedoeling. De christen-democratie is dus in het centrum¹¹ van een spanningsveld, dat wordt gevormd door twee assen, die gezien kunnen worden als glijdende schalen waarop de verschillende opvat-

tingen kunnen worden weergegeven ten aanzien van twee centrale politiek-ideologische problemen.¹² Aan de uiteinden van de verticale en de horizontale as bevinden zich de aanduidingen van extreem radicale politieke stromingen (zie figuur).

I. Fascisme versus anarchistisch liberalisme

Op de verticale as kan men de verschillende standpunten aangeven t.a.v. de macht van de overheid en de individuele zeggenschap van het individu. Het fascisme geeft aan de overheid een in principe totale macht over de bevolking, die in theorie niet beschikt over vrijheid. Aan de onderkant van de verticale as bevindt zich het anarchistisch liberalisme, dat een totale macht toekent aan het individu die een overheidsmacht in principe uitsluit.

II. Kapitalisme versus Marxistisch socialisme

Op de horizontale as kan men de verschillende opvattingen aangeven van een centraal politiek strijdpunt. In onze politieke constellatie kan de ideologie van de partijen voor een belangrijk deel worden verklaard uit hun standpunt betreffende de toe te laten zeggenschap over bezit en inkomensvorming. Het kapitalisme heeft vrede met een ongelijke verdeling van bezit en inkomen over de bevolking, terwijl de meer radicale vormen van het socialisme streven naar een zoveel mogelijk gelijke verdeling van bezit en inkomen.

In het schema heb ik de vier zojuist genoemde polen aangegeven. Deze bepalen een spanningsveld waarin ik enkele Nederlandse politieke partijen een plaats heb gegeven. Deze plaats is uiteraard voor discussie vatbaar en heeft ook een dynamisch karakter. Duidelijk zal zijn, dat het CDA in verband met zijn positiekeuze in het midden van dit krachtenveld gehouden is om de grens tussen haar en de fascistische opvattingen scherp aan te geven evenals overigens de PvdA. De aanwezigheid van liberale en socialistische partijen verklaart de voortdurende discussie tussen deze partijen en de christen-democratische groeperingen. De vele aanhangers van een zo vrij mogelijke ondernemingsgewijze productie geven aanleiding tot het debat over allerlei vormen van economische orde. Het debat met de

fascisten bevindt zich, zoals gezegd, in Nederland in de taboesfeer. De ideologische lading en praktijk van de verschillende fascistische regimens verschilt enorm. Met name het Italiaanse fascisme van tussen de wereldoorlogen geldt vaak als prototype. Aan het werk van Joes ontleen ik een viertal elementen van de ideologische inhoud van het fascisme, die in de volgende vier paragrafen, uiteraard zeer in het kort, worden behandeld.¹³ Achtereenvolgens worden de gedachten van het fascisme geconfronteerd met de denkwereld van de christen-democraten op de volgende onderwerpen: staat en macht, nationalisme en racisme, maatschappelijke orde en corporatisme, en tenslotte organisatie en symboliek.

III. Macht en Staat

Centraal staat bij het fascisme de verovering en uitoefening van de macht in de staat. De dictator of de elite, die eenmaal de macht heeft, oefent deze met inschakeling van de machinerie van de overheid op totalitaire wijze uit eventueel zonder acht te slaan op rechtsregels, die de burgers en de samenleving beschermen tegen staatsmacht. Door te participeren in het staatsprogramma is de burger in staat meer mens te worden en over zich zelf heen te grijpen. Geen enkele andere organisatie wordt toegestaan om enig tegenwicht te bieden (zie paragraaf V). Het fascisme ziet de samenleving als een arena,

11. Indien de lezer daaruit de conclusie trekt dat ik het CDA als een centrumpartij zie, dan impliceert dat beslist niet kleurloosheid of afwezigheid van doelstellingen. Integendeel het gaat om plaatsbepaling in een politiek spanningsveld. Het gaat om het zoeken naar gerechtigheid door rechtvaardige evenwichtige oplossingen, die het de mensen zowel als individu als in groepsverband mogelijk maken zich in onderlinge solidariteit te ontplooiën.

Zie bijvoorbeeld: Dr. H. E. S. Woldring en dr. D. Th. Kuiper: *Reformatrische Maatschappijkritiek, ontwikkelingen op het gebied van sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme van de 19e eeuw tot heden*, Kampen, 1980, pag. 400-403.

12. Tijdens de campagne voor de Statenverkiezingen heeft Jan Terlouw (D'66) de positie van D'66 ten opzichte van de andere partijen op soortgelijke wijze uiteengezet. Op de sociaal-economische (horizontale) as bevinden zich VVD en PvdA/PPR tegenover elkaar op de uiteinden en D'66 in het midden. Op de betutteling-versus-vrijheids- (vertikale) as bevindt zich D'66 op een uiteinde versus KVP/AR/CHU. Men zie de "Volkskrant" van 26 maart 1974, p. 7.

13. Anthony James Joes: *Fascism in the Contemporary World: Ideology, Evolution, Resurgence*, Boulder, Colorado, 1978, pag. 45 e.v.

Christen Democratisch Appel tegen fascisme

door dr. H. van Ruller

waarin de sterken met elkaar vechten om de hegemonie. Het gevecht gaat in eerste instantie tussen groepen en binnen de groepen om een krachtmeting tussen individuen. Overerving van macht zoals dat traditioneel in een monarchie of in een plutocratie plaats vindt is vreemd aan de Europese varianten van het fascisme. Iedere sterke heeft de kans zich in partij, bureaucratie of leger naar boven te vechten. Zoiets als een gezagsleer treft men bij de fascistten niet aan. Men gehoorzaamt, omdat een leider de strijd om de macht heeft gewonnen of — wat op hetzelfde neerkomt — uit angst. Fascisten kijken tegen de interstatelijke samenleving op soortgelijke wijze aan.

*

Het contrast met het christen-democratisch denken is groot. Ieder mens is door God begiftigd met noties van hoe hij of zij hoort te handelen en met een eigen beschikkingsmacht, waarover hij of zij verantwoordelijkheid dient af te leggen. Ieder mens kan slechts ten volle tot ontplooiing komen door anderen te dienen. Het geluk van allen in de samenleving impliceert het eigen individuele geluk. Ieder mens is begiftigd met eigen individuele gaven, die in een individuele situatie verder kunnen worden ontwikkeld. De individuele mensen zijn dus allen ongelijk, maar in hun relatie met God zijn zij allen gelijk, hun morele positie is gelijk. Een uiteindelijk hoogste gezag is er op deze wereld niet.

De feitelijke ongelijkheid van de persoonlijke situatie en eigenschappen betekent voor ieder individu de onderwerping aan hetzelfde grote gebod "Gij zult de Heer, Uw God liefhebben uit geheel Uw hart en met geheel Uw verstand. Dit is het grote en eerste gebod. Het tweede daaraan gelijk is: Gij zult Uw naaste liefhebben als U zelf."¹⁴ Voor de mens handelend in staats- en andere samenwerkingsverbanden geldt hetzelfde uitgangspunt en in verband met de ongelijkheid van de mensen betekent dit gebod dat het steunen van de zwakke de eerste taak van de staat is. Het betekent ook een zeer grote mate van terughoudendheid voor de staat bij het uitoefenen van zijn taak. Wel actief en regelend optreden, doch, zodra dit mogelijk is, een terugtreden om zo een verantwoordelijke maatschappij mogelijk te maken. In internationaal verband is dit ook een richtlijn voor het gedrag van staten onderling en van een eventueel bovenstatelijk gezag ten aanzien van individuele staten. Het verschil in talenten van iedere burger is ook

de grondslag voor de selectie van leiders voor overheidsfuncties. Centraal staat diegenen te selecteren, die werkelijk begaafd zijn om aan de overheidsmachinerie leiding te geven. Het is niet per definitie zo, dat een formeel-democratische verkiezing (one man, one vote) met behulp van het meerderheidsstelsel deze begaafden oplevert. Een beter en eerlijker systeem is echter nog niet uitgevonden. Degene, die hoe dan ook is bekleed met overheidsmacht, moet deze gebruiken in overeenstemming met zijn persoonlijke verantwoordelijkheid ten aanzien van zijn Schepper en in overeenstemming met hetgeen de burgers van hem verwachten. Een volgens afgesproken regels in wederkerigheid uitgeoefend gezag mag rekenen op de gehoorzaamheid van de burgers.¹⁵

Met name in rooms-katholieke kring heeft de christen-democratie zich moeten losmaken van het directe gezag van de kerk; vaak is dit proces nog niet voltooid. Politiek gezag van de Kerk verhindert een zelfstandige uitoefening van politieke verantwoordelijkheid, hetgeen in strijd is met het zojuist beschreven uitgangspunt van persoonlijke verantwoordelijkheid. Direct politiek gezag van de geestelijkheid verhindert democratische regeringsvormen; met name het element van wederkerigheid ontbreekt vooral als het om een niet-democratische kerkstructuur gaat. Dit geldt ook als de bevolking van een land in zijn geheel tot één kerk behoort, hetgeen overigens zelden voorkomt. Echter ook een machtsuitoefening door een partij van christenen, die de helft plus één zetel in het parlement heeft veroverd, moet zeer terughoudend zijn bij het invoeren van een christelijk normenstelsel voor een pluraal sa-

14. Mattheüs 22, vers 37 e.v.

15. A. M. Donner: *Bestendig en Wederkerig, over het verband van staat en staatsrecht*, Zwolle 1979.

A. M. Donner: *Over Christen-democratie en gezag*, in: 100 jaar ARP, Franeker, 1979.

16. Integralisme is een politieke houding, die het niet verdraagt, dat er politieke tegenstellingen voorkomen binnen één religieuze groepering of binnen één staat. Scherp wordt dit verschijnsel onder woorden gebracht in een beknopte geschiedenis van België: "Er rees nu eensklaps een gewetensprobleem: mochten de Katholieke arbeiders een eigen partij stichten, die in het strijdperk trad met de grote Katholieke partij, tot dan toe de succesvolle verdedigster van het geloof? Eén geloof, twee partijen: wie zou dan de ketter wezen?" Uit: G. Hochepeid en R. C. F. Dhondt: *België, 1830-1980*, Lier, 1980, p. 54. Men zie ook: J. M. M. de Valk: *Houdingen van christenen in de politiek* en F. A. M. Altling von Geusau: *Christen-democratische politiek in Europa*; in: A. G. Weiler e.a.: *Mythe en realiteit van christelijke politiek*, Baarn, 1979.

Christen Democratisch Appel tegen fascisme

door dr. H. van Ruller

mengestelde bevolking. De idealen van vele protestanten en katholieken waren en zijn vaak niet in overeenstemming met deze stelling. Zij, die hierin het gevaar van een begin van fascistische regeervorm ontdekken hebben gelijk, hoewel de inhoud van het beleid bij christenen aanmerkelijk zal verschillen van de seculiere fascist. Integralisme¹⁶ en vormen van zogenaamde theocratie verdragen zich niet met de moderne christendemocratie, maar zijn nog niet geheel verdwenen. Verdere doordenking van deze problematiek in christen-democratische kring is nodig.

Een andere seculiere en kwaadaardiger vorm van integralisme zien wij opduiken in dictaturen en formele democratieën. Het is de ideologie van de nationale veiligheid, waarbij een zoveel mogelijk buiten de politieke discussie gehouden (geheim) politie-apparaat allen die de nationale veiligheid in gevaar brengen signaleren, (in het autoritaire geval) oppikken en (veelal door harde behandeling of marteling) intimideren. Op deze wijze worden potentiële politieke tegenstanders uitgeschakeld, voor de staat dure stakingen vermeden en in het algemeen de machthebbers op een relatief goedkope, doch gewelddadige en verderfelijke manier in het zadel gehouden. Het begrip nationale veiligheid is dan wel uitgerekt, maar gezien de grote kwetsbaarheid van de moderne samenleving en toegenomen integratie van militaire en civiele verdediging wel realistisch.¹⁷ Ook hier past waakzaamheid en analyse. Waakzaamheid leidt ook tot een kritische houding op het punt van de selectie van leiders. Managers (leiders, Führers) in bedrijfsleven en leger ziet men vaak als ideaal, ook voor het leidinggeven in de politiek. In deze sectoren is echter juist sprake van veel strijd en concurrentie. Verantwoording afleggen van voornemens en daden met name aan ondergeschikten is er meestal niet bij. Managers werken vaak in een strakke hiërarchie.

Democratisering van de besluitvorming in het leger is een vrijwel niet bediscussieerde zaak. Democratisering in het bedrijfsleven gaat met horten en stoten. Ook in christen-democratische kring worden daarbij soms vraagtekens gezet. Politieke tegenstanders, die christen-democraten vaak relativerend horen spreken over de politieke selectie-mechanismen en het belang van politiek en staat horen relativeren, zien in deze wijze van redeneren ten onrechte een neiging tot fascisme, omdat zowel het christendom als de veelvormigheid van de samenleving waar politiek en staat een (weliswaar belangrijk) onder-

deel vormen hen daartoe wellicht aanleiding geven.

IV. Nationalisme en racisme

De begrippen staat en natie worden veelal door elkaar gebruikt. Deze begrippen dekken echter niet eenzelfde realiteit. De staat is een omschrijving voor de overheid op een bepaald gebied. Natie heeft een sociale betekenis, het begrip ziet op een groep mensen, die samenhang vertoont in cultureel en politiek opzicht. De staat kan het instrument zijn voor de natie om zich zelf te regeren, eventueel te emanciperen. In West-Europa vallen staat en natie in belangrijke mate samen. Men spreekt wel van de "nation-state".¹⁸ Fascisten maken een scherp onderscheid tussen natie en staat. De natie is het belangrijkste. Heel vaak wordt aan het begrip een biologisch component toegevoegd in die zin dat de gemeenschap in fysieke zin aan elkaar verwant is door middel van (indirecte) bloedbanden. Indien deze bloedbanden niet kunnen worden aangetoond dan gebeurt dit door terug te grijpen op geschiedenis of mythe. Ook het land, waar deze geschiedenis zich heeft of zou hebben afgespeeld, krijgt vaak een zeer bijzondere mythische betekenis. "Het dierbaar plekje grond, waar eens mijn wieg op stond" krijgt een bijna religieuze betekenis zoals bij animistische godsdiensten. In de Duits nationaal-socialistische variant van het fascisme vindt men deze ideologie zeer consequent uitgewerkt. Een virulent quasi-wetenschappelijk racisme voert tot een grote belangstelling voor de afstammingsleer en de eugenetiek. Andere varianten van het fascisme hebben deze biologische component niet zo benadrukt. Niet alle fascistische zijn racisten. Een sociaal-darwinisme is echter vaak een kenmerk. Men gelooft in "the survival of the fittest".

Binnen de natie, de solidaire door cultuur en geschiedenis verbonden gemeenschap, speelt zich de machtsstrijd op eenzelfde wijze als tussen de dieren, die in de vrije natuur leven. Het zich binnen de natie (volk, volksgemeenschap) afspelen

17. Zie: *De kwetsbare samenleving, weergave van een gesprek* in: AR-Staatkunde, 80/6, 50e jaargang nr. 6, juni 1980, pag. 179.

18. Jacques Maritain: *Man and the State*, Chicago, 1951. Maritain maakt een scherp onderscheid tussen natie en staat met het oog om de totalitaire relaties, die zich in de natuurlijke gemeenschap zoals een natie voordoen, niet op de staat van toepassing te doen zijn.

Christen Democratisch Appel tegen fascisme

door dr. H. van Ruller

de gevecht om de macht heeft geen desastreuze gevolgen omdat de leider, als sterkste, zich gedragen weet door zijn volksgenoten. De sterke man is van meer belang dan de ideologie. Bij vele soorten fascisme behoren massabijeenkomsten, waarin men zijn afhankelijkheid aan de leider tot uitdrukking brengt, en die de onderlinge solidariteit ondersteunen.

De natie, die het sterkste blijkt te zijn, streeft er naar om andere naties te overheersen. Dit is mogelijk binnen één staat. Het staatsapparaat vormt, eenmaal veroverd, het machtsmiddel om de anderen er onder te houden. Zoals boven uiteengezet kunnen ook andere elites de macht op een ondemocratische wijze veroveren en verdedigen.¹⁹

*

Christen-democraten hebben respect voor solidaire relaties tussen de mensen. Vaak wordt naar analogie van de terminologie in de biologie gesproken over natuurlijke groei en opbouw van organisaties in de maatschappij. Organisch gegroeide groepen dienen beschermd te worden, hun eigen identiteit moet zoveel mogelijk worden gewaarborgd, de verschillende kringen in de maatschappij moeten zich naar hun eigen aard kunnen ontplooiën. De speciale plaats, die het gezin in het christen-democratisch denken ontegenzeggelijk inneemt, wordt daardoor verklaard. Ook de eigen identiteit van minderheidsgroepen wordt erkend en ontzien. Christen-democraten verzetten zich tegen het liberale individualisme en tegen socio-economische collectivistische maatschappij beschouwingen in die zin dat solidariteit niet alleen wordt veroorzaakt door het behoren tot een zelfde soort plaats in het productieproces of inkomensgroep.

Deze gedachten dienen scherp te worden onderscheiden van het fascisme. Zowel in het verleden als in het heden is dit niet altijd en duidelijk gebeurd. De groepssolidariteit is altijd onderworpen aan de goddelijke liefdedewet. Binnen de groepen hoort de solidariteit gebaseerd te zijn op de liefderelatie, die persoonlijke ontplooiing mogelijk moet maken en niet mag inperken. Indien intieme relaties en afstamming de solidariteit ondersteunen dan is dat mooi, maar secundair.

Evenzo dienen de betrekkingen binnen de naties en tussen de naties te worden gekenmerkt door een streven naar gerechtigheid. Vrede, liefde en rechtvaardigheid, het in zijn waarde laten van een ieder is exact het tegengestelde van macht-

strijd, het in dienst nemen of houden, verovering, onderdrukking en uitpersing.

Het is geen geheim, dat velen binnen het CDA sympathie kunnen opbrengen voor de apartheidssleer, zoals die in Zuid-Afrika wordt gepredikt (hetgeen niet hoeft samen te vallen met sympathie voor de wijze waarop die in praktijk wordt gebracht). Eigensoortige ontwikkeling van culturen moet mogelijk zijn, misschien ook wel in politiek opzicht, maar zij mag nooit worden opgelegd. Het door de economisch sterke, de machtige, opleggen van een isolement; het onthouden van democratische rechten aan de armere en zwakkere is niet in overeenstemming met een christen-democratisch denken en moet roeyement van het lidmaatschap van een christen-democratische partij tot gevolg hebben. In een zelfgekozen isolement, waarin het beginsel zuiver wordt gehouden, moge een kracht schuilen, maar deze kracht moet worden aangewend tot heil van de ander.

Zonder acht te slaan op de inhoud van de bijbelse boodschap komt de cynische buitenstaander in de verleiding om sommige vormen, waarin het vroegere anti-revolutionaire leven zich afspeelde fascistisch te noemen.²⁰ Afgezien van het bewezen feit, dat deze opvattingen en organisatievormen zeker niet specifiek waren en ook bij andere politieke stromingen werden aange troffen, stonden het beroep op de eigen identiteit (de grondtoon van ons volkarakter), het huismanskiesrecht, het veroveren van het regeerkasteel, de persoonsverering, de redelijkheidswetgeving, toch in het teken van het omvormen van de wereld tot een afschaduwing van het Rijk van God. Wij moeten echter bekenen, dat deze politieke doelstellingen voor de buitenstaander een bedreiging kunnen inhouden die vergelijkbaar is met de dreiging van sommige fascistische doelstellingen. De ellende, die het fascisme in het recente verleden heeft gebracht en nog steeds te weeg brengt, noopt tot een scherpe afgrenzing van fascistische denk-

19. De keerzijde van deze gedachtengang kon als volgt worden beschreven. Heel vaak trachten bevrijdingsbewegingen onderdrukte naties tot staat te maken. Hebben zij een democratisch karakter dan zijn zij er op uit een democratisch regeringssysteem in te voeren, waarin zij zonder te zien op de "stam" waartoe men behoort gelijke politieke rechten heeft. Vaak ziet men ook dat zij slechts de ene elite door een andere vervangen.

20. Jac. van Weringh: *Het maatschappijbeleid van Abraham Kuijper*, Assen, 1967.

Dr. H. E. S. Woldring en dr. D. Th. Kuiper: *Reformatische Maatschappijkritiek*, Kampen, 1980, pag. 35-51.

Christen Democratisch Appel tegen fascisme

door dr. H. van Ruller

beelden ten opzichte van het christen-democratisch denken, scherper dan in het verleden noodzakelijk werd geacht.

*

Deze afgrenzing is temeer noodzakelijk nu onze Nederlandse gemeenschap een etnisch pluraal karakter heeft gekregen. De geformuleerde doelstellingen ten aanzien van het minderhedenbeleid en de uitvoering daarvan zullen een toets kunnen zijn voor moderne christen-democratie. Ook nu de moderne wetenschap het manipuleren met erfelijkheid heeft mogelijk gemaakt wordt extra waakzaamheid vereist.²¹

V. Maatschappelijke Orde en Corporatisme

Politieke strijd binnen de staat of enger de natie belemmert volgens het fascisme een eensgezind optreden naar buiten en is ook een aantasting van de macht van de heerser of de heersende groep. Omdat uiteraard een menselijke samenleving zeer veelvormig is, houden fascistische partijen zich intensief bezig met vraagstukken van maatschappelijke ordening. Naarmate eventuele belangentegenstellingen of verschillen van inzicht op een lager niveau of binnen bepaalde groepen of sectoren van de maatschappij kunnen worden opgelost, naar die mate kan de leiding zich concentreren op het belang van de gehele natie. Fascisten zijn dus zeer actieve maatschappelijke ordenaars.

Van socialistische kant worden deze acties vaak gekenmerkt als conservatisme, het vastvriezen van de bestaande werkelijkheid, waarin de kapitaalbezitters het voor het zeggen hebben. Het fascisme hoeft zich echter niet te kenmerken door conservatisme of kapitalisme hoewel dit wel vaak het geval is bij fascistische of bijna-fascistische staten (Franco-Spanje had een conservatief karakter, verscheidene Latijns-Amerikaanse dictaturen zijn kapitalistisch van aard). Echter fascistische partijen zullen om de maatschappelijke vrede in het land te bewaren niet schuwen om eigendomsverhoudingen aan te pakken of regels te stellen ten aanzien van minimum-inkomen, de nivellering van inkomens of landhervorming. Om dat te bereiken structureert men bewust maatschappelijke relaties, die beheersing vanuit het politieke machtscentrum mogelijk maken. De marxistische stelling dat het fascisme de regeeringsvorm is waarin het kapitalisme zich mani-

festeert is om deze reden in zijn algemeenheid onjuist.²²

Hoewel het fascisme zich in de strijd om de politieke macht in de staat kenmerkt door verzet tegen rationalistisch liberalisme, kan men ten aanzien van het organiseren van staat en maatschappij slechts spreken van een vaak niets en niemand ontziende rationalisering in de zin van het rangschikken van mensen en middelen op een wijze die de realisering van een bepaald doel mogelijk maakt. Deze zelfde vorm van productie gericht denken treft men ook aan in de leer van de bedrijfsorganisatie, hoewel daar tegenwoordig wordt gegeven door humanisering van de arbeid, het beperken van de tijd die men in het bedrijf actief is, de mogelijkheid het bedrijf te verlaten etc. Termen als management en planning zijn niet vreemd aan het fascisme.

Uiteraard zijn er grenzen aan de macht van de dictator ten aanzien van het structureren van relaties en zal men zich om redenen van opportuniteit graag aansluiten bij het organisch gegroeide of het door de bevolking gewenste. In dictaturen vindt men dan ook vaak een stabilisering van de aanwezige maatschappelijke orde en uitgewerkte systemen van participatie-democratie.

*

Heel vaak wordt een corporatieve staat²³ vaward met een fascistische. Christen-democratie kan zich kenmerken door corporatisme in die zin, dat het de maatschappelijke organisatie van groot belang acht voor het zich wel bevinden van de burgers. Zij zijn vrij hun eigen milieu te vormen en binnen allerlei maatschappelijke organisaties decentraal en in klein verband hun verantwoordelijkheid en solidariteit te beleven. De staat heeft zich alleen te bemoeien met het stellen van algemene regels die de aantasting van de individuele vrijheid in deze kleine verbanden verhinderen en met de coördinatie tussen het hele plurale scala van maatschappelijke organisaties. Indien de openbare orde wordt

21. Alain Rollat: *La nouvelle droite estime que ses idées font leur chemin*, in: *Le Monde*, 27-7-1980, pag. 6.

22. Richard Saage: *Faschismustheorien, eine Einführung*, München, 1976.

Henry Ashby Turner: *Big business and the rise of Hitler*, in: *The American Historical Review*, Volume LXXV, number 1, oktober 1969.

23. H. J. G. Verhallen, R. Fernhout, P. E. Visser (red.): *Corporatisme in Nederland, Belangengroepen en democratie*, Alphen aan den Rijn, 1980.

Christen Democratisch Appel tegen fascisme

door dr. H. van Ruller

aangetast door maatschappelijke strijd zal de staat actief tussen beide moeten komen en in het belang van allen het recht moeten herstellen. Dit kan een hard optreden vragen, maar mag niet langer duren dan strikt nodig is. De mensen in hun onderlinge verbanden moeten zich in principe vrij kunnen ontwikkelen. De zich ontwikkelende maatschappelijke orde staat in de christen-democratie heel bewust voorop, de politieke macht zal zich in principe op de achtergrond moeten houden en zich beperken tot het op rechtvaardige wijze regelen van het maatschappelijk verkeer. In het fascisme is deze volgorde juist omgekeerd. De corporaties zijn daar onderdeel van de staat en delen in het staatsgezag.

*

Een discussiepoint binnen de christen-democratie, en daar niet alleen, is hoe de corporaties (het maatschappelijk organisatieleven) kunnen worden ingeschakeld bij de leiderschapsselectie. Deze discussie wordt voortdurend nieuw leven in geblazen door het gebrekkig functioneren van het parlementaire systeem. Men vergelijk de discussie in AR-kring van vóór de oorlog waar onder andere Anema zich principieel verzette tegen het fascisme, maar wel geneigd was te zien naar corporatieve oplossingen voor de leiderschapsselectie, die daardoor een minder anorganisch, mechanisch, individualistisch karakter zou kunnen krijgen.²⁴ Ik ben huiverig voor deze benadering. In de eerste plaats kenmerkt zich de binnen de maatschappelijke organisaties uitgeoefende macht in het algemeen niet door een hoog democratisch gehalte. In ieder geval is deze macht veel minder gemakkelijk te controleren. Vele vormen van leiderschapsselectie worden daar beproefd (bijv. psychologische tests!). Deze macht wordt dan van buitenaf bevestigd en gestabiliseerd. De bewegelijkheid van de maatschappelijke organisaties wordt van buitenaf bevorderd doordat het electoraat enige invloed op het maatschappelijke verkeer kan uitoefenen als persoonlijke vrijheid of groepsvrijheid in het gedrang komt.

Een tweede gevaar is het scheppen van de verleiding voor bijvoorbeeld een parlementaire meerderheid samengesteld uit een deel van de corporaties om de verhoudingen om te draaien en de staat te gebruiken om de maatschappelijke orde naar zijn hand te zetten. In Nederland verkeren wij in een dergelijke situatie door de uitgewerkte subsidiestelsels, die langzamerhand

zijn gegroeid. Uit het bovenstaande blijkt duidelijk dat dit een enorm gevaar is.

Een reële bedreiging vormt de samenklontering in het bedrijfsleven, met name de positie van enkele grote concerns en banken, die een zeer groot deel van het economische potentieel in de houdgreep heeft. Het economische rationalisme gebaseerd op en verweven met wetenschap en technologie, gevoed door de relaties met het buitenland, zou kunnen leiden tot een corporatisme dat gelijkenis vertoont met de maatschappelijke orde in landen met fascistische regimes. Het zou wel eens nodig kunnen zijn, dat de overheid de vele gegroeide verbanden loskoppelt om de eenvormigheid te bestrijden en de bewegelijkheid van het economisch leven te bevorderen. Kortom het politieke leven bevindt zich in een ijzeren long, die ons democratisch stelsel doelbewust in leven houdt. Velen vatten deze evenwel op als een ijzeren ring, een gigantische boei.²⁵ Het is tijd om de stormbal te hijsen, juist in verband met de dreiging van totalitaire macht, die door deze situatie wordt mogelijk gemaakt en wellicht opgeroepen.

VI. Organisatie en symboliek

De toepassing van een moderne techniek van massa-organisatie en het gebruik van up-to-date propagandamiddelen kenmerken het fascisme. Er zijn twee ideaal-typische fascistische regeringsvormen te onderscheiden. In de eerste plaats een mobiliserend populistisch regime waarbij de leider in massa-bijeenkomsten een beroep doet op het volk. In de tweede plaats een demobiliserend militair-bureaucratische variant. In beide gevallen wordt maar één politieke partij toegelaten, die echter in het eerste geval een grote rol speelt en in het tweede geval slechts een rol speelt als selectiemechanisme voor leiders in die zin, dat hij, die niet is toegelaten, moeilijkheden heeft bij het maken van promotie in politiek en bureaucratie. Een fascistisch regime is bijna ondenkbaar zonder geheime politieke politie, veelal met eigen bevoegdheden.

24. Mr. M. Anema: *Grondslag en Karakter van de Italiaansch-Fascistische Staatsleer*, Kampen, 1934.

Mr. A. Anema: *De fascistische leuze van den corporatieven staat*, Amsterdam, 1934.

Mr. J. Oranje: *De corporatieve staats- en maatschappijgedachte*. Referaat ARJA-toogdag, 1934, Amersfoort.

25. Th. J. van den Berg en H. A. A. Molleman: *Crisis in de Nederlandse politiek*, Alphen aan den Rijn, 1975.

Christen Democratisch Appel tegen fascisme

door dr. H. van Ruller

Deze wordt gebruikt om het volk, elite en onderdanen, in de gaten en in bedwang te houden.

Met name in de populistische variant wordt teruggerepen op een mythologisch geïnterpreteerde geschiedenis en wordt een veelvuldig gebruik gemaakt van symbolen (uniformen, vlaggen, onderscheidingstekens, hakenkruis, fascies, runen, kruisverbranding etc. etc.). In deze praktijk komt de heroïsche romantische, anti-rationalistische verheerlijking van het instinktieve geweld, waartegen bijna geen mens innerlijk bestand is, duidelijk tot uiting.

*

Wat de organisatie betreft heeft de relativering van de politiek, die men vaak in christen-democratische gelederen aantreft, een onderwaardering van dit aspect van een politieke partij tot gevolg, zodat men relatief weinig weerstand heeft tegen andere goed georganiseerde partijen, zoals fascistische. Ik ben van mening, dat ook christen-democraten een beroep op hun aanhangers moeten kunnen doen om te tonen, dat ze wat over hebben voor hun ideaal, uiteraard op hun eigen wijze.

Een christen-democratische partij zal, ook als zij tot mobilisatie van haar achterban gedwongen wordt, altijd tot uitdrukking moeten brengen, dat zij anderen accepteert. Christen-democraten voelen zich met liberalen en democratische-socialisten thuis in een plurale samenleving. Ze onderscheiden zich van de vroegere christelijke politici, die integralistisch dachten, in de zin dat de gehele samenleving zou moeten gehoorzamen aan die ene interpretatie van Gods woord, die werd vertolkt door de leider(s) in kerk en staat. Overblijfselen van dit denken treffen wij nog wel aan in het CDA. In christen-democratische partijen buiten Nederland bestaat er een overdreven aandoende allergie tegen alles wat naar integralisme streeft. Dit kan leiden tot het uitdrukkelijk vermijden van bijbelse begrippen, wat met name de protestantse Nederlandse CDA-ers verdriet. Zij hebben echter geen reden gehad de genoemde allergie op te bouwen.

Herconfessionalisering van de samenleving zal zich naar mijn mening niet behoeven te realiseren doordat alle christenen zich in één politieke partij manifesteren. In de figuur heb ik dit tot uiting pogen te brengen door de buitenste cirkels van de vijf aangeduide stromingen elkaar te doen overlappen. Doctrinaire fascist, marxistische-socialisten, kapitalisten en anarchistische

liberalen hebben wel totalitaire trekken of hebben totalitair optreden tot gevolg.

*

Symbolen proberen het innerlijk van een politieke beweging tot uitdrukking te brengen. Christus, de lijdende mens, heeft zijn werk gedaan en is er aan ten gronde gegaan door te sterven op een martelwerktuig. Dit justitieel instrument wordt door christenen als symbool gebruikt. Dit symbool verplicht tot terughouding, bescheidenheid en ernst.

Het nieuwe CDA zal zich bij het kiezen van symbolen en bij de opbouw van een organisatie-cultuur bewust moeten zijn van de persoon waaraan zij haar naam ontleend.

Het welgeschapen meisje, dat uitmuntend zou passen in een Veronica-tv-uitzending, dat juichend de einstreep haalde met "CDA" op haar truitje, dat bij de verkiezingen van 1977 op een poster stond afgebeeld als symbool voor het gezonde, het jeugdige, het winnende, staat in schrille tegenstelling tot het gehandicapte, het zwakke, het onderliggende waarvoor het CDA in de allereerste plaats wil opkomen, wil zij iets waarmaken van de navolging van Christus.

Gebed en verootmoediging zullen eerder een kenmerk moeten zijn van CDA-vergaderingen dan dreunend, ritmisch geklap, gestamp, en ovaties voor de politieke leider. Uiteraard horen blijheid en dankbaarheid ook bij een christelijke organisatiecultuur, maar de genoemde elementen mogen daarbij niet ontbreken. Het bovenstaande maakt duidelijk, dat ik mij wat op dit punt onrustig voel, met name omdat in de propaganda zo gemakkelijk naar het succes van het symbool wordt gekeken in plaats van naar de boodschap. Het staat vast, dat de fascistische symbolen het beter doen bij het electoraat dan het kruis, als men zich tenminste realiseert wat het is.

Wellicht zal het voor het jonge CDA nodig zijn, om aan populariteit (populisme?) in te boeten om de juiste toon te vinden, die bij haar past.

VII. Besluit

Het CDA dient zich in Nederland niet alleen scherp te profileren ten opzichte van liberalen en socialist, maar ook ten opzichte van fascist. Wat dit betreft mogen wij niet blijven rusten op de lauweren van een goed oorlogsverleden. De ideologie van het fascisme staat loodrecht op de

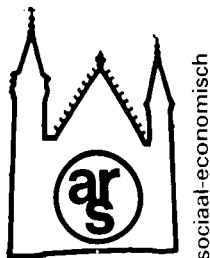
gedachtenwereld van de christen-democratie. De aandacht en achting voor het historisch geworden, de gezagsleer, het respect voor intermenselijke solidariteit (de bloedbanden daarbij niet uitgesloten), de praktijken van fascisten die zich met behulp van het christendom legitimeerden, het corporatieve denken zijn alle onderwerpen waarbij de christen-democratie zich scherp moet afzetten tegen het fascisme dat heidens en anti-democratisch is. De verleiding om zowel leden als kiezers te werven bij potentiële fascisten kan niet machtig genoeg worden bestreden. Het kiezen van het Evangelie als basis en inspiratiebron verplicht tot het weren of het bekeren van potentiële fascist en tot het actief en voortdurend bestrijden van deze ideologie. In Nederland betekent dit dat de discussie met en over het fascisme in voorlichting en kadervorming niet mag insussen, dat bij leiderschapsselectie juist aan het uitdragen van de christelijke

levensbeschouwing en democratische gezindheid expliciet aandacht dient te worden besteed en bij politieke beleidsterreinen die op dit punt gevoelig liggen zoals bijvoorbeeld het minderhedenbeleid, expliciet aandacht moet worden besteed aan de bestrijding van de fascistische ideologie.

Bovendien zal het CDA zich in keuze en opbouw van de organisatie cultuur en de symboliek moeten tonen als een partij die zich verzet tegen het geweld in de samenleving, bereid is tot lijden, het zwakke te steunen, kortom bereid tot navolging van Christus.

Wat in het binnenland moeilijk kan zijn in verband met het niet manifeste fascisme, is in het buitenland gemakkelijk. Bestrijding van fascistische regimes hoort een kenmerk te zijn van onze buitenlandse politiek, waar in deze helaas talrijke gevallen de pastor het moet winnen van de koopman.

sociaal-economisch

Het sprookje van de verzorgingsmaatschappij

door drs. H. Borstlap

Wanneer in een van de eerste nummers van AR-Staatkunde in de jaren '20 geschreven zou zijn over de verzorgingsmaatschappij van onze dagen, dan zouden de lezers dit vermoedelijk hebben afgedaan met de verzuchting: 'sprookjes'. Afgezien van de vraag of de toenmalige directeur van de Kuypersstichting, dr. H. Dooyeweerd, een dergelijke beschouwing had laten passeren, de verzorgingsmaatschappij is voor velen in onze samenleving een sprookje, waarvan men droomt er nog lang en gelukkig mee te kunnen leven. Wij hebben nooit precies begrepen dat zoveel in de jaren '60 opeens tegelijk mogelijk werd en begrijpen dus ook niet waarom dat nu opeens niet meer kan.

'De verzorgingsmaatschappij is in betrekkelijk korte tijd naast een maatschappij van verzorging ook een maatschappij van zorgen geworden', aldus minister Albeda in een zeer opmerkelijke memorie van toelichting op zijn begroting 1981. Opmerkelijk niet vanwege de aanbevelingen die de bewindsman doet: hij belijdt opnieuw zijn vertrouwen in overleg en (democratische sociale) planning om te komen tot een gecoördineerde beheerste sociaal-economische ontwikkeling, zonder geweld te doen aan een gespreide verantwoordelijkheid en democratische beginselen in onze samenleving. 1)

Het opmerkelijke zit in de fundamentele wijze waarop deze bewindsman (bij wijze van politiek testament?) het probleem van de verzorgings-

drs. H. Borstlap is stafmedewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA voor sociaal-economische politiek.

maatschappij aan de orde stelt. De begroting van Sociale Zaken maakt aldus veel goed van het gemis dat velen hebben ervaren in de presentatie van het totale kabinetsbeleid voor 1981.

Crisis

De verzorgingsmaatschappij is in een crisis geraakt en dat maakt haar tot een geliefd discussieonderwerp. 2) Het verloop van veel beschouwingen is ongeveer als volgt. De lezer wordt allereerst in kennis gesteld van hoe het zich allemaal heeft ontwikkeld sinds het midden van de vorige eeuw. Vervolgens wordt gepoogd de gebeurtenissen en ontwikkelingen te verklaren. Men wijst dan vooral op de sociale wantoestanden aan het begin van de industriële ontwikkeling, de invoering van het algemeen kiesrecht, de overvraging van beleid die mede daardoor is ver-

1) Memorie van Toelichting begroting Sociale Zaken 1981, blz. 4 en blz. 19.

Het sprookje van de verzorgingsmaatschappij

door drs. H. Borstlap

oorzaakt, het afnemende bestuurlijke vermogen van de overheid en in het verlengde van sociaal-culturele veranderingen: zich wijzigende machtsverhoudingen na het verdwijnen van de elitebesluitvorming van de verzuilde samenleving van voor de jaren '60.

En dan, na vele pagina's analyse en voorstellen tot verbetering van het systeem, kan het gebeuren dat je op de laatste bladzijde leest: 'Maar de belangrijkste vraag van alle is in de komende jaren: wat behoort eigenlijk tot de taak van de staat en wat behoort derhalve te vallen binnen de greep van de regering en de 'democratische controle' van de volksvertegenwoordiging?'. 3) Je voelt je dan wat genomen, want waartoe dienen alle pagina's die je daarvoor hebt doorgevoerd als dit echt de belangrijkste vraag is?

Ik denk omdat het niet alleen de belangrijkste, maar ook de moeilijkste vraag is. Want wat kun je daarvan zeggen? Het analyseren van hoe iets gegroeid is en binnen die ontwikkelingen aangeven hoe je met wat bijstellingen misschien de ergste pijn wat kunt verzachten: daar is wel uit te komen. Maar weerstaan wij daarmee de crisis in onze verzorgingsmaatschappij?

A. M. Donner zet de vraag naar de bevoegdheid en de macht van de overheid niet op de laatste pagina's van zijn artikelen; het is het onderwerp van veel van zijn artikelen en toespraken van de laatste jaren. 4) Hij laat niet na te waarschuwen voor het overschatten van de mogelijkheden van politiek, staat en overheid. Hij signaleert een oppervlakkig denken dat geen weet wil hebben van grenzen van de staatsmacht. Zijn beschouwingen zijn voor antirevolutionairen (en vermoedelijk niet alleen voor hen) een verademing. Zij refereren zozeer aan authentiek antirevolutionaire benaderingen, dat het eigenlijk vreemd is dat dit geluid niet vaker klinkt. Temeer daar van zijn publikaties, althans op mij, zo'n overtuigingskracht afstraalt, dat ik mij moeilijk in eigen kring een overtuigende weerlegging kan voorstellen.

Afstandelijk

En toch vind ik Donners beschouwingen onbevredigend, omdat ze naast zoveel herkenning omtrent het vertrouwde erfoegd ook zo afstandelijk zijn; er wordt zo weinig ook een poging in gedaan zich in te leven in de dilemma's waarvoor wij in de verzorgingsmaatschappij gesteld worden. Wij zitten natuurlijk tot onze nek in het moeras. Donner ziet dat vanuit Luxemburg en Groningen aan en laat — veelal nadrukkelijk

daartoe uitgenodigd — "de Haagse machten" weten: je had daar nooit in terecht mogen komen!

Het is goed en nodig een alcoholicus regelmatig voor te houden dat de drank slecht is voor zijn gezondheid, maar zal hij op een zeker moment na een aantal vermaningen niet méér verlangen naar wijze raad om er daadwerkelijk van af te komen? Welke begaanbare weg uit het moeras staat ons voor ogen?

Wanneer het Program van Uitgangspunten van het CDA poogt zich van de problematiek van de verzorgingsmaatschappij een voorstelling te maken 5) en zoekt naar het evenwicht tussen enerzijds het behouden van de zegeningen van de verzorgingsmaatschappij (de solidariteit) en anderzijds het herstellen van de schade die inmiddels is aangericht (het rentmeesterschap) door op een breed terrein de zeggenschap te depolitiseren en te spreiden 6), dan kan ik mij voorstellen dat men zegt: in dit program van uitgangspunten worden onjuiste accenten gelegd. Maar dit program van uitgangspunten overschatting

2) Zie vooral het overzichtsartikel van J. Th. van den Berg in *Parlementaire Controle en Democratie in de Verzorgingsstaat*, Staatsrechtcongres 1980, uitgave van stichting Ars Aequi. Voorts: *Gespreide Verantwoordelijkheid, een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde*, rapport van de wetenschappelijke instituten van het CDA, Den Haag, 1978; A. J. Vermaat, *Verantwoordelijke maatschappij en totalitarisme*, in: *100 jaar Partij*, uitgegeven bij het 100-jarig bestaan van de ARP, 1979; A. M. Donner in dezelfde bundel: *Over christen-democratie en gezag*; Koen Koch over *De onheilspellende paradox in de verzorgingsstaat*, in: *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, 1979; J. A. A. van Doorn en C. J. M. Schuyt, *De stagnerende verzorgingsstaat*, Meppel, 1978; themanummer *Onbestuurbaarheid van Nederland*, Beleid en Maatschappij, februari 1980.

3) J. Th. van den Berg, blz. 90.

4) Zie bijv. A. M. Donner, *Over het Program van Uitgangspunten*, ARS januari 1980.

5) Een paar citaten: 'Er is een groeiende neiging tot het negeren en ontlopen van volgens de staatkundige regels genomen maatregelen'; '... een samenleving die door groeiende centralisatie en grootschaligheid van besluitvorming en voorzieningen ook uit dien hoofde in toenemende mate een kwetsbare samenleving wordt, wier functioneren betrekkelijk gemakkelijk ontregeld kan worden'.

6) 'De politicus is niet de enige noch de belangrijkste bouwmeester van onze samenleving', 'de grote vraagstukken lopen ons uit de hand, niet omdat de overheid er te weinig greep op heeft, of omdat de mensen te weinig vrijheid is gelaten, maar omdat wij er nog onvoldoende in zijn geslaagd inhoud te geven aan de gedachte van de gespreide verantwoordelijkheid'.

van de macht van staat en politiek toeschrijven? 7) Ik moet eerlijk zeggen: dat begrijp ik niet. Het Program van Uitgangspunten van het CDA bepleit het aanwenden van de overheidsmacht niet, zoals in het verleden zo dikwijls is gebeurd, om de zeggenschap en de verantwoordelijkheid naar zich toe te halen, maar juist om deze te leggen bij personen en organisaties aan wie deze verantwoordelijkheid in het verleden ten onrechte te zeer is onthouden. Daar is, dunkt mij, evenzeer overheidsmacht voor nodig, zij het dat dit op zich uiteraard ontoereikend is.

Wie dat een overschatting van de mogelijkheden van staat en politiek noemt, spreekt in feite tegelijk een weinig bemoedigend oordeel uit over de kansen tot het weerstaan van de politieke centralisatie die zich in ons land zo sterk heeft doen gelden gedurende de laatste dertig jaren. Een centralisatie die zo weinig overeind heeft gehouden van datgene waaraan antirevolutionairen vanaf hun bestaan gehecht zijn geraakt en waarvan dit blad in de vijftig jaargangen die het heeft bestaan zo dikwijls getuigenis heeft afgelegd.

Gezindheidspolitiek

Maar zoals gezegd: Overheidsmacht alleen is daartoe ontoereikend. Ook dat is een vertrouwde les uit het antirevolutionaire erfgoed, die wij niet kunnen vergeten. Christen-democratische politiek, aldus het Program van Uitgangspunten, komt pas werkelijk tot haar recht wanneer het appèl dat zij doet, aanslaat. In dit verband is in het ontwerp-program de term 'gezindheidspolitiek' gebruikt, die in de amenderingsfase is gesneuveld vanwege de misverstanden die de term bleek op te roepen. De heer Donner zal hem, naar ik aanneem, in het definitieve program niet missen, omdat gezindheidspolitiek in zijn opvatting zal uitlopen op het heersen over het gedrag en de gewetens van anderen. En dat terwijl de commissie in haar ontwerp tekst deze term juist nodig had om zich teweer te stellen tegen totalitaire tendenties in politieke ontwikkelingen. Met 'gezindheidspolitiek' is bedoeld aan te geven, dat politiek geen zakelijke, technisch-pragmatische aangelegenheid is, maar dat zij moet proberen door te stoten tot wat mensen ten diepste beweegt, dus tot hun gezindheid, hun mentaliteit om werkelijke en blijvende veranderingen te bewerkstelligen. Zonder dat breekt het politieke werk ons bij de handen af en

zal de politiek onmachtig blijken of zij zal, van de weeromstuit, alsnog proberen de maatschappelijke ontwikkelingen dwingend naar haar hand te zetten. Gezindheidspolitiek kan ons derhalve behoeden voor een machteloze overheid, maar ook voor een overheid die haar macht te buiten gaat. Al met al is het tamelijk paradoxaal dat Donner zich afzet tegen een politieke filosofie die de opstellers daarvan juist nodig hebben om uit te komen bij een samenleving die, als ik het goed taxeer, niet zoveel zal afwijken van hetgeen Donner voor ogen staat. Ik denk dat dit paradoxale te maken heeft met de gevoelens van herkenning en afstandelijkheid die zijn beschouwingen oproepen.

'Door de bocht'

Wat dit betreft zijn de ontwikkelingen in onze ARP in de afgelopen twintig jaar verwarrend geweest. Mijn indruk is dat wij de heroriëntatie die in de jaren '60 onder leiding van Berghuis in gang is gezet, onvoldoende hebben verwerkt. Ik word er in ieder geval wat kriegelig van als stromingen binnen het CDA als de werkgroep 'Niet bij brood alleen' — waarvan men zich overigens kan afvragen of het schreeuwerige van een dergelijke etikettering zich verdraagt met de ingetogenheid waarmee wij moeten proberen deze levenshouding tot de onze te maken — zich zorgen maken over de koers van het CDA met verwijzingen naar het 'door de bocht gaan' van de ARP in de jaren '60.

Wij kunnen noch teruggrijpen op de periode van voor Berghuis, want daarvoor hebben de afgelopen jaren hun eigen problemen gesteld, noch de vernieuwingslijnen van de jaren '60 doortrekken. Het is waar: deze lijnen brachten ons een beter zicht op de verantwoordelijkheid van de overheid voor de complexe maatschappelijke ontwikkelingen. Verruiming van dat zicht was dringend geboden, omdat in de jaren daarvoor de vertrouwde conceptie van de soevereiniteit in eigen kring te zeer de overheidsverantwoordelijkheid minimaliseerde. We gingen op zoek naar de mogelijkheden om 'de samenleving te vernieuwen' 8), spraken zelfs stoutmoedig van de 'maakbaarheid van de samenleving' 9). Maar

7) A. M. Donner in ARS, januari 1980.

8) W. C. D. Hoogendijk, *De samenleving vernieuwen*, Arjos-uitgave, 1967.

9) W. Albeda, E. de Boer, A. Bos, L. Bosch, J. Hollander, H. J. van Zuthem, *Over christelijke politiek en christelijke partijvorming*, een bijdrage tot de discussie, ARS, mei 1967.

(om een inmiddels in de antirevolutionaire polemiek vertrouwde zegswijze te bezigen) men moet wel stekeblind zijn om te veronderstellen dat wij met die benadering ook in onze tijd het ver kunnen schoppen.

Een verdergaan op het oude stramien is uitgesloten. Het is niet alleen onbetaalbaar; er rijzen vooral ook vragen over de bestuurbaarheid van dit overheidsoptreden. Er treden spanningen aan het licht tussen de overheid als verzorger van voorzieningen en als beschermer van klassieke vrijheidsrechten. Bovendien is het functioneren van onze parlementaire democratie in geding geraakt.

Daarom zitten wij thans allerminst verlegen om beschouwingen die aangeven wat de overheid allemaal kan; het zestiger-jaren-optimisme is wat dit betreft in de jaren '70 stukgelopen.

Ons probleem van vandaag is, uit te zien naar een aanpak van politieke en maatschappelijke vragen waarin wij ons rekenschap geven van de inmiddels gegroeide gecompliceerde verhoudingen en dus niet zonder meer kunnen terug verwijzen naar vertrouwde benaderingen van weleer, noch het gegroeide ongehinderd op zijn beloop laten.

Want een van de meest kenmerkende ontwikkelingen van de laatste decennia lijkt mij te zijn, dat de levensomstandigheden in onze samenleving in hoge mate afhankelijk zijn geworden van maatschappelijke ontwikkelingen, die weinigen meer kunnen overzien, noch waarop men individueel dan wel in groepsverband reële invloed kan uitoefenen. Internationalisatie, schaalvergroting, complexiteit en versnelling zijn kenmerkend voor deze ontwikkelingen. Er is enerzijds reden tot grote dankbaarheid, omdat deze ons grote voorspoed hebben gebracht, maar anderzijds blijkt onze samenleving ook steeds meer kwetsbaar geworden door eenvoudige inbreuken op het gangbare patroon. En zelfs zonder boze opzet kan er veel mis gaan: nieuwe technologieën hebben veelal grotere maatschappelijke gevolgen dan de instelling die ze invoert wil of kan overzien.

Paradox

De neiging om bij zoveel ondoorzichtigheid, onzekerheid en onveiligheid beschutting te zoeken is groot en wie anders dan die machtige (althans machtig gewaande) overheid kan dat leveren? Maar die overheid is natuurlijk even onmachtig als de burgers zelf. Koch 10) spreekt in dit ver-

band zeer terecht over de onheilspellende paradox in de verzorgingsmaatschappij: er is èn sprake van een afname van de effectieve overheidsmacht èn een vermindering van de zelfstandigheid van de individuele burger. In dit verband wordt ook wel het machtsbereik van de overheid onderscheiden van haar machtsgewicht. Als het eerste toeneemt, wil dat nog niet zeggen dat het tweede ook toeneemt. Het machtsbereik van de overheid op bijvoorbeeld het terrein van de volkshuisvesting, fiscale aangelegenheden, de sociale zekerheid, is de laatste jaren aanmerkelijk toegenomen; maar het kraken, de ontduiking en het misbruik tonen aan dat het machtsgewicht daarmee allerminst gelijke tred heeft gehouden.

De overheid ziet evenwel onvoldoende kans de roep om bescherming te honoreren noch deze te weerstaan en de bal terug te spelen, ook al doordat grote delen van onze volksvertegenwoordiging hun mandaat misbruiken door een getrouwe spreekbuis te willen zijn voor allerhande verlangens die zich aandienen.

De kern van de crisis in onze verzorgingsmaatschappij is, dat wij geen kans zien onze verlangens in evenwicht te brengen met de inspanningen die wij kunnen of willen opbrengen; een klassiek probleem natuurlijk, maar in haar huidige verschijningsvorm toch zeer bijzonder. Er is in korte tijd in het psychologisch klimaat tussen overheid en burger veel veranderd. Nog niet zo lang geleden moest er een zekere gêne overwonnen worden om verlangens en eisen ten opzichte van de overheid te formuleren; want het betekende immers een bevestiging van eigen onvermogen om daarin te voorzien. Maar dit beeld is inmiddels grondig gewijzigd: niet de steller van de eis wordt gevraagd naar het waarom van zijn eis, maar de overheid moet uitleggen waarom daar niet aan voldaan kan worden. Het sprookje van de verzorgingsmaatschappij: de overheid zorgt voor ons bestaan en het kost bijna niets.

Ook wij hebben ons in slaap laten sussen. Een periode van aanzienlijke economische groei is funest voor het onderhouden van een politieke filosofie. Ik denk dat het niet toevallig is dat de periode van 'the end of ideology' samen viel met de economische groeiperiode van de jaren '60. En nu dat voorbij is, gevoelt zelfs D'66 de behoefte politieke beginselen te formuleren.

Hoe dan ook: wij moeten het verloren terrein weer zien te heroveren. Ik wil in dit bijzondere

10) Koen Koch, blz. 83.

nummer van AR-Staatkunde een aantal opmerkingen in dit verband maken.

Revival politieke filosofie

1. Er is een revival van de politieke filosofie: socialisten, liberalen en christen-democraten bezinnen zich over hun specifieke antwoorden op de vragen van onze tijd. Dat is aan de ene kant hard nodig: zonder een opnieuw doordenken van de verhouding overheid-burgers en van de plaatsbepaling van het politieke ten opzichte van het economische en het sociale, wordt alles politiek. De politieke economen hebben ons uitgelegd hoe als gevolg van het algemeen kiesrecht en de neiging van politici om zoveel mogelijk stemmen te vergaren alle sociaal-economische aspecten voorwerp dreigen te worden van politieke besluitvorming.

Maar er zijn aan de andere kant natuurlijk ook gevaren voor dit opnieuw doordenken van de eigen politieke filosofie, omdat dit er wel eens toe kan leiden dat vertrouwde gedachten van wel-er onder het stof vandaan worden gehaald voor de problemen van onze tijd. Het recent vastgestelde nieuwe beginselprogramma van de Partij van de Arbeid is helaas een treffende illustratie van dit gevaar.

Dr. J. Kremers en mr. W. J. Geertsema hebben vermoedelijk elk zo hun eigen motieven gehad om dit programma in het julinumnummer van ons blad uiterst mild te beoordelen. Wat mij in dit program is opgevallen, is dat klassenstrijd en een verdelingsbeleid gericht op gelijkheid van mensen er als centrale lijnen in naar voren komen ter overbrugging van de maatschappelijke tegenstellingen. Men onderkent in feite geen onderscheid tussen een verantwoordelijkheid van overheid en van maatschappelijke groepen. Ten aanzien van het welzijnsbeleid wordt opgemerkt dat beslissingen over de grote beleidslijnen politieke beslissingen moeten worden, waarbij de besturen van organisaties slechts een adviserende, beleidsvoorbereidende en uitvoerende taak hebben. Den Uyl heeft eens geklaagd, dat de christelijke partijen het gehele maatschappelijke veld beheersen. Maar dit kan toch nauwelijks een verrassing zijn, wanneer de socialistische ideologie dit hele veld eenvoudig niet ziet staan, en slechts in staat blijkt te denken in termen van politieke verantwoordelijkheden waarvan maatschappelijke verantwoordelijkheden worden afgeleid. Het kan niet anders dan dat deze Partij van de Arbeid in grote verlegenheid komt wan-

neer haar verhouding tot de (socialistische) vakbeweging aan de orde komt.

Aan de andere kant zijn er vanuit de Partij van de Arbeid andere signalen die ons bereiken. Het beeld dat wordt opgeroepen is derhalve verwarrend. Eerlijk gezegd kan ik mij niet voorstellen dat het recente beginselprogramma werkelijk de diepere motieven blootlegt van socialisten die een volgende kabinetsperiode onder de vlag van nieuw realisme willen meeregeren.

Hoe rechtlijnig socialistisch het PvdA-beginselprogramma is: het is de vraag of het onlangs vastgestelde beginselprogramma van de VVD wel een liberaal programma is. Het heeft een zekere hang naar populisme, waarin voor oorspronkelijke liberale uitgangspunten minder plaats is. Het programma wekt de indruk dat de partij eenvoudig moet luisteren naar wat er onder de mensen leeft, om vervolgens deze verlangens tot politieke actiepunten te promoveren. Het is tamelijk egocentrisch op de individuele mens gericht, die niet aan zijn trekken kan komen, niet 'gewoon zichzelf kan zijn'. Het ademt een 'niet-moeilijkdoen' mentaliteit uit: pluk de dag! Ik proef er het beeld uit van de sterke jongens, die het wel zullen halen. Die moeten alle vrijheid hebben, *want de mens is niet op de wereld om te doen wat anderen zeggen*; deze zin komt vele keren in het programma terug. Ik vermoed dat men hiermee kernachtig het liberale mensbeeld heeft willen typeren. Zeker: een ieder is verantwoordelijk, maar allereerst voor zichzelf en met 'wat broederschap' of 'broederschap zonder sentimentaliteit' moeten wij, aldus de VVD, toch een heel eind kunnen komen? Het programma is zeer duidelijk; het staat er allemaal onverbloemd maar heeft, als ik het zo mag uitdrukken, daardoor ook iets ongegeneerds.

2. Het is wellicht een wat negatieve benadering, maar zij die twijfelen over de overgang naar het CDA moeten toch eens deze beginselprogramma's van VVD en PvdA lezen: Ik sluit niet uit dat men zich dan alsnog betrekkelijk snel en met enige geestdrift tot het CDA zal bekennen. Want het is duidelijk: wij worden het echt niet eens met socialisten en liberalen. En dat moeten wij dan ook niet proberen. Naarmate wij — door welke oorzaken ook — het politieke erf uitkiezen als het strijdtoneel voor onze idealen, des te meer stuiten wij op andere stromingen die er andere denkbeelden op na houden en in zekere zin met meer recht dan wij uitgerekend (en veelal exclusief) het politieke strijdtoneel hebben uitgekozen. Als wij aldus proberen socialisten en li-

beralen met hùn wapens te bestrijden — en aan die verleiding hebben wij naar mijn overtuiging de laatste jaren te weinig weerstand geboden — dan worden wij gedwongen compromissen te sluiten op punten ontleend aan het links/rechts-dilemma, alsof dat ook onze vraagpunten zouden zijn. En dan onderhandel je al gauw alsof je leven ervan afhangt. Want dan hangt je bestaan er ook van af, of je in hùn probleemstelling voldoende afstand kunt houden van de linkse en de rechtse uitgangsposities. In dat geval zijn wij natuurlijk met de christen-democratie inmiddels wel ver van huis.

Ik zie in ieder geval twee gevaren. Allereerst: de christen-democratie kan niet bestaan bij de gratie van links en rechts. De weglopers bewijzen dat paradoxaal genoeg. Als wij zien wie in de afgelopen dertien jaar hebben afgehaakt, dan zijn dat geweest diegenen die het Bijbels uitgangspunt als zodanig minder relevant achtten voor politieke partijvorming (de KVP-radicalen bijvoorbeeld) of die vonden dat het CDA zich daar te weinig aan gelegen laat liggen (Goudzwaard). Met andere woorden: men reageert op het CDA als *beginself*partij. En als men in de mate van beginselfpartij-zijn wordt teleurgesteld, dan bedankt men — terecht — omdat er een ruime keus voorhanden is in louter programpartijen, waarin men gelooft of waarin men terzake van het beginsel niet teleurgesteld kan worden.

Het tweede gevaar van een compromis binnen het links/rechts-dilemma raakt de crisis in de verzorgingsmaatschappij.

Compromis

3. Onze verzorgingsstaat draagt de sporen van een compromis tussen de opvattingen van de drie politieke hoofdstromingen. En het is een centrale vraag, in welke mate dit compromiskarakter bijdraagt aan de huidige crisisverschijnselen.

In de eerder aangehaalde literatuur wordt veelal gewezen op de verzorgingsmaatschappij als politiek compromis tussen liberalisme en socialisme. De socialist Koch komt de verdienste toe de eenzijdigheid van deze analyses aan de kaak te hebben gesteld: een analyse die een zo belangrijke politieke macht als de christen-democratie bij voorbaat uitsluit, moet wel zeer ontoereikend zijn. 11) Ik vind de bijdrage van Koch een zeer opmerkelijke bijdrage. Hij signaleert in veel publicaties een "heimelijk totalitair verlangen" in het denken over de verdere ontwikkeling van de verzorgingsmaatschappij.

Het is een intrigerende vraag of het compromiskarakter van onze verzorgingsmaatschappij de crisis veroorzaakt. Want wat is er gebeurd?

Er is in het bijzonder vanaf de jaren '50 een gedeelde verantwoordelijkheid van overheid en sociale partners, deels geïnstitutionaliseerd (bijvoorbeeld op het terrein van de sociale zekerheid), deels gegroeid. Aanvankelijk was er in de jaren '50 overeenstemming over de onderlinge afstemming van die sociaal-economische factoren die aan elkaar zitten vastgeklonken, zoals de ontwikkeling van de lonen, de winsten, de werkgelegenheid, de sociale en andere collectieve uitgaven. Deze overeenstemming verdween evenwel in de jaren '60, maar de krachtige economische groei van die jaren kon de onenigheid camoufleren in die zin, dat toch iedereen zijn zin kon krijgen: meer inkomen, meer collectieve uitgaven, meer sociale uitgaven. Toen die groei wegviel werden de onevenwichtige verlangens meer zichtbaar in een groeiende werkloosheid. Het aardgas nam in de jaren '70 de camouflagefunctie van de economische groei over. Maar inmiddels hebben wij ook deze bron vrijwel geheel verwerkt in ons verwachtings- en uitgavenpatroon.

Nu er geen derde pijnstillers beschikbaar blijkt, wordt de afwezigheid van samenhang in alle scherpte zichtbaar: een werkelijk onrustbarend snel groeiende werkloosheid, nauwelijks meer in toom te houden collectieve uitgaven. De situatie is thans zo, dat de vakbeweging zich nog primair verantwoordelijk acht voor de loonontwikkeling, de werkgevers voor de winstontwikkeling, en beide schuiven niet ongaarne de verantwoordelijkheid voor de werkgelegenheidsontwikkeling af naar de overheid. De sociale zekerheid bungelt er ergens tussenin. De onderlinge afstemming tussen lonen, winsten, sociale zekerheid en werkgelegenheid is zoek.

Het probleem is: hoe herstellen wij de samenhang? Is het compromiskarakter van de verzorgingsmaatschappij wel te handhaven?

Van Doorn heeft in dat bekende bijtende zinnetje zijn twijfels hierover uitgesproken. Hij typeert het huidige stelsel als: 'Baas in eigen huis, en het huis ten laste van de gemeenschap'. 12) Er worden oplossingen aangedragen die gaan in de richting van het opheffen van het politieke compromis: socialisten als Van den Doel, De Galan en Tinbergen bijvoorbeeld bepleiten al jaren een geleide loonpolitiek. Men kan hierover

11) Koen Koch, blz. 79.

12) Van Doorn en Schuyt, blz. 29.

Het sprookje van de verzorgingsmaatschappij

door drs. H. Borstlap

lang en kort praten, maar het lijkt mij onvermijdelijk dat het eind van deze rit ons brengt bij een bureaucratische overheid. Ik vrees dat de overheid in ons huidige bestel niet bij machte is de samenhang in onze verzorgingsmaatschappij te herstellen, anders dan door over een breed terrein de zeggenschap aan zich te trekken: lonen, investeringen, arbeidsomstandigheden etc. Theoretisch is het evenwicht aldus natuurlijk te herstellen. Maar daarmee zouden wij wel hard op weg zijn de paradox van de verzorgingsmaatschappij (een andere dan waarop Koch doelt) te voltooien: de verzorgingsmaatschappij die een ieder in brede zin ontplooiingskansen beoogt te bieden blijkt dan slechts in stand te kunnen worden gehouden door een alles overheersende en dus ontplooiingskansen ontnemende overheid. Ik sluit niet uit dat deze overwegingen Albeda ertoe hebben aangezet in zijn begroting te zoeken naar een nieuw compromis om het evenwicht te herstellen. Ook SER-voorzitter De Pous heeft onlangs opgeroepen tot een convenant, in de sfeer van hetgeen in de jaren '50 is overeengekomen.

Alle drie de hoofdstromingen zullen geneigd zijn de feilen van het huidige systeem toe te schrijven aan het compromis dat men met de anderen heeft moeten sluiten. En toch is het moeilijk anders voorstelbaar, dat binnen ons verdeeld politiek bestel alleen oplossingen met compromisementen werkelijk kans van slagen hebben. Niettemin is het duidelijk dat de huidige compromissen niet of onvoldoende functioneren. Ik meen, dat de christen-democratie een poging moet wagen bouwstenen voor een nieuw convenant voor de jaren '80 aan te dragen. Dit brengt mij op de volgende overwegingen.

Tussen-niveau

4. Er is tussen individu en overheid een breed veld van organisaties, instellingen, bonden, regio's en wat al niet, dat vanouds in christen-democratische kring tot veel in staat wordt geacht. 13) Dit zogenaamde 'meso-niveau' is onlangs ook buiten christen-democratische kring ontdekt en men schrijft er met veel pathos over: de een vol ergernis, de ander met toewijding en vol verwachting. De ergernis en onwetendheid over wat men gemakshalve 'neo-corporatisme' heeft genoemd, overheerst evenwel. Zo is S. W. Couwenberg van mening dat alle denkbare kwalen van de verzorgingsmaatschappij aan dit neo-corporatisme geweten kunnen

worden. 14) En wat de onwetendheid betreft: onthullend is in dit verband de bundel opstellen 'Corporatisme in Nederland' waar her en der de laatste tijd zulke vriendelijke woorden aan worden gewijd. Het was wat mij betreft bij de eerste de beste zin van het eerste artikel al raak: "In de actuele discussie over de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving zijn termen als 'overlegeconomie', 'belangengroepenstaat' of '(neo)cporatisme' niet van de lucht. Met al deze begrippen wordt min of meer hetzelfde bedoeld: het verschijnsel dat een deel van de staatssoevereiniteit bij ('natuurlijke') particuliere groepen en organisaties komt te liggen." 15) In deze visie zijn kennelijk de bevoegdheden van maatschappelijke verbanden een reductie op de overheidsbevoegdheid. "Heimelijk totalitair denken", zou de socialist Koch zeggen.

De publikaties van De Haan en Fernhout 16) en van Geelhoed leggen meer gewicht in de schaal. De kritiek van De Haan en Fernhout is, dat het denken tot nu toe over het spreiden van verantwoordelijkheden naar het meso-niveau te weinig ook juridisch is uitgewerkt. En voorts, dat economen ten onrechte koudwatervrees hebben als het gaat om planning, in tegenstelling tot de beleidsmakers op het sociaal-ruimtelijke en het sociaal-culturele terrein.

Geelhoed 17) signaleert ook het ontbreken van een volwaardige economische rechtsorde. 'Nu de eigen verantwoordelijkheid van de bedrijfsgenoten haar juridische bedding niet heeft kunnen vinden in de p.b.o., heeft zij een uitweg gevonden in een deels formele, deels informele 'overlegeconomie', waaraan de uitvoering van de talrijke voorschriften die bepaalde aspecten van het marktgedrag beheersen, grotendeels is overgelaten. Aan de kwaliteit van de marktcoördina-

13) Zie *Gespreide Verantwoordelijkheid, een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde*, uitg. Wetenschappelijke Instituten CDA, Den Haag, 1978.

14) S. W. Couwenberg, *Publiekrecht en economische orde*, ESB, 6 augustus 1980, blz. 873.

15) Frans van Waarden, *Corporatisme als probleemoplossing*, in: *Corporatisme in Nederland, Belangengroepen en democratie*, onder redactie van H. J. G. Verhallen e.a., blz. 18.

16) P. de Haan en R. Fernhout, *Economisch orderingsrecht en gespreide verantwoordelijkheid*, ARS december 1978; R. Fernhout, *Incorporatie van belangengroeperingen in de sociale en economische wetgeving*, in: *Corporatisme in Nederland*, blz. 119-228.

17) L. A. Geelhoed, *Democratie en economische rechtsorde: de kunst van het evenwicht*, in: *Parlementaire controle en democratie in de verzorgingsstaat*, Staatsrechtcongres 1980, blz. 64/65.

tie komt dat niet ten goede. De parlementaire controle op dat overleg is moeilijk en schiet te kort. Ik onderschrijf geheel de noodzaak van een juridisch uitgewerkt vervolg op sociaal-economische beschouwingen over het spreiden van verantwoordelijkheden. Wel heb ik enige aarzeling of met name in de beschouwingen van De Haan en Fernhout planningsmethoden vanuit de sfeer van de ruimtelijke ordening niet te direct worden toegepast op sociaal-economische ontwikkelingen. Immers: daarvoor verschillen de terreinen te zeer en is ook het motief voor overheidsop treden op het terrein van de ruimtelijke ordening een ander dan op het terrein van de sociaal-economische ontwikkelingen.

Mentale ontzuiling

5. Niettemin: een juridische uitwerking ontbreekt en dat heeft het functioneren van de gespreide verantwoordelijkheid tot nu toe ongetwijfeld belemmerd.

Toch blijft de vraag: is het evenwicht tussen de verlangens die in de samenleving leven en de inspanningen die daarvoor opgebracht moeten worden, te herstellen door meer dan thans verantwoordelijkheden te spreiden naar dat brede tussenterrein van maatschappelijke organisaties, ondernemingen, bedrijfstakken, regio's?

In het CDA zijn wij daarvan doorgaans overtuigd. Toch is er het gevaar dat wij al te gemakkelijk hier vanuit gaan. Is het niet de vraag of deze grondgedachte ook nog aanslaat nu de verzuilde maatschappijstructuur van voor de jaren '60 in belangrijke mate is afgebrokkeld?

Het kenmerk van de voormalige verzuilde maatschappijstructuur was, dat men binnen de protestantse, de rooms-katholieke, de socialistische en de liberale zuil zoveel mogelijk de eigen stoep schoon hield. En over het stukje gemeenschappelijk erf werden werkbare afspraken gemaakt. Bij grote geschilpunten, zoals het onderwijs, werd een pacificatie overeengekomen, opdat een ieder zijn eigen opvattingen binnen de eigen kring tot gelding kon blijven brengen.

In de jaren '60 raakten wij echter wat uitgekeken op de eigen stoep: zou de overheid het niet veel beter kunnen overnemen? Er trad een mentale ontzuiling op, maar die werd lang niet altijd gevolgd door institutionele ontzuiling (18). De zuilen bleven aanspreekbaar, maar spreekt de oproep voor een spreiden van verantwoordelijkheden nog wel aan? Wat ongenueanceerd ge-

zegt: levert men zich niet liever uit aan de politieke overheid?

Ik vrees dat de laatste 15 à 20 jaar onvoldoende is ingezien dat de noodzakelijke herzuiling van bijvoorbeeld het protestantse en rooms-katholieke organisatiepatroon niet mag doorschieten naar een mentale ontzuiling.

De jaren '60 waren wat dat betreft voor alle gevestigde organisaties verwarrend. Het leek erop dat de confessionele grondslag overbodig werd in een tijd dat wij uit de beslotenheid van de eigen zuil kropen. Wij dachten dat het confessionele organisatiepatroon alleen functioneerde om ons van de anderen af te sluiten; nu wij uitdrukkelijk op zoek gingen naar anderen kwamen ook de twijfels op over de noodzaak van een confessionele grondslag. Er is vanaf die tijd inderdaad sprake geweest van een mentale ontzuiling.

Inmiddels zijn wij 15 jaar verder. Verschillen tussen een reformatische en rooms-katholieke grondslag voor maatschappelijke en politieke organisaties zijn vervaagd. Maar hebben wij de afgelopen jaren niet tevens 'ontdekt' dat de grondslag ons niet alleen afscheidde van anderen, maar ook bepalend is voor de manier waarop wij ons werk doen? Is het einde van een uitgeblust, naar binnen gericht confessioneel organisatiepatroon op tal van terreinen niet tevens het begin geworden van een besef dat de mentaliteit en de houding van waaruit wij maatschappelijk actief zijn, beslissend is voor het welslagen van dat werk? Maatschappelijke vragen kunnen toch niet losgemaakt worden van geloofsvragen? Want mensen in nood kunnen toch niet toereikend geholpen worden wanneer in de hulpverlening achterliggende vragen angstvallig vermeden moeten worden? Is dat ook niet een les die de crisis in de verzorgingsmaatschappij ons leert?

Christen-democratische partij en beweging

6. Het CDA kan als politieke partij alleen functioneren wanneer het kan steunen op een maatschappelijke beweging. Het CDA kan alleen bestaan wanneer het de politieke exponent is — niets meer maar ook niets minder — van een brede maatschappelijke onderstroom (of in meer vertrouwde termen: richting), die op het terrein van het onderwijs, het maatschappelijk werk, het sociaal-culturele en het sociaal-economische

18) J. Th. van den Berg, blz. 84.

leven een eigen plaats, een eigen verantwoordelijkheid opeist. Ik meen dat het CDA alleen bestaansrecht heeft wanneer wij geloven dat mensen persoonlijk en met anderen in de posities die zij in de maatschappij innemen, geroepen zijn tot verantwoordelijkheid tegenover God en tegenover de medemens. Dat was de inzet van de strijd voor de vrijheid van het onderwijs en van de sociale kwestie; ik zie niet welk ander centraal motief onze politieke en maatschappelijke activiteiten van vandaag zou kunnen dragen. De politiek is voor het vervullen van deze opgave onmisbaar, maar niet exclusief; haar reikwijdte blijft bovendien beperkt. Zij blijft onmachtig om door te stoten tot wat het hart is van de vragen op sociaal-economisch, sociaal-cultureel en onderwijssterrein. Als wij dit beseffen, pas dan kunnen wij met élan en voortvarendheid een gedurfd politiek beleid ontwikkelen.

Politieke pacificatie

7. Ik kom tot een afronding. De verzorgingsmaatschappij verkeert in een crisis: het lukt ons niet alle verlangens die wij hebben in evenwicht te brengen met de inspanningen die daarvoor opgebracht moeten worden. Er dreigen thans tenminste drie gevaren. De verlangens rijzen zo de pan uit dat de verzorgingsmaatschappij er zelf onder dreigt te bezwijken.

Een tweede gevaar is dat in een poging, de vele verlangens in de verzorgingsmaatschappij terug te brengen, onjuiste accenten worden aangebracht. En ten derde is er een kans dat wij vluchten in politiek centralisme en bureaucratisme om de moeilijkheden het hoofd te bieden.

Elke serieuze politieke groepering is bezig met een proces van heroriëntering op haar eigen specifieke antwoorden op deze crisis. Het resultaat is dat de drie hoofdstromingen tot zeer verschillende benaderingen komen. Wij worden het hierover niet eens.

De impasse die in de jaren '70 is ingetreden in het aanpakken van de crisisverschijnselen toont dat aan. Het CDA moet ook niet pogen het over de gehele linie met links of rechts eens te worden. Het heeft de laatste jaren wel die indruk gewekt. Wij hebben ons de laatste jaren duchtig geweerd op het politieke erf. Maar de vraag is of wij ons niet hebben laten vangen in de dilemma's van links en rechts en daarin positie hebben gekozen. En dat terwijl het CDA zijn bestaan ontleent aan een christen-democratische beweging die zich op tal van maatschappelijke terrei-

nen manifesteert onder een eigen verantwoordelijkheid.

Deze eigen verantwoordelijkheid dreigt zich evenwel te ontwikkelen tot een 'baas in eigen huis, maar het huis ten laste van de gemeenschap'. Het CDA als politieke partij zal zich moeten richten op het zodanig toerusten van maatschappelijke groepen, dat deze zelf meer dan thans het evenwicht kunnen herstellen tussen verlangens en inspanningen. Een eigen verantwoordelijkheid geheel ten laste van de gemeenschap is innerlijk tegenstrijdig en ongewenst. Als het ons werkelijk ernst is met de gedachte van de gespreide verantwoordelijkheid dan ontkomen sociaal-economische en sociaal-culturele organisaties er niet aan zelf de confrontatie te verwerken tussen de verlangens en de inspanningen, de schaduwzijden, de rekeningen die daarbij horen. Ook op het terrein van het welzijnsbeleid moeten hier nieuwe wegen worden ingeslagen. Een volledige financiering door de overheid of de verwachting dat de overheid de nadelige kanten van beslissingen vanuit de samenleving zal neutraliseren: dit is onvermijdelijk met de gedachte van de gespreide verantwoordelijkheid.

Ik vrees dat de verdere ontwikkeling van de verzorgingsmaatschappij zich tegen haar zelf gaat keren wanneer het ons niet lukt deze innerlijke tegenstrijdigheid aan te pakken. Ik denk dat er dan ook weinig bestaansgrond meer is voor een CDA, dat dan immers als politieke partij wordt geïsoleerd, omdat de maatschappelijke component ontbreekt.

Mijn indruk is dat, gelet op haar grondhouding, de christendemocratie de beste kansen heeft om ontwikkelingen naar een te overheersende overheid te keren. De socialistische ideologie heeft uitzichzelf daartegen geen weerstand; de liberalen zullen met hun nadruk op individuele vrijheid een overheersende overheid als reactie oproepen. Het vraagt van het CDA dat het voortdurend de aansluiting zoekt met de christendemocratie als beweging. Het vraagt voorts een hard en consequent politiek beleid om het essentiële van de verzorgingsmaatschappij te handhaven en om het maatschappelijk veld op hun verantwoordelijkheden vast te pinnen. Wij moeten bijv. weigeren dat ons doelstellingen worden opgedrongen die de politiek niet kan dragen en dus het maatschappelijk veld voortdurend zullen ontmoedigen.

Daarom zal het CDA het initiatief moeten nemen tot een politieke *pacificatie* van de grote geschilpunten uit de jaren '70. Aldus kunnen

Het sprookje van de verzorgingsmaatschappij

door drs. H. Borstlap

maatschappelijke organisaties de ruimte krijgen die hen toekomt en kan voorkomen worden dat het essentiële van de verzorgingsmaatschappij ten onder gaat in de strijd.

Wij hebben vooral met links (en helaas zo weinig met rechts) gevochten op leven en dood, alsof ons bestaan er van afhing. En dat terwijl het voor een belangrijk deel schijngevechten hadden kunnen zijn, waar ons bestaan in het geheel niet van afhangt. Wij moeten het initiatief nemen tot een politieke pacificatie met afspraken over een *basisscenario*, waarin een aantal harde punten worden overeengekomen die nodig zijn om het voortbestaan van de verzorgingsmaatschappij mogelijk te maken. Er is immers een rangorde van in de politiek te regelen kwesties. Ook dat is de afgelopen jaren onvoldoende onderkend. En bij afwezigheid van overeenstemming over alle punten die zoal op de politieke overlegtafel terecht kwamen, werden ook de essentiële kwesties niet geregeld.

Het basisscenario zal minimumafspraken moeten inhouden en zich met name moeten toespitsen op de handhaving van de kern van ons sociale zekerheidsstelsel, een minimum inkomensniveau, een minimum niveau voor investeringsruimte, milieurandvoorwaarden, het evenwicht van ons land met het buitenland (inclusief onze inspanningen voor ontwikkelingssamenwerking), inflatieniveau en een belastingstelsel waarin de draagkracht als beginsel weer herkenbaar is. Binnen deze randvoorwaarden zal voorts een ingrijpende en consequente toedeling en

spreiding van zeggenschap en verantwoordelijkheid overeengekomen moeten worden voor het weer in evenwicht brengen van alle extra verlangens met de daarbij behorende extra inspanningen op het niveau van ondernemingen, bedrijfstakken en regio's. In deze opzet ontbreken gekwantificeerde doelstellingen omtrent volledige werkgelegenheid, koopkrachthandhaving en economische groei.

Dit basisscenario leidt aldus tot afspraken over een bepaalde verhouding tussen de collectieve en marktsector, over de financiering van de collectieve sector en de zeggenschapsverdeling in de marktsector.

Ik realiseer mij terdege dat hiermee de geschilpunten niet zijn opgelost. Maar dat kan van onze kant ook niet onze politieke inzet zijn. Het is wel een benadering die kan veiligstellen dat er op basis van het verworvene in ieder geval nog over deze geschilpunten gestreden kan worden, zij het voor een belangrijk deel op een ander erf dan het politieke.

Want: zonder politieke pacificatie geen maatschappelijke strijd meer. Als wij het zo krijgshaftig formuleren dan is er wellicht een kans dat in ieder geval de socialisten voor deze benadering zijn te vinden. En als dan ook nog de liberalen zich aangesproken zouden weten door de pacificatiegedachte, dan ligt er misschien weer een werkbaar compromis in het verschiet. Het sprookje is dan uit, maar de verzorgingsmaatschappij kan echt blijven bestaan.

Inhoudsopgave vijftigste jaargang (1980)

Alfabetische lijst van schrijvers

Aartsen, J. J. van Stromingen binnen de VVD	7-220
Albeda, dr. W. De welvaartsstaat in het geding	8-305
Apeldoorn, drs. G. J. van. Een verantwoorde benadering van ontwikkeling	2-53
Boersma, drs. J. Het is gebeurd	10/11/12-377
Bolhuis, drs. J. van Basisbehoeftenstrategie	2-41
Bolhuis, drs. J. van Het gelijk van Don Quichote; een antwoord aan Van Apeldoorn	4-130
Borstlap, drs. H. Het sprookje van de verzorgingsmaatschappij	10/11/12-449
Bos, drs. B. H. M. Hoe verdelen wij de koek in de jaren '80?	5-147
Boukema, mr. P. J. Instrument en waarborg	10/11/12-378
Doel, dr. H. G. van den Onderwijs en arbeidsmarkt: een perspectief voor het (voortgezet) onderwijs?	3-78
Doesburg, C. S. van, mr. F. Kuitenbrouwer, ir. W. F. Schut, mr. W. R. van der Sluis en mr. G. A. Wagner, De kwetsbare samenleving, weergave van een gesprek tussen - o.l.v. dr. H. van Ruller	6-181
Donner, mr. A. M. Over het ontwerp-program van uitgangspunten	1-3
Fijen, mr. J. C. G. Welzijn; overheid en onderscheid	4-114
Geertsema, mr. W. J. Beschouwingen beschouwd	9-337
Geertsema, mr. W. J. Geen eenduidige partnerkeuze	7-211
Haan, prof. mr. P. de Bestuursrecht in de sociale rechtsstaat?	10/11/12-384
Hoogendijk, mr. W. C. D. Een fusieproces	10/11/12-369
Hulten, dr. M. van Kapitalisme en Vooruitgang in Mali	4-107
Jeeninga, A. J. B. Te moeilijk	7-225
Jongsma, T. De psychologische betekenis van een grondslag(debat)	1-11
Kamp, mr. D. van de Het stakingsrecht	3-71
Klapwijk, dr. J. Vragen rondom 'Reformatorische Maatschappijkritiek'	8-287
Kooijmans, mr. P. H. De kernwapens en het volkenrecht	10/11/12-398
Kremers, dr. J. Een goed begin(sel) is het halve werk(program)	7-248
Kremers, dr. J. Ter aanvulling en verduidelijking	9-340
Kuiper, dr. D. Th. en dr. H. E. S. Woldring, Samenvatting van de hoofdlijnen van 'Reformatorische Maatschappijkritiek'	8-270
Kuiper, dr. D. Th. en dr. H. E. S. Woldring, Slotbeschouwing	8-314
Kuiter, dr. H. M. Reformatorische maatschappijkritiek: bestaat zoiets wel?	8-279
Leerlingen van de Chr. Scholengemeenschap Zandvliet te Den Haag, Duidelijkheid gevraagd	7-257
Leerlingen van de F. Kalsbeek Scholengemeenschap te Woerden, Grasduinen in grondbeginselen	7-242
Lubbers, drs. R. F. M. Wat vooraf gaat aan strategie	10/11/12-407
Maanen, mr. J. F. van Televisie-overvloed?	6-200
Mulder, mr. G. E. Recht als functie van menselijk welzijn	3-86
Nauta, dr. L. W. De nieuwe beginselprogramma's van CDA en VVD	7-228
Oostlander, drs. A. M. Ontvoogding van de school	10/11/12-416
Puchinger, dr. G. Gesprek met minister Van Aardenne	9-343
Puchinger, dr. G. Gesprek met minister-president Van Agt	10/11/12-429
Puchinger, dr. G. Gesprek met minister Gardeniers	4-122
Puchinger, dr. G. Gesprek met minister Pais	2-62
Puchinger, dr. G. Gesprek met minister Scholten	5-158
Puchinger, dr. G. Gesprek met minister Van Trier	3-92
Puchinger, dr. G. Gesprek met minister Wiegel	9-355
Putten, dr. J. van Het democratisch socialisme van de Partij van de Arbeid	7-234
Roscam Abbing, dr. P. J. Reformatorische Maatschappijkritiek en de sociale en politieke praktijk daarvan	8-299

Inhoudsopgave

Rothuizen, dr. G. Th. Kundig en beklemmend (boekbespreking)	5-169
Ruiter, mr. J. de Politiek in meerstromenland	2-35
Ruller, dr. H. van Christen-democratisch appèl tegen fascisme	10/11/12- 437
Ruppert, dr. M. Reformatorische Maatschappijkritiek (boekbespreking)	8-263
Schelling, C. Hoe te leven met een beperkte groei?	5-144
Schouten, drs. A. Voorraadeconomie (boekbespreking)	9-363
Schouten, dr. D. B. J. Hoe te leven met een groei van 1 à 2%	5-154
Schuurman, dr. ir. E. De kwetsbaarheid van de technische samenleving	6-195
Stegeren, dr. W. F. van Welzijnsbeleid, voortdurend in discussie	1-17
Terpstra, drs. G. H. Kunnen wij leven zonder economische groei?	5-141
Thoenes, dr. P. Reformatorische maatschappijkritiek. Een heidens commentaar	8-292
Valk, dr. J. M. M. de Kanttekeningen bij 'Reformatorische Maatschappijkritiek'	8-295
Veen, ds. J. E. van Reactie op Oecumene en politiek	3-100
Veerman, dr. A. Signalen voor christelijke politiek (boekbespreking)	4-119
Vermaat, dr. A. J. Inkomenspolitiek voor de jaren tachtig	1-24
Vries, dr. B. de Leven met een lage groei	5-137
Wessels, dr. A. Het verschijnsel 'de herleving van de Islam' en zijn gevolgen	9-327
Wijffels, drs. H. H. F. Hoe te leven met een groei van 1 à 2%	5-150
Zuthem, dr. H. J. van Onze arbeidsverhoudingen bij economische nulgroei	5-135

Inhoudsopgave

Zakenregister

nummer/pag.

Binnenlands bestuur

Boukema, mr. P. J. Instrument en
waarborg 10/11/12- 378

Boekaankondigingen 2-68

Boekbesprekingen 3-104

Rothuizen, dr. G. Th. Kundig en be-
klemmend (n.a.v. J. de Bruijn, Geschie-
denis van de abortus in Nederland) 5-169

Ruppert, dr. M. Reformatorische Maat-
schappijkritiek (n.a.v. H. E. S. Woldring
en D. Th. Kuiper, Reformatorische Maat-
schappijkritiek, Ontwikkelingen op het
gebied van sociale filosofie en sociologie
in de kring van het Nederlandse protes-
tantisme van de 19e eeuw tot heden) 8-263

Schouten, drs. A. Voorraadeconomie
(n.a.v. Paul Friese, Voorraadeconomie) 9-363

Veerman, dr. A. Signalen voor christe-
lijke politiek (n.a.v. Daar gaat het om, sig-
nalen voor christelijke politiek, uitg. van
de werkgroep 'Niet bij brood alleen') 4-119

Buitenland

Wessels, dr. A. Het verschijnsel 'de her-
leving van de Islam' en zijn gevolgen 9-327

Christelijk-sociaal

Albeda, dr. W. De welvaartsstaat in het
geding 8-305

Klapwijk, dr. J. Vragen rondom 'Refor-
matorische Maatschappijkritiek' 8-287

Kuiper, dr. D. Th. en dr. H. E. S. Wol-
dring, Samenvatting van de hoofdlijnen
van 'Reformatorische Maatschappijkri-
tiek' 8-270

Kuiper, dr. D. Th. en dr. H. E. S. Wol-
dring, Slotbeschouwing 8-314

Kuiter, dr. H. M. Reformatorische
maatschappijkritiek: bestaat zo iets wel? 8-279

Roscam Abbing, dr. P. J. Reformatori-
sche Maatschappijkritiek en de sociale
en politieke praktijk daarvan 8-299

Thoenes, dr. P. Reformatorische maat-
schappijkritiek. Een heidens commentaar 8-292

Valk, dr. J. M. M. de Kanttekeningen
bij 'Reformatorische Maatschappijkritiek' 8-295

Christen-democratie

Boersma, drs. J. Het is gebeurd 10/11/12- 377

Doesburg, C. S. van, mr. F. Kuitenbrou-
wer, ir. W. F. Schut, mr. W. R. van der
Sluis en mr. G. A. Wagner, De kwetsbare
samenleving, weergave van een gesprek
tussen — o.l.v. dr. H. van Ruller 6-181

Donner, mr. A. M. Over het ontwerp-
program van uitgangspunten 1-3

Haan, prof. mr. P. de Bestuursrecht in
de sociale rechtsstaat? 10/11/12- 384

Hoogendijk, mr. W. C. D. Een fusiepro-
ces 10/11/12-369

Jongsma, T. De psychologische beteke-
nis van een grondslag(debat) 1-11

Lubbers, drs. R. F. M. Wat vooraf gaat
aan strategie 10/11/12-407

Ruller, dr. H. van Christen-democra-
tisch appèl tegen fascisme 10/11/12- 437

Schuurman, dr. ir. E. De kwetsbaarheid
van de technische samenleving 6-195

Veen, ds. J. E. van Reactie op Oecume-
ne en politiek 3-100

Defensie

Kooijmans, mr. P. H. De kernwapens
en het volkenrecht 10/11/12- 398

Interviews

Puchinger, dr. G. Gesprek met minister
Van Aardenne 9-343

Puchinger, dr. G. Gesprek met minis-
ter-president Van Agt 10/11/12- 429

Puchinger, dr. G. Gesprek met minister
Gardeniers 4-122

Inhoudsopgave

Puchinger, dr. G. Gesprek met minister Pais	2-62
Puchinger, dr. G. Gesprek met minister Scholten	5-158
Puchinger, dr. G. Gesprek met minister Van Trier	3-92
Puchinger, dr. G. Gesprek met minister Wiegel	9-355

Justitie

Mulder, mr. G. E. Recht als functie van menselijk welzijn	3-86
--	------

Onderwijs

Doel, dr. H. G. van den Onderwijs en arbeidsmarkt: een perspectief voor het (voortgezet) onderwijs?	3-78
Oostlander, drs. A. M. Ontvoogding van de school	10/11/12- 416

Ontwikkelingssamenwerking

Apeldoorn, drs. G. J. van. Een verantwoorde benadering van ontwikkeling	2-53
Bolhuis, drs. J. van Basisbehoeftenstrategie	2-41
Bolhuis, drs. J. van Het gelijk van Don Quichote; een antwoord van Van Apeldoorn	4-130
Hulten, dr. M. van Kapitalisme en Vooruitgang in Mali	4-107

Politieke beginselen

Aartsen, J. J. van Stromingen binnen de VVD	7-220
Geertsema, mr. W. J. Beschouwingen beschouwd	9-337
Geertsema, mr. W. J. Geen eenduidige partnerkeuze	7-211
Jeeninga, A. J. B. Te moeilijk	7-225
Kremers, dr. J. Een goed begin(sel) is het halve werk(program)	7-248
Kremers, dr. J. Ter aanvulling en verduidelijking	9-340

Leerlingen van de Chr. Scholengemeenschap Zandvliet te Den Haag, Duidelijkheid gevraagd	7-257
Leerlingen van de F. Kalsbeek Scholengemeenschap te Woerden, Grasduinen in gezondbeginselen	7-242
Nauta, dr. L. W. De nieuwe beginselprogramma's van CDA en VVD	7-228
Putten, dr. J. van Het democratisch socialisme van de Partij van de Arbeid	7-234

Sociaal-cultureel

Fijen, mr. J. C. G. Welzijn; overheid en onderscheid	4-114
Maanen, mr. J. F. van Televisie-overvloed?	6-200
Stegeren, dr. W. F. van Welzijnsbeleid, voortdurend in discussie	1-17

Sociaal-economisch

Borstlap, drs. H. Het sprookje van de verzorgingsmaatschappij	10/11/12- 449
Bos, drs. B. H. M. Hoe verdelen wij de koek in de jaren '80?	5-147
Kamp, mr. D. van de Het stakingsrecht	3-71
Schelling, C. Hoe te leven met een beperkte groei?	5-144
Schouten, dr. D. B. J. Hoe te leven met een groei van 1 à 2%	5-154
Terpstra, drs. G. H. Kunnen wij leven zonder economische groei?	5-141
Vermaat, dr. A. J. Inkomenspolitiek voor de jaren tachtig	1-24
Vries, dr. B. de Leven met een lage groei	5-137
Wijffels, drs. H. H. F. Hoe te leven met een groei van 1 à 2%	5-150
Zuthem, dr. H. J. van Onze arbeidsverhoudingen bij economische nulgroei	5-135

Staatkundig bestel

Ruiter, mr. J. de Politiek in meerstromenland	2-35
--	------

Van de redactie

1-2; 2-34; 3-70; 4-106; 5-134; 6-178; 7-210; 8-262; 9-326; 10/11/12- 367
--